

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય-રચિત
શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનમ્

• અનુવાદકાર •
પંડિતવર્ય શ્રી જગદીશભાઈ

॥ અર્ચમ્ ॥
॥ શ્રી શંભેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય-રચિત શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનમ્

સ્વોપજાતત્ત્વપ્રકાશિકા ❁ શબ્દમહાર્ણવન્યાસ ❁ શ્રીકનકપ્રભસૂરિ-
રચિતન્યાસસારસમુદ્ધારસંવલિતમ્

તત્ર
પ્રથમોઽધ્યાયઃ પ્રથમઃ પાદઃ
પ્રથમો ભાગઃ

❁ અનુવાદકાર ❁
પંડિતવર્ય શ્રીજગદીશભાઈ

ઈ. સ. ૨૦૧૩

વિ. સં. ૨૦૬૯

ગ્રંથનામ :- શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનમ્

ગ્રંથકર્તા :- કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. ભ. શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા

અનુવાદકાર :- પંડિતવર્ય શ્રીજગદીશભાઈ

પ્રકાશક :- પંડિતવર્ય શ્રીજગદીશભાઈ

૮/૧૬૪૪, ગોપીપુરા પોલીસ ચોકીની સામે,
સંસ્કૃતિ ભવનની બાજુમાં, સુરત. ૩૯૫૦૦૧.
ફોન (મો.) ૯૪૨૬૧ ૮૫૨૮૪

* પ્રાપ્તિસ્થાન *

પંડિતવર્ય શ્રીજગદીશભાઈ

૮/૧૬૪૪, ગોપીપુરા પોલીસ ચોકીની સામે,
સંસ્કૃતિ ભવનની બાજુમાં,
સુરત. ૩૯૫૦૦૧.
ફોન (મો.) ૯૪૨૬૧ ૮૫૨૮૪

વિનોદભાઈ એમ. મહેતા

૮, પ્રસિદ્ધિ ફ્લેટ્સ,
પ્રિતમનગર અખાડા પાસે, પ્રિતમનગર બીજો ઢાળ,
એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
(મો.) ૯૩૨૭૫ ૯૧૯૧૯

* પ્રથમ આવૃત્તિ :- ઈ. સ. ૨૦૧૩, વિ. સં. ૨૦૬૯

* નકલ :- ૫૦૦ * મૂલ્ય :- ૧૨૦૦/- (બે ભાગના સેટના) * પૃષ્ઠ :- ૩૨ + ૩૭૫

* આર્થિક સહયોગ *

ચંચલબેન છોટાલાલ વેલચંદ શાહ
ધાનેરા (હાલ સુરત)

મુદ્રક :-

શ્રી પાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સ,
૫૮, પટેલ સોસાયટી, વલ્લભવાડી સામે,
જવાહરચોક, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.
ફોન : ૯૯૦૯૪ ૨૪૮૬૦.

ટાઈપ સેટિંગ :- મૃગેન્દ્ર શાંતિલાલ શાહ

૧૮/૧૦૫, વિજયનગર હાઉસિંગ કોલોની,
નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.
ફોન : ૯૮૨૪૯ ૫૨૩૦૧.

હે શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ભગવાન ! કલિકાલમાં તમારા સ્થાપનાનિક્ષેપાએ મારા જીવનમાં જે જીવંત પરમાત્માની ખોટ હતી તેને પૂરી કરી છે. કદાચ તમારું સાંનિધ્ય મને ન મળ્યું હોત તો મારા માટે આ કૃતિ જૈનશાસનને આપવાનું શક્ય ન બન્યું હોત. વર્તમાનમાં ચારેય નિક્ષેપાઓમાંથી અમારી પાસે માત્ર નામ અને સ્થાપના એમ બે નિક્ષેપાઓ જ વિદ્યમાન છે; છતાં પણ આ બંને નિક્ષેપાઓ સ્વતંત્ર રીતે પણ મને ભાવનિક્ષેપાની જેમ જ સહાયક થયા છે, જેની અનુભૂતિ મેં અનુભવી છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજાનો વર્તમાનમાં વિદ્યમાન એવો સંપૂર્ણ બૃહસ્પતિ હું જૈનશાસનના ચરણે ધરી શકું, તેને માટેનું બળ વગેરે જે કાંઈ અપેક્ષિત હોય એની અપેક્ષા હું આપની પાસે જ રાખીશ.

આપનો સેવક

જગદીશ

આદર સમર્પણ

શ્રી છોટાલાલ વેલચંદ શાહ (ધાનેરા)

પૂજ્ય પિતાશ્રી

શ્રી ચંચળબેન છોટાલાલ શાહ (ધાનેરા)

પૂજ્ય માતૃશ્રી

હે ઉપકારી માતા-પિતા ! હું જન્મ પછીના એક વરસ પછી સંપૂર્ણ અપંગ થઈ ગયો હતો. મારું લાલન-પાલન કરવા દ્વારા ભવિષ્યમાં આપને કોઈ ફાયદો થવાનો ન હતો; છતાં પણ ઈ. સ. ૧૯૫૪માં મહાલક્ષ્મી (મુંબઈ) હોસ્પિટલમાં મને દાખલ કરીને છ મહિના સુધી મારી સારવાર કરાવી. ત્યારબાદ નવમે વર્ષે મને ભણવા માટે મૂક્યો. આપણી પરિસ્થિતિ એવી ન હતી કે હું રીક્ષામાં ભણવા જઈ શકું; છતાં પણ તમે મને ઊંચકી-ઊંચકીને રોજ સ્કૂલે લઈ જતા હતા. આપે B. Com. સુધી મને ભણાવ્યો. સત્તાવન વર્ષ સુધી મારા આનંદને માટે આપે કોઈ ક્યાશ રાખી ન હતી. હે બા ! આજે મારી ૬૦ વર્ષની ઉંમરે પણ તું મારી એ જ ભાવથી સેવા કરે છે. આ બધાનો બદલો હું તમને કેવી રીતે આપી શકું? પરમાત્મા મહાવીરસ્વામીએ તો દેવાનંદા અને ઋષભદત્તને સંયમ આપીને મોક્ષમાં મોકલ્યા. મારી પાસે એવું સામર્થ્ય પણ નથી કે હું તમારું આ રીતે કલ્યાણ કરી શકું, પણ આપે નિઃસ્વાર્થભાવે જે પણ જ્ઞાન અપાવ્યું છે. તથા આર્થિક જરૂરિયાતો માટે મારી કોઈ અપેક્ષાઓ નથી રાખી, એના બદલામાં આ સર્જનને આજે હું આપના કરકમલમાં સમર્પિત કરું છું. આનાથી જે પુણ્ય તથા વિશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તેના દ્વારા આપ જલ્દીથી જલ્દી આ સંસારમાંથી છૂટકારો પ્રાપ્ત કરો તે જ અભ્યર્થના સાથે વિરમું છું.

આપનો ચરણચંચરિક

જગદીશ

આશીર્વચન

કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાની અભૂતપૂર્વ રચના એટલે શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન ! કાશ્મીરમાં જલપરીક્ષણ દ્વારા આ ગ્રંથ નિર્દોષ પુરવાર થયેલ. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ સ્વયં જ બૃહન્્યાસ સુધીનાં સંપૂર્ણ વ્યાકરણની રચના કરી છે.

આ ગ્રંથનો અભ્યાસ વધુમાં વધુ થાય એ નિમિત્તે પંડિતવર્યશ્રી જગદીશભાઈએ બૃહદ્વૃત્તિ, બૃહન્્યાસ તથા ન્યાસસારસમુદ્ધાર ઉપર સારી એવી વિવેચના કરી છે. તેમણે અનેક મુમુક્ષુઓને તૈયાર કરી સંયમનાં માર્ગે વળાવ્યા છે. હમણાં પણ ચાલીસ મુમુક્ષુઓને સંસ્કૃત, વ્યાકરણ, યોગ, ન્યાય વગેરે ગ્રંથોનો સચોટ અભ્યાસ કરાવે છે. આ રીતે તેઓ જૈનશાસનની અમૂલ્ય સેવા કરી રહ્યા છે. પાલિતાણામાં વિનિતાનગરીમાં સંઘવી પાનીદેવી મોહનલાલજી મુથા સોનવાડિયા દ્વારા આયોજિત આધ્યાત્મિક ચાતુર્માસમાં પંડિતશ્રી જગદીશભાઈ તથા તમામ મુમુક્ષુઓનો સ્વાધ્યાયયોગ નજરે જોવાનો મોકો મળ્યો. તેઓશ્રીની આગળ વાચના આપવાનો અવસર આવ્યો. ખૂબ જ અનુમોદના થઈ. તેમણે અભ્યાસ કરાવવાનાં સમયમાંથી સમય કાઢી આ ગ્રંથ રચવાનો પુરુષાર્થ કર્યો તેની ઘણી જ અનુમોદના. બૃહન્્યાસનાં આ વિવેચનમાં તેઓશ્રીએ પાતંજલમહાભાષ્ય આદિ ગ્રંથોનો સહારો પણ લીધો છે.

આ મહાકાવ્ય ગ્રંથની વિવેચના કરવાનો વિચાર આવવો જરૂરી એટલા માટે હશે કે કેટલાક સ્વાધ્યાયપ્રિય સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાઓ માત્ર સિદ્ધહેમલઘુવૃત્તિ સુધી પહોંચે છે. કોઈક વિરલ આત્માઓ જ બૃહદ્વૃત્તિ સુધી પહોંચે છે. પણ બૃહન્્યાસ સુધી પહોંચનારાઓ તો ઘણાં જ અલ્પ હોય છે. તેનાં બે કારણો છે : એક તો બૃહન્્યાસ સંપૂર્ણ મળતો નથી અને બીજું જેટલો ન્યાસ મળે છે એની પંક્તિઓ સંતોષપ્રદ રીતે બેસાડી શકાય એવો કોઈ અનુવાદ હાથવગો નહોતો.

આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યએ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનની રચના કરી એમાં સાત અધ્યાય સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં છે તથા આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃત વ્યાકરણ સંબંધી છે. દરેક અધ્યાયનાં ચાર ચાર પાદો છે. આમ, કુલ બત્રીસ પાદો છે. વર્તમાનમાં લઘુવૃત્તિ, મધ્યમવૃત્તિ તેમજ બૃહદ્વૃત્તિની સંપૂર્ણ ટીકા મળે છે. પરંતુ બૃહન્્યાસની ટીકા તો માત્ર આઠ પાદો ઉપર જ મળે છે. એ આઠ પાદોમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક અપૂર્ણ ટીકાઓ જ મળે છે. આપણા કમનસીબે વિધર્મીઓનાં આક્રમણ અને ભંડારોની રક્ષાનાં યોગ્ય ઉપાયોનાં અભાવને કારણે જૈનશાસનનું ઘણું ખરું આગમસાહિત્ય,

દર્શનસાહિત્ય, કર્મસાહિત્ય વગેરે નાશ પામ્યું તેમ વ્યાકરણસાહિત્ય પણ નાશ પામ્યું. ખરેખર આપણું કેટલું બધું દુર્ભાગ્ય ! છતાં પણ “ભાંગ્યું ભાંગ્યું તોય ભરૂય” આ ન્યાયે આપણી પાસે જે પણ છે, એ “Ocean of Knowledge” છે, એને બચાવી લઈએ તોય ભયો ભયો.

દહેરાસરો જૂના થશે તો નવા શિલ્પીઓ મળશે, પરંતુ જે શ્રુત નાશ પામશે તો નવા કલિકાલ-સર્વજ્ઞો કે મહોપાધ્યાયજીઓ ક્યાંથી લાવીશું ? શ્રુતનાશનું એક કારણ અભ્યાસ પણ છે. જેનો અભ્યાસ ઓછો થાય છે તેનો મૃત્યુઘંટ વાગવા માંડે છે. પંડિતવર્યશ્રી જગદીશભાઈએ ઉપલબ્ધ બૃહસ્પતિનો અભ્યાસ વધે એ માટે અદ્ભુત પ્રયાસ કર્યો છે. તે માટે તમામ અભ્યાસુવર્ગ તરફથી સાધુવાદ, અમારા ખોબે ખોબે આશીર્વાદ !

પંડિતવર્યશ્રીએ હાલ કારકપ્રકરણ ઉપર બૃહસ્પતિનો અનુવાદ ચાલુ કરેલ છે. તેમના આ મહાન કાર્યમાં શાસનદેવો સહાયક થાય એવાં આશીર્વચન...

વિનીતાનગરી, પાલિતાણા

આચાર્યશ્રી વિજય ગુણરત્નસૂરિ

વિ. સં. ૨૦૬૯, શ્રાવણ વદ ૨,

તા. ૨૩-૮-૨૦૧૩.

આશીર્વાદ

સંસ્કૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે આજે ખરેખર સુવર્ણયુગ ચાલી રહ્યો હોય એવું લાગે છે. સંસ્કૃતના પ્રારંભિક અભ્યાસ માટે તો વિવિધ પુસ્તકો પ્રગટ થયા જ છે, તદુપરાંત સંસ્કૃતના ગહન અભ્યાસ માટે પણ વિવેચનો પ્રગટ થવા માંડ્યા છે. બૃહજ્યાસ એ સિદ્ધહેમવ્યાકરણનો સર્વોચ્ચ વ્યાખ્યાગ્રન્થ છે. આવા ગહન અને વિસ્તૃત ગ્રન્થનું વિવેચન સિદ્ધહેમ સંસ્કૃત વ્યાકરણ આદિ ગ્રન્થોના અધ્યાપક પંડિત શ્રીજગદીશભાઈના હાથે થઈને પ્રગટ થઈ રહ્યું છે, તે આનંદદાયક ઘટના છે. સંસ્કૃતભાષા અને વ્યાકરણના ગહન અભ્યાસ કરનારાઓ આ ગ્રન્થોનો ઊંડો અભ્યાસ કરી ભાષાજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને છેવટે મોક્ષપદને પામે એ જ આશા, અભિલાષા, આશીર્વાદ...

દ. વિજય મુનિયન્દ્રસૂરિના ધર્મલાભ...

આ ગ્રંથરત્ન આપણા સુધી પહોંચ્યો એનો સંપૂર્ણ યશ પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય લાવણ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજના ફાળે જાય છે. એમનો ઉપકાર હું ક્યારેય ભૂલી શકું તેમ નથી.

આ ગ્રંથરત્નના નિર્માણમાં મહાભાષ્ય વગેરે અનેક ગ્રન્થોની સહાય લેવામાં આવી છે. જેની સંદર્ભસૂચિ અહીં આપવામાં આવી નથી.

આ ગ્રંથરત્નમાં ટાઈપસેટિંગ માટે મૃગેન્દ્રભાઈ શાંતિલાલ શાહે જે સહકાર આપ્યો છે, તેમનો ઉપકાર હું ભૂલી શકું તેમ નથી.

હાલમાં કારક પ્રકરણ ઉપર બૃહજ્યાસનો અનુવાદ ચાલી રહ્યો છે, જે બનતી ત્વરાએ પ્રગટ કરવામાં આવશે.

શિદ્ધહેમવ્યાકરણની ઉપચોગિતા

આસન્ન ઉપકારી ચરમ તીર્થપતિ ત્રિશલાનંદન કાશ્યપગોત્રીય શ્રમણ ભગવાન શ્રી વીર પરમાત્માનું શાસન-ધર્મ લોકોત્તર છે, કારણ તે ધર્મતીર્થના સ્થાપક સર્વજ્ઞ છે, જ્યારે છાન્નસ્થિકો દ્વારા સ્થપાયેલું શાસન-ધર્મ તે લૌકિક શાસન-ધર્મ છે. લોકોત્તર-લૌકિક ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના સારભૂત રહસ્યોને જાણવાં હોય - માણવાં હોય - પિછાણવાં હોય - અક્ષરશઃ અર્થબોધ પામવો હોય તો સંસ્કૃત - પ્રાકૃત વ્યાકરણ વિષયક ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું - કરાવવું આવશ્યક કર્તવ્ય બને છે. ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પણ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતભાષામાં આલેખાયેલાં છે. તેથી પૂર્વકાલીન ઋષિઓ - મહર્ષિઓ - મહાપુરુષોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતભાષાને કેન્દ્રમાં રાખીને અગણિત વ્યાકરણોની રચના કરી હતી.

ઈ.સ. પૂર્વે ૩૫૦ની આસપાસ પાણિની મહર્ષિએ પાણિનીય વ્યાકરણની રચના કરી હતી. તેમાં તેમણે તેમની પૂર્વે રચાયેલાં અપિશલિ-કાશ્યપ-ગાગ્ય વગેરે ૬૪ વૈયાકરણીઓનો પણ નામનિર્દેશ કર્યો છે. ત્યાર પછી પણ સંગ્રહ-કાતંત્ર-ચાન્દ્ર-વાક્યપદીય-વિશ્રાન્તવિદ્યાધર-શાકટાયન-બુદ્ધિસાગર-સરસ્વતીકંઠાભરણાદિ વ્યાકરણોની રચના થઈ હતી. ત્યાર પછી ગૂર્જરેશ્વર શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહની વિનંતિથી કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે એક જ વર્ષમાં પંચાંગી શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન નામના વ્યાકરણની રચના કરી હતી. તેના પર ૮૪,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ બૃહત્પાસની રચના પણ કલિકાલસર્વજ્ઞે જ કરી હતી. તેમાં તેમણે પૂર્વે રચાયેલા તમામ વ્યાકરણો પર દૃષ્ટિપાત-વિહંગાવલોકન કરી તેમાં થયેલી ક્ષતિઓને દૂર કર્યા પછી વ્યાકરણની રચના કરી હતી. તેથી તે વ્યાકરણ મુકુટસમાન શોભાયમાન બન્યું હતું. કાળક્રમે ૮૪,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ બૃહત્પાસ સર્વાંગ-સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યની ગ્રંથસર્જનની શૈલીને વફાદાર રહી તેમની જ શૈલી પ્રમાણે અપૂર્ણ અંશને પરિપૂર્ણ કરવાનો ભગીરથ પ્રયાસ શાસનસમ્રાટ પૂ. આ. ભ. શ્રી વિજય નેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટાલંકાર વ્યાકરણવાચસ્પતિ-શાસ્ત્રવિશારદ-શાસનપ્રભાવક પૂ. આ. શ્રી વિજય લાવણ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજએ કર્યો. તેમાં તેમણે અન્ય-અન્ય વૈયાકરણીઓના મત-મતાંતરોનો ઉલ્લેખ કરી તેના પર સુવિશદ ચર્ચાવિચારણા પણ કરી છે. સૂત્રોમાં ગૂંથેલા શબ્દોમંથી કઈ રીતે સૂત્રાર્થ પ્રગટ કરવો ?, સૂત્રરચનાનું રહસ્ય, પૂર્વસૂત્રની અનુવૃત્તિ, અનુવર્તમાનસૂત્રની નિવૃત્તિ,

એકવચન-બહુવચન આદિ કરવાનું કારણ, ઉદાહરણ-પ્રત્યુદાહરણ દ્વારા નવા-નવા શબ્દોનું સર્જન - શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ - ઉદાહરણ-પ્રત્યુદાહરણોની સાધનિકા આદિનું ખૂબ જ સુંદર શૈલીમાં આલેખન કર્યું છે.

સિદ્ધહેમવ્યાકરણને વિશેષે સરળ-સુગમ-સુબોધ બનાવવા માટે સમયે સમયે અનેકાનેક વૈયાકરણીઓએ અવચૂરિ-લઘુપ્રક્રિયા-બૃહત્પ્રક્રિયા-ધાતુમાલા-ધાતુપારાયણ-ધાતુરત્નાકર-ઢુંઢિકા આદિ બહુવિધ ગ્રંથોની પણ રચના કરી છે. સિદ્ધહેમવ્યાકરણનું અધ્યયન-અધ્યાપન વિશેષે કરવા-કરાવવામાં આવે - વ્યાકરણની વિશેષ રુચિ જાગે - વ્યાકરણ ભણવાનું મન થાય તે માટે બૃહત્પ્રાસના ભાગોને સાનુવાદ પ્રકાશિત કરવાનો પંડિતવર્ય શ્રીજગદીશભાઈનો શ્રમસાધ્ય પ્રયત્ન પ્રશંસનીય - અનુમોદનીય - સાધુવાદને પાત્ર છે. તે દ્વારા અનેકાનેક પુણ્યાત્માઓ વ્યાકરણના સારા અભ્યાસી બની આગમાદિ અનેકવિધ ગ્રંથોમાં ગૂંથાયેલા ગૂઢાર્થ રહસ્યોને સમજી - સમજાવી નિઃસંદેહ પરમપદના ભોક્તા બની શકશે.

વ્યાકરણનો અભ્યાસ ન કરનાર જે ગ્રંથનું ભાષાંતર છપાયું ન હોય તે ગ્રંથ સુવિશદ વાંચી શકે નહીં. ભાષાંતર છપાયું હોય તો જેવા શબ્દોમાં છપાયું હોય તેવા જ શબ્દોમાં સ્વીકારવું પડે. શબ્દના અર્થનો સારી રીતે બોધ પામી શકે નહીં. ગ્રંથોનું સંશોધન કરતી વખતે કયો પાઠ સાચો અને કયો પાઠ ખોટો, તેનો નિર્ણય કરી શકે નહીં.

“વૈદુષ્યં વિગતાશ્રયં શ્રિતવતિ શ્રીહેમચન્દ્રે ગુરૌ ।”

“શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિનું નિર્વાણ થતાં વિદ્વત્તા આશ્રયવિહોણી બની ગઈ.”

પાંજરાપોળ જૈન ઉપાશ્રય,
વિ. સં. ૨૦૬૯, ભાદરવા સુદી ૧,
તા. ૬-૯-૨૦૧૩

મુનિ વિમલકીર્તિવિજય

सिद्धहेमशब्दानुशासन व बृहन्न्यास की उपादेयता

डॉ. विजयपाल शास्त्री (साहित्य-व्याकरणाचार्य)
आचार्य एवं अध्यक्ष (साहित्य-विभाग)
राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्, वेदव्यासपरिसर,
बलाहर, निकट गरली (कांगड़ा)
हिमाचल प्रदेश-१७७१०८.

भारतीय मनीषियों ने शब्दज्ञान, उसके साधु प्रयोग व तत्प्रतिपादक व्याकरण शास्त्र को ऐहिक कल्याण के साथ परम निःश्रेयस अर्थात् मोक्ष का भी साधक माना है -

तमक्षरं ब्रह्म परं पवित्र गुहाशयं सम्यगुशन्ति विप्राः ।

स श्रेयसा चाभ्युदयेन चैव सम्यक् प्रयुक्तः पुरुषं युनक्ति ॥ (आपिशलि-शिक्षारम्भे)

इसका भाव है कि शब्द तत्त्व परम पवित्र व बुद्धिगुहा में स्थित है । विद्वान् लोग शिक्षा, व्याकरण आदि द्वारा उसका सम्यक् ज्ञान प्राप्त कर उचित प्रयोग करते हैं । साधु रूप में प्रयुक्त शब्द (वाक्य-सन्दर्भ) पुरुष को लौकिक कल्याण व पारमार्थिक कल्याण (मोक्ष) से युक्त कर देता है ।

भर्तृहरि कहते हैं -

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ॥

(वाक्यपदीयम्-१.१६)

अर्थात् व्याकरण सिद्धिसोपान के पर्वों में प्रथम पदस्थान है । मोक्षार्थियों के लिए व्याकरणाध्ययन-पूर्वक शास्त्रज्ञान एवं ध्यान-साधना द्वारा विवेक-वैराग्य की प्राप्ति सरल राजमार्ग है । अन्यत्र भी कहा है -

व्याकरणात् पदज्ञानं पदज्ञानादर्थनिर्णयो भवति ।

अर्थात् तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानात् परं श्रेयः ॥

अर्थात् व्याकरण द्वारा शब्दज्ञान होता है, उसके द्वारा शास्त्रों का पदार्थज्ञान होता है । पदार्थज्ञान से तत्त्वज्ञान तथा तत्त्वज्ञान से परम श्रेय अर्थात् मोक्ष की प्राप्ति होती है । इस प्रकार व्याकरणशास्त्र

मोक्षमार्ग का साधक है। इसिलिए अध्यात्मशास्त्रों या मोक्षशास्त्रों का अनुशीलन करने वाले भी पहले व्याकरणशास्त्र का ही अभ्यास करते हैं। भास्कराचार्य ने कहा भी है -

तस्मात् प्रथममेतदधीत्य विद्वान् शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी ।

(सिद्धान्तशिरोमणिग्रन्थारम्भे)

अर्थात् व्याकरण शास्त्र का अध्ययन करने पर ही व्यक्ति अन्य शास्त्र के श्रवण का अधिकारी बनता है। यदि व्याकरण के बिना ही अन्य शास्त्रों का अध्ययन किया जाए तो वह सन्देहपूर्ण या अनर्थपूर्ण हो सकता है। कहा भी है -

अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरंगिणीतरणम्।

भेषजमपथ्यसहितं त्रयमिदमकृतं वरं न कृतम्॥

अर्थात् बिना व्याकरण के शास्त्रान्तर का अध्ययन करना, टूटी नौका से नदी पार करने का प्रयास तथा अपथ्य के साथ औषध-सेवन, इन तीन कार्यों को करने से तो न करना ही अच्छा है। अतः किसी भी शास्त्र के निर्भान्त व स्पष्ट बोध के लिए व्याकरण-ज्ञान परमावश्यक है। इसके बिना अध्येतव्य शास्त्र का अध्ययन सफल नहीं होता, प्रत्युत अनर्थपूर्ण ही हो जाता है। जैसा कि कहा है -

अंगीकृतं कोटिमितं च शास्त्रं नांगीकृतं व्याकरणं च येन ।

न शोभते तस्य मुखारविन्दे सिन्दूरबिन्दुर्विधवाललाटे ॥

भले ही किसी ने कोटि श्लोक परिमाण वाला शास्त्र कण्ठस्थ कर लिया हो, पर यदि व्याकरण नहीं पढ़ा तो वह शास्त्र उसके मुख में उसी प्रकार शोभित नहीं होता, जिस प्रकार विधवा के ललाटे पर सिन्दूरबिन्दु। इस प्रकार तत्त्वबोध के लिए व्याकरणज्ञान नितराम् अनिवार्य व अतीव महत्त्वपूर्ण माना जाता है।

भारतवर्ष में प्राचीन काल से ही व्याकरणशास्त्र की रचना-परम्परा रही है। व्याकरण के प्राचीन रचनाकारों में ये मुख्य माने जाते हैं -

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्त्रापिशली शाकटायनः।

पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥

(बोपदेवकृत-कविकल्पद्रुमारम्भे)

इसी परम्परा में कलिकालसर्वज्ञ अपारविद्यार्णव-कर्णधार आचार्य भगवन्त श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वर महाराज ने 'सिद्धहेमशब्दानुशासन' नामक एक सर्वांगपूर्ण, अतीव उत्कृष्ट, सुनिबद्ध एवं विशाल

व्याकरणशास्त्र की रचना की। आचार्य भगवन्त ने अपनी अलौकिक प्रतिभा से क्षरित होती हुई पुरातन परम्परा को बहुत ही कुशलता से अपने व्याकरणशास्त्र में सुनिबद्ध कर दी है। अपने समय में उपलब्ध सभी व्याकरणों, उत्तम व्याकरणग्रन्थों का सूक्ष्म मनन, चिन्तन व अवगाहन कर सभी का सार संगृहीत करते हुए उन्होंने मधुकोषरूप अद्भुत व्याकरण की रचना की थी। इस व्याकरण के ऊपर 'बृहद्वृत्ति' व 'बृहन्न्यास' बनाकर अपने विलक्षण व्याकरण-प्रसाद को अभेद्य दुर्ग रूप में सुदृढ़ कर दिया। इतना ही नहीं व्याकरण द्वारा साधित सभी उदाहरणों व प्रत्युदाहरणों को स्वरचित ऐतिहासिक द्रव्याश्रयकाव्य में प्रयुक्त कर इतिहास में एक अभूतपूर्व निदर्शन प्रस्तुत किया है, जिसकी तुलना अन्यत्र नहीं मिलती है। आचार्य भगवन्त के इस विराट् कार्य को देखकर महाभारतकार कृष्णद्वैपायन व्यास की यह उक्ति सहसा स्मृतिपथ पर आ जाती है -

सर्वार्थानां व्याकरणाद् वैयाकरण उच्यते ।

प्रत्यक्षदर्शी लोकस्य सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥ (महाभारत, उद्योगपर्व-४३.३६)

अर्थात् सभी अर्थों का व्याकरण (विवेचनपूर्वक वर्णन) करने से व्यक्ति वैयाकरण कहलाता है। इसे निर्वचन, प्रकृति और प्रत्यय का पृथक् अर्थपरक स्पष्टीकरण करना होता है। यह सब करने वाला सम्पूर्ण लोक का प्रत्यक्षदर्शी होता है। अत एव सर्वदर्शी हो जाता है। इसी 'सर्वदर्शी' पद का भाव आचार्य भगवन्त के विशेषण-'कलिकालसर्वज्ञ' में समाहित है। इस प्रकार उनका यह विशेषण अन्वर्थ व सर्वथा सटीक रूप में घटित होता है।

शताब्दियों से जैन परम्परा में आचार्य भगवन्त के इस व्याकरण का अभ्यासक्रम चलता आ रहा है। विशेष रूप से जैन-मुनियों की अध्ययनाध्यापन परम्परा में यह सुप्रचलित है। सिद्धहेमशब्दानुशासन की बृहद्वृत्ति के उपर बृहन्न्यास की रचना कर आचार्य भगवन्त ने व्याकरणग्रंथ के अभ्यासुओं के ऊपर अपार उपकार किया है। उन्होंने अपने काल में उपलब्ध दुर्लभ सामग्री व शास्त्रीय तत्त्वों को इसमें बड़ी कुशलता से गुम्फित कर सुरक्षित कर दिया है। आचार्य भगवन्त के इस परम उपकार के लिए संस्कृत-जगत् सदा-सदा के लिए उनका अतीव कृतज्ञ रहेगा।

वर्तमान काल में संस्कृत-जगत् में पाणिनीय व्याकरण के अध्ययनाध्यापन का अधिक प्रचलन है। पाणिनीय व्याकरण के काशिकावृत्ति आदि व्याख्यान-ग्रन्थों में अनेक स्थलों पर वृत्ति व उदाहरणों के पाठ विपर्यस्त व दोषग्रस्त हो गए हैं, परन्तु वे स्थल सिद्धहेमशब्दानुशासन में सर्वथा शुद्ध व निर्भ्रान्त रूप में सुरक्षित हैं। इससे पाणिनीय परम्परा के ग्रन्थों के पाठशोधन व अर्थ-निर्धारण में बड़ी सहायता मिलती है। हमने स्वयं ऐसे अनेक स्थल चिह्नित किये हैं। सूत्रोदाहरणों के प्रयोग को

स्पष्ट करने के लिए तो पाणिनीय व्याकरण पढ़ने वालों के लिए द्वयाश्रयकाव्य का अनुशीलन परम उपकारक है। बहुत से स्थल तो ऐसे हैं, जिनके प्रयोग की जानकारी के लिए 'द्वयाश्रय-महाकाव्य' ही एकमात्र शरण है। इस रचना के लिए भी संस्कृत-जगत् सदा आचार्य श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरजी का ऋणी रहेगा।

बृहन्न्यास में महाभाष्य जैसी शैली में विचारणीय अर्थों का बड़ा ही गम्भीर व सूक्ष्म विवेचन किया है। सिद्धहेमशब्दानुशासन पढ़ने वालों के लिए यह बहुत ही उपादेय है। इसकी गम्भीरता व प्रौढ़ता को देखते हुए इसका अनुवाद अपेक्षित था। जैन समाज में सिद्धहेमशब्दानुशासन व नाना शास्त्रों के जाने-माने पण्डित श्री जगदीश भाई (गोपीपुरा सुरत-निवासी) ने यह कार्य बहुत ही प्रौढ़ता एवं कुशलता से किया है। पूज्य पण्डितजी का अतिशय परिश्रम व वैदुष्य विशेष रूप से श्लाघनीय है कि उन्होंने यह कठिन कार्य कर गुजराती-भाषियों के लिए बृहन्न्यास का अध्ययन सुगम बना दिया है। इस दिव्य अवदान (कीर्तिकर कार्य) के लिए पण्डित श्रीजगदीश भाई बहुशः साधुवाद के पात्र हैं।

बृहन्न्यास में महाभाष्यगत अर्थों का भी निरूपण है। अतः उनके विवेचना-प्रसंग में समय-समय पर श्रद्धेय पण्डित जगदीश भाई मुझसे भी विचार-विमर्श करते रहे हैं। इस कार्य में सहयोग करने के लिए मुझे कुछ दिन तक उनके सुरत-स्थित आवास पर रहने का भी सौभाग्य मिला है। इसके अतिरिक्त विगत चातुर्मास्य (संवत् २०६८, आश्विन मास) के अन्तराल में उनके साथ श्री शत्रुंजय तीर्थ पालिताणा (गुजरात) में रहने का सुअवसर भी मिला है। शास्त्रचर्चा के अवसर पर मैंने देखा कि पण्डितजी की शैली है कि जब तक कोई अर्थ पूर्णतया स्पष्ट न हो जाय, तब तक आप उसके ऊपर विचारमन्थन व ग्रन्थावलोकन करते रहते हैं। पूर्णतः स्पष्ट होने पर ही उसे लिपिबद्ध करते हैं। आपकी यह श्रमशीलता व तत्त्वग्राहिता विशेष रूप से अभिनन्दनीय व वन्दनीय है। मैं भगवान् से प्रार्थना करता हूँ कि श्रद्धेय पण्डित श्रीजगदीशभाई को अधिकाधिक आरोग्य, दीर्घायुष्य व अनुकूल अवसर प्रदान करें, जिससे वे इस कार्य को आगे भी उत्तरोत्तर उत्कृष्टता-पूर्वक सम्पन्न करने में समर्थ हो सकें।

हरिद्वार (उत्तरांचल राज्य)

ता. ४.७.२०१३ गुरुवार

અનુવાદકના ઉદ્ગારો

શાસ્ત્રકારોએ મનુષ્યોની સંખ્યા ૨૯ આંકડા પ્રમાણ જણાવી છે. આથી જણાય છે કે આ લોકમાં અબજોની સંખ્યા પ્રમાણ મનુષ્યો જન્મે છે અને મરી પણ જાય છે. આ બધા માનવોમાં કોઈક વિરલ આત્માઓ જ પોતાની ચિરસ્મૃતિ છોડી જાય છે. આ વિરલ આત્માઓમાં એક નામ ૯૨૪ વર્ષ પછી આજે પણ વિદ્યાપ્રેમીઓ તથા અહિંસાપ્રેમીઓને આશ્ચર્યચકિત કરે છે... એ નામ છે, કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય... જેઓનું નામસ્મરણ પણ લાંબા કાળથી સંચિત કરેલા કર્મોને દૂર કરવા માટે સમર્થ છે.

આ પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૫ના કારતક સુદ ૧૫ના દિવસે ધંધૂકાનગરમાં થયો હતો. આ હકીકત સાથે મારી (લેખકની) હકીકત જણાવવાની લાલચ હું રોકી શકતો નથી. સંવત ૨૦૪૫ના કારતક સુદ ૧૫ના દિવસે નવસારી ખાતે તપોવનમાં પરમ પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજી મ. સા. પાસે મેં આ સિદ્ધહેમવ્યાકરણની શરૂઆત કરી હતી. મારા જીવનના ઉપકારી એવા પંન્યાસજી મ. સા.એ એવા આશિષ વરસાવ્યા કે જેનું ફળ શ્રીસંઘ સમક્ષ રજૂ કરતાં આજે હું અત્યંત હર્ષની લાગણી અનુભવું છું. સંવત ૨૦૩૩માં આ જ પૂજ્ય પંન્યાસજી મ. સા. પાસે મેં ધર્મની પ્રાપ્તિ કરી હતી. ત્યારથી એક અદમ્ય ઈચ્છા હતી કે હું સિદ્ધહેમવ્યાકરણને ભણું અને શાસ્ત્રના પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરું. પૂર્વજન્મના સંસ્કારોએ જ મને આ કાર્ય કરવા માટે પ્રેરિત કર્યો હશે. દેવ, ગુરુ અને ધર્મની અસીમ કૃપાએ આજે મને આ ફળ પ્રાપ્ત થયું છે.

આચાર્ય ભગવંત શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજાની ઉંમર જ્યારે ૯ વર્ષની હતી ત્યારે વિ. સં. ૧૧૫૪માં તેઓશ્રીની દીક્ષા થઈ હતી. એવું પણ સંભળાય છે કે તેમની દીક્ષા માત્ર ૫ વર્ષની ઉંમરે જ થઈ હતી. એમના ગુરુ શ્રી દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ અપવાદ તરીકે પાછિણી પાસે ચાંગદેવને માંગીને દીક્ષા આપી હતી. આવી પરંપરાને જૈનશાસનમાં યાચિતશિષ્ય સ્વરૂપે કહેવામાં આવે છે.

જેઓના હૃદયમાં શાસન હોય છે તેઓ જ આ જગતમાં અવિસ્મરણીય સર્જન કરીને જાય છે.

આ ગુજરાતની ધરા ઉપર કુમારપાળ રાજાની પહેલા સિદ્ધરાજ નામે સંસ્કારપ્રિય રાજવી હતો. આ રાજા વિદ્વાનોનો અત્યંત ચાહક હતો. તે સમયે પ્રસિદ્ધિ પામેલા જૈનાચાર્ય વીરસૂરિજી

તથા તાર્કિકશિરોમણી વાદિદેવસૂરિજીનું તે બહુમાન કરતો હતો. મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિજી, ધર્મધોષસૂરિજી, વર્ધમાનસૂરિજી, સોમપ્રભસૂરિજી તથા વાગ્ભટ્ટ જેવા વિદ્વાનોના પરિચયમાં તે આવ્યો હતો. આવા વિદ્વાનોની વચ્ચે પણ સિદ્ધરાજ જયસિંહે પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને પૂર્ણ કરવા માટે પૂ. હેમચન્દ્રાચાર્ય ઉપર પોતાની પસંદગીનો કળશ ઢોળ્યો હતો, એ જ પૂ. આચાર્ય ભગવંતશ્રીની વિદ્વતાનો બોલતો પુરાવો છે.

એક વાર સિદ્ધરાજ જયસિંહે આચાર્ય ભગવંતશ્રીને ગુજરાતના ગૌરવ સ્વરૂપ વ્યાકરણ બનાવવાનું સૂચન કર્યું. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ આ સૂચનને વધાવી લીધું. તથા આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ માતૃકારહિત વ્યાકરણ બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો. માતૃકા એટલે વર્ણમાલા. દા. ત. અ, આ, ઇ... વગેરે વર્ણો વર્ણમાલા કહેવાય છે. જે વ્યાકરણોમાં આ વર્ણોનો નિર્દેશ કરાયો હોય તે વ્યાકરણો વર્ણમાલા સહિત કહેવાશે. કાતન્ત્ર તથા પાણિની વ્યાકરણ વર્ણમાલા સહિત હોવાથી માતૃકાસહિત કહેવાયા હતા. જ્યારે આ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ વર્ણમાલા (માતૃકા) રહિત વ્યાકરણ બનાવ્યું. મહાભાષ્યમાં કહ્યું છે કે અક્ષર-સમામ્નાય એ વાક-સમામ્નાય બની જાય છે. આથી તેઓએ માતૃકા વર્ણો સહિત પોતાના વ્યાકરણો બનાવ્યા. જૈન પરંપરામાં જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ માતૃકા રહિત જ હતું. આથી આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ પૂર્વના મહર્ષિઓની પરંપરાને અપનાવી માતૃકા રહિત વ્યાકરણ જ બનાવ્યું તેમજ વર્ણોનો સમ્યક્ પાઠક્રમ પૂર્વોના મહાપુરુષો પાસેથી જ જાણવા યોગ્ય છે એવો અભિપ્રાય જણાવી ગુરુપરંપરાને માન્ય રાખી. આ હકીકત તેઓએ લોકાત્ સૂત્રમાં જણાવી છે.

આ વ્યાકરણની રચના વિ. સં. ૧૧૯૨ પૂર્વે થઈ હશે. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ આ વ્યાકરણની રચના કરવા માટે કાશ્મીરમાં શારદા (સરસ્વતીદેવીનો) ભંડાર છે તેમાંથી પ્રતો મંગાવવા રાજાને વિનંતી કરી. રાજાએ પ્રતો લેવા માટે પ્રધાનોને મોકલ્યા. આથી પ્રધાનોએ ત્યાં જઈને શારદા માતાને પ્રસન્ન કરી. શારદા માતાએ પ્રસન્ન થઈને પ્રધાનોને વ્યાકરણ સંબંધી આઠ પુસ્તકો ભેટ આપ્યા. આ આઠ પુસ્તકોની સહાયથી આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ પંચાંગી વ્યાકરણની રચના કરી. રાજાએ નવા વ્યાકરણની પ્રસિદ્ધિ માટે પંડિતવર્ગને બોલાવ્યા. કેટલાક પંડિતવર્ગીએ ઈર્ષ્યાભાવથી રાજાને કહ્યું કે આ તો કાશ્મીરમાંથી લાવેલા પુસ્તકોની નકલ છે. આ વ્યાકરણ ખરું તો ત્યારે જ કહેવાશે કે પાણીમાં નાંખવાથી તે ભીનું ન થાય. તે સમયે આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ રાજાને કહ્યું કે આ વ્યાકરણની પ્રામાણિકતાની કસોટી ભલે થાઓ. ત્યારબાદ રાજાએ પ્રધાન વગેરે નગરજનોને લઈને આ વ્યાકરણ પાણીના કુંડમાં નાંખાવ્યું અને વ્યાકરણ લેશ પણ ભીનું થયું નહીં. આ પ્રસંગથી રાજા અત્યંત પ્રભાવિત થયો તેમજ જૈનશાસનનો જયજયકાર થયો. બીજું રાજાએ

ત્રણ વર્ષ સુધી હંમેશા ત્રણસો દ્રમ આપી સોનાના અક્ષરથી તે વ્યાકરણ લખાવ્યું તથા હાથીની અંબાડી ઉપર સામૈયા સાથે સંપૂર્ણ વ્યાકરણને પોતાના પાટનગર પાટણનગરમાં ફેરવીને તેનો મહિમા વધાર્યો.

આ વ્યાકરણની રચના થઈ ગયા પછી એને જાહેરમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની વિધિ જે દિવસે થવાની હતી તેના એક દિવસ અગાઉ જ ઇર્ષ્યાળુએ રાજાને ટકોર કરી કે આખું વ્યાકરણ તો તૈયાર થઈ ગયું છે; પરંતુ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ સંપૂર્ણ વ્યાકરણમાં તમારી પ્રશસ્તિ ક્યાંય કરી નથી. આ બાજુ ઉદ્ઘાટન સંબંધી બધી પ્રતો સીલબંધ pack થઈને રાજાના ભંડારમાં પહોંચી ગઈ હતી. આથી આચાર્ય ભગવંતે રાત્રે સાધના કરીને સરસ્વતી દેવીને બોલાવી. દેવીએ આવીને આચાર્ય ભગવંતશ્રીને કહ્યું કે આપ રાજાની પ્રશસ્તિ થાય એવા ૩૨ શ્લોકોની રચના કરો, હું એ ૩૨ શ્લોકોને ત્યાં રહેલી તમામ પ્રતોમાં પ્રક્ષેપ કરી દઈશ. બીજે દિવસે આચાર્ય ભગવંતશ્રી નિશ્ચિત બનીને રાજાની સભામાં જાય છે, જ્યારે બીજા બાજુ ઇર્ષ્યાળુઓ ખુશ થતા હોય છે. ઇર્ષ્યાળુઓને મનમાં એમ હતું કે હમણાં જૈનાચાર્યની જાહેરમાં હાંસી થશે, રાજા એમના ઉપર ક્રોધવાળા થશે. વ્યાકરણનું જ્યારે ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું ત્યારે દરેક પ્રતોમાં રાજાની પ્રશસ્તિ કરનારા ૩૨ શ્લોકો પ્રક્ષેપ થયેલા હતા. આથી રાજા અત્યંત પ્રભાવિત થાય છે અને જૈનશાસનનો જયજયકાર થાય છે. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ ૩૨ શ્લોક સંબંધી ઘટના તે સમયે રાજાને ન જણાવી. કારણ કે રાજા પ્રતિબોધ ન પામત અને જૈનશાસનની પ્રભાવના ન થાત. પાછળથી એક વાર જ્યારે રાજા શાંત હતા ત્યારે આ આખી ઘટના આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ રાજાને જણાવી. પાછળથી આ વાત રાજાને જણાવવાથી જૈનશાસનને નુકસાન ન થયું. ખરેખર ! આચાર્ય ભગવંતશ્રી પાસે કેટલો માર્ગસ્થ ક્ષયોપશમ હતો, એ આ ઘટના ઉપરથી જણાય છે.

હવે અમે આ વ્યાકરણરચના કરતાં જે વિઘ્ન આચાર્ય ભગવંતશ્રીને આવ્યું હતું તેનો એક પ્રસંગ જણાવીએ છીએ. આ પ્રસંગ વર્તમાનસમયમાં ક્યાંય પ્રસિદ્ધ થયો નથી. અમને આ પ્રસંગની પ્રાપ્તિ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પરમાત્માની કૃપાથી થઈ છે. આચાર્ય ભગવંતશ્રી જ્યારે વ્યાકરણની રચના કરી રહ્યા હતા અને બીજા અધ્યાયનું ત્રીજું પાદ ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે કોઈક બાહ્ય વિદ્યાનો ઉપદ્રવ આવ્યો. આથી અત્યાર સુધી વ્યાકરણ સંબંધી જેટલી રચના થયેલી તે બધા જ તાડપત્રોનાં ટુકડે-ટુકડાં થઈ ગયાં; પરંતુ આચાર્ય ભગવંતશ્રીને આમાં કોઈક વિઘ્ન છે, એવો ખ્યાલ ન આવ્યો. આથી આચાર્ય ભગવંતે પોતાની બુદ્ધિપ્રતિભાથી ફરીથી એ જ પ્રમાણે વ્યાકરણની રચના કરી. બીજાવાર પણ પહેલા જેવું જ વિઘ્ન આવ્યું. બીજા અધ્યાયનું ત્રીજું પાદ ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે અત્યાર સુધીની વ્યાકરણ સંબંધી રચનાના તમામ તાડપત્રોના ટુકડાં થઈ ગયાં. આથી આચાર્ય

ભગવંતને થયું, આમ કેમ થાય છે ? તપાસ કરતાં કોઈ કારણ ન જણાયું, આથી એમણે સરસ્વતી દેવીની સાધના કરી. એટલે સરસ્વતી દેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈને કહ્યું કે કેટલાક દ્વેષી લોકોએ બે વાર વિદ્યાના પ્રયોગો દ્વારા આપની વ્યાકરણરચનાને ખતમ કરી છે. સરસ્વતીદેવીએ તે વિદ્યાના પ્રતિપક્ષી મંત્રો દ્વારા સલામતીનો ઉપાય બતાવ્યો. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ મંત્રો દ્વારા જગ્યાને મંત્રિત કરીને ત્રીજી વાર વ્યાકરણની રચનાનો પ્રારંભ કર્યો અને સંપૂર્ણ વ્યાકરણની નિર્વિઘ્ને સમાપ્તિ કરી હતી. ખરેખર ! આચાર્ય ભગવંતશ્રીની કેવી બુદ્ધિપ્રતિભા કે પહેલા બે વાર કરેલી સંપૂર્ણ રચના એમને સ્મૃતિપથમાં રહી હશે, જેથી ત્રીજી વાર પહેલાની જેમ જ વ્યાકરણની રચના કરી શક્યા. બીજું બે વાર રચનાઓ નિષ્ફળ ગઈ હોવા છતાં અદ્ભુત ધૈર્યને ધારણ કરીને વ્યાકરણનો પુરુષાર્થ ચાલુ રાખ્યો. આવા મહાપુરુષોની ધીરજે જ જૈનશાસનને ગરિમા બક્ષી છે.

આ મહાપુરુષ આવી ધીરજના પ્રતાપે જૈનશાસનમાં વિરલ વિભૂતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. આજે ગુજરાતમાં જે કાંઈ ધર્મનું અસ્તિત્વ છે તેમાં પરમ પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજાનો અમૂલ્ય ફાળો છે. ખરેખર ! આ વ્યક્તિ પ્રતિભાશાળી, પરોપકારપરાયણ, કુરુણામૂર્તિ અને પરમાત્માની અદ્વિતીય સેવક હતી. તેમણે વેદથી માંડીને ઇતિહાસ, પુરાણ, આયુર્વેદ, આગમ, દર્શનશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, કોષ, છંદ, સાહિત્ય, જ્યોતિષ, મંત્ર, યોગ, રાજનીતિ, પ્રાકૃત વગેરે બધા જ સાહિત્યના મહાસાગરોને ઉલેચ્યાં છે. એની પ્રતીતિ વ્યાકરણના ગર્ભમાં રહેલા ઉદાહરણો અને વિષયની મીમાંસાઓમાં જોઈ શકાય છે.

એમનું સાહિત્ય કેટલું હશે એની તો આપણને ખબર નથી; પરંતુ જેટલું પ્રાપ્ત થાય છે એના દ્વારા એમની મહાનાતાનો ખ્યાલ આવે છે. સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન લગભગ ૩૦ % જેટલું મળે છે તથા કાવ્યજગતમાં જેની ઉપમા ન આપી શકાય એવું ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર સ્વરૂપ મહાકાવ્ય ૩૨,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ મળે છે. તેની ઉત્તમતાનું વર્ણન કરતાં આજે પણ કાવ્યરસિકો અત્યંત આનંદ અનુભવે છે. આ ઉપરાંત અભિધાનચિંતામણીકોષે એમને અત્યંત ગરિમા આપી છે.

એમની રચનાઓમાં એમણે ક્યાંય પરંપરાને ઉવેખી નથી. એમણે મહર્ષિ પાણિની અને પતંજલિને યાદ કર્યા છે. ભૂતકાળના વૈયાકરણીઓના ઋણનો સ્વીકાર કર્યો છે. કવિપ્રભાવક પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજી મહારાજા તથા મહાકવિ ધનપાલને પણ તેઓશ્રી ભૂલ્યા નથી. વાચક ઉમાસ્વાતિજી તથા પૂર્વધર શ્રી જિનભદ્રગણિકમાશ્રમણની વિશેષતાઓ તેમણે કબૂલી છે. શાકટાયન અને જૈનેન્દ્રના પ્રમાણોથી પોતાની વાણીને પ્રતિષ્ઠિત બનાવી છે. તક્ષશિલા અને કાશ્મીરની વિદ્યાઓનો ગંભીર પરિચય તેમણે ગુજરાતને કરાવ્યો છે. આવી સમર્થ સમન્વયાત્મક પ્રતિભાનું જીવંત ચિત્ર આપણને પ્રાપ્ત થયું તે ખરેખર આપણું

પરમ સૌભાગ્ય છે. એમના ગ્રંથોમાં એવું અદ્ભુત રસાયણ છે કે, તે વાંચતાં જીવ ક્યારેય થાકતો નથી કે કંટાળતો પણ નથી. એમના ગ્રંથોના પરિચયમાં આવ્યા પછી એવું લાગ્યા કરે છે કે જાણે આ વ્યક્તિમાં પાણિની, પતંજલિ, અક્ષપાદ, શંકર, મમ્મટ, ભટ્ટિ, વ્યાસ, કાલિદાસ - એમ બધાની જ પ્રતિભાઓ સંક્રમિત થઈ ગઈ છે. એમનું ઉદ્યમશીલ જીવન જોયા પછી આપણી પ્રમત્ત અવસ્થાઓથી લજ્જિત થયા વિના રહેવાશે નહીં.

એમના ગ્રંથોને અનેક વિદ્વાનોએ માન્ય કર્યા છે. અભિધાન ચિંતામણી અને અનેકાર્થ કોશનો અનેક જૈન-જૈનેતરોએ ઉપયોગ કર્યો છે. જૈનાચાર્ય મલયગિરિસૂરિજી જેવા આગમના ટીકાકારશ્રીએ તો એમને ગુરુ માનીને અભિવાદન કર્યું છે. એમના ગુરુ દેવચન્દ્રસૂરિજીએ તેમને માટે “વિદ્યામ્મોનિધિમન્થરગિરિ” વિશેષણ કહ્યું છે, જેનો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ Ocean of knowledge કહીને સ્વીકાર કર્યો છે. એમની વિવિધ રચનાઓમાં પૂર્વે થયેલા મહાપુરુષોની વિદ્યાઓનો વારસો આવ્યો હોય એવું સ્પષ્ટપણે જણાય છે. જૈનેતર વિદ્વાનોએ પણ આ બાબતમાં એમની પ્રશસ્તિ કરી છે. એમના જ સમકાલીન શૈવમઠાધીશ, ગન્ડ ભાવબૃહસ્પતિ જેવા મહાવિદ્વાન આચાર્ય ભગવંતશ્રીના ચરણકમળમાં વંદન કરતાં કહે છે -

“ચતુર્માસીત્ તવ પદયુગં નાથ ! નિકષા, કષાયપ્રધ્વંસાત્ વિકૃતિપરિહારવ્રતમિદમ્ ।

ઇદાનીમુદ્વિદ્યાન્નિજચરણનિર્લોઠિતકલે-ર્જલક્લિન્નૈરન્નૈર્મુનિતિલક ! વૃત્તિર્ભવતુ મે ॥૧૧॥”

હે નાથ ! આપના ચરણયુગલની નિકટમાં કષાયનો ત્યાગ કરવાથી મને વિકૃતિના ત્યાગનું (વિકારના કારણરૂપ કષાયના ત્યાગનું) વ્રત ચાર માસ પર્યન્ત પ્રાપ્ત થયું છે. આથી હે મુનિતિલક ! જેણે પોતાના ચરણમાં કલિને (કષાયને) કચડી નાંખ્યા છે એવા મને હવે આ આવિર્ભાવ પામતું વિકૃતિ પરિહારનું વ્રત વર્તે છે. તેથી જળથી ભીંજાયેલા અન્નથી મારી વૃત્તિઓ અર્થાત્ અભ્યન્તર વિકૃતિનો ત્યાગ થવા દ્વારા હવે મને દુગ્ધાદિનો ત્યાગ થાઓ.

કુમારપાળની અહિંસા પ્રવર્તક સાધનાની સફળતા જોઈને અનેક વિદ્વાનોએ પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યજીની પ્રશસ્તિ ઠેર ઠેર કરી છે. બીજા બધા રાજ્યોની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં વિશેષ પ્રકારના અહિંસાના સંસ્કારો દેખાઈ રહ્યા છે તેના મૂળ કુમારપાળ રાજા સુધી વિસ્તરે છે. એ ગુજરાતે અનેક અહિંસાપ્રેમીઓને આવા સંસ્કારોના કારણે જ જન્મ આપ્યો છે.

સિદ્ધહેમવ્યાકરણની રચના આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ કયા સમયે કરી એ બાબતમાં કોઈ ચોક્કસ સમય જણાતો નથી; પરંતુ વિક્રમ સંવત ૧૧૮૨ના સમયમાં જે વખતે પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની ઉંમર ૪૨ વર્ષની હતી તે સમયે થઈ હશે એવું માનવામાં આવે

છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ આ સમયમાં માલવપતિ યશોવર્મા ઉપર જીત મેળવીને પાટણમાં પધાર્યા હતા તે સમયે રાજસભાની વચ્ચે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યએ પોતાના કવિત્વપૂર્ણ આશીર્વાદથી રાજાને આ રીતે બિરદાવ્યા હતા :

ભૂમિ કામગવિ ! સ્વગોમયરસૈરાસિચ્છ રત્નાકર ! મુક્તાસ્વસ્તિકમાતનુધ્વમુદુપ ! ત્વં પૂર્ણકુમ્ભીભવ ।
ધૃત્વા કલ્પતરોર્દલાનિ સરલૈર્દિગ્વારણાસ્તોરણા-ન્યાધત્ત સ્વકૌર્વિજિત્ય જગતીં નન્વેતિ સિદ્ધાધિપઃ॥૧॥

હે કામધેનુ ! તું તારા ગોમયરસથી ભૂમિ સિંચી દે, હે રત્નાકર ! તું મોતીઓથી સ્વસ્તિકને પૂરી દે, હે ચન્દ્ર ! તું પૂર્ણ કુંભ બની જા, હે દિગ્ગજો ! તમે સૂંઢ સીધી કરી કલ્પવૃક્ષના પત્રો લઈ આવીને તોરણો રચો. ખરેખર ! સિદ્ધરાજ જયસિંહ પૃથ્વી જીતીને અહીં આવે છે.

આ સ્તુતિથી રાજવી ખૂબ ખુશ થાય છે. રાજા વિદ્યાપ્રિય હતો. આથી અવંતિના રાજ-ભંડારમાં કયા-કયા વિષયના ગ્રંથો છે. એ બાબતમાં પંડિતોને પૃચ્છા કરી. પંડિતોએ અલગ-અલગ ગ્રંથોના નામ આપ્યા. તે સાંભળ્યા પછી સિદ્ધરાજને થયું કે મારો દેશ પરાયા શાસ્ત્રો પર નભે છે. આ સ્થિતિ સંસ્કારસંપન્ન દેશ માટે લજજાસ્પદ છે. શું આપણા ભંડારોમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કરનારું શાસ્ત્ર નથી ? પંડિતોએ આ બાબતમાં ના કહી. આથી રાજાએ પંડિતોને પૂછ્યું કે આખા ગૂર્જરદેશમાં એવો કોણ સર્વશાસ્ત્રનિપુણ વિદ્વાન છે, જે આ કાર્ય કરી શકે ? આ સાંભળીને ભેગા થયેલા બધાય વિદ્વાનોએ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાનું નામ આપ્યું. આથી સિદ્ધરાજ જયસિંહે ગુરુજીને વિનંતી કરી કે “હે મહર્ષિ ! શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કરનારું શાસ્ત્ર રચીને અમારા મનોરથ પૂર્ણ કરો. આપના સિવાય અત્યારે આ દેશમાં આ મનોરથને પૂર્ણ કરવા માટે બીજો કોઈ સમર્થ નથી. અત્યારે આપણો દેશ કલાપક અને કાતન્ત્ર વ્યાકરણને ભણે છે અને તેમ છતાંય એનાથી જોઈએ એવી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ થતી નથી. પાણિની વ્યાકરણ વેદાંગ છે એમ કહીને બ્રાહ્મણો અન્યોની અવગણના કરે છે. માટે,

યશો મમ તવ સ્થ્યાતિ, પુણ્યં ચ મુનિનાયકઃ । વિશ્વલોકોપકારાય, કુરુ વ્યાકરણં નવમ્ ॥૧॥

હે મુનીશ્વર ! તમે સમગ્ર લોકના ઉપકારના માટે નવા વ્યાકરણની રચના કરો, જેથી મને યશ મળશે અને તમને ખ્યાતિ તથા પુણ્ય થશે.”

આ ઘટના ઉપરથી એવું જણાય છે કે આ વ્યાકરણની રચના વિક્રમ સંવત ૧૧૮૨માં થઈ હશે. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ એક વર્ષની મહેનતને અંતે વ્યાકરણના પાંચેય અંગો તૈયાર કર્યા હતાં. પાંચ અંગો આ પ્રમાણે હતા : (૧) શબ્દાનુશાસન, (૨) ઊણાદિગણ સૂત્રો, (૩) લિંગાનુશાસન, (૪) હેમ-ધાતુપારાયણ, (૫) ગણપાઠ. આ વ્યાકરણની અદ્ભુત વિશેષતા એ છે કે બધા જ અંગોની રચના આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ કરેલી. પાણિની વ્યાકરણમાં સૂત્રો તથા

સૂત્રાર્થની રચના પાણિનીમુનિએ કરી હતી. સૂત્રો ઉપર પતંજલિ મુનિએ મહાભાષ્યની રચના કરી હતી તથા સૂત્રોમાં અધૂરી હકીકતોની પૂર્તિ સ્વરૂપ વાર્તિકની રચના કાત્યાયને કરી હતી. આમ સંપૂર્ણ વ્યાકરણની રચના ત્રણ મુનિઓના સમૂહ દ્વારા થઈ હતી. જ્યારે સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસનની રચના આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ એકલપણે જ કરી હતી. એમણે વાર્તિક વગેરેની જરૂર ન પડે એવી કુશળતાથી વ્યાકરણના પાંચેય અંગોની રચના કરી હતી. જો અલગ-અલગ મહાપુરુષો વ્યાકરણની રચના કરે તો ઐદમ્પર્યાય સુધી પહોંચવું કઠીન થઈ પડે. વ્યાકરણના પાંચેય અંગોની રચના આ મહાપુરુષે એકલાએ જ કરી હોવાથી ઐદમ્પર્યાય સુધી સહેલાઈથી પહોંચી શકાય છે.

આ મહાપુરુષે વ્યાકરણના પાંચેય અંગોમાં એમના પૂર્વના મહર્ષિઓની સહાય લીધી હતી. તેમણે અજય, અરૂણ, કાત્ય, ગૌડ, યાણક્ય, દુર્ગ, દેવનંદી, ભટ્ટી, ભરત, વાગ્ભટ્ટ, વાંચસ્પતિ, વાત્સ્યાયન, વૈદ્ય, વ્યાડિ, શાકટાયન, કાલિદાસ વગેરે અનેક મહાપુરુષોની સહાયથી સિદ્ધહેમ-વ્યાકરણને આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે. આ હકીકતથી આપણને જણાય છે કે આ મહાપુરુષ કેટલા વિદ્વાન હશે ! આ હકીકતથી વીતરાગસ્તોત્રના ટીકાકારશ્રી પ્રભાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ આચાર્ય ભગવંતશ્રીને “સ્વપરશાસ્ત્રપારંગતપારિણઃ” વિશેષણ આપ્યું છે તે સાર્થક છે.

આજે આપણે આ મહાપુરુષની કૃતિને અન્ય-અન્ય વ્યાકરણના ચાહકો સુધી પહોંચાડવા શક્તિમાન થયા નથી. આ ભાષાંતરના કર્તાને જ્યારે વૈદિક પરંપરાના વિજયપાલ શાસ્ત્રી નામના વિદ્વાન પુરુષ સાથે સંપર્ક થયો ત્યારે એમના હૃદયના શબ્દો હતા : “અમારો સંપૂર્ણ સંપ્રદાય આ વ્યાકરણથી અપરિચિત છે.” તેઓએ મહાભાષ્યમાં અત્યંત વિદ્વત્તાને પ્રાપ્ત કરી છે.

“સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમ્”ના બૃહસ્પત્યસરૂપી દરિયામાં હું જેમ-જેમ ઊંડો ઊતરતો ગયો તેમ-તેમ આ મહાપુરુષની મહાન્તતાની અનુભૂતિઓ મને થતી ગઈ, એ બાબતમાં હું હવે જણાવું છું.

“વ્યાકરણમ્ (સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમ્) પવિત્રમ્ સર્વવિદ્યાનામ્ અધિવિદ્યમ્ પ્રકાશતે ।” અર્થાત્ સર્વ વિદ્યાઓને પવિત્ર કરતું એવું વ્યાકરણ (સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન) બધી વિદ્યાઓમાં પ્રકાશી રહ્યું છે. આ જગતમાં જે કોઈ શાસ્ત્ર છે તેમાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર જ એવું છે જે બધી વિદ્યાઓને ઉપકારક થાય છે. વ્યાકરણ વિના શબ્દોના અર્થોનો યોગ્ય બોધ પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. બધા જ જ્ઞાનો શબ્દોની સહાયથી પ્રવર્તે છે. આથી શબ્દોમાં સાધુત્વ નક્કી થાય તો જ્ઞાનમાં સત્યતા સિદ્ધ થાય છે અને શબ્દોમાં સાધુત્વનું જ્ઞાન વ્યાકરણ કરાવે છે. જ્ઞાન સાથે અવિભાજ્ય રીતે વાગ્રૂપતા જો વિચ્છેદ પામે તો જીવમાં જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ પ્રકાશિત થતો નથી. વાગ્રૂપતા બધા જ શિલ્પો, બધી

જ કળાઓ, બધી જ વિદ્યાઓના આધારરૂપ છે. આ વાગૂરૂપતા જ સંસારી જનોનું ચૈતન્ય છે અને આ સંદર્ભમાં વ્યાકરણનું મહત્ત્વ વધી જાય છે.

ચાલો, હવે આપણે આચાર્ય ભગવંતશ્રીના વ્યાકરણની વિશેષતાઓનો રસાસ્વાદ માણીએ. આ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ પ્રથમ ત્રણ સૂત્રોની રચના કરીને જૈનદર્શનના અદ્ભુત તત્ત્વોનો પરિચય કરાવ્યો છે. પરમાત્માની સર્વોપરિતા તેમના હૃદયમાં છે, જે તેઓશ્રીએ “અર્હમ્” સૂત્ર દ્વારા પ્રકાશિત કરી છે. પ્રભુ વિના આપણે સંપૂર્ણપણે અસહાય છીએ. આથી જ પ્રભુની સર્વોપરિતા આપણા હૃદયમાં પ્રસ્થાપિત કરવા જેવી છે. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ આ ઉદ્દેશથી જ સૌ પ્રથમ “અર્હમ્” સૂત્રની રચના કરીને વ્યાકરણના અંતિમ સૂત્ર સુધી “અર્હમ્” સૂત્રનો અધિકાર માન્ય કર્યો છે. આ જગતમાં રહસ્યભૂત જો કોઈ વસ્તુ હોય તો તે “અર્હમ્” સ્વરૂપ પરમાત્મા જ છે. પરમાત્માને પ્રથમ સૂત્રમાં નમસ્કાર કરવા દ્વારા ગ્રંથકારે પરમાત્મા પ્રત્યેના અહોભાવને પ્રસ્થાપિત કર્યો છે.

આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ બીજા સૂત્રની રચના કરીને જૈનદર્શનના સ્યાદ્વાદને જગત સમક્ષ પ્રકાશિત કર્યો છે. આના દ્વારા એવું જણાય છે કે એમના હૃદયમાં પ્રભુ તો છે જ, પણ પ્રભુના સિદ્ધાંતો પણ અત્યંત માન્ય છે. જે-જે લોકો એકાંતવાદને અપનાવે છે એ લોકો માટે આ સૂત્ર એક નવી વિચારધારાને સમજવા માટે પ્રેરિત કરે છે. સ્યાદ્વાદ એક જ વસ્તુમાં જુદી જુદી અપેક્ષાએ અનેક ધર્મોને સિદ્ધ કરે છે. એ ધર્મો પરસ્પર વિરોધી પણ હોઈ શકે છે. પરસ્પર વિરોધી ધર્મો સંબંધમાં એમણે બૃહત્પ્રાસમાં એક અદ્ભુત ઉદાહરણ આપ્યું છે. દાહજવર અને શીતજવરથી પીડિત એવી બે વ્યક્તિઓની વચ્ચે અગ્નિ રહ્યો હોય તો આ જ અગ્નિ દાહજવરથી પીડિત વ્યક્તિને દુઃખનું કારણ થાય છે તથા શીતજવરથી પીડિત વ્યક્તિને સુખનું કારણ થાય છે. આમ, એક જ અગ્નિમાં વિરોધી એવી બે શક્તિઓ રહેલી છે. જો અગ્નિમાં સુખને ઉત્પન્ન કરવાવાળી તથા દુઃખને ઉત્પન્ન કરવાવાળી બે શક્તિઓ માનવામાં ન આવે તો એક જ અગ્નિ જુદી જુદી બે વ્યક્તિઓમાં અનુક્રમે સુખ અને દુઃખનું કારણ ન બની શકે. એ જ પ્રમાણે વ્યાકરણમાં જે સ્વરમાં હ્રસ્વવિધિ થાય છે એ જ સ્વરમાં પ્લુતવિધિ પણ થઈ શકે છે. આ બધું સ્યાદ્વાદ વિના સંભવિત નથી.

આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ વ્યાકરણના સૂત્રોમાં પણ સ્યાદ્વાદને અદ્ભુત રીતે સંક્રમિત કરી દીધો છે. તેનું એક ઉદાહરણ હવે અમે જણાવીએ છીએ :

આચાર્ય ભગવંતશ્રી અનેકાંતવાદને માનતા હોવાથી વર્ણોમાં ક્યાંક વ્યક્તિપરક નિર્દેશ કર્યો છે અને ક્યાંક જાતિપરક નિર્દેશ કર્યો છે. “ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ” (૧/૧/૪) સૂત્રમાં “ઔ” સુધીના વર્ણોની સ્વરસંજ્ઞા કરી છે. અહીં “ઔ” પછી તત્કારનું ગ્રહણ કર્યું છે. આથી વ્યક્તિપરક નિર્દેશ

કરાયો છે એવું આચાર્ય ભગવંતશ્રી જણાવે છે. હવે જ્યાં વ્યક્તિપરક નિર્દેશ કરાયો હોય ત્યાં એક જ પ્રકારવાળો “ઐ” સ્વરસંજ્ઞાવાળો થઈ શકશે. આથી દીર્ઘ સ્વરવાળા “ઐ”ની જ સ્વરસંજ્ઞા થશે; પરંતુ “ઐઃ”ની સ્વરસંજ્ઞા થઈ શકશે નહીં. આથી પ્લુત વર્ણોની પણ સ્વરસંજ્ઞા કરવા માટે આ સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિ ટીકામાં બહુવચન કરવા દ્વારા પ્લુત સંજ્ઞાવાળા વર્ણોને પણ ગ્રહણ કર્યા છે.

“એ-એ-ઐ-ઐ સન્ધ્યક્ષરમ્” (૧/૧/૮) સૂત્રમાં જાતિપરક નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. હવે જો જાતિપરક નિર્દેશ કરવામાં આવે તો બધા જ પ્રકારના “ઐ”ની સન્ધ્યક્ષર સંજ્ઞા થઈ શકશે. આથી જ “ઐઃ”ની પણ સન્ધ્યક્ષર સંજ્ઞા થાય છે એવું જણાવવા માટે બૃહદ્વૃત્તિ ટીકામાં આચાર્ય ભગવંત દ્વારા કોઈ અન્ય પુરુષાર્થ કરાયો નથી. જે રીતે (૧/૧/૪) સૂત્રમાં બહુવચન પ્લુતને ગ્રહણ કરવા માટે કર્યું છે એ પ્રમાણે (૧/૧/૮) સૂત્રમાં એવો કોઈ પુરુષાર્થ કરાયો નથી. વળી (૧/૧/૮) સૂત્રમાં જાતિપરક નિર્દેશ હોવાથી તેમજ જાતિનો કોઈ આકાર ન હોવાથી “વર્ણ-અવ્યયાત્ સ્વરૂપે કારઃ” (૭/૨/૧૫૬) સૂત્રથી વર્ણના સ્વરૂપને બતાવનાર “કાર” પ્રત્યય પણ થયો નથી તેમજ વ્યક્તિસ્વરૂપને બતાવનાર તકાર પણ ગ્રહણ કરાયો નથી. પાણિની વ્યાકરણના ચૌદ માહેશ્વર સૂત્રમાં કોઈપણ વર્ણનો વ્યક્તિપરક નિર્દેશ કરવા માટે તકાર વગેરે દ્વારા પુરુષાર્થ કરાયો નથી. આથી તેમના મતે માત્ર જાતિપરક નિર્દેશ માનવામાં આવે તો વ્યક્તિપરક નિર્દેશ ન માનવાના કારણે જે જુદા જુદા દોષો સંભવે છે તેનું નિરાકરણ સંભવશે નહીં. જેમ કે વિશેષ પ્રકારના અ વગેરેનો નિર્દેશ થઈ શકશે નહીં. ઉભય પક્ષના દોષોનું નિરાકરણ વાસ્તવિક એવા અનેકાંતવાદને અપનાવવાથી જ થઈ શકશે. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ સૂત્રોની રચનામાં જ અનેકાંતવાદને સમાવી દીધો છે. આવી બુદ્ધિપ્રતિભા તો કોઈક વિરલ આત્મામાં જ ઘટી શકશે. જે લોકો સ્યાદ્વાદને નથી અપનાવતા એ લોકો માટે ડગલે અને પગલે કોઈ એક પક્ષમાં આવતી આપત્તિઓનું નિરાકરણ કરવું અત્યંત મુશ્કેલ થશે.

ત્રીજા સૂત્ર “લોકાત્”માં આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ પૂર્વના મહાપુરુષોની પરતંત્રતાને માન્ય કરી છે. પોતે જે આ ગ્રંથ બનાવ્યો છે તે પૂર્વના મહાપુરુષોની કૃતિઓના આધારે જ બનાવ્યો છે. આ સૂત્રના બૃહદ્વ્યાસમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી લખે છે : “તથા વર્ણાનામ્ સમ્યક્ષપાઠક્રમોઽપિ તત્ત એવ જ્ઞાતવ્યઃ નહ્યસ્માભિર્નૂતનોઽજ્ઞલાદિરૂપો વિધેયઃ” અર્થાત્ વર્ણોનો સમ્યક્ પાઠક્રમ પૂર્વના મહર્ષિઓ પાસેથી જાણવા યોગ્ય છે, અમારાવડે અહીં પૂર્વના મહાપુરુષોની સંજ્ઞાઓ જ ગ્રહણ કરાય છે. આમ ઉપરોક્ત પંક્તિઓ દ્વારા આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ શિષ્ટ પુરુષોની પરંપરાને પણ માન્ય કરી છે. વળી આ ત્રણેય સૂત્રોનો અધિકાર વ્યાકરણના અંતભાગ સુધી માન્ય કર્યો છે.

આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ “તુલ્યસ્થાનાસ્ય” (૧/૧/૧૭) સૂત્રમાં આસ્ય પ્રયત્નઃ શબ્દમાં આસ્ય

વિશેષજ જણાવીને બાહ્ય પ્રયત્નોની બાદબાકી કરી છે. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ બાહ્ય પ્રયત્ન સંબંધી વિશેષતા પોતાના વ્યાકરણમાં સમાવી નથી. આચાર્ય ભગવંતશ્રી આ સંબંધમાં મહાભાષ્યકારની પદ્ધતિને અનુસર્યા નથી; છતાં પણ આ હકીકતનું એમણે પોતાની બૃહદ્વૃત્તિ ટીકામાં એક પંક્તિ લખવા દ્વારા સમર્થન કર્યું છે. એમણે (૧/૧/૧૭) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિ ટીકામાં લખ્યું છે કે “આસ્યગ્રહણમ્ બાહ્યપ્રયત્નનિવૃત્ત્યર્થમ્ તે હિ આસન્ન: (૭/૪/૧૨૦) इत्यत्रैवोपयुज्यन्ते ।” અહીં આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ ચ્ નો ક્ તથા જ્ નો ગ્ કરવા માટે તે તે સૂત્રોમાં સ્થાની અને આદેશો બતાવવા દ્વારા નિર્દેશ કરી દીધો છે. દા. ત. ચજ: કગમ્ (૨/૧/૮૬) સૂત્રમાં ચજ: સ્થાની તરીકે છે તેમજ કગમ્ આદેશ તરીકે છે. જ્યારે પાણિની વ્યાકરણમાં ક્ અને ગ્ સ્વરૂપ આદેશો આસન્ન પરિભાષાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમના મતે “ચજો: કુ ધિણ્યતો:” (૭/૩/૫૨) સૂત્રથી ચ્ અને જ્ નો કુ આદેશ થાય છે. કુ નો કવર્ગ અર્થ થાય છે અર્થાત્ પાણિનીજી ચ્ અને જ્ નો કવર્ગ આદેશ કરે છે. આથી અહીં જિજ્ઞાસા થશે કે ચ્ નો કવર્ગ આદેશ થાય તો શું ચ્ ના ક્, ખ્ વગેરે પાંચેય આદેશો સમજવાં? આ પ્રશ્નના અનુસંધાનમાં આસન્ન પરિભાષા સહાયક થાય છે. “આસન્ન:” (૭/૪/૧૨૦) સૂત્ર પ્રમાણે સ્થાનથી, અર્થથી તેમજ પ્રમાણથી સમાન હોય તે બધા જ આસન્ન કહેવાય છે. ત્યાં બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં “પ્રમાણાદિ” શબ્દ લખ્યો છે. આથી “આદિ”થી શું ગ્રહણ કરવું? એના અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ ગુણથી અર્થાત્ પ્રયત્નથી કરાયેલ સાદૃશ્ય પણ લેવાનું કહ્યું છે. આમ તો બૃહદ્વૃત્તિટીકાના આધારે આદિથી શું લેવું? એ જણાઈ શકત નહીં, આ રહસ્ય મહાભાષ્યના આધારે જ જણાય છે. આ બાબત આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજીને સહમત છે એવું (૧/૧/૧૭) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિટીકાના આધારે જણાય છે. એ પંક્તિઓ અમે “આસ્ય ગ્રહણમ્...” પંક્તિ લખવા દ્વારા જણાવી ગયા છીએ. આથી પાણિની વ્યાકરણમાં (૭/૩/૫૨) સૂત્ર પ્રમાણે ચ્ નો ક્ અને જ્ નો ગ્ આસન્ન પરિભાષાથી જ જણાઈ જશે. અહીં ચ્ અને ક્ નો શ્વાસ સ્વરૂપ બાહ્ય પ્રયત્ન છે. આથી બાહ્ય પ્રયત્નની અપેક્ષાએ સમાનતા હોવાથી ચ્ નો ક્ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જ્ અને ગ્ નો બાહ્ય પ્રયત્ન સંવાર તેમજ નાદ છે. આમ, બંનેનો બાહ્ય પ્રયત્ન સમાન હોવાથી જ્ નો ગ્ આદેશ થશે. આમ, પાણિની વ્યાકરણ પ્રમાણે ચ્ અને જ્ નો કુ આદેશ કરવાથી પણ આસન્ન પરિભાષાથી અનુક્રમે ક્ અને ગ્ આદેશ થઈ જ જશે. જ્યારે આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ સૂત્રમાં ગૌરવ કરીને સીધા જ આદેશો બતાવી દીધા છે. અર્થાત્ (૨/૧/૮૬) સૂત્રમાં જ કહી દીધું છે કે ચ્ નો ક્ આદેશ થાય છે અને જ્ નો ગ્ આદેશ થાય છે. જ્યારે પાણિનીજીએ સૂત્રમાં આદેશ તરીકે કુ સંજ્ઞા જણાવી અને ત્યારબાદ આસન્ન પરિભાષાથી અનુક્રમે ક્ અને ગ્ આદેશો પ્રાપ્ત કરાવ્યા છે. આમ પાણિનીજીએ સૂત્રમાં લાઘવ કરીને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રેરણા

કરી છે. જ્યારે આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ સૂત્રમાં ગૌરવ કરીને સ્થૂલ બુદ્ધિ દ્વારા બોધ કરાવ્યો છે. અહીં વ્યાકરણની પદ્ધતિમાં તફાવત છે; પરંતુ બંને પ્રક્રિયાથી ઈષ્ટ એવું કાર્ય તો થઈ જ જાય છે.

આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ વર્ણની (ધ્વનિની) ઉત્પત્તિ સંબંધી સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા આપિશલિ શિક્ષામાંથી કહી છે. એ શિક્ષા પ્રમાણે કંઠબિલ વિસ્તાર પામે ત્યારે વિવાર નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન થાય છે. અને આ વિવાર પ્રયત્નમાં દરેક વર્ગના પહેલા અને બીજા અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય છે. માટે ચ્ અને ક્નો વિવાર નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન છે. તથા કંઠબિલ જ્યારે સંકોચ પામે છે ત્યારે સંવાર નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન થાય છે. દરેક વર્ગના છેલ્લા ત્રણ વ્યંજનોની ઉત્પત્તિમાં સંવાર નામનો બાહ્યપ્રયત્ન હોય છે. આથી જ્ અને ગ્ સંવાર નામના બાહ્ય પ્રયત્નવાળા થાય છે. માટે આસન્ પરિભાષાથી ચ્નો ક્ અને જ્નો ગ્ થઈ શકશે.

ન્યાયદર્શન શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે, જે હકીકતમાં નથી. શબ્દ ખરેખર તો પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે. આથી શબ્દ દ્રવ્ય સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે. (૧/૧/૧૭) સૂત્રના બૃહચ્ચાસમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ અનુમાનપ્રમાણથી શબ્દને પુદ્ગલ તરીકે સિદ્ધ કરીને વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કર્યા છે.

આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ (૧/૧/૧૭) સૂત્રમાં સ્થાન શબ્દનું ગૌરવ પસંદ કર્યું છે. જ્યારે પાણિનીજીએ “તુલ્યાસ્યપ્રયત્નમ્ સર્વર્ણમ્” (૧/૧/૮) સૂત્ર લખીને “સ્થાન” શબ્દ લખ્યો નથી. ત્યાં “આસ્યે ભવમ્” એ પ્રમાણે “ભવ” અર્થમાં (૬/૩/૧૩૪) સૂત્રથી તદ્વિતનો “ચ” પ્રત્યય કરીને વ્યુત્પત્તિથી “આસ્યમ્” શબ્દનો સ્થાન અર્થ થઈ શકે છે એવું કહીને “સ્થાન” શબ્દ ગ્રહણ કર્યો નથી.

આ બાબતમાં આચાર્ય ભગવંત શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય કહે છે કે રૂઢિથી તો “આસ્ય” શબ્દનો અર્થ મુખ જ ઉપસ્થિત થાય છે; પરંતુ તાલુ વગેરે સ્થાનસ્વરૂપ અર્થની પ્રતીતિ જલ્દીથી થતી નથી. આથી આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ સ્પષ્ટ પ્રતિપત્તિ માટે “આસ્ય” શબ્દનો સ્થાન અર્થ નહીં કરીને “સ્થાન” શબ્દને પૃથગ્ ગ્રહણ કર્યો છે. અહીં સૂત્રમાં ગૌરવ કરીને બોધને આસાન બનાવ્યો છે. આમ તો તુલ્ય શબ્દ એ સંબંધી શબ્દ છે. આથી “આસ્યપ્રયત્ન” શબ્દથી પ્રયત્ન લઈ શકાશે. તથા તુલ્યતા બે વચ્ચે જ થઈ શકતી હોવાથી બીજી વસ્તુ તરીકે “આસ્ય” શબ્દનો તદ્વિતના પ્રત્યય દ્વારા સ્થાન અર્થ કરીને સ્થાન લઈ શકાશે. આમ “સ્થાન” અને “આસ્યપ્રયત્ન”માં તુલ્યતા થઈ શકશે અને એ તુલ્યતા થવા દ્વારા સ્વસંજ્ઞા થતી હતી તેમ છતાં આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ સૂત્રમાં ગૌરવ કર્યું છે અને “આસ્ય”નો સ્થાન અર્થ માન્ય કર્યો નથી, તેના સંબંધમાં એવું જણાય છે કે આસ્ય પ્રયત્નના સંબંધી તરીકે કોને લેવો એ બોધ ઘણી જ મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એવું માનીને જ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ સ્થાન શબ્દનું ગૌરવ પસંદ કર્યું હોવું જોઈએ.

પાણિનીએ પોતે વાક્યસંજ્ઞા બનાવી નથી. વાર્તિકકારે (કાત્યાયને) વાક્યસંજ્ઞા બનાવી છે. તેમણે વાક્યના લક્ષણ માટે બે વાર્તિકો બનાવ્યા છે. આ બંને વાર્તિકો “સમર્થપદવિધિઃ” (૨/૧/૧) સૂત્રમાં છાપેલા છે, જે આ પ્રમાણે છે : “આખ્યાતં સાવ્યયકારકવિશેષણં વાક્યમ્” (૧૦) તથા “સક્રિયાવિશેષણં ચ” (૧૧) આ સંબંધમાં બધા જ ઉદાહરણો વાક્યસંજ્ઞાના સૂત્રોમાં આચાર્ય ભગવંત શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યએ બતાવેલ છે. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ “સવિશેષણમ્ આખ્યાતમ્ વાક્યમ્”

(૧/૧/૨૬) સૂત્ર બનાવ્યું છે. આ પ્રમાણે સૌથી વધારે લાઘવ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ કર્યો છે. વૈયાકરણીઓ આખ્યાતવિશેષ્યક શાબ્દબોધ માને છે. આથી આખ્યાત સિવાયના બધા જ કારકો, અવ્યયો વગેરે વિશેષણ કહેવાશે. આમ કારકો, અવ્યયો વગેરે બધાંને જ વિશેષણ તરીકે માનીને વાક્યસંજ્ઞા બનાવી. આનાથી વાક્યસંજ્ઞામાં ઘણું જ લાઘવ થયું. વળી સ્વતંત્ર રીતે વાક્યસંજ્ઞા સ્વીકારીને આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ બહુ જ આસાનીથી જુદાં જુદાં પ્રયોગોને ક્ષતિ રહિત સિદ્ધ કર્યા. વાક્યસંજ્ઞા બનાવવાથી “ઓદનમ્ પચ તવ ભવિષ્યતિ” પ્રયોગમાં “પદાત્ યુગવિભક્તિઃ” (૨/૧/૨૧) સૂત્રથી તવનો તે આદેશ નહીં થાય. કારણ કે “ઓદનમ્ પચ” એક વાક્ય છે તથા “તવ ભવિષ્યતિ” બીજું વાક્ય છે. અન્વાદેશના વિષયમાં “તે, મે” વગેરે આદેશો એક વાક્યમાં જ થતાં હોય છે. જ્યારે અહીં વાક્ય ભિન્ન હોવાથી “પચ” પદથી પર “તવ”નો “તે” આદેશ થશે નહીં. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ એક “આખ્યાત”ની એક જ વાક્યસંજ્ઞા માની છે. અહીં “પચ” તથા “ભવિષ્યતિ” એમ બે ભિન્ન “આખ્યાત” હોવાને કારણે બે વાક્ય થાય છે. આથી “પચ”થી પર “તવ”નો “તે” આદેશ થશે નહીં. આ પ્રમાણે વાક્યસંજ્ઞાના ઉપાયથી જ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ “તે, મે” વગેરે આદેશોની આપત્તિને અટકાવી દીધી.

પાણિની વ્યાકરણમાં સ્વતંત્ર રીતે વાક્યસંજ્ઞા સૂત્રાત્મક શૈલીમાં કરાઈ નથી. આથી “ઓદનમ્ પચ, તવ ભવિષ્યતિ”માં જે “તે” આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ આવે છે તેને રોકવી જરૂરી થાય છે. “અનુદાત્તમ્ સર્વમપદાદૌ” (૮/૧/૧૮) સૂત્રમાં “સમાનવાક્યે નિઘાતયુષ્મદસ્મદાદેશાઃ” સ્વરૂપ વાર્તિક (૧૩)નો સમાવેશ કર્યો છે. આ વાર્તિક પ્રમાણે નિઘાત તથા “યુષ્મદ્” અને “અસ્મદ્”ના આદેશનું વિધાન સમાન વાક્યમાં કરવું જોઈએ. આથી હવે “ઓદનમ્ પચ” તથા “તવ ભવિષ્યતિ” એક વાક્ય ન હોવાથી “તે” આદેશ “તેમયાવેકવચનસ્ય” (૮/૧/૨૨) સૂત્રથી નહીં થાય. આમ અહીં એક જ પ્રયોગની સિદ્ધિ માટે વાર્તિકનો સહારો લેવા દ્વારા અનિષ્ટની આપત્તિને અટકાવી, જ્યારે આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ તો એક વાક્યસંજ્ઞાના આલંબનથી જ બધી મુશ્કેલીઓ ટાળી દીધી.

“અધાતુવિભક્તિવાક્યમ્ અર્થવન્નામ” (૧/૧/૨૭) સૂત્ર દ્વારા નામસંજ્ઞા બનાવી. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ વાક્યસંજ્ઞા બનાવી હોવાથી “ધાતુ”, “વિભક્ત્યન્ત” અને “વાક્ય”નું વર્જન કરવા દ્વારા અર્થવાન એવા બાકીના બધાની નામસંજ્ઞા કરી. પાણિની વ્યાકરણમાં જે “પ્રાતિપદિક” સંજ્ઞા છે તે જ આપણી નામસંજ્ઞા છે. પાણિનીકારે વાક્યસંજ્ઞા ન બનાવી હોવાથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા માટે “અર્થવદધાતુરપ્રત્યયઃ પ્રાતિપદિકમ્” (૧/૨/૪૫) એ પ્રકારનું સૂત્ર બનાવવું પડ્યું. આથી સમાસ વગેરેમાં નામસંજ્ઞાની (પ્રાતિપદિકની) પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમજ અર્થવાન એવા વાક્યમાં નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવે છે. આ આપત્તિને ટાળવા માટે વાર્તિક તથા સૂત્રનો સહારો લેવો પડ્યો. (૧/૨/

૪૫) સૂત્રમાં “વાક્યપ્રતિષેધોઽર્થવત્તાત્” વાર્તિકની સહાયથી વાક્યમાં નામસંજ્ઞા અટકાવી તથા “કૃત્તદ્વિત-સમાસાશ્ચ” (૧/૨/૪૬) સૂત્ર દ્વારા સમાસ, કૃદન્ત તથા તદ્વિતાન્તમાં નામસંજ્ઞા કરી. આટલું કરવા છતાં પણ પાણિનીકારને સ્ત્રીલિંગમાં “હી” અંતવાળા તેમજ “આપ્” અંતવાળામાં નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ તો બાકી જ રહી ગઈ. આ આપત્તિ આચાર્ય ભગવંતશ્રીને આવતી નથી એવું જણાવવા માટે તેમણે નામસંજ્ઞાના સૂત્ર (૧/૧/૨૭) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં એક પંક્તિ લખી “વિભક્ત્યન્ત-વર્જનાત્ ચાઽઽબાદિપ્રત્યયાન્તાનામ્ નામસંજ્ઞા ભવત્યેવ ।” આમ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ વાક્યસંજ્ઞાનું સૂત્ર બનાવીને નામસંજ્ઞામાં પણ ઘણું જ લાઘવ કર્યું. તેમજ બધી જ આપત્તિઓનું એકસાથે નિરાકરણ કરી દીધું. ખરેખર પૂર્વના મહાપુરુષોનું આલંબન લઈને આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ કેટલી બધી મૌલિકતા આપણી સામે રજૂ કરી છે ! એનો અહેસાસ થયા વગર રહેતો નથી. એમણે અનેક કૃતિઓનો સહારો લઈને કૃતિઓને દૂર કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. તેમજ ભવિષ્યના જીવોને સરળતાથી બોધ પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રકારનો પુરુષાર્થ પણ કર્યો છે. આ ખરેખર પ્રશસ્ય પ્રયાસ છે. આવું સામર્થ્ય જોયા પછી લાગે છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એમને જે “Ocean of Knowledge” વિશેષણથી નવાજ્યા છે તે સાર્થક જ છે.

“કાણ્ડે” તથા “કુંઙ્કે”. બંને પ્રયોગો સમમી વિભક્તિ અંતવાળા છે. તથા વ્યાકરણમાં એક ન્યાય આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે : “ઽભયસ્થાનનિષ્પન્નસ્ય અન્યતરવ્યપદેશભાગ્” આ ન્યાયથી “કાણ્ડ+કિ=કાણ્ડે”. અહીં જે અંતમાં એ છે તે કાણ્ડનો અ તથા પ્રત્યયનો ફ બંને મળીને થયો છે. હવે આ એ આદેશ જો પ્રકૃતિને ભજનારો થાય તો કાણ્ડે પ્રકૃતિ કહેવાશે. આથી “ક્લીબે” (૨/૪/૮૭) સૂત્રથી નપુંસક નામમાં એનું ઇસ્વ ઇ થતાં કાણ્ડિ થવાની આપત્તિ આવશે. આવી આપત્તિ ન આવે માટે પાણિનીજીએ “હ્રસ્વો નપુંસકે પ્રાતિપદિકસ્ય” (૧/૨/૪૭) સૂત્રમાં “પ્રાતિપદિક”નું (નામનું) ઇસ્વ થાય એવું જણાવવા માટે “પ્રાતિપદિક” શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો. જ્યારે આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ (૨/૪/૮૭) સૂત્રમાં “ક્લીબે નામ્નઃ” એ પ્રમાણે નામ્નઃ શબ્દ લખ્યો નથી. આચાર્ય ભગવંતશ્રી કહે છે કે સમમી વિભક્તિ અંતવાળામાં અધિકરણશક્તિની પ્રધાનતા હોવાથી વિભક્તિઅંતની નામસંજ્ઞા મનાશે નહીં. માટે જ (૨/૪/૮૭) સૂત્રમાં નામ્નઃ પદની આવશ્યકતા નથી. આમ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ સૂક્ષ્મબુદ્ધિને નજરમાં રાખીને નામ્નઃ પદ ન લખીને પણ ઇસ્વ નામનું જ થાય છે, એવું સિદ્ધ કર્યું. જ્યારે પાણિનીજીએ આટલી બધી વિચારની પ્રક્રિયામાં પસાર થવા દ્વારા માત્ર નામનું જ ઇસ્વ થાય એવું સિદ્ધ થતું હોવાથી સહેલો માર્ગ જિજ્ઞાસુઓને બતાવ્યો. આમ પાણિનીજીએ સ્થૂલબુદ્ધિવાળાને નજરમાં રાખીને સૂત્રમાં જ “પ્રાતિપદિકસ્ય” શબ્દ લખ્યો. અહીં બંનેના સૂત્ર સંબંધી રચનાસંબંધમાં તફાવત છે, પ્રયોગ તો

બંને સૂત્રો પ્રમાણે એકસરખો જ સિદ્ધ થાય છે. પાણિનીજીએ “ચજોઃ કુ...” (૭/૩/૫૨) સૂત્રમાં સૂક્ષ્મબુદ્ધિ દ્વારા અનુક્રમે ક્ અને ગ્ સ્વરૂપ આદેશો બતાવ્યા, જ્યારે આચાર્ય ભગવંતે સ્થૂલ-બુદ્ધિવાળાને નજરમાં રાખીને (૨/૧/૮૬) સૂત્રમાં જ ક્ અને ગ્ સ્વરૂપ આદેશો બતાવી દીધા. અહીં વિદ્વાનોને આપોઆપ જ સમજાઈ જશે કે કોણ મહાન છે અને કોણ મહાન નથી; એનો અંતિમ નિર્ણય આપી શકાય તેમ નથી. એક વાત નક્કી હોય છે કે પાછળ-પાછળની કૃતિઓમાં પૂર્વ-પૂર્વની રચનાઓમાં રહેલી ત્રુટિઓને દૂર કરવાનો પ્રયાસ અવશ્ય હોય છે.

“સ્વરાદયોઽવ્યયમ્” (૧/૧/૩૦) સૂત્રમાં “પ્રવાહુક્” અવ્યય બતાવેલ છે. આ પ્રવાહુક્નો અધ્વર્યુઃ અર્થ થાય છે. અધ્વર્યુઃ એટલે યજ્ઞ કરનાર. આમ તો ધ્વર શબ્દ હિંસા અર્થમાં છે તથા હિંસાના અભાવને અધ્વર કહેવાય છે. હવે જો યજ્ઞ મૂળભૂત રીતે હિંસાના અભાવવાળો હોય તો પછી યજ્ઞના નિમિત્તે હિંસા કેવી રીતે ચાલુ થઈ? આના અનુસંધાનમાં એવું વિચારી શકાય કે કેટલાક લોકોને માંસાહાર ઈષ્ટ હતો. આ પરિસ્થિતિમાં જો તે લોકો માંસાહાર કરે તો ધાર્મિક લોકો તરફથી એમને ઘણું જ સહન કરવું પડે. આથી એ લોકોએ યજ્ઞમાં ધાર્મિકતાના નામે હિંસા ચાલુ કરી, જેથી લોકોનો પ્રતિકાર ઓછો આવે અને પોતાની આસક્તિઓ પણ પુષ્ટ થઈ શકે. વર્તમાનમાં પણ જો અહંકારના પુષ્ટિકરણ માટે જ શાસ્ત્રોની વાતોને વિકૃત રીતે રજૂ કરીને એકાંતવાદનું પુષ્ટિકરણ કરવામાં આવે તો એમાં શિષ્ટપુરુષોની સંમતિ ન જ હોઈ શકે.

“ચાદયોઽસ્ત્વે” (૧/૧/૩૧) સૂત્રમાં પશુ અવ્યયનો મનન અર્થ આપવામાં આવ્યો છે. જેમાં “જના લોભમ્ ન યન્તિ પશુ મન્યમાનાઃ ।” ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. સમ્યગ્ દષ્ટા રૂપથી મનન કરતાં જીવો લોભને પ્રાપ્ત કરતાં નથી એવો અર્થ ઉપરોક્ત વાક્યનો થાય છે. આ સંબંધમાં મહાભાષ્યના વિદ્વાન એવા વિજયપાલ શાસ્ત્રી સાથે જ્યારે મારી ચર્ચા થઈ ત્યારે એમણે કહ્યું કે પાણિની વ્યાકરણમાં “લોભમ્” શબ્દને બદલે “લોધમ્” પ્રયોગ આવે છે. બીજા બધા શબ્દો તો ઉપર પ્રમાણે જ હતા. તે પ્રયોગમાં “લોધમ્” શબ્દનો કોઈ વિશેષ અર્થ જણાતો ન હતો. આથી શાસ્ત્રીજીએ જ્યારે અહીં “લોભમ્” શબ્દ જોયો ત્યારે તેમને અત્યંત આનંદ થયો અને એમણે કહ્યું કે આ “લોધમ્” શબ્દ અંગેની અસ્પષ્ટતા આજે દૂર થઈ.

આ જ સૂત્રમાં આગળ ઉપ ઉપસર્ગના જુદા જુદા ઘોતક અર્થોને બતાવવામાં આવ્યા છે. એમાં એક અર્થ “પ્રતિયત્ન” પણ છે. આ અર્થ માટે “ઐધોદકસ્ય ઉપસ્કુરુતે” પ્રયોગ બતાવવામાં આવ્યો છે. આ વાક્યના અર્થનો બોધ પાણિની વ્યાકરણના “કૃજઃ પ્રતિયત્ને” (૨/૩/૫૩) સૂત્રની કાશિકાટીકામાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. એ ટીકા પ્રમાણે “ઐધોદકસ્ય” શબ્દના બે પ્રકારના વિગ્રહ છે : (૧) “ઐધઃ ચ ઉદકઃ ચ”. આ બંનેનો સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ કરીને ષષ્ઠી એકવચન કરવામાં

આવશે ત્યારે અર્થ થશે : ‘તે ઈંધણ અને પાણીમાં ગુણાંતરને ઉત્પન્ન કરે છે.’ “एधस्” શબ્દ સ્ અંતવાળો પણ છે. જેનું પ્રથમા એકવચન एधઃ થશે. તથા “दक” શબ્દ પાણી અર્થનો વાચક છે. આથી આખું વાક્ય “एधः दकस्य उपस्कुरुते” એ પ્રમાણે પણ થઈ શકશે, જેનો અર્થ ‘ઈંધણ પાણીમાં ગુણાંતરને ઉત્પન્ન કરે છે.’ પાણીને જ્યારે અગ્નિ પર મૂકવામાં આવે છે ત્યારે ઈંધણને કારણે પાણી શીત સ્પર્શને છોડીને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું થતું હોવાથી ઉપર મુજબ કહી શકાય છે.

આ જ સૂત્રમાં આગળ “अपि” અવ્યયના જુદાં જુદાં અર્થો બતાવવામાં આવેલ છે. જ્યારે અપિ સાથે नह् ધાતુ આવે છે ત્યારે અપિ અવ્યય नह् ધાતુના ‘બાંધવું’ અર્થને પ્રકાશિત કરે છે. અહીં ભૂતકૃદન્તાનો ત (क्त) પ્રત્યય લાગીને “अपिनद्ध” શબ્દ બને છે. જેનો ‘બાંધેલું’ એ પ્રમાણે અર્થ થાય છે. હવે આ પ્રયોગમાંથી પહેલો અને છેલ્લો અક્ષર કાઢી નાંખવામાં આવે તો “पिन”. શબ્દ બાકી રહે છે. અંગ્રેજીમાં Pin શબ્દ આવે છે. જે પાનાંઓને બાંધવા માટે વપરાય છે. આથી જ સમજાય છે કે અંગ્રેજી ભાષા પણ સંસ્કૃત ભાષા પર આધાર રાખે છે.

પાણિની વ્યાકરણમાં ઇત્ સંજ્ઞાના જુદા જુદા સૂત્રો બનાવ્યા છે. “उपदेशेऽजनुनासिक...” (૧/૩/૨). તેમના આ સૂત્ર પ્રમાણે અષ્ટાધ્યાયી, ધાતુપાઠ, ઊણાદિસૂત્ર, ગણપાઠ અને લિંગાનુ-શાસનમાં ઉચ્ચારણ કરાયેલા “अनुनासिक अच्”ની (સ્વરની) ઇત્ સંજ્ઞા થાય છે. દા. ત. પઠૈ ધાતુપાઠમાં पठ् ધાતુને અનુનાસિક અચ્વાળો બતાવેલ છે. પઠ્ ધાતુમાં જે છેલ્લે અ સ્વર છે તે અનુનાસિક અચ્ છે. તથા આ ઐની ઇત્સંજ્ઞા થાય છે. જે પ્રમાણે (૧/૩/૨) સૂત્ર ઇત્સંજ્ઞા માટે બનાવ્યું છે એ જ પ્રમાણે ઇત્સંજ્ઞા માટે જુદા જુદા છ સૂત્રો બનાવ્યા છે. તથા ઇત્સંજ્ઞા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા વર્ણનો લોપ કરવા માટે “तस्य लोपः” (૧/૩/૮) સૂત્ર બનાવ્યું છે. જ્યારે આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ ઇત્સંજ્ઞા માટે એકમાત્ર “अप्रयोगीत्” (૧/૧/૩૪) સૂત્ર જ બનાવ્યું છે. તેમજ સૂત્રમાં રહેલા इत् શબ્દની આવૃત્તિ કરીને એક જ ઇત્ શબ્દના બે અર્થ કર્યા છે. એક ઇત્ શબ્દ “સંજ્ઞાવાચક” અર્થમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમજ બીજો ઇત્ શબ્દ “દૂર થાય છે” તેવા અર્થમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આમ બીજા અર્થ દ્વારા ઇત્ સંજ્ઞાના વર્ણનો લોપ કર્યો છે. આ પ્રમાણે સૂત્રમાં રહેલા ઇત્ શબ્દની આવૃત્તિ કરીને બે અર્થ કર્યા છે. તથા બૃહમ્પ્યાસમાં “दुङुजीनामादिभूतानाम्...”. પંક્તિઓ દ્વારા સંપૂર્ણ ધાતુપાઠમાં ઇત્ વર્ણોની સમજ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી તેની અદ્ભુત પ્રક્રિયા બતાવી છે. ઉપરોક્ત પંક્તિનું વર્ણન જોયા પછી ધાતુપાઠની રચના આચાર્ય ભગવંતશ્રીની બુદ્ધિપ્રતિભા ઘણી ઊંચાઈ પર છે એવું માનવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ વસ્તુનો ખ્યાલ તો જેઓ આ પદાર્થનું ચિંતન કરશે તેઓને જ આવશે. આમ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ આ એક જ સૂત્ર દ્વારા ઇત્સંજ્ઞા બતાવીને બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાની વિદ્વાનોને પ્રતીતિ કરાવી છે.

“હત્યતુ સદ્ધ્યાવત્” (૧/૧/૩૮) વગેરે ચાર સૂત્ર સંબંધી પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજીનો બૃહન્યાસ મળતો નથી; પરંતુ આચાર્ય ભગવંતશ્રીની સૂત્ર તથા બૃહદ્વૃત્તિટીકા તેમજ સંખ્યા સંબંધી કાર્યોના વિવિધ સૂત્રોના આધારે કંઈક અનુપ્રેક્ષા અહીં રજૂ કરું છું. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ આ (૧/૧/૩૮) સૂત્રને અતિદેશસૂત્ર બનાવ્યું છે. આમ કરવા દ્વારા તેમણે કૃત્રિમ એવા “હતિ” અને “અતુ” અંતવાળા શબ્દોને સંખ્યા જેવા સિદ્ધ કર્યા છે. તથા જે રૂઢિથી સંખ્યાવાચક શબ્દો છે તેઓની સંખ્યાસંજ્ઞા ન કરી ત્યાં માત્ર પૂર્વના મહાપુરુષોને અનુસરીને પ્રસિદ્ધ એવા સંખ્યાવાચક શબ્દોને જ ગ્રહણ કર્યા. આ સંબંધમાં અભિપ્રાય એમણે “લોકાત્” સૂત્રમાં જ આપી દીધો હતો. “લોકાત્” સૂત્રમાં તેમણે કહ્યું હતું કે સંખ્યાસંજ્ઞાની સિદ્ધિ શાસ્ત્રને જાણનારાઓ પાસેથી થાય છે. હવે આ સૂત્ર જો સંજ્ઞાસૂત્ર તરીકે બનાવે તો માત્ર “હતિ” અને “અતુ” અંતવાળું નામ જ સંખ્યા સંબંધી તે તે સૂત્રોના કાર્યોમાં લઈ શકાશે; પરંતુ રૂઢિથી પ્રસિદ્ધ એવા સંખ્યાવાચક શબ્દોને તે તે સૂત્રોમાં સમાવી શકાશે નહીં. પાણિની વ્યાકરણમાં “બહુગવતુહતિ સદ્ધ્યા” (૧/૧/૨૩) આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી સંખ્યાસંજ્ઞા સિદ્ધ કરી છે. આથી ઘણી બધી આપત્તિઓનો અવકાશ રહે છે, જેનું વર્ણન અમે (૧/૧/૩૮) સૂત્રમાં કરેલ છે. જિજ્ઞાસુઓને એ સૂત્રનો અભ્યાસ કરવાથી એ બધું જ ખ્યાલમાં આવી શકશે.

પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદના ૩૮ સૂત્રો સંબંધી બૃહન્યાસ આચાર્ય ભગવંતશ્રીનો મળે છે. આ ભાષાંતર કરનારે જ્યારે આ ન્યાસ જોયો ત્યારે એવું જણાયું છે કે એમણે એમના પૂર્વના મહર્ષિઓને સંપૂર્ણ ન્યાય આપ્યો છે. જ્યાં જ્યાં કંઈક વિશેષતા જણાવવાની જરૂર લાગી છે ત્યાં ત્યાં તેમણે પોતાની બુદ્ધિપ્રતિભા દ્વારા મૌલિકતાને રજૂ કરી છે. વાક્યપદીયમાં ભર્તૃહરિએ એક શ્લોક લખ્યો છે. જે આ પ્રમાણે છે :

“પ્રજ્ઞાં વિવેકં લભતે ભિન્નૈરાગમદર્શનૈઃ । કિયદ્ વા શક્યમુન્નેતું સ્વતર્કમનુધાવતા ॥૧૧॥”

જુદા જુદા આગમો અને દર્શનોવડે પ્રજ્ઞાને શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના સિદ્ધાંતને જ અનુસરવાથી કેટલો ઉત્કર્ષ સાધી શકાશે ? અન્ય પક્ષના ખંડન કરવા દ્વારા માત્ર પોતાના જ પક્ષને અનુસરનાર બહુ વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આનંદઘનજી મહારાજા પણ નમિનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં જણાવે છે કે “ષડ્દરિસણ જિન અંગ ભણીજે...” આ પંક્તિનો અભિપ્રાય પણ એવું જ કહે છે કે છએ દર્શનો જિનેશ્વરના શાસનના અંગો છે.

આગળ આ શ્લોક પછીના શ્લોકમાં ભર્તૃહરિ આ પ્રમાણે જણાવે છે :

“તત્તદુત્પ્રેક્ષમાણાનાં પુરાણૈરાગમૈર્વિના । અનુપાસિતવૃદ્ધાનાં વિદ્યા નાતિપ્રસીદતિ ॥૧૨॥”

પ્રાર્થીન આગમોની મદદ વિના પોતાની મેળે જ તે તે કલ્પનાઓને કરનાર તથા પ્રાર્થીન આચાર્યોના મતોની અભ્યાસરૂપી સેવાને નહીં કરનારાઓને વિદ્યા અત્યંત પ્રસન્ન થતી નથી.

આ લેખકને પહેલા પાઠનું ભાષાંતર કરતાં કરતાં જણાયું છે કે આચાર્ય ભગવંતશ્રીના જીવનમાં ઉપરોક્ત શ્લોકો જાણે કે સ્વભાવરૂપ બની ગયા હતા. તે તે સ્થાનોમાં પૂર્વના મહાપુરુષોની કૃતિઓનું આલંબન લઈને પોતાની શ્રેષ્ઠ કૃતિનું સર્જન એમણે વિશ્વ સમક્ષ મૂક્યું છે. હું મારું અહોભાગ્ય સમજું છું કે આ ગ્રંથના નિમિત્તે જ મને આચાર્ય ભગવંતશ્રીના સંસ્કારોના વારસામાં ઊંડા ઊતરવાની ઉત્તમ તક પ્રાપ્ત થઈ છે. આ કૃતિનું સર્જન મને અને બીજાઓને આત્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરાવવા દ્વારા અનહદ ઉપકાર કરનારું થાય તેવી હું પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરું છું.

આ ભાષાંતરની શરૂઆત સંવત ૨૦૬૫માં જેઠ સુદ-૫ ગુરુવાર, તા. ૨૮-૫-૨૦૦૮ની સવારે ૧૧-૪૫ કલાકે સૂરજમંડન પાર્શ્વનાથ દાદાની ભક્તિ કરીને મુમુક્ષુઓની હાજરીમાં અત્યંત ઉલ્લાસ સાથે કરેલ હતી. આ ગ્રંથ ચાલુ કરવામાં એક પ્રેરણાએ મને અત્યંત ઉત્સાહ આપ્યો. તા. ૨૧-૫-૨૦૦૮ના દિવસે અંજનશલાકા કરાવેલ મારા નમિનાથ દાદાનો પ્રવેશ મેં ઉમરવાડી પાર્શ્વનાથ જિનાલયમાં કરાવ્યો હતો. તથા એ અરસામાં (સમયમાં) ગોપીપુરા નેમુભાઈની વાડી ઉપાશ્રયમાં પૂ. શાસનસમ્રાટ નેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમુદાયના સોમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ બિરાજમાન હતા. ત્યાં તેમને વંદનાર્થે જવાનું થયું. તે વખતે ત્યાં શ્રીચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ (જેઓશ્રીની આચાર્ય પદવી આ પ્રસંગ બન્યા પછી થઈ હતી) બિરાજમાન હતા. તેમણે મને સૂચન કર્યું કે જગદીશભાઈ તમારી પાસે સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનનો આટલો સરસ બોધ છે તો ભવિષ્યની પેઢી માટે કંઈક એવી કૃતિનું સર્જન કરો જેથી ૫૦૦ વર્ષ પછી પણ લોકો આચાર્ય ભગવંતશ્રીને યાદ કરે. તેમણે કોઈક સારી પળે આ સૂચન કર્યું અને મને તેમાં આગળ વધવાનો ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થયો. ત્યારબાદ વખતોવખત એમની પ્રેરણા મળતી જ રહી.

વ્યાકરણ ચાલુ કર્યા પછી મારા પિતાશ્રીની બિમારી આવી અને ટૂંકી માંદગીમાં જ તેઓ આ દુનિયામાંથી વિદાય થયા, તેમની પ્રેરણાએ તથા મારા પ્રત્યેના અત્યંત આદરભાવે મને આ કાર્યમાં આગળ વધવાનું બળ આપ્યું. મારા બાપુજીનું અવસાન તા. ૧૪-૧૦-૨૦૦૮ના દિવસે થયું. ત્યારપછી ૨૮-૧૦-૨૦૦૮થી પાલિતાણા ચાર મહિના માટે નવ્યાશુંયાત્રામાં રહેવાનું થયું. ત્યાં પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી ચન્દ્રગુપ્તસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય યશોજિતવિજયજી મહારાજના દીકરા મહારાજની (૧/૧/૨) સૂત્રમાં સહાય પ્રાપ્ત થઈ. ત્યારપછી એક મુમુક્ષુને બહુ મોટું વિઘ્ન આવ્યું. આ વિઘ્ન ઘણું લાંબું ચાલ્યું. થોડા વખત પછી હું પણ મોટા વિઘ્નમાં ફસાયો. પરંતુ શ્રીઆદીશ્વર દાદા અને છેલ્લે શ્રીશંખેશ્વર દાદાની અસીમ કૃપાથી લાંબું વિઘ્ન પણ અંતે દૂર થયું.

આવા વિકટ કાળમાં પણ આ ગ્રંથ લખવાનો ઉત્સાહ ઓછો ન થયો. તર્કસપ્રાટ પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજાની (૧/૧/૧) તથા (૧/૧/૨) સૂત્રમાં ઘણી જ સહાય પ્રાપ્ત થઈ.

હિમાચલ પ્રદેશમાં ગરલી(કાંગડા)માં રહીને રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંસ્થાનમાં અભ્યાસ કરાવતા ડૉ. વિજયપાલ શાસ્ત્રીની સહાયને તો હું ક્યારેય ભૂલી શકીશ નહીં. ટેલિફોન ઉપર ઘણીવાર તો કલાક-કલાક સુધી એમની સાથે તે-તે પંક્તિઓની ચર્ચા થાય. એમ કરતાં કરતાં અગમ્ય પંક્તિઓનો બોધ એમના દ્વારા પ્રાપ્ત થયો. એક વાર હિમાચલ પ્રદેશથી એમને સુરત બોલાવ્યા. અને લગભગ દશ દિવસ સુધી રોજ છ-છ કલાકની મીટીંગો ચાલી. પાલિતાણામાં પણ તેઓ ૧ માસ માટે આવ્યા હતા. એમ એમની પાસેથી મહાભાષ્યના આધારે શબ્દાનુશાસનનો અદ્ભુત બોધ પ્રાપ્ત થયો. કેટલીક અગમ્ય પંક્તિઓનો બોધ દિવસો સુધી ચિંતન કરવા છતાં થતો ન હતો. એવી પંક્તિઓનો બોધ કરાવવા માટે શ્રીશંભેશ્વર દાદાએ તથા સરસ્વતીદેવીએ મારી ઉપર અસીમ કૃપા કરી. છેલ્લે છેલ્લે હરિદ્વારમાં બાબા રામદેવના આશ્રમમાં જવાનું થયું. ત્યાં બાબા રામદેવના (યોગાચાર્યના) ગુરુ પ્રદ્યુમ્નાચાર્ય પાસેથી પણ સહાય પ્રાપ્ત થઈ.

આ. શ્રી વિજય ઐકારસૂરીશ્વરજી આરાધનાભવન, આ. શ્રી વિજય રામચન્દ્રસૂરીશ્વરજી આરાધનાભવન તથા આ. શ્રી વિજય નેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજાના જ્ઞાનભંડારોના ટ્રસ્ટીગણનો ઉપકાર હું ભૂલી શકું તેમ નથી. આ સમગ્ર કાર્ય દરમ્યાન પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા તથા પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાની પણ સહાય તે તે વખતે પ્રાપ્ત થઈ છે.

આ સમયે ‘પરમપદ’માં રહીને અભ્યાસ કરતા મુમુક્ષુ બહેનોના ઉપકારને (શ્રુતસેવાને) હું ભૂલી શકું તેમ નથી. કદાચ એ બહેનોએ લખવા વગેરે દ્વારા મને સહાય ન કરી હોત તો હું આ પુસ્તક બહાર પાડી શકત નહીં. શાસ્ત્રપાઠો શોધી આપવા માટે પણ એ બહેનો મને ઘણી જ સહાય કરી છે. અંતમાં જે જે ઉપકારી આજે મને યાદ નથી આવ્યા તેઓનો પણ હું ખરા હૃદયથી આભાર વ્યક્ત કરું છું...

પ્રાંતે, પ્રસ્તુત ભાષાંતર દરમ્યાન કોઈપણ સ્થાનમાં મારા મતિદોષને કારણે ગ્રંથકારશ્રી આચાર્ય ભગવંત શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના આશયવિરુદ્ધ કે જિનવચન વિરુદ્ધ કાંઈ પણ નિરૂપણ થયું હોય તેનું હું મન-વચન-કાયાથી મિથ્યાદુષ્ટ માંગું છું.

સમકિત બંગલો, પાલિતાણા,

દિ. પં. જાદીશભાઈ છોટાલાલ શાહ

વિ. સં. ૨૦૬૯, ભાદરવા સુદ ૧૧, તા. ૧૫-૯-૨૦૧૩.

(હીરસૂરિ મ. સા. સ્વર્ગારોહણ દિન)

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પત્રાંક
૧.	અર્હમ્	૧/૧/૧	૧ થી ૩૪
૨.	સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્	૧/૧/૨	૩૪ થી ૮૩
૩.	લોકાત્	૧/૧/૩	૮૩ થી ૧૦૫
૪.	ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ	૧/૧/૪	૧૦૬ થી ૧૩૮
૫.	એકદ્વિત્રિમાત્રા હ્રસ્વદીર્ઘપ્લુતાઃ	૧/૧/૫	૧૩૮ થી ૧૫૮
૬.	અનવર્ણા નામી	૧/૧/૬	૧૫૮ થી ૧૬૪
૭.	લૃદન્તાઃ સમાનાઃ	૧/૧/૭	૧૬૪ થી ૧૬૬
૮.	એએઓઔ સન્ધ્યક્ષરમ્	૧/૧/૮	૧૬૬ થી ૧૭૦
૯.	અં અઃ અનુસ્વારવિસર્ગૌ	૧/૧/૯	૧૭૦ થી ૧૭૪
૧૦.	કાદિર્વ્યંજનમ્	૧/૧/૧૦	૧૭૪ થી ૧૮૧
૧૧.	અપચ્છમાન્તસ્થો ધુટ્	૧/૧/૧૧	૧૮૧ થી ૧૮૨
૧૨.	પચ્છકો વર્ગઃ	૧/૧/૧૨	૧૮૨ થી ૧૮૪
૧૩.	આદ્યદ્વિતીયશષસા અઘોષાઃ	૧/૧/૧૩	૧૮૪ થી ૧૯૧
૧૪.	અન્યો ઘોષવાન્	૧/૧/૧૪	૧૯૧ થી ૧૯૩
૧૫.	ચરલવા અન્તસ્થાઃ	૧/૧/૧૫	૧૯૩ થી ૧૯૫
૧૬.	અં અઃ ્ક) (પ શષસાઃ શિટ્	૧/૧/૧૬	૧૯૫ થી ૨૦૧
૧૭.	તુલ્યસ્થાનાઽઽસ્યપ્રયત્નઃ સ્વઃ	૧/૧/૧૭	૨૦૨ થી ૨૩૯
૧૮.	સ્યૌજસમૌશસ્ટાભ્યામ્ભિસડ્ઙ્ઙભ્યામ્ભ્યસ્- હસિભ્યામ્ભ્યસ્હસોસામ્હ્યોસસુપાં ત્રયી ત્રયી પ્રથમાદિઃ	૧/૧/૧૮	૨૩૯ થી ૨૪૮
૧૯.	સ્ત્યાદિર્વિભક્તિઃ	૧/૧/૧૯	૨૪૮ થી ૨૫૧
૨૦.	તદન્તં પદમ્	૧/૧/૨૦	૨૫૧ થી ૨૬૦
૨૧.	નામ સિદય્યવ્યંજને	૧/૧/૨૧	૨૬૦ થી ૨૬૮
૨૨.	નં ક્યે	૧/૧/૨૨	૨૬૮ થી ૨૭૩

ક્રમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પત્રાંક
૨૩.	ન સ્તં મત્ત્વર્થે	૧/૧/૨૩	૨૭૩ થી ૨૮૦
૨૪.	મનુર્નધોઽઙ્ગિરો વતિ	૧/૧/૨૪	૨૮૧ થી ૨૮૨
૨૫.	વૃત્ત્યન્તોઽસષે	૧/૧/૨૫	૨૮૨ થી ૨૮૫
૨૬.	સવિશેષણમાખ્યાતં વાક્યમ્	૧/૧/૨૬	૨૮૫ થી ૩૧૬
૨૭.	અધાતુવિભક્તિવાક્યમર્થવન્નામ	૧/૧/૨૭	૩૧૬ થી ૩૭૧
૨૮.	શિર્ષુદ્	૧/૧/૨૮	૩૭૧ થી ૩૭૫

॥ श्री शंभेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ ह्रीं नमः ॥

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિવડે રચના કરાયેલ

શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનમ્

પ્રથમોઽધ્યાયઃ

[સ્વોપજ્ઞતત્ત્વપ્રકાશિકાભિધ્બૃહદ્વૃત્તિ-

સ્વોપજ્ઞતત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ-શબ્દમહાર્ણવન્યાસ(બૃહન્યાસ)-
મનીષિકનકપ્રભવિરચિતન્યાસસારસમુદ્ધાર(લઘુન્યાસ)સંવલિતમ્]

[તત્ર પ્રથમોઽધ્યાયઃ]

પોતાનાવડે જ પ્રકાશિત થયેલી એવી તત્ત્વપ્રકાશિકા નામની બૃહદ્વૃત્તિ છે.
તેમજ પોતાનાવડે જ રચાયેલ તત્ત્વપ્રકાશિકા-પ્રકાશ શબ્દમહાર્ણવન્યાસ (બૃહન્યાસ) પણ
છે તેમજ મનીષિકનકપ્રભવડે રચના કરાયેલ ન્યાસસારસમુદ્ધાર (લઘુન્યાસ) છે.

અથ સ્વોપજ્ઞતત્ત્વપ્રકાશિકાભિધા બૃહદ્વૃત્તિઃ-

હવે પોતાનાવડે જ પ્રકાશિત થયેલી એવી તત્ત્વપ્રકાશિકા નામની બૃહદ્વૃત્તિ જણાવાય છે.

પ્રણમ્ય પરમાત્મનં શ્રેયઃશબ્દાનુશાસનમ્ ।

આચાર્યહેમચન્દ્રેણ સ્મૃત્વા કિञ્ચિત્ પ્રકાશયતે ॥

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યવડે પરમાત્માને પ્રણામ કરીને અતિવિસ્તાર વગેરે દોષોથી રહિત એવા
શબ્દાનુશાસનને (વ્યાકરણને) યાદ કરીને કંઈક પ્રગટ કરાય છે અર્થાત્ અત્યંત અલ્પ પ્રગટ
કરાય છે.

સૂત્રમ્ - અર્હમ્ ૧ । ૧ । ૧ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

“અહં” ઇત્યેતદક્ષરમ્, પરમેશ્વરસ્ય પરમેષ્ઠિનો વાચકમ્, સિદ્ધચક્રસ્યાદિબીજમ્,

સકલાગમોપનિષદ્ભૂતમ્, અશેષવિઘ્નવિઘાતનિઘ્નમ્, અખિલદૃષ્ટાદૃષ્ટફલસંકલ્પકલ્પ-
દ્રુમોપમમ્, આશાસ્ત્રાધ્યયનાધ્યાપનાવધિ પ્રણિધેયમ્ । પ્રણિધાનં ચાનેનાઽઽત્મનઃ
સર્વતઃ સંભેદસ્તદભિધેયેન ચાભેદઃ । વયમપિ ચૈતચ્છાસ્ત્રારમ્ભે પ્રણિદધ્મહે । અયમેવ
હિ તાત્ત્વિકો નમસ્કાર ઇતિ ॥ ૧ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

અહીં આ અક્ષર પરમેષ્ઠી સંબંધી પરમેશ્વરનો વાચક છે. સિદ્ધચક્રનું આદિ બીજ છે. બધા
આગમોના રહસ્યભૂત છે. સંપૂર્ણ વિઘ્નોના નાશમાં તત્પર છે. બધા જ દષ્ટ અને અદષ્ટ ફળોની
પ્રાપ્તિમાં કલ્પવૃક્ષ સમાન છે. આ અહીં પદ આ શાસ્ત્રને ભણવા અને ભણાવવા સુધી ધ્યાન કરવા
યોગ્ય છે.

અહીં એ પ્રમાણે અક્ષરની સાથે આત્માનો સંપૂર્ણ સંબંધ તે પ્રણિધાન છે. તથા અહીં અક્ષરના
અભિધેયની સાથે તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત થવું એ બીજા પ્રકારનું પ્રણિધાન છે. અમે પણ આ શાસ્ત્રના
આરંભમાં આ અહીં અક્ષરનું ધ્યાન કરીએ છીએ. આ જ તાત્ત્વિક નમસ્કાર છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

અથ સ્વોપજ્ઞતત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ-શબ્દમહાર્ણવન્યાસ:-

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :- હવે પોતાનાવડે રચાયેલ તત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ આત્મક શબ્દ-
મહાર્ણવન્યાસ જણાવાય છે -

શ્રીમન્તમજિતં દેવં શ્રીમત્પાર્શ્વં જિનોત્તમમ્ । શેષં નિઃશેષકર્તારં સ્મૃત્વા ટીકા પ્રતન્યતે ॥૧॥

અનુવાદ :- શ્રી જિનેશ્વરોમાં ઉત્તમ એવા શ્રીમદ્ અજિતનાથ દેવને તથા શ્રીમત્ પાર્શ્વનાથ
પરમાત્માને તેમજ સમસ્ત વ્યાકરણ કરનારાઓને યાદ કરીને ટીકા વિસ્તારાય છે.

(શબ્દાનુવાદ) પ્રણમ્યેત્યાદિ-જગદુપચિકીર્ણપ્રવૃત્તઃ શાસ્ત્રકારઃ સ્વ-પરાભીષ્ટાર્થસિદ્ધયે પરા-
પરાધિદેવતાં વ્યુત્પિત્સુશ્રોતૃપ્રવૃત્ત્યજ્ઞપ્રયોજનાદિગર્ભં પ્રણમ્યેત્યાદિનાઽભિષ્ઠૌતિ । પ્રાતિ પૂરયતિ-
ધાતુનોક્તમર્થમનભિવ્યક્તમભિવ્યનક્તિ પ્રઃ, “ગમં પ્રહૃત્વે” પ્રણમનં પૂર્વ “પ્રાક્કાલે” [૫.૪.
૪૭.] ઇતિ ક્ત્વાયાઃ “અનજઃ” [૩.૨.૧૫૪.] ઇતિ યવાદેશે પ્રણમ્ય ।

અનુવાદ :- જગત ઉપર ઉપકાર કરવાની ઇચ્છામાં પ્રવૃત્ત એવા શાસ્ત્રકાર છે. પોતાને

અને પરને ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિને માટે તથા સમજવાને ઈચ્છનાર માટે, પોતાની પ્રવૃત્તિનું કારણપણું જેના ગર્ભમાં છે એવા શ્રી આચાર્ય ભગવંત પર અને અપર એવા મુખ્ય દેવતાની ‘પ્રણમ્ય’ વગેરે શબ્દોવડે સ્તુતિ કરે છે.

હવે, ‘પ્રણમ્ય’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. ધાતુવડે કહેવાયેલા અપ્રગટ અર્થને જે પ્રગટ કરે છે તે ‘પ્ર’ ઉપસર્ગ છે. નમસ્કાર કરવો અર્થમાં ‘નમ્’ ધાતુ છે. હવે નમસ્કાર કરવાની ક્રિયા પ્રથમ ક્ષણે છે. અને ગ્રંથપ્રકાશનની ક્રિયા પાછળની ક્ષણે છે. આથી પ્ર+નમ્ ધાતુને “પ્રાક્કાલે” (૫/૪/૪૭) સૂત્રથી ત્વા પ્રત્યય થાય છે. તથા “અનજઃ”... (૩/૨/૧૫૪) સૂત્રથી ત્વાનો યપ્ આદેશ થતાં ‘પ્રણમ્ય’ રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(શંન્યા૦.) પૃણાતિ-લબ્ધમર્થ પાલયતિ, અલબ્ધેન તુ પૂરયતિ “સૃ-પૃ-પથિ૦” [उणा० ૩૪૭] इत्यमे परमः-अतिशयशाली, अतति-गच्छति ज्ञानादिषु पर्यायेष्विति “सात्मन्नात्मन्” [उणा० ૧૧૬] इति मनि दीर्घत्वे च आत्मा, ततः “सन्महत्” [३.१.१०७.] इत्यादिना समासः । इदं व्याकरणजातं प्रशस्यम्, इदमनयोरतिशयेन प्रशस्यम् “गुणाङ्गाद्रेष्ठेयसू” [७.३.९.] इति ईयसौ “प्रशस्यस्य श्रः” [७.४.३४.] इति श्रे श्रेयः, विप्रकीर्णातिविस्तरादिदोषरहितत्वात् । शपति-आह्वयत्यभिधेयमर्थमिति “शा-शपि०” [उणा० २३७] इति दे शब्दः, अनुशिष्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति अनुशासनम्, शब्दानामनुशासनं **शब्दानुशासनं** व्याकरणम् ।

અનુવાદ :- હવે, પરમ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - “પૃણાતિ”નો અર્થ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનું જે રક્ષણ કરે છે તથા અપ્રાપ્ત એવા અર્થવડે પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને પુષ્ટ કરે છે (વૃદ્ધિ કરે છે) એવો થાય છે. આવા “પૃ” ધાતુથી “સૃ-પૃ-પથિ૦” (उणा० ૩૪૭) સૂત્રથી “અમ” પ્રત્યય થતાં “પરમ” શબ્દ થાય છે. જેનો અર્થ અતિશય યુક્ત થાય છે. ‘પરમ’ શબ્દના અનેક અર્થો હૈમપ્રકાશમાં પરમપૂજ્ય વિનયવિજયજી મ. સા. એ કર્યા છે.

હવે, આત્મન્ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - જ્ઞાનાદિ પર્યાયોમાં જે રમણ કરે છે એવા અર્થ-વાળા “અત્” ધાતુથી “સાત્મન્નાત્મન્” ... (उणा० ૧૧૬) સૂત્રથી મન્ પ્રત્યય થાય છે. અને દીર્ઘવિધિ થતાં આત્મન્ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે પરમઃ ચાસૌ આત્મા ચ એ પ્રમાણે “સન્મહત્..” (૩/૧/૧૦૭) સૂત્રથી કર્મધારય સમાસ થતાં પરમાત્મા શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. જેનું દ્વિતીયા એકવચન પરમાત્માનમ્ છે.

હવે, શ્રેયઃ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - ઉત્પન્ન થયેલું આ વ્યાકરણ વખાણવા યોગ્ય છે. આ બેમાં આ વધારે વખાણવા યોગ્ય છે એવા અર્થમાં પ્રશસ્ય શબ્દને “ગુણાઙ્ગાદ વા ઇષ્ટેયસૂ” (૭/૩/૮) સૂત્રથી ઈયસ્ પ્રત્યય થતાં તેમજ “પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ” (૭/૪/૩૪) સૂત્રથી પ્રશસ્યનો “શ્ર”

આદેશ થતાં “શ્રેયસ્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. અતિવિસ્તાર વગેરે દોષોથી રહિત હોવાથી આ વ્યાકરણ વધારે વખાણવા યોગ્ય છે.

હવે, શબ્દાનુશાસનમ્ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - અભિધેય સ્વરૂપ અર્થને જે કહે છે એવા અર્થમાં શપ્ ધાતુથી “શા-શપિ”... (ઊણાં ૨૩૭) સૂત્રથી દ પ્રત્યય થતાં ‘શબ્દ’ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે શબ્દો જેનાવડે વ્યુત્પન્ન કરાય છે તે અનુશાસન કહેવાય છે. તથા ‘શબ્દાનામ્ અનુશાસનમ્’ એ પ્રમાણે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ થતાં ‘શબ્દાનુશાસનમ્’ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ‘શબ્દાનુશાસનમ્’નો અર્થ વ્યાકરણ એ પ્રમાણે થાય છે.

(શંન્યાં) આચર્યતે સેવ્યતે, આચારાન્ ગૃહ્ણતિ પરં ચ ગ્રાહયતીતિ નિરુક્તેર્વા આચાર્યઃ-શાસ્ત્રવિધિના સ્વયં ગુરુણા પ્રતિષ્ઠિતઃ । યદ્વા આ સામસ્ત્યેન શાસ્ત્રાર્થાશ્ચર્યન્તે જ્ઞાયન્તે’નેન, અસ્માદ્ વેત્યાચાર્યઃ-શાસ્ત્રાર્થાનાં જ્ઞાતા ઉપદેષ્ટા ચ, અસ્યૈવાત્ર ગ્રહણં શાસ્ત્રપ્રસ્તાવાદ્, एवं च विशेषणत्वात् पूर्वनिपातो भवति आचार्य-हरिभद्रेतिवत्, अन्यथा तु परनिपातप्रसङ्गः संज्ञाशब्दत्वेन विशेष्यत्वाद् इति । હિનોતિ ગચ્છતિ સ્વ-ગુણૈરાદેયતામિતિ “ક્ષુ-હિખ્યાં વા” [ઊણાં ૩૪૧] इति मे हेमः-स्वर्णम्, तद्गुणत्वाद् हेमः, “चदु दीप्त्याऽऽह्लादयोः” चन्दति आह्लादयतीति “भी-वृधि०” [ઊણાં ૩૮૭] इति रे चन्द्रः-शशी, तत्समत्वाद् चन्द्रः, ततो मयूरव्यंसकादित्वात् कर्मधारयः ।

હવે, આચાર્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - જે આચારોને સેવે છે અથવા તો આચારોને ગ્રહણ કરે છે અને બીજાને ગ્રહણ કરાવે છે એ પ્રમાણે “આચાર્ય” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રવિધિવડે ગુરુ દ્વારા આપમેળે જ પ્રતિષ્ઠિત કરાય છે તે “આચાર્ય” છે અથવા તો ‘આ’ ઉપસર્ગનો અર્થ સંપૂર્ણપણાથી એ પ્રમાણે થાય છે તથા શાસ્ત્રોના અર્થો જેનાવડે સેવાય છે અથવા તો જેનાથી જણાય છે એ અર્થમાં ‘ચર્’ ધાતુ સાથે ‘આ’ ઉપસર્ગ જોડાઈને ‘આચાર્ય’ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. સંપૂર્ણ એવા શાસ્ત્રના અર્થના જ્ઞાતા અને ઉપદેશ કરનારા એ પ્રમાણે આચાર્ય શબ્દનો અર્થ છે. શાસ્ત્રનું પ્રકરણ હોવાથી આચાર્ય શબ્દનો આ જ અર્થ અહીં ગ્રહણ કરાય છે અને આ આચાર્ય શબ્દને વિશેષણપણાથી પૂર્વમાં નિપાત કરાય છે. જેમ કે આચાર્ય હરિભદ્ર. જો વિશેષણ માનવામાં ન આવ્યું હોત તો પરમાં નિપાત થાત કારણકે આચાર્ય એ સંજ્ઞાવાચક શબ્દ થયો હોવાથી વિશેષ્યવાચક થાત અને તેમ થાત તો પરમાં જ નિપાત થાત.

હવે “હેમચન્દ્ર” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. “હિ” ધાતુ પાંચમા ગણનો છે. પોતાના ગુણોવડે જે આદેયપણાને પ્રાપ્ત કરે છે એવા અર્થમાં “ક્ષુ-હિખ્યાં વા” (ઊણાં ૩૪૧) સૂત્રથી ‘હિ’ ધાતુને ‘મ’ પ્રત્યય લાગતાં ગુણ થઈને ‘હેમ’ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘હેમ’ એટલે સુવર્ણઃ આ આચાર્ય ભગવંતમાં પણ પોતાના ગુણોથી જ આદેયપણું હોવાથી (સુવર્ણમાં જેમ પોતાના ગુણોથી જ

આદેયપણું થાય છે.) ‘હેમ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે. પ્રકાશ અને આહ્વાદ અર્થમાં ‘ચદુ’ ધાતુ છે જેને ‘મી-વૃધિ...’ (ઊના૦...૩૮૭) સૂત્રથી ‘ર’ પ્રત્યય થતાં તથા ધાતુ ‘ઉદિત્’ હોવાથી ‘ન’નો આગમ થતાં ‘ચન્દ્ર’ શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. ‘ચન્દ્ર’નો અર્થ શશી છે. આચાર્ય ભગવંત પણ ચન્દ્રની સમાન ગુણવાળા હોવાથી ચન્દ્ર કહેવાયા છે. ‘હેમ’ અને ‘ચન્દ્ર’ વચ્ચે ‘મયૂરવ્યંસકેત્યાદયઃ’ (૩/૧/૧૬) સૂત્રથી કર્મધારય સમાસ થયો છે.

(શ૦ન્યા૦) “સ્મ્ ચિન્તાયામ્” સ્મૃત્વેતિ-ઉપદેશપારતન્ત્ર્યેણ કૃત્વા । કિઞ્ચિદિતિ સ્વલ્પં ક્રિયાવિશેષણમ્ । “કાશ્ઙ દીસૌ” પ્રકાશતે શબ્દાનુશાસનમ્, “પ્રયોક્તૃવ્યાપારે ણિગ્” [૩.૪.૨૦.] ઇતિ ણિગિ, “ક્યઃ શિતિ” [૩.૪.૭૦] ઇતિ ક્યે પ્રકાશ્યત ઇતિ પદાર્થઃ ।

અનુવાદ :- યાદ કરવું અર્થમાં ‘સ્મ્’ ધાતુ પહેલા ગણનો છે. ‘સ્મૃત્વા’ લખવા દ્વારા ઉપદેશનું પરવશપણું બતાવ્યું છે અર્થાત્ ભૂતકાળના મહાપુરુષોના વચનને આધારે પોતે કહેવાના છે, પરંતુ પોતાની મતિકલ્પનાથી નહીં. ‘કિઞ્ચિદ્’ એટલે કંઈક. તે ‘પ્રકાશ્યતે’ ક્રિયાનું વિશેષણ છે. પ્રકાશવું અર્થમાં પ્ર + કાશ્ ધાતુથી (૩/૪/૨૦) સૂત્રથી ‘ણિગ્’ લાગે છે. તેમજ “ક્યઃ શિતિ” (૩/૪/૭૦) સૂત્રથી કર્મમાં “ક્ય” પ્રત્યય લાગતાં “પ્રકાશ્યતે” રૂપ થાય છે જેનો અર્થ પ્રકાશાય છે, એ પ્રમાણે થાય છે.

(શ૦ન્યા૦) પરમાત્માનમ્-અવ્યાહતજ્ઞાનાતિશયશાલિનં દેવતાવિશેષં પ્રણમ્ય શ્રેયઃ-શબ્દા-નુશાસનં શાસ્ત્રં સકલજનાનુગ્રહકામ્યયા ક્રિયમાણત્વાદ્ આચાર્યહેમચન્દ્રેણ સર્વજ્ઞાદર્વાક્ સર્વપ્રકાશ-નાસંભવાત્ કિઞ્ચિત્ પ્રકાશ્યત ઇતિ સમન્વયઃ ।

અનુવાદ :- હવે મંગલાચરણ સંબંધી શ્લોકની વિશેષતાને જણાવે છે : અનંત જ્ઞાના-તિશયવાળા એવા દેવતાવિશેષ એ ‘પરમાત્માનમ્’ શબ્દનો અર્થ છે. સકલ જનને ઉપકારની ઈચ્છાથી કરાતું હોવાથી કલ્યાણકારી એવું શબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણ) છે. આ વ્યાકરણ આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યવડે કંઈક (સર્વજ્ઞ થયા પહેલા સંપૂર્ણ પ્રકાશન કરવું અસંભવ હોવાથી કંઈક લખ્યું છે.) પ્રકાશિત કરાય છે એવો અન્વય છે.

(શ૦ન્યા૦) શબ્દાનુશાસનમિતિ વ્યાકરણસ્ય અન્વર્થ નામેતિ શબ્દાનામનુશાસનં ન ત્વર્થા-નામિતિ, એતાવત્ એવાર્થસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ । આચાર્યસ્ય કર્તુઃ પ્રયોજનાભાવાદ્ અનુપાદાનાદ્ ઉભય-પ્રાપ્ત્યભાવાદ્ ન “દ્વિહેતોરસ્ત્રયણકસ્ય વા” [૨.૨.૮૭.] ઇતિ ષષ્ઠીપક્ષે તૃતીયેતિ “તૃતીયાયામ્” [૩.૧.૮૪.] ઇતિ સમાસપ્રતિષેધાપ્રસજ્ઞાદ્ ઇધ્મવ્રશ્ચનવત્ સમાસઃ । આચાર્યહેમચન્દ્રેણેતિ-અસ્ય તુ

પ્રકાશ્યતે इत्यनेन संबन्धः । न च शब्दशार्तं इत्यन्यशब्दत्वाद् विना प्रकरणादिना विशेषेऽ-
वस्थानाभावात् तन्त्रीशब्दकाकवासितादीनामप्यनुशासनप्रसङ्ग इति, यतो व्याकरणस्य प्रस्तुतत्वात्
सामर्थ्याद् विशेषावगतेर्लौकिकानामार्षाणां च शब्दानामिति गम्यते । अथवा परम् आत्मानं चेति
व्यस्तम्, आत्मनोऽपि ध्येयत्वात्, तस्मिन् हि प्रसन्ने तत्त्वं प्रसीदति । वीतदोषकलुषः पुरुषविशेषः
परः, अपरश्चात्मा, उभयपरिज्ञानाच्च मिथ्याज्ञानादिनिवृत्तिः, यतः-

“भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चैव कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परापरे” ॥२॥ [मुण्डकोपनिषद् २.२.८.]

યદુક્તમ્-“દ્વે બ્રહ્મણી-પરમપરં ચ-અપરે બ્રહ્મણિ નિષ્ણાતઃ પરં બ્રહ્માધિગચ્છતિ ” ઇતિ ।

“अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी” ॥३॥

इतिवत् चकारस्य गम्यमानत्वात् समुच्चयावगतिः । शब्दाश्चात्राभिधेयाः । प्रयोजनं च
सम्यग्ज्ञानम्, श्रेयः इति च विशेषणद्वारेण प्रयोजनं ... ।

અનુવાદ :- ‘શબ્દાનુશાસનમ્’ એ વ્યાકરણનું અર્થને અનુસરનારું એવું નામ છે. અહીં
શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ છે, પરંતુ અર્થોનું અનુશાસન નથી. શબ્દોની વ્યુત્પત્તિથી જ અર્થો બતાવાઈ
જતાં હોવાથી આ વ્યાકરણ અર્થોનું અનુશાસન નથી.

હવે ‘શબ્દાનુશાસનમ્’ શબ્દમાં ‘તૃતીયાયામ્’ (૩/૧/૮૪) સૂત્રથી ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસનો
નિષેધ શા માટે ન થયો ? એ સંબંધમાં પૂર્વપક્ષ શંકા કરે છે એના અનુસંધાનમાં ગ્રંથકારશ્રી
સમાસનો પ્રતિષેધ ન થવાનું કારણ જણાવે છે. એક જ કૃદન્તના કર્તા અને કર્મ ઉભયની પ્રાપ્તિ
હોય ત્યારે “દ્વિહેતોરચ્ચણકસ્ય વા” (૨/૨/૮૭) સૂત્રથી કૃદન્તના કર્તાને વિકલ્પે ષષ્ઠી થાય છે.
હવે કૃદન્તના કર્તાને જો તૃતીયાવિભક્તિ થઈ હોય તો ષષ્ઠી અંતવાળા કર્મનો કૃદન્તની સાથે
“તૃતીયાયામ્” (૩/૧/૮૪) સૂત્રથી સમાસ થતો નથી. અહીં ‘આચાર્ય હેમચન્દ્રેણ’ શબ્દને કર્તામાં
તૃતીયા છે તથા ‘શબ્દાનામ્’ શબ્દને કર્મમાં ષષ્ઠી છે. તથા ‘અનુશાસનમ્’ એ કૃદન્ત છે. હવે કર્તા
સ્વરૂપ ‘આચાર્ય હેમચન્દ્રેણ’ છે તેને ‘અનુશાસનમ્’ કૃદન્તના સંબંધમાં તૃતીયા થઈ નથી પરંતુ એ
કર્તા ‘પ્રકાશ્યતે’ ક્રિયા સાથે સંબંધ રાખે છે આ પ્રમાણે એક જ કૃદન્તના (અનુશાસનમ્) કર્તા અને
કર્મ ઉભય નથી, માટે (૩/૧/૮૪) સૂત્રથી ‘શબ્દાનામ્ અનુશાસનમ્’ વચ્ચે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસનો
નિષેધ થયો નથી, બલકે ‘ઇધ્મવ્રજ્જન’ની જેમ સમાસ થયો છે.

૧. ‘શબ્દશબ્દસ્ય સામાન્યશબ્દત્વાત્’ ઇતિ પાઠસ્તુ કૈયટે વર્તતે સ એવ સંભાવ્યતે । [ભાષ્ય-ભા૦ ૧, પૃ૦ ૯, નિં
સા૦ પ્રે૦] ।

૨. અત્ર તાડપત્રમેકં તુટિતમ્, તત્સ્થાનં ન મુક્તમસ્તિ इत्येवं क-पुस्तके लिखितमस्ति ।

હવે ન્યાસમાં “ન ચ શબ્દશાત...” પંક્તિ છે એને બદલે કેયટટીકામાં “શબ્દશબ્દસ્ય સામાન્યશબ્દત્વાત્” એ પ્રમાણેનો પાઠ છે, જે સમ્યક્ જણાય છે અને એ કેયટની પંક્તિના આધારે જ અમે અહીં અનુવાદ કરીએ છીએ.

પૂર્વપક્ષ :- ‘શબ્દાનુશાસનમ્’ પ્રયોગમાં ‘શબ્દ’ સ્વરૂપ જે શબ્દ છે તે સામાન્યથી હોવાથી જગતમાં ધ્વનિ સ્વરૂપે જેટલું પણ સંભળાય છે તે બધા જ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કરવાનો પ્રસંગ આવશે. અહીં અર્થ, પ્રકરણ વગેરે વિના એવું જણાતું નથી કે અહીં વિશેષ પ્રકારના શબ્દો જ લેવા. આથી વીણાના શબ્દો તથા પંખીઓના કલરવ વગેરે ધ્વનિ સ્વરૂપ તમામ શબ્દોના અનુશાસનનો (વ્યુત્પત્તિનો) પ્રસંગ આવશે.

ઉત્તરપક્ષ :- ઉપરોક્ત શંકા કરવી નહીં. અહીં વ્યાકરણનો પ્રસંગ હોવાથી સામર્થ્યથી વિશેષ શબ્દોનો જ બોધ થાય છે; પરંતુ આ જગતમાં ધ્વનિ તરીકે જેટલું પણ સંભળાય છે એ બધા જ શબ્દોનો બોધ કરવાની આપત્તિ નહીં આવે. વ્યાકરણ સાધુ શબ્દો બાબતમાં જ બોધ કરાવે છે. તેથી લૌકિક એવા ગૌઃ, અશ્વઃ, પુરુષઃ, હસ્તી, શકુનિમૃગઃ, બ્રાહ્મણઃ વગેરે શબ્દો જ વ્યાકરણથી જણાશે. તેમજ ‘શાક’ વગેરે વૈદિક (આર્ષ) શબ્દો જ વ્યાકરણથી જણાશે. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત આપત્તિનો અવકાશ રહેશે નહીં.

અગાઉ ‘પરમાત્માનમ્’ એ પ્રમાણે કર્મધારય સમાસ બતાવેલ હતો. હવે આ જ શબ્દને બીજી રીતે બતાવે છે. તે આ પ્રમાણે છે - ‘પરમ્’ તથા ‘આત્માનમ્’ એ પ્રમાણે બંને પૃથક્ શબ્દો જ છે અને બંને દ્વિતીયા એકવચનવાળા પ્રયોગો જ છે. આથી નમસ્કાર બે વ્યક્તિને કરવામાં આવે છે પરંતુ એને આત્માને. જેમાંથી દોષો નીકળી ગયા છે તે પર કહેવાય છે અને આપણો આત્મા અપર કહેવાય છે. જે પ્રમાણે ઈશ્વર આપણા નમસ્કારનો વિષય છે તે પ્રમાણે આત્મા પણ નમસ્કારનો વિષય છે. કારણ કે આત્મા પ્રસન્ન થયે છતે તત્ત્વની સ્પષ્ટતા થાય છે. વળી આ પર અને અપર ઉભયનું જ્ઞાન થવાથી મિથ્યાજ્ઞાન વગેરેની નિવૃત્તિ થાય છે. આદિ શબ્દથી કષાય વગેરે દોષો સમજવા ‘મુણ્ડકોપનિષદ્’માં કહ્યું છે કે :-

“પર અને અપરની અનુભૂતિ થયે છતે હૃદયની ગ્રંથિ ભેદાઈ જાય છે. બધા સંશયો છેદાઈ જાય છે અને કર્મોનો નાશ થાય જ છે.”

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે :

“પર અને અપર સ્વરૂપ બે બ્રહ્મ છે. અપર સ્વરૂપ (આત્મા સ્વરૂપ) બ્રહ્મમાં જે નિષ્ણાત છે તે જ પર સ્વરૂપ (પરમાત્મા સ્વરૂપ) બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે.”

જો ‘પરમ્’ અને ‘આત્માનમ્’ એ પ્રમાણે પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં આવે તો સમુચ્ચયનો બોધ

કેવી રીતે કરવો ? એવી શંકાનો અવકાશ રહે છે. આ શંકાના સમાધાનમાં “અહરહર” શ્લોકનો પાઠ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

“દિવસે દિવસે ગાયને, અશ્વને, પુરુષને અને પશુને લઈ જતો યમરાજ તૃપ્ત થતો નથી. જેમ દારૂથી દુર્મદી (ઘણું બધું દારૂનું સેવન કરવા છતાં પણ જેને તૃપ્તિ થતી નથી એવો જીવવિશેષ) તૃપ્ત થતો નથી.”

અહીં શ્લોકમાં ગાય, અશ્વ, પુરુષ અને પશુ એ ચારેય શબ્દો પછી ચક્રાર લખવામાં આવ્યો નથી. વળી ચારેયનો પૃથક્ નિર્દેશ કરાયો છે તોપણ સમુચ્ચયનો બોધ થાય છે. અહીં જેમ અધ્યાહારથી ચનો બોધ કરીને સમુચ્ચયનો બોધ કરવામાં આવે છે તેમ પૃથક્ એવા ‘પરમ્’ અને ‘આત્માનમ્’માં પણ સમુચ્ચયનો બોધ થઈ શકશે.

‘પ્રણમ્ય પરમાત્માનમ્’ એ મંગલ સ્વરૂપ શબ્દો છે તથા શબ્દો એ અભિધેય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન એ પ્રયોજન છે. જે શ્રેયઃ સ્વરૂપ વિશેષણથી જણાય છે. અહીં સંસ્કૃતમાં પાઠ પૂર્ણ જણાતો નથી. શબ્દ એ પ્રતિપાદ્ય છે અને શાસ્ત્ર એ પ્રતિપાદક છે. આથી પ્રતિપાદ્ય-પ્રતિપાદકભાવ સ્વરૂપ સંબંધ અહીં રહેલો છે.

(શ૦ન્યા૦) અર્હમિત્યાદિ-વાક્યૈકદેશત્વાત્ સાધ્યાહારત્વાદધ્યાહિયમાણપ્રણિધાનલક્ષણ-ક્રિયાકર્મણ ઉક્તત્વાદ્ “નામ્નઃ પ્રથમૈકદ્વિબહૌ” [૨.૨.૩૧.] इत्युत्पन्नाया प्रथमाया अहं इत्येतस्मात् सूत्रत्वाल्लુक् । तदर्थं व्याचष्टे-व्याख्या च स्वरूपाभिधेयतात्पर्यभेदात् त्रेधा, तां च अर्हमि-तीत्यादिना दर्शयति-तत्रાક્ષરમિતિ સ્વરૂપમ્, પરમેષ્ઠિનો વાચકમિત્યભિધેયમ્, સિદ્ધચક્રસ્યેત્યાદિના તાત્પર્યમ્ । અક્ષરમિતિ-અક્ષરં બીજમ્, તદેવાહ-આદિબીજમિતિ । કસ્ય તદાદિબીજમ્ ? સિદ્ધચક્રરૂપસ્ય તત્ત્વસ્ય, સબીજનિર્બીજભેદેન તત્ત્વસ્ય દ્વૈવિધ્યાત્ । યદ્ધર્મસારોત્તરમ્-

“અક્ષરમનક્ષરં વૈ દ્વિવિધં તત્ત્વમિષ્યતે । અક્ષરં બીજમિત્યાહુર્નિર્બીજં ચાઽપ્યનક્ષરમ્” ॥૪॥
इति ।

અનુવાદ :- હવે બૃહદ્વૃત્તિટીકાના દરેક શબ્દો સંબંધી બોધ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ‘અહં’ એ પ્રમાણે જે શબ્દ લખ્યો છે તે વાક્યના એકદેશ સ્વરૂપ છે. આથી અધ્યાહારથી વાક્યને પૂર્ણ કરવા માટે પ્રણિધાન સ્વરૂપવાળી ક્રિયા પ્રાપ્ત થશે. હવે પ્રણિધાન લક્ષણવાળી ક્રિયાનું કર્મ ‘અહં’ થશે. તથા ક્રિયામાં કર્મ ઉક્ત થઈ જવાથી ‘અહં’ શબ્દને ‘નામ્નઃ પ્રથમા...’ (૨/૨/૩૧) સૂત્રથી પ્રથમાવિભક્તિ ઉત્પન્ન થશે. આ પ્રથમાવિભક્તિનો સૂત્રના સામર્થ્યથી લોપ થાય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો ‘અહં’

શબ્દ એ કર્મનો વાચક છે આથી 'અહૈં' સ્વરૂપ સૂત્રમાં સંપૂર્ણ વાક્યાર્થનો બોધ થઈ શકશે કે મારાવડે 'અહૈં'ને નમસ્કાર કરાય છે.

હવે 'અહૈં' શબ્દના અર્થને (અભિધેયને) કહે છે. સ્વરૂપ, અભિધેય અને તાત્પર્યના ભેદથી વ્યાખ્યા ત્રણ પ્રકારની છે. તેને 'અહૈં' વગેરે દ્વારા બતાવે છે - 'અહૈં' ઇતિ એતદ્ અક્ષરમ્' દ્વારા સ્વરૂપથી 'અહૈં' શબ્દની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી. તથા 'પરમેશ્વરસ્ય પરમેષ્ઠિનો વાચકમ્' શબ્દો દ્વારા અભિધેયથી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી તથા 'સિદ્ધચક્રસ્યાદિબીજમ્' દ્વારા તાત્પર્યથી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી.

તાત્પર્યથી 'અહૈં' અક્ષર સિદ્ધચક્રના આદિબીજ સ્વરૂપ છે. અહીં અક્ષર પોતે જ બીજ સ્વરૂપે છે, જે સિદ્ધચક્ર સ્વરૂપ તત્ત્વના આદિબીજ સ્વરૂપ છે. તત્ત્વ બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે સબીજ અને નિર્બીજ. અહીં 'અહૈં' એ સબીજ તત્ત્વ છે, જે ધર્મસારોત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે -

“અક્ષર અને અનક્ષર એમ બે પ્રકારનું તત્ત્વ ઈચ્છાય છે. તેઓ અક્ષરને બીજ કહે છે. આથી બીજ સહિત જે તત્ત્વ છે તે સબીજ તત્ત્વ છે અને બીજ રહિત અર્થાત્ અનક્ષર સ્વરૂપ છે તે નિર્બીજ તત્ત્વ છે.”

(શ૦ન્યા૦) યદ્વા ન ક્ષરતિ-ન ચલતિ સ્વસ્માત્ સ્વરૂપાદક્ષરં તત્ત્વં ધ્યેયં બ્રહ્મેતિ યાવત્, વર્ણં વા-દ્વિવિધો હિ મન્ત્રઃ-કૂટરૂપોઽકૂટરૂપશ્ચ । સંયુક્તઃ કૂટ ઇતિ વ્યવહ્રિયતે, ઇતરોઽકૂટ ઇતિ, અત એવ ચાઽસ્માદ્ “વર્ણાવ્યયાત્” [૭.૨.૧૫૬.] ઇતિ કારં કુર્વતે વૃદ્ધાઃ ‘ક્ષકાર’ ઇતિ, ‘ઑકાર’ ઇતિ, ‘હ્મ્લ્ચૂકાર’ । ઇતિ ‘અકાર’ ઇતિવત્ કૂટેષ્વેકસ્યૈવાક્ષરસ્ય મન્ત્રત્વાત્, શેષસ્ય તુ પરિકર-ત્વાત્ । સપરિકરો હિ વર્ણો મન્ત્રો ભવતિ, કેવલસ્યાર્થક્રિયાવિરહાત્, તસ્ય ચ બાહ્યાભ્યન્તરભેદેન દ્વૈવિધ્યાદ્, મણ્ડલમુદ્રાદેર્બાહ્યત્વાત્, નાદબિન્દુકલાદેરાન્તરત્વાત્, તેષામેવો-દ્વીપકત્વાત્ તથાભૂતાનામેવ ક્રિયાજનકત્વાદ્, મણ્ડલમુદ્રાદીનાં કેવલાનામપિ ફલજનકત્વાત્, વિશેષતઃ સમુદિતાનાં ગં... .. વાચકમિતિ ।

અનુવાદ :- ઉપર કહેવામાં આવ્યું કે અક્ષર સ્વરૂપ તેમજ અનક્ષર સ્વરૂપ એમ બે પ્રકારનું તત્ત્વ છે. અહૈં અક્ષર એ સિદ્ધચક્રના આદિબીજ સ્વરૂપ છે. માટે “અહૈં” એ અક્ષર સ્વરૂપ સબીજતત્ત્વ છે. અહીં “અહૈં”ને અક્ષર સ્વરૂપ તત્ત્વ કહ્યું. આથી વ્યુત્પત્તિ દ્વારા “યદ્વા” પંક્તિમાં આ તત્ત્વની સિદ્ધિ કરે છે. જે પોતાના સ્વરૂપથી ક્ષય પામતું નથી તે “અક્ષર” સ્વરૂપ તત્ત્વ છે. આ “અક્ષર” પછી તત્ત્વમ્, ધ્યેયમ્, બ્રહ્મ શબ્દો લખ્યા છે તે બધા જ અક્ષરના પર્યાયવાચક નામો

છે. જ્યારે એક જ પર્યાયવાચક શબ્દ હોય ત્યારે इत्यर्थः શબ્દ લખવામાં આવે છે. દા. ત. जलम् પાનીયં इत्यर्थः, પરંતુ જ્યારે એકથી વધારે પર્યાયવાચક શબ્દો લખ્યા હોય ત્યારે इति યાવત્ શબ્દ લખવામાં આવે છે. અહીં અક્ષરમ્ શબ્દ લખ્યા પછી તત્ત્વમ્, ધ્યેયમ્, ब्रह्मेति યાવત્ પંક્તિ લખી છે. આથી અક્ષર શબ્દના તત્ત્વ, ધ્યેય અને ब्रह्મ એ બધા જ પર્યાયવાચક શબ્દો છે એવો બોધ થાય છે. અહીં અક્ષર શબ્દનો व्युत्पत्ति દ્વારા જે અર્થ બતાવાયો છે તેનાથી જ જણાય છે કે જે નિત્ય હોય તે જ અક્ષર સ્વરૂપ છે. આથી અક્ષરને બીજા અર્થમાં તત્ત્વ પણ કહી શકાય તથા નિત્ય હોય તે જ ધ્યેય હોઈ શકે છે. માટે ધ્યેય સ્વરૂપ પણ કહી શકાશે અથવા તો ब्रह्म સ્વરૂપ પણ કહી શકાશે. અવર્ણમાં જે ‘અ’ હોય છે એ ક્યારેય પણ અનિત્ય સ્વરૂપવાળો હોતો નથી. આમ ‘અ’ અક્ષર જેમ નિત્ય છે તથા પોતાના સ્વરૂપથી ચલિત થતો નથી તેમ આ ‘અહૈં’ અક્ષર પણ પોતાના સ્વરૂપથી ચલિત થતો નથી. આ ‘અહૈં’ અક્ષર જો લિપિ સ્વરૂપે હોય તો અલગ અલગ વર્ણોમાં વિભાજિત થઈ શકે છે તથા અલગ અલગ વર્ણ સ્વરૂપ હોય તો ‘અહૈં’ इति एतद् અક્ષરમ્’ને બદલે ‘અહૈં’ इति एतानि अक्षराणि’ લખવું પડે. આમ ‘અહૈં’ પદ અક્ષર સ્વરૂપ હોવાથી શાશ્વત છે. વળી, નિત્ય એવા પરમાત્માનો વાચક હોવાથી પણ ‘અહૈં’ અક્ષર શાશ્વત છે. ‘અહૈં’ને વર્ણ સ્વરૂપે પણ કહ્યો છે. ‘અહૈં’ એ તત્ત્વ સ્વરૂપ હોવાથી એક વર્ણ સ્વરૂપ છે. એક વર્ણ સ્વરૂપ હોવાથી તેને નિત્ય પણ કહી શકાય છે.

‘અહૈં’ એ વર્ણ સ્વરૂપ છે, વળી, મંત્ર સ્વરૂપ પણ છે અને જે જે મંત્રો હોય તે તે વર્ણ સ્વરૂપ કહી શકાય છે. મંત્રો બે પ્રકારના છે : (૧) કૂટરૂપ તથા (૨) અકૂટરૂપ. જે સમુદાય સ્વરૂપ હોય છે તે કૂટરૂપ મંત્ર કહેવાય છે. તથા જે સમુદાય સ્વરૂપે નથી હોતા તે અકૂટરૂપ મંત્ર કહેવાય છે. આમ તો ‘અહૈં’ શબ્દ વર્ણ સ્વરૂપે છે, છતાં પણ કૂટરૂપ કહ્યો છે. એના કારણમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી જણાવે છે કે કૂટરૂપ મંત્રમાં એક જ અક્ષર મંત્ર તરીકે હોય છે, જ્યારે બાકીના અક્ષરો પરિકર તરીકે હોય છે. માટે જ ‘અહૈં’ મંત્રને કૂટરૂપ મંત્ર કહ્યો છે. ‘અહૈં’ મંત્રમાં ‘હ’ એ મંત્ર સ્વરૂપે છે તથા બાકીના ‘અ’, ‘રેફ’ તેમજ ‘વિન્દુ’ પરિકર સ્વરૂપે છે. પરિકર સહિતનો મંત્ર જ મંત્ર સ્વરૂપે થાય છે. ‘અહૈં’ અક્ષરને બદલે પરિકર રહિત માત્ર ‘હ’ મંત્રનો જાપ કરવામાં આવે તો એવો મંત્ર સિદ્ધિ અપાવી શકતો નથી. હવે ‘અહૈં’ એક વર્ણ સ્વરૂપે હોવાથી ‘वर्णाव्ययात्’ [૭/૨/૧૫૬] સૂત્રથી સ્વરૂપ અર્થમાં ‘કાર’ પ્રત્યય વૃદ્ધપુરુષો કરે છે. તેથી ‘અહૈંકાર’ એ પ્રમાણે બોલી શકાય છે. જે પ્રમાણે ‘અ’ એક વર્ણ સ્વરૂપ હોવાને કારણે ‘અકાર’ સ્વરૂપે બોલાય છે તે જ પ્રમાણે ‘અહૈંકાર’ પણ સ્વરૂપ અર્થવાળો બોલી શકાય છે. ‘ક્ષકાર, હમ્લ્ચૂકાર, ઑકાર વગેરે પણ કૂટરૂપ મંત્રો છે. પરિકર સહિતનો મંત્રજાપ જ અર્થક્રિયા કરવા માટે સમર્થ થાય છે. પરિકર રહિત એવો માત્ર ‘હ’ મંત્રનો જાપ કરવામાં આવે તો એવો મંત્ર અર્થક્રિયા કરવા માટે સમર્થ થતો નથી. લોકમાં ઘટ શબ્દનો અભિધેય ઘટ પદાર્થ છે. હવે આ ઘટ પદાર્થ

જો જલાધારણક્રિયા કરી શકશે તો જ ઘટ શબ્દનો વાચક ઘટપદાર્થ કહેવાશે, પરંતુ ઘટ કાણો હોય તો એવો ઘટ જલાધારણક્રિયા કરવા માટે સમર્થ થતો નથી, આથી કાણા ઘટ સ્વરૂપ પદાર્થનો વાચક ઘટ શબ્દ થઈ શકતો નથી. એ જ પ્રમાણે પરિકર વગરનો મંત્ર તત્ત્વની પ્રાપ્તિ વગેરે પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરાવવા માટે સમર્થ થતો નથી.

જે મંત્ર પરિકર સહિત હોય છે તેના બાહ્ય અને અભ્યંતર ભેદથી બે પ્રકારો છે. મંડલ, મુદ્રા વગેરે મંત્રના બાહ્ય સ્વરૂપો છે. તથા નાદ, બિંદુ અને કલા વગેરે અભ્યંતર સ્વરૂપો છે. જ્યારે મંત્રના યંત્રો બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં જુદાં જુદાં વર્તુળો હોય છે એ વર્તુળોને મંડલ કહેવામાં આવે છે. સિદ્ધ્યંકયંત્રમાં રેખાઓથી વીંટળાયેલ મંત્રબીજોને આપણે જોઈએ છીએ. આ જે ગોળાકાર વલયો છે તે મંડલો કહેવાય છે. આ સૂત્રની ટીકામાં આગળ ‘અકારાદિષ્ઠિઃ ષોડશસ્વરૈર્મણ્ડલેષુ ષોડશ રોહિણ્યાદ્યા દેવતા...’ પંક્તિ આવે છે. ત્યાં યંત્રોના મંડલોમાં એવો મંડલ શબ્દનો અર્થ કરેલો છે. ‘અહૈ’ સ્વરૂપ મંત્રનું મંડલ એ બાહ્ય સ્વરૂપ છે. મંત્રજાપ કરતી વખતે હાથની જુદી જુદી ચેષ્ટાઓ કરાય છે તે મુદ્રા કહેવાય છે. જેમ કે ગરુડમુદ્રા, મુક્તાસુક્તિમુદ્રા, યોગમુદ્રા વગેરે અનેક મુદ્રાઓ શાસ્ત્રમાં આવે છે. આ બધું જ મંત્રનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે.

હવે, મંત્રના અભ્યંતર સ્વરૂપ બાબતમાં જણાવીએ છીએ. ‘હ’ વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરતાં જે ધ્વનિ થાય છે તે નાદ કહેવાય છે. તથા ‘અહૈ’ મંત્રનો જાપ કરતાં રેફનો જે ધ્વનિ છે તે કલા કહેવાય છે. તેમજ ‘મ્’ સ્વરૂપ અનુસ્વારનો જે ધ્વનિ છે તે બિંદુ કહેવાય છે. આમ, નાદ, કલા અને બિંદુ એ મંત્રના અભ્યંતર સ્વરૂપો છે. મંત્રમાં પ્રધાન અક્ષર ‘હ’ છે જે નાદ સ્વરૂપે છે. તથા બિંદુ અને કલા એ પરિકર સ્વરૂપે છે. જેમ જ્યોતને ઉદીપન કરનાર ધી, કોડિયું અને દિવેટ હોય છે તેમ મંત્રને ઉદીપન કરનાર નાદ, બિંદુ અને કલા હોય છે.

આવા પ્રકારનો મંત્ર જ અર્થક્રિયાનું કારણ બને છે. આમ તો માત્ર મંડલ, મુદ્રા વગેરેમાં પણ ફળને ઉત્પન્ન કરવાપણું રહેલું છે. પરંતુ વિશેષથી ફળની પ્રાપ્તિ તો બાહ્ય અને અભ્યંતર ઉભય સ્વરૂપે મંત્રજાપ કરવામાં આવે તો જ થાય છે. અહીં મંત્રનું જે અભ્યંતર સ્વરૂપ બતાવાયું છે તે બધું જ ધ્વનિ સ્વરૂપે હોય છે. જે આ પ્રમાણે છે :

મંત્રના અભ્યંતર સ્વરૂપો નાદ, બિન્દુ, કલા વગેરે સ્વરૂપે છે. નાદનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે - ‘અહૈ’નો જાપ કરતાં કરતાં પોતાના શરીરમાં જ ઉત્પન્ન થયેલો ધ્વનિ વાજિંત્રના અવાજની જેમ સ્વયં સંભળાય તે નાદ કહેવાય છે. તથા મંત્રોચ્ચાર વખતે અનુસ્વાર પ્લુતના ઉચ્ચારણ પછી જે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે તે બિન્દુ કહેવાય છે અર્થાત્ બિન્દુનું ઉચ્ચારણ રણકાર સ્વરૂપ છે. ‘મ્’ વગેરે પ્લુત અક્ષરોના ઉચ્ચારણ પછી જે રણકારનો આરંભ થાય છે તે બિન્દુ કહેવાય છે. તથા કુંડલિનીનું ઊર્ધ્વગમન થવાથી અન્ય કોઈની પણ સહાય વિના સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે

તેને કલા કહેવામાં આવે છે. નાદ સ્વરૂપ ધ્વનિ ધ્યાતાનો આત્મા જ સાંભળે છે અને આ નાદના પ્રભાવે પ્રાણ-શક્તિ સુષુમ્નાનાડીમાં પ્રવેશ પામે છે તે સમયે ધ્યાતા આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરવા માટે તત્પર થાય છે. આથી તેની પ્રાણશક્તિ ષટ્ચક્રોનું ભેદન કરીને બ્રહ્મરંધ્રમાં પહોંચી જાય છે અને ત્યાં આત્મા આત્માને આત્મારૂપે અનુભવતો હોય છે. આ જ સ્વાત્માનુભૂતિ છે. હવે તેનો જન્મ-મરણનો ભય નામશેષ થઈ જાય છે. અમે જે ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળી આત્માનુભૂતિનું વર્ણન કર્યું છે તે પૂજ્ય શ્રી ચિદાનંદજી મ. સા. એ એક આધ્યાત્મિક પદમાં કર્યું છે.

“સોહં સોહં સોહં સોહં સોહં સોહં રટના લગીરી ...

ઈંગલા પિંગલા સુષુમના સાધકે, અરુણપતિથી પ્રેમ પગીરી...

વંકનાલ ષટ્ચક્ર ભેદકે, દશમ-દ્વાર શુભ જ્યોતિ જગીરી...

ખુલત કપાટ ઘાટ નિજ પાયો, જનમ જરા ભય-ભીતિ ભગીરી...

કાય શકલ તજ ચિંતામણિ લઈ, કુમતિ કુટિલકું સહજ ઠગીરી...

વ્યાપક સકલ સ્વરૂપ લખ્યો ઈમ, જિમ નભ મે મગ લહત ખગીરી...

ચિદાનંદ આનંદમય મૂરતિ નિરખ પ્રેમભર બુદ્ધિ થગીરી...”

આ પ્રમાણે બાહ્ય અને અભ્યંતર સ્વરૂપવાળો મંત્ર જ ઈષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ કરાવી શકશે. આમ તો માત્ર મંડલ, મુદ્રા વગેરે પણ ફળને ઉત્પન્ન કરી શકશે. પરંતુ વિશેષથી ફળની ઉત્પત્તિ તો બાહ્ય અને અભ્યંતર ભેદનો (પ્રકાર) સમૂહ જ કરી શકશે.

હવે પછી સાત પંક્તિઓ હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મળતી નથી એવું અહીં જણાવવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે ‘અહૈં’ અક્ષર એ પરમેશ્વર સ્વરૂપ પરમેષ્ઠીનો વાચક છે.

(શંન્યા૦) “દેવતાનાં ગુરૂણાં ચ નામ નોપપદં વિના ।

ઉચ્ચરેન્નૈવ જાયાયાઃ કથચ્છિન્નાત્મનસ્તથા” ॥૫॥

ઇતિ વચનાદ્ નિરૂપપદદેવતાનામોચ્ચારણસ્ય પ્રતિષેધાત્, પ્રતિષિદ્ધાચરણે ચ પ્રાયશ્ચિત્તોપદેશાત્, સોપપદદેવતાનામોચ્ચારણસ્યૈવ પ્રાપ્તત્વાત્, અન્યસ્ય ચ શ્રીપ્રભૃતેરુપપદસ્ય તુચ્છત્વેન તથાવિધ-વૈશિષ્ટ્યાપ્રતિપાદકત્વાદ્ વૈશિષ્ટ્યપ્રતિપાદનાર્થં તસ્ય પરમેશ્વરસ્ય ઇત્યુપપદમુપન્યસ્યતિ । પરમં યદૈશ્વર્યમણિમાદિ યત્ત્વ પરમયોર્ગદ્ધિરૂપં તદ્વાન્ પરમેશ્વરઃ, યથા મહારાજ ઇતિ, અત્ર હિ મહત્ત્વં, ગુણં વિશિષદ્ દ્રવ્યં વિશિનષ્ટીતિ । પરમેષ્ઠિન ઇતિ-પરમે પદે તિષ્ઠતિ યઃ સ પરમેષ્ઠી, અનેન ચ સવિશેષણેન સકલરાગાદિમલકલઙ્કવિકલો યોગક્ષેમવિધાયી શસ્ત્રાદ્યુપાધિરહિતત્વાત્ પ્રસત્તિપાત્રં

જ્યોતીરૂપં દેવાં-ધિદેવઃ સર્વજ્ઞઃ પુરુષવિશેષઃ । યદાહ-

“રાગાદિભિરનાક્રાન્તો યોગક્ષેમવિધાયકઃ । નિત્યં પ્રસત્તિપાત્રં યસ્તં દેવં મુનયો વિદુઃ” ॥૬॥

અનુવાદ :- હવે “પરમેશ્વરસ્ય પરમેષ્ઠિનો વાચકમ્” પદો સંબંધી સ્પષ્ટતા કરે છે.

દેવતા અને ગુરુઓનાં નામ ઉપપદ વિના બોલાય નહીં તથા પત્નીનું નામ તેમજ પોતાનું નામ પણ ક્યારેય બોલવું જોઈએ નહીં. કાશીમાં ભજાવનાર પંડિતજીઓ જ્યારે કોઈ પાસે જતા હતા ત્યારે તેઓ પોતાનું નામ ક્યારેય પણ બોલતા નહોતા. તેમની સાથે રહેલી વ્યક્તિ જ એ પંડિતજીનું નામ જણાવતી હતી. રાજાઓ જ્યારે પણ રાણીને બોલાવતા હતા ત્યારે પણ રાણીનું નામ ક્યારેય પણ બોલતા નહોતા. કલ્પસૂત્રમાં ચૌદ સ્વપ્નનાં વર્ણનમાં ત્રિશલા માતા જ્યારે સિદ્ધાર્થ રાજા સાથે સ્વપ્ન બાબતમાં ચર્ચા કરી રહ્યા હોય છે ત્યારે સિદ્ધાર્થ રાજા “હે દેવાનુ-પ્રિયે!” વગેરે ઉપનામોથી જ સંબોધન કરતા હતા.

ઉપપદ વિના દેવતાઓના નામના ઉચ્ચારણનો પ્રતિષેધ છે. પ્રતિષેધનું આચરણ કરવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે. આથી ઉપપદ સહિત જ દેવતાઓનું નામ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘શ્રી’ વગેરે ઉપપદો તેવા પ્રકારના વિશિષ્ટને ન બતાવી શકતાં હોવાથી તુચ્છ છે. તેથી જ પરમેષ્ઠીની વિશિષ્ટતા બતાવવા માટે ‘પરમેશ્વર’ સ્વરૂપ ઉપપદને ગ્રહણ કર્યું છે.

હવે પરમેશ્વર સ્વરૂપ વિશેષણનો અર્થ બતાવે છે. જે અણિમા વગેરે લબ્ધિ સ્વરૂપ ઐશ્વર્ય છે તથા યોગની ઋદ્ધિવાળા જે છે તે પરમેશ્વર કહેવાય છે. અર્થાત્ અણિમા વગેરે લબ્ધિ અને યોગની ઋદ્ધિવાળા જે છે તે શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. દા.ત. કોઈક વ્યક્તિને મહારાજ કહીએ તો તે વ્યક્તિ મહત્ત્વગુણથી વિશિષ્ટ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે પરમેશ્વર શ્રેષ્ઠ અર્થનું વાચક છે.

હવે પરમેષ્ઠિનઃ શબ્દ સંબંધમાં વિશેષતા બતાવે છે. ‘પરમ’ પદમાં જે વર્તે છે તે પરમેષ્ઠી છે. વિશેષણ (પરમેશ્વરસ્ય) સહિત એવા આનાવડે (પરમેષ્ઠીવડે) સકલ રાગાદિ કલંકથી રહિત, યોગક્ષેમને કરનારા તથા શસ્ત્ર વગેરે ઉપાધિથી રહિત હોવાથી પ્રશંસાને પાત્ર તથા જ્યોતિ સ્વરૂપ એવા દેવાધિદેવ સર્વજ્ઞપુરુષ કહેવાય છે. કહ્યું પણ છે કે :

“જે રાગાદિથી ગ્રસ્ત ન હોય, યોગક્ષેમને કરનારા હોય તથા હંમેશાં પ્રશસ્તિને પાત્ર હોય તેને મુનિઓ દેવ કહે છે.”

(શ૦ન્યા૦) મન્ત્રકલ્પે હિ મન્ત્રવર્ણનાં વાચકત્વેન કીર્તનાદ્ વાચકમિત્યુક્તમ્ । યથા ‘અ-સિ-આ-ઉ-સા’ ઇતિ બીજપञ्चકં પञ્ચાનામર્હદાદીનામ્, ડ-ર-લ-ક-શં-હ-યમિતિ આધારા-

૧. ‘૦ક-સ-હ૦’ અ । ૨. આધારાદિસત્તદવ્યો ડાકિની-રાકિની-લાકિની-કાકિની-શાકિની-હાકિની-યાકિનીરૂપાઃ ।

દિસસદેવીનામ્, તથા અકારાદિભિઃ ષોડશસ્વરૈર્મળ્ડલેષુ ષોડશ રોહિણ્યાદ્યા દેવતા અભિધીયન્તે, તતસ્તાસાં પ્રતીતેરિતિ ।

અનુવાદ :- ‘અહૈં’ શબ્દનો અર્થ જણાવતાં ગ્રંથકારશ્રી જુદા જુદા વિશેષણોને જણાવે છે. જેમાં સૌ પ્રથમ વિશેષણ તરીકે “પરમેશ્વરસ્ય પરમેષ્ઠિનો વાચકમ્” લખ્યું છે. અહીં ‘અહૈં’ પદને વાચક શા માટે કહ્યું ? એવી જિજ્ઞાસાનાં સંદર્ભમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી લખે છે કે મંત્રકલ્પમાં મંત્રોનાં વર્ણો વાચક તરીકે કહ્યા છે. આથી ‘અહૈં’ મંત્રને પણ અમે વાચક તરીકે જ કહીએ છીએ. શબ્દોમાં બે શક્તિ હોય છે (૧) વાચકશક્તિ અને (૨) દ્યોતકશક્તિ. ઉપસર્ગો તથા અવ્યયોમાં ઘણું કરીને દ્યોતકશક્તિ હોય છે. દા. ત. “અહો” અવ્યય આશ્ચર્ય અર્થનો દ્યોતક છે. અહીં “અહો”નો અર્થ આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ “અહો” અવ્યય સાથે જે હકીકતો લખી હશે તેમાં આશ્ચર્ય અર્થ જણાશે. દા. ત. “અહો ત્વં, આગચ્છ !” અહીં “તું આવ્યો” સ્વરૂપ અર્થમાં આશ્ચર્ય જણાય છે, પરંતુ “અહો” શબ્દનો વાચ્યાર્થ આશ્ચર્ય નથી. આથી “અહો” અવ્યયમાં દ્યોતકશક્તિ રહેલી છે. આવી દ્યોતકશક્તિ ‘અહૈં’ મંત્રમાં રહેલી નથી. કારણ કે ‘અહૈં’ મંત્ર પોતે જ પરમેશ્વર સ્વરૂપ પરમેષ્ઠી અર્થને જણાવે છે. આમ, ‘અહૈં’ મંત્રમાં પરમેશ્વર સ્વરૂપ પરમેષ્ઠી અર્થની વાચકશક્તિ રહેલી છે. તેથી જ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ ‘અહૈં’ મંત્રને વાચક તરીકે કહ્યો છે.

જે પ્રમાણે “અ-સિ-આ-હ-સા” એ બીજપંચક અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય વગેરેનું વાચક છે તથા “હ-ર-લ-ક-શ-હ-ય” આ સાત વર્ણો આધાર વગેરે સાત દેવીઓનાં વાચક છે. આધાર વગેરે સાત દેવીઓ આ પ્રમાણે છે - ડાકિની, રાકિની, લાકિની, કાકિની, શાકિની, હાકિની અને યાકિની તથા અ-આ-હ.... અં-અઃ વગેરે સોળ સ્વરો વડે મંડલોમાં રોહિણી વગેરે સોળ દેવીઓ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે અહીં ‘અહૈં’ પદથી પણ અરિહંત પરમાત્મા સ્વરૂપ પદાર્થ જણાય છે. આથી ‘અહૈં’ પદને પરમેશ્વર સ્વરૂપ પરમેષ્ઠીનાં વાચક તરીકે કહ્યું છે.

(શબ્દાનુવાદ) તાત્પર્યસ્ય ચાભિધાનપૃષ્ઠભાવિત્વાત્ સિદ્ધચક્રસ્યાદિબીજમિત્યાદિના પશ્ચા-
દુચ્યતે । સમયપ્રસિદ્ધસ્ય ચક્રવિશેષસ્ય નિરુદ્ધમભિધાનમ્ । યદ્વા સિધ્ધ્યન્તિ નિષ્ઠિતાર્થા ભવન્તિ
લોકવ્યાપિસમયે કલારહિતમિદમેવ તત્ત્વં ધ્યાયન્તોઽસ્માદિતિ “બહુલમ્” [૫.૧.૨.] इति के
ततो विशेषणसमासे सिद्धचक्रम् । एतच्च तत्र तत्र व्यवस्थितपरमाक्षरध्यानाद् “योगाद्धिप्राप्ता
यस्मात् सिद्धिः” इत्युच्यते इति सूत्रपादं सिद्धत्वमस्य चक्रस्येति । तस्येदमहंकारं प्रथमं बीजम्,
बीज-साधर्म्याद् बीजम् । यथाहि-बीजं प्रसव-प्ररोह-फलानि प्रसूते, तथेदमपि पुण्यादिप्ररोह-
भुक्ति-मुक्तिफलजनकत्वाद् बीजमित्युच्यते । सन्ति पञ्चान्यन्यान्यपि ह्रौंकारादीनि बीजानि

તદપેક્ષયોઽસ્ય પ્રાથમ્યમ્, પ્રથમં સાધૂનામિતિવત્ પ્રથમમગ્રણીભૂતં વ્યાપકમિત્યર્થઃ । વ્યાપકત્વં
 ાસ્ય સર્વ-બીજમયત્વાત્, इदमेव हि बीजम्, 'अधोरेफ-आ-ई-ऊ-औ-अं-अः' एतैर्युक्तं बीजं
 भवतीति व्यापकत्वमस्य । यदिवा परसमयसिद्धानां त्रैलोक्यविजया-घण्टार्गल-स्वाधिष्ठान-
 प्रत्यङ्गिरादीनां चक्राणामिदमेव हकारलक्षणं प्रधानं बीजमिति । अथवा अकारादि-क्षकारान्तानां
 पञ्चाशतः सिद्धत्वेन प्रसिद्धानां यच्चक्रं समुदायस्तस्य प्रधानमिदमेव बीजम् ।

અનુવાદ :- વાયકનું કથન થઈ ગયા પછી તાત્પર્યનું કથન થઈ શકે છે એવો નિયમ હોવાથી
 અહીં શબ્દની તાત્પર્યથી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. અહીં અક્ષર એ સિદ્ધચક્રનું આદિબીજ છે.
 સિદ્ધચક્ર એ સિદ્ધાન્તમાં પ્રસિદ્ધ ચક્રવિશેષનું રૂઢનામ છે અથવા તો એ જ અહીં લોકવ્યાપી સમયે
 (સમુદ્ઘાતના ચોથા સમયે લોક વ્યાપી બનેલાં) કલા રહિત ધ્યાન કરનારા મહાત્માઓને ધ્યાન
 કરતાં સિદ્ધ થાય છે માટે જ સિદ્ધ કહ્યું છે. જેનાવડે ધ્યાન કરાય છે એવા અર્થમાં સિદ્ધ ધાતુને
 “બહુલમ્” (૫/૧/૨) સૂત્રથી ભૂત-કૃદન્તનો ‘ક્ત’ પ્રત્યય થતાં ‘સિદ્ધ’ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા
 સિદ્ધ અને ચક્ર વચ્ચે કર્મધારય સમાસ થવાથી સિદ્ધચક્ર શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા તો આ
 ચક્રમાં રહેલા પરમાક્ષરોના (અં, રિં, હૈં, તૈં, સિં, ઢૈં, ઑં, યૈં, રિં, યૈં, ડૈં, વૈં, જ્ઞૌં, યૈં, સૌં, હૈં
 ના) ધ્યાનથી યોગની ઋદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતાં સિદ્ધિ થઈ એમ કહેવાય છે. તેથી ચક્રનું સિદ્ધપણું
 સ્પષ્ટ જ છે. તે સિદ્ધચક્રનું આ અહંકાર પ્રથમ બીજ છે. જે રીતે ધ્યાનનું બીજ હોય અને એવા
 બીજમાંથી ધ્યાનની નિષ્પત્તિ થાય છે. એની સમાનતાવાળું આ અહંકાર બીજ પણ છે. જેમ
 બીજમાંથી ફણગો, અંકુરો અને ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ અહંકાર બીજના ધ્યાનથી પણ
 પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય, ભક્તિ અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અહં પણ બીજ કહેવાય છે. આમ,
 અહં આદિબીજ છે. એનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે -

આ અહં પદને બીજ સ્વરૂપે કહ્યું છે. બીજની સમાનતા આ પદમાં હોવાથી આ પદને બીજ
 સ્વરૂપ કહ્યું છે. જે વસ્તુ અંતિમ ફળ સુધી પહોંચાડવા માટે સમર્થ હોય તેને બીજ કહેવાય છે.
 વ્યવહારમાં કોઈક વ્યક્તિ બીજનું વાવેતર કરે છે ત્યારબાદ તેમાંથી અંકુર વગેરે ક્રમે વૃદ્ધિ થતાં
 ફલની પ્રાપ્તિ કરે છે. એ જ પ્રમાણે અહં મંત્ર પણ બીજ સ્વરૂપે છે. આ મંત્ર બીજ સ્વરૂપે હોવાથી
 જ અંતિમ ફળ - મુક્તિ સુધીની પ્રાપ્તિ આ અહં પદ દ્વારા જ થાય છે. અહં મંત્રમાં મુખ્ય મંત્રાક્ષર
 હકાર છે અને એ બીજ સ્વરૂપે પણ છે. આ મંત્ર બીજ સ્વરૂપે હોવાથી ક્રમશઃ અન્ય અન્ય ઉચ્ચ
 ફળોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

મંત્રશાસ્ત્રોમાં પાંચ અન્ય બીજો પણ સંભવે છે - હ્રૌં, હ્રૌં, હ્રૌં, હ્રૌં, હ્રૌં. આ બધા બીજોમાં અહં

બીજ એ પ્રધાન બીજ છે. જેમ ઘણા બધા સાધુઓમાંથી કોઈક સાધુ ભગવંત મુખ્ય હોય છે તેમ અહીં પણ ઉપરોક્ત છ બીજોમાંથી અહીં બીજ એ મુખ્ય બીજ છે. વળી, આ અહીં બીજનું વ્યાપકપણું પણ છે. જે બીજ બધામાં વ્યાપીને રહ્યું હોય તે બીજ વ્યાપક કહેવાય છે. અહીં શબ્દમાં હકાર બીજ એ મંત્ર સ્વરૂપે છે અને આ જ હકાર હ્રૌં, હ્રૌં વગેરે મંત્રોમાં પણ રહ્યો છે. હ્રૌં, હ્રૌં વગેરે મંત્રોમાં રેફ નીચે છે તથા આ, ઈ, ઋ, ઌ, અં, અઃ વર્ણોથી યુક્ત હકાર બીજ છે. આમ અધોરેફ તથા આ, ઈ, ઋ વગેરે પરિકર સહિત આ બધા જ મંત્રોમાં હકાર મંત્ર સ્વરૂપે છે અને આ જ હકાર અહીંમાં પણ રહ્યો છે. માટે જ અહીં મંત્રનો હકાર બધા જ મંત્રોમાં વ્યાપીને રહ્યો છે, તેવું કહી શકાય છે. આમ, સિદ્ધચક્રનું આદિબીજ આ અહીં સ્વરૂપ મંત્ર છે, એવું ફલિત થાય છે. અન્ય દર્શનશાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ એવા ત્રૈલોક્યવિજયા, ઘંટાર્ગલ, સ્વાધિષ્ઠાન, પ્રત્યંગિરા વગેરે ચક્રોમાં પણ આ હકાર સ્વરૂપ બીજ જ પ્રધાન બીજ છે. અથવા તો અકાર થી શરૂ કરીને ક્ષકાર સુધી પચાસ વર્ણો છે, જે સિદ્ધ થયેલાં છે. એ પચાસ વર્ણોનું જે ચક્ર અથવા તો સમુદાય તેમાં આ હકાર સ્વરૂપ બીજ જ પ્રધાન બીજ છે. આમ, અહીં મંત્ર એ સિદ્ધચક્રનાં આદિબીજ તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

(શંખ્યા૦) પુનર્વિશેષણદ્વારેણ તસ્યૈવ પ્રાધાન્યમાહ-સકલાગમોપનિષદ્ભૂતમ્—સકલસ્ય દ્વાદશાંગસ્ય ગણિપિટકરૂપસ્યૈહિકામુષ્મિકફલપ્રદસ્યાઽઽગમસ્યોપનિષદ્ભૂતં રહસ્યભૂતમ્, પદ્ધાનાં પરમેષ્ઠિનાં યાનિ ‘અ-સિ-આ-ઉ-સા’લક્ષણાનિ પદ્ધ બીજાનિ, યાનિ ચ અરિહન્તાદિષોડશાક્ષરાણિ તાન્યેવ દ્વાદશાંગસ્યોપનિષદિતિ । યદાહ પદ્ધપરમેષ્ઠિસ્તુતૌ—

“સોલૈસપરમક્ષરબીઅર્બિદુગબ્ધો જગુત્તમો જો ઉ ।

સુઅબારસંગબાહિરમહત્થપુવ્વત્થપરમત્થો” ॥૭॥

યદિવા સકલા યે આગમાઃ પૂર્વ-પશ્ચિમામ્નાયરૂપાસ્તેષ્વપિ પરમેશ્વરપરમેષ્ઠિવાચકમર્હમિતિ તત્ત્વમુપનિષદ્ભૂપેણ પ્રણિધીયતે ઇતિ, સકલાનાં સ્વસમય-પરસમયરૂપાણામાગમાનામુપનિષદ્ભૂતં ભવતીતિ

અનુવાદ :- હવે ફરીથી અન્ય વિશેષણ દ્વારા અહીંની જ પ્રધાનતાને કહે છે. સકળ દ્વાદશાંગરૂપ આગમનું આ રહસ્યભૂત પદ છે. આલોક અને પરલોક સંબંધી ફળને આપનાર બાર અંગ સ્વરૂપ આગમનું રહસ્યભૂત એવું આ અહીં પદ છે. પાંચ પરમેષ્ઠીના ‘અ - સિ - આ - ઉ - સા’ સ્વરૂપ જે પાંચ બીજો છે અને અરિહંત વગેરે પાંચના સોળ અક્ષરો છે તે બાર અંગોનું રહસ્ય

૧. ‘અરિહન્ત-સિદ્ધ-આયરિય-ઉવજ્ઞાય-સાહૂ’ ઇતિ યોગશાસ્ત્રટીકાયામ્ । ૨. ‘અરહન્ત’ અં ।

૩. ષોડશપરમાક્ષર-બીજબિન્દુગર્ભઃ જગદુત્તમો યસ્તુ । શ્રુતદ્વાદશાંગબાહ્યમહાર્થપૂર્વાર્ધપરમાર્થઃ ॥

છે. એ જ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં અરિહંત સિદ્ધ, આચાર્ય વગેરેના સોળ અક્ષરો કહેવાયા છે, જે બાર અંગના રહસ્યભૂત છે.

પંચપરમેષ્ઠીની સ્તુતિમાં આ જ વસ્તુ કહી છે. અરિહંત વગેરે પદોના જે સોળ અક્ષરો છે (બીજ સ્વરૂપે છે) તથા બિન્દુ જેના ગર્ભમાં છે એવી જગત્ની ઉત્તમ વસ્તુઓ જે છે તેમાં અહીં એ શ્રેષ્ઠ પદ છે. શ્રુતના બાર અંગો એનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે તથા ચૌદપૂર્વના અર્થો એનું પરમાર્થ સ્વરૂપ છે. અથવા તો અર્વાચીન અને પ્રાચીન પરંપરાનાં જે આગમો છે, તેઓમાં પણ પરમેશ્વર સંબંધી પરમેષ્ઠિનું વાચક અહીં એ પ્રમાણે તત્ત્વ રહસ્યપણાંથી કહેવાય છે. આથી જ પોતાના શાસ્ત્ર અને બીજાના શાસ્ત્રો સ્વરૂપ જે સકલ આગમો છે તે બધા જ આગમોના રહસ્યભૂત આ અહીં પદ છે.

(શ૦ન્યા૦) ફલાર્થિનાં સેવાપ્રવૃત્ત્યન્નભૂતાં યોગક્ષેમશાલિતામસ્યોપદર્શયન્ લબ્ધપરિપાલન-મન્તરેણાલબ્ધલાભસ્યાકિञ્ચિત્કરત્વાત્ ક્ષેમોપદર્શનપૂર્વકં યોગમુપદર્શયતિ-અશેષવિઘ્નવિઘાત-નિઘ્નમચ્છિલદૃષ્ટદૃષ્ટફલસંકલ્પદ્વુમોપમમિત્યનેનેતિ-[અશેષાઃ-]કૃત્સ્ના યે વિઘ્નાઃ સત્ક્રિયા-વ્યાઘાતહેતવસ્તેષાં વિશેષેણ હનનં સમૂલકાષં કષણમ્, તથાઽસૌ વિઘ્નાન્ વિહન્તિ યથૈતે ન પુનઃ પ્રાદુઃષન્તિ, વિશબ્દેન ઘાતવિશેષણાચ્ચાયમર્થલાભઃ, અશેષશબ્દેન તદ્વિશેષણાદ્ વેતિ, તત્ર [નિઘ્નમ્-] પરવશમ્ । યથા મદજલઘૌતગણ્ડસ્થલો મદપારવશ્યાદગણિતસ્વપરવિભાગો ગજઃ સમૂલવૃક્ષાદ્યુન્મૂલને લમ્પટો ભવતિ, એવમયમપિ પરમાક્ષરમહામન્ત્રો ધ્યાનાવેશવિવશીકૃતો વિઘ્નો-ન્મૂલને પ્રભવિષ્ણુર્ભવતિ ।

અનુવાદ :- હવે આચાર્ય ભગવંત “અશેષવિઘ્નવિઘાત... કલ્પદ્વુમોપમમ્” વિશેષણ સંબંધમાં કહે છે. ફલના પ્રયોજનવાળાઓની સેવા પ્રવૃત્તિના કારણભૂત એવા આ પદના યોગક્ષેમ સ્વભાવપણાંને બતાવે છે. અર્થાત્ જે જે ફળના પ્રયોજનવાળા છે, તેઓ આ પદનું આલંબન શા માટે લેશે એનું કારણપણું જણાવવા માટે હવે પછીનું વિશેષણ જણાવાય છે. પ્રાપ્ત થયેલાંનાં રક્ષણ વિના નહિ પ્રાપ્ત થયેલાની પ્રાપ્તિ થવી એ નિરર્થક છે. આથી ક્ષેમને બતાવવા પૂર્વક યોગને બતાવે છે. તાત્પર્યથી તો આ વિશેષણ દ્વારા અહીં પદનું યોગક્ષેમ સ્વભાવવાળાપણું જ બતાવવું છે.

હવે વિશેષણના તમામ શબ્દો સંબંધી વિશેષતાને બતાવે છે. અશેષ અને વિઘ્ન વચ્ચે કર્મધારય સમાસ છે. અશેષ એટલે સંપૂર્ણ તથા સત્ક્રિયાના નાશમાં જે કારણો છે એ વિઘ્નો કહેવાય છે. હવે વિઘાત એટલે વિશેષથી નાશ કરવો. આ વિઘ્નો એવી રીતે નાશ કરાશે જે ફરીથી ઉત્પન્ન થશે નહીં. વિઘાતમાં વિ ઉપસર્ગ છે. એ વિ શબ્દવડે ઉપરોક્ત ઘાતનો વિશેષ અર્થ પ્રાપ્ત થયો

છે. અથવા તો વિઘ્નોને જે અશેષ વિશેષણ લાગ્યું છે, તેનાથી પણ ઘાતનો ઉપરોક્ત અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા 'નિઘ્નમ્'નો પરવશ અર્થ થાય છે. આમ, આ વિશેષણનો સંપૂર્ણ અર્થ આ પ્રમાણે થશે. સંપૂર્ણ વિઘ્નોને નાશ કરવામાં તત્પર એવું આ અર્થ પદ છે. આ જ સંદર્ભમાં એક લૌકિક ઉદાહરણ આપે છે. જેમ મદરૂપી જળથી પક્ષાલન કરાયેલા ગંડસ્થળવાળો હાથી સ્વ અને પરના વિભાગને નહીં ગણતો એવો મૂલ સહિત વૃક્ષને ઉખાડવામાં વિલાસી થાય છે એ જ પ્રમાણે આ અર્થ અક્ષરના ધ્યાનથી પરવશ કરાયેલો એવો આ અર્થ સ્વરૂપ મન્ત્ર પણ સંપૂર્ણ વિઘ્નોને નાશ કરવા માટે સમર્થ થાય છે.

(શંખ્યા૦) તથા [અખિલેત્યાદિ-] અખિલાનિ સંપૂર્ણાનિ યાનિ દૃષ્ટાનિ ચ ચક્રવર્તિત્વાદીનિ વૈદૃષ્ટાનિ સ્વર્ગાપર્વારૂપાણિ ફલ્લાનિ તેષાં સંકલ્પે સંપાદને કલ્પવૃક્ષેણોપમીયતે યત્ તત્ તથા । વ્યવહારસંદૃષ્ટ્યાઽયમુપમાનોપમેયભાવઃ, લોકે તસ્ય કલ્પિતફલદાતૃત્વેન પ્રસિદ્ધત્વાત્, અસ્ય તુ સંકલ્પાતીતફલપ્રદાયિત્વાત્ । યદ્વા દૃષ્ટાત્ ક્રિયાવિશેષાદ્ યત્ ફલમ્—

“ક્રિયૈવ ફલદા પુંસામ્” (સ્યાદ્વાદરત્નાકરે પૃ. ૧૧૦૬ ।)

ઇત્યુક્તે(કેઃ) તથૈવ દર્શનત્વે(નાચ્ચ), ન હિ ક્રિયાવિરહિતા એવમેવોદાસીનાઃ ફલ્લાનિ સમશ્નુવતે; યચ્ચાદૃષ્ટાત્ પુણ્યવિશેષાદખિલં ફલં તસ્ય સંકલ્પઃ, શેષં પૂર્વવત્. ૧ ત્રિવિધં હિ ફલમ્-કિંચિત્ ક્રિયાજં મનુષ્યાદીનાં વ્યાપારવિશેષાત્ કૃષિ-પાશુપાલ્ય-રાજ્યાદિ, કિંચિદ્ધિ પ્રુણ્યાદેવ વ્યાપારા-ભાવશાલિનાં કલ્પાતીતદેવાનામ્, કિંચિદુભયજં વ્યન્તરાદીનામ્ । યદિવા દૃષ્ટાનાં પ્રત્યક્ષેણોપલબ્ધાનાં મનુજાદીનામદૃષ્ટાનાં ચાનુમાનગમ્યાનામખિલા યે ફલે સમ્પૂર્ણાઃ કલ્પા એકહેલયૈવ સમુદિતા ઈષ-દૂનાસ્તે (તે)ષાં કલ્પો વા વિધાનં સ એવ પ્રસરણશીલત્વેન દ્રુમઃ-પાદપઃ સ ઊપ સામીપ્યેન મીયતે પરિચ્છિદ્યતેઽનેનેતિ, એવં હિ તસ્ય પરિચ્છેદો ભવતિ-યદ્યેકહેલયૈવ તત્સંકલ્પાનાં સમ્પાદનં ભવતિ, તત્સમર્થં ચેદં બીજમિતિ માહાત્મ્યવિશેષશ્ચાન્યેભ્યો મહામન્ત્રેભ્યોઽસ્ય મન્ત્રરાજસ્યાનેન વિશેષણેન રહ્યાપ્યતે ।

અનુવાદ :- હવે, આચાર્ય ભગવંત અર્થ પદના બીજા વિશેષણ “અખિલદૃષ્ટાદૃષ્ટફલ-સંકલ્પ-કલ્પદ્રુમોપમમ્” સંબંધમાં વિવેચન કરે છે. આ વિશેષણને આચાર્ય ભગવંત ત્રણ પ્રકારે ખોલે છે. અખિલ એટલે સંપૂર્ણ. સંપૂર્ણ એવા દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ ફળો આવો અર્થ અખિલદૃષ્ટાદૃષ્ટફલ” સુધીની પંક્તિનો થશે. હવે દૃષ્ટ ફળ તરીકે ચક્રવર્તીપણું વગેરે સમજવા તથા અદૃષ્ટફળ તરીકે સ્વર્ગ, મોક્ષ વગેરે ફળો સમજવા. હવે અખિલદૃષ્ટાદૃષ્ટફલ પદનો સંકલ્પ પદ સાથે યુક્તિ તત્પરુપ

સમાસ થાય છે. સંકલ્પનો અર્થ પ્રાપ્ત કરવું એવો થાય છે અને સંકલ્પ અને કલ્પદ્રુમ આ બે પદોનો સમ્પ્રમાણ તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. કલ્પદ્રુમનો અર્થ કર્યો છે કલ્પવૃક્ષ.

આથી આ વિશેષણનો સંપૂર્ણ અર્થ આ પ્રમાણે થશે. સંપૂર્ણ એવા ચક્રવર્તી વગેરે દૃષ્ટાન્તો અને સ્વર્ગ, મોક્ષ વગેરે અદૃષ્ટાન્તોની પ્રાપ્તિમાં કલ્પવૃક્ષની સાથે જેની ઉપમા અપાય છે એવું આ અર્થ પદ છે. વ્યવહારદૃષ્ટિથી આ ઉપમાન-ઉપમેયભાવ છે. ઉપમેય હંમેશાં અધિકગુણવાળું હોય છે અને ઉપમાન ન્યૂન ગુણવાળું હોય છે. ઉપમાન ન્યૂનગુણવાળું છે એના સંદર્ભમાં આચાર્ય ભગવંતે હેતુ આખ્યો છે કે કલ્પવૃક્ષની વિચારેલ ફળને આપવાપણાંથી પ્રસિદ્ધિ છે. અર્થાત્ કલ્પવૃક્ષ તો વિચારેલ ફળ જ આપી શકે છે. આથી ઉપમાન સ્વરૂપ કલ્પવૃક્ષ તો ન્યૂનગુણવાળું છે જ્યારે ઉપમેય સ્વરૂપ અર્થ પદ તો વિચારેલ ફળથી પણ અધિક ફળને આપનારું છે આથી ઉપમેય સ્વરૂપ અર્થ પદ અધિક ફળવાળું છે. આ અર્થ પદ જેનો વિચાર નથી કર્યો એવા મોક્ષ વગેરે ફળને પણ આપે છે. ઉપમાન-ઉપમેયભાવ બે પદાર્થોમાં હિનાધિકતા હોય ત્યારે જ કરી શકાય છે. માટે જ ન્યાસમાં પંક્તિઓ લખવામાં આવી છે કે વ્યવહારદૃષ્ટિથી આ ઉપમાન-ઉપમેયભાવ છે.

હવે દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટની બીજી વ્યાખ્યા કરવા દ્વારા આ વિશેષણને બીજી રીતે જણાવે છે. યદ્વા દૃષ્ટાત્ ... પંક્તિ દ્વારા બીજો અર્થ જણાવાય છે. દૃષ્ટાત્ એટલે ક્રિયાવિશેષથી. અર્થાત્ ક્રિયાવિશેષથી જે ફળ મળે તે દૃષ્ટફળ કહેવાય. સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં લખ્યું છે કે “પુરુષોને ક્રિયા જ ફળ દાયક હોય છે” આથી સ્યાદ્વાદરત્નાકરના આ વચનથી ક્રિયાવિશેષથી જે ફળ મળે તે દૃષ્ટફળ કહેવાય છે. જગતમાં એવું દેખાય પણ છે કે જે લોકો ક્રિયા કરે છે તેમને જ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે લોકો ક્રિયા રહિત છે એવા ઉદાસીન લોકો ફળોને પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી.

તથા અદૃષ્ટ એટલે પુણ્યવિશેષથી જે સંપૂર્ણ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એવો અર્થ કરવો. આથી દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટનો નવો અર્થ કરવા દ્વારા આ વિશેષણનો સંપૂર્ણ અર્થ આ પ્રમાણે થશે. સંપૂર્ણ એવા ક્રિયાવિશેષથી અને પુણ્યવિશેષથી જે ફળો છે તે ફળોની પ્રાપ્તિમાં કલ્પવૃક્ષની સાથે જેઓની ઉપમા અપાય છે તેવું આ અર્થ પદ છે.

આ અભિપ્રાય પ્રમાણે ફળો ત્રણ પ્રકારના થશે. કેટલાંક ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થનારા ફળો થશે. દા.ત. મનુષ્ય વગેરેના વ્યાપાર વિશેષથી જે ફળોની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવા ખેતી, પશુપાલન, રાજ્ય વગેરે સ્વરૂપ ફળો ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થનારા ફળો કહેવાશે.

કેટલાંક પુણ્યથી જ ઉત્પન્ન થનારા ફળો હોય છે. દા.ત. વ્યાપારના અભાવવાળા કલ્પાતીત દેવોને જે ફળોની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પુણ્યથી જ ઉત્પન્ન થનારા ફળો કહેવાય છે.

તથા કેટલાંક ક્રિયા અને પુણ્ય ઉભયથી ઉત્પન્ન થનારા ફળો હોય છે. દા.ત. વ્યંતર દેવલોકમાં દેવતાઓને પુણ્યથી તેમજ ક્રિયાથી એમ ઉભયથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં ઉપર જે બે પ્રકારના ફળો બતાવ્યા તેમાં ઉપર કહેલા ત્રણેય પ્રકારના ફળોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

હવે, અખિલદૃષ્ટદૃષ્ટફલસંકલ્પકલ્પદ્રુમોપમમ્ વિશેષણનો ત્રીજો અર્થ બતાવે છે.

દૃષ્ટ એટલે પ્રત્યક્ષથી પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય વગેરે તથા અદૃષ્ટ એટલે અનુમાનથી પ્રાપ્ત થતાં એવા આલોક કે પરલોક સંબંધી એવા ફળને વિશે નિઃશેષ એવું એકસાથે પ્રાપ્ત થયેલાનું જે વિધાન છે તે જ પ્રસરવાના સ્વભાવપણાંથી વૃક્ષ છે અને એવું આ “અર્હ” પદ છે. અહીં “અખિલ” શબ્દનો અર્થ નિઃશેષ કર્યો છે તથા સંકલ્પ શબ્દનો અર્થ એકસાથે પ્રાપ્ત થયેલા એ પ્રમાણે કર્યો છે તથા “કલ્પવૃક્ષ” શબ્દમાં જે કલ્પ શબ્દ છે. તેનો વિધાન અર્થ કર્યો છે. અહીં વિધાન એટલે વિધિ અથવા તો પ્રેરણા એવો અર્થ થાય છે. દા.ત. લોકોએ અસત્ય બોલવું જોઈએ નહીં. આ પ્રમાણેનું પ્રેરણાત્મક વાક્ય ઘણાં બધાં સજ્જન પુરુષોમાં ફેલાઈ જાય છે. વળી, તે એકસાથે જ ફેલાઈ જાય છે. જેમ વૃક્ષ બીજમાંથી વિસ્તાર પામે છે, તેમ આલોક અને પરલોક સંબંધી ફળને વિશે નિઃશેષ એવું એકસાથે પ્રાપ્ત થયેલાઓનું જે વિધાન છે તે જ વૃક્ષ છે અને એ વૃક્ષની ઉપમાવાળું આ “અર્હ” પદ છે.

આ જ વિશેષણમાં કલ્પવૃક્ષનો બીજો અર્થ પણ કહે છે. “કલ્પ” એ ઈર્ષદૂન અર્થમાં પ્રાપ્ત થતો તદ્વિતનો પ્રત્યય છે. આથી બીજો અર્થ આ પ્રમાણે થશે. દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ સંબંધી ફળને વિશે નિઃશેષ એવું એકસાથે પ્રાપ્ત થયેલા જેવું જાણે ન હોય એવું વૃક્ષ જેની સાથે સરખાવાય છે એવું આ “અર્હ” પદ છે. આ પ્રમાણે જ કલ્પવૃક્ષનો નિશ્ચય થાય છે. જો એક જ પ્રયત્નથી મનોરથોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તો જ તે પ્રસરવાના સ્વભાવપણાંથી વૃક્ષ કહેવાય છે. તથા સંકલ્પોની પ્રાપ્તિ માટે સમર્થ એવું આ “અર્હ” પદ છે. આ પ્રમાણે અન્ય મહામન્ત્રોથી આ મન્ત્રરાજનું મહાત્મ્ય વિશેષ છે જે આ વિશેષણ દ્વારા જણાવાય છે.

(શંખ્યા૦) સ્વરૂપા-૬ર્થ-તાત્પર્યે: સ્વરૂપમુક્ત્વા પ્રકૃતે યોજયતિ—આશાસ્ત્રાધ્યયના-ધ્યાપનાવધિ પ્રણિધેયમિતિ—‘આહ્ અભિવ્યાપ્તૌ’, સ ચ શાસ્ત્રેણ સમ્બધ્યતે, અધ્યયનાઽધ્યાપનાભ્યાં સમ્બદ્ધોઽવધિર્મર્યાદાર્થઃ । તેનાયમર્થઃ—શાસ્ત્રમભિવ્યાપ્ય યેઽધ્યયનાઽધ્યાપને તે મર્યાદીકૃત્ય પ્રણિધેયમિત્યર્થઃ । પ્રણિધાનં વ્યાચષ્ટે—પ્રણિધાનં ચેત્યાદિના—અનુવાદમન્ત્રેણ સ્વરૂપસ્ય વ્યાખ્યાતુમશક્યત્વાત્ પ્રણિધાનં ચેતિ સ્વરૂપમનૂદિતમ્, પુનરર્થ—ચશબ્દનિર્દેશાદ્ ।
અનેનેતિ—અર્હમિતિ બીજેન ।

અનુવાદ :- સ્વરૂપ, અર્થ અને તાત્પર્યવડે અહીંના સ્વરૂપને કહીને તેનો આ ગ્રન્થ સાથે સંબંધ કરે છે. આજ્ઞ અવ્યય અભિવિધિ અર્થમાં છે અને આજ્ઞ સાથે શાસ્ત્રનો સંબંધ થયો છે. આથી આ શાસ્ત્રને ભણવું અને ભણાવવા સુધી આ અહીં પદનું પ્રણિધાન કરવા યોગ્ય છે એવું તાત્પર્ય જણાવવા માટે અહીં સ્વરૂપ આ પ્રથમ મંગલ કર્યું છે જે જણાવે છે કે સમસ્ત ગ્રન્થની પૂર્ણાહૂતિ સુધી આ અહીં પદનું ધ્યાન અવશ્ય રહેવું જોઈશે. અર્થાત્ ભણવું અને ભણાવવાની અવધિ સુધી અહીં પદનું સમ્ભેદ પ્રણિધાન રહેવું જોઈએ.

હવે, પ્રણિધાનને પ્રણિધાનં ચ... પંક્તિઓ દ્વારા કહે છે. ચ પુનર્ અર્થમાં છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષા પ્રમાણે અનુવાદનો અર્થ પૂર્વજ્ઞાત વસ્તુ થાય છે જેને બીજા શબ્દમાં ઉદ્દેશ પણ કહેવાશે. આથી જ્યાં સુધી પૂર્વજ્ઞાત વસ્તુને કહેવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી સ્વરૂપને કહી શકાશે નહીં. આથી પ્રણિધાનં ચ... લખવા દ્વારા પૂર્વજ્ઞાત વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવાયું. હવે એ પ્રણિધાનનું સ્વરૂપ શું છે તે જણાવાય છે. અર્થાત્ વિધેય અંશ (અજ્ઞાત અંશ) જણાવાય છે.

(શંન્યાં) પ્રણિધાનસ્ય ચ સમ્ભેદાભેદરૂપેણ દ્વૈવિધ્યાદાદૌ સમ્ભેદરૂપમાહ-સર્વતઃ સમ્ભેદઃ-સંશ્લિષ્ટઃ સમ્બદ્ધો વાઽહંકારેણ સહ ધ્યાયકસ્ય ભેદઃ સંભેદઃ, આત્માનં બીજમધ્યે ન્યસ્તં ચિન્તયેદ્; एवं च ध्येय-ध्यायकयोः सर्वतः संश्लेषरूपः सम्बन्धरूपश्च भेदो भवति । न च महामन्त्रस्य सकलार्थक्रियाकारित्वेन मन्त्रराजत्वान्मण्डलवर्णादिभेदेनाकर्षणस्तम्भमोहाद्यनेकार्थ-जनकत्वाद् गमनागमनादिरूपत्वेन सम्भेदासम्भवादैनैकान्तिकत्वाल्लक्षणाभावो वाच्यः, यतस्तत्र साध्यस्यात्मनोऽन्यत्रાત્મીયાત્મન इति विशेषणादिति ।

અનુવાદ :- પ્રણિધાન બે પ્રકારનું છે : (૧) સંભેદ પ્રણિધાન તથા (૨) અભેદ પ્રણિધાન. અહંકારની સાથે (અહં સ્વરૂપ બીજની સાથે) ધ્યાન કરનારનો જે ભેદ છે તે સમ્ભેદપ્રણિધાન કહેવાય છે. આ પ્રણિધાનમાં આત્માને અહં સ્વરૂપ બીજની મધ્યમાં સ્થાપન કરીને વિચારવામાં આવે છે અને આ પ્રમાણે ધ્યેય અને ધ્યાયકનો (અહં એ ધ્યેય છે તથા "અહં"નું ધ્યાન કરનાર એ ધ્યાયક છે) સંબંધ સ્વરૂપ ભેદ થાય છે તે સમ્ભેદ પ્રણિધાન છે. અહીં બંને એકમેક થતાં નથી. માત્ર બેનો સંબંધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- અહંકાર એ મહામન્ત્ર સ્વરૂપ છે અને જે મહામન્ત્ર હોય તેમાં બધી જ અર્થક્રિયાકારીપણું હોય છે અને બધી જ અર્થક્રિયાકારીપણું હોવાથી આ મન્ત્ર મન્ત્રોનો રાજા છે. આથી જ બધી અર્થક્રિયાઓને કરે છે. આ અહં મન્ત્ર બધા જ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ કરાવે છે. જ્યારે બીજા બધા મન્ત્રો તે-તે વિશેષ કાર્યોની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે. આ મન્ત્રમાં મંડલ તથા

જુદાં-જુદાં વર્ણો, આકર્ષણ (કોઈને ખેંચવા) તથા સ્તંભન (કોઈકને સ્થિર કરી દેવા) વગેરે અનેક ક્રિયાઓ પૃથગ્-પૃથગ્ કરી શકે છે. આ પ્રમાણે મંડલ તથા વર્ણો તે-તે વિશેષ ફળોની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે. જ્યારે આ અહૈં સ્વરૂપ મન્ત્ર તો એકસાથે બધા જ ફળોની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે. માટે જ આ મન્ત્ર બધા જ મન્ત્રોનો રાજા છે. હવે આ મન્ત્રમાં મંડલ તથા વર્ણ વગેરે ભેદથી આકર્ષણ, સ્તંભ, મોહ વગેરે અનેક અર્થને ઉત્પન્ન કરવાપણું હોવાથી જ્યારે જ્યારે આકર્ષણ વગેરે અર્થક્રિયાકારિપણું થશે ત્યારે મહામન્ત્ર સાથે આત્માના સંબંધનો અભાવ થશે. વળી પાછો આ બધી અર્થક્રિયાનો અભાવ થશે ત્યારે આ મહામન્ત્ર સાથે આત્માનો સંબંધ થશે. આથી મન્ત્ર સાથે આત્માના સંબંધનું ગમનાગમન થવાથી સમ્પેદ પ્રણિધાનનું સ્વરૂપ વિદ્યમાન રહેશે નહીં. આથી વ્યભિચાર પ્રાપ્ત થતો હોવાથી સમ્પેદ પ્રણિધાનનું લક્ષણ ઘટી શકતું નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- જીવ જ્યારે જ્યારે પણ આકર્ષણ, સ્તંભ, મોહ વગેરે પ્રયોજનવાળો થાય છે ત્યારે અહૈંકાર મન્ત્ર સાથે સંબંધનો અભાવ થાય છે. આથી તે સમયે આત્મા સંબંધી આત્મા રહેતો નથી. આથી એવા કર્મજનિત જીવાત્માનું વ્યાવર્તન કરવા માટે આત્મનઃ શબ્દને અન્યત્ર આત્મીય વિશેષણવાળો સમજવામાં આવશે તો ઉપરોક્ત આપત્તિ નહીં આવે. જે આ પ્રમાણે છે. અન્ય સ્થાનમાં આત્માના સંબંધી એવા આત્માનો અહૈંકાર મન્ત્રની સાથે જે સંબંધ તે ‘સમ્પેદ’ પ્રણિધાન કહેવાય છે.

(શંન્યા૦) તથા [તદભિધેયેનેત્યાદિ-] તસ્યાર્હમિત્યક્ષરસ્ય યદભિધેયં પરમેષ્ઠિલક્ષણં તેનાત્મનોઽભેદ એકીભાવઃ । તથાહિ-કેવલજ્ઞાનભાસ્વતા પ્રકાશિતસકલપદાર્થસાર્થં ચંતુર્સ્ત્રિશદતિશયૈર્વિજાતમાહાત્મ્યવિશેષમષ્ટપ્રતિહાર્યૈર્વિભૂષિતદિગ્વલયં ધ્યાનાગ્નિના નિર્દગ્ધકર્મમલકલઙ્કં જ્યોતીરૂપં સર્વોપનિષદ્ભૂતં પ્રથમપરમેષ્ઠિનમર્હદ્વદ્વારકં આત્મના સહાભેદીકૃતં “સ્વયં દેવો ભૂત્વા દેવં ધ્યાયેદ્” ઇતિ યત્ સર્વતો ધ્યાનં તદભેદપ્રણિધાનમિતિ ।

અનુવાદ :- આ અહૈં સ્વરૂપ અક્ષરનું જે અભિધેય (પદાર્થ) છે તે પરમેષ્ઠી સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ જે કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરેલ અરિહંત પરમાત્મા છે તે અહૈં અક્ષરનું અભિધેય છે. આ અરિહંત પરમાત્મા સાથે આત્માનો તાદાત્મ્ય સંબંધ થવો તે અભેદ પ્રણિધાન છે.

હવે એ અરિહંત પરમાત્મા કેવા છે ? તેના સ્વરૂપને જણાવે છે. કેવલજ્ઞાનના પ્રકાશવડે પ્રકાશિત કર્યા છે સકલ પદાર્થો જેમણે, ચોત્રીશ અતિશયોવડે જણાયું છે મહાત્મ્ય જેમનું, અષ્ટપ્રતિહાર્યોવડે વિભૂષિત કર્યા છે દિશાઓના વલય જેમણે, ધ્યાન સ્વરૂપ અગ્નિવડે બાળી નાખ્યું છે કર્મમલ સ્વરૂપ કલંક જેમણે, જ્યોતિ સ્વરૂપ, બધા શાસ્ત્રોના રહસ્યભૂત, પંચપરમેષ્ઠીમાં પ્રથમ પરમેષ્ઠી એવા અરિહંત પરમાત્માનો આત્માની સાથે એકત્વભાવ કરીને

જે ધ્યાન કરાય તે અભેદ પ્રણિધાન છે. કોઈકે કહ્યું પણ છે કે, સ્વયં દેવ થઈને દેવનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળું ધ્યાન પણ તેવું જ હોવાથી અભેદ પ્રણિધાન કહેવામાં આવે છે.

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી આનંદધનજી મ.સા.એ, શ્રેયાંસનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં ચોથી ગાથામાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે.

નામઅધ્યાતમ ઠવણઅધ્યાતમ, દ્રવ્યઅધ્યાતમ છંડો રે.

ભાવઅધ્યાતમ નિજ ગુણ સાધે, તો તેહથી રઢ મંડો રે. શ્રી૦ ॥૪॥

આ પંક્તિમાં જણાવાયું છે કે નામ અધ્યાત્મ, સ્થાપના અધ્યાત્મ તથા દ્રવ્ય અધ્યાત્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અહીં પદની સાથે ધ્યાન કરનારનો જે સંબંધ છે તે સંભેદ-પ્રણિધાન છે. તેથી અહીં જે નામ અધ્યાત્મનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે તેના દ્વારા જણાય છે કે સંભેદ પ્રણિધાન આત્માને ઉપકારક થઈ શકશે નહીં. એને બદલે ભાવ અધ્યાત્મ એ પોતાના ગુણોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આથી ભાવ અધ્યાત્મ સાથે લગન લગાવવા યોગ્ય છે. જે અભેદ પ્રણિધાન સ્વરૂપ છે.

(શંન્યા૦) અસ્યૈવ વિઘ્નાપોહે દૃષ્ટસામર્થ્યાદન્યસ્ય તથાવિધસામર્થ્યસ્યાવિકલસ્યાસમ્ભવાત્ તાત્ત્વિકત્વાદાત્મનોઽપ્યેતદેવ પ્રણિધેયં વયમપીત્યાદિના દર્શયતિ-વિશિષ્ટપ્રણિધેય-પ્રણિધાનાદિગુણપ્રકર્ષાદાત્મન્યુત્કર્ષાધાનાદ્ ગુણબહુત્વેનાત્મનોઽપિ તદભિત્રતયા બહુત્વાદ્ વયમિતિ બહુવચનેન નિર્દેશઃ । અવયવવ્યાખ્યામાત્રમુક્તમ્, વિશેષવ્યાખ્યાનસ્વરૂપં સમયાદ્ ગુરુમુખાત્ (વા) પુરુષવિશેષેણ જ્ઞેયમિતિ ॥૧॥

અનુવાદ :- આ પ્રણિધાનમાં જ વિઘ્નોને દૂર કરવામાં પ્રત્યક્ષ એવું સામર્થ્ય છે. અન્ય પ્રકારના પ્રણિધાનમાં તેવા પ્રકારના સંપૂર્ણ સામર્થ્યનો અસંભવ છે તેથી આ પ્રણિધાનનું જ તાત્ત્વિકપણું હોવાથી આત્માવડે આનું જ (અહંકાર મન્ત્રનું જ) ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. જે વયમ્ અપિ વગેરે પંક્તિઓ દ્વારા બતાવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે. અમે શાસ્ત્રના આરંભમાં આનું જ ધ્યાન કરીએ છીએ.

અહીં ગ્રન્થકાર એક જ છે તો પછી બહુવચનનો પ્રયોગ શા માટે કર્યો ? 'અહમ્ અપિ'ને બદલે 'વયમ્ અપિ' પ્રયોગ શા માટે કર્યો ? આ શંકાના અનુસંધાનમાં ગ્રન્થકાર આ પ્રમાણે જણાવે છે. વિશિષ્ટ એવા પ્રણિધેય (અહંકાર) અને વિશિષ્ટ એવા પ્રણિધાન દ્વારા ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે અને ગુણોની વૃદ્ધિ થવાથી આત્મામાં પણ અધિકપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આથી વધારે વધારે ગુણવાળાપણાથી આત્માનું ભિન્ન ભિન્નપણું થવાથી આત્મામાં બહુપણું પ્રાપ્ત થાય છે માટે જ

વચ્ચમ્ એ પ્રમાણે બહુવચન દ્વારા નિર્દેશ કર્યો છે. આ પ્રમાણે અહીં સૂત્રની ટીકામાં રહેલા શબ્દોની માત્ર વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવી છે. વિશેષ વ્યાખ્યાના સ્વરૂપને શાસ્ત્રથી અથવા તો ગુરુમુખથી પુરુષવિશેષવડે જાણવા યોગ્ય છે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

અથ ન્યાસસારસમુદ્ધાર:-

પ્રણમ્ય કેવલાલોકાવલોકિતજગત્રયમ્ । જિનેશં શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસને ॥૧॥

શબ્દવિદ્યાવિદાં વન્દ્યોદયચન્દ્રોપદેશતઃ । ન્યાસતઃ કતિચિદુર્ગપદવ્યાખ્યાઽભિધીયતે ॥૨॥

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

કેવળજ્ઞાનના પ્રકાશથી પ્રકાશિત કર્યું છે ત્રણ જગત્ જેમને એવા જિનેશ્વરને પ્રણામ કરીને શબ્દવિદ્યાના જાણનારાઓવડે વંદન કરવા યોગ્ય એવા ઉદયચન્દ્રના ઉપદેશથી શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન ગ્રંથને વિશે ન્યાસ દ્વારા કેટલાંક દુઃખથી જાણી શકાય એવા પદોની વ્યાખ્યા કહેવાય છે.

(ન્યા૦સ૦) પ્રણમ્યેત્યાદિ-ઇહ નિઃશેષશેમુષીસમુન્મેષનિર્મિતાનેકવિદ્વજ્જનમનશ્ચમત્કારકારિ-
શાસ્ત્રનિકરવિસ્માપિતવિશદપ્રજ્ઞદ્વિમહદ્વિકાનેકસૂરિઃ નિષ્પ્રતિમપ્રતિભાસંભારપહસ્તિતત્રિદશસૂરિઃ
શ્રીકુમારપાલક્ષ્માપાલપ્રતિબોધવિધાનનિખિલક્ષોણિમણ્ડલાભયપ્રદાનપ્રભૃતિસંખ્યાતિક્રાન્ત-
પ્રભાવનાનિર્માણસ્મૃતિગોચરસંચરિણૂકૃતચિરન્તનવૈરસ્વામ્યાદિપ્રવરસૂરિઃ સુગૃહીતનામધેયઃ શ્રીહેમ-
ચન્દ્રસૂરિર્નિબિઙ્ગજડિમગ્રસ્તં સમસ્તમપિ વિશ્વમવલોક્ય તદનુકમ્પાપરીતચેતાઃ શબ્દાનુશાસનં કર્તુ-
કામઃ પ્રથમં મજ્જલાર્થમભિધેયાદિપ્રતિપાદનાર્થં ચેષ્ટદેવતાનમસ્કારમાહ-પ્રણમ્યેતિ-

અનુવાદ :- હવેની પંક્તિઓ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ સ્વરૂપ વિશેષ્યના વિશેષણ તરીકે લખવામાં આવી છે. સંપૂર્ણ બુદ્ધિના ઉઘાડથી બનાવેલ અનેક વિદ્વદ્વાનપુરુષોના મનને ચમત્કાર પમાડનાર એવા શાસ્ત્રના સમૂહવડે આશ્ચર્યચકિત કર્યા છે નિર્મળબુદ્ધિ સ્વરૂપ ઋદ્ધિવાળા અને મહાઋદ્ધિવાળા એવા અનેક આચાર્ય ભગવંતો જેમણે એવા,

અનુપમ એવી મેધાના સમૂહવડે પરાસ્ત કર્યા છે દેવતાઓના સ્વામી જેમણે એવા,

શ્રી કુમારપાળરાજાને પ્રતિબોધ કરવા દ્વારા સમસ્ત પૃથ્વી મંડળમાં અભય આપવા વગેરે સંખ્યાતીત પ્રભાવનાના વિસ્તારવડે સ્મૃતિના વિષયમાં સમ્યગ્ રીતે સંચાર કર્યા છે પ્રાચીન એવા વૈરસ્વામી (વજ્રસ્વામી) વગેરે શ્રેષ્ઠ આચાર્યો જેમણે એવા,

સારી રીતે બ્રહ્મ કરાયું છે નામ જેમનું એવા, ગાઢ ઉદાસીનતાથી (જડતાથી) પીડિત એવા સંપૂર્ણ પણ વિશ્વને જોઈને તેઓ ઉપરની અનુકંપાથી યુક્ત ચિત્તવાળા એવા,

શબ્દાનુશાસનને કરવાની ઈચ્છાવાળા એવા શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ સૌ પ્રથમ મંગલને માટે તેમજ અભિધેય વગેરેના પ્રતિપાદનને માટે ઈષ્ટદેવતાનમસ્કારને પ્રણમ્ય પદ દ્વારા કહે છે.

(ન્યા૦સ૦) પ્રણમ્યેતિ-નનુ પ્રયોગોડયં ભાવે કર્મણિ વા ? ઉચ્યતે-ભાવે એવ । તર્હિ કથં પરમાત્માન-મિતિ કર્મ ? ઉચ્યતે-

“સકર્મકાણામુત્પન્નસ્ત્યાદિર્ભાવવિવક્ષયા । અપાકરોતિ કર્માર્થં સ્વભાવાન્ન પુનઃ કૃતઃ” ॥૩॥

નત્વેત્યનેનાપિ સિધ્યતિ કિં પ્રકારેણ ? પ્રકારો માનસિકં દ્યોતયતિ ઉપહાસનમસ્કારં ચ નિરાકરોતિ-

“નમસ્યં તત્ સખિ ! (પ્રેમ ઘન્ટારસિતસોદરમ્ । ક્રમક્રશિમનિઃસારમારમ્ભગુરુડમ્બરમ્)” ॥૪॥

इत्यादिवत् ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- ‘પ્રણમ્ય’ પ્રયોગ ભાવમાં છે અથવા તો કર્મમાં છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- ભાવમાં જ છે. અર્થાત્ ત્વા પ્રત્યય ભાવમાં જ લાગ્યો છે. ‘ત્વા તુમ્ ભાવે’ (૫/૧/૧૩) સૂત્રથી ત્વા ભાવમાં થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- પ્રણમ્ય જો ભાવમાં પ્રયોગ હોય તો ‘પરમાત્માનમ્’ એ પ્રમાણે કર્મનો નિર્દેશ શા માટે ? ભાવે પ્રયોગમાં કર્મનો નિર્દેશ થવો જોઈએ નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- આમ તો જ્યાં જ્યાં ભાવે પ્રયોગ હોય ત્યાં ત્યાં કર્મ આવવું જોઈએ નહીં આથી પ્રણમ્ય સ્વરૂપ ભાવે પ્રયોગની વિદ્યમાનતામાં પરમાત્માનમ્ સ્વરૂપ કર્મ ન આવવું જોઈએ. આવી જિજ્ઞાસાના સમાધાન અંગે શ્રીઉદયધર્મગણિવડે રચાયેલ વાક્ય પ્રકાશ ગ્રન્થમાં ૪૪માં શ્લોકના વિવેચનમાં ઉપરોક્ત શ્લોક આવે છે જેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે :

“સકર્મક ધાતુઓને ભાવવિવક્ષામાં આવેલ ત્યાદિ પ્રત્યય સ્વભાવથી કર્મના અર્થને દૂર કરે છે. પરંતુ કૃત્ પ્રત્યયો સ્વભાવથી કર્માર્થને દૂર કરી શકતા નથી”. માટે જ ત્વા પ્રત્યયાન્તવાળા કૃદન્તના કર્મને દ્વિતીયા વિભક્તિ કરી છે તે બરાબર જ છે.

પૂર્વપક્ષ :- પ્રણમ્ય પ્રયોગને બદલે નત્વા પ્રયોગ કર્યો હોત તો પણ ચાલત તો પછી પ્ર ઉપસર્ગ શા માટે વધારાનો જોડવામાં આવ્યો ?

ઉત્તરપક્ષ :- પ્ર ઉપસર્ગ વિશેષ પ્રકારના નમસ્કારને બતાવે છે. નમસ્કાર બે પ્રકારના છે : માનસિક નમસ્કાર અને ઉપહાસ નમસ્કાર. અહીં નમ્ ધાતુને લાગેલો પ્ર ઉપસર્ગ ઉપહાસ

નમસ્કારને દૂર કરે છે તથા માનસિક નમસ્કારને ગ્રહણ કરાવે છે. આચાર્ય ભગવંતશ્રી ઉપહાસ નમસ્કારનું દષ્ટાંત શ્લોક દ્વારા જણાવે છે.

“હે સખી ! (મિત્ર) ઘંટના અવાજ સરખો આરંભમાં મોટા આડમ્બરવાળો અને અનુક્રમે ક્ષીણ થતો એવો નમસ્કાર કરવા યોગ્ય તે પ્રેમ છે અર્થાત્ સાર વગરનો તે પ્રેમ છે.” અહીં મશ્કરી કરવા દ્વારા નમસ્કારની ક્રિયા બતાવીને નિઃસાર એવા પ્રેમની હાંસી ઉડાવી છે.

(ત્યાંસં) પરમેતિ-પરમાત્માનમિત્યત્ર “કર્મણિ કૃતઃ” [૨.૨.૮૩.] इति षष्ठी प्राप्नोति, परं “तृनुदन्ता०” [૨.૨.૯૦.] इति निषेधः । श्रेय इति “प्रशस्यस्य श्रः” [૭.૪.૩૪.] इति श्रादेश-विधानबलात् क्रियाशब्दत्वेनागुणाङ्गादपि प्रशस्यशब्दादीयस् । “नैकस्वरस्य” [૭.૪.૪૪.] इति निषेधात् “अन्त्यस्वरादेः” [૭.૪.૪૩.] नान्त्यस्वरादिलोपः । “अवर्णैर्वर्णस्य” [૭.૪.૬૮.] इत्यपि न प्रवर्तते । “अन्त्यस्वरादेरनेकस्वरस्य” [૭.૪.૪૩.] इत्येकयोगेनैव सिद्धे पृथग्योगकरणमस्यापि बाधनार्थमिति ।

અનુવાદ :- પ્રણમ્ય એ કૃદન્ત છે. આથી કર્મણિ કૃતઃ (૨/૨/૮૩) સૂત્રથી કૃદન્તના કર્મ સ્વરૂપ પરમાત્મન્ નામને ષષ્ઠી વિભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તૃનુદન્તા... (૨/૨/૯૦) સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. ત્વા તુમમ્ (૧/૧/૩૫) સૂત્રથી ત્વા અંતવાણું કૃદન્ત અવ્યયસંજ્ઞાવાણું થાય છે અને અવ્યયસંજ્ઞાવાળા નામને ષષ્ઠીનો નિષેધ થાય છે. આથી કર્મણિ (૨/૨/૪૦) સૂત્રથી પરમાત્માનમ્ એ પ્રમાણે દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે.

હવે શ્રેયઃ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. પ્રશસ્ય શબ્દને ઈયસ્ પ્રત્યય થાય છે. તેમાં નિમિત્ત આ પ્રમાણે છે. પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ (૭/૪/૩૪) આ સૂત્રમાં ઈયસ્ પ્રત્યય પર છતાં પ્રશસ્ય શબ્દના શ્ર આદેશનું વિધાન છે. પ્રશસ્ય શબ્દ ક્રિયાવાચક હોવાથી ગુણવાચક નથી. માટે (૭/૩/૮)થી ઈયસ્ પ્રત્યય લાગવાની પ્રાપ્તિ આવે નહીં, છતાં પણ ૭/૪/૩૪ સૂત્રનાં આદેશનાં સામર્થ્યથી પ્રશસ્ય શબ્દથી ઈયસ્ પ્રત્યય થયો છે. શ્ર + ઈયસ્ આ અવસ્થામાં નૈકસ્વરસ્ય (૭/૪/૪૪) સૂત્રથી અ નાં લોપનો નિષેધ થવાથી ત્રન્ત્યસ્વરાદેઃ (૭/૪/૪૩) સૂત્રથી અન્ત્ય સ્વરનો લોપ ન થયો. તે જ પ્રમાણે અવર્ણેવર્ણસ્ય (૭/૪/૬૮) સૂત્રથી પણ અ નો લોપ થતો નથી. (૭/૪/૪૩) સૂત્ર ત્રન્ત્યસ્વરાદેરનેકસ્વરસ્ય એકલુ હોત અને પૃથગ્ (૭/૪/૪૪) સૂત્ર ન બનાવ્યું હોત તોપણ જે જે શબ્દો એકસ્વરવાળા છે તે બધામાં અન્ત્ય સ્વર અના લોપનો નિષેધ થઈ જ જાત અને આમ થાત તો (૭/૪/૪૪) સૂત્રની આવશ્યકતા રહેત નહીં છતાં પણ આચાર્ય ભગવંતે (૭/૪/૪૪) પૃથગ્ સૂત્ર બનાવ્યું છે તેના દ્વારા નિયમ કર્યો કે હવે એકસ્વરવાળા નામોના સ્વરોનો ઈયસ્ પ્રત્યય પર છતાં (૭/૪/૬૮) સૂત્રથી પણ લોપ થશે નહીં.

(ન્યા૦સ૦) શબ્દાનુશાસનમિતિ-અત્ર કથં ષષ્ઠીસમાસઃ “તૃતીયાયામ્” [૩.૧.૮૪.] इति निषेधात् ? सत्यम्-प्रत्यासत्ति-न्यायेन यस्य कृतप्रत्ययस्यापेक्षया षष्ठी यदि तदपेक्षयैव तृतीया स्यात्, अत्र तु प्रकाशयत इत्यस्यापेक्षया तृतीया, अनुशासनेत्यपेक्षया च षष्ठीति न समासनिषेधः । आचार्येति-आचर्यते सेव्यते विनयार्थमिति घ्यण् १ । आचारे साधुः “तत्र साधौ” [७.१.१५.] [इति] यः २ । आचारान् यातीति, “क्वचित्” [५.१.१७१.] इति डः ३ । आचारानाचष्टे “णिज् बहुलम्” [३.४.४२.] इत्यनेन णिज् । आचारयतीति “शिक्षास्याढ्य” [उणा० ३६४.] इत्यनेन निपात्यते ४ । आचारान् गृह्णाति ग्राहयति वा “कर्मणोऽण्” [५.१.७२.] पृषोदरादित्वात् साधुः ५ । किमपि चिनोति क्विप्, किमः सर्वविभक्त्यन्तात् “चित्-चनौ” इति किञ्चिदिति अखण्डम-व्ययं वा । मौलोऽर्थः प्रतीत एव ।

अनुવાદ :- અહીં (૩/૧/૮૪) સૂત્રથી નિષેધ થવા છતાં પણ શબ્દાનુશાસનમ્ એ પ્રમાણે કેવી રીતે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ થયો ? એ પ્રશ્નનાં જવાબમાં જણાવે છે કે, પ્રત્યાસત્તિ ન્યાયથી (ક્રિયાપદની અપેક્ષાએ સામીપ્યપણાંથી) જે કૃત્ પ્રત્યયોની અપેક્ષાએ ષષ્ઠી થઈ હોય તે કૃત્ પ્રત્યયની અપેક્ષાથી જ તૃતીયા થાય તો જ સમાસનો નિષેધ થાય પરંતુ અહીં તો પ્રકાશયતે ક્રિયાપદની અપેક્ષાએ આચાર્ય-હેમચન્દ્રેણ એ પ્રમાણે તૃતીયા થઈ છે. જ્યારે અનુશાસન કૃદન્તની અપેક્ષાએ શબ્દાનામ્ કર્મને ષષ્ઠી થઈ છે. આમ, તૃતીયા અને ષષ્ઠીનાં નિમિત્તો ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી (૩/૧/૮૪) સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો નથી.

હવે આચાર્ય શબ્દની જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિઓ બતાવે છે.

(૧) આચર્યતે એટલે કે લોકોવડે વિનયને માટે જે સેવાય છે એ અર્થમાં આ + ચર્ + ઘ્યણ્ પ્રત્યય લાગી અને આચાર્ય શબ્દ થયો છે. (અહીં કર્મમાં ઘ્યણ્ લાગ્યો છે.)

(૨) આચારમાં જે સાધુ છે. એ પ્રમાણે (૭/૧/૧૫)થી સાધુ અર્થમાં ય પ્રત્યય થયો છે. હવે આચાર + ય આ અવસ્થામાં (૭/૪/૬૮)થી અનો લોપ થતાં આચાર્ય શબ્દ બને છે. આ પ્રમાણેની વ્યુત્પત્તિથી આચાર્યનો અર્થ આચારમાં સારા એવો થશે.

(૩) આચારોને જે પ્રાપ્ત કરે છે એ અર્થમાં આચાર + યા ધાતુને (૫/૧/૧૭૧) સૂત્રથી ડ પ્રત્યય થતાં આચાર + ય થશે. તથા આચાર શબ્દમાં રની અંદર રહેલાં અનો (૩/૨/૧૫૫) સૂત્રથી લોપ થતાં આચાર્ય શબ્દ બનશે અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે આચારોને પ્રાપ્ત કરનાર.

(૪) આચારોને જે કહે છે એ અર્થમાં આચાર શબ્દને (૩/૪/૪૨) સૂત્રથી ણિચ્ પ્રત્યય થશે. આથી આચારિ એ નામધાતુ થશે. ત્યારબાદ શિક્ષાસ્યાઢ્ય... (ઠુણાદિ ૩૬૪) સૂત્રથી તે આચારોને કહે છે એવા અર્થમાં આચાર્ય શબ્દ નિપાતન થયો છે. તેનો અર્થ આચારોને કહેનાર થાય છે.

(૫) આચારોને ગ્રહણ કરે છે અથવા ગ્રહણ કરાવે છે એ અર્થમાં (૫/૧/૭૨) સૂત્રથી આચાર + ગૃહ ધાતુને અણ્ પ્રત્યય લાગતા અને (૩/૨/૧૫૫) સૂત્રથી આચાર્ય શબ્દ નિપાતન કરાય છે. જેનો અર્થ આચારોને ગ્રહણ કરનાર અથવા તો ગ્રહણ કરાવનાર થાય છે.

કંઈક ભેગું કરે છે એ અર્થમાં કિમ્ + ચિ ધાતુને (૫/૧/૧૪૮) સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય લાગતાં કિચ્ચિત્ શબ્દ બને છે. અહીં ચિ ધાતુ હ્રસ્વસ્વરાન્ત હોવાથી ક્વિપ્ પ્રત્યય લાગતાં તનો આગમ થયો છે. અથવા તો બધી જ વિભક્તિ અંતવાળા કિમ્ શબ્દથી પર ચિત્ અને ચન્ લાગીને કિચ્ચિત્ એ પ્રમાણે અખંડ અવ્યય વિકલ્પે થાય છે. આ પ્રમાણે શ્લોકનાં દરેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિઓ બતાવી. શ્લોકનો મૂળ અર્થ તો સમજાઈ જાય એવો જ છે.

(ન્યા૦સ૦) અથ પૂર્વાર્ધમાવૃત્ત્યા વ્યાખ્યાયતે-પરમ્ આત્માનં ચ પ્રણમ્ય પ્રહ્લીકૃત્ય સાવધાની-કૃત્યેતિ યોગઃ । કિંવિશિષ્ટં પરમ્ ? શ્રેયઃશબ્દાનુશાસયતિ શ્રેયઃશબ્દાનુશાસનસ્તમ્, કિંવિશિષ્ટં ચાત્માનમ્ ? શ્રેયઃશબ્દાનુશાસિ શ્રેયઃશબ્દાનુશાસનસ્તમ્ । ઉભયત્ર “રમ્યાદિભ્યઃ૦” [૫.૩.૧૨૬.] इत्यनट् ।

અનુવાદ :- શ્લોકના પૂર્વાધની ફરીથી વ્યાખ્યા કરાય છે. પરમ્ એટલે પરને અને આત્માનમ્ એટલે પોતાને (આત્માને) નમસ્કાર કરીને એ પ્રમાણે પરમાત્માનમ્નો અર્થ કરવામાં આવે છે. જે સાધુ શબ્દોને વ્યુત્પન્ન કરનાર એવા પર અને પોતાને એમ બંનેને નમસ્કાર કરીને આટલો અર્થ પ્રણમ્ય પરમાત્માનમ્ શબ્દાનુશાસનમ્નો થશે. આ પરમ્ અને આત્માનમ્ બંને શબ્દનું વિશેષણ શ્રેયઃ શબ્દાનુશાસનમ્ થશે. જેનો અર્થ વિસ્તાર વિગેરે દોષોથી રહિત એવા શબ્દોને વ્યુત્પન્ન કરાવનાર અને કરનાર થશે. અહીં અનુ ઉપસર્ગપૂર્વક શાસ્ ધાતુને રમ્યાદિભ્યઃ૦ (૫/૩/૧૨૬) સૂત્રથી કર્તામાં અનટ્ પ્રત્યય થયો છે. આથી દોષ વગરનાં શબ્દોને વ્યુત્પન્ન કરાવનાર પરને તેમજ દોષ વગરનાં શબ્દોને વ્યુત્પન્ન કરાવનાર પોતાને (શુદ્ધ આત્માને) નમસ્કાર કરીને આ પ્રમાણે પ્રણમ્ય પરમાત્માનમ્ શ્રેયઃ શબ્દાનુશાસનમ્નો અર્થ થાય છે.

(ન્યા૦સ૦) पूर्वं तावद् बौद्धोक्ता अतिशयाः कथ्यन्ते । परमात्मानमित्यनेन स्वार्थसंपत्तिः, स्वार्थसंपत्त्युपायलक्षणश्च द्वौ, श्रेयःशब्दानुशासनमित्यनेन परार्थसंपत्तिः परार्थसंपत्त्युपायलक्षणश्च द्वौ लभ्येते । एवं सर्वदर्शनानुयायित्वेनातिशया भावनीयाः ।

અનુવાદ :- પરમાત્માનમ્ અને શબ્દાનુશાસનમ્ પદથી સૌ પ્રથમ બૌદ્ધોવડે કહેવાયેલા અતિશયોને કહેવાય છે.

પરમાત્માનમ્ એ પદથી બૌદ્ધોવડે કહેવાયેલા સ્વાર્થસંપત્તિ અને સ્વાર્થસંપત્ત્યુપાયલક્ષણ એમ બે અતિશયો પ્રાપ્ત થાય છે. તથા શ્રેયઃ શબ્દાનુશાસનમ્ એ પદથી પરાર્થસંપત્તિ અને

પરાર્થસંપત્યુપાયલક્ષણ એમ બીજા બે અતિશયો પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વાર્થસંપત્તિ એટલે પોતાનાં પ્રયોજનોની પ્રાપ્તિ. પરમા (શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન) યુક્તઃ આત્મા यस્ય સઃ ઇતિ પરમાત્મા એટલે કે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનથી યુક્ત આત્મા છે જેનો આ પ્રમાણે જે વ્યક્તિ આવશે તેને પોતાનાં પ્રયોજન સ્વરૂપ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી લીધું હોવાથી પરમાત્માનમ્ પદથી જ્ઞાનાતિશય ઉક્ત થયો. તથા પોતાનાં પ્રયોજનની પ્રાપ્તિના કારણ સ્વરૂપ કર્મનો ક્ષય હોવાથી સ્વાર્થસંપત્તિ ઉપાયલક્ષણ તરીકે પરમાત્માનમ્ પદ દ્વારા અપાયાપગમઅતિશય આવશે. હવે અન્યનાં પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ શબ્દોથી થતી હોવાથી પરાર્થસંપત્તિ સ્વરૂપ અતિશયથી શ્રેયઃ શબ્દાનુશાસનમ્ પદ દ્વારા વચનાતિશય આવશે. અને એ પરાર્થસંપત્તિનું કારણ વાણી સંબંધી વક્તાનાં ૩૪ અતિશયો વગેરે મહત્ત્વથી લોકો વચનની પ્રાપ્તિ કરશે. માટે પૂજાતિશય આવશે. અહીં અન્યનાં પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ શબ્દોથી થતી હોવાથી પરમાત્માની વાણી એ પરાર્થસંપત્તિ સ્વરૂપ છે. જ્યારે પરાર્થસંપત્તિનું કારણ પરમાત્માનાં ચોત્રીસ અતિશયો છે. માટે શ્રેયઃ શબ્દાનુશાસનમ્ પદ દ્વારા પરાર્થસંપત્યુપાય સ્વરૂપ પૂજાતિશય પણ પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રમાણે સર્વદર્શનને અનુસરવાપણાંથી અતિશયો ભાવન કરવા યોગ્ય છે. બૌદ્ધોનાં આ ચાર અતિશયોનો અર્થ પાર્શ્વદિવગણિ દ્વારા રચાયેલ ન્યાયપ્રવેશકવૃત્તિની પંચિકા ટીકામાંથી પ્રાપ્ત થયો છે.

(ન્યા૦સ૦) અત્ર ચ નમસ્કારે ચતુર્સ્ત્રિશદતિશયસંગ્રાહકાતિશયચતુષ્ટયમધ્યે કઃ કેન પદેનો-
ચ્યતે સૂચ્યતે વા ઇત્યભિધીયતે-પરમાત્માનમિત્યનેન પૂજાતિશયઃ, અત એવ “સન્મહત્પરમ૦”
[૩.૧.૧૦૭.] ઇત્યનેન પૂજાયાં સમાસઃ । દ્વિતીયપાદેન વચનાતિશયઃ, શ્રેયાંશ્ચ ૩ એકશેષે શ્રેયાંસઃ,
તે ચ તે શબ્દાશ્ચ તાનનુશાસ્તીતિ વ્યુત્પત્તેર્વચનાતિશયઃ । વચનાતિશયશ્ચ ન જ્ઞાનાતિશયં વિનેતિ
વચનાતિશયેન જ્ઞાનાતિશય આક્ષિપ્યતે । જ્ઞાનાતિશયશ્ચ નાપાયાપગમાતિશયં વિનેતિ તેનાપાયાપગમા-
તિશયાઽઽક્ષેપઃ-અપાયભૂતા હિ રાગાદયસ્તેષામપગમઃ સ એવાતિશય ઇતિ ।

અનુવાદ :- હવે નમસ્કારમાં ૩૪ અતિશયોનો સંગ્રહ કરનારા એવા ચાર અતિશયો છે. એ ચાર અતિશયોની મધ્યમાં કયો અતિશય કયા પદવડે કહેવાય છે અથવા તો બતાવાય છે, તે જણાવે છે. પરમાત્માનમ્ પદવડે પૂજાતિશય કહેવાય છે. આથી જ સન્મહત્પરમ... (૩/૧/૧૦૭) સૂત્રથી પરમ અને આત્મન્ શબ્દનો પૂજા અર્થમાં કર્મધારય સમાસ કર્યો છે. શ્રેયઃ શબ્દાનુશાસનમ્ એ પ્રમાણે બીજા પદવડે વચનાતિશય કહેવાય છે. શ્રેયઃ શબ્દાન્ અનુશાસ્તિ ઇતિ શ્રેયઃ શબ્દાનુશાસનમ્ (શ્રેય એવા શબ્દોને જે બતાવે છે.) શ્રેયાન્ ચ શ્રેયાન્ ચ શ્રેયાન્ ચ એ પ્રમાણે એકશેષ થતાં શ્રેયાંસઃ થશે પછી શ્રેયાંસઃ ચ તે શબ્દાઃ ચ ઇતિ શ્રેયઃશબ્દાઃ એ પ્રમાણે કર્મધારય સમાસ થશે. આ પદથી વચનાતિશય કહેવાયો છે. વચનાતિશય જ્ઞાનાતિશય વિના હોતો નથી એ પ્રમાણે વચનાતિશયથી

જ્ઞાનાતિશય કહેવાય છે. તથા જ્ઞાનાતિશય, અપાયાપગમાતિશય વિના હોતો નથી. આથી જ્ઞાનાતિશયથી જ અપાયાપગમાતિશયનો સ્વીકાર કરાય છે. અપાયનું (અનર્થ) કારણ રાગ વગેરે દોષો છે. તે દોષોનું દૂર થવું તે અપાયાપગમાતિશય સ્વરૂપ અતિશય છે.

(ન્યાસ) અર્હમિતિ-અર્હતિ પૂજામિત્યર્હમ્ “અઃ” (ઉણાં ૨.) इत्यः । पृषोदरादित्वात् सानुनासिकत्वम् । अर्हमिति मान्तोऽप्यस्ति निपातः । ननु अर्हमिति अव्ययं स्वरादौ चादौ च न दृष्टम्, तत् कथमव्ययम् ? सत्यम्-

“इयन्त इति संख्यानं निपातानां न विद्यते । प्रयोजनवशादेते निपात्यन्ते पदे पदे” ॥५॥

અનુવાદ :- પૂજાને યોગ્ય છે આ અર્થમાં અર્હ ધાતુને અઃ (ઉણાદિ ૨) સૂત્રથી અ પ્રત્યય થતાં અર્હ શબ્દ થાય છે. ત્યાર પછી ૩/૨/૧૫૫ સૂત્રથી સાનુનાસિકપણું થવાથી અર્હ શબ્દ બને છે. અથવા તો અર્હમ્ એ પ્રમાણે મ્ અંતવાળો અવ્યય પણ છે.

પૂર્વપક્ષ :- સ્વરાદયોઽવ્યયમ્ (૧/૧/૩૦) સૂત્રનાં સ્વરાદિ ગણપાઠમાં તેમજ ચાદયોઽસત્ત્વે (૧/૧/૩૧) સૂત્રનાં ચાદિ ગણપાઠમાં અર્હમ્ અવ્યય જણાવાયો નથી તો પછી તેને અવ્યય કેવી રીતે કહો છો ?

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી વાત સાચી છે. અવ્યયોની આટલી જ સંખ્યા હોય છે એવો કોઈ નિયમ નથી. પ્રયોજનના વશથી સ્થાને સ્થાને અવ્યયો નિપાત કરાય છે.

(ન્યાસ) નનુ અર્હમિતિ વર્ણસમુદાયત્વાત્ કથમક્ષરમ્ ? સત્યમ્-ન ક્ષરતિ ન ચલતિ સ્વસ્માત્ સ્વરૂપાદિતિ અક્ષરમ્, તત્ત્વં ધ્યેયં પરમબ્રહ્મેતિ યાવત્ । व्याख्यानं त्रिधा स्यात्-स्वरूपाख्यानम्, अभिधा, तात्पर्यं चेति । अक्षरमिति स्वरूपाख्यानम् । परमैष्ठिनो वाचकमित्यभिधा । सिद्धचक्रस्यादिबीजमिति तात्पर्यव्याख्यानमिति । परमैष्ठिनः पञ्च ततः शेषचतुष्टयव्यवच्छेदायाऽऽह-परमेश्वरस्येति । चतुस्त्रिंशदतिशयरूपपरमैश्वर्यभाजो जिनस्येत्यर्थः ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અર્હ એ પ્રમાણે શબ્દ વર્ણના સમુદાય સ્વરૂપ હોવાથી અક્ષર કેવી રીતે કહેવાય ? કેમકે અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ વગેરે વર્ણો જગતમાં અક્ષર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જે પોતાનાં સ્વરૂપથી નષ્ટ થતાં નથી અથવા તો ચલાયમાન થતાં નથી તે અક્ષર કહેવાય છે. અર્હ અક્ષર પણ પોતાનાં સ્વરૂપથી ચલિત થતો નથી અથવા તો નષ્ટ થતો નથી તેથી અર્હને અક્ષર કહ્યો છે. આ પ્રમાણે અર્હ એ જ અક્ષર છે, એ જ તત્ત્વ છે. એ જ ધ્યેય છે અને એ જ પરમબ્રહ્મ છે.

કોઈ પણ વસ્તુનું કથન ત્રણ પ્રકારે થાય છે :

(૧) સ્વરૂપાખ્યાનમ્ - અહીં એ પ્રકારે આકૃતિ કહેવાઈ તે અહીંનું સ્વરૂપથી આખ્યાન થયું.
 (૨) અભિધા - વાચકશક્તિ જેનામાં હોય તે અભિધા કહેવાય. પરમેષી સ્વરૂપ અભિધેયનો વાચક અહીં અક્ષર છે. આ પ્રમાણે અભિધાથી અહીંનું કથન કર્યું.

(૩) તાત્પર્ય - અહીં અક્ષર એ સિદ્ધચક્રનું શરૂઆતનું બીજ છે એ પ્રમાણે લખવા દ્વારા અહીં પદનું તાત્પર્યથી કથન કરાયું છે.

પરમેષીઓ પાંચ છે. આ પાંચમાં અહીં પદ એ પણ એક પરમેષી સ્વરૂપ જ છે. છતાં પણ બાકીનાં ચાર પરમેષીનો વ્યવચ્છેદ (બાદબાકી) કરવા માટે પરમેશ્વરસ્ય સ્વરૂપ વિશેષણવાચક પદ ટીકામાં લખ્યું છે. આથી ચોત્રીશ અતિશય સ્વરૂપ પરમ ઐશ્વર્યને ભજનાર એવા જિનનો વાચક આ અહીં અક્ષર છે.

(ન્યા૦સ૦) નનુ યદ્યપિ પરમેષીતિ સામાન્યં પદં તથાપિ અર્હમિતિ ભળનાદર્હન્નેવ લભ્યતે, કિં પરમેશ્વરસ્યેતિપદેન ? સત્યમ્-

“દેવતાનાં ગુરુણાં ચ નામ નોપપદં વિના । ઉચ્ચરેન્નૈવ જાયાયાઃ કથચ્છિન્નાત્મનસ્તથા” ॥૬॥
 इति ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- પરમેષી એ સામાન્ય પદ છે. આથી પરમેષી પદથી અરિહંત, સિદ્ધ વગેરે કોઈ પણ પરમેષી જણાવાની શક્યતા છે. છતાં પણ અહીં એ પ્રમાણે પદ સૂત્રમાં કહ્યું હોવાથી અરિહંત સ્વરૂપ પરમેષી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પાંચેમાં પ્રધાન છે તેવો બોધ થઈ જ જાય. આ પરિસ્થિતિમાં પરમેશ્વરસ્ય સ્વરૂપ વિશેષણવાચક પદની આવશ્યકતા નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી વાત સાચી છે. દેવતાઓ અને ગુરુઓના નામ ઉપપદ વિના ઉચ્ચારણ કરવા જોઈએ નહીં તથા પોતાનું તથા પત્નીનું નામ પણ બોલવું જોઈએ નહીં. માટે જ ઉપપદ સ્વરૂપ પરમેશ્વરસ્ય પદ લખ્યું છે.

(ન્યા૦સ૦) સિદ્ધેતિ-સિદ્ધા વિદ્યાસિદ્ધાદયસ્તેષાં ચક્રમિવ ચક્રં તસ્ય પञ्चबीजानि तेषु चेदमादि-बीजम् । सकलेति-सकलाः समस्ता ये आगमा लौकिका लोकोत्तराश्च तेषामुपनिषद्भूतं रहस्यभूतम् ।

અનુવાદ :- જેનાથી યોગ સંબંધી સિદ્ધિઓ તેમજ વિદ્યાઓની પ્રાપ્તિ થાય છે તે સંબંધી ચક્ર જેવું ચક્ર છે જેને તે સિદ્ધચક્ર કહેવાય છે. તે સિદ્ધચક્રના પાંચ બીજો છે અને તે પાંચ બીજોમાં આ અહીં એ પ્રથમ બીજ છે. સમસ્ત એવા લૌકિક અને લોકોત્તર આગમોનું આ રહસ્યભૂત પદ છે.

(ન્યા૦સ૦) નનુ અર્હમિત્યસ્યાર્હદ્વાચકત્વે સતિ કથં લૌકિકાગમાનામુપનિષદ્ભૂતમિદમિતિ ? સત્યમ્-સર્વપાર્ષદત્વાચ્છબ્દાનુશાસનસ્ય સમગ્રદર્શનાનુયાયી નમસ્કારો વાચ્યઃ, અયં ચાર્હમપિ તથા । તથાહિ-

“અકારેણોચ્યતે વિષ્ણુ રેફે બ્રહ્મા વ્યવસ્થિતઃ । હકારેણ હરઃ પ્રોક્તસ્તદન્તે પરમં પદમ્” ॥૭॥

ઇતિ શ્લોકેનાર્હશબ્દસ્ય વિષ્ણુપ્રભૃતિદેવતાત્રયાભિધાયિત્વેન લૌકિકાગમેષ્વપિ અર્હમિતિ પદમુપ-
નિષદ્ભૂતમિત્યાવેદિતં ભવતિ । તદન્ત ઇતિ તુરીયપાદસ્યાયમર્થઃ-તસ્યાર્હશબ્દસ્યાન્ત ઉપરિતને ભાગે
પરમં પદં સિદ્ધિશિલારૂપં તદાકારત્વાદનુનાસિકરૂપા કલાઽપિ પરમં પદમિત્યુક્તમ્ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અર્હ એ પદ અરિહંત પરમાત્માનું વાચક હોતે છે તે લૌકિક આગમોનાં રહસ્યભૂત કેવી રીતે થાય ? અરિહંત લોકોત્તર હોવાથી અર્હ પદ લોકોત્તર આગમનાં રહસ્યભૂત જ થઈ શકે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી વાત સાચી છે. શબ્દાનુશાસન એ સર્વ દર્શનોને સાધારણ ગ્રન્થ હોવાથી બધા જ દર્શનોને અનુસરવાવાળો નમસ્કાર કહેવા યોગ્ય છે અને આ અર્હ પણ બધા દર્શનોને અનુસરવાવાળો એવો નમસ્કાર જ છે. તે આ પ્રકારે છે. અકારથી વિષ્ણુ કહેવાય છે. રેફથી બ્રહ્મા નિર્ધારીત કરાય છે. હકારથી શિવ કહેવાય છે. અર્હ પદ વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓને કહેતું હોવાથી લૌકિક આગમોને વિશે પણ રહસ્યભૂત જણાવાયેલું થાય છે. તદન્તે એ પ્રમાણે શ્લોકનાં ચોથા ચરણનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. અર્હ શબ્દનાં અંતે ઉપરનાં ભાગમાં સિદ્ધિશિલા સ્વરૂપ પરમપદનું આકારપણું હોવાથી અનુનાસિક સ્વરૂપ ભાગથી પરમપદ કહેવાય છે.

(ન્યા૦સ૦) નિઘ્નમિતિ-નિયમેન હન્યતે જ્ઞાયતે પારતન્ત્ર્યેણેતિ “સ્થાદિભ્યઃ કઃ”
[૫.૩.૮૨.] બાહુલકાન્નપુંસકત્વમ્ ।

અનુવાદ :- નિયમથી જે હણાય છે તે અર્થમાં નિ + હન્ ધાતુને ૫/૩/૮૨ સૂત્રથી (સ્થાદિભ્યઃ કઃ) ક પ્રત્યય થતાં વ્યાકરણનાં જુદાં જુદાં નિયમોથી નિઘ્નમ્ શબ્દ બને છે અને તેનું બહુલપણાંથી નંપુસકપણું થાય છે. આનો અર્થ પરાધીનપણે જણાય છે એવો થાય છે. આ અર્હ પદ સંપૂર્ણ વિઘ્નોના નાશને જણાવનાર છે.

(ન્યા૦સ૦) દૃષ્ટેતિ-દૃષ્ટં રાજ્યાદિ, અદૃષ્ટં સ્વર્ગાદિ । આશાસ્ત્રેતિ-આહ્ અભિવિધૌ, સ ચ શાસ્ત્રેણ સહ સંબધ્યતે, અવધિશબ્દસ્તુ મર્યાદાયામ્, સ ચાધ્યયનાધ્યાપનાધ્યામ્ । તતોડયમર્થઃ-શાસ્ત્રમભિવ્યાપ્ય યે અધ્યયનાધ્યાપને તે મર્યાદીકૃત્ય પ્રણિધેયમિદમિત્યર્થઃ ।

અનુવાદ :- દષ્ટ-ફળ તરીકે રાજ્ય વગેરે સમજવાં. અદષ્ટફળ તરીકે સ્વર્ગ વગેરે સમજવાં. હવે આશાસ્ત્ર શબ્દમાં જે આજ્ઞ અવ્યય છે તે અભિવિધિ અર્થમાં છે અને અભિવિધિ એટલે મર્યાદા. જેમાં સાથે જોડાયેલ શબ્દનો પણ સંબંધ થઈ શકે છે. એ અભિવિધિ સ્વરૂપ મર્યાદા કહેવાય છે. અહીં આજ્ઞ અવ્યય સાથે શાસ્ત્ર શબ્દ જોડાયો છે. આથી શાસ્ત્રની અવધિ સુધી એવો અર્થ આશાસ્ત્ર શબ્દનો થશે અને તે અવધિ આ શાસ્ત્રને ભણવું અને ભણાવવા સુધી થશે. તેથી તાત્પર્ય અર્થ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થશે. આ શબ્દાનુશાસન સ્વરૂપ શાસ્ત્રને ભણવું અને ભણાવવું સ્વરૂપ અવધિ સુધી આ અર્હ અક્ષરનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

(**ન્યા૦સ૦**) પ્રણિધાનં ચતુર્ધા-પદસ્થમ્, પિણ્ડસ્થમ્, રૂપસ્થમ્, રૂપાતીતં ચેતિ । પદસ્થ-મર્હશબ્દસ્થસ્ય, પિણ્ડસ્થં શરીરસ્થસ્ય, રૂપસ્થં પ્રતિમારૂપસ્ય, રૂપાતીતં યોગિગમ્યમર્હતો ધ્યાન-મિતિ । एष्वाद्ये द्वे शास्त्रारम्भे संभवतो नोत्तरे द्वे । **अनेनात्मनः सर्वतः संभेदः** इत्युक्ते पद-स्थम् । **तदभिधेयेनेत्यादिना** पिण्डस्थमिति । **वयमपीति-विशिष्टप्रणिधेय-प्रणिधानादिगुण-**प्रकर्षादाऽऽत्मन्युत्कर्षाधानाद् गुणबहुत्वेनात्मनोऽपि तदभिन्नतया बहुत्वाद् वयमिति बहुवचनेन निर्देशः **तात्त्विक** इति-तत्त्वमेव “**विनयादिभ्यः०**” [७.२.१६९.] तत्त्वं प्रयोजनमस्येति वा ॥१॥

અનુવાદ :- પ્રણિધાન ચાર પ્રકારનાં છે : પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ, રૂપાતીત. સૌ પ્રથમ ચાર ધ્યાનની વ્યાખ્યા જણાવે છે. અર્હ પદમાં રહેલા અરિહંતનું ધ્યાન એ પદસ્થ પ્રણિધાન છે તથા અરિહંત પદના અભિધેય સ્વરૂપ અરિહંતના શરીરમાં રહેલું અરિહંતનું ધ્યાન એ પિંડસ્થ પ્રણિધાન છે તથા અરિહંતની પ્રતિમાનું ધ્યાન એ રૂપસ્થ પ્રણિધાન છે તથા યોગી ગમ્ય એવું અરિહંત પરમાત્માનું રૂપાતીત સ્વરૂપનું (અરૂપી સ્વરૂપનું) જે ધ્યાન તે રૂપાતીત પ્રણિધાન છે.

અહીં આ ગ્રન્થમાં આ ચાર પ્રણિધાનમાંથી આદિના બે પ્રણિધાન શાસ્ત્રના આરંભમાં સંભવે છે, પરંતુ પછીના બે પ્રણિધાનો સંભવતા નથી. આથી અર્હ પદનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. એનાથી માત્ર બે સ્વરૂપવાળું જ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે એવો અર્થ જણાય છે. અર્હ પદની સાથે આત્માનો સંપૂર્ણ સંબંધ આ શબ્દો દ્વારા પદસ્થ પ્રણિધાન કહેવામાં આવ્યું તથા અર્હ પદના અભિધેય સ્વરૂપ સાક્ષાત્ અરિહંત પરમાત્માના શરીરની સાથે આત્માનો જે અભેદ થવો એવા શબ્દ દ્વારા પિંડસ્થધ્યાન કહેવામાં આવ્યું.

હવે વયમ્ અપિ સ્વરૂપ કર્તા બહુવચનમાં કહેવાયા છે એનું રહસ્ય ગ્રન્થકાર બતાવે છે. પ્રણિધાન કરવા યોગ્ય પદાર્થ વિશેષ પ્રકારનો છે તથા પ્રણિધાન પણ વિશેષ પ્રકારનું હોવાથી આ બંનેવડે ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે અને ગુણની વૃદ્ધિ થવાથી આત્મામાં પણ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય છે. આથી

ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠતાવાળા આત્માઓ ઘણાં બધા થાય છે. આવા રહસ્યને બતાવવા માટે અમે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે.

હવે તાત્ત્વિક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. તત્ત્વ શબ્દને એવકાર અર્થમાં “વિનયાદિભ્યઃ” (૭/૨/૧૬૮) સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય થતાં તાત્ત્વિકમ્ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી તાત્ત્વિકઃ નમસ્કારનો અર્થ નમસ્કાર જ તત્ત્વ છે અથવા તો તત્ત્વ જ નમસ્કાર છે. કોઈક જગ્યાએ કહ્યું પણ છે કે નમસ્કારમ્ ઋતે ન તત્ત્વમ્ (નમસ્કાર વિના તત્ત્વ નથી.)

અથવા તો તત્ત્વ છે પ્રયોજન જેનું એવા અર્થમાં તત્ત્વ શબ્દને ઉપરોક્ત સૂત્રથી જ તદ્વિતનો ઇકળ્ પ્રત્યય થતાં તાત્ત્વિક શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી સંપૂર્ણ અર્થ આ તત્ત્વના પ્રયોજનવાળો નમસ્કાર છે એ પ્રમાણે થશે.

॥ પ્રથમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

❖ ❖ ❖

સૂત્રમ્ - સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ । ૧ । ૧ । ૨ ॥

-: તત્ત્વપ્રવેશિકા :-

સ્યાદ્ इत्यव्ययमनेकान्तद्यોતकम् । ततः स्याद्वादोऽनेकान्तवादः, नित्यानित्याद्यनेकधर्मशबलैकवस्त्वभ्युपगम इति यावत् । ततः सिद्धिर्निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा प्रकृतानां शब्दानां वेदितव्या ।

-: તત્ત્વપ્રવેશિકાનો અનુવાદ :-

સ્યાદ્ સ્વરૂપ અવ્યય અનેકાંતને જણાવનાર છે. તેથી સ્યાદ્વાદ એ અનેકાંતવાદ છે. નિત્યાનિત્ય વગેરે અનેક વિરુદ્ધ ધર્મોથી યુગપત્ એવી પરિણતિને પ્રાપ્ત કરનાર એવી એક વસ્તુનો સ્વીકાર તે સ્યાદ્વાદ છે. તાત્પર્યથી આ સ્યાદ્વાદનો અર્થ થયો છે. સ્યાદ્વાદથી સિદ્ધિ (નિષ્પત્તિ) અથવા તો જ્ઞાપ્તિ (જાણકારી) થાય છે. અર્થાત્ પ્રસ્તુત એવા શબ્દોની પ્રાપ્તિ અથવા તો જાણકારી સ્યાદ્વાદથી જ જાણવા યોગ્ય છે.

(ત૦પ્ર૦) एकस्यैव हि ह्रस्व-दीर्घादिविधयोऽनेककारकसंनिपातः, सामानाधिकरण्यम्, विशेषण-विशेष्यभावादयश्च स्याद्वादमन्तरेण नोपपद्यन्ते ।

અનુવાદ :- એક શબ્દમાં જ હ્રસ્વ-દીર્ઘ વગેરે વિધિઓ, અનેક કારકોનું મળવું, સમાનાધિકરણપણું, વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ વગેરે સ્યાદ્વાદ વિના સંગત થતું નથી.

(ત૦પ્ર૦) સર્વપાર્ષદત્વાચ્ચ શબ્દાનુશાસનસ્ય સકલદર્શનસમૂહાત્મકસ્યાદ્વાદ-સમાશ્રયણમતિરમણીયમ્ । યદવોચામ સ્તુતિષુ-

“અન્યોઽન્યપક્ષપ્રતિપક્ષભાવાદ્ યથા પરા મત્સરિણઃ પ્રવાદાઃ ।

નયાનશેષાનવિશેષમિચ્છન્ ન પક્ષપાતી સમયસ્તથા તે” ॥૨॥

(અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા-શ્લો૦ ૩૦)

સ્તુતિકારોઽપ્યાહ-

“નયાસ્તવ સ્યાત્પદલાઙ્છના ઇમે રસોપવિદ્ધા ઇવ લોહધાતવઃ ।

ભવન્ત્યભિપ્રેતફલા યતસ્તતો ભવન્તમાર્યાઃ પ્રણતા હિતૈષિણઃ” ॥૩॥ ઇતિ ॥

(શ્રીસમન્તભદ્રાચાર્યકૃત-બૃહત્સ્વયમ્ભૂસ્તોત્રાવલ્યાં
શ્રીવિમલનાથસ્તોત્રમ્- શ્લો૦ ૬૫)

અનુવાદ :- શબ્દાનુશાસન એ બધા જ દર્શનોને સર્વસાધારણ ગ્રન્થ હોવાથી બધા જ દર્શનોના સમૂહ સ્વરૂપ સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર અત્યન્ત નિર્દોષ છે. જે સ્તુતિઓમાં અમે કહ્યું છે -

“પરવાદીઓ પરસ્પર પક્ષ અને પ્રતિપક્ષભાવવાળા હોવાથી જે પ્રકારે એકબીજા ઉપર મત્સરભાવવાળા છે (અસહનશક્તિવાળા છે) એ પ્રકારે સર્વ નયોને અવિશેષ સ્વરૂપે ઈચ્છતાં એવા તારા આગમો નથી. અહીં કારણ તરીકે પક્ષપાતી હેતુ વિશેષણ દ્વારા બતાવે છે. જે કારણથી તારા આગમો રાગ નિમિત્તક વસ્તુના સ્વીકાર રૂપ પક્ષનો નાશ કરવાવાળા છે, તેથી જ તારા આગમો અસહનશક્તિવાળા નથી.” (પક્ષપાતીનો અર્થ શબ્દમહાર્ણવન્યાસમાંથી લખવામાં આવ્યો છે.)

સ્તુતિકાર પણ કહે છે - જે કારણથી સ્યાદ્પદથી અંકિત થયેલા તારા આ નયો જાણે કે સુવર્ણરસથી યુક્ત એવી લોખંડની ધાતુઓ ન હોય (લોખંડમાં સુવર્ણરસ મેળવવામાં આવે તો લોખંડ સ્વયં સુવર્ણ સ્વરૂપ બની જાય છે) તેમ અભિપ્રેતફળવાળા થયા છે તે કારણથી હિતને ઈચ્છવાવાળા એવા આર્યો આપને પ્રણામ કરવા માટે આરંભવાળા થયા છે.

(ત૦પ્ર૦) અથવા વાદાત્ વિવિક્તશબ્દપ્રયોગાત્ ‘સિદ્ધિઃ’ સમ્યગ્જ્ઞાનં તદ્દ્વારેણ ચ નિઃશ્રેયસં ‘સ્યાદ્’ ભવેદ્ ઇતિ શબ્દાનુશાસનમિદમારભ્યત્ ઇત્યભિધેયપ્રયોજન-પરતયાઽપીદં વ્યાખ્યેયમ્ ॥૨॥

અનુવાદ :- હવે સ્વાદ્વાદનો અન્ય રીતે અર્થ કરે છે - વાદાત્ એટલે અસાધુત્વથી મુક્ત એવા પ્રયોગોથી તેવો અર્થ થશે, સિદ્ધિનો અર્થ મોક્ષ થશે (સંપૂર્ણ કલ્યાણ થશે) તથા ભવેત્ એ સ્યાદનો અર્થ થશે. આથી સંપૂર્ણ અર્થ આ પ્રમાણે થશે - અસાધુત્વથી મુક્ત એવા શબ્દોનો વ્યવહાર કરવાથી સમ્યગ્જ્ઞાન થશે અને સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા શ્રેષ્ઠ કલ્યાણ સ્વરૂપ મોક્ષ થશે. આ હેતુથી જ આ ગ્રન્થનો (શબ્દાનુશાસનનો) આરંભ કરાય છે. આમ, અભિધેય અને પ્રયોજનપણાથી પણ “સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્” પંક્તિની આ વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

સિદ્ધિરિત્યાદિ - લોકે પ્રસિદ્ધસાધુત્વાનાં શબ્દાનામન્વાખ્યાનાર્થમિદમારમ્ભ્યતે । અન્વાખ્યાનં ચ શબ્દાનાં પ્રકૃત્યાદિવિભાગેન સામાન્ય-વિશેષવતા લક્ષણેન વ્યુત્પાદનમ્, તત્ત્વ શબ્દાર્થસમ્બન્ધ-મન્તરેણ ન સમ્ભવતિ, શબ્દાર્થસમ્બન્ધસિદ્ધિશ્ચ સ્યાદ્વાદાધીનેત્યત આહ-સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાદિતિ ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા સાધુ શબ્દોના કથનને માટે આ ગ્રન્થનો (શબ્દાનુશાસનમ્) આરંભ કરાય છે. હવે અન્વાખ્યાનની વ્યાખ્યા કરે છે - લોકમાં જે સાધુ શબ્દો તરીકે પ્રસિદ્ધ હતાં એ શબ્દોનું પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના વિભાગથી સામાન્ય (ઉત્સર્ગ) અને વિશેષ (અપવાદ) સૂત્રવડે કથન કરવું તે અન્વાખ્યાન કહેવાય છે. આ શબ્દાનુશાસનમ્ નામનો ગ્રન્થ ઉત્સર્ગ અને અપવાદ સૂત્રોવડે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનો વિભાગ કરશે અને તેમ કરીને સાધુ શબ્દોનું કથન કરશે. આ પ્રમાણેનું કથન એ જ અન્વાખ્યાન છે.

શબ્દો સંબંધી આ પ્રમાણેનું અન્વાખ્યાન શબ્દ અને પદાર્થના સંબંધ વિના સંભવતું નથી. હવે શબ્દ અને અર્થના સંબંધની સિદ્ધિ સ્યાદ્વાદને આધીન છે. આથી જ સૂત્રમાં સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ શબ્દો લખાયા છે અર્થાત્ શબ્દો અને અર્થના સંબંધની પ્રાપ્તિ સ્યાદ્વાદને આધીન છે. શબ્દો અને અર્થો વચ્ચે તદુત્પત્તિ, તાદાત્મ્ય તથા વાચ્ય-વાચકભાવ વગેરે સંબંધો માનવામાં આવે છે. આ અંગેની સંપૂર્ણ ચર્ચા રત્નપ્રભાચાર્યવડે બનાવાયેલી રત્નાકરાવતારિકામાં જોવી, જેમાં સ્યાદ્વાદને આધીન એવા વાચ્યવાચકભાવ સંબંધનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

(શ૦ન્યા૦) સંજ્ઞા-પરિભાષા-ડધિકાર-વિધિ-પ્રતિષેધ-નિયમ-વિકલ્પ-સમુચ્ચયા-ડતિ-દેશાડનુવાદરૂપદશવિધયોગેષ્વયમધિકાર આશાસ્ત્રપરિસમાપ્તેર્વેદિતવ્ય ઇતિ ।

અનુવાદ :- સામાન્ય અને વિશેષ સૂત્રો કેવા સ્વરૂપવાળા હશે ? અને આ સૂત્ર કેવા સ્વરૂપવાળું છે ? એવી જિજ્ઞાસાના સંદર્ભમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી દશ પ્રકારના સૂત્રો પોતાનાં વ્યાકરણમાં

જણાવે છે. પાતંજલ મહાભાષ્યમાં આ દશમાંથી માત્ર છ પ્રકારનાં જ સૂત્રો માનવામાં આવ્યા છે, જેનો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

“સંજ્ઞા ચ પરિભાષા ચ વિધિર્નિયમ એવ ચ । અતિદેશોઽધિકારશ્ચ ષડ્વિધ સૂત્રલક્ષણમ્ ॥”

(૧) સંજ્ઞાસૂત્ર : ‘તત્ર ચ નામકરણં સંજ્ઞા’ આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જે નામકરણ કરવામાં આવે તે સંજ્ઞા કહેવાય. દા.ત. ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ (૧/૧/૪) અહીં અ, આ, ઇ, ઈ વગેરે વર્ણોનું સ્વર નામકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આથી આ વર્ણો આ વ્યાકરણમાં સ્વર તરીકે ઓળખાશે. માટે આવા સૂત્રો સંજ્ઞાસૂત્રો તરીકે ઓળખાશે.

(૨) પરિભાષાસૂત્ર : ‘અનિયમે નિયમકારિણી પરિભાષા’ સૂત્ર પ્રમાણે અર્થની સંગતિ થતી ન હોય તો કેવી રીતે અર્થ સંગત કરવો ? એને માટે પરિભાષાસૂત્રનો સહારો લેવો પડે. દા.ત. વાઙ્મનઃ આઃ સ્યાદૌ (૧/૪/૫૨) સૂત્રમાં અઙ્ શબ્દમાં ષષ્ઠીવિભક્તિ છે. આથી શંકા થઈ કે આખા અઙ્ શબ્દનો આ કરવો કે કોઈક વર્ણનો આ કરવો ? આ પ્રમાણે અનિયમની અવસ્થામાં ષષ્ઠ્યાઽન્યસ્ય (૭/૪/૧૦૬) સૂત્રથી નિયમ થશે કે જો ષષ્ઠી અંતવાળું નામ હોય તો ત્યાં માત્ર અન્તનું જ કાર્ય કરવું. આથી હવે અઙ્ શબ્દના અન્ત્ય ન્ નો આ થશે. આમ, (૭/૪/૧૦૬) સૂત્ર એ પરિભાષા સૂત્ર થશે.

(૩) વિધિસૂત્ર : ‘કર્તવ્યત્વેનોપદેશો વિધિઃ’ કર્તવ્યપણાંથી સૂત્રમાં જે જે કથન થયું હોય તે તે વિધિ કહેવાય છે અને વિધિ સંબંધી સૂત્રોને વિધિસૂત્રો કહેવાય છે. દા.ત. સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ (૧/૨/૧) સૂત્ર એ વિધિસૂત્ર છે, કારણ કે સૂત્રમાં દીર્ઘપણાંનું કર્તવ્ય તરીકે કથન થયું છે.

(૪) નિયમસૂત્ર : ‘બહુત્ર પ્રાતૌ સંકોચનં નિયમઃ ।’ ઘણાં સ્થાનોમાં પ્રાપ્તિ હોતે છતે સંકોચ કરવો તે નિયમસૂત્ર કહેવાય છે. આવું નિયમસૂત્ર ઇન્-હન્-પૂષા-ઽર્ચમ્ણઃ શિ-સ્યોઃ (૧/૪/૮૭) છે. અહીં નિ દીર્ઘઃ (૧/૪/૮૫) સૂત્રથી ન્ની પૂર્વનો સ્વર તમામ ઘુટ્ પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘ થતો હતો. એ દીર્ઘવિધિનો (૧/૪/૮૭) સૂત્ર દ્વારા સંકોચ કરવામાં આવ્યો છે. જે આ પ્રમાણે છે - ઇન્ અંતવાળું નામ તથા પૂષન્ વગેરે નામો સંબંધી “ન્”ની પૂર્વનો સ્વર જો દીર્ઘ થશે તો શિ અને સિ પ્રત્યય પર છતાં જ થશે. આથી તમામ ઘુટ્ પ્રત્યયોને બદલે માત્ર ત્રણ ઘુટ્ પ્રત્યયો જ દીર્ઘવિધિ માટે આવશ્યક થાય છે. આમ (૧/૪/૮૭)માં સંકોચ કરવામાં આવ્યો છે. માટે આ નિયમસૂત્ર બને છે.

(૫) અતિદેશસૂત્ર : ‘અન્યતુલ્યત્વવિધાનમ્ અતિદેશઃ’ અન્યમાં જે સમાનપણાંનું વિધાન એ અતિદેશ-સૂત્ર કહેવાય છે. દા.ત. ડત્યતુ સંખ્યાવત્ (૧/૧/૩૮). આમ તો એક, બે વગેરે નિયત સંખ્યામાં સંખ્યાપણું છે પરંતુ ડતિ અંતવાળા અને અતુ અંતવાળા શબ્દોમાં પણ સંખ્યાત્વધર્મની સમાનતાનું ભાવન કરવું છે અર્થાત્ ડતિ અંતવાળા અને અતુ અંતવાળા શબ્દોને પણ સંખ્યા

જેવા સમજવા છે. આથી અન્યમાં એટલે કે ડત્તિ અને અતુ અંતવાળા શબ્દોમાં નિયત એવી સંખ્યાના તુલ્યપણાંનું ભાવન થાય છે માટે ડત્યતુ સંખ્યાવત્ એ અતિદેશસૂત્ર થશે. ન્યાસસારસમુદ્ધારમાં રચયિતાએ હિદિતો વા (૮/૪/૧) સૂત્ર અતિદેશસૂત્ર તરીકે જણાવેલ છે. પરંતુ પ્રાકૃતનો વિભાગ હોવાથી અમે અહીં જણાવેલ નથી.

(દ) અધિકાર સૂત્ર : ‘ઉત્તરપ્રકરણવ્યાપી અધિકારઃ’ અથવા તો ‘અકત્રોપાત્તસ્યાન્યત્રાનુસંધાનમ્ અધિકારઃ’ ઉત્તરસૂત્રમાં જે ફેલાયેલું હોય (વ્યાપક હોય) તેને અધિકારસૂત્ર કહેવામાં આવે છે અથવા તો એક જગ્યાએ પ્રહણ કરેલાનો અન્યસૂત્રમાં વ્યાપાર કરવો તેને અધિકારસૂત્ર કહેવાય છે. આ અનુસંધાન (જોડાણ) બે પ્રકારનું છે : (૧) શ્રુતપદનું (સાંભળેલા પદનું) અન્ય સૂત્રમાં અનુસંધાન કરવું. (જ્ઞાન કરવું અથવા તો જોડાણ કરવું.) (૨) અશ્રુતપદનું અન્ય સૂત્રમાં અનુસંધાન કરવું. અહીં અશ્રુતપદના અનુસંધાનને અધ્યાહાર કહેવામાં આવે છે. દા.ત. અર્હં સૂત્રમાં કર્તા કોણ ?, ક્રિયાપદ કોણ ? એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. અહીં જો વાક્યનો બોધ થતો ન હોય તો આ સૂત્રરચના બરાબર ન કહેવાય. આથી વાક્યાર્થનો બોધ કરવા માટે આખ્યાતનો (ક્રિયાપદ) નિર્દેશ કરવો આવશ્યક છે. આથી મયા અર્હમ્ પ્રણિધેયમ્ એ પ્રમાણે અધ્યાહારથી મયા અને પ્રણિધેયમ્ પદને લાવવાથી વાક્યનો બોધ થઈ શકશે. અહીં અશ્રુતપદનું અનુસંધાન કરવાથી વાક્યાર્થનો બોધ થઈ શકશે તો જ સૂત્રમાં સાંધુપણાંની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. આ પ્રમાણે અહીં અશ્રુતપદનું અનુસંધાન એ અધિકારસૂત્ર નથી.

શ્રુતપદનું અનુસંધાન બે પ્રકારે છે : (૧) અનુષઙ્ગ (૨) અનુવૃત્તિ.

(૧) અનુષઙ્ગ : ‘નેદીયઃ સ્થાનાન્તરસ્થિતસ્ય (પદસ્ય) ક્વચિદ્ અનુસંધાનમ્’ નજીકમાં રહેલા પદનું કોઈક સ્થળે જ્ઞાન કરવું તથા (૨) અનુવૃત્તિ : ‘દવીયઃ સ્થાનાન્તરસ્થિતસ્ય (પદસ્ય) સર્વત્રાનુસંધાનમ્’ દૂર રહેલા પદનું બધે જ અનુસંધાન કરવું તે અનુવૃત્તિ કહેવાય છે. આ અનુવૃત્તિનાં ત્રણ પ્રકાર છે :

(A) સિંહાવલોકિતવત્ : સિંહ જેમ ચાલે છે તો પાછળ જોઈને પણ ચાલે છે તેમ પછીના સૂત્રનો પૂર્વનાં સૂત્રમાં જો અર્થ ખૂટતો હોય તો લઈ શકાય છે. દા.ત. (૩/૧/૧૬૦) સૂત્રનાં અર્થનું અનુસંધાન (૩/૧/૧૫૮) સૂત્રમાં કરવું પડે છે.

(B) મણ્ડુકપ્લુતિવત્ : એક સૂત્રમાં એક પદ લીધા પછી વચ્ચે બે-ત્રણ સૂત્રો છોડી પુનઃ તે પદનું પ્રહણ કરવામાં આવે તો તે મણ્ડુકપ્લુતિવત્ અનુવૃત્તિ કહેવાય છે. દા.ત. (૨/૧/૫૨)માં ધાતુની અનુવૃત્તિ હતી તે (૨/૧/૫૩), (૨/૧/૫૪) અને (૨/૧/૫૫) સૂત્રને છોડીને પુનઃ (૨/૧/૫૬) સૂત્રમાં આવે છે.

(૮) ગડ્ગાસ્ત્રોતોવત્ : ક્રમશઃ દરેક સૂત્રમાં જે પદનું ગ્રહણ થતું હોય તે ગડ્ગાસ્ત્રોતોવત્ અનુવૃત્તિ કહેવાય છે. દા.ત. અતઃ આઃ સ્યાદૌ જસ્ - ધ્યામ્ - યે । આ સૂત્રમાં અતઃ પદની અનુવૃત્તિ (૧/૪/૨)થી (૧/૪/૧૪) સૂત્ર સુધી ક્રમશઃ દરેક સૂત્રમાં ગ્રહણ થાય છે.

આ પ્રમાણે ઉત્તરનાં સૂત્રમાં જે વ્યાપક હોય એવા શ્રુતપદનાં અનુસંધાનવાળા સૂત્રને અધિકારસૂત્ર કહેવાય છે. અનુવૃત્તિને પણ અપેક્ષાએ અધિકારસૂત્ર કહેવાશે. દા.ત. “ઘુટિ” (૧/૪/૬૮) સૂત્રમાં ઘુટિ પદ સંભળાય છે. આ પદનું અનુસંધાન જે જે સૂત્રોમાં નિમિત્ત હશે નહીં તે તે સૂત્રોમાં થશે. આથી ‘ઘુટિ’ એ અધિકારસૂત્ર છે.

(૭) અનુવાદસૂત્ર : ‘પ્રમાણાન્તર પ્રતિપન્નસ્યાર્થસ્ય શબ્દેન સંકીર્તનમનુવાદઃ’ અન્ય પ્રમાણથી પ્રાપ્ત કરેલા અર્થનું શબ્દવડે કથન કરવું તે અનુવાદ કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી પ્રાપ્ત કરેલા અર્થને અનુમાન આદિ પ્રમાણથી શબ્દવડે કથન કરવું તે જેમ અનુવાદ કહેવાય છે તેમ એક વાક્યની અપેક્ષાએ જે અર્થનું ગ્રહણ થયું હોય તે જ અર્થોનું અન્ય શબ્દો દ્વારા કથન કરવું તે પણ અનુવાદસૂત્ર કહેવાય. દા.ત. “વિના તે તૃતીયા ચ” (૨/૨/૧૧૫) આ અનુવાદસૂત્ર છે. આ સૂત્રમાં (૨/૨/૧૧૩) અને (૨/૨/૧૧૪) સૂત્રનાં કાર્ય સ્વરૂપ જે દ્વિતીયા અને પંચમી વિભક્તિ હતી તે બંને કાર્યોનું “તે” શબ્દ દ્વારા ગ્રહણ થયું છે અર્થાત્ દ્વિતીયા અને પંચમી સ્વરૂપ અર્થ અન્ય “તે” શબ્દ દ્વારા કથન કરાયો છે.

(૮) વિકલ્પસૂત્ર : વિધિ અથવા તો નિષેધસૂત્રમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ સ્વરૂપ ઉભય પ્રયોગની પ્રાપ્તિ થતી હોય એવા સૂત્રને “વિકલ્પસૂત્ર” કહેવાય છે. દા.ત. “સૌ નવેતૌ” (૧/૨/૩૮).

(૯) સમુચ્ચયસૂત્ર : એક સ્થાની વગેરેની સાથે અન્ય સ્થાની વગેરેને જે સૂત્રોમાં ભેગા કરવામાં આવે એવા સૂત્રોને સમુચ્ચય સૂત્રો કહેવાય છે. અહીં સ્થાની શબ્દ પછી લખેલ આદિથી (વગેરેથી) નિમિત્ત, કાર્ય, આદેશ વગેરેને સમજવાં. દા.ત. શસોડતા સશ્ચ નઃ પુંસિ (૧/૪/૪૯). અહીં શસ્ નાં અની સાથે પૂર્વનો સમાન સ્વર દીર્ઘ થાય છે અને ત્યારે જ પુલિંગમાં શસ્ નાં સ્નો ન્ પણ થાય છે. આ પ્રમાણે બે કાર્યોનો સમુચ્ચય કર્યો.

(૧૦) નિષેધસૂત્ર : જે સૂત્રમાં વિધિનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય તેને નિષેધસૂત્ર કહેવામાં આવે છે. દા.ત. ન સ્તં મત્વર્થે (૧/૧/૨૩). અહીં (૧/૧/૨૧) સૂત્રથી પ્રાપ્ત એવી પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થયો છે.

પાતઞ્જલ મહાભાષ્યમાં સમુચ્ચય, નિષેધ, અનુવાદ અને વિકલ્પ આ ચાર પ્રકારના સૂત્રો ગ્રહણ કર્યા નથી. આ ચાર પ્રકારના સૂત્રોને ત્યાં વિધિસૂત્રોમાં જ ગ્રહણ કર્યા છે. અહીં આ પ્રમાણે દશ પ્રકારથી સૂત્રો જણાવવા દ્વારા વધારે સ્પષ્ટતાનું આલંબન લીધું છે.

આ દશ પ્રકારના સૂત્રોમાંથી આ બીજું સૂત્ર અધિકાર સૂત્ર છે. આનો અધિકાર આ શબ્દાનુશાસનના અંત સુધી જાણવા યોગ્ય છે.

(શૉન્યા૦) સિદ્ધિરિતિ-સેધતે: સિધ્યતેર્વા ભાવસાધનઃ ક્તિઃ । સા ચ દ્વિવિધા-પરમાર્થ-વ્યવહારભેદાત્, તત્ર [ન]યાદ્યધિગમોપાયાધીના શબ્દાદિતત્ત્વપ્રતિપત્તિઃ પરમાર્થસિદ્ધિઃ, પ્રકૃતિ-પ્રત્યયાદિવિભાગરૂપા વ્યવહારસિદ્ધિઃ, ઉભયરૂપાપીયં સ્યાદ્વાદાદેવોપજાયતે । સ ચાનેકાન્તવાદ ઇત્યાહ-સ્યાદિત્યવ્યયમનેકાન્તદ્યોતકમિતિ, ન તુ વાચકમ્, નિપાતત્વાદેવ । યદિ તુ વાચકં સ્યાત્, તદા 'સ્યાદસ્ત્યેવ' ઇત્યાદિપ્રયોગે તેનૈવ સર્વાર્થાનાં પ્રતિપાદિતત્ત્વાચ્છબ્દાન્તરપ્રયોગાનર્થક્યં પૌનરુક્ત્યં વા સમાસજ્યેત ।

અનુવાદ :- હવે, સિદ્ધિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - સેધતે અને સિધ્યતિ એ વર્તમાનકાળ ત્રી.પુ.એ.નું રૂપ છે. અહીં સિધ્ ધાતુ અનુક્રમે પહેલા ગણનો અને ચોથા ગણનો છે. આમ તો સેધતે: અને સિધ્યતે: સ્વરૂપ પંચમી એ.વ.નું રૂપ થઈ શકે નહીં, કારણ કે સેધતે અને સિધ્યતિ એ વર્તમાનકાળ ત્રી.પુ.એ.ના રૂપો છે. આથી એવા રૂપોને સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગી શકે નહીં, છતાં પણ અહીં આ શબ્દને અનુકરણવાચક સમજીને (૩/૧/૨) સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા થશે તથા ૧/૧/૩૬ સૂત્રથી અવ્યયસંજ્ઞા પડશે. એ પ્રમાણે એ બંને રૂપોને નામ સમજીને પ્રકૃતિવત્ અનુકરણમ્ ન્યાયથી સ્યાદિના રૂપો ચાલશે. આ પ્રમાણે આવા સિદ્ધાન્તથી જ આ બે રૂપોને સ્યાદિ વિભક્તિ થઈ છે. હવે ભાવ જણાય છે જેનાવડે આવી વ્યુત્પત્તિથી ભાવ-સાધનવાળો ક્તિ પ્રત્યય લાગતાં સિદ્ધિ શબ્દ બન્યો છે. અહીં સંસ્કૃતમાં ભાવસાધનક્તિઃ એ પ્રમાણે સામાસિક શબ્દ પણ પાઠાંતરમાં જણાય છે. સિદ્ધિનો અર્થ જ્ઞપ્તિ (જાણવું) અથવા નિષ્પત્તિ (પ્રાપ્તિ) થઈ શકે છે.

આ સિદ્ધિ બે પ્રકારની છે : (૧) પરમાર્થ-સિદ્ધિ અને (૨) વ્યવહાર-સિદ્ધિ. પરૈઃ (જ્ઞાનિભિઃ) મીયતે ઇતિ પરમઃ તથા પરમાઃ ચ અસૌ અર્થાઃ ચ ઇતિ પરમાર્થઃ જ્ઞાનીઓ અન્ય અન્ય ગ્રન્થોવડે તુલના કરવા દ્વારા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે પરમાર્થસિદ્ધિ કહેવાય છે. નય વગેરેનાં બોધના ઉપાયોને આધીન એવો શબ્દતત્ત્વનો જે સ્વીકાર થાય એ પરમાર્થસિદ્ધિ કહેવાય છે. અર્થાત્ નય, પ્રમાણ વગેરેના આલંબનથી જે શબ્દતત્ત્વ જણાય છે તે પરમાર્થ સિદ્ધિ છે.

પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરેના વિભાગ દ્વારા શબ્દોનો બોધ કરાય તે વ્યવહારસિદ્ધિ છે. આ બંને પ્રકાર દ્વારા શબ્દોની જાણકારી મેળવવી એ સ્યાદ્વાદથી જ સંગત થઈ શકશે. હવે સ્યાદ્વાદમાં જે "સ્યાત્" શબ્દ છે તે અવ્યય સ્વરૂપે છે, વળી તે અનેકાન્તનો દ્યોતક છે, પરંતુ અનેકાંતનો વાચક

નથી. આથી જ સ્યાદ્વાદને અનેકાંતવાદ કહેવામાં આવે છે. જે શબ્દોમાં ઘોતક શક્તિ હોય એવા શબ્દોનું અભિધેય હોતું નથી. માત્ર સમીપ રહેલા પદના અર્થને પ્રકાશિત કરવાની શક્તિ જ ઘોતકપદોમાં હોય છે. આ સ્યાત્ પદમાં નિપાતપણું હોવાથી જ ઘોતકપણું છે. આથી જ સ્યાત્ પદનું કોઈ અભિધેય નથી. આમ, સ્યાત્ પદમાં વાયકશક્તિ નથી. માત્ર ઘોતકશક્તિ જ છે. જો સ્યાત્ પદમાં વાયકશક્તિ આવત તો સ્યાદ્ અસ્તિ એવ વગેરે પ્રયોગોમાં સ્યાત્ પદ દ્વારા જ અસ્તિ વગેરે પદોના અર્થો જણાઈ જાત. આથી અસ્તિ વગેરે શબ્દોના પ્રયોગો નિરર્થક થાત. વળી, જે અર્થો અસ્તિ વગેરે પદોથી જ જણાઈ જાય છે તે અર્થને જણાવવા માટે ફરીથી જો સ્યાત્ પદ લખવામાં આવત તો પુનરુક્તિ નામનો દોષ આવત.

(શંખ્યા૦) નનુ સ્યાદિતિ ક્રિયાપ્રતિરૂપકો નિપાતોઽનેકાન્તસ્ય દ્યોતકો ગુણભાવેન ભવેત્, પ્રધાનભાવેન વાં ? ન તાવદ્ ગુણભાવેન, તદ્વાચકપદાન્તરસ્યાપિ ગુણભાવેનૈવ વાચકત્વપ્રસજ્ઞાદ્, યથૈવ પદાન્તરેણાભિધાનં તથૈવ સર્વત્ર નિપાતેન દ્યોતનમ્, અનુક્તસ્ય તુ દ્યોતને તસ્ય વાચકત્વપ્રસક્તિઃ, તત્-પ્રયોગસામર્થ્યાત્ તત્પ્રતિપત્તેઃ । નાપિ પ્રધાનભાવેન, અસ્તીત્યાદિભિઃ પદૈઃ અસ્તિત્વાદીનામર્થાનાં સાક્ષાદુક્ત-ત્વાત્ તદ્દ્યોતનવૈયર્થ્યાદ્, નાસ્તિત્વાદીનાં ચાનુક્તત્વાદેવ ન દ્યોતનમિતિ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- (નૈયાયિક) : નૈયાયિકોને નિપાતોમાં ઘોતકશક્તિ માનવી નથી, માટે અનેકાંતના ઘોતક તરીકે સ્યાત્ શબ્દ બતાવવામાં આવ્યો છે તે તેઓને ગમ્યું નથી. આથી તેઓ પૂછે છે કે સ્યાત્ એ ક્રિયાપ્રતિરૂપક અવ્યય છે. જે વિભક્તિયમન્ત... (૧/૧/૩૩) સૂત્રથી થયો છે. આ સ્યાત્ અવ્યયને જો તમે (વૈયાકરણીઓ) ઘોતક માનો છો, તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે આ સ્યાત્ અવ્યય અસ્તિ સ્વરૂપ પદના અર્થને ગૌણભાવથી પ્રકાશિત કરે છે અથવા તો પ્રધાનભાવથી પ્રકાશિત કરે છે ? સ્યાત્ અવ્યય ગૌણભાવથી અસ્તિના અર્થને જણાવી શકતો નથી કારણ કે સ્યાત્ અવ્યય અસ્તિના અર્થને ગૌણભાવથી જણાવશે તો અસ્તિ પદ પણ ગૌણભાવથી જ પોતાના અર્થને જણાવનારો થશે અને તેમ થશે તો અસ્તિ પદમાં ગૌણભાવથી પોતાના અર્થને જણાવવા સ્વરૂપ વાયકત્વ માનવાની આપત્તિ આવશે. શબ્દશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે જે પ્રમાણે વાયકપદ પોતાના અર્થને જણાવે તે પ્રમાણેના અર્થને જ નિપાતપદ પ્રકાશિત કરે છે. કારણ કે નિપાતપદમાં માત્ર વાયકપદના અર્થને જ પ્રકાશિત કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે. કદાચ તમે એમ કહો કે અસ્તિ આમ તો પ્રધાનઅર્થનો વાયક છે અને સ્યાત્ એ અસ્તિ પદના ગૌણઅર્થનો ઘોતક છે. આ પ્રમાણે તો સ્યાત્ અવ્યયમાં અસ્તિ દ્વારા નહીં કહેવાયેલા અર્થનું પ્રકાશકપણું આવે છે અને આ પ્રમાણે તો સ્યાત્ અવ્યયમાં વાયકત્વના પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. અસ્તિ પદ જો મુખ્યઅર્થને જણાવતો હોય અને સ્યાત્ અવ્યય દ્વારા જો તેનો ગૌણ અર્થ જણાવાય તો એનો

અર્થ એવો જ થયો કે સ્યાત્ અવ્યયે (નિપાતે) જે અર્થ ન હતો એ અર્થ જણાવ્યો. આથી સ્યાત્ પદમાં નવા અર્થને જણાવવાનું સામર્થ્ય થયું હોવાથી સ્યાત્માં વાચકત્વ માનવું પડશે.

સ્યાત્ અવ્યય પ્રધાનભાવથી પણ અસ્તિ પદના અર્થને જણાવી શકતો નથી. અસ્તિ વગેરે પદો જ પોતાના અસ્તિત્વ વગેરે અર્થો મુખ્યભાવથી જણાવી દે છે. આથી અસ્તિ પદના અર્થને ફરીથી પ્રકાશિત કરવા માટે સ્યાત્ પદ લખવામાં આવે તો તે વ્યર્થ થાય છે. વળી, નાસ્તિત્વ વગેરે અર્થ તો અસ્તિ પદ દ્વારા કહી શકાતા નથી. આથી નાસ્તિત્વ વગેરે અર્થ સ્યાત્ પદ દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે એવું પણ કહી શકાશે નહીં. આમ સ્યાત્ પદમાં દ્યોતક શક્તિ માની શકાતી નથી.

(શૃંગ્યા૦) સ્યાન્મતમ્-અસ્તીતિપદેનાસ્તિત્વં પ્રધાનકલ્પનયાઽભિધીયતે, નાસ્તિત્વાદયસ્તુ સ્યાદિતિ નિપાતેન ગુણકલ્પનયા દ્યોત્યન્ત્ત્વમ્-ઇતિ પ્રધાનગુણભાવાદનેકાન્તપ્રકાશકઃ સ્યાચ્છબ્દઃ, એવકારપ્રયોગાદન્યયોગવ્યવચ્છેદસિદ્ધેઃ । તદપ્યસમ્યગ્, અસ્તીતિપદેનાનુક્તાનાં નાસ્તિત્વાદિધર્મ્યાણાં સ્યાચ્છબ્દેન દ્યોતને સર્વાર્થદ્યોતનપ્રસજ્ઞાત્ । સર્વાર્થાનામેવકારેણ વ્યવચ્છેદાન્ન તદ્દ્યોતનમિત્યપિ ન વાચ્યમ્, નાસ્તિત્વાદીનામપિ તેન વ્યવચ્છેદાદ્યોતનપ્રસજ્ઞાત્, તતો ન દ્યોતકઃ સ્યાચ્છબ્દોઽનેકાન્તસ્ય યુજ્યતે ।

અનુવાદ :- (પ્રતિપૂર્વપક્ષ) : નૈયાયિકોની સામે કોઈક બીજાઓ જે નિપાતોમાં દ્યોતકશક્તિ માને છે તેઓ નૈયાયિકોને જવાબ આપે છે - સ્યાત્ અસ્તિ એવ પ્રયોગમાં અસ્તિ પદ દ્વારા અસ્તિત્વ સ્વરૂપ અર્થ પ્રધાનભાવથી જણાય છે. તથા નાસ્તિત્વ વગેરે અર્થ (જે અસ્તિ પદમાં જ રહ્યો છે) સ્યાદ્ નિપાતથી ગૌણભાવથી પ્રકાશિત થાય છે. આમ, મુખ્ય અને ગૌણભાવથી અનેકાંતનો પ્રકાશક સ્યાત્ અવ્યય (નિપાત) થાય જ છે. અહીં અસ્તિ પદથી નાસ્તિત્વ વગેરે અર્થો કેવી રીતે આવી શકે ? એવી જિજ્ઞાસાના સંદર્ભમાં ગ્રન્થકાર એવકારનો અર્થ બતાવે છે. અસ્તિ પદ પછી જે એવકાર રહ્યો છે તે વિશેષ સાથે રહેલો હોવાથી અસ્તિ પદના અસ્તિત્વ સિવાયના ધર્મોનો વ્યવચ્છેદ કરે છે. આ પ્રમાણે અન્યયોગવ્યવચ્છેદથી અસ્તિ પદનો અર્થ મુખ્યભાવથી અસ્તિત્વ પદાર્થ જ થાય છે અને નાસ્તિત્વ વગેરે અર્થ સ્યાત્ અવ્યયથી (નિપાતથી) ગૌણભાવથી પ્રકાશિત થાય છે.

હવે આ પ્રતિપૂર્વપક્ષને ચાલુ પૂર્વપક્ષ (નૈયાયિક) તદપ્યસમ્યક્... પંક્તિ દ્વારા જવાબ આપે છે.

(પૂર્વપક્ષ ચાલુ) : (નૈયાયિક) : જો અસ્તિ પદ દ્વારા પ્રધાનભાવથી અસ્તિત્વ સ્વરૂપ અર્થ કહેવાશે તથા અસ્તિ પદ દ્વારા નહીં કહેવાયેલ એવા નાસ્તિત્વ વગેરે અર્થો જો સ્યાત્ અવ્યયથી

(નિપાતથી) પ્રકાશિત થશે તો તો બધા જ અર્થો સ્યાત્ અવ્યયથી પ્રકાશિત થવાની આપત્તિ આવશે.

પ્રતિપૂર્વપક્ષ :- અસ્તિ પદ પછી એવકાર લખ્યો હોવાથી અસ્તિત્વ સિવાયના તમામ અર્થો અસ્તિ પદ દ્વારા જણાતાં નથી તેવો અર્થ સમજાઈ જાય છે. કારણ કે એવકાર એ અસ્તિત્વ સિવાયના અર્થોનો વ્યવચ્છેદ કરે છે. આથી સ્યાત્ પદવડે બધાં જ અર્થો પ્રકાશિત થવાની આપત્તિ આવતી નથી.

(પૂર્વપક્ષ-ચાલુ) નૈયાયિક : જો એવકાર અસ્તિત્વ સિવાયના તમામ ધર્મોનો વ્યવચ્છેદ કરતો હોય તો એવકાર દ્વારા જ નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મોનો પણ વ્યવચ્છેદ થઈ જ જશે અને આમ થાય તો હવે નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મો રહ્યા જ ન હોવાથી સ્યાત્ પદવડે પ્રકાશિત ન થવાની આપત્તિ આવશે. આથી જ અમે કહીએ છીએ કે સ્યાત્ અવ્યય (નિપાત) અનેકાંતનો દ્યોતક છે એવું માની શકાતું નથી.

(શ૦ન્યા૦) અત્રાભિધીયતે-અસ્તીત્યાદિભિઃ પદૈઃ પ્રધાન-ગુણભાવેનૈવાસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વાદીનામર્થાનામભિધાનાત્, તથૈવ સ્યાચ્છબ્દેન દ્યોતનાદ્ દોષાભાવઃ । તથાહિ-શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક-પ્રધાનભાવાદસ્તિત્વૈકાન્તો 'મુખ્યઃ', શેષા નાસ્તિત્વાદ્યેકાન્તા ગુણાઃ પ્રધાનભાવેનાનર્પણાદ-નિરાકરણાચ્ચ, નાસ્તિત્વાદિ-નિરપેક્ષસ્ય ત્વસ્તિત્વસ્યાસમ્ભવાત્ खरविषाणवत्, સ્યાચ્છબ્દસ્તુ તદ્દ્યોતનઃ પ્રધાનગુણભાવેનૈવ ભવેત્, તથૈવાસ્તીતિ પદેનાભિધાનાત્, યથાભિહિતસ્યૈવ નિપાતપદેન દ્યોતયિતું શક્યત્વાદિતિ ।

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ :- (પરમ પૂજ્ય હેમચન્દ્રાચાર્યજીનો) સ્યાદ્ અસ્તિ - સ્યાદ્ નાસ્તિ વગેરે વાક્યોમાં અસ્તિ વગેરે પદોવડે મુખ્ય અને ગૌણભાવથી જ અનુક્રમે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ વગેરે અર્થોનું કથન થાય છે. અર્થાત્ સ્યાત્ અસ્તિ એવ પ્રયોગમાં અસ્તિ પદનો જ પ્રધાનભાવથી અસ્તિત્વ અર્થ અને ગૌણભાવથી નાસ્તિત્વ વગેરે અર્થ થાય છે. તથા અસ્તિ પદનો આ પ્રમાણેનો અર્થ થયો તે સ્યાત્ પદ દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. આથી સ્યાત્ અવ્યયમાં દ્યોતકશક્તિ માનવામાં કોઈ આપત્તિ નથી. અસ્તિ પદનો પ્રધાનભાવથી અસ્તિત્વ અર્થ અને ગૌણભાવથી નાસ્તિત્વ વગેરે અર્થ થાય છે. આવો અર્થ કેવી રીતે થઈ શકે ? એના અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી તથાહિ... પંક્તિઓ દ્વારા જણાવે છે.

નય બે પ્રકારનાં છે. (૧) શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય અને (૨) શુદ્ધપર્યયાર્થિકનય. દ્રવ્યને જ પ્રધાનપણે ગ્રહણ કરનારા નિશ્ચયવિશેષને દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવામાં આવે છે તથા પર્યયને જ પ્રધાનપણે ગ્રહણ કરનારા નિશ્ચયવિશેષને પર્યયાર્થિકનય કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યાર્થિકનયમાં શુદ્ધ વિશેષણ

લખવામાં આવ્યું છે તે અભેદની વિવક્ષા માટે લખ્યું છે. દ્રવ્યથી વિશિષ્ટ એવો પર્યાયવાચક પદાર્થ અભેદપણે રહેલો છે અને તેમાં દ્રવ્યને મુખ્ય કરવામાં આવે ત્યારે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે. આથી શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયમાં પ્રધાનભાવથી અસ્તિત્વધર્મ મુખ્ય છે અને બાકીના નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મ ગૌણ છે. આવો મુખ્ય અને ગૌણભાવ શા માટે છે ? એના અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંત બે હેતુઓ આપે છે : અનર્પણાદ તથા અનિરાકરણાત્ ।

અહીં નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મો ગૌણભાવથી કહેવાયા છે. તેનું કારણ અનર્પણાદ આત્મક પહેલો હેતુ છે અર્થાત્ નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મો શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયમાં પ્રધાનભાવથી વિવક્ષિત કરાયા નથી માટે ગૌણ છે. આથી હવે શંકા થાય કે નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મો જે ત્યાં રહ્યા છે તથા તેઓ ગૌણરૂપે છે, તો તેનો ત્યાં સર્વથા નિષેધ સમજવો અથવા તો બીજું કંઈક સમજવું ? એના અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંત અનિરાકરણાત્ ચ એ પ્રમાણે બીજો હેતુ આપે છે. નાસ્તિત્વ વગેરે ગૌણધર્મોના ત્યાં સર્વથા નિષેધનો અભાવ છે. અસ્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવું નાસ્તિત્વ જ અમને ઈષ્ટ છે અથવા તો નાસ્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવું અસ્તિત્વ જ અમને ઈષ્ટ છે. નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મોના સર્વથા નિષેધનો અભાવ છે એવું માનીને નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મો ત્યાં ગૌણપણે માન્યા છે. જો નાસ્તિત્વ આદિ ધર્મથી નિરપેક્ષ એવા અસ્તિત્વધર્મને સ્વીકારવામાં આવશે તો અસંભવ દોષ આવશે. ગધેડાના શિંગડાની જેમ નાસ્તિત્વથી નિરપેક્ષ એવું અસ્તિત્વ અસત્ પદાર્થ થવાની આપત્તિ આવશે. જો માત્ર અસ્તિત્વધર્મ જ માનવામાં આવે અને નાસ્તિત્વધર્મ ન માનવામાં આવે તો જેમ ઘટમાં અસ્તિત્વ છે તેમ પટમાં પણ અસ્તિત્વ છે. ઘટ અને પટ બંનેમાં એકબીજાના નાસ્તિત્વધર્મને સ્વીકારવામાં ન આવે તો અસ્તિત્વધર્મથી ઘટ અને પટ બંને પદાર્થોનો અભેદ થઈ જશે અને આવો અભેદ સ્વરૂપ પદાર્થ તો જગત્માં વિદ્યમાન નથી. આથી જ આવું અસ્તિત્વ અસંભવિત છે. વળી કોઈ કહે કે, 'ઘટમ્ આનય' તો આ વાક્ય ઘટ લાવવાની પ્રેરણા કરે છે પરંતુ પટ લાવવાની પ્રેરણા કરતું નથી એવો અર્થ બંનેને (ઘટ અને પટને) અભેદ સ્વરૂપ પદાર્થ માનવામાં આવે તો થઈ શકશે નહીં. આથી અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વધર્મથી યુક્ત જ દરેક પદાર્થો છે. ત્યાં ક્યાંક અસ્તિત્વ મુખ્ય બને છે અને નાસ્તિત્વ ગૌણ બને છે તથા ક્યાંક નાસ્તિત્વ મુખ્ય ધર્મ બને છે અને અસ્તિત્વ ગૌણ બને છે. તેનું પ્રકાશન કરનાર એવો સ્યાત્ શબ્દ થાય છે અર્થાત્ અસ્તિત્વનો પ્રધાન-ગૌણભાવથી જે અર્થ છે, તે જ અર્થ સ્યાત્ પદથી જણાય છે. કારણ કે અસ્તિ જેવો અર્થ કહે તેવા જ અર્થને સ્યાત્ પદ પ્રકાશિત કરવા માટે સમર્થ થાય છે.

(શૉન્યા૦) પર્યાયનયાદેશાત્ તુ નાસ્તિત્વાદ્યેકાન્તા મુખ્યાઃ, અસ્તિત્વૈકાન્તાસ્તુ ગુણઃ પ્રાધાન્યેનાવિવક્ષિતત્વાદ્, અપ્રતિક્ષેપાચ્ચ; તત્ર અસ્તિત્વનિરાકરણે તુ નાસ્તિત્વાદિધર્માણામનુપપત્તેઃ, કૂર્મરોમાદિવત્; નાસ્તિત્વાદિભિરપેક્ષ્યમાણં હિ વસ્તુનોઽસ્તિત્વં સ્યાચ્છબ્દેન દ્યોત્યત્તેતિ

પ્રધાનગુણભાવેનૈવ સ્યાદિતિનિપાતોઽનેકાન્તવાદઘોતકઃ । અત એવ વિધ્યર્થિનઃ પ્રતિષેધે પ્રતિ-
ષેધાર્થિનશ્ચ વિધૌ ન પ્રવૃત્તિરિતિ અત આહ-સ્યાદ્વાદોઽનેકાન્તવાદઃ, નિત્યાનિત્યાદ્યનેકધર્મ-
શબલૈકવસ્ત્વભ્યુપગમ ઇતિ યાવત્ ।

અનુવાદ :- (ઉત્તરપક્ષ - ચાલુ) : ‘ઉત્પાદ-વિનાશૌ પર્યેતિ (પ્રાપ્નોતિ) ઇતિ પર્યાયઃ’ જે ઉત્પાદ અને વિનાશને પ્રાપ્ત કરે છે તે પર્યાય કહેવાય છે તથા પર્યાય સ્વરૂપ એવો જે અર્થ છે તે પર્યાયાર્થ કહેવાય છે. આ પર્યાયાર્થને વિષય કરનાર જે નય છે તે પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આ નય પદાર્થની જુદી જુદી અવસ્થાઓને બતાવે છે. આ નયના કથનથી નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મો મુખ્ય થાય છે અને અસ્તિત્વધર્મ ગૌણ થાય છે. કારણ કે આ નયમાં અસ્તિત્વધર્મની પ્રધાનભાવથી વિવક્ષા થતી નથી. તથા અસ્તિત્વધર્મના અસ્વીકારનો પણ અભાવ છે. જો ત્યાં અસ્તિત્વધર્મનો અસ્વીકાર કરવામાં આવશે તો નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મોની અસંગતિ થઈ જશે. અસ્તિત્વ વગરના નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મો કાયબાની રૂંવાટીની જેમ અસત્ પદાર્થો થઈ જશે. દા.ત. ઘટ પદાર્થ છે તેનો ધ્વંસ થાય છે ત્યારે ઠીકરાં થઈ જાય છે. હવે આ નાસ્તિત્વ પર્યાયોને અસ્તિત્વ વગર જ માનવામાં આવશે તો આ નાસ્તિત્વ પર્યાય કયા દ્રવ્યના સહારે છે ? એ પ્રશ્નનું સમાધાન થઈ શકશે નહીં. માટે આ નાસ્તિત્વ પર્યાય અસત્ બની જવાની આપત્તિ આવશે. આથી નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મો સહિત અપેક્ષિત એવું વસ્તુનું અસ્તિત્વ સ્વીકારાય છે. તથા સ્યાત્ શબ્દવડે આવો જ અર્થ નાસ્તિ પદનો પ્રકાશિત કરાય છે. માટે સ્યાત્ (અવ્યય) નિપાત અનેકાંતવાદનો ઘોતક છે.

પરદર્શન સમુચ્ચય ગ્રન્થમાં પરમ પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મ.સા. જણાવે છે કે, વીર પરમાત્માનાં સિદ્ધાંતરૂપી દાવાનળમાં તમામ કુતર્કરૂપી લાકડાનાં સમુદાયો ભંસ્મીભૂત થઈ ગયાં છે, છતાં પણ બીજાઓવડે સંશય, વ્યવહારલોપ, વ્યતિકર, અન્વસ્થા, વિરોધ, પ્રમાબાધ, અસંભવ, સંકર આદિ દોષો આરોપિત કરાયા છે. આથી આ દોષો તો તારા શાસનનાં સિદ્ધાંતો માટે તૂણ સમાન છે. આ જ આઠ દોષોનું વર્ણન રત્નાકરાવતારિકા સ્યાદ્વાદમંજરી વગેરે ગ્રન્થોથી પણ જાણી શકાય છે.

આચાર્ય ભગવંત આ આઠ દોષમાંથી વ્યવહારલોપનું નિરાકરણ અતઃ એવ... પંક્તિ દ્વારા કરે છે. કેટલાક લોકો સ્યાદ્વાદને દૂષિત કરતા કહે છે - ‘સ્યાત્ ઘટો અસ્તિ એવ ।’ આ વાક્યથી જ ઘટમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એમ બંને ધર્મો સ્વીકારશો તો જે વ્યક્તિને ઘટ જોઈએ છે તે વ્યક્તિ ઘટ ગ્રહણની પ્રવૃત્તિ નહીં કરી શકે. કારણ કે ઘટમાં અસ્તિત્વધર્મની સાથે સમાનપણાંથી જ નાસ્તિત્વધર્મની પણ પ્રતીતિ થાય છે. વળી, જે વ્યક્તિને ઘટ જોઈતો નથી એ વ્યક્તિને ઘટમાં અસ્તિત્વધર્મ પણ હોવાથી ઘટ ગ્રહણમાં પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિ આવે છે. આથી કોઈપણ વ્યક્તિ માટે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ સ્વરૂપ વ્યવહાર શક્ય થઈ શકશે નહીં. આના માટે આચાર્ય ભગવંત કહે

કે, જ્યારે સ્યાત્ અસ્તિ એવ પ્રયોગ હોય છે ત્યારે અસ્તિત્વધર્મ પ્રધાનપણાંથી હોય છે અને નાસ્તિત્વધર્મ ગૌણપણાંથી હોય છે. આથી જે પ્રવૃત્તિની ઇચ્છાવાળો હશે તેની નિષેધમાં પ્રવૃત્તિ થશે નહીં તથા 'સ્યાત્ ઘટો નાસ્તિ એવ' આવી વાક્ય હશે ત્યારે નિવૃત્તિ અર્થવાળાની વિધિમાં પ્રવૃત્તિ થશે નહીં. કારણ કે આવા વાક્યોમાં નિષેધની પ્રધાનતા છે. આ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદમાં વ્યવહારલોપ નામનો દોષ આવતો નથી.

આથી જ આચાર્ય ભગવંત કહે છે સ્યાદ્વાદ એ અનેકાંતવાદ છે. નિત્યાનિત્ય વગેરે (આદિથી અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ, સામાન્યત્વ-વિશેષત્વ વગેરે ધર્મો સમજવાં) અનેક ધર્મોવાળી વિરુદ્ધ ધર્મોવડે યુગપત્ પરિણતિને પ્રાપ્ત કરનાર એવી એક વસ્તુનો સ્વીકાર આ સ્યાદ્વાદનો નિષ્કર્ષ અર્થ છે.

(શંન્યા૦) કથમત્યન્તવિરુદ્ધૈર્ધર્મૈરક્રમભાવિભિશ્ચૈકકાલમેકસ્ય વસ્તુનઃ પ્રદેશાભેદેનૈકાધિકરણતાશબલત્વં ઘટતે ? ન હિ યસ્યૈવ યત્કાલમસ્તિત્વં તસ્યૈવ તત્કાલં નાસ્તિત્વમુપપદ્યતે વિરોધાત્, સતિ તસ્મિન્ સઙ્કરપ્રસન્નાચ્ચેતિ । નૈષ દોષઃ, અર્પણાભેદાદવિરોધોઽસઙ્કરશ્ચાગ્નિવત્ । તથાહિ યથા દાહ-શીતજ્વરાભિભૂતશરીરયોર્મધ્યે પ્રજ્વલિતઃ યદિરાદિસારેન્ધનાભિવર્દિતશિખોઽગ્નિરવિશેષોષ્ણરૂપોઽપિ દાહજ્વરાભિભૂતશરીરાપેક્ષયોદ્ભૂતદુઃખહેતુશક્તિકઃ શીતજ્વરાભિભૂતશરીરાપેક્ષયા ચાવિર્ભૂતસુખહેતુ-શક્તિકઃ સ એવ ભવતિ । ન ચ તયોઃ શક્ત્યોઃ પરસ્પરવિરોધિન્યોરપિ ભિન્નમધિકરણમસ્તિ, ન ચૈકાધિકરણત્વાત્ સઙ્કરપ્રસન્નઃ, ન ચાનેકદેશવૃત્તિઃ, નાપિ કાલભેદઃ, કિં તર્હિ ? એકસ્મિન્નેવ કાલે એકસ્મિન્નેવાગ્નૌ પ્રદેશભેદમન્તરેણાવિરોધો દૃષ્ટો વિરુદ્ધાભિમતયોરપિ, એવં વસ્ત્વપિ સ્વરૂપાર્પણાદસ્ત્યેવ, પરરૂપાદ્યાદેશાન્નાસ્ત્યેવ, દ્રવ્યાર્થતાઽપરિત્યાગાન્નિત્યમેવ, પર્યાયાણામન્યથાભાવેઽપિ તસ્યાવિનાશાદ્; વિનાશપ્રાદુર્ભાવસમાવેશાદનિત્યમેવેત્યપ્યમાણા ધર્મ્યા યુગપદેકસ્મિન્ વસ્તુનિ ન વિરોધં સમાશ્રયન્તે । ન ચ સઙ્કરમિતિ નાસ્માન્ સ્યાદ્વાદપ્રકાશોન્મીલિતજ્ઞાનચક્ષુષઃ પ્રતિ તવોપાલમ્ભઃ શોભામાવહતિ ।

અનુવાદ :- હવે સ્યાદ્વાદમાં જે વિરોધ અને સંકર નામના દોષો પૂર્વપક્ષે આપ્યા છે, તે દોષોનો આક્ષેપ સહિત પરિહાર કરાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- એક જ કાળમાં એક વસ્તુમાં અત્યન્ત વિરોધી ધર્મ અને અક્રમભાવી ધર્મોવડે પ્રદેશ અભેદથી એકાધિકરણપણાં સ્વરૂપ અનેક સ્વરૂપવાળાપણું કેવી રીતે ઘટી શકે ? અર્થાત્ જે સમયે વસ્તુમાં નિત્યતા હોય એ જ સમયે એ જ પ્રદેશમાં અનિત્યતા સ્વરૂપ વિરુદ્ધધર્મ કેવી રીતે ઘટી શકે ? આમ છતાં આ વિરોધી એવા ધર્મોને એક જ અધિકરણમાં રાખશો તો વિરોધ નામનો દોષ આવશે તેમજ સંકર નામનો દોષ પણ આવશે. સંકર દોષની વ્યાખ્યા મુક્તાવલીમાંથી જોઈ લેવી.

ઉત્તરપક્ષ :- આચાર્ય ભગવંત આ દોષોના પરિહાર કરતાં કહે છે કે, અમારા સ્યાદ્વાદમાં આ બે દોષો ઊભા થતાં નથી. વિવક્ષા વિશેષથી (“અર્પણ”નો અર્થ વિવક્ષા કર્યો છે) આ બંને દોષો આવતા નથી. આના સંબંધમાં સ્યાદ્વાદને નિર્દોષ રીતે સિદ્ધ કરવા માટે આચાર્ય ભગવંત અગ્નિનું ઉદાહરણ આપે છે.

એક વ્યક્તિ દાહજવરથી પીડિત છે તથા બીજી વ્યક્તિ શીતજવરથી (ટાઢિયો તાવ) પીડિત છે. આ બંનેની મધ્યમાં વૃક્ષના રસવાળા લાકડાથી વધેલી જવાળાવાળો અગ્નિ છે. તે અગ્નિ સામાન્યથી તો ઉષ્ણ સ્વરૂપવાળો જ છે, તો પણ જે જીવ દાહજવરથી પરાભવ પામેલો છે, તેની અપેક્ષાએ દુઃખના કારણભૂત શક્તિવાળો થાય છે. તથા તે જ અગ્નિ શીતજવરથી પરાભવ પામેલ જીવની અપેક્ષાએ સુખના કારણભૂત શક્તિવાળો થાય છે. આમ, એક અગ્નિમાં એક જ સમયે તથા એક જ પ્રદેશમાં દુઃખના કારણભૂત શક્તિ પણ છે તથા સુખના કારણભૂત શક્તિ પણ છે. વળી, બંને પરસ્પર ભિન્ન શક્તિઓનું એક જ અધિકરણ છે. આ પ્રમાણે અગ્નિમાં રહેલી વિરોધી શક્તિઓ પણ પોતાનું કામ બજાવતી હોવાથી અપેક્ષાવિશેષથી વિરોધ નામનો દોષ આવતો નથી. વિરોધી મતવાળાઓએ પણ પ્રદેશ ભેદ વિના એક જ કાળે એક જ અગ્નિમાં આવો અવિરોધ અનુભવ્યો જ છે. આ પ્રમાણે ‘સ્યાત્ અસ્તિ એવ’ પ્રયોગમાં પણ સ્વસ્વરૂપની અપેક્ષાથી અસ્તિત્વ સ્વરૂપ ધર્મો છે તથા પર સ્વરૂપની અપેક્ષાથી નાસ્તિત્વ સ્વરૂપ ધર્મો છે. વળી, કોઈપણ વસ્તુ દ્રવ્યાર્થપણાંનો ત્યાગ ન કરતી હોવાથી નિત્ય જ છે. ભલે પર્યાયો અન્ય અન્ય પ્રકારે થાય તો પણ દ્રવ્ય તો નિત્ય જ રહે છે. દા.ત. સોનામાંથી બંગડી બને, બંગડી ભાંગીને કુંડલ પણ બને, કુંડલ ભાંગીને હાર બને. આ પ્રમાણે બંગડી, કુંડલ, હાર વગેરે ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓમાં પણ સોના સ્વરૂપ દ્રવ્ય તો કાયમ જ રહે છે. આથી જ અમે કહીએ છીએ કે દ્રવ્યાર્થપણાંથી વસ્તુ નિત્ય જ છે તથા પર્યાયાર્થપણાંથી વસ્તુ અનિત્ય જ છે. આ પ્રમાણે વિવક્ષાના ભેદથી એક જ વસ્તુમાં વિરોધી ધર્મો પણ રહી શકે છે. માટે વિરોધ નામનો દોષ સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાન્તમાં આવતો નથી. તથા જેમ પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુમાં ક્રિયાવાનુપણાંની અપેક્ષાએ મૂર્તત્વધર્મ રહ્યો છે તેમજ બહિર્-ઈન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થવાના હિસાબે ભૂતત્વ ધર્મ રહ્યો છે. આથી જ તે ચાર દ્રવ્યોમાં મૂર્તત્વ અને ભૂતત્વ જાતિ માની શકાતી ન હતી. કારણ કે સંકર નામનો દોષ આવતો હતો, પરંતુ ત્યાં જુદી જુદી અપેક્ષાથી બે ધર્મો તો માની જ શકાતા હતા. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ એક જ પદાર્થમાં જુદી જુદી અપેક્ષાથી અવિરોધી એવા બે ધર્મો માની જ શકાય છે. દા.ત. લીંબુનું શરબત પીવામાં આવે તો જેને ખટાશ જોઈએ છે, એને ખટાશ પણ મળી રહે છે, તેમજ જેને મીઠાશ જોઈએ છે એને મીઠાશ પણ મળી રહે છે. આથી અવિરોધી એવા બંને ધર્મો એક જ અધિકરણમાં રહ્યા હોવાથી સંકર નામનો દોષ પણ આવતો નથી. આમ, બધી જ વસ્તુઓમાં

અનેકાંતપણું વિવક્ષાથી સંગત થાય છે. આમ, સ્યાદ્વાદના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલા બોધવાળા એવા અમારા પ્રત્યે તમારી ટીકા સુંદરતાને વહન કરતી નથી.

(શૉન્યા૦) એવં સર્વવસ્તુષ્વનેકાન્તાત્મકત્વમવિરુદ્ધમિતિ । નન્વેવમનેકધર્માધિકરણત્વમે-
કસ્ય વસ્તુનો ન ત્વનેકાન્તાત્મકત્વમભિહિતમ્, સત્યપિ વા તત્પ્રતિપાદકશબ્દાસમ્ભવઃ । યદુક્તમ્-

“ધર્મે ધર્મેડન્ય-એવાર્થો ધર્મિણોડનન્તધર્મણઃ” (આપ્તમીમાંસા-શ્લો૦ ૨૨) ઇતિ ।

અનુવાદ :- આ પ્રમાણે એક જ વસ્તુમાં અનેક ધર્મો રહેતા હોવાથી અનેક ધર્મવાળાપણું તે વસ્તુઓમાં હોઈ શકે છે. આમ, બધી જ વસ્તુઓમાં અનેકાંતપણું અવિરુદ્ધ છે, એવું સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- આ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદ દ્વારા ભલે બધી વસ્તુઓમાં અનેક ધર્મો સિદ્ધ થાય; પરંતુ એક વસ્તુ અનેક ધર્મોનું અધિકરણ થવા માત્રથી તે વસ્તુમાં અનેકાંતાત્મકત્વ સ્વરૂપ ધર્મ કહી શકાતો નથી. વસ્તુમાં અનંત ધર્મવાળાપણું તો બધા જ દર્શનો માને છે, પરંતુ તે તે વસ્તુમાં અનેકાંતાત્મકત્વ ધર્મ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે ? આ ધર્મ તે તે વસ્તુઓમાં સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તે તે વસ્તુઓ અનંત ધર્મવાળી છે એવું સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં. કોઈ કહે, ‘મધુરઃ આમ્રઃ’ અહીં કેરીમાં મધુરરસ સ્વરૂપ ધર્મ ન હોય તો મધુરઃ આમ્રઃ એ પ્રમાણે બોલી શકાતું નથી. આ પ્રમાણે અહીં પણ તે તે વસ્તુઓમાં અનેકાંતાત્મકત્વ સ્વરૂપ ધર્મ સિદ્ધ નહીં થાય ત્યાં સુધી તે તે વસ્તુઓ અનેકાંતાત્મકત્વ ધર્મ સ્વરૂપ છે એવું કહી શકાશે નહીં. વળી, કદાચ અનેકાંતાત્મકત્વ સ્વરૂપ ધર્મ વસ્તુમાં હોઈ પણ શકે પરંતુ એ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર કોઈ શબ્દ વિદ્યમાન જણાતો નથી. જે પ્રમાણે ‘રક્તઃ ઘટઃ’ બોલીએ છીએ ત્યારે ઘટમાં રક્ત ગુણનું પ્રતિપાદન કરનાર જે પ્રમાણે રક્ત શબ્દ છે. એ જ પ્રમાણે જો ઘટઃ અનેકાંતાત્મકત્વ ધર્મ સ્વરૂપ હોય તો એવા ધર્મને પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ કયો ?

આપ્તમીમાંસા ગ્રન્થમાં સમન્તભદ્રસ્વામી જણાવે છે કે, અનંત ધર્મવાળા ધર્મોઓ દરેક ધર્મ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોઓ સ્વરૂપે જ હોય છે અર્થાત્ દરેક ધર્મ પ્રમાણે અન્ય અન્ય અર્થ જ વિદ્યમાન હોય છે. આથી અનેક ધર્મનું સમુદિત કથન કરનાર એવો કયો ધર્મ છે કે જે એ વસ્તુને અનંતધર્માત્મકત્વ સ્વરૂપ કહી શકે ? જો શ્વેતમ્ વસ્ત્રમ્ બોલશો તો શ્વેત રંગવાળા વસ્ત્રનું પ્રતિપાદન થયું, એ જ પ્રમાણે સુગંધિ વસ્ત્રમ્ બોલશો તો સુગંધિ વસ્ત્રનું જ પ્રતિપાદન થયું, એ જ પ્રમાણે અહીં એવો કયો શબ્દ તમે બોલશો જેથી અનેકાંતાત્મકત્વ ધર્મવાળી વસ્તુનું પ્રતિપાદન થશે ?

(श०न्या०) नैवम्-नयादेशे हि वस्तुनो धर्मभेदाद् विशेषो न प्रमाणादेश इति । तथाहि-
 भावार्थ-व्यवहारवत्तया द्विविधमपि जीवादितत्त्वं सकलरूपमेव, विकलरूपस्य तत्त्वैकदेश-
 त्वात् । भावार्थो हि सदद्रव्यं विधिः, व्यवहारोऽसदद्रव्यं गुणः, पय(?) (द्रव्य)प्रतिषेधः । तत्र
 यदा सदद्रव्यं जीवो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशं कालो मनुष्यादिरिति वा विधि-
 लक्षणभावार्थप्ररूपणायां शब्दः प्रयुज्यते, तदा काला-ऽऽत्मरूप-संसर्ग-गुणिदेशा-ऽर्थसम्बन्धो-
 पकारशब्दैरभेदेनाभेदात्मकस्य वस्तुनोऽभिधानात्, सकलादेशस्य प्रमाणाधीनस्य प्रयोगात् सकल-
 रूपमेव तत्त्वमभिधीयते, सदिति शब्दो हि सकलमसद्विशेषात्मकं च तत्त्वं प्रतिपादयति, तथा
 द्रव्यमिति शब्दो निःशेषद्रव्यविशेषात्मकमद्रव्यगुणाद्यात्मकं च प्रकाशयति, तथैव जीवशब्दो
 जीवतत्त्वं सकलजीवविशेषात्मकं जीवपर्यायरूपाजीवविशेषात्मकं च कथयति, तथैव धर्म
 इत्यधर्म इत्याकाश इति काल इति शब्दो धर्ममधर्ममाकाशं कालं च सकलस्वविशेषात्मकं
 निवेदयति, विधिरूपस्य भावार्थस्य प्राधान्यात् । यदा पुनरसदिति शब्दः प्रयुज्यते, तदाप्यसत्तत्त्वं
 परद्रव्य-क्षेत्र-काल-भावरूपचतुष्टयापेक्षकालादिभिरभेदोपचारेण सकलासद्विशेषात्मकं तत्त्वं
 ख्यापयति, व्यवहारस्य भेदप्राधान्यात्, तथैवाद्वयमजीव इत्यादिप्रतिषेधशब्दः सकलस्वविशेषा-
 त्मकमद्रव्यतत्त्वमजीवादितत्त्वं च प्रतिपादयति, स्यादिति निपातेन तस्य तथैवोद्द्योतनाद्, एव-
 कारेणान्यथाभावनिराकरणाच्च, वस्तुतत्त्वमिति शब्दस्तु स्यात्कारलाञ्छनसैवकारः सकलवस्तु-
 विशेषसदसदादिरूपं तत्त्वं कालादिभिरभेदेनाभेदोपचारेण वा प्रख्यापयति, तस्य भावार्थव्यवहार-
 वत्त्वाद् विधिनिषेधप्राधान्येन युगपदभिधानात् । यत्कालं वस्तुनो वस्तुत्वं तत्काल एव सकल-
 वस्तुविशेषः, तस्य तद्व्यापकत्वादिति कालेनाभेदस्तेभ्यः । द्रव्यार्थप्राधान्याद् यथा च वस्तुनो
 वस्तुत्वमात्मरूपम्, तथा सर्वे वस्तुविशेषाः, इत्यात्मरूपेणाभेदः । यथा वस्तुत्वेन वस्तुनः
 संसर्गस्तथा वस्तुविशेषैरपि, सविशेषस्यैव तस्य सम्यक्सृष्टौ व्यापारात्, ततः संसर्गेणाऽप्यभेदः ।
 यश्च वस्तुत्वस्य गुणस्य वस्तुगुणिदेशः, स एव वस्तुविशेषाणामिति गुणिदेशेनापि न भेदः । य
 एव चार्थो वस्तुत्वस्याधिकरणलक्षणो वस्त्वात्मा, स एव सकलवस्तुधर्माणामित्यर्थतोऽपि तद-
 भेदः । यश्च वस्तुनि वस्तुत्वस्य सम्बन्धः समवायोऽविष्वग्भावलक्षणः स एव सकलधर्मा-
 णामिति सम्बन्धेनापि तदभेदः । य एव चोपकारो वस्तुनो वस्तुत्वेन क्रियतेऽर्थक्रियासामर्थ्य-
 लक्षणः, स एव सकलधर्मैरपीत्युपकारेणापि तदभेदः । यथा च वस्तुशब्दो वस्तुत्वं प्रतिपादयति,
 तथा सकलवस्तुधर्मानपि, तैर्विना तस्य वस्तुत्वानुपपत्तेरिति शब्देनापि तदभेदः । पर्यायार्थिक-

પ્રાધાન્યે તુ પરમાર્થતઃ કાલાદિભિર્ભેદ એવ, ધર્મ ધર્મિણોરભેદોપચારાત્ તુ વસ્તુશબ્દેન સકલ-ધર્મવિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનોઽભિધાનાત્ સકલાદેશો ન વિરુદ્ધ્યતે; તતઃ સ્યાદ્વસ્તુ ચેત્યાદિશબ્દસ્તત્ત્વ-મનેકાન્તાત્મકં પ્રતિપાદયતીતિ નાનન્તરૂપસ્યાપિ વસ્તુનો વાચકાસમ્ભવઃ, સકલાદેશવાક્યેન તસ્ય તથા વક્તું શક્યત્વાત્ ।

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ :- આપ્તમીમાંસાનો પાઠ આપીને આપે અમને જે આપત્તિ આપી છે તે બરાબર નથી. નયનું કથન કરવામાં આવે છે ત્યારે જ વસ્તુમાં ધર્મના ભેદથી વિશેષતાઓ હોય છે. દા.ત. મૃદો ઘટઃ (માટીનો ઘટ) વિશાલઃ ઘટઃ (મોટો ઘટ) રક્તઃ ઘટઃ (લાલ ઘટ). હવે એક જ ઘટમાં બધા ધર્મો એકસાથે હોય છે તો પણ એ બધા ધર્મોનું એકસાથે કથન નયાદેશમાં થઈ શકતું નથી. કારણ કે નયના કથનમાં વસ્તુઓનું ખંડ પ્રતિપાદન થઈ શકે છે. જ્યારે એક ધર્મથી વસ્તુનું કથન કરાય તો તે નયાદેશ છે તથા સમગ્ર વસ્તુને ગ્રહણ કરીને પ્રરૂપણા કરાય તો તે પ્રમાણાદેશ છે. આ પ્રમાણાદેશને સકલાદેશ સ્વરૂપ પણ કહેવામાં આવે છે અને આ પ્રમાણાદેશથી અથવા તો સકલાદેશથી અનંતધર્માત્મિકત્વ ધર્મનું પિંડીભૂત ધર્મ સ્વરૂપે પ્રતિપાદન થઈ શકે છે.

નય, જૈનદર્શન પ્રમાણે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે અથવા તો પ્રતિપાદનના અભિપ્રાય સ્વરૂપ છે અથવા તો વસ્તુના પ્રતિપાદન સ્વરૂપ છે. આ ત્રણ અર્થમાં જ નય શબ્દનો પ્રયોગ જૈનદર્શન માને છે, પરંતુ પ્રમાણના કથનમાં તો કોઈપણ વસ્તુને અનંત ધર્મના પિંડ સ્વરૂપ જ સ્વીકારવામાં આવે છે. પ્રમાણાદેશથી કોઈપણ વસ્તુમાં ધર્મના ભેદથી ભેદ હોતો નથી. એ વસ્તુ તથાહિ-ભાવાર્થ... પંક્તિઓ દ્વારા આચાર્ય ભગવંતશ્રી જણાવે છે. કોઈપણ વસ્તુ ભાવાર્થ અને વ્યવહારવત્પણાંથી બે પ્રકારે હોય છે અને આ બે પ્રકારવાળું એવું જીવાદિ-તત્ત્વ સકલરૂપ જ હોય છે. જો કોઈપણ વસ્તુને સકલરૂપ માનવામાં આવે તો જ તે તત્ત્વ છે. જો વસ્તુને સકલરૂપ માનવામાં ન આવે તો તેવી વસ્તુઓ તત્ત્વના એકદેશ સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ એ સત્ અને દ્રવ્ય સ્વરૂપ વિધિ છે. જે સત્ છે તથા દ્રવ્ય સ્વરૂપ છે તેમજ એ બંને એકબીજાની સાથે મિલિત (ઓતપ્રોત) છે તે સત્-દ્રવ્ય સ્વરૂપ વિધિ છે. જીવ શું છે ? એવા પ્રશ્નના સંદર્ભમાં જવાબ આપે છે કે જીવ એ સદ્ દ્રવ્ય છે. આથી જીવાદિને ઉદ્દેશીને સત્ અને દ્રવ્યનું વિધાન કરવામાં આવે છે. માટે ભાવાર્થ એ સદ્ દ્રવ્ય સ્વરૂપ વિધિ છે. અહીં ભાવાર્થમાં વસ્તુનું સામાન્યથી કથન કરવામાં આવે છે, જ્યારે વ્યવહાર એ તત્ત્વના આધારે થઈ શકતો નથી, પરંતુ પદાર્થમાં રહેલા ગુણના આધારે થઈ શકે છે. આથી જે સત્ સ્વરૂપ નથી તેમજ દ્રવ્ય સ્વરૂપ નથી અર્થાત્ સત્ અને દ્રવ્ય સ્વરૂપ ન હોય તે ક્યાંતો ગુણ સ્વરૂપે હશે અથવા તો પર્યાય સ્વરૂપે હશે અથવા પર્યાય સ્વરૂપે જે હશે તે વ્યવહાર છે. વ્યવહાર ધર્મના આધારે થાય છે જ્યારે

વિધિ ધર્મોના આધારે થાય છે. પ્રાચીન ન્યાયમાં ધર્મોની વિધિની પ્રધાનતા છે. આથી પ્રાચીન ન્યાય ઘણું કરીને પદાર્થનું નિરુપણ કરે છે, જ્યારે નવ્યન્યાય ઘણું કરીને ધર્મથી પ્રરૂપણ કરે છે. આ પ્રમાણે વ્યવહાર, દ્રવ્યને છોડીને ગુણને પ્રહણ કરે છે. અહીં યયસ્ સ્વરૂપ શબ્દ વિશેષ છે. આથી વિશેષનો નિષેધ વ્યવહાર માટે કરવો તે યોગ્ય જણાતું નથી. માટે જ કૌંસમાં દ્રવ્ય પાઠ આપવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થની પ્રરૂપણામાં વિધિ આવશે. જ્યારે વ્યવહારમાં દ્રવ્યનો પ્રતિષેધ આવે છે તથા “સત્”નો પ્રતિષેધ આવે છે. હવે નથી સત્ કે નથી દ્રવ્ય, તો છે શું ? માટે અસત્ અદ્રવ્યમ્ ગુણ શબ્દ લખ્યો છે. અર્થાત્ જે ગુણ છે તે વ્યવહાર છે, જ્યારે સદ્ દ્રવ્ય સ્વરૂપ જીવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ અથવા તો મનુષ્ય વગેરે શબ્દો વિધિ લક્ષણ સ્વરૂપ ભાવાર્થ પ્રરૂપણામાં પ્રયોગ કરાય છે ત્યારે આ બધા શબ્દો દ્વારા કાળ વગેરેથી યુક્ત થવા દ્વારા અભેદથી અભેદ સ્વરૂપ વસ્તુનું પ્રતિપાદન થાય છે. જીવ સ્વરૂપ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારે ક્યાંતો એ વર્તમાનકાળની અપેક્ષાએ કરવામાં આવશે અથવા તો ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ કરવામાં આવશે. હવે જે કાળની અપેક્ષાએ જીવ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવશે એ જ સમયે જીવમાં રહેલા બાકીના ધર્મો પણ પિંડીભૂત થયેલા જ હશે. આથી કાળથી જીવતત્ત્વ એક પિંડીભૂત સ્વરૂપે જ હશે.

એ જ પ્રમાણે જીવદ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપથી પણ (આકૃતિથી પણ) પિંડીભૂત અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. જીવત્ત્વ જે સ્વરૂપથી વિદ્યમાન છે એ જ સ્વરૂપથી જીવના બાકીના ધર્મો પણ રહેલા હોય છે. આથી સ્વરૂપથી બધા જ ધર્મો પિંડીભૂત થયેલા હશે.

એ જ પ્રમાણે જીવદ્રવ્ય સંસર્ગથી પણ અભેદ સ્વરૂપે છે. સંસર્ગ એ ભેદની પ્રધાનતાવાળો સંબંધ છે. દા.ત. ‘સ્યાત્ જીવઃ અસ્તિ એવ’ પ્રયોગમાં અસ્તિત્વ ધર્મ જીવમાં રહેલો જણાય છે. એ જ પ્રમાણે તે જ દ્રવ્યમાં સંબંધિત થઈને નાસ્તિત્વ, નિત્યત્વ વગેરે ધર્મો પણ રહેલા છે. અહીં સંસર્ગમાં કોઈ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સંબંધ વિચારાતો નથી, પરંતુ જીવદ્રવ્યમાં રહેલા ધર્મોની અપેક્ષાએ જ પરસ્પર સંસર્ગ વિચારાય છે. આથી જીવના જે પ્રદેશમાં અસ્તિત્વની અનુભૂતિ થાય છે એ જ પ્રદેશમાં નાસ્તિત્વની અનુભૂતિ પણ થાય જ છે. આ વસ્તુ ત્યારે જ ઘટી શકે કે જ્યારે અનંતા ધર્મો વસ્તુમાં પૃથક્પણે રહ્યા હોય છતાં પણ એક જ સંબંધથી અભેદપણે પણ રહ્યા હોય.

એ જ પ્રમાણે ગુણીદેશથી પણ જીવદ્રવ્ય પિંડીભૂત થાય છે. અસ્તિત્વધર્મ ગુણવાન એવા દ્રવ્યના જે ક્ષેત્રમાં રહ્યો હોય તે જ ક્ષેત્રમાં બાકીના અનંતા ધર્મો પણ રહ્યા હોય છે. આથી અનંતા ધર્મો ગુણવાન એવા દ્રવ્યના ક્ષેત્ર સ્વરૂપ આલંબનથી અભેદપણાંને પ્રાપ્ત કરે છે. જીવના જે ક્ષેત્રમાં

(પોતાના જ પ્રદેશો સ્વરૂપ ક્ષેત્રમાં) અસ્તિત્વધર્મ રહ્યો છે એ જ ક્ષેત્રમાં નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મો પણ રહ્યા છે.

કોઈપણ શબ્દનો કોઈકને કોઈક વાચ્યાર્થ વિદ્યમાન હોય છે. આથી જે શબ્દનો જે અર્થ હોય તે અનંતા ધર્મોનો પિંડીભૂત થયેલો પદાર્થ જ હોય છે. દા.ત. ‘ઘટો અસ્તિ’ અહીં ઘટ પદનો વાચ્યાર્થ ઘટ પદાર્થ છે એ જ ઘટ પદાર્થ અનંતા ધર્મોનો પિંડીભૂત અર્થ છે. આથી અર્થથી અનંતા ધર્મો પિંડીભૂત જ હોય છે.

જીવાદિ પદાર્થોમાં અસ્તિત્વધર્મનો જે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ છે તે જ સંબંધ બાકીના અનંતા ધર્મોનો પણ છે. આથી જીવાદિ પદાર્થમાં અવિષ્વગૂભાવ સંબંધથી અનંતા ધર્મો રહ્યા છે. આ પ્રમાણે સંબંધથી અનંતા ધર્મોની ભેદવૃત્તિ થાય છે. સંબંધમાં અભેદની પ્રધાનતા છે અને ભેદનું ગૌણપણું છે, જ્યારે સંસર્ગમાં ભેદની પ્રધાનતા અને અભેદનું ગૌણપણું છે.

ઉપકાર એટલે કાર્ય. દા.ત. ઘટ પદાર્થનું કાર્ય જલધારણ ક્રિયા સ્વરૂપ છે. જલાધારણ એ ઘટનો સ્વભાવ છે. જ્યારે જલધારણની ક્રિયા કરવી એ ઘટ પદાર્થનો ઉપકાર છે. ઘટ પદાર્થ પોતાના અનંતા ધર્મો સહિત જ જલાધારણ ક્રિયા સ્વરૂપ ઉપકાર કરે છે. આ પ્રમાણે ઉપકારથી પણ સમસ્ત ધર્મો પિંડીભૂત થાય છે.

કોઈપણ પદાર્થનો વાચક કોઈકને કોઈક શબ્દ તો હોય જ છે. તે તે વિધિનો વાચક એવો શબ્દ મળે જ છે, ભલે ચરમવિશેષવાચક શબ્દ ન મળે, પરંતુ ચરમસામાન્યવાચક શબ્દ તો મળે જ છે. હવે આ ચરમસામાન્યવાચક શબ્દ અનંતા ધર્મોના પિંડને જણાવે છે, નહીં કે કોઈ એક જ ધર્મથી યુક્ત પદાર્થને. આ પ્રમાણે શબ્દથી પણ અનંતા ધર્મોનો પિંડીભૂત એવો જ અર્થ જણાય છે.

નય વસ્તુનું વિશ્લેષણ કરે છે અર્થાત્ આ વસ્તુ નિત્ય છે, અસ્તિત્વધર્મવાળી છે, ભૂતકાળ સંબંધી છે; જ્યારે પ્રમાણ અનંતા ધર્મો સ્વરૂપ વસ્તુને પિંડીભૂત કરીને જણાવે છે. જે પ્રમાણે કોઈક વ્યક્તિ મોદક શબ્દ બોલે તો આ મોદક શબ્દથી લાડવાનું સ્વરૂપ, મીઠાશ, આકાર, આ લાડવો કોઈક લોટનો છે, તથા મેથીવાળો છે, બદામવાળો છે. આ પ્રમાણે મોદક શબ્દ એકસાથે પિંડીભૂત એવા બધા જ ધર્મોને રજૂ કરે છે. એક લાડવા શબ્દે કેટલા બધા ધર્મોનો અભેદપિંડ વ્યક્તિ સામે રજૂ કરી દીધો. આ જ લાડવાનો ઉપકાર પણ વિદ્યમાન જ હોય છે. જેમ કે લાડવો વાત અને પિત્તપ્રકૃતિનું નિવારણ કરે છે.

આ પ્રમાણે પ્રમાણને આધીન એવો સકલાદેશનો પ્રયોગ હોવાથી આવો પ્રયોગ સકલ સ્વરૂપ તત્ત્વને કહે છે. હવે સત્ વગેરે શબ્દો કેવી રીતે સકલ સ્વરૂપ તત્ત્વને જણાવે છે? તે જણાવાય છે.

“સત્” શબ્દ બધા તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે તથા સત્ વિશેષ સ્વરૂપ તત્ત્વનું પણ પ્રતિપાદન કરે છે. બધા નયોથી જેટલા ભેદ-વિશેષો પાડવામાં આવ્યા છે એ બધા જ વિશેષોને પોતાના પેટમાં સમાવીને સત્ શબ્દએ પ્રતિપાદન કર્યું છે. જેમ કોઈ મ્યુઝિયમ શબ્દ બોલે તો આ શબ્દ બધી જ વસ્તુઓને પોતાનામાં સમાવીને પ્રતિપાદન કરે છે, તથા કબાટ શબ્દ બોલવામાં આવે તો કપડા, દાગીના વગેરે બધા જ વિશેષો એ શબ્દથી પ્રતિપાદિત થાય છે. એ જ પ્રમાણે “સત્” શબ્દ બધા જ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમજ સત્ વિશેષોનું પણ આ જ સત્ શબ્દ પ્રતિપાદન કરે છે.

દ્રવ્ય શબ્દ પણ બધા જ દ્રવ્યવિશેષો અને દ્રવ્ય ભિન્ન એવા ગુણાદિનું પણ પ્રતિપાદન કરે છે. કોઈપણ એવું દ્રવ્ય આ જગતમાં નથી જે ‘દ્રવ્ય’ શબ્દથી પ્રતિપાદિત ન થાય. જીવ શબ્દ સકલ જીવવિશેષ સ્વરૂપ તત્ત્વને તથા જીવપર્યાય સ્વરૂપ અજીવવિશેષને કહે છે. જીવ શબ્દથી હાથી, ઘોડો, મનુષ્ય વગેરે સ્વરૂપ બધા જ જીવવિશેષો આવી જાય છે તથા એ જ જીવ શબ્દથી જીવના પર્યાય સ્વરૂપ એવા તે તે જીવોના શરીરો વગેરે જે અજીવવિશેષ સ્વરૂપ છે તેનું પણ પ્રતિપાદન થઈ જ જાય છે.

એ જ પ્રકારે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ શબ્દો પણ પોતાના સ્વ અને વિશેષ સ્વરૂપ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે. ધર્મ, અધર્મ વગેરેમાં સંસ્થાન, અગુરુલઘુધર્મ, ગતિસહાયકત્વ વગેરે વિશેષોનું પણ નિરૂપણ ધર્મ અને અધર્મ વગેરે શબ્દોથી થઈ જ જાય છે. આ બધામાં વિધિ સ્વરૂપ ભાવાર્થની પ્રધાનતા હોવાથી ઉપર કહેલ સમસ્ત વસ્તુનું કથન થઈ જાય છે. આ જગતમાં વિધિનું કથન કરનારા શબ્દો પણ હોય છે અને નિષેધનું કથન કરનારા શબ્દો પણ હોય છે. દયા, અહિંસા, કરુણા આમ તો એકાર્થના વાયક શબ્દો જ જણાય છે, પરંતુ દયા અને કરુણા શબ્દ વિધિ સ્વરૂપ ભાવાર્થની પ્રધાનતાવાળા જ છે, જ્યારે અહિંસા શબ્દ નિષેધાત્મક ભાવાર્થની પ્રધાનતાવાળો છે. આ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ હકાર, નકાર ઉભયાત્મક હોય છે. સત્ તત્ત્વ એ સ્વ સ્વરૂપે છે, જ્યારે અસત્ એ પર સ્વરૂપે છે. આથી, પર સ્વરૂપ અને સ્વ સ્વરૂપનો અભેદ ન થઈ શકે. કદાચ, સમાનાધિકરણ સ્વરૂપથી એક હોઈ શકે માટે, જ્યાં અભેદ થઈ શકતો નથી ત્યાં અભેદનો ઉપચાર કરીને નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ઘટો નાસ્તિ અને ઘટો અસ્તિ બેનો અભેદ કેવી રીતે થઈ શકે ? માટે જ સ્વરૂપ અને પરરૂપ સાથે અભેદનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે.

હવે શંકા એ થાય છે કે, જે અસત્ તત્ત્વ છે એ તો અભાવ સ્વરૂપે છે. આ અભાવમાં વિશેષતાઓ કેવી રીતે હોઈ શકે ? ભાવ પદાર્થ હોય તો તો આ ઘોડો છે, આ હાથી છે, આ બકરી છે વગેરે વિશેષતાઓ જુદાં જુદાં સ્વરૂપોને કારણે થઈ શકે છે, પરંતુ અભાવમાં તો કોઈ વિશેષો કહી શકાતા નથી, છતાં પણ ગ્રંથકારે અસત્ વિશેષાત્મકમ્ શબ્દ લખ્યો છે તો આ વિશેષો

અસત્ પદાર્થોમાં કેવી રીતે થઈ શકશે ? આ પ્રશ્ન ન્યાયદર્શનમાં ઊભો થશે, પરંતુ જૈનો તો અભાવ પણ પદાર્થનું એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે એવું માને છે. વળી, એ અભાવમાં પણ તરતમતા છે. દા.ત. કોઈક વ્યક્તિ સામેવાળો પચાસ અપરાધ કરે પછી ગુસ્સે થાય છે, કોઈક વ્યક્તિ સામેવાળો સાઈઠ અપરાધ કરે ત્યારે ગુસ્સે થાય છે, કોઈક વ્યક્તિ સામેવાળો સીતેર અપરાધ કરે ત્યારે ગુસ્સે થાય છે. આ પ્રમાણે દરેકની અસહિષ્ણુતામાં તરતમતા છે. વળી આ અસહિષ્ણુતા અસત્ પદાર્થ સ્વરૂપ પણ છે. આથી અસત્ પદાર્થમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન વિશેષો પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે યદા પુનરસદિતિ... પંક્તિનો અર્થ લખીએ છીએ. જ્યારે અસત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે ત્યારે અસત્ તત્ત્વ પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાલ તથા પરભાવ સ્વરૂપ ચારની અપેક્ષાથી કાલાદિથી અભેદઉપચાર વડે બધા જ અસત્ વિશેષ સ્વરૂપ તત્ત્વને જણાવે છે. વ્યવહાર ભેદપણાંની પ્રધાનતાવાળો હોવાથી આ રીતનું કથન થઈ શકે છે. તે જ પ્રમાણે અદ્રવ્ય, અજીવ વગેરે પ્રતિષેધના વાયક શબ્દો છે અને તે પોતાના બધાં વિશેષ સ્વરૂપ અદ્રવ્યતત્ત્વ અને અજીવાદિતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. સ્યાત્ અવ્યય અનેકાંતનો ઘોતક છે. એનાંવડે વસ્તુનું વાયકપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. માત્ર સમીપ રહેલા શબ્દોનાં અર્થને એ પ્રકાશિત કરે છે. સ્યાત્ અવ્યય કોઈપણ તત્ત્વને અનેકાંત સ્વરૂપથી જ પ્રકાશિત કરે છે. આમ કરવાથી તો બધું જ અનિશ્ચયાત્મક થશે. આવું કહેવું નહીં. દા.ત. ‘સ્યાદ્ અસ્તિ એવ’ કહ્યું હોય ત્યાં જે અપેક્ષાએ અસ્તિ કીધું હોય તે અપેક્ષાએ નાસ્તિ પર્યાય આવી શકતો જ નથી. વળી, એકારથી અન્યથા ભાવની બાદબાકી થાય છે. જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી અસ્તિ છે એ જ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી નાસ્તિ પર્યાય નથી જ. આ પ્રમાણે એકારથી નાસ્તિ અંશની બાદબાકી થાય છે.

વસ્તુતત્ત્વ એ પ્રમાણે શબ્દ સ્યાત્કારથી યુક્ત હોય અને એકાર સહિત હોય તો એ શબ્દ સકલ વસ્તુવિશેષ જે સત્ સ્વરૂપ છે અથવા તો અસત્ સ્વરૂપ છે એવાં તત્ત્વને જણાવે છે. વળી એ તત્ત્વ પણ કાલાદિનાં અભેદથી અથવા તો અભેદનાં ઉપચારથી જણાવે છે. વસ્તુતત્ત્વનું વિધિ અને નિષેધની પ્રધાનતાથી યુગપત્ કથન થઈ શકતું હોવાથી વસ્તુતત્ત્વ એ સકલ વસ્તુવિશેષ જે સત્, અસત્ વગેરે સ્વરૂપ છે એવાં તત્ત્વને જણાવે છે.

હવે વસ્તુ વગેરેનો કાલાદિથી અભેદ કેવી રીતે થાય છે ? તે આચાર્ય ભગવંતશ્રી ચત્કાલં વસ્તુનો... પંક્તિઓ દ્વારા જણાવે છે. જે કાલમાં વસ્તુનું વસ્તુત્વ છે, તે જ કાલમાં વસ્તુનાં બધાં જ વસ્તુવિશેષો પણ છે. આથી કાલથી વસ્તુત્વ અને વસ્તુવિશેષનો અભેદ થાય છે. વસ્તુત્વ એ વ્યાપક છે તથા વસ્તુ-વિશેષો વ્યાપ્ય છે. વસ્તુત્વમાં સકલ વસ્તુવિશેષો સંબંધી વ્યાપકપણું હોવાથી કાલથી એ બંનેનો અભેદ થાય છે. તેઓથી દ્રવ્યાર્થનું પ્રાધાન્યપણું હોવાથી આ પ્રમાણે

અભેદ થઈ શકે છે. જે પ્રમાણે વસ્તુત્વનું પોતાનું સ્વરૂપ છે એ જ પ્રમાણે સકલ વસ્તુવિશેષોનું પણ પોતાનું સ્વરૂપ છે. આથી વસ્તુત્વ અને સકલ વસ્તુવિશેષોનો આત્મસ્વરૂપથી અભેદ થાય છે.

વસ્તુનો વસ્તુત્વની સાથે સંસર્ગ છે એવો સંસર્ગ સકલ વસ્તુવિશેષો સાથે પણ છે. વસ્તુનું વસ્તુત્વ વિશેષ સહિત કાર્યમાં વ્યાપારિત થાય છે. અર્થાત્ વસ્તુ વ્યાપાર કરે છે તો પોતાના વિશેષોને સાથે રાખીને જ વ્યાપાર કરે છે. જેમ એક યોદ્ધો લડાઈ કરે છે, તો પોતાનાં દરેક વિશેષોને (ગિંચાઈ, જાડાઈ, ચોક્કસ પ્રકારનાં કપડાંવાળો વગેરે) સાથે રાખીને જ લડાઈ કરે છે. સમ્યક્ સૃષ્ટિનો અર્થ યોગ્ય કાર્ય કરવું થાય છે. આ પ્રમાણે સંસર્ગથી પણ અભેદ થાય છે.

કોઈ પણ વસ્તુને ગુણાત્મક કહેવી હોય તો જૈનો નામને ત્વ લગાડે છે. આથી નામને ત્વ લાગતાં તે ગુણાત્મક સ્વરૂપ બને છે. નૈયાયિકો પ્રમાણે કોઈપણ શબ્દને ત્વ લગાડવામાં આવે ત્યારે જાતિવાચક શબ્દ બને છે. દા.ત. ઘટ શબ્દને ત્વ લગાડવામાં આવે તો ઘટત્વ શબ્દ થાય છે, ક્યારેક ત્વ અન્તવાણું નામ તેમનાં મતે ગુણવાચક પણ હોય છે. દા.ત. પૃથક્ત્વ. તેમનાં જ મતે કોઈ જગ્યાએ ત્વ અન્તવાણું નામ સામાન્ય ધર્મ સ્વરૂપે પણ હોય છે. દા.ત. આકાશત્વ. જૈનો પ્રમાણે તો ત્વ અન્તવાણા તમામ શબ્દો ગુણવાચક જ હોય છે. ગુણ જેમાં રહેતો હોય તે ગુણો કહેવાય છે, જેને ગુણિદેશ પણ કહેવાય છે. ગુણિદેશ સ્વરૂપે વસ્તુ પોતે જ વિદ્યમાન છે. વસ્તુત્વ સ્વરૂપ ગુણને રહેવાનો જે ગુણિદેશ છે તે જ વસ્તુવિશેષને પણ રહેવાનો ગુણિદેશ છે. આ પ્રમાણે અહીં ગુણિદેશ પ્રયુક્ત અભેદ છે.

હવે અર્થ શબ્દનો અર્થ અધિકરણ કરવો. વસ્તુત્વ સ્વરૂપ ધર્મનું અધિકરણ વસ્તુ સ્વરૂપ પોતે જ છે. એ જ પ્રમાણે સકલ વસ્તુવિશેષના અધિકરણ સ્વરૂપ પણ વસ્તુ પોતે જ છે. આ પ્રમાણે અર્થથી બધી જ વસ્તુઓ અભેદ સ્વરૂપ થાય છે.

હવે સંબંધથી અભેદ બતાવે છે - વસ્તુમાં વસ્તુત્વનો જે સમવાયસંબંધ અથવા અવિષ્વગ સ્વરૂપ સંબંધ છે, તે જ સંબંધ વસ્તુમાં રહેલા બધાં ધર્મનો પણ છે. આ પ્રમાણે સંબંધથી અભેદ થાય છે.

હવે ઉપકારથી અભેદ બતાવે છે - વસ્તુત્વ, વસ્તુમાં રહીને વસ્તુરૂપે નિર્દેશ કરાવવાની અર્થક્રિયા કરે છે અર્થાત્ વસ્તુત્વધર્મ એ વસ્તુરૂપે વ્યવહાર કરાવે છે. એ જ રીતે બાકીના ધર્મો પણ પોતપોતાની વિશેષતા બતાવવા સ્વરૂપ અર્થક્રિયા કરે છે અને એવી અર્થક્રિયા કરવા દ્વારા તે તે ધર્મ રૂપે વ્યવહાર કરાવે છે.

જે પ્રમાણે વસ્તુ શબ્દ વસ્તુત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે, એ જ પ્રમાણે બાકીના સકલ ધર્મોનું એ જ વસ્તુ શબ્દ પ્રતિપાદન કરે છે. જો બાકીનાં ધર્મોનું પ્રતિપાદન વસ્તુ શબ્દ ન કરે તો વસ્તુનું વસ્તુત્વ જ રહેતું નથી. આ પ્રમાણે શબ્દથી પણ અભેદ થાય છે.

ઉપર અભેદ કરવા માટે જે આઠેય ઉદાહરણો બતાવ્યા તે દ્રવ્યાર્થિકનયની પ્રધાનતાથી બતાવ્યા છે. હવે પર્યાયાર્થિકનયની પ્રધાનતાથી અભેદ બતાવે છે -

પર્યાયો બધાં સ્વતંત્ર જ હોય છે. આથી પ્રધાનતાથી તો કાલ વગેરેથી ભેદ જ હોય છે. જે કાલમાં દુર્જન હોય છે તે જ કાલમાં સજ્જન પણ હોય છે, પરંતુ કાલથી સજ્જનતા અને દુર્જનતાનો અભેદ ન કરી શકાય. કારણ કે બંને ભિન્ન અવસ્થાઓ છે. એક વ્યક્તિમાં એક જ સમયે સજ્જનતા અને દુર્જનતા રહી શકતી નથી. આથી અભેદનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ઉપચારથી અહીં અભેદ થશે. જગતનાં લોકો રેલવેમાં બેઠા હોય ત્યારે બોલતાં હોય છે કે સુરત ગયું, વડોદરા ગયું; ખરેખર તો ટ્રેન જતી હોય છે. પરંતુ ઉપચારથી ટ્રેનની ગતિનો તે તે નગરોમાં અભેદ કરવામાં આવે છે. આમ, વ્યવહારમાં પણ ઉપચારિત પ્રયોગો જોવા મળતા હોય છે; તે પ્રમાણે અહીં પણ ઉપચારથી અભેદ કરી શકાય છે. વસ્તુ શબ્દથી સકલ ધર્મવિશિષ્ટ વસ્તુનું કથન ધર્મ અને ધર્મીના અભેદના ઉપચારથી થતું હોવાથી સકલાદેશનો પ્રયોગ વિરોધવાળો થતો નથી. આ પ્રમાણે, વસ્તુમાં અનેક ધર્મવાળાપણું અભેદથી અથવા તો અભેદના ઉપચારથી સિદ્ધ થઈ શકતું હોય તો વસ્તુ અનેકાંત સ્વરૂપ છે એવું કહેવામાં કોઈ આપત્તિ નથી.

અગાઉ તમે કહ્યું હતું કે, વસ્તુમાં કદાચ અનેકાંતસ્વરૂપપણું હોઈ પણ શકે, છતાં પણ એ અનેકાંત સ્વરૂપપણાંને પ્રતિપાદન કરી શકીએ તેવાં શબ્દનો સંભવ નથી; તો અમે કહીએ છીએ કે સ્યાદ વસ્તુ ચ વગેરે શબ્દ અનેકાંત સ્વરૂપ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. આથી અનંત સ્વરૂપવાળી એવી વસ્તુનો પણ વાચક શબ્દ અસંભવ નથી. સકલાદેશવાક્યથી એ પ્રમાણે કહી શકાય છે.

હવે જીવાદિ તત્ત્વો અનંત ધર્મો સ્વરૂપ છે. આથી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે અનંતા પર્યાયો કે અનંતા ધર્મો એ બધાનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે થઈ શકે ?

(શૉન્યા૦) તच्च सप्तधा-यथा १ स्यादस्त्येव, २ स्यान्नास्त्येव, ३ स्यादवक्तव्यमेव, ४ स्यादस्ति नास्त्येव, ५ स्यादस्त्यवक्तव्यमेव, ६ स्यान्नास्त्यवक्तव्यमेव, ७ स्यादस्तिनास्त्यवक्तव्यमेवेति निरवशेषे जीवादितत्त्वार्थपर्याये भवति, “प्रतिपर्यायं सप्तभङ्गी” इति वचनात् ।

અનુવાદ :- કોઈપણ વસ્તુનાં એક એક ધર્મોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે ત્યારે સાત ભંગથી નિરૂપણ કરાય છે. આ પ્રમાણે, એક એક પર્યાયનું જ્યારે સપ્તભંગીથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે ત્યારે બાકીનાં ધર્મો પણ તેમાં ઉપચારથી અભેદ કરવામાં આવે છે. સપ્તભંગી પર્યાયોને આધારે

થઈ શકે છે: આધુનિક વિદ્વાનો આ વસ્તુ આમ છે અથવા આ વસ્તુ આમ નથી, આવું કહીને અટકી જાય છે. જેમ કે ઘટ છે પણ અને પટ વગેરેની અપેક્ષાએ નથી પણ; પરંતુ જે બુદ્ધિશાળી પુરુષ છે તે તો સાતે ભાંગા વિચારશે.

કોઈકે અસ્તિત્વની બાબતમાં વિવાદ ઊભો કર્યો; તો તરત જ કહેવામાં આવે છે સ્યાદસ્ત્યેવ, કોઈક કહે કે બે અસ્તિ પદાર્થોને ભેગા કરવામાં આવે તો કોઈ કહેશે બે પદાર્થનાં અભેદ સ્વરૂપ કોઈ પદાર્થ નથી. દા.ત. આકાશ, પુષ્પ ત્યારે આવી વસ્તુની રજૂઆત કરવા માટે સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તથા ઘટાદિ પદાર્થ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર વગેરેથી વિદ્યમાન જ છે તથા પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર વગેરેથી અવિદ્યમાન જ છે. ત્રીજો ભાંગો 'સ્યાદ્ અવક્તવ્યમ્ એવ' છે. એક જ સમયે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એ પ્રમાણે ઉભયધર્મથી એક સાથે વસ્તુને કહેવાની ઈચ્છા હોય તો એવો કોઈ શબ્દ નથી જે આ પ્રકારે એક જ સમયે બંને ધર્મોવાળી વસ્તુને કહી શકે. દા.ત. "શત્રુ - શાનચૌ સત્" (૩/૪/૧૨૪). અહીં શત્રુ અને શાનચ્ એ બંનેનું સત્ શબ્દ ક્રમથી પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ યુગપદ્ પ્રતિપાદન કરતો નથી. જો "સત્" શબ્દ શત્રુ અને શાનચ્ ઉભય અર્થને એકસાથે જણાવી દેવા સમર્થ હોય તો બે વાર સત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાની આવશ્યકતા ન રહે. છતાં પણ સત્ અર્થમાં શત્રુ પ્રત્યય થાય છે તેમજ સત્ અર્થમાં શાનચ્ પ્રત્યય થાય છે. આ પ્રમાણે ફરીથી જે સત્નું વિધાન કર્યું છે એ જ બતાવે છે કે કોઈપણ શબ્દ બંને ધર્મોને એકીસાથે કહેવા માટે સમર્થ થતો નથી.

ચોથો ભાંગો 'સ્યાદ્ અસ્તિ એવ, સ્યાદ્ નાસ્તિ એવ' છે. આ ભાંગા પ્રમાણે ક્રમથી વિધિ અને નિષેધની પ્રધાનતા થાય છે અર્થાત્ વસ્તુમાં રહેલા કોઈપણ ધર્મની પ્રરૂપણા કરવી હોય તો જે સમયે સ્યાદ્ અસ્તિ એવ બોલીએ એ જ સમયે સ્યાદ્ નાસ્તિ એવ પ્રધાનતાથી બોલી શકાશે નહીં, પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ તો અનુક્રમે જ એ બંને ધર્મો બોલી શકાશે.

પાંચમો ભાંગો 'સ્યાદ્ અસ્તિ એવ, સ્યાદ્ અવક્તવ્યમ્ એવ' છે. બધી જ વસ્તુઓ સ્વદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વધર્મવાળી છે તો પણ અસ્તિ, નાસ્તિ એ પ્રમાણે ઉભય શબ્દથી યુગપદ્ કહી શકાતી નથી.

છઠ્ઠો ભાંગો 'સ્યાદ્ નાસ્તિ એવ, સ્યાદ્ અવક્તવ્યમ્ એવ' છે. અહીં જે વસ્તુમાં નિષેધનો ધર્મ પ્રધાનતાથી બોલવામાં આવે છે તે જ વસ્તુમાં એકસાથે વિધિ, નિષેધ કહી શકાતાં નથી. અર્થાત્ અસ્તિ, નાસ્તિ શબ્દવડે યુગપદ્ નાસ્તિત્વધર્મની પ્રધાનતાવાળી વસ્તુ કહી શકાતી નથી. માટે જ 'સ્યાદ્ અવક્તવ્યમ્ એવ' લખવામાં આવ્યું છે.

હવે સાતમો ભાંગો 'સ્યાદ્ અસ્તિ એવ, સ્યાદ્ નાસ્તિ એવ, સ્યાદ્ અવક્તવ્યમ્ એવ' છે. ઘટ વગેરે સંમસ્ત પદાર્થો વિદ્યમાન ધર્મથી છે જ. તથા પરદ્રવ્યાદિ ચારથી નથી જ, એ પ્રમાણે ક્રમથી વિધિ

અને નિષેધની પ્રધાનતા થઈ શકે છે; પરંતુ યુગપત્ વિધિ અને નિષેધની પ્રધાનતાથી તો વસ્તુ અવક્તવ્ય જ છે.

આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ જીવાદિ તત્ત્વનાં પર્યાયોમાં સપ્તભંગીઓ થાય છે. શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દરેક પર્યાય પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન સપ્તભંગીઓ હોય છે. આથી જ અનંતા પર્યાયોમાં અનંતી સપ્તભંગીઓ થાય છે.

(શબ્દાંશ) નન્વસ્તિત્વં પ્રતિ વિપ્રતિપન્નમનસાં તત્પ્રત્યાયનાય યથા સ્યાદસ્ત્યેવેતિ પદં પ્રયોગમર્હતિ, તથા સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યાદિપદાન્યપિ પ્રયોગમર્હેયુઃ, સપ્તધા વચનમાર્ગસ્ય વ્યવસ્થાપિત-ત્વાદિતિ । નૈવમ્-સ્યાચ્છબ્દેનૈવ શેષાણાં દ્યોતિતત્વાત્ । યદા વિધિવિકલ્પસ્ય પ્રયોગસ્તદ્વિવાદ-વિનિવૃત્તયે સ્યાદ્વાદિભિર્વિધીયતે, તદા નિષેધાદિવિકલ્પાઃ ષડપિ સ્યાચ્છબ્દેન યાતા ન પુનઃ પ્રયોગ-મર્હન્તિ, તદર્થે વિવાદાભાવાત્, તદ્વિવાદે તુ ક્રમશઃસ્તત્પ્રયોગેઽપિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ । યતઃ-“પ્રશ્ન-વશાદેકવસ્તુનિ દૃષ્ટેષ્ટપ્રમાણાવિરોધેન વિધિ-પ્રતિષેધકલ્પના સપ્તભંગી” इति, તતઃ સ્યાત્કાર-લાઙ્ગનમેવકારોપહિતમર્થવત્ સર્વત્ર પ્રતિપત્તવ્યમ્ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- જો દરેક પર્યાય પ્રમાણે સપ્તભંગીઓ વિદ્યમાન છે તો દરેક પર્યાયો સપ્તભંગીનાં શબ્દો દ્વારા પ્રતિપાદન કરવામાં કેમ નથી આવતાં? જે પ્રમાણે કોઈકે પદાર્થનાં અસ્તિત્વ બાબતમાં શંકા ઉભી કરી ત્યારે તે બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિને પ્રતીતિ કરાવવા માટે કહેવામાં આવે છે કે સ્યાદ્ અસ્તિ એવ. એ જ પ્રમાણે બાકીનાં છ ભાંગાંઓ શબ્દ દ્વારા કથન થવા જોઈએ. કારણ કે તમે સાત પ્રકારનાં વચનો વ્યવસ્થિત કર્યા છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ પ્રમાણે કહેવું નહીં. સ્યાત્ શબ્દવડે જ બાકીનાં શબ્દપ્રયોગો વિદ્વાન પુરુષોને જણાઈ જાય છે. માટે એને જણાવવા માટે કાંઈ બધાં ભાંગાઓને શબ્દો દ્વારા જણાવવા આવશ્યક નથી. જ્યારે અસ્તિત્વ બાબતમાં વિવાદ ઊભો થાય ત્યારે તે વિવાદની નિવૃત્તિ માટે સ્યાદ્વાદને માનનારો જે પ્રમાણે સ્યાદ્ અસ્તિ એવ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે એ સમયે નિષેધ વગેરે છ વિકલ્પો સ્યાત્ શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તે વિકલ્પોને જણાવવા માટે કાંઈ શબ્દપ્રયોગની આવશ્યકતા રહેતી નથી. શ્રોતા અવ્યુત્પન્ન હશે તો સાતે ભાંગાઓને શબ્દો દ્વારા ક્રમશઃ જણાવશે. જો વિવાદ ન થાય તો સ્યાત્ શબ્દથી બાકીનાં વિકલ્પો જણાઈ જાય છે. અને કદાચ વિવાદ થશે તો અનુક્રમે તે સાતે ભાંગાઓનાં શબ્દપ્રયોગો અનુક્રમે કરવામાં આવે તો પણ કોઈ દોષ નથી.

પ્રશ્નનાં વશથી (વિપ્રતિપત્તિના વશથી) કોઈપણ વસ્તુમાં દૃષ્ટ અને ઇષ્ટ પ્રમાણનાં અવિરોધથી વિધિ અને પ્રતિષેધની કલ્પના સ્વરૂપ સપ્તભંગીઓ છે. કોઈપણ નિરૂપણ પ્રમાણ-સંવાદી અને

પ્રયોજન-સંવાદી હોવું જોઈએ. તેથી અંતે અમે કહીએ છીએ કે સ્યાત્કારથી ચિહ્નિત અને એવકાર ઉપાધિથી યુક્ત એવો પ્રયોગ જ સર્વત્ર સ્વીકારવાંયોગ્ય છે.

(શ૦ન્યા૦) “સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” (તત્ત્વાર્થસૂત્રે અ. ૧. સૂ. ૧.)
 ઇત્યાદિ-શાસ્ત્રવાક્યે ‘ઘટમાનય’ ઇત્યાદિલોકવાક્યે ચ પ્રતિપત્તિભિપ્રાયવશાત્ સામર્થ્યાદ વા તદવગતેઃ સ્યાચ્છબ્દૈવકારયોઃ પ્રયોગાભાવ ઇતિ લોકશાસ્ત્રવિરોધોઽપિ નાસ્તિ ।

“સદેવ સર્વં કો નેચ્છેત્ સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાત્” । (આપ્તમીમાંસા-શ્લો૦ ૧૫)

ઇત્યાદૌ ચ “સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાદ્” ઇતિ વચનાત્ સ્યાચ્છબ્દાર્થાવગતેસ્તદપ્રયોગઃ । ‘કથञ्ચિત્ તે સદેવેષ્ટમ્’ ઇત્યાદૌ કથञ्ચિદિતિ વચનાત્ તત્પ્રયોગવદિતિ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- જો સર્વ સ્થાનમાં સ્યાત્કારથી ચિહ્નિત અને એવકારની ઉપાધિથી અર્થવાન્ એવો શબ્દપ્રયોગ જ થવો જોઈએ. છતાં પણ “સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” (તત્ત્વાર્થસૂત્રે અ. ૧. સૂ. ૧) વગેરે શાસ્ત્રવાક્યો તથા ઘટમ્ આનય વગેરે લૌકિકવાક્યમાં સ્યાત્કાર તથા એવકારનો પ્રયોગ શા માટે કરાયો નથી ?

ઉત્તરપક્ષ :- શાસ્ત્રવાક્યો અને લૌકિકવાક્યોને સાંભળવાથી જ શ્રોતાં સમજી જાય છે કે પ્રતિપાદન કરનાર સ્યાત્ અને એવકાર ઉપાધિથી યુક્ત જ વસ્તુનું કથન કરે છે. અથવા તો પ્રતિપાદન કરનારનાં સામર્થ્યથી જ સ્યાત્ શબ્દ તેમજ એવકાર શબ્દનો બોધ થઈ જાય છે. આથી એ બંને શબ્દો, પ્રયોગમાં બતાવાતાં નથી. આ પ્રમાણે, લોક અને શાસ્ત્ર એ પ્રમાણે બંને વાક્યોમાં કોઈ વિરોધ પણ નથી.

અમે હવે આપ્તમીમાંસા પાઠનો ભાવાર્થ જણાવીએ છીએ. અહીં માત્ર અડધો શ્લોક જ આપવામાં આવ્યો છે. અમે આખો શ્લોક જણાવી અને સ્યાત્ અને એવકારનાં અભાવમાં પણ એ બંને પદોનો બોધ થઈ જ જાય છે, એવું સિદ્ધ કરીએ છીએ.

સદેવ સર્વં કો નેચ્છેત્ સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાત્ । અસદેવ વિપર્યાસાન્ન ચેન્ન વ્યવતિષ્ઠતે ॥

(આપ્તમીમાંસા - શ્લો - ૧૫)

તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવથી આખું વિશ્વ જ સત્ છે. આવું કોણ નથી માનતું ? અર્થાત્ બધા જ માને છે. પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવથી બધું જ અસત્ છે. જો પરદ્રવ્યાદિ ચારથી બધું જ અસત્ માનવામાં ન આવે તો સત્ વસ્તુ સ્વરૂપને જ પ્રાપ્ત કરતી નથી. દા.ત. ઘટને પટાદિ દ્રવ્યથી અસત્ છે એ પ્રમાણે માનવામાં નહીં આવે તો ઘટને પટાદિ દ્રવ્ય સ્વરૂપ માનવાની આપત્તિ આવશે. અને આ પ્રમાણે તો ઘટ ક્યારેય ઘટ તરીકે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકશે નહીં. ઉપરોક્ત શ્લોકમાં “સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાત્”... એ

પ્રમાણેના વચનથી જણાય છે કે દરેક વસ્તુ સ્વદ્રવ્યાદિથી સત્ છે અને આથી જ સ્યાત્ શબ્દનો અર્થ પણ જણાઈ જ જાય છે. માટે સ્યાત્ શબ્દનો પ્રયોગ હોતો નથી. વળી, કથञ्चित્ સદેવેષ્ટમ્ વગેરે પ્રયોગોમાં કથञ्चित્ એ પ્રમાણેના વચનથી જેમ સ્વદ્રવ્યાદિ ચારથી સત્ છે અને પરદ્રવ્યાદિ ચારથી ‘અસત્’ છે એવો બોધ થાય છે. આ પ્રયોગમાં જેમ સ્યાત્ પદના અભાવમાં સ્યાત્ પ્રયોગના અર્થનો બોધ થઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે અન્ય પ્રયોગોમાં પણ સ્યાત્ પદનો અભાવ હોય તો પણ સ્યાત્ પદનો બોધ થઈ જ જાય છે.

(શંન્યા) અમતિ ગચ્છતિ ધર્મિણમિત્યમે: “દમ્યમિ-તમિં” [ઉણાં ૨૦૦.] ઇતિ તે અન્તો ધર્મ્મઃ; ન એકોઽનેકઃ, અનેકોઽન્તો યસ્યાસાવનેકાન્તઃ, તસ્ય વદનં તથાત્વેન પ્રતિપાદનમ્, તત્ત્વ સ્વાભ્યુપગતસ્યૈવ ભવતીત્યુક્તમ્ । નિત્યેત્યાદિ-“નેધ્રુવે” [૬.૩.૧૭.] [ઇતિ] ત્યચિ નિત્યમ્-ઉભયાન્તાપરિચ્છિન્નસત્તાકં વસ્તુ, તદ્વિપરીતમનિત્યમ્ । આદીયતે-ગૃહ્યતેઽર્થોઽસ્માદિતિ “ઉપસર્ગાદ્ દઃ કિઃ” [૫.૩.૮૭.] ઇતિ કૌ આદિઃ, તસ્માત્ સહભુવઃ સામાન્યાદયો ધર્મ્માઃ ક્રમભુવશ્ચ નવ-પુરાણાદયઃ પર્યાયા ગૃહ્યન્તે । ધારયતિ ધર્મિરૂપમધર્મિતાં પ્રતિ યત્ “અર્ત્તોરિસ્તુ” [ઉણાં ૩૩૮.] ઇતિ મે ધર્મઃ-વસ્તુપર્યાયઃ, ધર્મમન્તરેણ ધર્મિણઃ સ્વરૂપનાશાત્ । શામ્યતિ-વિરુદ્ધૈર્ધર્મૈર્યુગપત્ પરિણતિમુપયાતીતિ “શમેર્ભ ચ વા” [ઉણાં ૪૭૦.] ઇત્યલે શબલમ્ । એત્યભેદં ગચ્છતિ “ભીળ્-શલિં” [ઉણાં ૨૧.] ઇતિ કે એકઃ । વસન્તિ સામાન્યપર્યાય-વિશેષરૂપા ધર્મા અસ્મિન્નિતિ “વસેર્ણિદ્વા” (ઉણાં ૭૭૪.) ઇતિ તુનિ વસ્તુ । નિત્યાનિત્યાદિનાઽનેકેન ધર્મેણ શબલં યદેકં વસ્તુ તસ્યાભ્યુપગમઃ-પ્રમાણાવિરુદ્ધોઽજ્ઞીકારઃ, તત એવ શબ્દાનાં સિદ્ધિર્ભવતિ, નાન્યથા ।

અનુવાદ :- હવે આચાર્ય ભગવંત ‘સ્યાદ્વાદોઽનેકાન્તવાદઃ નિત્યાનિત્યાદ્યનેકધર્મશબલૈકવસ્ત્વ-ભ્યુપગમ ઇતિ યાવત્ ।’ વાક્યના તમામ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અને સમાસને બતાવે છે. સૌ પ્રથમ અન્ત શબ્દને જણાવે છે - ધર્મિને જે પ્રાપ્ત કરે છે એવા અર્થમાં “અમ્” ધાતુને ‘દમ્યમિ તમિં...’ (ઉણાદિં ૨૦૦) સૂત્રથી “ત” પ્રત્યય થતાં અન્ત શબ્દ બને છે. આ અન્ત શબ્દનો ધર્મ એ પ્રમાણે અર્થ થાય છે. હવે ‘ન એક ઇતિ અનેકઃ’ તથા અનેકઃ અન્તઃ યસ્ય સ ઇતિ અનેકાન્તઃ અનેક ધર્મવાળો કોઈક પદાર્થ એ પ્રમાણે અનેકાન્ત નો અર્થ થાય છે. તથા અનેકાન્તસ્ય વદનમ્ ઇતિ અનેકાન્તવાદઃ. અનેક ધર્મવાળા પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરવું એ અનેકાન્તવાદનો અર્થ થાય છે અને આ કથન પોતે સ્વીકારેલા પદાર્થોમાં જ થાય છે.

હવે નિત્ય શબ્દને બતાવે છે - નિથી પર ધ્રુવ અર્થમાં નૈધ્રુવે (૬/૩/૧૭) સૂત્રથી ત્યચ્ પ્રત્યય થાય છે; તથા તેમ થતાં નિત્ય શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉભય સીમાથી અનિર્ધારિત સત્તાવાળી વસ્તુઓ નિત્ય કહેવાય છે અને તેનાથી વિપરીત અનિત્ય કહેવાય છે.

હવે આદિ શબ્દ સંબંધમાં કહે છે. જેનાથી અર્થ ગ્રહણ કરાય છે એવા અર્થમાં આ + દા ધાતુને ઉપસર્ગદ્વય દ્વારા કિઃ (૫/૩/૮૭) સૂત્રથી કિ પ્રત્યય થતાં આદિ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. આ આદિ શબ્દથી સાથે રહેનારા એવા સામાન્ય, વિશેષ વગેરે ધર્મો તથા ક્રમથી રહેનારા એવા નવા-પુરાણા વગેરે ધર્મો ગ્રહણ કરાય છે.

હવે ધર્મ શબ્દને બતાવે છે - અધર્મીપણાં પ્રત્યે ધર્મી સ્વરૂપને જે ધારણ કરે છે એવા અર્થમાં “અતીરિસ્તુ... (ઉણાદિં ૩૩૮) સૂત્રથી “ધૃ” ધાતુને મ પ્રત્યય થતાં “ધર્મ” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તુનો પર્યાય એ ધર્મ શબ્દનો અર્થ છે. ધર્મ વિના ધર્મીનું સ્વરૂપ નાશ પામે છે. આથી જ ધર્મી સ્વરૂપને જે ધારણ કરે છે એવી વ્યુત્પત્તિ ધર્મના અર્થ માટે અમે કરી છે.

હવે શબલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - વિરુદ્ધ ધર્મવડે યુગપત્ પરિણતિને જે પ્રાપ્ત કરે છે એવા અર્થમાં “શમ્” ધાતુને “શમેર્બ ચ વા” (ઉણાદિં ૪૭૦) સૂત્રથી “અલ” પ્રત્યય થઈને મ્નો બ્ થતાં શબલ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. વિરુદ્ધ ધર્મવડે યુગપત્ પરિણતિને પ્રાપ્ત કરવી એ શબલ શબ્દનો અર્થ થશે. અહીં શબલ શબ્દ લાખવા દ્વારા આચાર્ય ભગવંતે બે વિરોધી ધર્મોને એક કરીને ધર્મ કહેવા માંગે છે. દા.ત. નિત્ય અને અનિત્ય એ બંને ધર્મો ભેગા થઈને યુગપત્ પરિણામને પ્રાપ્ત કરીને વસ્તુ-નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ ધર્મને પ્રાપ્ત કરે છે.

હવે એક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવવા દ્વારા અર્થને બતાવે છે - અભેદને જે પ્રાપ્ત કરે છે એવા અર્થમાં “ભીળ્-શલિ..” (ઉણાદિં ૨૧) સૂત્રથી ઇ ધાતુને ક પ્રત્યય થતાં એક શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. અભેદને પ્રાપ્ત કરનાર એ પ્રમાણે એક શબ્દનો અર્થ થાય છે.

હવે વસ્તુ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવવા દ્વારા અર્થને બતાવે છે - સામાન્ય પર્યાય અને વિશેષ પર્યાય સ્વરૂપ ધર્મો જેમાં રહે છે એ અર્થમાં વર્ણનદ્વારા (ઉણાદિં ૭૭૪) સૂત્રથી તુન્ પ્રત્યય થતાં વસ્તુ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય અને વિશેષ પર્યાયવાળો જે પદાર્થ છે તે વસ્તુ શબ્દનો અર્થ છે.

હવે સંપૂર્ણ વાક્યનાં અર્થને કહે છે - નિત્યાનિત્ય વગેરે અનેક ધર્મવડે યુગપત્ પરિણતિને પ્રાપ્ત કરનાર એવી એક વસ્તુનો પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ એવો સ્વીકાર એ અનેકાંતવાદનો અર્થ છે. અને આવા અર્થવાળા અનેકાંતવાદથી શબ્દોની સિદ્ધિ થાય છે, પરંતુ અન્ય પ્રકારે શબ્દોની સિદ્ધિ થતી નથી.

(શંન્યાં) અત આહ-એકસ્યૈવેતિ-તથાહિ-યસ્યૈવ વર્ણસ્ય હ્રસ્વત્વં વિધીયતે તસ્યૈવ દીર્ઘત્વાદિઃ, તસ્ય ચ સર્વાત્મના નિત્યત્વે પૂર્વધર્મનિવૃત્તિપૂર્વકસ્ય હ્રસ્વાદિવિધેરસમ્ભવઃ; એવમનિત્યત્વેऽપિ જનનાનન્તરમેવ વિનાશાત્ કસ્ય હ્રસ્વાદિવિધિરિતિ સામાન્યાત્મના નિત્યઃ, હ્રસ્વાદિધર્માત્મના ચાનિત્ય ઇતિ । તથા દ્રવ્યાણાં સ્વપરાશ્રયસમવેતક્રિયાનિર્વર્તકં સામર્થ્યં કારકમ્, તત્ત્વ કત્ત્વાદ્યનેકપ્રકારમભિન્નસ્યાપ્યુપલભ્યતે; યથા પીયમાનં મધુ મદયતિ, વૃક્ષમારુહ્ય તતઃ

ફલાન્યવચિનોતિ, વિષયેભ્યો બિમ્બદનાત્મજસ્તેભ્ય એવાત્માનં પ્રયચ્છંસ્તૈરેવ બન્ધમાપ્નોતીત્યાદિ, તત્ત્વ કથમેકસ્ય સર્વથા નિત્યત્વે એકરૂપાં વૃત્તિમવલમ્બમાનસ્યાવસ્થાન્તરાભિવ્યક્તરૂપોપલમ્બા-
ડભાવાદ્ ઘટતે ? इति साध्यसाधनरूपकारकव्यवहारविलोपः । अनित्यत्वेऽपि न घटते, तथाहि-
स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वम्, तच्च-

“इदं फलमियं क्रिया करणमेतदेष क्रमो व्ययोऽयमनुषङ्गजं फलमिदं दर्शयं मम ।

अयं सुहृदयं द्विषन् प्रकृतदेशकालाविमाविति प्रतिवितर्कयन् प्रयतते बुधो नेतरः” ॥८॥

इत्येवमात्मकपरिदृष्टसामर्थ्यं कारकप्रयोक्तृत्वलक्षणम्, तदपि नानित्यस्य क्षणमात्रावस्थायि-
त्वेनोपजननान्तरमेव विनष्टस्य युज्यते, किं पुनः कारकसंनिपातः ? इति नित्यानित्यात्मकः
स्याद्वादोऽङ्गीकर्तव्यः ।

અનુવાદ :- હવે આચાર્ય ભગવંતે જે અનેકાંતવાદનું આલંબન લીધું છે તે જ અનેકાંતવાદને
અવર્ણ વગેરેમાં સિદ્ધ કરીને બતાવે છે - બૃહદ્વૃત્તિમાં એકસ્યૈવ હિ... પંક્તિ લખવા દ્વારા આચાર્ય
ભગવંત જણાવે છે કે હ્રસ્વ, દીર્ઘ વગેરે વિધિઓ, અનેક કારકોનું મળવું, સમાનાધિકરણપણું,
વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ વગેરે સ્યાદ્વાદ વિના સંગત થતાં નથી. .

તથાહિ... પંક્તિનો અર્થ સમજતાં પહેલાં કેટલીક વાતોની ચર્ચા કરવી આવશ્યક છે. આચાર્ય
ભગવંતે જે અનેકાંતવાદનું આલંબન લીધું છે તે જ અનેકાંતવાદને અવર્ણ વગેરેમાં સિદ્ધ કરીને
બતાવે છે, પરંતુ ભગવત્ પતંજલિ દ્વારા રચાયેલ મહાભાષ્યમાં શબ્દ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે,
એક જ અથવા તો અનેક છે વગેરે બાબતોનો વ્યવસ્થિત જવાબ (નિષ્કર્ષ) અપાયો નથી. એમણે
શબ્દને એક પણ સિદ્ધ કર્યો છે, અનેક પણ સિદ્ધ કર્યો છે. જુદાં જુદાં દાર્શનિકો પણ આ બાબતમાં
એક થઈ શકતા નથી. અનેકાંતવાદને નહીં સમજનારા અનેકાંતવાદમાં અલગ અલગ દોષો આપે
છે. સૌ પ્રથમ આ અલગ અલગ દોષોની વિચારણા કરી લઈએ. આ દોષો સ્યાદ્વાદરહસ્ય નામના
ગ્રન્થમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. આ દોષો જોયા પછી અનેકાંતવાદમાં આ દોષો આવતા નથી,
એ બાબતનો જવાબ આચાર્ય ભગવંત અત્યંત રમણીય સ્વરૂપે આપે છે અને એ જવાબ દ્વારા
તથાહિ... પંક્તિનો અર્થ સમજાશે. સૌ પ્રથમ નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ વગેરે વિરુદ્ધધર્મો એક જ
અધિકરણમાં જો રહે તો જે દોષો ઉત્પન્ન થાય છે તેનું સ્વરૂપ વિચારીએ.

(૧) સંકર દોષ : જે સ્વરૂપથી અકાર નિત્યત્વનું અધિકરણ બને છે, તે જ સ્વરૂપથી અકાર
અનિત્યત્વનું અધિકરણ પણ બને છે. નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ ધર્મનો અત્યંતભાવ અલગ
અલગ પદાર્થોમાં મળે છે અને એ જ બંને ધર્મો અકારમાં એકસાથે મળે છે. માટે સંકર નામનો
દોષ આવે છે.

(૨) વ્યતિકર દોષ : જે સ્વરૂપથી અકારમાં નિત્યત્વનો સદ્ભાવ થાય છે એ જ સ્વરૂપથી અકારમાં અનિત્યત્વ પણ ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રમાણે નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ બંને ધર્મો એક થવાં સ્વરૂપ વ્યતિકર દોષ આવે છે. જે વ્યક્તિ અનિત્યધર્મને માનીને ઘટને લાવશે એનો ઘટ હંમેશ માટે નહીં ફુટવાની આપત્તિ આવશે. એ જ પ્રમાણે આકાશ અનિત્ય થવાને કારણે નાશ થવાની આપત્તિ આવશે.

(૩) સંશયદોષ :- વ્યતિકર દોષના કારણે અકારમાં નિત્યત્વ રહે છે કે અનિત્યત્વ રહે છે, આવો નિર્ણય ન થઈ શકતો હોવાથી સંશય નામનો દોષ ઉપસ્થિત થાય છે. કારણ કે જે અકારમાં નિત્યત્વની પ્રતીતિ થાય છે એ જ અકારમાં નિત્યત્વના અભાવની પણ પ્રતીતિ થાય છે.

(૪) અનવસ્થાદોષ :- અકાર જે સ્વરૂપથી નિત્યત્વનું અધિકરણ બને છે તથા જે સ્વરૂપથી અનિત્યત્વનું અધિકરણ બને છે, એ બંને સ્વરૂપો વસ્તુમાં એક જ સ્વભાવથી રહે છે કે ભિન્ન સ્વભાવથી રહે છે, એ સૌ પ્રથમ નક્કી કરવું પડશે. જો એક જ સ્વભાવથી વસ્તુમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ ઉભય રહે તો નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ એક થઈ જવાની આપત્તિ આવે. આ આપત્તિનું કારણ બંને ધર્મોને રાખનાર એક જ પ્રકારનો સ્વભાવ છે. હવે જો ભિન્ન સ્વભાવોથી બંને ધર્મો અકારમાં રહેતા હોય તો એ ભિન્ન સ્વભાવોને એક કરવા માટે નવા સ્વભાવની કલ્પના કરવી પડશે. આમ, નવા-નવા સ્વભાવની કલ્પના કરતાં અનવસ્થા નામનો દોષ ઉત્પન્ન થશે.

(૫) દૃષ્ટહાનિદોષ :- જો અકારમાં નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ ઉભય ધર્મ માનશો તો પ્રત્યક્ષથી અકારમાં જે અનિત્યત્વધર્મ દેખાય છે એ ધર્મનો નાશ થવાથી દૃષ્ટહાનિ નામનો દોષ આવે છે.

(૬) અદૃષ્ટકલ્પનાદોષ :- અકારમાં નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ ધર્મ ક્યારેય જણાયો જ નથી છતાં તમે નવા ધર્મની કલ્પના કરી છે. આથી અદૃષ્ટકલ્પના નામનો દોષ આવે છે.

વળી, ક્યાંક ક્યાંક વિરોધ, અપ્રતિપત્તિ તથા વ્યવહારલોપ વગેરે દોષો પણ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યા છે. અહીં વિરોધ અને વ્યવહાર દોષ આગળ આવી ગયા છે. અપ્રતિપત્તિદોષ આ પ્રમાણે છે - સ્યાદ્વાદમાં સંશયનું સમાધાન થઈ શકતું નથી, આથી વસ્તુ સ્વરૂપનો યથાર્થબોધ થઈ શકતો નથી. માટે સ્યાદ્વાદમાં અપ્રતિપત્તિ (અજ્ઞાન) દોષ પણ છે.

ઉપરોક્ત બધા જ દોષો એકાંતવાદી તરફથી બતાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ અમે જે સ્વરૂપથી અનેકાંતવાદને માનીએ છીએ એ સ્વરૂપનો આપને બોધ ન હોવાથી ઉપરોક્ત દોષોનો અવકાશ રહે છે. અમારી સ્યાદ્વાદની માન્યતા આ પ્રમાણે છે - અમે જે ઉપાધિથી વસ્તુમાં નિત્યત્વ રાખીએ છીએ એ જ ઉપાધિથી વસ્તુમાં અનિત્યત્વ રાખતાં નથી.

પર્યાય સ્વરૂપ ધર્મથી વસ્તુમાં અનિત્યત્વ રાખીએ છીએ અને દ્રવ્યત્વ સ્વરૂપ ધર્મથી વસ્તુમાં નિત્યત્વ રાખીએ છીએ. જો પર્યાય સ્વરૂપથી જ વસ્તુમાં અનિત્યત્વની સાથે નિત્યત્વ રાખતાં હોત તો તો તમે કહેલા બધા જ દોષોનો અવકાશ ઊભો થાત. આ પ્રમાણે કોઈપણ વસ્તુમાં એકસાથે બે ધર્મોનો એક જ સ્વરૂપથી અભેદ ન થતો હોવાથી સંકરદોષનો પ્રસંગ નથી તેમજ વ્યતિકરદોષનો પણ અવકાશ નથી. તથા જે સ્વરૂપથી અનિત્યત્વધર્મ રહેતો હોય એ જ સ્વરૂપથી નિત્યત્વધર્મ રહે તો સંશયદોષ ઊભો થાય, પરંતુ અમારા મતમાં તો ભિન્ન સ્વરૂપથી ધર્મો રહેતાં હોવાથી સંશય નામનો દોષ પણ નથી. આ જ પ્રમાણે અનવસ્થાદોષનું નિરાકરણ પણ થઈ જ જાય છે. ઘટ વગેરેમાં ઘટની અવસ્થાનો નાશ થતો જણાય છે અને માટી સ્વરૂપ અવસ્થાનો નાશ થતો નથી, આથી પ્રત્યક્ષથી જ ઘટમાં ઉભય ધર્મની પ્રાપ્તિ એકસાથે જણાતી હોવાથી દૃષ્ટાનિદોષનો પણ સંભવ જણાતો નથી. અદૃષ્ટકલ્પનાદોષ પણ પદાર્થમાં આ પ્રમાણે રહેશે નહીં. કારણ કે કોઈપણ પદાર્થમાં નિત્યાનિત્યધર્મ પ્રત્યક્ષથી જ દેખાય છે. આ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદ પક્ષમાં કોઈપણ દૂષણોને અવકાશ નથી.

આ બધી ચર્ચાઓના અંતે પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત પોતાના અભિપ્રાયના નિષ્કર્ષરૂપ પંક્તિ બૃહનૂ-ન્યાસમાં લખે છે. જે તથાહિ... દ્વારા જણાવી છે. ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપથી એક જ પદાર્થમાં વિરોધી એવા ધર્મો પણ રહેતા હોવાથી જે વર્ણમાં દ્રસ્વપણાંનું વિધાન કરાય છે, તે જ વર્ણોમાં દીર્ઘત્વ વગેરેનું વિધાન પણ થઈ શકે છે. જો અવર્ણને સંપૂર્ણ સ્વરૂપથી નિત્ય નહીં માનો તો પૂર્વધર્મની નિવૃત્તિપૂર્વક દ્રસ્વ વગેરે વિધિનો સંભવ થશે નહીં. એ જ પ્રમાણે વર્ણને અનિત્ય જ માનશો તો વર્ણની ઉત્પત્તિ થયા પછી તેનો તરત જ નાશ થઈ જશે. આથી કોની દ્રસ્વ વગેરે વિધિ કરવી ? એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે. આથી જ અમે વર્ણને સામાન્ય સ્વરૂપથી નિત્ય માનીએ છીએ તથા દ્રસ્વ વગેરે વિધિ સ્વરૂપથી અનિત્ય માનીએ છીએ. દરેકે આ વસ્તુ સ્વીકારવી જ પડશે.

હવે 'તથા દ્રવ્યાનામ્ સ્વપરાશ્રય સમવેતક્રિયાનિર્વતકમ્ ...' વગેરે પંક્તિઓનો અનુવાદ લખાય છે. ભર્તૃહરિ વિરચિત વાક્યપદીયગ્રન્થના ત્રીજા કાંડમાં સાધનસમુદેશમાં એક શ્લોક આવે છે જે આ પ્રમાણે છે :

“સ્વાશ્રયે સમવેતાનાં, તદ્વદેવાશ્રયાન્તરે । ક્રિયાણામભિનિષ્પત્તૌ, સામર્થ્ય સાધનં વિદુઃ ॥ ૧ ॥”

પોતાના આશ્રયમાં સમવાય સંબંધથી રહેલી ક્રિયાની નિષ્પત્તિમાં જે સામર્થ્ય છે (ક્ષમતા છે) તે કારક કહેવાય છે. સાધનનો અર્થ કારક સમજવો. એ જ પ્રમાણે પરસ્વરૂપ આશ્રયમાં સમવાય સંબંધથી રહેલી એવી ક્રિયાની નિષ્પત્તિમાં જે સામર્થ્ય છે, તે કારક કહેવાય છે. ટૂંકમાં દ્રવ્યોમાં રહેલી ક્રિયાની નિષ્પત્તિનું જે સામર્થ્ય તે સાધન (કારક) છે.

આચાર્ય ભગવંતની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સ્વ અને પરમાં સમવાય સંબંધથી રહેલી એવી ક્રિયાને પ્રાપ્ત કરાવનાર એવું દ્રવ્યોનું જે સામર્થ્ય છે તે કારક કહેવાય છે. ‘દેવદત્તો ગચ્છતિ’ અહીં સ્વાશ્રયમાં સમવાય સંબંધથી રહેલી એવી ગમનક્રિયાનું સામર્થ્ય છે તથા “દેવદત્તઃ ઓદનં પચતિ”માં પરમાં આશ્રિત એવી (ઓદનમાં રહેલી) સમવાય સંબંધથી રહેલી પચતિ ક્રિયાનું સામર્થ્ય તે પણ કારક કહેવાય છે. આમ તો શક્તિને કારક કહેવાય છે. આથી દેવદત્તને બદલે શક્તિને પ્રથમા થવાની આપત્તિ આવે, પરંતુ શક્તિ એ ગુણ સ્વરૂપ છે. આથી ગુણ અને ગુણીનો અભેદ માનીને ગુણી એવા દ્રવ્યને કારક કહ્યું છે. હવે આ કારકો કર્તા વગેરે અનેક પ્રકારનાં છે તથા આ અનેક પ્રકારના કારકો અભિન્ન એવા દ્રવ્યમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. દા.ત. પીવાતું એવું મધુ (માદક દ્રવ્ય) મદને કરે છે. અહીં પીવાની ક્રિયાની અપેક્ષાએ મધુ શબ્દમાં કર્મત્વશક્તિ આવે છે તથા મદયતિ ક્રિયાની અપેક્ષાએ મધુમાં કર્તૃત્વશક્તિ આવે છે. સંસ્કૃત વાક્ય પીયમાનં મધુ મદયતિ એ પ્રમાણે હતું. આ વાક્યમાં એક જ મધુ શબ્દમાં કર્તૃત્વ અને કર્મત્વ એમ બે પ્રકારની કારકશક્તિ આવે છે. વૃક્ષમ્ આરુહ્ય તતઃ ફલાનિ અવચિનોતિ । આ વાક્યમાં વૃક્ષ સ્વરૂપ પદાર્થમાં ચડવાની ક્રિયાની અપેક્ષાએ કર્મત્વશક્તિ આવે છે અને ભેગા કરવાની ક્રિયાની અપેક્ષાએ અપાદાન શક્તિ આવે છે.

હવે, ત્રીજું ઉદાહરણ બતાવે છે - વિષયેભ્યો બિમ્બદનાત્પન્નઃ તેભ્યઃ એવ આત્માનમ્ પ્રયચ્છન્ તૈઃ એવ ભન્ધમ્ આપ્નોતિ । આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - વિષયોથી ભય પામતો એવો મૂર્ખ વિષયોને પોતાની જાતને સોંપતો વિષયોવડે બંધને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ઉદાહરણમાં વિષયોમાં અપાદાન કારકપણું, સંપ્રદાન કારકપણું તેમજ કરણ કારકપણું એકસાથે જુદી જુદી ક્રિયાની અપેક્ષાએ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે, જો એક દ્રવ્યમાં સર્વથા નિત્યપણું માનવામાં આવે તો એમાં અન્ય અન્ય અવસ્થાવાળા સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિનો અભાવ થાય છે અને આમ થાય તો એક જ પદાર્થમાં ભિન્ન ભિન્ન કારકપણું કેવી રીતે ઘટી શકે ? આમ, એકાંત નિત્યપક્ષમાં મધુ, વૃક્ષ તથા વિષય વગેરે શબ્દોમાં અનેક કારકોની પ્રાપ્તિનો અસંભવ થશે. આ પ્રમાણે સાધ્યસાધનરૂપ કારકવ્યવહારનો લોપ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. અહીં સાધ્ય એટલે ક્રિયા અને સાધન એટલે કારક.

કોઈ પણ વસ્તુને જો એકાંતે અનિત્ય માનવામાં આવે તો પણ તેવી વસ્તુ ઘટી શકતી નથી. આથી જ આપણને ક્રિયાની શક્તિ જાણવાની જો તો આપણને કારકની શક્તિ જાણવાની જોઈશે. આથી જ આપણને કારકની શક્તિ જાણવાની જોઈશે.

અનિત્યપક્ષ ઘટી શકશે નહીં. વળી, એકાંતે અનિત્યપક્ષ માનવામાં આવે તો આ ફળ છે, આ ક્રિયા છે. આ કરણ છે, આ ક્રમ છે. (કોઈપણ કાર્યની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે ઉત્પત્તિનો જે ક્રમ બતાવવામાં આવ્યો છે, તેવા અર્થની અપેક્ષાવાળો આ ક્રમ શબ્દ છે.) આ નાશ છે, આ સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું એવું ફળ છે, મારી આ દશા છે, આ મિત્ર છે, આ શત્રુ છે. આ વ્યક્તિ આ ક્ષેત્રનો છે, આ વ્યક્તિ બીજા ક્ષેત્રનો છે, તથા આ વ્યક્તિ જુવાન છે, આ વ્યક્તિ વૃદ્ધ છે એ પ્રમાણે વિચાર કરતો એવો પંડિત પુરુષ પ્રવર્તે છે, કોઈ બીજો નહીં. આ પ્રમાણેના સ્વરૂપવાળું પ્રત્યક્ષથી જણાયેલું એવું સામર્થ્ય એ કારકને ઉત્પન્ન કરાવવાવાળું થાય છે. વળી, તે ઉત્પન્ન થયા પછી ક્ષણમાત્ર રહીને નાશ થઈ જતું હોવાથી એકાંત અનિત્યપક્ષમાં ઘટી શકશે નહીં. જો એક કારક નહીં ઘટી શકે તો કારકોનો સમૂહ તો કેવી રીતે ઘટી શકે ? આથી નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ સ્યાદ્વાદ જ સ્વીકારવા યોગ્ય છે.

(શૉન્યા૦) તથા તમન્તરેણ સામાનાધિકરણ્યં વિશેષણ-વિશેષ્યભાવોઽપિ નોપપદ્યતે । તથાહિ-ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તયોરેકત્ર વૃત્તિઃ સામાનાધિકરણ્યમ્, તયોક્ષાત્યન્તભેદે ઘટ-પટયોરિવ નૈકત્ર વૃત્તિઃ । નાપ્યત્યન્તાભેદે, ભેદનિબન્ધનત્વાત્ તસ્ય, નહિ ભવતિ નીલં નીલમિતિ । કિઞ્ચ, નીલશબ્દાદેવ તદર્થપ્રતિપત્તાવુત્પલશબ્દાનર્થવ્યપ્રસજ્ઞઃ । તથૈકં વસ્તુ સદેવેતિ નિયમ્યમાને વિશેષણ-વિશેષ્યભાવાભાવઃ । વિશેષણાદ્ વિશેષ્યં કથઞ્ચિદર્થાન્તરંભૂતમધ્યુપગન્તવ્યમ્ । અસ્તિત્વં ચેહ વિશેષણમ્, તસ્ય વિશેષ્યં વસ્તુ તદેવ વા સ્યાદન્યદેવ વા ? ન તાવત્ તદેવ, ન હિ તદેવ તસ્ય વિશેષ્યં ભવિતુમર્હતિ, અસતિ ચ વિશેષ્યે વિશેષણત્વમપિ ન સ્યાદ્, વિશેષ્યં વિશિષ્યતે યેન તદ્વિશેષણમિતિ વ્યુત્પત્તેઃ । અથાન્યત્, તદ્દર્શન્યત્વાવિશેષાત્ સર્વં સર્વસ્ય વિશેષણમ્ । સમવાયાત્ પ્રતિનિયતો વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ ઇતિ ચેદ્, ન-સોઽપ્યવિષ્વ(પિ હ્ય)ગ્ભાવલક્ષણ એવૈષ્ટવ્યઃ, રૂપાન્તરપરિકલ્પનાયામનવસ્થાપ્રસજ્ઞઃ । ન ચાસાવત્યન્તભેદેઽભેદે વા સંભવતીતિ ભેદાભેદલક્ષણ-સ્યાદ્વાદોઽકામેનાપ્યધ્યુપગન્તવ્યઃ ।

અનુવાદ :- સ્યાદ્વાદ વિના સમાનાધિકરણપણું તથા વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ પણ સંગત થશે નહીં. ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળા એવા બેનું એક જ અધિકરણમાં રહેવું એ સમાનાધિકરણપણું કહેવાય છે. શબ્દો ચાર પ્રકારના હોય છે :

(૧) જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક : જાતિ છે પ્રયોગમાં (વ્યવહારમાં) કારણ જેને એવા શબ્દો જાતિપ્રવૃત્તિ-નિમિત્તક” કહેવાય છે. દા.ત. ‘ગો’ શબ્દના પ્રયોગમાં ગોત્વ જાતિ કારણ બને છે.

(૨) ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક : ગુણ છે પ્રયોગમાં કારણ જેને એવા શબ્દો ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક કહેવાય છે. દા.ત. “શુક્લમ્” શબ્દ. આ શબ્દના વ્યવહારમાં ગુણ કારણ સ્વરૂપે બને છે.

(૩) દ્રવ્યપ્રવૃત્તિનિમિત્તક : દ્રવ્ય પ્રયોગમાં કારણ બને છે જે શબ્દોને તે શબ્દો દ્રવ્યપ્રવૃત્તિ-નિમિત્તક કહેવાય છે. દા.ત. દેવદત્ત શબ્દ. આ શબ્દનાં વ્યવહારમાં દેવદત્ત નામનો પદાર્થ જ કારણ બને છે.

(૪) ક્રિયાપ્રવૃત્તિનિમિત્તક : ક્રિયા પ્રયોગમાં કારણ બને છે જેઓને તે શબ્દ ક્રિયાપ્રવૃત્તિ-નિમિત્તક કહેવાય છે. દા.ત. પાચક વગેરે શબ્દોના વ્યવહારમાં રાંધવાની ક્રિયા કારણ બને છે. “નીલ ઘટઃ” અહીં ઘટ નામના પદાર્થમાં નીલ સ્વરૂપ ગુણ અને ઘટત્વ સ્વરૂપ જાતિ બંને અનુક્રમે ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક અને જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દો છે તથા ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળા એવા આ બેનું ઘટ નામના પદાર્થમાં જ રહેવું સંભવે છે. આને સમાનાધિકરણપણું કહેવાય છે. જો નીલ ગુણ અને ઘટત્વ જાતિમાં અત્યંત ભેદ હોત તો ઘટ અને પટની જેમ એક જ અધિકરણમાં (સમાન પ્રદેશવાળા એક જ અધિકરણમાં) રહેવાપણું થાત નહીં. અહીં નીલ અને ઘટત્વનો કંઈક અપેક્ષાએ અભેદ હોવાથી બંને એકાધિકરણમાં રહેલા જણાય છે. વળી “નીલ” અને “ઘટત્વ” વચ્ચે અત્યંત અભેદ હોય તો પણ બંને એક જ અધિકરણમાં રહી શકત નહીં. સમાનાધિકરણપણું ભેદ સ્વરૂપ કારણથી જ ઘટી શકે છે. એક જ “નીલ” વર્ણની અપેક્ષાએ એવું કહી શકાતું નથી કે નીલ, નીલ વર્ણ થાય છે. અહીં નીલ અને ઘટમાં ભેદને કારણે સમાનાધિકરણપણું થઈ શક્યું છે. તથા અત્યંત અભેદ માનવામાં આવત તો “નીલ” અને “ઘટ” એ બેનું ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપપણું પણ રહેત નહીં.

વળી, “નીલ” શબ્દથી જ ઉત્પલ શબ્દની પ્રતીતિ થઈ જવાથી “નીલોત્પલમ્” પ્રયોગને બદલે માત્ર નીલ શબ્દનો પ્રયોગ જ સાર્થક થાત અને ઉત્પલ શબ્દમાં અનર્થકપણાંનો પ્રસંગ આવત. સ્યાદાદને સ્વીકારવાથી જ ઉપરોક્ત પ્રયોગો સાર્થક થઈ શકશે.

સ્યાદાદને સ્વીકારવામાં નહીં આવે તો વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ પણ ઘટી શકશે નહીં. એક વસ્તુ “સત્” જ છે એવું નિયમન કરાયે છતે વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ ઘટી શકશે નહીં. કંઈક અન્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલું એવું વિશેષ્ય હોય છે. આથી વિશેષણથી કંઈક અન્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલું એવું વિશેષ્ય જ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. હવે એક વસ્તુ “સત્” જ છે, આવો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે “સત્” એ વિશેષણ છે અને વસ્તુ એ વિશેષ્ય છે. હવે “સત્”થી અન્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલ એવું વિશેષ્ય છે ? અથવા તો “સત્” સ્વરૂપવાળું જ વસ્તુ સ્વરૂપ વિશેષ્ય છે ? અહીં જો સત્ વિશેષણ સ્વરૂપને વસ્તુ (વિશેષ્ય) સ્વરૂપ જ માનવામાં આવે તો બંને એક થઈ જવાથી “સત્” શબ્દ એ વસ્તુ શબ્દનું વિશેષણ થઈ શકશે નહીં, કારણ કે એ જ સ્વરૂપવાળું વિશેષણ એ જ સ્વરૂપવાળા વિશેષ્ય સ્વરૂપે થઈ શકતું નથી અને બંને એક સ્વરૂપવાળા થઈ જાય તો ક્યાંતો વિશેષ્ય રહી શકશે અથવા તો વિશેષણ રહી શકશે. હવે જો એકલુ વિશેષણ રહે તો

વિશેષ્યની ગેરહાજરીમાં વિશેષણ પોતાનો વિશેષણપણાનો ધર્મ પણ રાખી શકશે નહીં. જેનાવડે વિશેષ્ય વિશેષિત કરાય છે, તે વિશેષણ કહેવાય છે. અહીં વિશેષિત કરવા યોગ્ય કોઈ રહ્યું જ નથી (વિશેષ્યનો અભાવ છે માટે) તો પછી “સત્” શબ્દમાં વિશેષણપણું પણ કેવી રીતે આવી શકશે ?

વિશેષણથી વિશેષ્ય અન્ય છે એવો વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવે તો અન્યમાં કોઈ વિશેષતા ન હોવાથી બધા જ બધાના વિશેષણ બની જશે. કારણ કે સત્ એ વિશેષણ છે અને વસ્તુ એ વિશેષ્ય છે. હવે અન્ય તરીકે ક્યાં વિશેષ્યને સમજવો ? એ ખુલાસો થયો નથી. આથી કોઈપણ વિશેષણનું કોઈપણ વિશેષ્ય બની જવાની આપત્તિ આવશે. આથી વિશેષણ વિશેષ્યભાવ જ ઘટી શકશે નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- અમે તો સમવાય સંબંધ માન્યો છે. આથી ચોક્કસ એવો વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ ઘટી શકશે. જેમ કે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે સમવાય સંબંધથી વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ ઘટી શકે છે.

ઉત્તરપક્ષ (જૈનો) :- અરે વૈશેષિકો ! જો તમે સમવાય સંબંધ માનશો તો અનવસ્થા નામના દોષની મહાનદીને પાર કરવી તમારા માટે અત્યંત દુષ્કર થઈ જશે. તમે પૃથ્વીત્વના યોગથી પૃથ્વી એવું જ્ઞાન થાય છે, એ પ્રમાણે માનો છો; પરંતુ હકીકતમાં તો પૃથ્વીત્વ અને પૃથ્વીમાં કોઈ તફાવત જ નથી. પૃથ્વીનું જે અસ્તિત્વ સ્વરૂપ છે એ જ પૃથ્વીત્વ તરીકે ઓળખાય છે. આથી આ પૃથ્વીત્વ કાંઈ સામાન્ય (જાતિ) સ્વરૂપ નવો પદાર્થ નથી. હવે જો પૃથ્વીના જ પોતાના સ્વરૂપ પૃથ્વીત્વને પૃથ્વી સાથે સંબંધિત રાખવા માટે જો સંબંધ તરીકે તમોને સમવાય ઈષ્ટ છે, તો પછી સમવાયને પણ પોતાના સ્વરૂપ સમવાયત્વ સાથે સંબંધિત રાખવા માટે પણ નવો સંબંધ માનવો પડશે.

પૂર્વપક્ષ :- સમવાયમાં રહેલ સમવાયત્વ એ સમવાયના સ્વભાવ સ્વરૂપ નથી, (જાતિ સ્વરૂપ નથી,) પરંતુ સમવાયની ઉપાધિ સ્વરૂપ છે. તેથી એ બે વચ્ચે કોઈ સંબંધની આવશ્યકતા નથી.

ઉત્તરપક્ષ (જૈનો) : જો સમવાયમાં સમવાયત્વને સ્વભાવ રૂપ માનવામાં ન આવે તો સમવાય પોતે સ્વભાવહીન બની જશે. અર્થાત્ સમવાયનો પોતાનો કોઈ સ્વભાવ રહેશે નહીં. આથી સમવાય પોતે આકાશપુષ્પ જેવો અસત્ પદાર્થ બની જશે. જે જે સત્ પદાર્થો છે, તે તે સ્વભાવ હીન હોતાં નથી. આથી સમવાયમાં પણ સમવાયત્વ સિદ્ધ થાય જ છે. હવે જેમ પૃથ્વીમાં પૃથ્વીત્વને સમવાય સંબંધથી રાખવામાં આવે છે તેમ સમવાયમાં સમવાયત્વને પણ કોઈક સંબંધથી રાખવો પડશે. અહીં જે સંબંધની કલ્પના કરશો એ સંબંધમાં પણ જે સ્વભાવ રહ્યો હશે-તેને રાખવા નવા સંબંધની કલ્પના કરવી પડશે. આ પ્રમાણે નવા નવા સંબંધોની કલ્પના કરવા દ્વારા અનવસ્થા

નામની મેહાનદી પાર કરવી અત્યંત દુષ્કર થશે. અહીં નવા સંબંધનું નામ અવિષ્વગ્ભાવ શબ્દ દ્વારા બતાવાયું છે.

આ પ્રમાણે અત્યંત ભેદ માનવામાં આવશે અથવા તો અત્યંત અભેદ માનવામાં આવશે તો વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ ઘટી શકશે નહીં. આથી અનિચ્છાએ પણ દરેક પદાર્થમાં ભેદાભેદ સ્વરૂપ સ્યાદ્વાદ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. આમ થવાથી “એકમ્ વસ્તુ સત્ એવ” વગેરે શબ્દપ્રયોગમાં વિશેષણ-વિશેષ્ય ભાવ સહેલાઈથી ઘટી શકશે.

(શ૦ન્યા૦) આદિગ્રહણાત્ સ્વસંજ્ઞાદયોઽપિ । તથાહિ-અકારાકારયોર્યદિ સાધર્મ્યમેવ સ્યાત્, તદાઽસ્તિત્વેનેવાન્યૈરપિ ધર્મૈઃ સાધર્મ્યં સર્વમેકં પ્રસજ્યેત । યદિ ચ વૈધર્મ્યમેવ, તદા કસ્ય-ચિદસ્તિત્વમપરસ્ય નાસ્તિત્વમન્યસ્ય ચાન્યદિતિ તુલ્યત્વાભાવ ઇતિ । સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યાત્મકસ્યાદ્વાદ-સમાશ્રયણે હ્રસ્વદીર્ઘયોઃ કાલભેદેન વૈધર્મ્યેઽપિ તુલ્યસ્થાનાઽઽસ્યપ્રયત્નત્વેન સાધર્મ્યમસ્તીતિ સ્વસંજ્ઞાવ્યવહારઃ । કિન્ચ, શબ્દાનુશાસનમિદમ્, શબ્દં પ્રતિ ચ વિપ્રતિપદ્યન્તે-નિત્ય ઇત્યેકે, અનિત્ય ઇત્યપરે, નિત્યાનિત્ય ઇતિ ચાન્યે ।

અનુવાદ :- બૃહદ્વૃત્તિ, ટીકામાં “વિશેષણવિશેષ્યભાવાદયઃ” પંક્તિ લખી છે ત્યાં આદિ શબ્દથી સ્વ-સંજ્ઞા વગેરેને પણ ગ્રહણ કરવા અર્થાત્ સ્વ-સંજ્ઞા વગેરે પણ સ્યાદ્વાદથી જ સિદ્ધ થાય છે.

સ્વ-સંજ્ઞા એ સાધર્મ્યધર્મથી જ સિદ્ધ થઈ શકશે. પરંતુ વૈધર્મ્યધર્મથી સ્વ-સંજ્ઞા સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં. સમાન ધર્મવાળાપણું એટલે સાધર્મ્ય અને વિરુદ્ધ ધર્મવાળાપણું એટલે વૈધર્મ્ય. હવે, અકાર અને આકાર વચ્ચે માત્ર સાધર્મ્ય (સમાન ધર્મવાળાપણું) ધર્મ જ માનીશું તો અસ્તિત્વ વગેરેની જેમ અન્ય અન્ય ધર્મોથી પણ સાધર્મ્ય થઈ જશે અને આમ થશે તો બધું જ એક થઈ જશે. આથી અકાર સાથે જેમ આકારનું સાધર્મ્ય થશે તે જ પ્રમાણે ઇકાર, ઉકાર વગેરે તમામની સાથે પણ સમાન ધર્મવાળાપણું થઈ જતાં બધા જ વર્ણોમાં સ્વ-સંજ્ઞા થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. આ આપત્તિ ન આવે તે માટે જો તમામ પદાર્થોમાં માત્ર વૈધર્મ્ય જ માનવામાં આવે તો કોઈકમાં અસ્તિત્વધર્મ રહેશે અને કોઈકમાં નાસ્તિત્વધર્મ રહેશે તથા અન્યમાં બીજો કોઈ ધર્મ રહેશે. આ પ્રમાણે તો બધા જ પદાર્થો એકબીજા સાથે વિરુદ્ધ ધર્મવાળા થવાથી તુલ્યપણાંનો જ અભાવ થઈ જશે. આથી સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય સ્વરૂપ સ્યાદ્વાદ જ અનિચ્છાએ પણ સ્વીકારવો પડશે. આ સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર થતાં અકારનાં ઉચ્ચારણમાં એક માત્રા જેટલો સમય છે અને આકારનાં ઉચ્ચારણમાં બે માત્રા જેટલો સમય છે. આથી હ્રસ્વ અને દીર્ઘમાં કાળનાં ભેદથી વૈધર્મ્ય હોવા છતાં પણ સમાન એવા સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્નથી સમાન ધર્મવાળાપણું પણ થાય જ છે. આ પ્રમાણે વર્ણોમાં સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય સ્વરૂપ ઉભય ધર્મની એકસાથે પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી સ્વસંજ્ઞાના વ્યવહારની પણ અબાધિતપણે પ્રાપ્તિ થશે જ. આ બધું સ્યાદ્વાદથી જ શક્ય થશે.

સ્વસંજ્ઞાદયઃમાં જે આદિ શબ્દ લખવામાં આવ્યો છે ત્યાં આદિથી શું લેવું ? એવી જિજ્ઞાસાનાં અનુસંધાનમાં ન્યાસસારસમુદ્ધારમાં સ્થાની-આદેશ, નિમિત્ત-નિમિત્તી, પ્રકૃતિ-વિકાર વગેરે પ્રદર્શ કરવા. જો એક વર્ણ અથવા તો પ્રકૃતિમાં માત્ર સ્થાની સ્વરૂપ ધર્મ જ રાખવામાં આવે તો આદેશ સ્વરૂપ ધર્મ માની શકાશે નહીં. દા.ત. ઇનો ય્ આદેશ થાય છે એવું કથન જ્યાં કરવામાં આવે છે ત્યાં ઇને સ્થાની માનવામાં આવે છે અને ય્ ને આદેશ માનવામાં આવે છે. હવે આ ઇમાં જો માત્ર સ્થાની સ્વરૂપ ધર્મ જ રહે તો અધિસ્ત્રિ વગેરે અવ્યયીભાવ સમાસમાં ઈનો જે ઇ આદેશ થયો છે, તે થઈ શકશે નહીં. કારણ કે ઇને જે સ્થાની સ્વરૂપ માન્યો છે, એને જ હવે આદેશ સ્વરૂપે માની શકાશે નહીં. આ વસ્તુ સ્યાદ્વાદ માનવાથી જ સિદ્ધ થઈ શકશે.

આ જ પ્રમાણે કોઈ પણ વર્ણમાં અથવા તો પ્રકૃતિમાં નિમિત્ત-નિમિત્તી, પ્રકૃતિ-વિકાર ભાવ સ્યાદ્વાદથી જ સ્વીકારી શકાશે.

વળી આ શબ્દાનુશાસન છે. આથી શબ્દોને કેવા માનવા ? નિત્ય માનવા ? કે અનિત્ય માનવા ? આ માન્યતાને અર્થે વિપ્રતિપત્તિ (વિરોધ) છે. કેટલાક લોકો શબ્દને નિત્ય માને છે. બીજાઓ અનિત્ય માને છે અને અન્યો નિત્યાનિત્ય માને છે.

(શ૦ન્યા૦) તત્ર નિત્યત્વાનિત્યત્વયોરન્યતરપક્ષપરિગ્રહે સર્વોપાદેયત્વવિરહઃ સ્યાદિત્યાહ-સર્વપાર્ષદત્વાચ્ચેતિ-સ્વેન રૂપેણ વ્યવસ્થિતં વસ્તુતત્ત્વં પૂર્ણાતિ પાલયતિ “પ્રઃ સદ્” [ઉણા૦ ૮૧૭.] इति सदि पर्षद्, पर्षदि साधु “पर्षदो ण्यणौ” [૭.૧.૧૮.] इति णे पार्षदं साधारण-मित्यर्थः । अथवा पार्षदः परिचारक उच्यते, स च परिषत्साधारण इत्यर्थः । पार्षदत्वेन च साधारणत्वं लक्ष्यते, तेन सर्वेषां पार्षदं सर्वसाधारणमिति । [सकलदर्शन-] दृश्यते एकदेशेन तत्त्वमेतैरिति दर्शनानि नयाः, समस्तानां दर्शनानां यः समुदायस्तत्साधारणस्याद्वादस्याभ्युपगमो-ऽतितरां निर्दोष इत्यर्थः ।

અનુવાદ :- હવે માત્ર નિત્ય અથવા તો માત્ર અનિત્ય પક્ષનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો આ વ્યાકરણ બધાને ઉપાદેય બની શકશે નહીં. આમ બધાને ઉપાદેયપણું થાય તો જ આ વ્યાકરણની સાર્થકતા પ્રાપ્ત થાય. આથી સકલ દર્શનોનાં સમૂહસ્વરૂપ સ્યાદ્વાદનો આશ્રય જ અત્યંત નિર્દોષ છે.

હવે સર્વપાર્ષદત્વાત્ ચ શબ્દને ખોલે છે - સ્વ સ્વરૂપથી વ્યવસ્થિત થયેલા વસ્તુતત્ત્વનું જે પાલન કરે છે તે અર્થમાં પૂ ધાતુને પ્રઃ સદ્ (ઉણાદિ - ૮૮૭) સૂત્રથી સદ્ પ્રત્યય થાય છે અને તેમ થવાથી પર્ષદ્ શબ્દ બને છે. હવે પર્ષદિ સાધુ આ અર્થમાં “પર્ષદોણ્યણૌ” (૭/૧/૧૮) સૂત્રથી ણ પ્રત્યય થતા પાર્ષદમ્ શબ્દ બને છે. જેનો સાધારણ એવો અર્થ થાય છે અથવા તો પાર્ષદમ્ એટલે

સેવક અર્થ થાય છે અને તે સભામાં સાધારણ વ્યક્તિ તરીકે હોય છે. આથી પાર્ષદ શબ્દથી સાધારણપણું નક્કી થાય છે. હવે સર્વેષામ્ પાર્ષદ इति सर्वपार्षदत्वम् શબ્દ થશે. જેનો અર્થ બધામાં સાધારણ એ પ્રમાણે થશે. આ વ્યાકરણનું બધા જ દર્શનોમાં સાધારણપણું છે.

હવે સકલદર્શનનો અર્થ ખોલે છે - એક દેશવડે તત્ત્વ જેઓવડે જોવાય છે તે દર્શનો છે. અને તે જ નયો છે અને સમસ્ત દર્શનોનો જે સમુદાય તેમાં સાધારણ એવા સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર અત્યંત નિર્દોષ છે.

(શ૦ન્યા૦) एतदेव स्वोक्तेन द्रढयति-अन्योन्येत्यादि-साध्यधर्मवैशिष्ट्येन पच्यते हेत्वादि-भिर्व्यक्तीक्रियते “मा-वा-वदि०” [उणा० ५६४.] इति से पक्षः-साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी, ‘ध्वनिरनित्य एव’ इत्यादि[:] प्रतिकूलः पक्षः प्रतिपक्षः, अन्योन्यं पक्षस्य प्रतिपक्षास्तेषां भावः, एकस्मिन् धर्मिणि परस्परविरुद्धधर्मोपन्यास इति, ततः । यथेति दृष्टान्तोपन्यासे । परे भव-च्छासनादन्ये । सातिशयो मत्सरोऽसहनताऽस्त्येषाम् अतिशायने मत्वर्थीये मत्सरिणः । प्रकर्षे- णोद्यते प्रतिपाद्यते स्वाभ्युपगतोऽर्थ एभिरिति “व्यञ्जनाद् घञ्” [५.३.१३२.] इति घञि प्रवादाः प्रवचनानि । यथा परस्परविरोधात् परे प्रवादा मत्सरिणः, न तथा तव समयो मत्सरी । अत्र विशेषणद्वारेण हेतुमाह-पक्षपातीति, यतो रागनिमित्तवस्तुस्वीकाररूपं पक्षं पातयति नाशयती-त्येवंशीलः, रागस्य जीवनाशं नष्टत्वात्, अत्रैव हेतुमाह-नयानशेषानविशेषमिच्छन्निति-नयान् नैगमादीन् समस्तान् अविशेषमभेदं यथा भवति एवमङ्गीकुर्वन् न तव स (मयो) मत्सरी । अयं भावः-नयानां समत्वेन दर्शनाद् रागमयस्य पक्षस्य पातितत्वात् समयस्य मत्सराभावः, परेषां विपर्ययाद् मत्सरसद्भाव इति । सम्यगेति गच्छति शब्दोऽर्थमनेनेति “पुत्राम्नि०” (५. ३. १३०.) इति घे समयः सङ्केतः, तत्सामर्थ्यप्रवृत्तत्वात् सिद्धान्तः समयशब्देनाभिधीयते । यदुक्तम्-

“समयबलेन परोक्षानुभवसाधनमागमः” इति ।

यद्वा सम्यग् અયન્તિ ગચ્છન્તિ જીવાદયઃ પદાર્થાઃ સ્વસ્મિન્ સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠાં પ્રાપ્નુવન્ત્યસ્મિન્નિતિ સમય આગમઃ । મત્સરિત્વસ્ય વિધેયત્વાત્ તેનૈવ નજઃ સમ્બન્ધાત્ પક્ષપાતિશબ્દેન ત્વસમ્બન્ધાત્ પ્રક્રમભેદાભાવઃ ।

અનુવાદ :- આ સ્યાદ્વાદ અત્યંત નિર્દોષ છે. એ જ વસ્તુને પોતે કહેલ ઉક્તિવડે દૃઢ કરે છે. આ શ્લોક સ્યાદ્વાદમંજરી ગ્રંથમાં આચાર્ય ભગવંતે જણાવેલ છે.

સૌ પ્રથમ પક્ષની વ્યાખ્યા કરે છે - પચ્યતેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - હેતુ વગેરે દ્વારા સાધ્યધર્મ વિશિષ્ટપણાંથી જે વ્યક્ત કરાય છે, આ અર્થમાં પચ્ ધાતુથી મા-વા-વદિ... (ઉણાદિ૦ ૫૬૪) સૂત્રથી

સ પ્રત્યય થતાં પક્ષ શબ્દ બને છે. આમ સાધ્ય-ધર્મથી વિશિષ્ટ એવો જે ધર્મી છે તે “પક્ષ” કહેવાય છે અને આ પક્ષ, હેતુ વગેરેવડે પ્રગટ કરાય છે. દા.ત. ધ્વનિઃ અનિત્યઃ । અહીં અનિત્યત્વધર્મ ધ્વનિ સ્વરૂપ પક્ષમાં રહે છે. આથી અનિત્યત્વ એ સાધ્ય સ્વરૂપ ધર્મ બનશે અને આવા સાધ્ય સ્વરૂપ ધર્મથી વિશિષ્ટ ધ્વનિઃ એ પક્ષ કહેવાય છે.

હવે પ્રતિપક્ષની વ્યાખ્યા કરે છે - ‘પ્રતિકૂલઃ પક્ષઃ = પ્રતિપક્ષઃ’ જે લોકો શબ્દમાં અનિત્યત્વ નથી માનતા અને માત્ર નિત્યત્વ માને છે તેવા લોકોને માટે ‘ધ્વનિઃ અનિત્યઃ’ એ પ્રતિપક્ષ બની જશે. હવે જેને માટે પક્ષ છે તે જ વસ્તુ અન્ય લોકો માટે પ્રતિપક્ષ બની જશે તથા બીજાઓનો જે પક્ષ છે તે પણ બીજાઓ સિવાયનાં અન્યો માટે પ્રતિપક્ષ બની જશે. આથી પરસ્પર પક્ષનો અને પ્રતિપક્ષોનો ભાવ એવો અર્થ અન્યોન્યપક્ષપ્રતિપક્ષભાવનો થશે. આનું સંપૂર્ણ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે થશે - એક ધર્મીમાં પરસ્પર વિરોધી ધર્મની સ્થાપના કરવી (રજૂઆત કરવી) તે અન્યોન્યપક્ષપ્રતિપક્ષભાવ થશે.

ત્યારબાદ તતઃ લખવા દ્વારા ઉપરોક્ત સંપૂર્ણ શબ્દને પંચમી કરી છે એવું જણાવે છે. યથા શબ્દ દષ્ટાંતની રજૂઆત કરવા લખ્યો છે. પરે શબ્દથી આચાર્ય ભગવંતનાં શાસન સિવાયનાં બીજાઓ સમજવાં.

હવે મત્સરિણઃ શબ્દની વ્યુત્પત્તિને બતાવે છે - અહીં મત્સર શબ્દને મતુ અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય લાગે છે. જે અતિશાયન અર્થને જણાવે છે. પ્રશંસા અથવા નિંદાના યોગમાં અતિશાયન શબ્દ આવે છે અને આવા અર્થનો દ્યોતક મતુ અર્થનો ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. આથી જેઓ અત્યંત અસહનશીલતાનાં સ્વભાવવાળાં છે તે મત્સરિન્ કહેવાય છે અને આ મત્સરિન્નું પ્રથમા બહુવચન મત્સરિણઃ થાય છે. આથી અત્યંત અસહનશીલતાવાળા બીજાઓ છે એવો અર્થ થશે.

હવે પ્રવાદ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - પોતે સ્વીકારેલા અર્થનું જેઓવડે દૃઢતાથી પ્રતિપાદન કરાય છે તેવા અર્થમાં પ્ર + વદ્ ધાતુને વ્યજ્જનાદ્ ઘઙ્ (૫/૩/૧૩૨) સૂત્રથી ઘઙ્ લાગતાં પ્રવાદ શબ્દ બને છે, જેનું પ્રથમા બહુવચન પ્રવાદાઃ થાય છે. અહીં, કરણ અર્થમાં ઘઙ્ પ્રત્યય લાગતાં પ્રવાદાઃનો અર્થ પ્રવચનો અર્થાત્ ‘શાસ્ત્રો’ કર્યો છે.

જે પ્રમાણે બીજા શાસ્ત્રો એકબીજાનાં વિરોધવાળા હોવાથી અત્યંત અસહનશીલતાવાળા છે તે જ પ્રમાણે તારું શાસ્ત્ર અસહનશીલતાવાળું નથી.

અહીં “પક્ષપાતી એ તવ સમયઃ”નું વિશેષણ છે અને વિશેષણ દ્વારા ગ્રંથકારે હેતુનું કથન કર્યું છે. દા.ત. વિદ્વાન પુરુષો ક્ષતિ કરતાં નથી. અહીં પુરુષો એ પક્ષ છે તથા ક્ષતિ કરતાં નથી એ સાધ્ય છે. આથી જિજ્ઞાસા થાય છે કે વિદ્વાન પુરુષો કેમ ક્ષતિ કરતા નથી ? એના અનુસંધાનમાં

વિશેષણ સ્વરૂપે હેતુ જણાવે છે : વિદ્વાનપણું હોવાથી પુરુષો ક્ષતિ કરતા નથી. એ જ પ્રમાણે તારું શાસ્ત્ર અસહનશીલતાવાળું નથી એના અનુસંધાનમાં વિશેષણ તરીકે પક્ષપાતી હેતુ મૂક્યો છે. જેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - “પક્ષમ્ પાતયતિ (નાશયતિ) इति एवम् शीलः” એ અર્થમાં “અજાતે: શીલે” (૫/૧/૧૫૪) સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય (શીલ = સ્વભાવ અર્થમાં) થતાં “પક્ષપાતિન્” શબ્દ બન્યો છે. જેનું પ્રથમા એકવચન “પક્ષપાતી” થાય છે. આનો સંપૂર્ણ અર્થ આ પ્રમાણે થશે - રાગનિમિત્તક એવી વસ્તુસ્વીકાર સ્વરૂપ પક્ષનો નાશ કરવાનાં સ્વભાવવાળું જે છે તે પક્ષપાતી શબ્દનો અર્થ છે. અને તારું શાસ્ત્ર રાગ નિમિત્તક કોઈ પણ વસ્તુના સ્વીકારનાં સ્વભાવવાળું નથી. આથી બીજાઓની જેમ તારું શાસ્ત્ર અસહનશીલતાના સ્વભાવવાળું નથી. તારું શાસ્ત્ર શા માટે રાગનિમિત્તક કોઈ પણ વસ્તુનાં સ્વીકારવાળું નથી ? તેને માટે હેતુ આપે છે - રાગસ્ય જીવનાશમ્ નષ્ટત્વાત્ - રાગ જીવ લઈને નાશ થાય છે - કર્તુઃ જીવ પુરુષાત્ નશ્ વહઃ (૫/૪/૬૯) સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય થતા જીવનાશમ્ શબ્દ થાય છે. રાગનો નાશ જીવ લીધા પછી થતો હોવાથી તારું શાસ્ત્ર રાગ નિમિત્તક પક્ષનો સ્વીકાર કરતું નથી.

પરમાત્માનું શાસ્ત્ર પક્ષપાતી છે એના અનુસંધાનમાં જિજ્ઞાસુને શંકા થાય છે કે શા માટે પ્રભુનું શાસ્ત્ર પક્ષપાતી છે ? આ શંકાના અનુસંધાનમાં ગ્રંથકાર હેતુ આપે છે કે નૈગમ વિગેરે બધા નયોને તારું શાસ્ત્ર સામાન્યથી જ ઈચ્છે છે.

અમે બધા જ નયોને અવિશેષતાથી ઈચ્છીએ છીએ એનું કારણ કોઈપણ વસ્તુ જુદી જુદી અપેક્ષાએ અલગ અલગ સ્વરૂપવાળા થવાનાં જ સ્વભાવવાળી છે. આથી જ એ પ્રમાણે સ્વીકાર કરતું એવું તારું શાસ્ત્ર અસહનશીલતાનાં સ્વભાવવાળું નથી. નયોને સમાનપણાંથી જોવાથી (પ્રમાણવાક્યોથી જોવાથી) રાગમય એવા પક્ષનો નાશ થયો છે અને રાગમય એવા પક્ષનો નાશ થયો હોવાથી તારા શાસ્ત્રમાં અસહનશીલતાનો અભાવ છે. બીજાઓને નયો અસમાનપણે જણાતા હોવાથી રાગમય પક્ષ ઊભો રહે છે માટે જ અસહનશીલતાનો સદ્ભાવ છે.

હવે સમય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - સમ્યગ્ ઇતિ - શબ્દ અર્થને જેનાવડે પ્રાપ્ત કરે છે એ અર્થમાં સમ્ + ઇ ધાતુને પુન્નામિ - (૫/૩/૧૩૦) સૂત્રથી કરણ અર્થમાં ઘ પ્રત્યય થતાં સમય શબ્દ બને છે. સમય એટલે આગમ અથવા તો શાસ્ત્ર, સિદ્ધાંત અર્થે પણ સમય શબ્દવડે કહેવાય છે. શાસ્ત્રનાં સંબંધ વિશેષથી જ પ્રવર્તતો હોવાથી સિદ્ધાંત પણ સમય શબ્દવડે કહેવાય છે. સમયનો આગમ અર્થ થાય છે તેનો શાસ્ત્રપાઠ આપે છે. શાસ્ત્રની શક્તિથી પરોક્ષ અનુભવનું જે કારણ છે તે આગમ છે અથવા તો જીવાદિ પદાર્થો સમ્યગ્ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે જેમાં અર્થાત્ જીવાદિ પદાર્થો પોતાનાં સ્વરૂપમાં સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરે છે જેમાં તે સમય કહેવાય છે. આ સમયનો જ પર્યાયવાચી શબ્દ આગમ છે.

શ્લોકમાં કહેલા અર્થ પ્રમાણે જે પ્રમાણે બીજા પ્રવચનો અસહનશીલતાનાં પરિણામવાળા છે એ પ્રમાણે તારા શાસ્ત્રો અસહનશીલતાવાળા નથી. (મત્સરિણઃ ન) આ અર્થમાં ઉદ્દેશ છે તારા શાસ્ત્રો, અને વિધેય છે મત્સરિણઃ. આથી નિષેધનો અન્વય વિધેય સાથે જ થાય છે, પરંતુ પક્ષપાતી સાથે નહીં. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી અર્થની ભિન્નતાનો અભાવ થશે.

(શંન્યા૦) પरोક્તેનાપિ દ્રઢયતિ-નયા इत्यादि-नीयन्ते प्राप्यन्ते जीवादयोऽर्था एकदेशेन विशिष्टा एतैरिति नया निरवधारणा अभिप्रायविशेषाः, सावधारणस्य दुर्नयत्वात्, सकलार्थप्राप्तेश्च प्रमाणाधीनत्वात् । ते च नैगमादयः सप्त, ते स्यात्पदेन चिह्निताः सावधारणाश्च अभिप्रेतं फलं फलन्ति-लिहाद्यच् ["लिहादिभ्यः" ५.१.५०.] निष्पादयन्ति अभिप्रेतं फलं येभ्य इति बहुव्रीहिर्वा, यतस्ततो भवन्तमार्याः प्रणताः प्रणन्तुमारब्धा इति । 'हितैषिणः' इति विशेषणद्वारेण हेतुः, हितैषित्वादित्यर्थः । रसेन विद्धाः शुल्वादिधातव इवेति समन्वयः । [भवन्तम्-] भाति दीप्यते केवलज्ञानश्रिया निरतिशय-वीर्येण वेति "भातेर्डवतुः" [उणा० ८८६.] इति भवान् । दूरमन्तिकं वा आरात्, सम्यग्ज्ञानाद्यात्मकस्य मोक्षमार्गस्य समीपं याताः प्राप्ताः, दूरं वा पापक्रियाभ्यो याता गता इति नैरुक्ते वर्णदिशे आर्या इति । [हितैषिणः-] आवरणविलयाद-मलज्ञानाविर्भूतिरूपा शुद्धिः, अन्तरायविनाशाच्च शक्तिः, तयोः प्रकर्षो हितम्, स्वेन रूपेणात्मनो धारणरूपः सुखादिना पोषरूपश्चान्वर्थोऽपि घटते, तमिच्छन्तीत्येवं-शीलाः, आर्यत्वादेव च शीलार्थोऽपि व्यवतिष्ठते, मोक्षे भवे तेषां स्पृहाभावादिति ।

અનુવાદ :- તેઓ બીજાઓવડે કહેવાયેલા વચનથી પણ સ્યાદ્વાદને દૃઢ કરે છે. એકદેશથી વિશિષ્ટ એવા જીવાદિ પદાર્થો જેઓવડે પ્રાપ્ત કરાય છે, તે નયો કહેવાય છે. આટલો નીયન્તેનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આનો તાત્પર્ય અર્થ આ પ્રમાણે થશે - અવધારણ સહિત એવા અભિપ્રાયવિશેષો છે તે નયો કહેવાય છે. અવધારણ સહિત જો બોલવામાં આવે તો તે દુર્નયો બની જાય છે. સમસ્ત અર્થની પ્રાપ્તિ પ્રમાણને જ આધીન હોવાથી અવધારણ સહિત હોય તે જ નયો કહેવાય છે. નૈગમ વગેરે સાત નયો છે. સ્યાત્ પદથી ચિહ્નિત અને અવધારણ સહિત નયો જ ઈષ્ટ ફળને સિદ્ધ કરે છે. અહીં ની ધાતુને લિહાદિભ્યઃ (૫/૧/૫૦) સૂત્રથી જ અચ્ પ્રત્યય થયો છે અથવા તો ઈષ્ટ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે જેઓથી એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ થતા અન્ય પદ તરીકે નયો આવી શકશે. આ નયો ઈષ્ટ ફળને ઉત્પન્ન કરવાવાળા છે. આથી આર્યો આપને (પરમાત્માને) પ્રણામ કરવા માટે આરંભવાળા થયા છે.

હવે હિતૈષિણઃ એ આર્યોનું વિશેષણ છે. જે વિશેષણ દ્વારા હેતુનું કથન કરાય છે. આથી આ પ્રમાણે અર્થ થશે - હિતની ઈચ્છવાળા હોવાથી જ આર્યો આપને પ્રણામ કરવા માટે આરંભ કરવાવાળા થયા છે.

રસથી (સુવર્ણરસથી) વિન્યાયેલ તાંબું વગેરે ધાતુઓ જેમ ઈષ્ટ ફળને આપનારી થાય છે તેમ સ્યાત્ પદથી ચિહ્નિત અને અવધારણ સહિત એવા નયો ઈષ્ટ ફળને આપનારા થાય છે. આવો અન્વય કરવો.

હવે ભવન્તમ્ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - કેવળજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીથી અથવા તો અદ્વિતીય શક્તિવડે જેઓ શોભી રહ્યા છે એવા અર્થમાં મા ધાતુને ભાતેર્ડવતુઃ (उणा० ८८६) સૂત્રથી ડવતુ પ્રત્યય થતાં ભવતુ શબ્દ થાય છે, જેનું દ્વિતીયા એકવચન ભવન્તમ્ થાય છે.

હવે આર્યા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - આરાત્ અવ્યય દૂર અથવા તો નજીક અર્થમાં છે. જેઓ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગની સમીપપણાંને પ્રાપ્ત થયેલા છે અથવા તો જેઓ પાપક્રિયાથી દૂર ગયેલા છે. એ પ્રમાણે વ્યાખ્યાથી આત્નો લોપ થતાં આરાત્ + યા = આર્યા શબ્દ બને છે.

હવે હિતૈષિણઃ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - આવરણનો નાશ થવાથી નિર્મળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ રૂપ શુદ્ધિ અને અન્તરાયનો નાશ થવાથી શક્તિ અને તે બેની સર્વોપરિતા તે જ હિત છે. અથવા તો સ્વ સ્વરૂપથી આત્માને ધારણ કરવા સ્વરૂપ અને સુખ વગેરેની પુષ્ટિ સ્વરૂપ અન્વર્થથી પણ હિત શબ્દનો અર્થ ઘટે છે. ધા ધાતુને ક્ત લાગતાં હિત શબ્દ બને છે અને આ બંને અર્થો ધા ધાતુથી પ્રાપ્ત થયા છે. હવે, આવા હિતને ઈચ્છવાનાં સ્વભાવવાળા એ અર્થમાં હિત સહિત ઇષ્ ધાતુને ક્તા અર્થમાં (૫/૧/૧૫૪) સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય થતાં “હિતૈષિન્” શબ્દ બને છે. આમ, અન્વર્થથી પણ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. આર્યપણું હોવાથી જ શીલાર્થપણું નિશ્ચિત થાય છે. સંસારમાં અને મોક્ષમાં સ્પૃહાનો અભાવ હોવાથી તેઓમાં આર્યપણું ઘટે છે.

હવે આખા શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે - જે કારણથી સુવર્ણ રસથી યુક્ત ધાતુ જેમ ઈષ્ટ ફળવાળો થાય છે તેમ સ્યાત્ પદથી ચિહ્નિત એવા તારા આ નયો ઈષ્ટ ફળવાળા થાય છે. તેથી હિતની ઈચ્છા કરવાના સ્વભાવવાળા એવા આર્યો આપને પ્રણામ કરવા માટે આરંભવાળા થયા છે.

(શંન્યા૦) નન્વસ્તુ યુક્તિયુક્તઃ સ્યાદ્વાદસ્તદધીના ચ શબ્દસિદ્ધિઃ, તથાપ્યનભિહિતાભિધેય-પ્રયોજનત્વાત્ કથમેતત્પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્ત્યજ્ઞમ્ ? इत्याशङ्कयामाह-अथवेत्यादि-विविक्तानामसाधुत्व-निर्मुक्तानां शब्दानां प्रयुक्तेः सम्यग्ज्ञानलक्षणा सिद्धिर्भवति, शब्दानुशासनस्य साधवः शब्दा

અભિધેયાઃ, યમર્થમધિકૃત્ય પ્રવર્તતે તત્ પ્રયોજનમ્ इति सम्यग्ज्ञानमनन्तरं प्रयोजनम्, तद्द्वारेण च निःश्रेयसं पर-मिति । यतः-

“व्याकरणात् पदसिद्धिः, पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति ।

अर्थात् तत्त्वज्ञानं, तत्त्वज्ञानात् परं श्रेयः” ॥૧॥ इति ।

તસ્માત્ સમ્યગ્જ્ઞાનનિઃશ્રેયસપ્રયોજનં શબ્દાનુશાસનમારભ્યતે । સમ્બન્ધસ્ત્વભિધેય-પ્રયોજનયોઃ સાધ્યસાધનભાવલક્ષણઃ, શબ્દાનુશાસનાભિધેયયોશ્ચાભિધાનાભિધેયલક્ષણઃ । સ ચ તયોરેવાન્તર્ભૂતત્વાત્ પૃથગ્ નોપદર્શિત इति ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- સ્યાદ્વાદ ભલે યુક્તિયુક્ત છે અને સ્યાદ્વાદને આધીન એવી શબ્દોની સિદ્ધિ છે, તો પણ અભિધેય અને પ્રયોજન ન કહ્યું હોવાથી વિદ્વાન પુરુષો માટે આ શબ્દાનુશાસનમાં પ્રવૃત્તિનું કારણપણું કેવી રીતે થશે ?

ઉત્તરપક્ષ :- આ શંકાને નજરમાં રાખીને બૃહદ્વૃત્તિ - સૂત્રની ટીકામાં અથવા... કરીને પંક્તિ લખેલ છે. પૃથગ્ કરેલા અસાધુ શબ્દોનાં પ્રયોગથી મુક્ત એવા શબ્દોનાં પ્રયોગથી શબ્દોની સિદ્ધિ થાય છે. આ શબ્દાનુશાસન સંબંધી શબ્દ એ અભિધેય છે. ‘જેનું આલંબન લઈને જીવ પ્રવર્તે છે’ તે પ્રયોજન કહેવાય. જીવ સમ્યગ્જ્ઞાનનું આલંબન લઈને આ શબ્દાનુશાસનમાં પ્રવર્તશે. આથી શબ્દાનુશાસનનું અનંતરપ્રયોજન સમ્યગ્જ્ઞાન છે તથા સમ્યગ્-જ્ઞાન દ્વારા જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી મોક્ષ એ પરંપરપ્રયોજન છે.

મહાપુરુષોએ કહ્યું પણ છે કે, “વ્યાકરણથી જ પદોની સિદ્ધિ થાય છે અને પદોની સિદ્ધિથી જ અર્થોનો નિર્ણય થાય છે તથા અર્થોનો નિર્ણય થવાથી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ એવું કલ્યાણ અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

તેથી સમ્યગ્જ્ઞાન અને મોક્ષ પ્રયોજનવાળું એવું શબ્દાનુશાસન અમારાવડે આરંભ કરાય છે. અભિધેય અને પ્રયોજનનો સંબંધ સાધ્ય-સાધનભાવ સ્વરૂપ છે. અભિધેય એ સાધુ શબ્દ છે અને પ્રયોજન મોક્ષ છે. આથી મોક્ષ સાધ્ય માટેની સાધનતા (કારણતા) સાધુ શબ્દોમાં આવશે. આથી બંને વચ્ચે સાધ્ય-સાધનભાવ સંબંધ આવશે. તથા શબ્દાનુશાસન અને અભિધેય બંને વચ્ચે અભિધાન-અભિધેય સ્વરૂપ સંબંધ છે. શબ્દાનુશાસન એ અભિધાન છે અને પદાર્થ (સમ્યક્ શબ્દો) એ અભિધેય છે. હવે આ સંબંધ તે બેમાં જ અન્તર્ભૂત હોવાથી પૃથગ્ લખાયો નથી.

(શૉન્યા૦) નનુ યથા પ્રયોજનસ્યાભિલાષજનકતયા પ્રવર્તકત્વાદભિધાનમ્, તથાઽભિધેય-સ્યાપિ શક્યાનુષ્ઠનાદિપ્રતિપાદનાર્થત્વાત્ તસ્યાપ્યભિધાનં કર્તવ્યમ્, ન ચાત્ર તદસ્તિ, તસ્યાનૂઘ-માનત્વાત્ । નૈવમ્-અનુવાદાદપિ વિધેરધ્યવસાનાદ્-

“અવિવક્ષિતવાચ્યો યસ્તત્ર વાચ્યં ભવેદ્ ધ્વનૌ ।

[અર્થાન્તરે સંક્રમિતમત્યન્તં વા તિરસ્કૃતમ્” ॥૧૦॥

કાવ્યપ્રકાશસ્ય ચતુર્થોલ્લાસે સૂત્રમ્ ॥૩૧॥

તદ્વૃત્તિ:-લક્ષણામૂલગૂઢવ્યઙ્ગ્યપ્રાધાન્યે સત્યેવાવિવક્ષિતં વાચ્યં યત્ર સ ‘ધ્વનૌ’ इत्यनुवादाद् ધ્વનિરિતિ જ્ઞેયઃ । તત્ર ચ વાચ્યં ક્વચિદનુપયુજ્યમાનત્વાદર્થાન્તરે પરિણતમ્, ક્વચિદનુપપદ્યમાનતયાऽત્યન્તં તિરસ્કૃતમ્ । કારિકાર્થસ્તુ-અવિવક્ષિતમ્-અનુપયુક્તમ્ અન્વયાયોગ્યં વા વાચ્યં વાચ્યોऽર્થો યત્ર તાદૃશો યો ધ્વનિઃ તત્ર, તસ્મિન્ ધ્વનૌ ‘ઉત્તમે કાવ્યે’ વાચ્યં વાચ્યોऽર્થઃ, અર્થાન્તરે વાચ્યલક્ષ્યસાધારણે-ऽર્થે સંક્રમિતં પરિણમિતમ્, અત્યન્તં તિરસ્કૃતં ત્યક્તં વા ભવેદિતિ] इत्यत्र સ ધ્વનિરિતિ વદતિ, તેનાભિધેય-પ્રયોજનયોઃ પરતા તન્નિષ્ઠતાપીત્યર્થઃ સિદ્ધો ભવતીતિ ॥૨॥

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- કોઈપણ વ્યક્તિને અભિલાષ ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રયોજન જ કારણ બને છે. શબ્દાનુશાસન ગ્રન્થ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રયોજનવાળો છે અને તેનું અભિધાન (કથન) કરવામાં આવ્યું તે જ પ્રમાણે અભિધેયનું (અર્થનું) કથન કરવા યોગ્ય છે. અભિધેયનું કથન કરવામાં આવે તો જ વ્યક્તિને જણાઈ શકે છે કે આ વસ્તુ મારા માટે શક્ય છે અથવા નથી. દા.ત. અહીંથી મારે અમદાવાદ જવું હોય તો સૌ પ્રથમ તો અમદાવાદ જવાનું પ્રયોજન બતાવવામાં આવે તો જ તે પ્રયોજનના રસવાળા વ્યક્તિને અમદાવાદ જવાની અભિલાષા થશે. જેમ કે સુતરાઉ કાપડ ખરીદવા જવાનું છે આવું કહેવામાં આવે ત્યારે તે ખરીદીના રસવાળાને અમદાવાદ જવાની અભિલાષા થશે, તે જ પ્રમાણે સુતરાઉ કાપડ સ્વરૂપ વાચક શબ્દનો પદાર્થ શું છે? તે પણ જણાશે તો જ તે તે વ્યક્તિઓ ત્યાં જવાની ઉત્સાહવાળી થશે. આથી અભિધેયનું કથન પણ આવશ્યક છે.

આ ગ્રન્થમાં પ્રયોજન બતાવાયું છે પરંતુ અભિધેય બતાવાયું નથી. અભિધેયનું ઉદ્દેશ્યપણું હોવાથી તેનું કથન અહીં થવું જોઈએ, પરંતુ તે અહીં નથી થયું. આ ગ્રન્થમાં (સૂત્રમાં) એવું કહેવામાં આવ્યું નથી કે હું શબ્દાનુશાસનનો આરંભ કરું છું. જે પ્રમાણે જીવવિચાર પ્રકરણમાં પહેલી જ ગાથામાં જીવના સ્વરૂપનું કથન મારાવડે કરાય છે, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. એ પ્રમાણે અહીં સૂત્રમાં શબ્દાનુશાસન સ્વરૂપ ઉદ્દેશપણાંનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આ ગ્રંથમાં શબ્દોની સિદ્ધિ આવવાની છે. દરેક ધાતુ અને નામોને ક્યાં-ક્યાં પ્રત્યયો લાગીને કેવી રીતે શબ્દોની સિદ્ધિ થશે? તે બતાવવામાં આવશે. આમ, તેના અનુવાદથી પણ વિધિનો નિર્ણય થઈ શકશે. વિધેય સ્વરૂપ શબ્દાનુશાસન છે, જે અભિધેય સ્વરૂપે છે તેનું કથન અનુવાદથી થઈ શકશે.

કાવ્યપ્રકાશના ચોથા ઉલ્લાસમાં આ અનુસંધાનમાં એક શ્લોક આવે છે. જેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે - જે કાવ્યમાં અથવા ગદ્યમાં વાચ્યાર્થ બીજો હોય અને પ્રતીયમાન (જણાતો) અર્થ બીજો હોય તે ધ્વનિકાવ્ય કહેવાય છે. કાવ્યો ત્રણ પ્રકારનાં છે : જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્તમ. જે ધ્વનિકાવ્યો છે તે ઉત્તમ કાવ્યો છે.

અવિવક્ષિતવાચ્યવાણું જે ધ્વનિકાવ્ય છે એ ધ્વનિકાવ્યમાં અર્થાન્તરમાં સંક્રમિત એવું વાચ્ય હોય છે અથવા તો અત્યંત તિરસ્કૃત એવું વાચ્ય હોય છે. લક્ષણ જેના મૂળમાં છે એવા ગૂઢ-વ્યંગ્યાર્થની પ્રધાનતા ધ્વનિકાવ્યમાં હોય છે. વાચ્યાર્થ આવા કાવ્યોમાં વિવક્ષિત હોતો નથી.

લક્ષણ બે પ્રકારની છે : (૧) જેમાં મુખ્યાર્થ તિરસ્કૃત થાય છે તથા મુખ્યાર્થ બાધિત થઈને અર્થાન્તરમાં સંક્રમિત થાય છે. (૨) સંક્ષેપમાં વાચ્યાર્થ સંપૂર્ણ બાધિત થાય છે અથવા તો આંશિક બાધિત થાય છે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારવાળી લક્ષણ છે. કોઈ નબળા માણસને બહાદૂર કહેવામાં આવે તો અહીં મુખ્યાર્થ અત્યંત તિરસ્કૃત થાય છે તથા યષ્ટી: પ્રવેશય (તું લાકડીઓને પ્રવેશ કરાવ.) અહીં લાકડીઓ સ્વરૂપ વાચ્યાર્થ છે તો ખરો, પરંતુ એકલી લાકડીઓને પ્રવેશ કરાવાય નહીં. આથી લાકડીવાળાઓને તું પ્રવેશ કરાવ એવો અર્થ થશે. આથી મુખ્યાર્થ તો લાકડીવાળાઓ જ થશે. આ પ્રમાણે વાચ્યાર્થ સ્વરૂપ લાકડીઓ અહીં મુખ્યાર્થ ન રહેવાથી વાચ્યાર્થ આંશિક બાધિત થાય છે.

અહીં યત્ર સ ધ્વનૌ ઇતિ અનુવાદાત્ ધ્વનિરિતિ જ્ઞેયઃ પંક્તિઓ લખી છે તો ત્યાં યદ્ સર્વનામથી જે લખાયું હોય તેનો બોધ તદ્ સર્વનામથી સૂચિત થયેલામાં થાય છે, તેને અનુવાદ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. જે અલ્પ ભોજન કરવાવાળા છે તે મુનિ છે. અહીં યદ્ સર્વનામથી સૂચિત અલ્પ ભોજન કરવાવાળા સ્વરૂપ પદાર્થ છે, જ્યારે તદ્ સર્વનામથી સૂચિત મુનિ-શબ્દ છે. આ મુનિ શબ્દ એ અનુવાદથી થયેલો બોધ કહેવાય. એ પ્રમાણે યત્ર ધ્વનૌ પંક્તિનો અર્થ સ ધ્વનિઃ કરવામાં આવ્યો તે અનુવાદથી થયેલો બોધ કહેવાય. યત્ર ધ્વનૌમાં ધ્વનિ શબ્દ યદ્ સર્વનામથી સૂચિત છે અને સ ધ્વનિમાં તદ્ સર્વનામથી સૂચિત છે. આ પ્રમાણે સ ધ્વનિઃ એ અનુવાદથી થયેલો બોધ જાણવા યોગ્ય છે.

અવિવક્ષિત વાચ્યવાણું ધ્વનિકાવ્ય બે પ્રકારનું છે. ત્યાં વાચ્યાર્થનો ઉપયોગ ન હોવાથી અર્થાન્તરમાં પરિણત એવું વાચ્ય હોય છે. દા.ત. ‘અહીં બુદ્ધિમાન લોકોની બેઠક ચાલી રહી છે. આથી જો તમે અહીં બેસવા માંગતા હો તો સમજી વિચારીને બેસજો.’ અહીં વક્તાનો શ્રોતા પ્રત્યે હિતકારિતા સ્વરૂપ મુખ્યાર્થ છે. અહીં આંશિક વાચ્યાર્થ તો રહે જ છે, પરંતુ મુખ્યતાથી તો વક્તાનો શ્રોતા પ્રત્યે હિતોપદેશ જ છે. આમ, વાચ્યાર્થ અર્થાન્તરમાં સંક્રમિત થયેલું છે.

‘અરે ! તમારા ઉપકારોનું શું વર્ણન કરું ? તમે જે સજ્જનતા બતાવી છે, એવી સજ્જનતા

કોણ બતાવે? બસ, જીવનભર આવું જ કરતા રહો અને આ પ્રમાણે સુખી થતાં રહો.’ અહીં વાચ્યાર્થથી તો વક્તાની શ્રોતા પ્રત્યે ઉપકારિતા પ્રગટ થાય છે, પરંતુ વ્યક્ત્યાર્થ તો મિત્રના બહાનાથી શત્રુની દુષ્ટ હૃદયતાનું પ્રકાશન થાય છે. આમ, વ્યક્ત્યાર્થ વાચ્યાર્થનો સંપૂર્ણ તિરસ્કાર કરે છે. આવા ધ્વનિકાવ્યમાં વાચ્યાર્થને કહેવાની ઈચ્છા હોતી નથી.

આ પ્રમાણે જેમ ધ્વનિકાવ્યમાં શબ્દ ઉપરથી વાચ્યાર્થ સિવાયનો અર્થ જણાય છે, તે જ પ્રમાણે અહીં શબ્દાનુશાસનમાં પણ પ્રત્યય અને પ્રકૃતિના વિભાગ સ્વરૂપ અનુવાદથી વિધેયનો - સમ્યક્ શબ્દનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. આથી અભિધેય અને પ્રયોજન પણ આ ગ્રંથમાં જણાય છે એ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે.

∴ ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

(ન્યા૦સ૦) સિદ્ધિરિત્યાદિ-લોકે પ્રસિદ્ધસાધુત્વાનાં શબ્દાનામન્વાખ્યાનાર્થમિદં શબ્દાનુશાસનમારમ્ભયતે । અન્વાખ્યાનં ચ શબ્દાનાં પ્રકૃત્યાદિવિભાગેન સામાન્ય-વિશેષવતા લક્ષણેન વ્યુત્પાદનમ્ । તત્ત્વ શબ્દાર્થસંબન્ધમન્તરેણ ન સંભવતિ । શબ્દાર્થસંબન્ધસિદ્ધિશ્ચ સ્યાદ્વાદાધીના इत्यત આહ-સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ । દશધા સૂત્રાણિ-સંજ્ઞા-૧ પરિભાષા-૨ ડધિકાર-૩ વિધિ-૪ પ્રતિષેધ-૫ નિયમ-૬ વિકલ્પ-૭ સમુચ્ચયા-૮ ડતિદેશા-૯ ડનુવાદ-૧૦ રૂપાણિ । તત્ર “ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ” [૧.૧.૪.] ઇતિ ૧ । “પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદેઃ” [૭.૪.૧૧૫.] ઇતિ ૨ । “ઘુટિ” [૧.૪.૬૮.] ઇતિ ૩ । “નામ્યન્તસ્થાકવર્ગાત્” [૨.૩.૧૫.] ઇતિ ૪ । “ન સ્તં મત્વર્થે” [૧.૧.૨૩.] ઇતિ ૫ । “નામ સિદયવ્યજ્ઞને” [૧.૧.૨૧.] ઇતિ ૬ । “સૌ નવેતૌ” [૧.૨.૩૮.] ઇતિ ૭ । “શસોડતા” [૧.૪.૪૯.] ઇતિ ૮ । “ઇદિતો વા” [૮.૪.૧.] ઇતિ ૯ । “તયોઃ સમૂહવચ્ચ બહુષુ” [૭.૩.૩.] ઇતિ ૧૦ । ઇત્યાદીનિ સૂત્રાણિ પ્રત્યેકં જ્ઞાતવ્યાનિ । ઇતેષાં મધ્યે ઇદમધિકાર-સૂત્રમાશાસ્ત્રપરિસમાપ્તેઃ ।

∴ ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

ઉપરની તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ બૃહન્ન્યાસમાં આવી ગયો છે. માત્ર દશ પ્રકારના સૂત્રોમાં અમે ઉદાહરણો અલગ અલગ બતાવ્યા છે.

(ન્યા૦સ૦) સ્યાદિત્યવ્યયમિતિ-વિભક્ત્યન્તાભત્વેન સ્વરાદિત્વાદ્ વાડનેકાન્તં દ્યોતયતિ વાચકત્વેનેત્યનેકાન્તદ્યોતકમ્ ।

અનુવાદ :- વિભક્તિ અંત જેવી આત્મા જેની છે એવું સ્વરૂપ હોવાથી, અથવા તો સ્વરાદિપણું હોવાથી સ્યાત્ અવ્યયસંજ્ઞાવાળો થાય છે. વિભક્તિ અંત જેવી આત્માથી અવ્યયસંજ્ઞા

“વિષ્ણુમન્ત્ર” (૧/૧/૩૩) સૂત્રથી તથા સ્વરાદિપણાંથી અવ્યયસંજ્ઞા “સ્વરાદયોઽવ્યયમ્” (૧/૧/૩૦) સૂત્રથી થાય છે. આ સ્યાત્ અવ્યય અનેકાંતને પ્રકાશિત કરે છે. સ્યાત્ અવ્યય વાયકપણાંથી અનેકાંતનો ઘોતક છે, વાચ્યપણાંથી નહીં. અર્થાત્ “સ્યાત્” અવ્યયમાં અનેકાંતના ઘોતક તરીકે જ વાયકશક્તિ આવે છે, વાચ્યત્વપણાંથી વાયકશક્તિ આવતી નથી.

(ન્યા૦સ૦) અનેકાન્તવાદં ઇતિ-અમતિ ગચ્છતિ ધર્મિણમિતિ “દમ્યમિ” [ઉણા૦ ૨૦૦.] ઇતિ તેઽન્તો ધર્મઃ, ન એકોઽનેકઃ, અનેકોઽન્તોઽસ્યાસાવનેકાન્તઃ, તસ્ય વદનં યાથાતથ્યેન પ્રતિપાદનમ્, તચ્ચાભ્યુપગતસ્યૈવ ભવતીતિ । નિત્યાનિત્યાદીતિ-આદિશબ્દાત્ સદસદાત્મકત્વ-સામાન્યવિશેષા-ત્મકત્વા-ઽભિલાષ્યાનભિલાષ્યત્વગ્રહઃ । “નેર્ધુવે” [૬.૩.૧૭.] ઇતિ ત્યચિ નિત્યમ્, ઉભયાન્તાપરિચ્છિન્નસત્તાકં વસ્તુ, તદ્વિપરીતમનિત્યમ્ । આદીયતે ગૃહ્યતેઽર્થોઽસ્માદિતિ “ઉપસર્ગાદ્ દઃ કિઃ” [૫.૩.૮૭.] ઇતિ કૌ આદિઃ । ધરન્તિ ધર્મિણો ધર્મિરૂપતામિતિ ધર્મા વસ્તુપર્યાયાઃ, તે ચ સહભુવઃ સામાન્યાદયઃ, ક્રમભુવશ્ચ નવપુરાણાદયઃ પર્યાયાઃ, ધર્મમન્ત્રેણ ધર્મિણઃ સ્વરૂપનાશાત્ । શામ્યતિ વિરુદ્ધૈર્ધર્મેયુગપત્પરિણતિમુપયાતિ “શમેર્બ ચ વા” [ઉણા૦ ૪૭૦.] ઇત્યલે શબલમ્ । એત્યભેદં ગચ્છતિ “ભીળૂશલિ” [ઉણા૦ ૨૧.] ઇતિ કે એકમ્ । વસન્તિ સામાન્ય-વિશેષરૂપા ધર્મા અસ્મિન્નિતિ “વસેર્ણિદ્વા” [ઉણા૦ ૭૭૪.] ઇતિ તુનિ વસ્તુ । નિત્યાનિત્યાદિભિરનેકધર્મૈઃ શબલં યદેકં વસ્તુ તસ્યાઽભ્યુપગમઃ પ્રમાણાવિરુદ્ધોઽઙ્ગીકારઃ, તત્ એવ શબ્દાનાં સિદ્ધિર્ભવતિ નાન્યથેત્યત આહ-એકસ્યૈવેતિ । તથાહિ-યસ્યૈવ વર્ણસ્ય હ્રસ્વત્વં વિધીયતે તસ્યૈવ દીર્ઘત્વાદિ, તસ્ય ચ સર્વાત્મના નિત્યત્વે પૂર્વધર્મનિવૃત્તિપૂર્વકસ્ય હ્રસ્વાદિવિધેરસંભવઃ; એવમનિત્યત્વેઽપિ જન્માનન્તરમેવ વિનાશાત્ કસ્ય હ્રસ્વાદિવિધિરિતિ વર્ણરૂપસામાન્યાઽઽત્મના નિત્યો હ્રસ્વાદિધર્માત્મના ત્વનિત્ય ઇતિ । તથા દ્રવ્યાણાં સ્વપરાશ્રયસમવેતક્રિયાનિર્વર્તકં સામર્થ્ય કારકમ્, તચ્ચ કર્ત્રાદ્યનેકપ્રકારમેકસ્યાપ્યુપલભ્યતે; યથા-પીયમાનં મધુ મદયતિ, વૃક્ષમારુહ્ય તૃતઃ ફલાન્યવચિનોતિ, વિષયેભ્યો બિભ્યદનાત્મજ્ઞસ્તેભ્ય એવાત્માનં પ્રયચ્છંસ્તૈરેવ બન્ધમાપ્નોતીત્યાદિ; તચ્ચ કથમેકસ્ય સર્વથા નિત્યત્વે એકરૂપાં વૃત્તિમવલમ્બમાનસ્યાઽવસ્થાન્તરાભિવ્યક્તરૂપો-પલમ્ભાભાવાદ્ ઘટતે ? ઇતિ સાધ્ય-સાધનરૂપકારકવ્યવહારવિલોપઃ । અનિત્યત્વેઽપિ ન ઘટતે, તથાહિ-સ્વાતન્ત્ર્યં કર્તૃત્વમ્, તચ્ચ-

“ઇદં ફલમિયં ક્રિયા કરણમેતદેષ ક્રમો વ્યયોઽયમનુષઙ્ગજં ફલમિદં દશેયં મમ ।

અયં સુહૃદયં દ્વિષન્ પ્રકૃતદેશકાલાવિમાવિતિ પ્રતિવિતર્કયન્ પ્રયતતે બુધો નેતુરઃ” ॥૭॥

इत्येवमात्मकपरिदृष्टसामर्थ्यं कारकप्रयोक्तृत्वलक्षणम्, तदपि नानित्यस्य क्षणमात्रावस्थायित्वे-
नोपजननानन्तरमेव विनष्टस्य युज्यते, किं पुनः कारकसंनिपातः ? इति नित्यानित्यात्मकः
स्याद्वादोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा तमन्तरेण सामानाधिकरण्यम्, विशेषण-विशेष्यभावोऽपि नोपपद्यते;
तथाहि-भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकत्रार्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्, तयोश्चात्यन्तभेदे घट-
पटयोरिव नैकत्र वृत्तिः, नाप्यत्यन्ताभेदे भेदनिबन्धनत्वात् तस्य, नहि भवति नीलं नीलमिति ।
किञ्च, नीलशब्दादेव तदर्थप्रतिपत्तौ उत्पलशब्दाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गः । तथैकं वस्तु सदेवेति
नियम्यमाने विशेषण-विशेष्यभावाभावः, विशेषणाद् विशेष्यं कथञ्चिदर्थान्तरभूतमवगन्तव्यम्,
अस्तित्वं चेह विशेषणम्, तस्य विशेष्यं वस्तु, तदेव वा स्याद्, अन्यदेव वा ? न तावत् तदेव,
नहि तदेव तस्य विशेषणं भवितुमर्हति, असति च विशेष्ये विशेषणत्वमपि न स्यात्, विशेष्यं
विशिष्यते येन तद् विशेषणमिति व्युत्पत्तेः, अथान्यत् तर्हि अन्यत्वाविशेषात् सर्वं सर्वस्य विशेषणं
स्यात्; समवायात् प्रतिनियतो विशेषण-विशेष्यभाव इति चेद्, न-सोऽप्यविष्वग्भावलक्षण
एवैष्टव्यः, रूपान्तरपरिकल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गः, अतो नासावत्यन्तं भेदेऽभेदे वा संभवतीति
भेदाभेदलक्षणः स्याद्वादोऽकामेनाप्यभ्युपगन्तव्य इति । आदिग्रहणात् स्थान्यादेशनिमित्तनिमित्ति-
प्रकृतिविकारभावाद्विग्रहः । किञ्च, शब्दानुशासनमिदम्, शब्दं प्रति च; विप्रतिपद्यन्ते-नित्य इत्येके,
अनित्य इत्यपरे, नित्यानित्य इति चान्ये । तत्र नित्यत्वा-ऽनित्यत्वयोरन्यतरपक्षपरिग्रहे
सर्वोपादेयत्वविरहः स्यादित्याह-**सर्वपार्षदत्वाच्चेति**-स्वेन रूपेण व्यवस्थितं वस्तुतत्त्वं पृणाति
पालयतीति “प्रः सद्” [उणा० ८९७.] इति सदि पार्षद्, तत्र साधु “पार्षदो ण्यणौ” [७.१.१८.]
इति णे पार्षदं साधारणमित्यर्थः । अथवा पार्षदः परिचारक उच्यते, स च पार्षत्साधारण इत्यर्थः,
पार्षदत्वेन च साधारणत्वं लक्ष्यते, तेन सर्वेषां पार्षदं सर्वसाधारणमित्यर्थः । दृश्यते तत्त्वमेक-
देशेनैभिरिति दर्शनानि नयाः, समस्तदर्शनानां यः समुदायः तत्साधारणस्याद्वादस्याभ्युपगमोऽतितरां
निर्दोष इत्यर्थः । **अतिरमणीयमिति**-णिगन्तात् “प्रवचनीयादयः” [५.१.८.] इत्यनीयः ।

एतदेव स्वोक्तेन द्रढयति-**अन्योऽन्येत्यादि**-साध्यधर्मवैशिष्ट्येन पच्यते व्यक्तीक्रियते
हेत्वादिभिरिति “मा-वा-वदि०”-[उणा० ५६४.] इति से पक्षः-साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी,
शब्दोऽनित्य इत्यादिः, प्रतिकूलः पक्षः प्रतिपक्षः, अन्योऽन्यं पक्षस्य प्रतिपक्षास्तेषां भावः,
एकस्मिन् धर्मिणि परस्परविरुद्धधर्मोपन्यास इत्यर्थः, ततः । यथेति दृष्टान्तोपन्यासे । परे

ભવચ્છાસનાદન્યે । સાતિશયો મત્સરોઽસહનતાઽસ્ત્યેષામતિશાયને મત્વર્થીયે મત્સરિણઃ । પ્રકર્ષેણોદ્યતે પ્રતિપાદ્યતે સ્વાભ્યુપગતોઽર્થો યૈરિતિ “વ્યઙ્ગનાદ્ ઘઙ્” [૫.૩.૧૩૨.] इति घञि प्रवादाः પ્રવચનાનિ । યથા પરસ્પરવિરોધાત્ પરે પ્રવાદા મત્સરિણઃ, ન તથા ત્વત્સમય इति । અત્ર વિશેષણદ્વારેણ હેતુમાહ-**પક્ષપાતીતિ**-યતો રાગનિમિત્તવસ્તુસ્વીકારરૂપં પક્ષં પાતયતિ નાશયતીત્યેવંશીલઃ, રાગસ્ય જીવનાશં નષ્ટત્વાત્ । અત્રૈવ હેતુમાહ-**નયાનશેષાનવિશેષમિચ્છન્નિતિ**-નયાન્ નૈગમાદીન્ સમસ્તાનવિશેષમભેદં યથા ભવત્યેવમઙ્ગીકુર્વન્ । અયં ભાવઃ-નયાનાં સમત્વેન દર્શનાદ્ રાગમયસ્ય પક્ષસ્ય પાતિતત્વાત્ સમયસ્ય મત્સરાભાવઃ, પરેષાં તુ વિપર્યયાત્ તત્સદ્ભાવ इति । સમ્યગેતિ ગચ્છતિ શબ્દોઽર્થમનેનેતિ “પુન્નામ્નિ૦” [૫.૩.૧૩૦.] इति घे समयः સંકેતઃ । યદ્વા, સમ્યગયન્તિ ગચ્છન્તિ જીવાદયઃ પદાર્થાઃ સ્વસ્મિન્ રૂપે પ્રતિષ્ઠાં પ્રાપ્નુવન્ત્યસ્મિન્નિતિ **સમય** આગમઃ । મત્સરિત્વસ્ય વિધેયત્વાત્ તેનૈવ નઙ્ઃ સંબન્ધાત્ પક્ષપાતિશબ્દેન ત્વસંબન્ધાત્ પ્રક્રમભેદાભાવઃ ।

પરોક્તેનાપિ દ્રઢયતિ-**નયા** इत्यादि-નીયન્તે પ્રાપ્યન્તે જીવાદયોઽર્થા એકદેશવિશિષ્ટા એભિરિતિ નયાઃ, નિરવધારણા અભિપ્રાયવિશેષાઃ, સાવધારણસ્ય દુર્નયત્વાત્, સમસ્તાર્થપ્રાપ્તેસ્તુ પ્રમાણાધીનત્વાત્, તે ચ નૈગમાદયઃ સપ્ત, તવ સ્યાત્પદેન ચિહ્નિતા અભિપ્રેતં ફલન્તિ-લિહાદ્યચ્ [“લિહાદિ-ભ્યઃ” ૫.૧.૫૦.] [निष्पादयन्ति] અભિપ્રેતં ફલં યેભ્ય इति बहुव्रीहिर्वा । **પ્રણતા** इति-પ્રણન્તુમારબ્ધવન્તઃ । **હિતૈષિણ** इति વિશેષણદ્વારેણ હેતુઃ, હિતૈષિત્વાદિત્યર્થઃ । ‘આરાદ્ દૂરાન્તિકયોઃ’ સમ્યગ્જ્ઞાનાદ્યાત્મકમોક્ષમાર્ગસ્યાઽઽરાત્ સમીપં યાતાઃ પ્રાપ્તાઃ, દૂરં વા પાપક્રિયાભ્યો યાતા (ગતા) इत्यार्याः । નન્વસ્તુ યુક્તિયુક્તઃ સ્યાદ્વાદસ્તદધીનત્વાચ્છબ્દસિદ્ધેઃ, તથાપિ અનભિહિતાભિધેયપ્રયોજનત્વાત્ કથમિદં પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તિવિષય इत्याशङ्क्याઽઽહ-**અથ**વેતિ-વિવિક્તાનામ-સાધુત્વવિમુક્તાનાં શબ્દાનાં પ્રયુક્તેઃ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપા સિદ્ધિઃ । સાધુશબ્દાશ્ચાત્રાઽભિધેયાઃ । યમર્થમધિકૃત્ય પ્રવર્તતે તત્ પ્રયોજનમિતિ સમ્યગ્જ્ઞાનમનન્તરં પ્રયોજનમ્, તદ્દ્વારેણ તુ નિઃશ્રેયસં પરમિતિ ।

અનુવાદ :- ઉપરોક્ત તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ બૃહન્ન્યાસમાં આવી ગયો છે. આથી પુનરુક્તિ દોષ ટાળવા માટે અમે અહીં અનુવાદ જણાવ્યો નથી.

(ન્યા૦સ૦) યતઃ-

“દ્વે બ્રહ્મણી વેદિતવ્યે, શબ્દબ્રહ્મ પરં ચ યત્ ।

શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતઃ, પરં બ્રહ્માધિગચ્છતિ” ॥૮॥ [ત્રિપુરાતાપિન્યુપનિષદ્ ૪.૧૭.]

“વ્યાકરણાત્ પદસિદ્ધિઃ, પદસિદ્ધેરર્થનિર્ણયો ભવતિ ।

અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનં, તત્ત્વજ્ઞાનાત્ પરં શ્રેયઃ” ॥૯॥ ઇતિ ।

સંબન્ધસ્ત્વભિધેય-પ્રયોજનયોઃ સાધ્ય-સાધનભાવઃ, શબ્દાનુશાસનાભિધેયયોસ્તુ અભિધાના-
ભિધેયરૂપઃ, સ ચ તયોરેવાન્તર્ભૂતત્વાત્ પૃથગ્ નોપદર્શિત ઇતિ ॥૧૦॥

અનુવાદ :- “બે બ્રહ્મ જાણવા યોગ્ય છે, જે શબ્દ અને પર સ્વરૂપે છે. શબ્દબ્રહ્મમાં જે નિષ્ણાત
થાય છે, તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે.”

આ શ્લોક ત્રિપુરાતાપિન્યુપનિષદનો છે. બાકીની તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ બૃહન્ન્યાસમાં
આવી ગયેલ છે.

॥ દ્વિતીયં સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

* * *

સૂત્રમ્ - લોકાત્ । ૧ । ૧ । ૩ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

ઉક્તાઽતિરિક્તાનાં ક્રિયા-ગુણ-દ્રવ્ય-જાતિ-કાલ-લિંગ-સ્વાદ્ગ-સંખ્યા-
પરિમાણા-ઽપત્ય-વીક્ષા-લુગવર્ણાદીનાં સંજ્ઞાનાં *પરાન્નિત્યમ્*, *નિત્યાદન્તરંગમ્*,
અન્તરંગાચ્ચાનવકાશં બલીયઃ ઇત્યાદીનાં ન્યાયાનાં ચ લોકાદ્ વૈયાકરણ-
સમયવિદઃ પ્રામાણિકાદેશ્ચ શાસ્ત્રપ્રવૃત્તયે સિદ્ધિર્ભવતીતિ વેદિતવ્યમ્, વર્ણસમામ્ના-
યસ્ય ચ ॥૩॥

તત્ર-

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

કહેલાથી અતિરિક્ત (સ્વર વગેરે સંજ્ઞાઓ સૂત્રમાં કહેવાઈ ગઈ છે. આથી કહેવાયેલી જે સ્વર
વગેરે સંજ્ઞાઓ છે. તેનાથી અતિરિક્ત) ક્રિયા, ગુણ, દ્રવ્ય, જાતિ, કાળ, લિંગ, સંખ્યા, સ્વાદ્ગ,

પરિમાણ, અપત્ય, વીપ્સા, લુગ્, અવર્ણ વગેરે સંજ્ઞાઓની તથા પરાત્ નિત્યમ્, નિત્યાદન્તરદ્વગ્મ, અન્તરદ્વગ્મચ્ચ અનવકાશમ્ બલીયઃ વગેરે ન્યાયોની સિદ્ધિ લોકથી થાય છે. અહીં લોકથી એટલે કયો અર્થ સમજવો ? એના જવાબમાં કહે છે વ્યાકરણશાસ્ત્રના જાણનારાઓ અને પ્રામાણિકો (તાર્કિકો) પાસેથી શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ માટે સિદ્ધિ (પ્રાપ્તિ) થાય છે એ પ્રમાણે જાણવા યોગ્ય છે. અને વર્ણના સમ્યક્ એવા પાઠકમની પણ વ્યાકરણને જાણનારાઓ અને તાર્કિકો પાસેથી જ સિદ્ધિ (પ્રાપ્તિ) થાય છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

લોકાદિતિ—“લોકૃદ્ દર્શને” લોક્યતેડવલોક્યતે નિર્ણયાર્થમિતિ ઘજિ લોકઃ, લોકતે પશ્યતિ સમ્યક્ પદાર્થાન્ હત્યચિ વા । ઉક્તેતિ—ઉક્તાઃ સ્વરાદિસંજ્ઞાઃ, તાખ્યોડતિરિક્તાઃ ક્રિયાદિસંજ્ઞાસ્તાસામિતિ ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

લોક શબ્દનો અર્થ શું કરવો ? તેના નિર્ણયને માટે આચાર્ય ભગવંત લોક શબ્દની વ્યુત્પત્તિને બતાવે છે - “લોકૃદ્ દર્શને” અહીં જોવા અર્થમાં “લોક” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. અહીં “લોક્યતે” પ્રયોગ દ્વારા અર્થ બતાવાયો છે. નિર્ણયને માટે જે જોવાય છે તે લોક કહેવાય છે. “લોક” ધાતુને ઘજ્ પ્રત્યય લાગીને “લોક” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. ખાવાડકર્ત્રોઃ (૫/૩/૧૮) સૂત્રથી ઘજ્ પ્રત્યય ભાવ અને અકર્તા અર્થમાં લાગે છે. આથી જો કર્મ અર્થમાં ઘજ્ પ્રત્યય લાગે તો અર્થ આ પ્રમાણે થશે - નિર્ણયને માટે જે જોવાય છે, તે લોક કહેવાશે. આમ થશે તો જગતના તમામ પદાર્થો લોક બની જવાની આપત્તિ આવશે. શું જડ પદાર્થો પાસેથી સંજ્ઞાથી અતિરિક્ત ક્રિયા વગેરેનો બોધ થઈ શકે ખરો ? માટે જ કર્મ અર્થમાં ઘજ્ પ્રત્યયનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે. હવે ભાવ અર્થમાં ઘજ્ પ્રત્યય લાગે તો જેઓવડે જોવાય છે, તે લોક છે, એ પ્રમાણે અર્થ થશે. આમ થશે તો આસ્તિક, નાસ્તિક વગેરે બધાવડે જે જે જોવાય છે તે બધું લોક બની જશે. ટૂંકમાં જોવા સ્વરૂપ ક્રિયા જ લોક બની જશે. અહીં ક્રિયા પાસેથી કોઈ જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહીં. આમ, ભાવ અર્થમાં પણ ઘજ્ પ્રત્યય સંગત થતો નથી. આથી જ ઘજ્ પ્રત્યયવાળા લોક શબ્દનો ત્યાગ કરીને અચ્ પ્રત્યયવાળા લોક શબ્દનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. સમ્યક્ એવા પદાર્થોને જેઓ જુએ છે એ અર્થમાં “લોક” ધાતુને કર્તામાં અચ્ પ્રત્યય લાગીને “લોક” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. ટૂંકમાં લોક શબ્દનો અર્થ સમ્યક્ એવા પદાર્થોને જોનારાઓ થશે.

હવે સૂત્રમાં માત્ર “લોક” શબ્દથી પંચમી વિભક્તિ કરી છે, સ્થાનીનો તથા કાર્યનો નિર્દેશ કર્યો નથી. આથી સિદ્ધિઃ સ્વરૂપ કાર્યની અનુવૃત્તિ (૧/૧/૨) સૂત્રમાંથી આવશે અને ગ્રંથના

મથાળાથી (ટાઈટલ) શબ્દાનુશાસન સ્વરૂપ સ્થાનીની પ્રાપ્તિ થશે. આથી સંપૂર્ણ અર્થ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે વ્યાકરણને જાણનારાઓને તથા તાર્કિકોને પ્રાપ્ત કરીને શબ્દોની સિદ્ધિ (પ્રાપ્તિ) થઈ શકશે. આ અધિકારસૂત્ર થશે. તેનો અધિકાર વ્યાકરણની સમાપ્તિ સુધી રહેશે.

આચાર્ય ભગવંત આ સૂત્ર દ્વારા કહેવા માંગે છે કે, મારા વ્યાકરણમાં જે જે વસ્તુઓનો નિર્દેશ કરવાનો રહી ગયો છે તે બધાનો વ્યાકરણને જાણનારા એવા શિષ્ટપુરુષો પાસેથી તથા તાર્કિકો પાસેથી જાણવા પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રમાણે પોતાના વ્યાકરણ સંબંધી ન્યૂનતાની આપત્તિને આ સૂત્રથી દૂર કરી. પાણિની વ્યાકરણના ટીકાકાર મહર્ષિ પતંજલિએ પણ આ પ્રમાણેનું વર્ણન કરવા દ્વારા પાણિની વ્યાકરણ સંબંધી ન્યૂનતાની આપત્તિને દૂર કરી છે.

અહીં શંકા થાય છે કે હજુ સ્વર વગેરે સંજ્ઞાઓના સૂત્રો તો આવ્યા નથી, તો શા માટે આચાર્ય ભગવંતે ‘સ્વરાદિ સંજ્ઞાઓ કહેવાઈ ગઈ છે’ એ પ્રમાણે ભૂતકાળનો પ્રયોગ કર્યો છે? આ શંકાના અનુસંધાનમાં ભાવિનિ ભૂતવદુપચાર:” ન્યાયથી ભવિષ્યમાં જે કહેવાનું છે તેનો ભૂતકાળમાં ઉપચાર કરીને પ્રયોગ થઈ શકે છે. દા.ત. કોઈક વ્યક્તિ બહારગામ જતી હોય ત્યારે બીજી કોઈક વ્યક્તિ તેને પૂછે કે તમે ક્યાં છો? ત્યારે એ વ્યક્તિ જવાબ આપે છે કે હું બહારગામ છું. આમ, ખરેખર તો બહારગામ જવાની ક્રિયા વર્તમાનકાળમાં થઈ રહી છે, છતાં પણ વર્તમાનકાળમાં ભૂતકાળનો ઉપચાર કરીને હું બહારગામ છું એવો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આચાર્ય ભગવંતે અહીં પણ ભવિષ્યકાળમાં ભૂતકાળનો આરોપ કરીને “ઉક્તાઃ સ્વરાદિસંજ્ઞાઃ...” પંક્તિઓ લખી છે.

આ પ્રમાણે સ્વર વગેરે સંજ્ઞાઓ કહેવાઈ ગઈ છે એવો બોધ કરાવવા માટે ‘ઉક્તા’ શબ્દ લખ્યો છે. હવે ઉક્તાઽતિરિક્તાનામ્ સ્વરૂપ બૃહદ્વૃત્તિના શબ્દોને બૃહન્ન્યાસમાં બતાવાય છે, જે આ પ્રમાણે છે કહેવાયેલાથી અતિરિક્ત એવી ક્રિયા વગેરે સંજ્ઞાઓને વ્યાકરણને જાણનારા લોકો પાસેથી જાણવા યોગ્ય છે.

(શ૦ન્યા૦) “સાધ્યરૂપા પૂર્વાપરીભૂતાઽવયવા ક્રિયા” इति वैयाकरणाः । “संयोग-विभागयोरनपेक्षकारकं(णं) कर्म” इति प्रामाणिकाः (वैशेषिकसूत्रम्) ।

અનુવાદ :- હવે પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત અતિરિક્તસંજ્ઞાઓની વ્યાખ્યાઓ જણાવે છે. સૌ પ્રથમ ક્રિયા શબ્દની વ્યાખ્યા જણાવે છે. ક્રિયા બે પ્રકારની છે :

(૧) સિદ્ધરૂપા ક્રિયા : કૃત્ પ્રત્યયોવડે અભિહિત (કથન કરાતી) એવી ક્રિયા તે સિદ્ધરૂપ ક્રિયા કહેવાય છે.

(૨) સાધ્યરૂપા ક્રિયા : આ ક્રિયાની વ્યાખ્યા અહીં લખવામાં આવી છે. જેને પૂર્વાપર

અવયવ સ્વરૂપ બોલી શકાય એવી ક્રિયાને સાધ્યરૂપ ક્રિયા કહેવાય છે. દા.ત. પાક ક્રિયામાં વસ્તુને તપેલીમાં મૂકીને, પાણીમાં ધોવી, ચૂલા ઉપર ચડાવી ગેસ ચાલુ કરવો, મરચું, મીઠું વગેરે નાંખવું. આ તમામ ક્રિયાઓનો સમુદાય જ પાકક્રિયા કહેવાય છે. જે ક્રિયાઓમાં કારણ તરીકે અનેક ક્રિયાઓનો ક્રમ આવતો હોય તથા પૂર્વાપર અવયવ સ્વરૂપ બોલી શકાતો હોય એવી ક્રિયાને સાધ્યરૂપ ક્રિયા કહેવામાં આવે છે. “ક્રિયાર્થો ધાતુઃ” (૩/૩/૩) સૂત્રમાં આ બંને ક્રિયાઓની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. આ વ્યાખ્યા વ્યાકરણને જાણનારાઓ પાસેથી મળે છે.

પ્રમાણિકો (તાર્કિકો) પાસેથી જે વ્યાખ્યા મળે છે તે આ પ્રમાણે છે -

વૈશેષિકો ક્રિયા શબ્દને કર્મ સંજ્ઞાથી જણાવે છે. અહીં વૈશેષિક સૂત્ર જણાવીને કર્મની વ્યાખ્યા જણાવે છે. સંયોગ અને વિભાગની અનપેક્ષાવાળું જે કારણ હોય તે કર્મ કહેવાય છે. કોઈક પદાર્થ જ્યારે સંયોગ પામવાનો હોય ત્યારે ક્રિયાત્મક અવસ્થા જણાય છે તેમજ દ્રવ્યમાં વિભાગ થવાની શક્યતા હોય ત્યારે પણ ક્રિયાત્મક અવસ્થા જણાય છે. પરંતુ આ કર્મને વિભાગ અને સંયોગની અપેક્ષા હોતી નથી. ગતિ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષથી અનુભવસિદ્ધ એવું દરેક દ્રવ્યમાં જે જણાય છે તે કર્મ છે. આવા કર્મને જો સંયોગ અને વિભાગની અપેક્ષા હોય તો સત્તા સ્વરૂપ દ્રવ્યમાં કર્મ ન માનવાની આપત્તિ આવશે. વૈશેષિકસૂત્રમાં આ અંગેની વિસ્તારથી વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. અહીં ક્રિયા શબ્દની વ્યાખ્યા આપી, પરંતુ તાર્કિકોએ જે કર્મ શબ્દની વ્યાખ્યા કરી તે શા માટે જણાવવામાં આવી એવી જિજ્ઞાસાના સંબંધમાં “કર્મ-વેષાદ્ યઃ” (૬/૪/૧૦૩) સૂત્રમાં કર્મથી શું અર્થ લેવો? એને માટે અહીં કર્મની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. આમ તો “કર્તુર્વ્યાપ્યમ્ કર્મ” (૨/૨/૩) સૂત્રમાં કર્મસંજ્ઞા પાડવામાં આવી છે. આથી સ્વમ્ રૂપમ્ શબ્દસ્ય... ન્યાયથી કર્મ શબ્દથી સંજ્ઞાવાચક એવો જ બોધ કરવો પડે, છતાં પણ અહીં કર્મ શબ્દથી તાર્કિકોનો અર્થ લેવો છે માટે આ સૂત્રમાં કર્મ શબ્દની તાર્કિકો સંબંધી વ્યાખ્યા પણ જણાવવામાં આવી છે. જ્યાં જ્યાં બે પ્રકારની વ્યાખ્યાઓ જણાવી હશે ત્યાં ત્યાં આ પ્રમાણેનું તાત્પર્ય સમજી લેવું જોઈએ.

(શબ્દાનુ) વિશેષણં ગુણઃ-

“સત્ત્વે નિવિશતેઽપૈતિ પૃથગ્જાતિષુ દૃશ્યતે ।

આધેયશ્ચાઽક્રિયાજશ્ચ સોઽસત્ત્વપ્રકૃતિર્ગુણઃ” ॥૧૦॥ इत्यादिको वा ।

“આકૃતિગ્રહણા જાતિર્લિજ્ઞાનાં ચ ન સર્વભાક્ ।

સકૃદાહ્યાતનિર્ગ્રાહ્યા, ગોત્રં ચ ચરણૈસ્સહ” ॥૧૧॥ इत्यादिलक्षणलक्षिता जातिः ।

અનુવાદ :- હવે ગુણ શબ્દની વ્યાખ્યા કહે છે - વિશેષણ સ્વરૂપ જે હોય તે ગુણ છે.

સ્વરાદુતો ગુણાદ્યરોઃ (૨/૪/૩૫) સૂત્રમાં ગુણ શબ્દની વ્યાખ્યાને જણાવતો આ જ શ્લોક

આપવામાં આવ્યો છે. આ શ્લોક દ્વારા ગુણનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્યનો જે આશ્રય કરે છે તથા દ્રવ્યથી જે દૂર જાય છે તથા અલગ અલગ જાતિમાં જે દેખાય છે તથા જે ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય છે તથા જે ક્રિયાથી ઉત્પન્ન નથી થતો તેમજ દ્રવ્ય સ્વભાવથી રહિત હોય છે, તે ગુણ કહેવાય છે.

અહીં દ્રવ્યનો આશ્રય કરે છે એવું લખવા દ્વારા કોઈપણ જાતના આધાર વગર ગુણ રહી શકતો નથી એવું જણાવે છે. આમ, અર્થાપત્તિથી આધારની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે આધારની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે જિજ્ઞાસા થઈ કે ગુણ ક્યાં આશ્રય કરે છે ? એના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે ગુણ દ્રવ્યમાં આશ્રય કરે છે. આથી દ્રવ્ય સિવાય બાકીનામાં ગુણ રહેતો નથી એવું સિદ્ધ થાય છે.

હવે બીજું વિશેષણ જણાવે છે. ગુણ દ્રવ્યથી દૂર થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- (જૈનો) :- ગુણો કેવી રીતે દ્રવ્યથી દૂર થાય છે ? દ્રવ્યનું લક્ષણ કરનારાઓએ આ પ્રમાણે દ્રવ્યનું લક્ષણ બનાવ્યું છે. જે ક્રિયાવાળું હોય, ગુણવાળું હોય અને સમવાયિકારણવાળું હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. તેથી સર્વથા દ્રવ્યનો ત્યાગ કરીને (છોડીને) શુદ્ધ ગુણ કોઈપણ રીતે રહી શકતો નથી અર્થાત્ એકલો ગુણ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ઉત્તરપક્ષ :- (વૈયાકરણી) :- અમે ‘ગુણ’ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરે છે એવું લખવા દ્વારા એવું જણાવવા માંગતા નથી કે દ્રવ્ય અને કર્મ વગેરેથી દૂર થવા દ્વારા સ્વતંત્ર રીતે ગુણો રહે છે. ગુણોના આવવા અને જવા સંબંધી દ્રવ્યનો બીજાઓ (જૈનો) પરિહાર કરે છે તે બરાબર નથી. અમે એમ કહીએ છીએ કે, ઉત્પત્તિ અને નાશ ઉભય, દ્રવ્યમાં પ્રાપ્ત થયા કરે છે. દા.ત. કેરીમાં પીળાપણું પ્રાપ્ત થયે છતે લીલાપણાંનો ત્યાગ થાય છે. આમ, સંપૂર્ણતયા ગુણનો દ્રવ્યમાંથી ત્યાગ થતો નથી. વળી, જાતિની જેમ દ્રવ્યમાં ગુણોનું નિત્ય રહેવાપણું થતું નથી એવા તાત્પર્યથી ઉપરોક્ત પ્રતિપાદન કરાયું છે.

હવે, પૃથગ્જાતિષુ દૃશ્યતે શબ્દોનો અર્થ બતાવે છે - ગુણો પૃથગ્જાતિઓમાં દેખાય છે. જે લીલો રંગ કેરીમાં છે, તે જ લીલો રંગ વસ્ત્રમાં પણ છે જ. અહીં જાતિ લખવા દ્વારા જાતિવાન્ સમજી લેવું. તેમજ જાતિથી ભિન્ન એવા ગુણો છે. આવો અર્થ પણ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થશે. આ ત્રણ સ્વરૂપવાળા ગુણો છે આવું કહેવામાં આવશે તો ક્રિયા પણ ગુણ સ્વરૂપ બની જશે. કારણ કે ક્રિયા દ્રવ્યમાં આશ્રય કરે છે. દ્રવ્યમાંથી ક્રિયાઓ દૂર પણ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જુદાં જુદાં દ્રવ્યમાં ક્રિયાઓ જણાય છે. આ પ્રમાણે ગુણનું લક્ષણ ક્રિયામાં જવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. આ આપત્તિ દૂર કરવા માટે શ્લોકમાં આધેય વગેરે શબ્દો લખ્યા છે.

ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય જે હોય તથા આધેય સ્વરૂપ જે હોય તે પણ ગુણ છે. વળી, ક્રિયાવડે ઉત્પન્ન ન થવા યોગ્ય હોય એ પણ ગુણ છે. રક્તરૂપ આધેય સ્વરૂપ હોય છે તેમજ ઉત્પન્ન

થવા યોગ્ય પણ આ જ રક્તરૂપ હોય છે. કેટલાક નિત્ય ગુણો ક્રિયાવડે ઉત્પન્ન ન થવા યોગ્ય પણ હોય છે. જ્યારે ક્રિયા હંમેશાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય જ હોય છે. આથી જ ગુણની અતિવ્યાપ્તિ ક્રિયામાં થશે નહીં.

ઉપર કહેલા તમામ લક્ષણો દ્રવ્યમાં પણ ઘટે છે. અવયવી દ્રવ્ય (ઘટ) અવયવમાં (કપાલ) રહે છે. આથી જ દ્રવ્ય આધેય સ્વરૂપ પણ છે જ. વળી, દ્રવ્ય ઉત્પાદ્ય પણ છે. (ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય છે.) તેમજ અસમવાયિકારણ એવા સંયોગનો નાશ થવાથી અવયવીનો નાશ પણ થાય છે. આથી દ્રવ્ય નાશ થવાના સ્વભાવવાળું પણ છે તેમજ નિત્યદ્રવ્યો ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય પણ નથી હોતાં. આથી ગુણનું લક્ષણ દ્રવ્યમાં અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું થાય છે. આ દ્રવ્યની અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે “અસત્ત્વપ્રકૃતિઃ” સ્વરૂપ ગુણનું લક્ષણ બનાવ્યું છે. અર્થાત્ જે દ્રવ્ય સ્વરૂપ પ્રકૃતિ નથી અથવા તો દ્રવ્ય સ્વભાવવાળું જે નથી તે ગુણ છે. આમ, વિશેષણ સ્વરૂપ જે હોય છે તે પણ ગુણનું સ્વરૂપ છે, જે દ્રવ્યમાં આશ્રિત છે, દ્રવ્યથી દૂર થાય છે તથા અલગ અલગ દ્રવ્યોમાં જણાય છે. ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય નથી તેમજ ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય પણ છે તથા અદ્રવ્ય સ્વભાવ સ્વરૂપ જે છે તે ગુણ કહેવાય છે.

આચાર્ય ભગવંત હવે જાતિનું સ્વરૂપ બતાવે છે - અહીં જાતિના સ્વરૂપ અંગેનો જે શ્લોક આપવામાં આવ્યો છે તે જાતેરયાન્ત... (૨/૪/૫૪) સૂત્રમાં વિસ્તારથી સમજાવામાં આવ્યો છે. આકૃતિ શબ્દ કોઈક સ્થાનમાં જાતિના પર્યાય સ્વરૂપ છે. અહીં જાતિના પર્યાય સ્વરૂપ એવો આકૃતિ શબ્દ ગ્રહણ કરવાનો નથી. જો આકૃતિનો અર્થ જાતિ કરવામાં આવે તો “આકૃતિગ્રહણા જાતિઃ” શબ્દનો અર્થ ઘટી શકશે નહીં. કારણ કે આકૃતિનો જાતિ અર્થ કરવાથી જાતિથી નિશ્ચય કરવા યોગ્ય જે હોય તે જાતિ કહેવાશે, એવો અસંગત બોધ થશે. આથી આકૃતિનો અર્થ અહીં અવયવનો સમૂહ વિશેષ કહેવાશે અને ગ્રહણનો અર્થ પ્રગટ કરવા યોગ્ય. સંપૂર્ણ અર્થ આ પ્રમાણે થશે - અવયવના સમૂહ વિશેષથી પ્રગટ થવા યોગ્ય જે હોય તે જાતિ કહેવાય છે. બીજા અર્થમાં સંસ્થાનવિશેષથી પ્રગટ થવા યોગ્ય જે હોય તે જાતિ કહેવાય છે. જાતિના આ લક્ષણથી ગોત્વ, પટત્વ, ઘટત્વ વગેરે જાતિઓનો સંગ્રહ થઈ શકશે, પરંતુ બ્રાહ્મણત્વ વગેરેનો સંગ્રહ થઈ શકશે નહીં. આથી બ્રાહ્મણત્વ આદિ જાતિનો સંગ્રહ કરવા માટે જે સર્વ લિંગોને ભજતી નથી એ પ્રમાણેનું જાતિનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. અહીં બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી એ લિંગવિશેષથી નક્કી થઈ શકશે. આ બંને લક્ષણવાળી જાતિ એકવાર ઉપદેશથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ જ્યાં સુધી ઉપર કહેલા બંને સ્વરૂપવાળી જાતિ ઉપદેશથી કોઈક વ્યક્તિ આપણને જણાવશે નહીં ત્યાં સુધી આ બે જાતિઓનો બોધ થઈ શકશે નહીં. તેનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે કાન્યકુબ્જ નામના નગરમાં વસંતકાળમાં પ્રાપ્તયૌવનવાળા પિંડમાં ઉપદેશાયેલું ગોત્વ પાટલિપુત્રનગરમાં ગ્રીષ્મકાળમાં

વૃદ્ધપિંડમાં જણાય જ છે તથા અમુક કોમ બ્રાહ્મણ છે એવું એકવાર કોઈકના ઉપદેશ દ્વારા જ જાણી શકાશે. હવે જાતિના ત્રીજા લક્ષણને વિચારીએ. કેટલાક સંબંધી શબ્દો અને ક્રિયાવાચક શબ્દોમાં અર્થનું અસત્વપણું હોતે છતે પણ પરિભાષાથી નિષ્પન્ન એવું જાતિપણું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. સૌ પ્રથમ ગોત્રવાચક નામને જાતિવાચક કહેવામાં આવે છે. ગોત્રવાચક નામ બે પ્રકારે છે : (૧) વૃદ્ધ અપત્યવાચક તથા (૨) યુવા અપત્યવાચક. જેમાં આદિ પુરુષનો (પૂર્વપુરુષનો) બોધ થાય તેને ગોત્ર કહે છે. લોકપ્રસિદ્ધ પ્રવર નામના અધ્યાયમાં આવા ગોત્રવાચક નામો કહેવાયા છે.

જે ચરણવાચક નામો છે તે પણ જાતિ સ્વરૂપ છે. વેદમાં કઠ વગેરે સંબંધી અધ્યયન આવે છે. આથી કઠ વગેરે શાખામાં જે જે કહેવાયું હોય તેનું તેનું અધ્યયન નિમિત્તપણાંથી પ્રવર્તે છે. આમ, કઠ વગેરેનું અધ્યયન કરનારાઓ જે કઠાદિ છે તે ચરણવાચક નામો કહેવાય છે અને આ ચરણવાચક નામો જાતિસંજ્ઞાવાળા થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- ગોત્રવાચક અને ચરણવાચક નામો ક્યાંતો સ્ત્રીલિંગ સ્વરૂપે હોય છે અથવા તો પુલિંગ સ્વરૂપે હોય છે. આથી તેમાં સર્વ લિંગપણું તો આવતું જ નથી. આમ, સર્વ લિંગોને જાતિ ભજતી નથી એવા સ્વરૂપથી જ જાતિવાચક થઈ જાત તો પછી ગોત્રવાચક અને ચરણવાચક નામોને ભિન્નતાથી શા માટે બતાવવામાં આવ્યા ?

ઉત્તરપક્ષ :- આ બંને સ્વરૂપવાળા નામોમાં કોઈક અવયવના સમૂહવિશેષથી જાતિવાચકપણું આવશે નહીં. માત્ર અહીં પરિભાષાથી નિષ્પન્ન એવું જ જાતિવાચકપણું વ્યાકરણના નિયમથી લાવી શકાય છે. આ વસ્તુ સામાન્યલોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા લક્ષણોથી જે પ્રસિદ્ધ હોય તે જાતિ કહેવાય છે.

(શ૦ન્યા૦) ત્રુટ્યાદિઃ કાલઃ-

“સ્વસ્થે નરે સમાસીને સ્પન્દતે વામલોચનમ્ ।

તસ્ય ત્રિશત્તમો ભાગસ્ત્રુટિરિત્યભિધીયતે” ॥૧૨॥

સ્ત્યાનપ્રસવો લિङ्ગમ્, રૂપાદીનાં પર્યાયાણામપચયઃ સ્ત્યાનં સ્ત્રી, તેષામેવ પ્રવૃત્તિઃ સવનં પ્રસવઃ પુમાન્, સામ્યાવસ્થા નપુંસકમિતિ ।

અનુવાદ :- હવે આચાર્ય ભગવંત કાળનું સ્વરૂપ બતાવે છે - ત્રુટિ વગેરે સ્વરૂપવાળો કાળ કહેવાય છે. બેઠેલો એવો સ્વસ્થ મનુષ્ય હોતે છતે જે ડાબી આંખ ફરકે છે તે ફરકવાના સમયના ત્રીસમા ભાગને “ત્રુટિ” કહેવાય છે. આ ત્રુટિ એ કાળનો નાનામાં નાનો અંશ છે. ત્રુટિ, લવ, સ્તોક વગેરે કાળના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે.

હવે આચાર્ય ભગવંતે લિંગનું સ્વરૂપ બતાવે છે - ઉત્પત્તિ અને વિલય (નાશ) સ્વરૂપ જે છે તે લિંગ કહેવાય છે. રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે પર્યાયોનો નાશ થવો તે સ્ત્રી છે અને ઉત્પત્તિ થવી તે પુમાન છે. ઉત્પત્તિ અને નાશ સિવાય જે સામ્યાવસ્થા છે તે નપુંસક છે. આ અંગેની વિશેષ ચર્ચા “પું-સ્ત્રિયોઃ-સ્યમૌજસ્” (૧/૧/૨૮) સૂત્રમાં આવશે.

(શબ્દા ૦) “અવિકારોઽદ્રવં મૂર્તં પ્રાણિસ્થં સ્વાઙ્ગમુચ્યતે ।

ચ્યુતં ચ પ્રાણિનસ્તત્ તન્નિભં ચ પ્રતિમાદિષુ ॥૧૩॥

इत्यादिलक्षणं स्वाङ्गम् । एकाद्यभिधानप्रत्ययहेतुः संख्या । सर्वतो मानं परिमाणम् । अपत्यं प्रसिद्धमेव । क्रिया-गुण-द्रव्यादिभिः प्रयोक्तुर्युगपद् व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । अदर्शनं लुक् । अष्टादशभेदभिन्नोऽकारादिसमुदायोऽवर्णः । आदिशब्दादिवर्णादिपरिग्रहः । तथा संवृतस्याप्यकारस्य स्वसंज्ञाप्रसिद्ध्यर्थं विवृतत्वमपि इति वैयाकरणाः ।

અનુવાદ :- સ્વાઙ્ગ એ પારિભાષિક શબ્દ છે. આથી શિષ્ટપુરુષોની સ્વાઙ્ગની વ્યાખ્યા આ શ્લોક દ્વારા જણાવાય છે - જે વિકાર રહિત હોય, દ્રવસ્વરૂપ ન હોય, મૂર્ત હોય અને આ બધું પ્રાણીમાં રહેલું હોય તે સ્વાઙ્ગ કહેવાય છે. પ્રાણીમાંથી છૂટું પડેલું હોય તો પણ સ્વાઙ્ગ કહેવાય છે તથા પ્રાણીમાં જે પ્રમાણે હોય તે જ પ્રમાણે પ્રાણીઓની સમાન એવી પ્રતિમા વગેરેમાં હોય તેને પણ સ્વાઙ્ગ કહેવાય છે.

વાયુ વગેરે પ્રકૃતિથી શરીરમાં સોજા વગેરે જે થાય છે તે વિકાર સ્વરૂપ પરિણામ છે અને જે વિકાર સ્વરૂપ પરિણામ હોય તે સ્વાઙ્ગ કહેવાતું નથી. આથી સોજા વગેરે સ્વાઙ્ગ કહેવાતા નથી.

જે પ્રવાહી સ્વરૂપ હોય તે પણ સ્વાઙ્ગ કહેવાતું નથી. દા.ત. કફ, લોહી વગેરે તથા જેમાં રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે હોય તે મૂર્ત કહેવાય છે. અથવા તો જે સમસ્ત લોકવ્યાપી ન હોય તે મૂર્ત કહેવાય છે. રૂપાદિરહિત જ્ઞાન એ મૂર્ત ન હોવાથી પ્રાણીમાં રહેલું હોવા છતાં પણ તેને સ્વાઙ્ગ કહેવાતું નથી. આ ત્રણેય લક્ષણોવાળું જે હોય એ પણ જો પ્રાણીમાં રહેલું હોય તો જ સ્વાઙ્ગ કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણીમાંથી છૂટા પડી ગયેલા વાળ, નખ વગેરે પણ સ્વાઙ્ગ કહેવાય છે તથા પ્રતિમામાં પણ ઉપરોક્ત બધી જ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય તો તે પણ સ્વાઙ્ગ કહેવાશે. અસહ-નજ-વિદ્યમાન”... (૨/૪/૩૮) સૂત્રમાં સ્વાઙ્ગ અંગે વિસ્તારથી જણાવવામાં આવ્યું છે.

હવે સંખ્યાની વ્યાખ્યા જણાવે છે - એક વગેરે પદાર્થના કથનની પ્રતીતિમાં જે કારણ હોય તે સંખ્યા કહેવાય છે. કોઈ જગ્યાએ બે પદાર્થો રહ્યા હોય. આ બેના કથનના પ્રયોગમાં કારણભૂત

બે સ્વરૂપ પદાર્થ એ સંખ્યા કહેવાય છે. લંબાઈ, પહોળાઈ વગેરે બધા જ સ્વરૂપથી માપવું જેનાવડે થાય તે પરિમાણ કહેવાય છે. પરિ + મા ધાતુને કરણ અર્થમાં “અનટ્” પ્રત્યય લાગીને “પરિમાણમ્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરિમાણની વિસ્તારથી વ્યાખ્યા “પરિમાણાત્ તદ્વિત... (૨/૪/૨૩) સૂત્રમાં આપવામાં આવી છે.

હવે અપત્ય એટલે પુત્ર. આ વસ્તુ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. ઘણા બધા પદાર્થોને સંપૂર્ણતયા ક્રિયા, ગુણ, દ્રવ્ય અથવા તો જાતિથી કર્તાની એકસાથે પ્રાપ્તિ કરવાની ઈચ્છા તે વીપ્સા કહેવાય છે. દા.ત. વૃક્ષમ્ વૃક્ષમ્ સિદ્ધિતિ । અહીં સિંચન ક્રિયા દ્વારા કર્તા દરેક વૃક્ષને એકસાથે પ્રાપ્ત કરવાને ઈચ્છે છે. માટે આવી અવસ્થાને “વીપ્સા” કહેવાય છે.

જે પહેલા હોય અને પછી જણાતો ન હોય તેને લુક્ કહેવાય છે. વર્ણ વગેરેના ઉચ્ચારણનો અભાવ કરવો, જ્ઞાનાભાવ કરવો તે ‘લુક્’ કહેવાય છે.

અદ્વાર પ્રકારોથી વિભાજિત થયેલા એવા અકાર વગેરેનો સમુદાય એ “અવર્ણ” કહેવાય છે. જેનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ “તુલ્યસ્થાનાસ્ય... (૧/૧/૧૭) સૂત્રમાં આવશે. અકાર શબ્દની પછી જે “આદિ” શબ્દ લખ્યો છે, તે આદિ શબ્દથી ઇવર્ણ, ઉવર્ણ, ઋવર્ણ વગેરેનું ગ્રહણ કરવું તથા મૂળથી અકાર સંવૃત છે, પરંતુ સંવૃત એવાં અકારમાં પણ સ્વસંજ્ઞાની પ્રસિદ્ધિ કરવા માટે અકારને વિવૃત પ્રયોજનવાળો બનાવવામાં આવ્યો છે. એ પ્રમાણે મહર્ષિ પતંજલિ વગેરે વૈયાકરણીઓ કહે છે. ઉપર લગભગ દરેક પરિભાષાઓની વ્યાખ્યાઓ વૈયાકરણીઓની માન્યતા પ્રમાણે જણાવવામાં આવી છે.

અહીં, સંવૃત અકાર સંબંધમાં વિશેષ હકીકત જિજ્ઞાસુઓને માટે જણાવીએ છીએ. માહેશ્વરસૂત્રોની રચના થઈ ત્યારે અકાર સંવૃત પ્રયત્નવાળો હતો, પરંતુ વ્યાકરણ વગેરેની રચનાના નિમિત્તે જ્યારે પ્રક્રિયાદશાની (પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરેનું જોડાણ કરીને પદ વગેરેની સિદ્ધિ કરવાની ક્રિયા તે પ્રક્રિયાદશા કહેવાય છે) પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારે એ અકારને વિવૃતકરણવાળો કરવામાં આવ્યો. દીર્ઘ આકાર વગેરે તો સર્વ પ્રકારે વિવૃતકરણ પ્રયત્નવાળો જ હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રયત્નનો ભેદ થવાથી જે સ્વસંજ્ઞા ન થવાની આપત્તિ આવતી હતી તે સ્વસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ હવે થઈ શકશે. આથી મહર્ષિ પતંજલિ “અઙ્ગ” (શિવસૂત્ર-૧) સંજ્ઞાસૂત્રમાં લખે છે કે માહેશ્વરસૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ એવો અકારને વિવૃત ઉપદેશવાળો કરવો જોઈએ. આનાથી પ્રયત્નનું સામ્યપણું થવાથી સ્વસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે.

એ જ પ્રકારે અકારને ફરીથી સંવૃત પ્રયત્નવાળો કરવા માટે “અ અ ઇતિ” (૮/૪/૬૮) સૂત્ર મહર્ષિ પતંજલિએ બનાવ્યું છે. એ સૂત્રમાં લખ્યું છે કે વિવૃત પ્રયત્નવાળો (પ્રથમ અ) સંવૃત

પ્રયત્નવાળો થાય છે. (બીજો અ) અર્થાત્ પ્રક્રિયાદશાનો અ પ્રયોગ અવસ્થામાં સંવૃત પ્રયત્નવાળો થાય છે.

હવે ગુણ વગેરેની તાર્કિકોએ જણાવેલી વ્યાખ્યાઓ જણાવવામાં આવે છે.

(શંન્યા૦) “દ્રવ્યાશ્રયી ગુણઃ, ગુણાશ્રયો દ્રવ્યમ્, અનુવૃત્તપ્રત્યયहेतुः सामान्यं जातिः, परापरादिप्रत्ययहेतुः कालः, अनुमानं लिङ्गम्, स्वाङ्ग्यारम्भकमवयवरूपं स्वाङ्गम्, अणु-महदादिप्रत्ययहेतुः परिमाणम्” इति तार्किकाः ।

અનુવાદ :- ગુણ :- દ્રવ્યના આશ્રયવાળું જે હોય તે ગુણ છે.

દ્રવ્ય :- ગુણના આશ્રયવાળું જે હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

જાતિ :- સમાન સ્વરૂપવાળી પ્રતીતિનું જે કારણ હોય તે જાતિ કહેવાય છે. જાતિને સામાન્ય પણ કહેવામાં આવે છે.

કાળ :- નાના-મોટા વગેરેની પ્રતીતિનું જે કારણ હોય તે કાળ કહેવાય છે.

લિંગ :- અનુમાનને લિંગ કહેવામાં આવે છે એ જ અનુમાનને બીજા અર્થમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે.

સ્વાઙ્ગ :- સ્વાઙ્ગની પરિભાષાથી જે સ્વાઙ્ગ જણાવાયું એવો અર્થ અહીં નથી કરવાનો. પોતાના અવયવીનું આરંભક એવું અવયવ સ્વરૂપ જે છે તે સ્વાઙ્ગ કહેવાય છે. અર્થાત્ અવયવમાંથી અવયવી બને છે. આથી અવયવ અવસ્થાને (અવયવી સંબંધી) સ્વાઙ્ગ કહેવાય છે.

પરિમાણ :- અણુ, મહત્ વગેરે પ્રતીતિનું જે કારણ હોય તે પરિમાણ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે તાર્કિકો કહે છે. આમ ક્રિયાથી આરંભ કરીને અવર્ણ સુધીના બધા જ શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ જણાવવામાં આવી.

(શંન્યા૦) *પરાન્નિત્યમ્* इति-तथाहि-वनानीत्यादौ “शसोऽता०” [१.४.४९.] इति बाधित्वा परत्वाद् “नपुंसकस्य शिः” [१.४.५५.] इत्येव भवति । तस्माच्च [नित्यं] बलीयः, यथा-‘स्योन’ इत्यत्र परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वादूट् ।

અનુવાદ :- હવે કેટલાક ન્યાયો સંબંધમાં આચાર્ય ભગવંત જણાવે છે, કારણ કે આ ન્યાયોનું સ્વરૂપ વ્યાકરણને જાણનારાઓ પાસેથી જાણવું જોઈએ એવું આ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. હવે પરાન્નિત્યમ્ આ ન્યાયનું સ્વરૂપ જણાવાય છે. પરકાર્ય કરતાં નિત્યકાર્ય બળવાન થાય છે. વ્યાકરણમાં સૂત્રોના ક્રમ પ્રમાણે જે કાર્ય પાછળ આવે તે પરકાર્ય કહેવાય છે. બીજા કોઈક સૂત્રોના કાર્યો થઈ ગયા પછી પણ જે સૂત્રનું કાર્ય પ્રવર્તતું હોય અને થઈ ગયા પહેલાં પણ જો તે સૂત્રનું કાર્ય પ્રવર્તતું

હોય તો એવું કાર્ય નિત્યકાર્ય કહેવાય છે. આથી પર એવા સૂત્રે જે કાર્ય કર્યું હોય તેનાથી પણ નિત્યકાર્ય બળવાન બને છે એવું આ ન્યાય જણાવે છે.

હવે ઉદાહરણ દ્વારા આ ન્યાય જણાવવામાં આવે છે - વન્ + શસ્, અહીં શસોડતા... (૧/૪/૪૮) સૂત્રથી શસ્ના અની સાથે પૂર્વનો સમાન સ્વર દીર્ઘ થવાની પ્રાપ્તિ આવે છે તથા નપુંસકસ્ય શિઃ (૧/૪/૫૫) સૂત્રથી શસ્નો શિ થવાની પ્રાપ્તિ સાથે છે. આથી બંને કાર્યોમાં શસ્નો શિ થવાનું કાર્ય પર હોવાથી પહેલું પ્રાપ્ત થાય છે. આથી વન્ + શિ આ અવસ્થામાં શિ સંબંધી ન્ આગમ વગેરેનું કાર્ય થતાં “વનાનિ” પ્રયોગની સિદ્ધિ થાય છે. અહીં ૧/૪/૪૮ સૂત્રનું કાર્ય ૧/૪/૫૫ સૂત્રના કાર્ય દ્વારા બાધ પામે છે.

ઉપર કહેલા પરકાર્યથી પણ નિત્યકાર્ય બળવાન બને છે. દા.ત. સિવ્ + ન (ઝણાદિ - ૨૫૮) સૂત્રથી ન થયો છે. અહીં બે કાર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. “લઘોરુપાન્ત્યસ્ય” (૪/૩/૪) સૂત્રથી સિવ્ના ઇનો ગુણ થવાની પ્રાપ્તિ આવે છે. તેમજ અનુનાસિકે ચ... (૪/૧/૧૦૮) સૂત્રથી સિવ્ના વ્નો ઋ થવાની પ્રાપ્તિ આવે છે. હવે જો ઋ કાર્ય પ્રથમ કરવામાં આવે તો પણ થઈ શકે છે તથા સિવ્ના ઇનો ગુણ કર્યા પછી પણ વ્નો ઋ થઈ શકે છે. આથી ઋટ્નું કાર્ય નિત્ય હોવાથી આ ન્યાયથી પ્રથમ પ્રાપ્ત થશે. જ્યારે સિવ્ના ઇનો ગુણ પરસૂત્રથી થતો હતો. આથી સ્પર્ધેઃ પરિભાષાથી તો પ્રથમ ગુણ જ થવો જોઈતો હતો. તેમ છતાં પણ આ ન્યાયથી પરકાર્યનો બાધ થયો અને સૌ પ્રથમ નિત્ય એવું ઋટ્નું કાર્ય થયું. આથી સિઋટ્ + ન આ અવસ્થામાં ઋનો ગુણ પ્રાપ્ત થશે અને “સ્યોન” પ્રયોગની સિદ્ધિ થશે. સ્યોનનો અર્થ સુખ થાય છે.

(શ૦ન્યા૦) તથા †નિત્યાદન્તરજ્ઞમ્†, જ્ઞાયા ઓદનો જૌદનસ્તમિચ્છતિ ક્વયિનિ, તતઃ સનિ, અકૃતવ્યૂહત્વાદ્ ‘જ્ઞા ઓદન ય સ’ ઇતિ સ્થિતે દ્વિત્વં ચ પ્રાપ્નોત્યૌત્વં ચ, નિત્યત્વાદ્ દ્વિત્વે પ્રાપ્તે તદ્ બાધિત્વાઽન્તરજ્ઞત્વાદૌત્વં ભવતિ-જુજૌદનીયિષતીતિ ।

અનુવાદ :- નિત્યકાર્યથી અંતરંગ કાર્ય બળવાન બને છે. સૌ પ્રથમ અંતરંગના સ્વરૂપને સમજીએ. પરિભાષેન્દુશેખર ગ્રંથમાં અંતરંગની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે - પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય વગેરે સ્વરૂપ સમુદાયની અંદર જેના નિમિત્તો અન્તર્ભૂત હોય છે તે અંતરંગ કહેવાય છે. તથા સમુદાયથી બહાર નિમિત્તો રહેલા હોય તે બહિરંગ કહેવાય છે.

શ્રી હેમહંસગણિ વિરચિત ન્યાયસંગ્રહમાં અંતરંગની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે - જે પ્રકૃતિમાં આશ્રિત થયેલું હોય અથવા તો પૂર્વમાં વ્યવસ્થિત થયેલું હોય અથવા જેના નિમિત્તો અલ્પ હોય તે અંતરંગ કહેવાય છે. તથા જે પ્રત્યય આશ્રિત હોય, બહાર વ્યવસ્થિત થયેલું હોય અથવા તો જેને ઘણા બધા નિમિત્તો હોય તે બહિરંગ કહેવાય છે.

“જ્ઞાયા ઓદનઃ ઇતિ જૌદનઃ”, જાણનારીનાં ભાતને ઈચ્છે છે. એ પ્રમાણે, ઈચ્છા અર્થમાં “ક્યન્” પ્રત્યય લાગતાં “જૌદન + ક્યન્ એ પ્રમાણે નામધાતુ થશે. હવે આ નામધાતુને ઈચ્છા અર્થમાં “સન્” પ્રત્યય લાગશે, આથી સમૂહ ન કરાવાથી સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે થશે. “જ્ઞા + ઓદન + ક્યન્ + સન્ + તિ” હવે સન્નાં કારણે દ્વિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ “જ્ઞા” અને ઓદનની સ્વરસંધિથી ઔત્વ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઔત્વનું કાર્ય અંતરંગ છે, જ્યારે દ્વિત્વનું કાર્ય નિત્ય છે. ઔત્વનું કાર્ય પ્રકૃતિ આશ્રિત હોવાથી અંતરંગ છે, જ્યારે દ્વિત્વનું કાર્ય ઔત્વ થયા પછી પણ પ્રવર્તે છે અને ઔત્વ થયા પહેલાં પણ પ્રવર્તે છે, આથી નિત્ય છે. અહીં આ ન્યાયથી નિત્યકાર્યથી પણ અંતરંગકાર્ય બળવાન બનવાથી સૌ પ્રથમ ઔત્વનું કાર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આથી જૌદન + ક્યન્ + સન્ + તિવ્” આ પ્રમાણે અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. હવે દ્વિત્વ કાર્ય થશે. તથા બાકીનાં કાર્યો થવા દ્વારા “જુજૌદનીયિષતિ” વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષ એકવચનું રૂપ પ્રાપ્ત થશે. ‘તે જાણનારીનાં ભાતને ઈચ્છનારને ઈચ્છે છે.’ એ પ્રમાણે તેનો અર્થ થશે. જો પહેલાં દ્વિરુક્તિ કરી હોત તો અનિષ્ટ એવું “જિજૌદનીયિષતિ” રૂપ પ્રાપ્ત થાત.

(શ૦ન્યા૦) તથા *અન્તરજ્ઞાદનવકાશમ્*, યથા-ગર્ગસ્યાપત્યાનિ તેષામિમે છાત્રાઃ “દોરીયઃ” [૬.૩.૩૨.] ઇતિ ર્ઙ્યવિષયે “ગર્ગદિર્યજ્” [૬.૧.૪૨.] ઇતિ ‘ગર્ગ યજ્’ ઇતિ સ્થિતેઽન્તરજ્ઞત્વાદ “બહુષ્વસ્ત્રિયામ્” [૬.૧.૧૨૪] ઇતિ લુપ્પ્રાપ્તાવનકાશત્વાદ “ન પ્રાગ્જિતીયે સ્વરે” [૬.૧.૧૩૫.] ઇત્યલુપિ ગાર્ગીયા ઇતિ । તથા *પરાદન્તરજ્ઞમ્* અપિ, સિવેઃ “પ્યા-ધા-પન્યનિ૦” [ઉણા૦ ૨૫૮.] ઇતિ ને કૃતેઽપવાદત્વાદ વલોપં બાધિત્વા ગુણાત્ પૂર્વ નિત્યત્વાદૂટિ ચ પરત્વાદ ગુણે પ્રાપ્તેઽન્તરજ્ઞત્વાત્ તં બાધિત્વા યાદેશો ભવતિ ‘સ્યોન’ ઇતિ । ઇષાં ક્રિયાદીનાં સંજ્ઞાનાં ન્યાયાનાં ચ શાસ્ત્રપ્રવૃત્તયે લોકાત્ સિદ્ધિર્વેદિતવ્યા, ન ચ લોકમન્તરેણ તજ્ઞાનોપાયોઽસ્તિ, ન ચ તજ્ઞાનં વિના “ક્રિયાર્થો ધાતુઃ” [૩.૩.૩.] “ગુણાદસ્ત્રિયાં નવા” [૨.૨.૭૭.] “જાતિકાલસુખાદેર્નવા” [૩.૧.૧૫૨.] “સ્વાજ્ઞાદેરકૃતમિત૦” [૨.૪.૪૬.] ઇતિ, “સહ્ચાનાં ણ્ણામ્” [૧.૪.૩૩.] “પરિમાણાત્ તદ્વિત૦” [૨.૪.૨૩.] ઇતિ, “ડસોઽપત્યે” [૬.૧.૨૮.] “વીપ્સાયામ્” [૭.૪.૮૦.] “લુગસ્યાદેત્યપદે” [૨.૧.૧૧૩.] “અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદોદરલ્” [૧.૨.૬.] “ઈવર્ણાદિરસ્વે સ્વરે યવરલમ્” [૧.૨.૨૧.] ઇત્યાદિશાસ્ત્ર-પ્રવૃત્તિઃ ।

અનુવાદ :- અંતરંગ કાર્યથી પણ અનવકાશકાર્ય બળવાન બને છે. અંતરંગનો અર્થ અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. હવે અનવકાશનો અર્થ બતાવવામાં આવે છે - સામાન્ય શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ એ સાવકાશ પ્રવૃત્તિ છે. સામાન્ય શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ વિદ્યમાન હોતે છતે પણ જો વિશેષ શાસ્ત્ર દ્વારા

સામાન્ય શાસ્ત્રનો બાધ થાય તો એ વિશેષ અનવકાશવિધિવાળું કહેવાય છે. “સર્વેભ્યો બ્રાહ્મણેભ્યો દધિ દીયતામ્, તત્રમ્ કૌણ્ડિન્યાય” અહીં બધા બ્રાહ્મણોને દહીં આપવાનું વિધાન છે. ત્યારબાદ “કૌણ્ડિન્ય” એ પણ બ્રાહ્મણ જ છે. તેને છાશ આપવાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. છાશ આપવાની વિધિ વિશેષ વિધિ હોવાથી સામાન્યથી દહીં આપવાની વિધિનો અહીં બાધ થયો છે. આ વિશેષ શાસ્ત્રની વિધિ તે જ અનવકાશ વિધિ છે. આ જ વસ્તુ પરિભાષેન્દુશેખરમાં “અન્તરદ્વગાત્ અપિ અપવાદો બલીયાન્” ન્યાયની ટીકામાં જણાવેલ છે.

ગર્ગસ્ય અપત્યમ્ અહીં અપત્ય અર્થમાં ગર્ગદિઃ યજ્ (૬/૧/૪૨) સૂત્રથી યજ્ પ્રત્યય થતાં ગર્ગ + યજ્ = ગાર્ગ્ય” આવું રૂપ પ્રાપ્ત થશે. હવે ગાર્ગ્યાણામ્ છાત્રાઃ આ અર્થમાં દોરીયઃ (૬/૩/૩૨) સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય થશે. આથી સંપૂર્ણ સ્થિતિ આ પ્રમાણે થશે - ગર્ગ + યજ્ + ઈય. હવે આ અવસ્થામાં યજ્જોઃ૦ (૬/૧/૧૨૬) સૂત્રથી યજ્(ય)નો લોપ થવાની પ્રાપ્તિ આવે છે. આ સૂત્ર પ્રમાણે યજ્ પ્રત્યયાંત નામને બહુત્વવિશિષ્ટ ગોત્ર અર્થમાં જે પ્રત્યય લાગ્યો હોય તેનો અસ્ત્રીલિંગમાં લોપ થાય છે. હવે ન પ્રાગ્જિતીયે સ્વરે (૬/૧/૧૩૫) સૂત્રથી આ જ યજ્ પ્રત્યયના લોપનો નિષેધ પણ થાય છે. તેન જિત૦ (૬/૪/૨) સૂત્રની પૂર્વના અર્થમાં જો સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યય હોય તો (૬/૧/૧૩૫) સૂત્રથી યજ્ પ્રત્યયાન્ત નામને લાગેલા પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી.

અહીં યજ્જોઃ૦ (૬/૧/૧૨૬) સૂત્રથી જે યજ્નો લોપ થાય છે તે અંતરંગ કાર્ય છે. કારણ કે યજ્ પ્રત્યયાંત નામને ગોત્ર અર્થમાં જે પ્રત્યય લાગ્યો હોય તેનો અસ્ત્રીલિંગમાં લોપ થાય છે. આટલું નિમિત્ત જ (૬/૧/૧૨૬) સૂત્રમાં છે. જ્યારે (૬/૧/૧૩૫) સૂત્રમાં સ્વરાદિ પ્રત્યયનું નિમિત્ત અધિક છે. માટે ઘણા બધા નિમિત્તો હોવાથી લોપનાં નિષેધનું કાર્ય બહિરંગ છે. આમ (૬/૧/૧૨૬) સૂત્રથી જે યજ્નો લોપ થાય છે તે અંતરંગ કાર્ય છે.

હવે (૬/૧/૧૨૬) સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ગોત્ર અર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યયનો બહુત્વના વિષયમાં લોપ થાય છે તથા (૬/૧/૧૩૫) સૂત્ર પ્રમાણે ગોત્ર અર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યયનો જે લોપ કહેલ હતો તેનો જિતાર્થની પૂર્વના અર્થમાં સ્વરાદિ પ્રત્યયના વિષયમાં નિષેધ થાય છે. હવે (૬/૧/૧૩૫) સૂત્રની પ્રાપ્તિ અહીં ન થાય તો તે સૂત્ર નિરર્થક થશે. આથી (૬/૧/૧૩૫) સૂત્ર અનવકાશ બનશે. આમ, અહીં અનવકાશવાળું કાર્ય જ પ્રાપ્ત થવાથી ઈય પ્રત્યયના લોપનો નિષેધ જ પ્રાપ્ત થશે.

ગર્ગ + યજ્ + ઈય આ અવસ્થામાં (૬/૧/૧૨૬) સૂત્રથી યજ્નો લોપ પ્રાપ્ત થાય છે તે અંતરંગકાર્ય છે તથા (૬/૧/૧૩૫) સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય પર છતાં યજ્નો લોપ નહીં થાય તે અનવકાશકાર્ય છે. હવે ઉપર કહેલા ન્યાયથી અંતરંગકાર્ય કરતાં અનવકાશકાર્ય બળવાન થાય છે. આથી લોપનો નિષેધ થતાં ગાર્ગ્ય + ઈ આ પરિસ્થિતિમાં “અવર્ણેવર્ણસ્ય” (૭/૪/૬૮) સૂત્રથી

યના અનો લોપ થતાં તેમજ “તદ્વિતય-સ્વરેડનાતિ” (૨/૪/૮૨) સૂત્રથી યનો લોપ થતાં ગાર્ગીયાઃ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. ગર્ગના દીકરાઓના છાત્રો, આવો અર્થ ગાર્ગીયાઃનો પ્રાપ્ત થશે. ગર્ગ + યજ્ આ અવસ્થામાં યજ્ના લોપનું કાર્ય એ પ્રકૃતિ આશ્રિત છે માટે અંતરંગ છે. તથા (૬/૧/૧૩૫) સૂત્રથી યજ્ના લોપનો નિષેધ થાય છે, તે અનવકાશકાર્ય છે. આ પ્રમાણે આ ન્યાય આ પ્રયોગમાં સંપૂર્ણપણે પ્રવર્તમાન થયો છે.

તથા “પરાદન્તરઙ્ગમ્” ન્યાય પણ છે. પરકાર્યથી અંતરંગકાર્ય બળવાન બને છે. બૃહદ્વૃત્તિમાં ત્રણ ન્યાયો બતાવીને ઇત્યાદીનામ્ શબ્દ લખ્યો છે. આથી આદિ શબ્દથી પરાદન્તરઙ્ગમ્ ન્યાય બૃહદ્ન્યાસકારે જણાવ્યો છે. સિવ્ + ન. અહીં “પ્યા-ધા-પન્યનિ” (ઝણાદિ - ૨૫૮) સૂત્રથી ન થયો છે. હવે “ચ્ચોઃ પ્યવ્યવ્જને લુક્” (૪/૪/૧૨૧) સૂત્રથી વ્ના લોપની પ્રાપ્તિ આવી જે અપવાદકાર્ય છે. “લઘોરુપાન્ત્યસ્ય” (૪/૩/૪) સૂત્રથી પ્રાપ્ત ગુણની અપેક્ષાએ વ્ના લોપનું કાર્ય અપવાદ થાય છે. હવે આ વ્ના લોપનો બાધ કરીને ગુણથી પહેલા નિત્યપણાંથી “ઋટ્” કાર્ય થાય છે. આ કાર્ય “અનુનાસિકે ચ”... (૪/૧/૧૦૮) સૂત્રથી થાય છે. હવે “સિઋ + ન” આ અવસ્થામાં પરપણાંથી “ન” પ્રત્યય પર છતાં “ઋ” નાં ગુણની પ્રાપ્તિ આવે છે. જ્યારે અંતરંગપણાંથી પ્રકૃતિ આશ્રિત “સિ” નાં “ઈ” નાં “ય્”ની પ્રાપ્તિ આવે છે. આથી પરકાર્ય કરતાં અંતરંગ કાર્ય બળવાન બનવાથી પ્રથમ ગુણ ન થતાં “ઈ”નો “ય્” થાય છે. ત્યારપછી ઋનો ગુણ થતાં “સ્યોન” રૂપની સિદ્ધિ થશે. “સ્યોન”નો અર્થ સુખ એ પ્રમાણે થાય છે.

આ ક્રિયા વગેરે સંજ્ઞાઓની અને ન્યાયોની સિદ્ધિ શિષ્ટપુરુષો પાસેથી જાણવા યોગ્ય છે. શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ માટે સંજ્ઞાઓ જાણવી આવશ્યક છે. શિષ્ટપુરુષો (વ્યાકરણને જાણનારાઓ અને તાર્કિકો) વિના તેને જાણવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. જ્યાં સુધી આ ક્રિયા વગેરે સંજ્ઞાઓની અને ન્યાયોની જાણ નહીં થાય ત્યાં સુધી “ક્રિયાર્થો ધાતુઃ” (૩/૩/૩), “ગુણાદસ્ત્રિયાં નવા” (૨/૨/૭૭), જાતિકાલસુખાદેર્નવા” (૩/૧/૧૫૨), સ્વાક્ષાદેરકૃતમિતં” (૨/૪/૪૬), સદ્ધ્યાનાં ણામ્” (૧/૪/૩૩), “પરિમાણાત્ તદ્વિત...” (૨/૪/૨૩), “હસોડપત્યે” (૬/૧/૨૮), “વીપ્સાયામ્” (૭/૪/૮૦), “લુગસ્યાદેત્યપદે” (૨/૧/૧૧૩), “અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદોદરલ્” (૧/૨/૬), ઇવર્ણાદિરસ્વે સ્વરે યવરલમ્” (૧/૨/૨૧) વગેરે શાસ્ત્રોની (સૂત્રોની) પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે નહીં.

(શંન્યાં) [ન્યાયાનામિતિ-] અન્તરજ્ઞાદયશ્ચ ન્યાયાઃ, નીયતે પ્રાપ્યતે નિર્ણયં સન્દેહતુલા-મધિરૂઢોડ્યોડનેનેતિ “ન્યાયાડવાયાડધ્યાયં” [૫.૩.૧૩૪.] ઇતિ ઘજિ ન્યાયો યુક્તિઃ, ન તુ સ્મૃતિશાસ્ત્રમ્ । તથાહિ-અન્તર્મધ્યેડજ્ઞાનિ નિમિત્તાનિ પરાર્થાદ્ યસ્ય તદન્તરજ્ઞમ્, બહિરજ્ઞાનિ યસ્ય તદ્ બહિરજ્ઞમ્ । લોકો હિ સ્વાર્થં યતમાન એવેષ્ઠાર્થં પ્રયતતે ઇતિ ન્યાયસિદ્ધા એવૈતે સ્મૃતિકારૈરનૂદ્યન્તે ।

તથા વર્ણાનાં સમ્યક્પાઠક્રમોઽપિ તત એવ જ્ઞાતવ્યઃ, નહ્યસ્માભિર્નૂતનોઽજ્ઞલાદિરૂપો વિધેયઃ, સર્વજ્ઞપ્રણીતકૈવલિકાદિશાસ્ત્રેષુ એન્દ્રાદિપૂર્વવ્યાકરણેષુ ચ અજ્ઞલાદિરૂપસ્યાપ્રસિદ્ધેઃ ।

અનુવાદ :- અંતરંગ વગેરે ન્યાયો છે. હવે ન્યાયનો અર્થ બતાવે છે - સંદેહના (શંકાના) ત્રાજવા પર આરૂઢ થયેલો અર્થ જેનાવડે નિશ્ચયને પ્રાપ્ત કરાવાય છે તે ન્યાય કહેવાય છે. અર્થાત્ જેનાથી અર્થ નિશ્ચિતપણાંને પ્રાપ્ત કરે છે, તે ન્યાય કહેવાય છે. અહીં “ની” ધાતુને “ન્યાયાઽવાયાઽધ્યાય...” (૫/૩/૧૩૪) સૂત્રથી “ચજ્” પ્રત્યય લાગતાં “ન્યાય” શબ્દ નિપાતન કરાય છે. આ ન્યાયનો અર્થ યુક્તિ થાય છે, પરંતુ વ્યાકરણશાસ્ત્ર થતો નથી. અહીં સંસ્કૃત શબ્દ સ્મૃતિશાસ્ત્ર છે છતાં અમે એનો અર્થ વ્યાકરણશાસ્ત્ર કરીએ છીએ. આ સંબંધમાં ભર્તૃહરિવિરચિત વાક્યપદીય ગ્રન્થના પ્રથમ કાંડના ૧૫૮માં શ્લોકમાં આ અંગેની માહિતી છે.

સાધુત્વજ્ઞાનવિષયા, સેયં વ્યાકરણસ્મૃતિઃ । અવિચ્છેદેન શિષ્ટાનામિદં સ્મૃતિનિબન્ધનમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

સાધુ શબ્દોનું જ્ઞાન એ આ વ્યાકરણસ્મૃતિનો વિષય છે. શિષ્યોની અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિ પરંપરાનું તે નિમિત્ત છે. અર્થાત્ વ્યાકરણ સંબંધી સ્મૃતિ એ પ્રમાણે પૂજ્ય ભર્તૃહરિએ જ જણાવ્યું છે. તેનાથી ફલિત થાય છે કે વ્યાકરણ સ્મૃતિ એ જ સ્મૃતિ શાસ્ત્ર છે. જે વ્યાકરણ સંબંધી સ્મૃતિનું શાસ્ત્ર છે. શિષ્ટપુરુષો માટે નિરંતર સ્મૃતિ પરંપરાનું કારણ આ સાધુ શબ્દનું જ્ઞાન જ બનશે. તેઓ આગળ લખે છે કે, આ સ્મૃતિશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ) વૈખરી, મધ્યમા અને પશ્યંતી એમ અનેક ભિન્ન માર્ગોમાં વ્યાપ્ત વાણીનું અદ્ભુત અને ઉત્તમ સ્થાન છે.

હવે, ન્યાય એટલે યુક્તિ, પણ વ્યાકરણશાસ્ત્ર નહીં; એના સંદર્ભમાં ઉદાહરણ બતાવે છે ફળના પ્રયોજનથી અંદર રહેલા નિમિત્તો જેમને છે તે અંતરંગ કહેવાય છે તથા જેને બહાર નિમિત્તો છે તે બહિરંગ કહેવાય છે. જે કારણથી સ્વાર્થને વિશે પ્રયત્ન કરતો એવો લોક ઈષ્ટ અર્થ માટે જ પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે જ્યારે વ્યક્તિને અંતરંગ પ્રયોજન આવીને ઊભું રહે છે ત્યારે બહારના બધા જ કામો છોડી દઈને પોતાના કામમાં જ તે પ્રયત્નવાળો થાય છે. આ બધું યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. વ્યાકરણકારોએ તો તેને પુનઃ કહ્યું છે અર્થાત્ વ્યાકરણકારોએ તેનું પુનરાવર્તન કર્યું છે.

તથા વર્ણોનો સમ્યક્ એવો પાઠક્રમ પણ શિષ્ટપુરુષો પાસેથી જાણવા યોગ્ય છે. પાણિનીશિક્ષાકારે નવીન એવું અચ્ (સ્વર) અને હલ્ (વ્યંજન) વગેરેનું સ્વરૂપ સૂત્રો દ્વારા બતાવ્યું છે. એવું નવીન સ્વરૂપ અમારાવડે કહેવાયું નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞ પ્રણીત કૈવલિક વગેરે શાસ્ત્રોમાં અને એન્દ્ર વગેરે પૂર્વ વ્યાકરણમાં અચ્ અને હલ્ વગેરે સ્વરૂપની અપ્રસિદ્ધિ છે. આપિશલિ, કાશ્યપ, ગાઝ્ય, શાકટાયન, ગાલવ, ઈન્દ્ર, ચાકવર્મણ, ભારદ્વાજ, શાકલ્ય, સેનક, સ્ફોટાયન,

કાશકૃત્સ્ન વગેરે સૂત્રકારોએ (શિક્ષાકારોએ) પણ અચ્, હલ્ વગેરેનું નવીન એવું સૂત્રાત્મક સ્વરૂપ કહ્યું નથી. માટે અમોએ પણ પહેલેથી જ જે સ્વરાદિનો પાઠક્રમ ચાલી આવે છે, તે વર્ણોનો સમાવેશ અમારા વ્યાકરણમાં કરી દીધો છે. આ બધા સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈને અમે જણાવીએ છીએ કે વર્ણોનો સમ્યક્ પાઠક્રમ શિષ્ટપુરુષો પાસેથી જ જાણવા યોગ્ય છે.

(શૉન્યા૦) તથા ચ શિક્ષાકારાઃ- “વિવૃત્તકરણાઃ સ્વરાઃ, તેભ્ય એ-ઓ વિવૃત્તતરૌ તાભ્યા-મૈઔ તાભ્યામપ્યાકારઃ, અકારઃ સંવૃતઃ, કાદયો માવસાનાઃ સ્પર્શાઃ, અન્તસ્થા યરલવાઃ” इति સ્વરાદિના વ્યવહારઃ ।

અનુવાદ :- ઉપર અમે કહ્યું કે શિષ્ટપુરુષો પાસેથી જ વર્ણોનો સમ્યક્ પાઠક્રમ જાણવા યોગ્ય છે એના સંદર્ભમાં જુદાં જુદાં સૂત્રકારોએ (શિક્ષાકારોએ) વર્ણો સંબંધમાં જે વ્યવહાર કર્યો છે તેને સામાન્યથી જણાવે છે. વિવૃત્તકરણ પ્રયત્નવાળા સ્વરો છે, તેનાથી પણ એ અને ઓ વિવૃત્તતર પ્રયત્નવાળા છે, તેનાથી પણ એ અને ઔ વિવૃત્તતમ પ્રયત્નવાળા છે. તે બેથી પણ આકાર વધારે વિવૃત્ત પ્રયત્નવાળો છે તથા અકાર સંવૃત પ્રયત્નવાળો છે. ક્થી આરંભીને મ્ સુધીના વર્ણો સ્પર્શવ્યંજનો છે તથા ય, ર, લ, વ્ એ અંતસ્થા સ્વરૂપ વ્યંજનો છે. આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં વૈયાકરણીઓએ સ્વર વગેરેથી વ્યવહાર કર્યો છે. આ અંગેની કેટલીક માહિતી (૧/૧/૧૭) સૂત્રમાં આચાર્ય ભગવંતે આપિશલિ શિક્ષાકારનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવી છે. આમ, આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે વર્ણોનો સમ્યક્ પાઠક્રમ નવીન સ્વરૂપે ગ્રહણ કર્યો નથી. તેના અનુસંધાનમાં કેટલાંક શિક્ષાકારોના પાઠનું આલંબન તેઓએ લીધું છે.

(શૉન્યા૦) તથા સન્દેહાતિવ્યાસી અલાદિરૂપે । તથાહિ-“અઇઊઞ્” [શિવસૂત્રમ્-૧.] “ઋલૃક્” [શિવસૂત્રમ્-૨.] “એઓઙ્” [શિવસૂત્રમ્-૩.] “એઔચ્” [શિવસૂત્રમ્-૪.] इत्यत्र “आदिरन्त्येन०” [પા૦ ૧.૧.૭૧.] इत्यन्त्येनेता सह मध्यवर्णानां ग्राहक इति यथा-अण्, (इक्), एङ्, ऐच्, अच् इत्येतैः ‘अइउवर्णाः’, ‘समानाः’, ‘गुणः’, ‘वृद्धिः’, ‘स्वराः’ चाभिधीयन्ते । तथा “षितोऽङ्” [૫.૩.૧૦૭.] इत्यत्र अङिति प्रत्याहारप्रसङ्गादैकारौकारवर्जितस्वरप्रत्ययप्रसङ्ग इति ।

અનુવાદ :- હવે પાણિની સૂત્રકારે અચ્, હલ્ વગેરેનું જે નવીન સ્વરૂપ ગ્રહણ કર્યું છે તેમાં સંદેહ અને અતિવ્યાપ્તિ વગેરે દોષો આપવા દ્વારા પોતાનો અસ્વરસ બતાવાય છે.

હવે આચાર્ય ભગવંતની પંક્તિઓ ખોલતા પહેલાં પાણિની વ્યાકરણની સંજ્ઞાઓ અંગેની કેટલીક જાણકારી મેળવવી આવશ્યક છે. તો જ આચાર્ય ભગવંતે કહેલા દોષોની જાણકારીનો બોધ આપણે કરી શકીશું.

(૧) અઙ્ઞ (૨) ઋલૃક્ (૩) ઍઑઙ્ (૪) ઍઐઋ (૫) હયવરટ્ (૬) લળ્ (૭) ઝમઙ્ઞનમ્ (૮) ઙ્ઞમ્ (૯) ઘઢઘષ્ (૧૦) જબગઙ્ઙદશ્ (૧૧) રવફલ્લઠથચટતવ્ (૧૨) કપય્ (૧૩) શષસર્ (૧૪) હલ્

અઙ્ઞ આદિ ૧૪ સૂત્રોની પ્રસિદ્ધિ માહેશ્વરસૂત્રોના સ્વરૂપમાં છે. આ સૂત્રો પાણિની મુનિને ભગવાન શિવની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયા. એના સંબંધમાં એક કથા પ્રચલિત છે. પાણિની મુનિ અધ્યયન સમયમાં જ્યારે પોતાના ગુરુ ઉપવર્ષાર્યાયની પાસે અધ્યયન કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમની (પાણિની મુનિની) બુદ્ધિ વિકસિત થતી ન હતી ત્યારે તે બહુ જ ઉદાસ હતા. ત્યાર પછી તેમણે (પાણિનીજીએ) ભગવાન શિવની આરાધના કરી જેના ફળ સ્વરૂપે શિવજીએ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થઈને અઙ્ઞ વગેરે ૧૪ સૂત્રો ડમરું વગાડીને પાણિની મુનિને આપ્યાનો ઉલ્લેખ નન્દિકેશ્વર કૃત કારિકામાં આ પ્રકારે બતાવ્યો છે.

“નૃત્તાડવસાને નટરાજરાજો નનાદ ઢક્કામ્ નવપગ્ગ્વવારમ્ ।

ઉદ્ધર્તુકામઃ સનકાદિસિદ્ધાનેતદ્વિમર્શે શિવસૂત્રજાલમ્ ॥”

ભાવાર્થ :- “સનક વગેરે સિદ્ધ ઋષિઓનો ઉદ્ધાર કરવાની ઈચ્છાવાળા નટરાજ શંકરે તાંડવનૃત્ય પૂરું થતાં નવ અને પાંચ એમ ચૌદ વાર પોતાનું ડમરું વગાડ્યું. એમાંથી આ શિવસૂત્રોનો સમૂહ ઉત્પન્ન થયો છે.”

આ જ વાતને “પાણિનીય શિક્ષા”માં પણ “યેનાક્ષરસમામ્નાયમ્ અધિગમ્ય મહેશ્વરાત્ કૃત્સ્નં વ્યાકરણં પ્રોક્તં તસ્મૈ પાણિનયે નમઃ ।”

પાણિનીવડે મહેશ્વર પાસેથી અક્ષરનો સમ્યક્ એવો પાઠક્રમ પ્રાપ્ત કરીને સંપૂર્ણ વ્યાકરણ કહેવાયું છે તે પાણિનીને નમસ્કાર થાઓ.

આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ૧૪ સૂત્રો શિવસૂત્રો કહેવાય છે. પાણિનીએ આ રીતે જે વર્ણોનો ઉપદેશ કર્યો છે તે પ્રત્યાહાર માટે કર્યો છે.

પ્રત્યાહ્રિયન્તે - સમાહ્રિયન્તે વર્ણાઃ યમ્ ઇતિ પ્રત્યાહારઃ અર્થાત્ જ્યાં વર્ણોનો સમાહાર (=ભેગા) કરવામાં આવે છે તેને “પ્રત્યાહાર” કહેવાય છે.

પ્રત્યાહાર સંક્ષેપમાં ઘણાં બધા વર્ણોનો બોધ કરાવે છે. આદિરત્ત્યેન (પાણિની ૧-૧-૧૭) સૂત્રથી અન્ત્ય ઇત્ વર્ણ સહિત આદિ વર્ણ ભેગો થઈને અચ્, અલ્ વગેરે સંજ્ઞાઓનો પ્રત્યાહાર શબ્દથી વ્યવહાર થાય છે. દા.ત. અચ્ સંજ્ઞામાં “અ”થી લઈને ઐ સુધીના વર્ણોનો બોધ થાય છે. અર્થાત્ અ, ઇ, ઊ, ઋ, લૃ, ઍ, ઐ, ઔ આટલા વર્ણોનો “અચ્” સંજ્ઞાથી બોધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે અલ્ સંજ્ઞાથી અથી શરૂ કરીને અન્ત્ય હ સુધીના બધા જ વર્ણોનો બોધ થાય છે.

છે. દરેક સૂત્રોમાં અન્ય વ્યંજન ઈત્ થાય છે. છઠ્ઠું લળ સૂત્ર છે. એમાં અળ્ ઇત્ થાય છે. આ પ્રમાણેનો નિર્દેશ “હલન્ટ્યમ્” (૧/૩/૩) સૂત્રમાં કર્યો છે.

હવે, આપણે બૃહન્ન્યાસની ટીકાનો અનુવાદ જોઈએ. પાણિની વ્યાકરણમાં વર્ણના સમ્યક્ પાઠક્રમ માટે જે ૧૪ શિવસૂત્રો બનાવ્યા છે, એમાં અલ્, અચ્ વગેરે સંજ્ઞાઓ સંદેહ અને અતિવ્યાપ્તિ દોષથી ગ્રસ્ત છે. તે આ પ્રમાણે - અળ્ સંજ્ઞાથી અ, ઇ, ઉ વર્ણો ગ્રહણ થશે. ઇક્ સંજ્ઞાથી ઇ, ઉ, ઋ, લૃ એ પ્રમાણે સમાન સ્વરો ગ્રહણ થશે. એક્ સંજ્ઞાથી એ અને ઓ વર્ણનું ગ્રહણ થશે, જેની ગુણસંજ્ઞા છે. એચ્ સંજ્ઞાથી એ અને ઔનું ગ્રહણ થશે, જેની વૃદ્ધિસંજ્ઞા થશે. તથા “અચ્” સંજ્ઞાથી અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ, એ, ઔ, ઐ, ઐ સ્વરૂપ ૯ સ્વરો કહેવાય છે. અહીં અતિવ્યાપ્તિદોષ આ પ્રમાણે આવે છે “ષિતોઽડ્” (૫/૩/૧૦૭) સૂત્રથી ભાવ અને અક્તર્થ અર્થમાં સ્ત્રીલિંગમાં અઙ પ્રત્યય થાય છે. હવે અઙ સંજ્ઞા પ્રત્યાહાર થવાથી અઙથી અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ, એ, ઔ આટલા સ્વરો (એ અને ઔને છોડીને) પ્રત્યય થવાનો પ્રસંગ આવે છે. આથી અતિવ્યાપ્તિદોષ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. પાણિની વ્યાકરણમાં આ હકીકત અંગેનું સૂત્ર શિદ્ધિદાદિધ્યોઙ્ (૩/૩/૧૦૪) સૂત્ર છે. ખરેખર તો એકલો અઙ જ પ્રત્યય છે.

(શંન્યા૦) વ્યાખ્યાનાત્રેતિ ચેત્, તર્હિ સંદેહઃ । તથા યથા અચ્શબ્દેન સ્વરા ગૃહ્યન્તે, તથા કકાર-ઙકાર-ળકારાણામપિ સ્વરત્વેન ગ્રહણાદ્ ‘દધિ ણકારીયતિ’, ‘દધિ કરોતિ’ इत्यादौ “इवर्णादिरस्वे સ્વરે૦” [૧.૨.૨૧.] इति यत्वादिप्रसङ्गः, ज्ञापकोपन्यासस्तु गरीयानिति । अथेत्संज्ञत्वाण्णकारादीनामचसंज्ञायाः पूर्वमेव नित्यत्वाल्लोपः, तर्हि तथैव चकारस्यापि लोपेऽचसंज्ञाया अप्यभावप्रसङ्ग इति स्वरारिरूप एव सन्देहातिव्याप्तिरहितः प्रसिद्धो वर्णसमाम्नायोऽङ्गीकर्तव्य इति ।

અનુવાદ :- શ્રી પાણિની વ્યાકરણકાર :- અમે સૂત્રની ટીકામાં વિશેષ કથન કરી દેશું તેથી કોઈ સમસ્યા આવશે નહીં. આથી અ સિવાયના વર્ણો પ્રત્યય બની જવાની આપત્તિ આવશે નહીં.

શ્રી આચાર્ય ભગવંત હેમચન્દ્રાચાર્ય :- છતાં પણ સંદેહ નામનો દોષ તો ઊભો જ રહે છે. જ્યાં જ્યાં આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ હશે ત્યાં બધે જ શું પ્રત્યાહાર માનીને સ્વરો સમજવા કે માત્ર પ્રત્યય જ સમજવો ? આવો સંદેહ ઉપસ્થિત થશે.

“તથા અચ્ શબ્દવડે જે પ્રકારે સ્વરોને ગ્રહણ કર્યા છે તે જ પ્રકારે અથી આરંભીને ચૂની પહેલાનાં વર્ણોમાં ણ, ક્, ઙ વર્ણોની પણ સ્વરસંજ્ઞા થઈ જવાની આપત્તિ આવે છે અને તેમ થાય તો “દધિ ણકારયતિ” પ્રયોગમાં “જ્”ને સ્વર માનવાથી “इवर्णादिः अस्वे” ... (૧/૨/૨૧) સૂત્રથી

इनो य् थवांनी आपत्ति आवे છે. તે જ પ્રમાણે “दधि करोति” પ્રયોગમાં પણ “क्”ને સ્વર માનવાથી “इ”નો “य्” થવાની પ્રાપ્તિ આવે છે. સૂત્રમાં ગૌરવ ત્યારે જ ઈષ્ટ મનાય છે જો કોઈ જ્ઞાપકની રજૂઆત થતી હોય. દા.ત. “च-ट-ते सद्वितीये” (૧/૩/૭) સૂત્રમાં ગૌરવ કરવા દ્વારા “यथासंख्यम् अनुदेशः समानानाम्” ન્યાયનો ઉદ્યોત “आचार्य भगवन्ते” કર્યો છે અર્થાત્ સૂત્રમાં ગૌરવ કરવા દ્વારા ન્યાય પ્રકાશિત કર્યો છે. જ્યારે આ ૧૪ સૂત્રોમાં તો એવું કંઈ જણાતું નથી. આથી એવાઓની સ્વરસંજ્ઞા ન પડે તે માટે જ્ઞાપકની રજૂઆત કરવી વધારે શ્રેષ્ઠ છે, જે અહીં બતાવ્યું નથી.

श्री पाणिनी :- ण् क् ड् इत् संज्ञावाणा ङोवाथी नित्यपशुं थवाथी प्रथमं ज तेनो लोप थर्धं जशे. आथी व्यंजनोनी स्वरसंज्ञा थशे नर्ही. ण् क् ड्नी क्दाय स्वरसंज्ञा पडे तो पश तेओनां स्वर तरीके कोर्धं प्रयोगो न जज्ञाता ङोवाथी अप्रयोगीत् सूत्रथी नित्यपशुांनी विधिथी लोप ज थर्धं जशे, माटे कोर्धं आपत्ति स्वरसंज्ञा निमित्ते नर्ही आवे.

श्री डेमयंद्राचार्य :- એ પ્રમાણે તો ચકાર પણ ઇત્ હોવાથી અચ્ સંજ્ઞા જ થઈ શકશે નહીં. કારણ કે ચકાર જંતો રહેવાથી માત્ર “અ” જ રહેશે. આથી સ્વરની અચ્ને બદલે અ સંજ્ઞા થવાની પ્રાપ્તિ આવશે. ઉપરોક્ત બધા જ દોષોને ધ્યાનમાં લઈને સંદેહ અને અતિવ્યાપ્તિ રહિત એવી પ્રસિદ્ધ સ્વરાદિ સંજ્ઞા જ ગ્રહણ કરવી જોઈએ અર્થાત્ વર્ણો સંબંધી જે સમ્યક્ એવી પરંપરા છે તેને જ સ્વીકારવી જોઈએ.

(श०न्या०) नन्वस्तु प्रसिद्धस्य वर्णसमाम्नायस्य परिग्रहः, ये तु तत्राकारादयो वर्णास्तेऽ-
नेकावयवाः, तथा च केषाञ्चित् केचिदवयवा वर्णान्तरस्वरूपा एवोपलभ्यन्ते, यथा-
एकारैकारयोरकारेकारौ, ओकारौकारयोरकारोकारौ दीर्घेषु ह्रस्वाः । तत्र य एते ऋकारादिवर्णानाम-
वयवास्ते वर्णग्रहणेन गृह्येरन् वा न वा ? । तत्राद्ये पक्षे ‘अग्ने इन्द्रम्’, ‘वायो उदकम्’ [इत्यादौ]
“समानानां तेन दीर्घः” [१.२.१.] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति, तथा ‘प्रमाय’, ‘आलूय’ [इत्यादौ]
“ह्रस्वस्य तः पितृकृति” [४.४.११३.] इति ह्रस्वाश्रयस्तकार इति, तथा “रषृवर्णादौ”
[२.३.६३.] इत्यत्र रेफेणैव सिद्धत्वाद् ऋवर्णग्रहणम्, “ऋलृलं०” [२.३.९९.] इत्यत्र
ऋकारग्रहणं न कर्तव्यमिति ।

अनुवाद :- पूर्वपक्ष :- ભલે પ્રસિદ્ધ એવા વર્ણોનો સમ્યક્ પાઠકમ સ્વીકારો, પરંતુ ત્યાં આકાર વગેરે વર્ણો અનેક અવયવવાળા છે. તેમજ કેટલાક વર્ણોના કેટલાક અવયવો અન્યવર્ણ સ્વરૂપવાળા જ પ્રાપ્ત થાય છે. દા.ત. એ કારમાં અ વર્ણ + ઇ વર્ણ અવયવ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ ઐકારમાં અવર્ણ + ઊ વર્ણ અવયવ તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. એકાર અને એકારમાં અવર્ણ

અને ઇવર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ ઓકાર અને ઔકારમાં અવર્ણ અને ઉવર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે તથા જેટલા જેટલા દીર્ઘ વર્ણો છે તેમાં હ્રસ્વ સ્વરો અવયવ તરીકે વિચારી લેવા. દા.ત. ઈમાં ઇ + ઇ અવયવ સ્વરૂપે સમજવા. આ પ્રમાણે એકારમાં અવર્ણ અને એકાર તથા ઔકારમાં અવર્ણ અને ઔકાર પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ દીર્ઘ સ્વરમાં હ્રસ્વ સ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. તથા ઋકારમાં ર્ + ડ અવયવ સ્વરૂપે સમજવા. ત્યાં ઋ વગેરે વર્ણના જે અવયવો છે તે અવયવોનું ઋ વગેરે વર્ણના ગ્રહણથી ગ્રહણ કરી શકાશે કે કેમ ?

જો ઋકાર વગેરે વર્ણોમાં અવયવોને તે તે વર્ણોના ગ્રહણથી ગ્રહણ કરવામાં આવશે તો “અગ્ને + ઇન્દ્ર”, “વાયો + ઉદકમ્”માં “સમાનાનામ્ તેન દીર્ઘઃ” (૧/૨/૧) સૂત્રથી દીર્ઘપણું પ્રાપ્ત થશે. તે આ પ્રમાણે, “અગ્ને” શબ્દમાં અન્તમાં એ છે. હવે એ એ અ + ઇના સમુદાય સ્વરૂપ છે. આથી અન્ + અ + ઇ + ઇન્દ્ર આ અવસ્થામાં ઇ + ઇન્દ્રની સંધિ પ્રથમ થતાં અગ્નેન્દ્ર સ્વરૂપ અનિષ્ટ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ આવશે. એ જ પ્રમાણે વાય્ + અ + ડ + ઉદકમ્ = વાય + ઉદકમ્ = વાયોદકમ્ એ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રયોગની આપત્તિ આવશે. તથા પ્રમાય, આલૂય વગેરે પ્રયોગોમાં પ્ર + મ્ + અ + અ + ત્વા અહીં “ત્વા”નો “યપ્” થતાં “અ” હ્રસ્વ હોવાથી “હ્રસ્વસ્ય તઃ”... (૪/૪/૧૧૩) સૂત્રથી “ત્” આગમની પ્રાપ્તિ થતાં પ્રમાત્ય તથા આલૂત્ય વગેરે અનિષ્ટ પ્રયોગોની આપત્તિ આવશે.

તથા ઋવર્ણમાં ર્ + ડ હોવાથી “રષ્ટવર્ણાદિ”... (૨/૩/૬૩) અહીં ર્કારથી જ ન્ના ણ્ની પ્રાપ્તિ થઈ જવાથી ઋનું ગ્રહણ નિરર્થક થઈ જશે. તે જ પ્રમાણે “ઋરલ્લં...” (૨/૩/૮૮) અહીં ઋકારનું ગ્રહણ નિરર્થક થઈ જશે. કેમકે જેમ ર્નો લ્ થાય છે તેમ ઋમાં રહેલાં ર્નો પણ લ્ થઈ જતાં લ્ થઈ જ જાત. આથી ઋનો લ્ થાય છે એવું જણાવવું નિરર્થક થાય છે. આમ, ઋકાર વગેરે વર્ણોના અવયવોને ગ્રહણ કરવાથી ઉપર કહેલી આપત્તિઓ આવશે.

(શંખ્યા૦) ઉચ્યતે-સ્યાદ્વાદસમાશ્રયણાદુભયપક્ષસ્વીકારાદ્ લક્ષ્યાનુરોધાત્ ક્વચિત્ કિञ્ચિત્ સમાશ્રીયતે इत्यदोषः । किञ्च, ‘अग्ने इन्द्रम्’ इत्यादौ समुदायस्य कार्येषु व्यापारेऽवयवस्य स्वनिमित्तकार्ये व्यापाराभावाद् “एदैतोऽयाय” [१.२.२३.] इत्याद्येव भवति, इति पृथक्परिग्रहेऽपि न भवति । ननु पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यं वर्णमिति वर्णलक्षणमिति कथं वर्णैकदेशानाम-प्रयत्ननिर्वर्त्यानां वर्णत्वम् ? नैवम्-ऐकारौकाराभ्यां विश्लिष्टावर्णाभ्यां व्यभिचारात्, कण्ठ्य-तालव्यकण्ठ्यौष्ठ्यत्वात् तयोः । पृथक्पक्षमाश्रित्यैवेदं सूत्रम् “प्रश्नार्चाविचारे च सन्ध्येय-सन्ध्यक्षरस्यादिदुत्परः” [७.४.१०२.], तथाहि-आन्तरतम्यात् सन्ध्यक्षरस्य पूर्वो भाग आद् भवति परश्चेदुदिति ॥३॥

અનુવાદ :- તથા ઋત્વકાર વગેરે વર્ણોનાં અવયવોને જો વર્ણોના ગ્રહણથી ગ્રહણ નહીં કરો તો પ્રશ્ના-ડર્ચા-વિચારે”... (૭/૪/૧૦૨) સૂત્રમાં આપત્તિ આવશે, જેનો નિર્દેશ અમે થોડી વારમાં જ કરીશું.

ઉત્તરપક્ષ :- અમે લોકોએ સ્યાદ્વાદનો આશ્રય કર્યો છે, આથી ઉભયપક્ષનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. ક્યાંક તે તે વર્ણોનાં ગ્રહણથી જ અવયવોને ગ્રહણ નહીં કરીએ અને ક્યાંક તે તે વર્ણોનાં ગ્રહણથી જ અવયવોને ગ્રહણ કરીશું. શિષ્ટપુરુષો જે જે લક્ષ્યો હોય, તે તે લક્ષ્યોની સિદ્ધિ માટે સૂત્રોની રચના કરે છે. આ પ્રમાણે લક્ષ્યનાં અનુરોધથી અમે તે તે સ્થાનોમાં ક્યાંતો અવયવને ગ્રહણ કરીશું અથવા તો માત્ર અવયવી સ્વરૂપ વર્ણોને ગ્રહણ કરીને અવયવોને ગ્રહણ નહીં કરીએ. અગ્ને + ઇન્દ્રમ્ વગેરે પ્રયોગોમાં સમુદાય સંબંધી કાર્યોમાં વ્યાપાર જણાતો હોવાથી અને અવયવ નિમિત્તક વ્યાપાર ન જણાતો હોવાથી “एदैतोऽयाय” (૧/૨/૨૩) સૂત્રનું જ કાર્ય થશે અને અવયવમાં કાર્ય નહીં થાય.

તથા “आलूय”, “प्रमाय” વગેરે પ્રયોગોમાં પણ અવયવીને જ ગ્રહણ કરીશું, પરંતુ સમુદાયનાં અવયવોને ગ્રહણ નહીં કરીએ. સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણને ન ગ્રહણ કરવા હોય તો “अनाङ्-माङो...” (૧/૩/૨૮) આ સૂત્રની આવશ્યકતા જ ન રહેત. કારણ કે સમુદાયમાં પણ અવયવ સ્વરૂપ વર્ણને જ માનવાનો હોય તો “दीर्घात्” પદ નિરર્થક થાત અને તેમ થાત તો “लक्ष्मीच्छया” વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ થાત જ નહીં. તે જ પ્રમાણે “एदैतोऽयाय” (૧/૨/૨૩) વગેરે સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણોનાં વાચક સંબંધી બધા જ સૂત્રો નિષ્ફળ જાત. આથી જ્યાં જ્યાં જેવા જેવા લક્ષ્યો “आचार्य भगवंत”ને બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિત થયા હશે, તે તે પ્રમાણે સૂત્રોની રચના કરી. ક્યાંક અવયવી સ્વરૂપ પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો છે તથા ક્યાંક અવયવ સ્વરૂપ પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો છે. સ્યાદ્વાદના આશ્રયથી બંને પક્ષો ઘટી શકે છે.

પૂર્વપક્ષ :- પૃથગ્ પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય હોય તે વર્ણ કહેવાય છે, એ પ્રમાણે વર્ણનું લક્ષણ છે. અહીં પ્રયત્ન એટલે કરણનો વ્યાપાર છે અર્થાત્ સ્થાનનાં વ્યાપાર દ્વારા વર્ણની ઉત્પત્તિ થાય છે. હવે જ્યારે જ્યારે સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણ હશે ત્યારે ત્યારે પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણ જ હશે. આ સંજોગોમાં તે તે સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણોનાં અવયવોમાં તો પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન કરવાપાંશું આવી શકશે નહીં. તે પરિસ્થિતિમાં અવયવોમાં વર્ણનું લક્ષણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે? દા.ત. એને કોઈક પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે એવું માનશો તો તે પરિસ્થિતિમાં એ નાં અવયવો અવર્ણ અને ઇવર્ણમાં પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્યપણું ઘટી શકશે નહીં. આ સંજોગોમાં સમુદાયના અવયવોમાં વર્ણપિણાનું લક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- જો આ પ્રમાણે વર્ણનાં એક દેશમાં પૃથગ્ પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન કરવા યોગ્યપણું નહીં માનો તો એકારનો કંઠ્ય-તાલવ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે તે માની શકાશે નહીં. અર્થાત્ પૂર્વપક્ષને દોષ આવશે. સમુદાયનાં એકદેશનો જે પ્રયત્ન છે (અનો કંઠ્ય તથા ઇનો તાલવ્ય) તે જ ઉભય સ્વરૂપે સમુદાયનો પ્રયત્ન છે. એ જ પ્રમાણે ઔનો પણ ઉભય સ્વરૂપે કણ્ઠ્યૌષ્ઠ્ય પ્રયત્ન છે. માટે સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણોમાં પણ વર્ણોનો એકદેશ પૃથગ્ પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય થાય જ છે. માટે વર્ણનાં એકદેશમાં પણ વર્ણનું લક્ષણ સહેલાઈથી ઘટી શકે છે. ક્યાંક સન્ધ્યક્ષરમાં પૃથગ્ પક્ષનો આશ્રય કરીને નીચેનું સૂત્ર કરવામાં આવ્યું છે. તે સૂત્ર આ પ્રમાણે છે. “પ્રશ્નાર્ચાવિચારે...” (૭/૪/૧૦૨) સૂત્ર પ્રમાણે પ્રશ્ન, અર્ચા, વિચાર તથા પ્રત્યભિવાદન એ ચારમાંથી કોઈ પણ અર્થ જણાતો હોય ત્યારે સંધિને યોગ્ય એવા જે સન્ધ્યક્ષરો વાક્યને અંતે આવેલા હોય, તો વાક્યનો અન્ત્ય સ્વર પ્લુત થાય છે અને પ્લુત થવા સાથે જ છેલ્લા સન્ધ્યક્ષર એ કે એના સ્થાનમાં આઈ થાય છે. તેમજ ઓ કે ઔના સ્થાનમાં આઝ થાય છે. દા.ત. શોભનઃ ખલુ અસિ અગ્નિભૂતા ઇ” (મૂળ પ્રયોગ શોભનઃ ખલુ અસિ અગ્નિભૂતે ! છે.) હે અગ્નિભૂતિ ! તું ખરેખર સુંદર છે. અહીં સન્ધ્યક્ષરમાં પૃથગ્ અવયવપણું હોવાથી પૂર્વભાગનો “આ” થયો છે અને પછીના ભાગમાં ઝ અને ઇ થાય છે. આ પ્રમાણે સ્પષ્ટાદ્વાદનો આશ્રય કરવાથી કોઈ આપત્તિ રહેતી નથી.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

લોકાદિતિ-લોક્યતે તત્ત્વનિશ્ચયાય ઘજ્ઞ, લોકતે સમ્યક્ પદાર્થાનિત્યચિ વા લોકઃ ।
ઉક્તેતિ-ઉક્તાભ્યઃ સ્વરાદિસંજ્ઞાભ્યોઽતિરિક્તા અધિકાસ્તાસામ્ । સાધ્યરૂપા પૂર્વાપરીભૂતાઽવયવા ક્રિયા । વિશેષણં **ગુણઃ**, “સત્ત્વે નિવિશતેઽપૈતિ” ઇત્યાદિલક્ષણો વા । વિશેષ્યં **દ્રવ્યમ્** । “આકૃતિગ્રહણા” ઇત્યાદિરૂપા **જાતિઃ** । ત્રુટ્યાદિલક્ષણઃ **કાલઃ** । **લિઙ્ગં** પું-સ્ત્રી-નપુંસકરૂપમ્ । “અવિકારોઽદ્રવ્યમ્” ઇત્યાદિ **સ્વાઙ્ગમ્** । **एकाद्यभिधानप्रत्ययहेतुः** **સંખ્યા** । સર્વતો માનં **પરિમાણમ્** । **अपत्यं** પ્રસિદ્ધમ્ । નાનાભિધાયિનાં શબ્દાનાં ક્રિયા-ગુણ-દ્રવ્યૈર્યુગપત્પ્રયોક્તુ-વ્યાપ્તિમિચ્છા **વીપ્સા** । અદર્શનં **લુક્** । અષ્ટાદશભેદોઽકારાદિસમુદાયોઽ**વર્ણઃ** । આદિશબ્દાદિ-વર્ણાદિપરિગ્રહ ઇતિ વૈયાકરણાઃ । **कर्म(क्रिया)** ઉત્ક્રેષ્ણાદિ । દ્રવ્યાશ્રયો **ગુણઃ** । ગુણાશ્રયો **દ્રવ્યમ્** । અનુવૃત્તપ્રત્યયહેતુઃ **સામાન્યં** જાતિઃ । પરા-પરાદિપ્રત્યયહેતુઃ **કાલઃ** । અનુમાનં **લિઙ્ગમ્** । **स्वाङ्गचारम्भकमवयवरूपं** **સ્વાઙ્ગમ્** । અણુ-મહદાદિપ્રત્યયહેતુઃ **પરિમાણમિતિ** તાર્કિકાઃ ।

✽પરાન્નિત્યમ્✽ ઇતિ-તથાહિ-વનાનીત્યાદૌ “શસોઽતા૦” [૧.૪.૪૧.] ઇતિ દીર્ઘ વાધિત્વા પરત્વાત્ “નપુંસકસ્ય શિઃ” [૧.૪.૫૫.] इत्येव भवति । तस्माच्च नित्यं बलीयः, यथा-‘स्योन’ इत्यत्र परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वादूट् । तथा ✽नित्यादन्तरङ्गम्✽ यथा-ज्ञाया ओदनो जौदनस्तमिच्छति क्यन्, ततः सनि, अकृतव्यूहत्वाद् ‘ज्ञा ओदन य स’ इति स्थिते द्वित्वं प्राप्नोति औत्वं च, ततो नित्यत्वाद् द्वित्वे प्राप्ते तद् बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादौत्वं भवति-जुजौदनीयिषतीति । तथा ✽अन्तरङ्गादनवकाशम्✽ यथा-गर्गस्यापत्यानि यज्, तेषां छात्राः “दोरीयः” [६.३.३२.] ततोऽन्तरङ्गत्वाद् “यजजः०” [६.१.१२६.] इति यजो लुप् “न प्राग् जितीये०” [६.१.१३५.] इति तन्निषेधश्च प्राप्नुतः, परमनवकाशत्वाद् “न प्राग्जितीये०” [६.१.१३५.] इत्येव प्रवर्तते, ततो गार्गीया इति सिद्धम् । तथा आदिशब्दात् ✽परादन्तरङ्गम्✽ अपि, यथा-सिवेः “प्या-धा-पन्यनि०” [उणा० २५८.] इति नेऽपवादत्वाद् वलोपं बाधित्वा गुणात् पूर्वं नित्यत्वादूटि च कृते परत्वाद् गुणे प्राप्तेऽन्तरङ्गत्वात् तं बाधित्वा यत्वं भवति ‘स्योन’ इति । एतासां क्रियादीनां संज्ञानां न्यायानां च शास्त्रप्रवृत्तये लोकात् सिद्धिर्वेदितव्या, न च लोकमन्तरेण तज्ज्ञानोपायोऽस्ति, न च तज्ज्ञानं विना “क्रियार्थो धातुः” [३.३.३.] “गुणादस्त्रियां नवा” [२.२.७७.] “जाति-कालसुखादेर्नवा” [३.१.१५२.] “स्वाङ्गादेरकृतमित०” [२.४.४६.] इति, “संख्यानां णाम्” [१.४.३३.] “परिमाणात् तद्धित०” [२.४.२३.] इति, “डसोऽपत्ये” [६.१.२८.] “वीप्सा-याम्” [७.४.८०.] “लुगस्यादेत्यपदे” [२.१.११३.] “अवर्णस्येवर्णादिना०” [१.२.६.] इति “इवर्णादिरस्वे स्वरे०” [१.२.२१.] इत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः । नीयते प्राप्यते संदेहदोलामधिरूढोऽर्थो निर्णयपदमेभिरिति “न्यायावाय०” [५.३.१३४.] इति घञि न्याया युक्तयः ॥३॥

-: न्याસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

સંપૂર્ણ અનુવાદ શબ્દમહાર્ણવન્યાસમાં આવી જ ગયો છે. તેથી અહીં પૃથગ્ અનુવાદ લખવામાં આવ્યો નથી. જિજ્ઞાસુઓએ શબ્દમહાર્ણવન્યાસમાંથી તે તે પંક્તિઓનો બોધ પ્રાપ્ત કરી લેવો.

॥ તૃતીયમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

✽ ✽ ✽

ઔદન્તા: સ્વરા: (૧/૧/૪) સૂત્રની પૂર્વભૂમિકા :-

અહીં પ્રથમ ત્રણ સૂત્રો સંબંધી બધા જ વિધાનો તથા અનુવાદો પૂર્ણ થયા છે. હવે શબ્દાનુશાસનની શરૂઆત થાય છે. આથી એ શબ્દાનુશાસનની શરૂઆત કરતાં પહેલાં કેવી પરિસ્થિતિમાં “ઔદન્તા: સ્વરા:” વગેરે સૂત્રો બનાવવા પડ્યાં છે ? એ સંબંધમાં “આચાર્ય ભગવંત” વ્યાકરણનાં પક્ષને મજબૂત કરવા માટે કંઈક કહી રહ્યા છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

अत्र च शब्दानुशासनस्य प्रक्रान्तत्वात् तदुपदेशे च शब्दापशब्दोभयोपदेशभेदेन त्रयः प्रकाराः संभवन्ति, तत्रान्यतरोपदेशेनैव कृतं स्यात् । तद् यथा-‘शमादयो विधेयाः’ इत्युक्ते क्रोधादिप्रतिषेधो गम्यते, क्रोधादिप्रतिषेधे च शमादिविधिः, एवमिहापि ‘गौः’ इत्युपदिष्टे गम्यते एतद्-गाव्यादयोऽपशब्दाः, गाव्याद्यपशब्दोपदेशे च गम्यते एतद्-गौरित्येष शब्दः तत्र लाघवादुपादेयोपदेशे साक्षात् प्रतिपत्तेश्च शब्दोपदेशो ज्यायान् ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ અનુવાદ :-

હવે શબ્દાનુશાસનનો આરંભ થાય છે. આથી શબ્દોનું કથન કરવા યોગ્ય થાય છે. આ શબ્દો ત્રણ પ્રકારે સંભવે છે : (૧) સાધુ શબ્દો જેનો પ્રયોગ શિષ્ટપુરુષો કરે છે. (૨) અપશબ્દો જેનો પ્રયોગ ઘણું કરીને અજ્ઞાનીઓ કરે છે. (૩) સાધુ અને અપશબ્દોના જોડાણ સ્વરૂપ શબ્દોનું કથન પણ થઈ શકે છે. હવે આ ત્રણ પ્રકારનાં શબ્દોમાંથી કોઈ પણ એક શબ્દનાં કથનો દ્વારા બાકીનાં શબ્દોનું કથન થઈ જ જાય છે. આથી કોઈપણ એક પ્રકારનાં શબ્દો કહેવાથી શબ્દાનુશાસનનું કથન થઈ જ જવાનું. દા.ત. ‘શમ વગેરે કરવા યોગ્ય છે’ એવું કથન થયે છતે ક્રોધ વગેરે કરવા યોગ્ય નથી એવો નિષેધ સ્પષ્ટપણે જણાઈ જ જાય છે. ‘તે જ પ્રમાણે ક્રોધાદિ કરવા યોગ્ય નથી’ એવું કથન થયે છતે ‘શમ વગેરે કરવા યોગ્ય છે’ એવું કથન જણાઈ જ જાય છે. એમ અહીં પણ ગૌ: એ પ્રમાણે કથન થયે છતે ગાવી વગેરે અપશબ્દોનાં કથનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એ જ પ્રમાણે ગાવી વગેરે અપશબ્દોનું કથન થયે છતે ગૌ: એ પ્રમાણે સાધુશબ્દ જણાઈ જ જાય છે; તેવી પરિસ્થિતિમાં “ગૌ:” વગેરે સાધુ શબ્દોનાં કથનની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

હવે બેમાંથી કોઈપણ એક પ્રકારનાં શબ્દોનાં કથન દ્વારા ઉભય પ્રકારનાં શબ્દોનો બોધ થઈ જ જતો હોય તો લાઘવથી સાધુ શબ્દનું કથન જ શ્રેષ્ઠ છે તથા ઈષ્ટ શબ્દોનું કથન હોતે છતે ઈષ્ટ શબ્દોનો સ્વીકાર પણ સાક્ષાત્ સ્વરૂપે થશે. આથી સાધુ શબ્દોનાં કથનમાં લાઘવ છે.

(શૅન્યાૅ) તથાહિ-એકૅકસ્ય હિ શબ્દસ્ય બહવોઽપભ્રંશઃ । યથા-ગોશબ્દસ્ય ગાવી, ગોળી, ગોતા, ગોપોતલિકેત્યાદયઃ । તત્ર ગૌરશ્વઃ પુરુષો હસ્તી શકુનિર્મૃગો બ્રાહ્મણ ઇતિ પ્રતિપદપાઠોઽન-ધ્યુપાયઃ શબ્દાનાં પ્રતિપત્તૌ, તેષામાનન્ત્યાત્ । એવં હિ શ્રૂયતે-“બૃહસ્પતિરિન્દ્રાય દિવ્યં વર્ષસહસ્રં પ્રતિપદવિહિતાનાં શબ્દાનાં શબ્દપારાયણં પ્રોવાચ, ન ચાન્તં જગામ,” તદીદૃશે ચ વક્તર્યધ્યેતરિ અધ્યયનકાલે ચ નાન્તગમનમભૂદ્, યસ્ય તસ્ય કુતોઽદ્યત્વે ભવિષ્યત્યલ્પાયુષિ પ્રજાયામ્,

અનુવાદ :- એનું કારણ હવે “આચાર્ય ભગવંત” બતાવે છે. એક એક સાધુશબ્દોનાં અનેક અનેક અપશબ્દો હોય છે. દા.ત. ગૌઃ સ્વરૂપ સાધુ શબ્દનાં “ગાવી”, “ગોળી”, “ગોતા”, “ગોપોતલિકા” વગેરે અપશબ્દો છે. વર્તમાનમાં પણ ગુજરાતી ભાષામાં “આવ્યો” પ્રયોગ સાધુ પ્રયોગ કહેવાય છે. છતાં પણ સુરતીઓ “આવ્યો”ને બદલે “આઈવો” બોલે છે. તે જ પ્રમાણે “ચાલશે” શબ્દ માટે “ચાલહે” શબ્દ બોલે છે. આમ, ગુજરાતી ભાષામાં પણ આઈવો, ચાલહે વગેરે અપશબ્દપ્રયોગો થાય જ છે. હવે સાધુ શબ્દો અને અપશબ્દો બંનેનાં કથનમાં અપશબ્દોનું અનંતપણું હોવાથી સાધુ શબ્દોનાં કથનમાં જ લાઘવ છે.

સાધુ શબ્દોનું કથન કરવું હશે તો ગૌઃ, અશ્વઃ, પુરુષઃ, હસ્તી, શકુનિઃ, મૃગઃ, બ્રાહ્મણઃ એ પ્રમાણે દરેક શબ્દોનું કથન કરવું અને એના દ્વારા શબ્દોનું જ્ઞાન કરવું એ કાંઈ શબ્દોનું જ્ઞાન કરવાનો ઉપાય નથી, કારણ કે સાધુ શબ્દો પણ ન ગણી શકાય એટલા છે. આથી શબ્દાનુશાસન નામનો ગ્રંથ જો સાધુ શબ્દોનું જ કથન કરશે તો એ પ્રમાણે તો ઓછા કાળમાં શબ્દનો બોધ થઈ શકશે નહીં. શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે સંભળાય છે.

“બૃહસ્પતિરિન્દ્રાય દિવ્યં વર્ષસહસ્રં પ્રતિપદવિહિતાનામ્ શબ્દાનામ્ શબ્દપારાયણં પ્રોવાચ, ન ચાન્તં જગામ ।

બૃહસ્પતિએ ઈન્દ્રને પ્રત્યેક શબ્દ પ્રમાણે શબ્દો સંબંધી શબ્દપારાયણ નામનાં ગ્રંથને દેવલોક સંબંધી એક હજાર વર્ષ સુધી કથન કર્યો, તો પણ તે ગ્રંથનો અંત પ્રાપ્ત થઈ શક્યો નહીં. દેવલોકનું એક વરસ એટલે મનુષ્યલોકનાં ૩૬૦ વર્ષ થાય. આ પ્રમાણે ૩,૬૦,૦૦૦ વર્ષ સુધી બૃહસ્પતિ બોલ્યા તો પણ સાધુ શબ્દોનો અંત આવ્યો નહીં. ભણાવનાર પણ શ્રેષ્ઠ હતા, ભણનાર પણ ઈન્દ્ર જેવી સમર્થ વ્યક્તિ હતી અને ભણવાનો અને ભણાવવાનો સમય પણ બંનેને અપ્રમત્તભાવે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો હતો. જો તેવાં સંજોગોમાં પણ સાધુ શબ્દોનું અધ્યયન થઈ શક્યું નહીં તો વર્તમાનકાળમાં અલ્પ આયુષ્યવાળી પ્રજા હોતે છતે કેવી રીતે સાધુ શબ્દોનું કથન થઈ શકશે ?

(શૅન્યાૅ) ચતુર્થિશ્ચ ગ્રહણાભ્યાસાધ્યાપનક્રિયાકાલરૂપૈઃ પ્રકારૈર્વિદ્યોપયુક્તા ભવતિ, તત્રાસ્ય ગ્રહણકાલેનૈવ કૃત્સ્નમાયુઃ પર્યુપયુક્તં સ્યાદિતિ । તસ્માચ્છબ્દોપદેશે અત્યોપાયરૂપત્વાત્ સામાન્ય-

વિશેષવલ્લક્ષણમેવ વક્તવ્યમ્ । યથા-“સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ” [૧.૨.૧.], “ઙ્વર્ણદિરસ્વે સ્વરે યવરલમ્” [૧.૨.૨૧.]; તથા “કર્મણોઽન્” [૫.૧.૭૨.], “આતો ડોઽહ્વા-વા-મઃ” [૫.૧.૭૬.] ઇતિ । તત્ત્વ સંજ્ઞામન્તરેણ ન ભવતીત્યાહ-તત્રેતિ-વર્ણસમામ્નાયે લોકાદધિગતે, સ્વરાદયઃ સંજ્ઞાઃ પ્રસૂ(સ્ત્ર)યન્તે, યથા-“ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ” [૧.૧.૪.] ઇતિ ।

અનુવાદ :- વિદ્યાની સફળતા ચાર પ્રકારથી થાય છે :

(૧) ગ્રહણકાળ : ગુરુ પાસે રહીને વિદ્યાર્થી જે જે વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરે તે વિદ્યાનો ગ્રહણકાળ કહેવાય છે.

(૨) અભ્યાસકાળ : ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાની અનુપ્રેક્ષા કરવી તે અભ્યાસકાળ કહેવાય.

(૩) અધ્યાપનકાળ : ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાને સિદ્ધ થયા પછી કોઈકને ભણાવવું તે અધ્યાપનકાળ કહેવાય.

(૪) ક્રિયાકાળ : ભણાવવા દ્વારા સંસ્કારિત થયેલી વિદ્યાને આચરણમાં મૂકવી તે ક્રિયાકાળ કહેવાય છે.

હવે વર્તમાનમાં આયુષ્ય ઘણું અલ્પ હોવાથી ગ્રહણકાળમાં જ આયુષ્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે. આથી શબ્દોનાં કથન દ્વારા શબ્દોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકશે એ ઉપાય બરાબર ન હોવાથી સામાન્ય (ઉત્સર્ગ) અને વિશેષ (અપવાદ) વાળું શાસ્ત્ર જ કહેવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ ઉત્સર્ગ-અપવાદ સ્વરૂપ સૂત્રોવાળું શાસ્ત્ર જ કહેવા યોગ્ય છે. જેમ કે, “સમાનાનામ્ તેન દીર્ઘઃ” (૧/૨/૧) આ ઉત્સર્ગસૂત્ર છે તથા “ઙ્વર્ણદિઃ અસ્વે સ્વરે યવરલમ્” (૧/૨/૨૧) સૂત્ર અપવાદસ્વરૂપ સૂત્ર છે તથા “કર્મણોઽન્” (૫/૧/૭૨) એ ઉત્સર્ગસૂત્ર છે અને “આતો ડોઽહ્વા વા-મઃ” (૫/૧/૭૬) એ અપવાદસૂત્ર છે. આ પ્રમાણે ઉત્સર્ગ અને અપવાદ સૂત્રોની રચના કરવાથી એક સાથે ઘણા બધા સાધુશબ્દોનું જ્ઞાન થઈ શકશે. આ રીતે ઘણા બધા શબ્દોનો બોધ અલ્પ પ્રયત્નથી શક્ય બનશે.

આ પ્રમાણે ઉત્સર્ગ અને અપવાદસૂત્રવાળું વ્યાકરણ બનાવવું હશે તો સંજ્ઞા કર્યા વિના સૂત્રોની રચના થઈ શકશે નહીં. આથી “લોકાત્” સૂત્રથી બૃહદ્વૃત્તિમાં સૌથી છેલ્લે જે “તત્ર” શબ્દ લખ્યો છે તે સંજ્ઞાનાં અનુસંધાનમાં જ લખ્યો છે. વર્ણની સમ્યક્ પરિપાટી શિષ્ટપુરુષો પાસેથી પ્રાપ્ત થયે છતાં સ્વર વગેરે સંજ્ઞા રજૂ કરાય છે. દા.ત. “ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ.”

સૂત્રમ્ - ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ ।૧।૧।૪।।

-: તત્વપ્રકાશિકા :-

ઔકારાવસાના વર્ણાઃ સ્વરસંજ્ઞા ભવન્તિ, તકાર ઉચ્ચારણાર્થઃ । અ આ ઇ ઈ
 ઉ ઊ ઋ ઋ લૃ લૃ એ ઐ ઓ ઔ । ઔદન્તા ઇતિ બહુવચનં વર્ણેષ્વપઠિતાનાં
 દીર્ઘપાઠોપલક્ષિતાનાં પ્લુતાનાં સંગ્રહાર્થમ્, તેન તૈષામપિ સ્વરસંજ્ઞા । સ્વરપ્રદેશાઃ-
 “ઇવર્ણાદિરસ્વે સ્વરે યવરલમ્” [૧.૨.૨૧.] ઇત્યેવમાદયઃ ॥૪॥

-: તત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

ઔકાર અંત સુધીનાં વર્ણો સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે. સૂત્રમાં ઔ પછી તકાર લખ્યો છે, તે
 ઉચ્ચારણના પ્રયોજનને માટે છે. અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, લૃ, લૃ, એ, ઐ, ઓ, ઔ આ
 સ્વરો છે. “ઔદન્તાઃ” એ પ્રમાણે જે બહુવચન કર્યું છે તે વર્ણનાં પાઠક્રમમાં નહીં કહેવાયેલાં
 પ્લુતોનો સંગ્રહ કરવા માટે છે. દીર્ઘપાઠનાં ઉપલક્ષણથી પ્લુતોનો પણ સ્વરોમાં સંગ્રહ કરવો છે.
 તેથી પ્લુતોની પણ સ્વરસંજ્ઞા થાય છે. સ્વરસંજ્ઞાનાં ઉદાહરણ સ્થાનો (પ્રયોજન સ્થાનો)
 “ઇવર્ણાદિરસ્વે સ્વરે યવરલમ્” (૧/૨/૨૧) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

ઔદન્તા ઇત્યાદિ-અન્તશબ્દ ઉભયાર્થઃ-‘સહ તેન વર્ત્તે’ ‘તતઃ પ્રાક્ ચ’ ઇતિ; ક્વચિદન્ત-
 ભૂતાર્થોઽન્યપદાર્થો બહુવ્રીહ્યભિધેયઃ, યથા-મર્યાદાન્તં ક્ષેત્રં દેવદત્તસ્ય, અત્ર મર્યાદાયાઃ ક્ષેત્રાવયવ-
 ત્વાત્ ક્ષેત્રાનુપ્રવેશઃ । ક્વચિદનન્તર્ભૂતાર્થઃ, યથા-નદ્યન્તં દેવદત્તસ્ય ક્ષેત્રમ્, ક્ષેત્રાનવયવત્વાત્રદ્યા
 અન્યપદાર્થેઽનુપ્રવેશાભાવઃ ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

‘અન્ત’ શબ્દ ઉભય અર્થવાળો છે. તેની સાથે વર્તે છે, આ એક અર્થ છે તથા બીજો અર્થ
 તેની પૂર્વમાં વર્તે છે. ક્યાંક અન્તર્ભૂત અર્થવાળો બહુવ્રીહિ સમાસ છે અર્થાત્ બહુવ્રીહિ સમાસવડે
 કહેવા યોગ્ય જે અન્યપદાર્થ છે, તેમાં બહુવ્રીહિ સમાસનો અર્થ સમાવેશ પામી જાય છે. દા.ત.
 લમ્બકર્ણઃ રાસભઃ. અહીં બહુવ્રીહિ સમાસવડે કહેવા યોગ્ય અન્ય પદાર્થ રાસભ છે. લાંબા કાન
 સ્વરૂપ અર્થ જેમાં સમાવેશ પામ્યો છે એવો રાસભ સ્વરૂપ અન્ય પદાર્થ છે. અહીં મર્યાદાન્તં ક્ષેત્રમ્
 દેવદત્તસ્ય સ્વરૂપ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. આ સામાસિક શબ્દનો અર્થ મર્યાદા (દા.ત.
 આંબાના વૃક્ષ સુધી, તો આંબાનું વૃક્ષ એ મર્યાદા કહેવાશે.) અવયવવાળું ખેતર. અર્થાત્ આંબાના
 વૃક્ષ સ્વરૂપ અવયવ પણ ખેતરનો એક ભાગ છે. આથી અહીં એ પ્રમાણે કહી શકાશે કે ખેતર

સ્વરૂપ અન્યપદાર્થ છે તે બહુગ્રીહિ સમાસ દ્વારા કહેવા યોગ્ય અર્થવાળો છે. તે મર્યાદા, એ ખેતરનો અવયવ હોવાથી તેનો ખેતરમાં સમાવેશ થઈ શકશે.

કેટલાંક સમાવેશ ન પામતાં અર્થવાળા અન્યપદાર્થો હોય છે. બહુગ્રીહિ સમાસવડે કહેવા યોગ્ય જે અર્થ હોય છે, તેનો અન્ય પદાર્થમાં સમાવેશ થતો નથી. દા.ત. શ્વેતામ્બરઃ મુનિઃ અહીં બહુગ્રીહિ સમાસવડે કહેવા યોગ્ય સફેદ કપડું છે. આ સફેદ કપડાંનો સમાવેશ મુનિ સ્વરૂપ અન્ય પદાર્થમાં થતો નથી. આથી સંયોગ સંબંધથી તેઓ બે સાથે રહે છે. આવા સમાસને બીજા શબ્દોમાં અતદ્ગુણસંવિજ્ઞાનઃ બહુગ્રીહિ સમાસ કહેવાય છે. આચાર્ય ભગવંતે આ સંબંધમાં નદ્યન્તમ્ દેવદત્તસ્ય ક્ષેત્રમ્ ઉદાહરણ આપ્યું છે. નદી અવયવવાળું દેવદત્તનું ખેતર. અહીં અન્યપદાર્થ સ્વરૂપ ખેતર છે. જેમાં નદી સ્વરૂપ અવયવનો સમાવેશ થતો નથી. આથી હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થયો કે અહીં ઔ અવયવવાળા સ્વરોમાં જે ઔ અવયવવાળો એવો બહુગ્રીહિ સમાસનો અર્થ છે તેનો સમાવેશ અન્યપદાર્થ સ્વરૂપ સ્વરોમાં કરવો કે કેમ ? બંને અર્થવાળો બહુગ્રીહિ સમાસ થવાથી આપણે એવું નક્કી કરી શકતાં નથી કે અન્તર્ભૂત અર્થવાળો જ અન્ય પદાર્થ લેવો છે.

આ પ્રમાણે અન્ત શબ્દ બે અર્થવાળો છે. (૧) તેની સાથે વર્તે છે, તથા (૨) તેની પૂર્વમાં વર્તે છે. હવે જો ઔને પણ સ્વરસંજ્ઞામાં ગણવો હોય તો અન્ત શબ્દનો પહેલો અર્થ જ સમજવો આવશ્યક થાય. હવે, સૂત્રમાં તો કોઈ ખુલાસો કર્યો નથી. આથી જ કયો અર્થ લેવો એનો સંશય ઉપસ્થિત થાય છે.

(શબ્દાનુશાસન) તત્રાન્તર્ભૂતપરિગ્રહાર્થં પરિગ્રહણં કર્તવ્યમ્, પર્યન્તશબ્દસ્યાન્યપદાર્થવિષયત્વાત્, एवं च औकारस्यापि स्वरसंज्ञया परिग्रहः स्यात्; अन्यथा तत्पूर्वेषामपि (मेव) स्यादिति । नैष दोषः-अन्तशब्दोऽवयववाचीत्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः, इत्यवयवस्य अवश्यमन्य-पदार्थेऽन्तर्भावः ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- આમ, બંને અર્થવાળા બહુગ્રીહિ સમાસનો વિકલ્પ ઊભો થયો હોવાથી જો અન્તર્ભૂત અર્થવાળો અન્યપદાર્થ સમજવો હોય તો ‘પરિ’ અવ્યય ગ્રહણ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ ઔત્ પર્યન્તાઃ સ્વરાઃ આ પ્રમાણે સૂત્ર બનાવવું જોઈએ. જેથી અર્થમાં સંદિગ્ધતા રહે નહીં. ‘પર્યન્ત’ શબ્દ એ અન્યપદાર્થના વિષયવાળો હોય છે. કોઈ કહે કે, વનપર્યન્ત મારી સત્તા પ્રવર્તે છે તો અહીં વનમાં પણ સત્તા પ્રવર્તે છે, એવો અર્થ થઈ શકશે. આ પ્રમાણે પર્યન્ત શબ્દ લખવાથી ઔકાર પણ સ્વરસંજ્ઞા તરીકે લઈ શકાશે. જો પરિ અવ્યય નહીં લખવામાં આવે તો ઔની પૂર્વમાં રહેલાની પણ સ્વરસંજ્ઞા થશે.

ઉત્તરપક્ષ :- અન્ત શબ્દ અવયવવાચી સમજવાથી તથા બહુવ્રીહિ સમાસનો અન્યપદાર્થ સમુદાય સ્વરૂપ સમજવાથી અર્થાત્ બહુવ્રીહિ સમાસનો અર્થ જ સમુદાય સ્વરૂપ થવાથી અન્તર્ભૂત અર્થવાળો અન્યપદાર્થ આવશે, જેથી “ઐ”ની પણ સ્વરસંજ્ઞા થઈ શકશે.

(શ૦ન્યા૦) બહુવચનં ચ પ્લુતપરિગ્રહાર્થમિતિ વક્ષ્યતે । ‘નદ્યન્તં ક્ષેત્રમ્’ इत्यत्र त्वन्तशब्दः समीपवचन इत्यन्यपदार्थे नद्यास्तत्रानन्तर्भावः ।

અનુવાદ :- આ સૂત્રમાં આચાર્ય ભગવંતે બહુવચન કર્યું છે તે પ્લુત વર્ણોને પણ સ્વરસંજ્ઞાવાળા કરવા છે એવું જણાવે છે, જે આગળ કહેવાશે.

જો અન્ત શબ્દને અવયવવાચક માનવામાં આવે તો નદ્યન્તમ્ ક્ષેત્રમ્ પ્રયોગમાં આપત્તિ આવશે. નદી અવયવવાળું ખેતર. અહીં નદી કાંઈ ખેતરનો અવયવ થઈ શકે નહીં. આથી ‘અન્ત’ શબ્દને સમીપ અર્થનો વાચક સમજવામાં આવે તો આ આપત્તિ આવશે નહીં. હવે અન્યપદાર્થ સ્વરૂપ ખેતર છે તેમાં નદીનો સમાવેશ થશે નહીં. જો અન્ત શબ્દને અવયવનો વાચક જ સમજવામાં આવે તો સમીપ અર્થ કેવી રીતે ફલિત થશે ? અવયવ-અવયવીની સમીપ હોય છે ત્યારે ઉપચરિત અર્થ થઈ જાય છે. ખેતર નદીની નિકટ હોય ત્યારે નિકટતાને કારણે ખેતરનો અવયવ ઉપચારથી નદી કહેવાય છે. છતાં અહીં અન્ત શબ્દનો ઉપચરિત અવયવ અર્થ કર્યો નથી. વાસ્તવિક અવયવ હોય તે જ અન્ત શબ્દનો અર્થ સમજવો.

(શ૦ન્યા૦) यत् तूच्यते भाष्ये-सर्वत्रैवान्तशब्दः ‘सह तेन वर्तते’ इति, तत् सम्भवापेक्षम् । यत्रावयवत्वं सामीप्यं च सम्भवति, तत्रावयवत्वमेवाश्रीयते, यथा-नद्यन्तं (मर्यादान्तं) क्षेत्रमिति ।

અનુવાદ :- “અન્ત” શબ્દ બધે જ સહ તેન વર્તે । એવા અર્થમાં વર્તે છે એ પ્રમાણે ભાષ્યમાં જણાવાયું છે. અર્થાત્ અન્ત શબ્દ અવયવ અર્થવાળો છે એવું જે ભાષ્યમાં જણાવાયું છે તે સંભવની અપેક્ષાએ છે જ્યાં જ્યાં સંભવ હશે ત્યાં ત્યાં અવયવ અર્થ લેવાશે અને જ્યાં સંભવ નહીં હશે ત્યાં સમીપ અર્થ પણ લઈ શકાશે. જ્યાં અવયવ અર્થ અને સામીપ્ય અર્થ બંને સંભવે છે ત્યાં માત્ર અવયવ અર્થ જ લઈ શકાશે. દા.ત. મર્યાદા અન્તમ્ ક્ષેત્રમ્ અહીં અન્ત શબ્દનો અવયવ તેમજ સમીપ એમ બંને અર્થ સંભવે છે તેથી માત્ર અવયવ અર્થ જ લેવાશે. હવે અર્થ થશે મર્યાદા અવયવવાળું ખેતર. અમે કૌંસમાં રહેલા પાઠને માનીને આ અર્થ કર્યો છે. તથા “નદ્યન્તં ક્ષેત્રમ્”માં અવયવ અર્થનો સંભવ ન હોવાથી સમીપ અર્થ જ અન્ત શબ્દનો કરાશે.

(શ૦ન્યા૦) अन्ये त्वाहुः-“सर्वत्रैवान्तशब्दो [अवयववाची] यस्यावयवत्वासम्भवस्तस्य सामीप्यमेवान्तशब्देन प्रतिपाद्यते, यथा-नद्यन्तं क्षेत्रमिति । अन्ये त्वाहुः-“सर्वत्रैवान्तशब्दोऽवयव-

વાચી, કસ્યચિત્ તુ મુખ્યમવયવત્વં કસ્યચિત્ સામીપ્યાદિનોપચરિતમિત્યભિપ્રાયેણ ભાષ્યમિતિ ।” તસ્માદન્તશબ્દસ્યાવયવવાચિત્વાદૌકારલાભાન્નાર્થઃ પરિગ્રહણેન ।

અનુવાદ :- કેટલાક લોકો કહે છે કે અન્ત શબ્દ બધે જ અવયવવાચક સમજવો. જ્યાં અવયવ અર્થનો સંભવ ન હોય ત્યાં જ સમીપ અર્થ લેવો. દા.ત. નદી અન્તમ્ ક્ષેત્રમ્ અહીં અવયવ અર્થ સંભવતો નથી માટે સમીપ અર્થ લેવાશે.

કેટલાંક લોકો અન્ત શબ્દનો બધે જ અવયવ અર્થ માને છે તેઓ અન્તનો સમીપ અર્થ માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે, ક્યાંક મુખ્ય અવયવર્થ હોય અને ક્યાંક ઉપચરિત અવયવર્થ હોય છે. આથી નદ્યન્તમ્ ક્ષેત્રમ્ વગેરેમાં સમીપપણાંથી ઉપચરિત અવયવર્થ થશે અને આવા અભિપ્રાયથી ભાષ્યમાં લખાયું છે કે, બધે જ અન્ત શબ્દ અવયવ અર્થનો વાચક છે. આ પ્રમાણે અન્ત શબ્દ અવયવવાચી હોવાથી સ્વરસંજ્ઞામાં ઔ સ્વરની પણ પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. આથી હવે, પરિ શબ્દ ગ્રહણ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. આમ, ઔત્ પર્યન્તા સ્વરાઃને બદલે ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ સૂત્રથી જ અથી ઔ સુધીના બધા જ વર્ણોની સ્વરસંજ્ઞા થઈ જાય છે.

(શૉન્યા૦) અન્તરજ્ઞસ્તત્પુરુષ इत्यपि न वाच्यम्, अकारादीनामन्यपदार्थत्वेन प्रक्रान्तत्वाद्, अन्यथा “कादिव्यञ्जनम्” [૧.૧.૧૦.] इत्युपक्रम्य “अनुस्वारादयः स्वराः” इति विदध्यादित्याह-औकारावसाना इति ।

અનુવાદ :- હવે, “અસિદ્ધમ્ બહિરજ્ઞમ્ અન્તરજ્ઞે” ન્યાયથી કંઈક કહે છે. અન્તરજ્ઞ એવો તત્પુરુષ સમાસ કરવો જોઈએ કે બહિરંગ એવો બહુવ્રીહી સમાસ. જેમાં નિમિત્તો અલ્પ છે તે અન્તરંગ કહેવાય છે તથા જેમાં નિમિત્તો અધિક હોય છે તે બહિરંગ કહેવાય છે. દા.ત. રાજસખાઃ. અહીં રાજઃ સખા એ પ્રમાણે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ કરવામાં આવે તો તેમાં બે જ પદોનું આલંબન લઈને સમાસનો અર્થ જણાઈ જાય છે. આથી અર્થ થશે - રાજાનો મિત્ર, પરંતુ ‘રાજા સખા यस્ય સ’ ‘રાજા મિત્ર છે જેનો તે’ ચૈત્ર સ્વરૂપ અન્યપદાર્થ થશે. એટલે કે રાજા મિત્રવાળો ચૈત્ર એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ કરવા દ્વારા અર્થ થશે. આમ કરવાથી અન્યપદાર્થ સંબંધી પદ પણ ગ્રહણ કરવું પડે છે. આથી નિમિત્તો અધિક હોવાથી બહિરજ્ઞકાર્ય થશે. હવે અન્તરંગ અને બહિરજ્ઞ બંને વિદ્યમાન હોય ત્યારે અન્તરંગકાર્ય થવું જોઈએ, એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત ન્યાય જણાવે છે. અહીં પણ ઔતઃ અન્તઃ એ પ્રમાણે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ કરવામાં આવે તો ઔના અન્તમાં અનુસ્વાર અને વિસર્ગ આવે છે. આથી અનુસ્વાર અને વિસર્ગની જ સ્વરસંજ્ઞા થાત. યોગશાસ્ત્રના સાતમા પ્રકાશના તેરમા શ્લોકમાં ૧૬ સ્વરોની વાત આવે છે. ત્યાં ૧૪ સ્વરો પછી ઐ અને ઐઃ એ પ્રમાણે અનુસ્વાર અને વિસર્ગને પણ સ્વર કહ્યા છે. શ્લોક આ પ્રમાણે છે -

વિચિન્તયેત્ તથા નાથૌ કમલં ષોડશચ્છદમ્ । કર્ણિકાયાં મહામન્ત્રં પ્રતિપત્રં સ્વરાવલીમ્ ॥૧॥

શ્લોકનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે - નાભિમાં સોળ પાંખડીવાળું કમળ ચિંતવવું. તેની કર્ણિકામાં અહીં સ્વરૂપ મહામન્ત્ર સ્થાપન કરવો અને દરેક પાંખડીમાં અનુક્રમે ૧૬ સ્વરોને સ્થાપન કરવા.

આ પ્રમાણે સ્વરસંજ્ઞા જો કેવળ અનુસ્વાર અને વિસર્ગમાં ઈષ્ટ હોત તો ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ સૂત્રને બદલે કાદિર્વ્યજ્ઞનમ્ (૧/૧/૧૦) સૂત્રનો આરંભ કરીને અનુસ્વારાદયઃ સ્વરાઃ એ પ્રમાણે સૂત્ર બનાવત. હવે એ પ્રમાણે થાત તો અકાર વગેરે ૧૪ સ્વરોની સ્વર સંજ્ઞા થાત નહીં.

આ બધી આપત્તિઓ ન આવે માટે જ આચાર્ય ભગવંતે લખ્યું છે કે અન્તરજ્ઞ એવો તત્પુરુષ સમાસ જ થાય છે એવું પણ કહેવું નહીં. અમારે તો અકાર વગેરે ૧૪ વર્ણોની સ્વરસંજ્ઞા કરવી છે. ઉપરોક્ત બધી ચર્ચાઓને ધ્યાનમાં લઈને આચાર્ય ભગવંતે બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં ઔ જેના અન્તે છે એવા બધા જ વર્ણોની સ્વરસંજ્ઞા થાય છે એ પ્રમાણે જણાવેલ છે.

(શૉન્યા૦) અત્ર તકારમન્તરેણાવિકૃતસ્વરૂપસ્ય ઔકારસ્યોચ્ચારયિતુમશક્યત્વાદ્, વિકૃત-સ્વરૂપસ્ય ચ સંદેહાદિજનકત્વાદ્, વર્ણસમામ્નાયસ્ય નિયામકત્વે વાઽતિપ્રસજ્ઞાદ્ ધાતુપદેશ-સ્થાકારવત્ તકારઃ સ્વરૂપપરિગ્રહાર્થં ઇત્યાહ-તકાર ઉચ્ચારણાર્થઃ ।

અનુવાદ :- તકાર વિના અવિકૃત સ્વરૂપવાળા ઔકારનું ઉચ્ચારણ કરવું અશક્ય થાત અર્થાત્ જો તકાર લખવામાં ન આવત તો મૂળ સ્વરૂપથી ઔકારનું ઉચ્ચારણ થઈ શકત નહીં. આમ મૂળ એવા ઔનું ઉચ્ચારણ થઈ શકે એ હેતુથી તકાર લખ્યો છે. કદાચ તકાર ન લખે અને ઔને મૂળ સ્વરૂપે રહેવા દીધો હોત તો સન્ધિ વગેરેના નિયમોથી ઔનો આવ્ થાત તેમજ આવ્ના વ્નો લોપ થાત. આથી આ અન્તાઃ સ્વરાઃ થાત. આથી માત્ર અ અને આની જ સ્વરસંજ્ઞા થાત. ધાતુપાઠમાં પણ જેમ અકાર ઉચ્ચારણ માટે લખાય છે તે જ પ્રમાણે અહીં પણ તકાર સ્વરોને મૂળ સ્વરૂપથી પ્રહણ કરવા માટે લખ્યો છે. તકાર વગરનો ઔ લખાયો હોત તો ઔનું ઉચ્ચારણ થઈ શકત નહીં. વળી ઔનો આ થઈ જાત તો વર્ણની પરિપાટીમાં કોઈ નિયામકપણું ન રહેત. અથી આ સુધી સ્વરો ગણવા કે અથી ઔ સુધીના ? એ પ્રમાણે બે શક્યતા ઊભી થવાથી શંકા થાત. વળી આવ્ અન્તઃ આ અવસ્થામાં સ્વરે વા (૧/૩/૨૪) સૂત્રથી વ્નો લોપ વિકલ્પે થાત તો વિકલ્પપક્ષમાં લોપના અભાવમાં અ થી વ્ સુધીના વર્ણોને સ્વર માનવાની આપત્તિ આવત. અહીં આ અવ્યયને અવધિ અર્થનો વાયક માનવાથી વ્ સુધીના વર્ણો સ્વર માનવાની આપત્તિ આવત. આથી વ્ સુધીના વ્યંજનો પણ સ્વરસંજ્ઞાવાળા થાત અને તેમ થાત તો અતિવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવત. આ બધી આપત્તિઓ ન આવે માટે તકાર, સ્વરનું સ્વરૂપથી ઉચ્ચારણ કરવા માટે લખ્યો છે. આ પ્રમાણે

તકાર સ્વરૂપનું શ્રલ્ષ કરવા માટે લખ્યો હોવાથી આચાર્ય ભગવંતે બૃહદ્વૃત્તિ ટીકામાં લખ્યું છે કે તકાર ઉચ્ચારણ માટે છે.

(શંન્યા૦) ઉચ્ચાર્યતે સ્વરૂપેણ સ્વીક્રિયતેડનેનેતિ ઉચ્ચારણમ્, સ્વરૂપપરિગ્રહ ઇતિ ભાવઃ । અકારાદિષુ સ્વરૂપેણાડનુકાર્યેણ વા અર્થવત્ત્વવિવક્ષાયાં વિભક્ત્યુત્પત્તૌ કાદિષુ દોષદર્શનાદ્ દ્વન્દ્વૈકવદ્ભાવેન શષસહમિતિ વિકૃતિપ્રસજ્ઞાત્ સતોડપ્યર્થવત્ત્વસ્યાવિવક્ષિતત્વાદ્ વિભક્ત્યનુત્પત્તિઃ, વર્ણસમામ્નાયાનન્તરભાવિત્વાત્ સ્વરાદિસંજ્ઞાનાં તત્પૂર્વકત્વાચ્ચ દીર્ઘાદિવિધેર્વર્ણસમામ્નાયકાલે તૃતીયકક્ષાનિવિષ્ટત્વાત્ તદભાવાદપ્રસજ્ઞઃ, કાદિષુ પાઠાદ્ વા, ઇત્યત આહ-અ આ ઇ ઈં ઇત્યાદિ ।

અનુવાદ :- ઉચ્ચારણ શબ્દમાં કરણ અર્થમાં અનદ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. સ્વરૂપથી જેનાવડે સ્વીકાર કરાવાય છે એ અર્થમાં ઉદ્ ઉપસર્ગ પૂર્વક ચ્ ધાતુને ણિન્ લાગ્યા પછી અનદ્ લાગે છે અને “ઉચ્ચારણમ્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે જેનાવડે સ્વરૂપ શ્રલ્ષ કરાય છે તે ઉચ્ચારણ સ્વરૂપ તકાર છે. સૂત્રમાં ઔ પછી ‘ત્’ લખ્યો છે, તે ઔનો સ્વરૂપથી સ્વીકાર કરાવે છે.

બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં અથી શરૂ કરીને ઔ સુધીના ૧૪ સ્વરો લખ્યા છે. હવે નામરૂપ પ્રકૃતિ હોય કે ધાતુરૂપ પ્રકૃતિ હોય તેમાં વિભક્તિની ઉત્પત્તિ અવશ્ય કરવી પડે. વિભક્તિ વગરનો પ્રયોગ સાધુપણાંને અથવા તો પદપણાંને પ્રાપ્ત કરતો નથી. આ પ્રમાણેનું કથન “ન કેવલા પ્રકૃતિઃ પ્રયોક્તવ્યાઃ” ન્યાયમાં જણાવાયું છે. આથી ક્યાંતો દરેક સ્વરને અંતે વિભક્તિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ અથવા તો ચૈદ સ્વરોનો સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ કરી વિભક્તિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ, છતાં “આચાર્ય ભગવંતે” કોઈ વિભક્તિની ઉત્પત્તિ કરી નથી એ વિભક્તિની અનુપપત્તિ માટેનું કારણ હવે જણાવાય છે. અકાર વગેરેનો સ્વરૂપથી અર્થ વિષ્ણુ વગેરે થાય છે. આથી અનું સ્વરૂપથી અર્થવાનૂપણું વિષ્ણુ સ્વરૂપ છે. તથા કોઈક વ્યક્તિ અનું ઉચ્ચારણ કરે છે અને બીજી વ્યક્તિ આ સાંભળીને ત્રીજી વ્યક્તિને કહે કે ‘અ ઇતિ અયમ્ આહ’ અહીં બીજાએ જે અનું ઉચ્ચારણ કર્યું તે અનુકરણવાચક અ થશે. તથા પહેલો વ્યક્તિ કે જેણે અનું ઉચ્ચારણ કરેલ હતું એ અનુકાર્ય થશે. અનુકાર્ય સ્વરૂપ જે જે હોય તે અનુકરણનો અર્થ હોય છે. આમ, અકાર વગેરેમાં સ્વરૂપથી અથવા તો અનુકાર્યથી અર્થવાનૂપણું થાય છે. હવે, જે જે અર્થવાનૂ હોય તેની નામસંજ્ઞા પડે છે. આથી વિભક્તિની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ છતાં બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં અ, આ, ઇ... વગેરેમાં વિભક્તિની ઉત્પત્તિ કરેલ નથી. આ બાબતમાં કારણ જણાવતાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી જણાવે છે કે, જો અહીં વિભક્તિની ઉત્પત્તિ કરી હોત તો કાદિર્વ્યજ્ઞનમ્ સૂત્રમાં દોષ ઉપસ્થિત થાત. ત્યાં પણ ક વગેરે વર્ણોમાં અર્થવાનૂપણાંની વિવક્ષાથી વિભક્તિ ઉત્પન્ન કરવી પડત અને તેમ કરત તો પદને અંતે ક વગેરે વ્યંજનનો ત્રીજો વગેરે થવાની આપત્તિ આવત. તથા ૧/૧/૧૦ સૂત્રમાં બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં ૩૩ વ્યંજનો બતાવ્યા છે. એનો સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ કરવા દ્વારા લાઘવ કરવું પડત અને તેમ

થાત તો કં વગેરે વ્યંજનોનું પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ તો રહેત પણ શષસહમ્ માં જેમ દરેક વ્યંજનો સમુદાયના અવયવ સ્વરૂપે વિકાર પામે છે. અને પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ગુમાવી દે છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ “ક” વગેરે વ્યંજનો પણ સમુદાયના અવયવ સ્વરૂપે વિકાર પામત અને પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ગુમાવી દેત. અર્થાત્ તે બધા વર્ણો સમૂહ સ્વરૂપ જ થઈ જાત, પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધારણ કરી શકત નહીં. આવી બધી આપત્તિ ન આવે માટે જ અર્થ વિદ્યમાન હોતે છતે પણ અર્થવાનૂપણાંની અવિવક્ષા કરીને આ સૂત્રમાં અ વગેરેમાં વિભક્તિની ઉત્પત્તિ કરી નથી.

આમ છતાં પણ કોઈક આગ્રહ રાખે કે અર્થવાનૂપણું હોય તો ભલે વિભક્તિની ઉત્પત્તિ ન થાઓ, પરંતુ અ, આ, ઇ, ઈ વગેરે સ્વરો પાસે પાસે આવવાથી સંધિ થઈને દીર્ઘ વગેરે વિધિઓ તો થવી જોઈએ ને ? એના જવાબમાં આચાર્યભગવંતશ્રી જણાવે છે કે વર્ણના સમ્યક્ પાઠક્રમમાંથી ચોક્કસ વર્ણોની સ્વર વગેરે સંજ્ઞાઓ કરવામાં આવી રહી છે. આ સ્વરાદિ સંજ્ઞાઓ વર્ણના સમ્યક્ પાઠક્રમમાં નથી. તથા દીર્ઘ વગેરે વિધિ તો સ્વરસંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરેલા વર્ણોમાં જ પ્રવર્તે છે. આમ, પ્રથમ વર્ણોની સમ્યક્ પરિપાટી આવશે. ત્યારબાદ સ્વરાદિ સંજ્ઞાઓ થશે. તેમજ સ્વરાદિ સંજ્ઞા થયા પછી ત્રીજા ક્રમે દીર્ઘ વગેરે વિધિઓ થશે. આમ, વર્ણની સમ્યક્ પરિપાટી જ્યારે બતાવાઈ રહી હોય ત્યારે દીર્ઘવિધિનો અભાવ હોવાથી જ દીર્ઘ વગેરે વિધિઓ થતી નથી.

અથવા ચાદયોઽસત્ત્વે (૧/૧/૩૧) સૂત્રમાં અ વગેરે વર્ણોનો પાઠ હોવાથી આ બધા વર્ણોની અવ્યયસંજ્ઞા થાય છે. અવ્યયસંજ્ઞા થવાથી વિભક્તિ લાગી અને લોપ થઈ જાય છે. તેમજ અ વગેરે બધા અવ્યયોનો ચ વગેરે અવ્યયોની જેમ સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ કર્યા વિના નિર્દેશ કરાયો છે. માટે દરેક અવ્યયો પછી વિરામ આવતો હોવાથી અ, આ, ઇ વગેરે અવ્યયોમાં દીર્ઘાદિવિધિઓ કરી નથી. જ્યારે-જ્યારે વિરામ હોય છે ત્યારે-ત્યારે “ન સન્ધિઃ” (૧/૩/૫૨) સૂત્રથી સન્ધિ નથી થતી. ટૂંકમાં અ વગેરે વર્ણો સૂત્રમાં વિભક્તિ રહિત છે. આથી જ આચાર્ય ભગવંતે અ, આ, ઇ વગેરેમાં વિભક્તિ વગરનો પ્રયોગ બતાવ્યો છે.

(શ૦ન્યા૦) इह समुदाया अपि निर्दिश्यन्ते-ए ओ ऐ औ इति । (ऋ लृ इत्यधिकं कैयटे) अवयवा अपि, यथा-अ इ उ इति । तत्र समुदायपरे निर्देशे सन्निहिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वात् स्वरादिसंज्ञां न लभन्ते, अवयवपरे च निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक्, यथा-कादिष्वकारोऽन्यत्र प्राधान्येन निर्देशाद् व्यञ्जनसंज्ञां न प्रतिपद्यत इति ‘बकसङ्घः’ इत्यादौ “दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात् सेः” [१.४.४५.] सेर्लुग् न भवति । यच्चासत्यामप्येकारादिरूपतायामयादयः समुदायाऽऽदेशा अपि अवयवान्निवर्तयन्ति तन्नान्तरीयकत्वेन, न त्ववयवानां समुदायकार्यभाक्त्वेन ।

અનુવાદ :- અથી શરૂ કરીને ઔ સુધીના ૧૪ સ્વરો વર્ણોના પાઠક્રમમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. ત્યાં કેટલાંક સ્વરો સમુદાય સ્વરૂપ પણ બતાવાયા છે તથા કેટલાક સ્વરો અવયવ સ્વરૂપ પણ બતાવાયા છે. એ, ઔ, ઈ, ઔ આ ચાર સ્વરો સમુદાય સ્વરૂપ છે. કૈયટ ઋ અને લૃને પણ સમુદાય સ્વરૂપ માને છે. તેમજ અ, ઇ, ઊ વગેરે અવયવ સ્વરૂપ મનાયા છે. જો સ્વરોનો નિર્દેશ સમુદાયપરક માનવામાં આવે તો અવિનાભાવસંબંધથી એક સાથે વિદ્યમાન એવા અવયવો સ્વરસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરતાં નથી. એ, ઈ, ઔ, ઔ સમુદાયપરક છે. હવે જો સમુદાયપરક નિર્દેશ માનવામાં આવે તો આ બધા સ્વરોમાં અવયવ તરીકે રહેલા અર્વણ, ઇર્વણ, ઉર્વણ વગેરેની સ્વરસંજ્ઞા થશે નહીં તેમજ જો અવયવપરક નિર્દેશ માનવામાં આવે તો સમુદાયપરક વર્ણોની સ્વરસંજ્ઞા થશે નહીં. આ અંગે એક ઉદાહરણ વિચારીએ. કોઈકને કહેવામાં આવે કે, તું વૃક્ષોનું સિંચન કર. તો તે સમયે તે વ્યક્તિ વૃક્ષોનાં અવયવ સ્વરૂપ શાખા, પત્ર (પાંદડા), થડ વગેરેનું સિંચન કરતો નથી. સિંચન કરવાની ક્રિયા માટે તે અવયવી સ્વરૂપ વૃક્ષને જ ઈચ્છે છે. સમુદાયનો નિર્દેશ હોવાથી અવયવોને ગ્રહણ કરી શકાતા નથી. માટે જ તે અવયવી સ્વરૂપ વૃક્ષને જ ઈચ્છે છે. તે જ પ્રમાણે તમે પત્ર, પુષ્પ, ફૂલ વગેરેને લાવો. આમ, અવયવ સ્વરૂપ નિર્દેશ જ્યારે કરવામાં આવે છે ત્યારે લોકો આખા વૃક્ષને લાવતા નથી. આમ, જગતમાં પણ ક્યાંતો સમુદાય સ્વરૂપ પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે અથવા તો અવયવ સ્વરૂપ પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે.

અહીં ચૌદ સ્વરોમાં પણ જો અવયવપરક નિર્દેશ કરવામાં આવે તો સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણોની સ્વરસંજ્ઞા થશે નહીં. તથા સમુદાયપરક નિર્દેશ કરવામાં આવે તો એકસાથે વિદ્યમાન પણ અવયવો સ્વરાદિ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરશે નહીં. ‘અ’થી ‘ઔ’ સુધીનાં ચૌદ સ્વરોમાં સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણોની જ સ્વરસંજ્ઞા પડશે, પણ અવયવોની સ્વરસંજ્ઞા થશે નહીં. સમુદાય અવયવોની સાથે અવિનાભાવસંબંધથી રહ્યો હોવાથી જો સમુદાયની સ્વરસંજ્ઞા થઈ જાય તો હવે અવયવોની સ્વરસંજ્ઞા થશે નહીં. સંસારમાં પણ બારી, બારણાં, થાંભલા, દિવાલો વગેરે અવયવોનાં સમુદાય સ્વરૂપ પદાર્થની જો ‘ઘર’ (ગૃહ) એ પ્રમાણે સંજ્ઞા થઈ જાય તો ઘરની સાથે જ અવિનાભાવસંબંધથી રહેનારા એવાં થાંભલા, બારી, બારણા સ્વરૂપ અવયવોની અલગ એવી ‘ઘર’ (ગૃહ) સંજ્ઞા થતી નથી. આ પ્રમાણે અવયવપરક નિર્દેશ કરવામાં આવે તો સમુદાય એ સ્વરસંજ્ઞાને ભજનારો થશે નહીં. દા.ત. ‘ક’ વગેરેમાં ‘ક’ તથા ‘અકાર’ એ બેનો સમુદાય રહ્યો છે. આ સમુદાયમાં માત્ર ‘ક’ની જ વ્યંજનસંજ્ઞા થાય છે. પરંતુ ‘અ’ સહિત ‘ક’ની (સમુદાયની) વ્યંજનસંજ્ઞા થતી નથી. ‘અકાર’ અન્ય ઠેકાણે પ્રધાનતાથી નિર્દેશ કરાયો હોવાથી અહીં માત્ર ‘ક’ની જ વ્યંજન સંજ્ઞા થશે, પરંતુ ‘અ’ની વ્યંજનસંજ્ઞા નહીં થાય. તેમજ સમુદાય સ્વરૂપ (ક + અ) ‘ક’ની પણ વ્યંજનસંજ્ઞા નહીં થાય. હવે સમુદાય સ્વરૂપ ‘ક’ની વ્યંજનસંજ્ઞા થતી નથી માટે જ “બંકસહ્ચઃ”

વગેરે પ્રયોગોમાં “દીર્ઘદ્યાબ્વ્યજ્જનાત”... (૧/૪/૪૫) સૂત્રથી ‘સિ’નો લુક્ થશે નહીં. આ “બ્ક્સઙ્ઘઃ” પ્રયોગમાં ‘ઙ્’, ‘ઘ’ તથા ‘અ’ સ્વરૂપ સમુદાયની વ્યંજનસંજ્ઞા ન થવાથી અંતમાં વ્યંજનનો અભાવ હોવાથી (૧/૪/૪૫) સૂત્રથી ‘સિ’નો લુક્ થયો નથી. વ્યંજનમાં અવયવપરક નિર્દેશ હોવાથી “ઙ્ઘઃ” સ્વરૂપ સમુદાયની વ્યંજનસંજ્ઞા ન થવાથી “સિ”નો લુક્ થયો નથી. માટે જ “પદસ્ય” (૨/૧/૮૮) સૂત્રમાં બે વ્યંજનનાં સમૂહને પણ સંયોગવાળા સમજીને પદને અંતે એકથી વધારે વ્યંજન હોય તો અન્ય વ્યંજનનો લોપ થાય છે એવું કહેવું પડ્યું છે.

હવે “યચ્ચાસત્યામ્ અપિ...” પંક્તિઓનો અર્થ જણાવાય છે. જો સ્વરમાં અવયવપરક નિર્દેશ માનવામાં આવે તો સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણોને કેવા માનવા? અને સમુદાયપરક નિર્દેશ માનવામાં આવે તો અવયવ સ્વરૂપ વર્ણોને કેવા માનવા? એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે. આ સંદર્ભમાં આચાર્ય ભગવંત કહે છે કે ‘એકાર વગેરે સ્વરૂપવાળાં સન્ધ્યક્ષરો (સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણો) અવિદ્યમાન હોતે છતે પણ “અય્” વગેરે સમુદાયનાં આદેશો પણ અવયવોને નિવર્તન કરનારા થશે જ. જે પ્રમાણે ‘એ’નો આદેશ ‘અય્’ થાય છે ત્યારે ‘અય્’ સ્વરૂપ આદેશ ‘એ’નું નિવર્તન કરવા દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ પ્રમાણે સમુદાયની સાથે અવિનાભાવસંબંધથી રહેનારા અવયવોને પણ ‘અય્’ વગેરે આદેશો નિવર્તન (દૂર) કરશે જ. આ પ્રમાણે ભલે ‘એકાર’ વગેરે ન હોય તો પણ “અય્” વગેરે આદેશો જે પ્રમાણે ‘એ’નું નિવર્તન કરે છે એ જ પ્રમાણે ‘એ’નાં અવયવ સ્વરૂપ ‘અ’ અને ‘ઇ’નું પણ નિવર્તન કરે જ છે. સંસારમાં જેમ એમ કહેવાય છે કે ધરતીકંપ સ્વરૂપ કાર્ય જેમ ધરનું નિવર્તન કરે છે તેમ ધરની સાથે જ અવિનાભાવસંબંધથી રહેનારા એવાં થાંભલા, બારી, બારણા વગેરેનું પણ નિવર્તન કરશે જ. અવયવો સમુદાયનું કાર્ય કરે છે એમ માનીને “અય્” વગેરે આદેશો અવયવને નિવર્તન કરનારા થશે એવું કહેવું નહીં. અવયવો સમુદાયનું કાર્ય કરે એ તો મજબૂરી હોય ત્યાં જ થશે. દા.ત. બારી, બારણા, થાંભલા વગેરે અવયવો ધર સ્વરૂપ સમુદાયનું કાર્ય કરે છે, માટે ધરતીકંપ સ્વરૂપ કાર્ય બારી, બારણા, થાંભલા વગેરેને દૂર કરે છે એવું કહેવાય નહીં. કારણ કે બારી, બારણા, થાંભલા વગેરે સ્વરૂપ અવયવો ધર સ્વરૂપ કાર્યને કરે પણ ખરા અર્થમાં તો ન પણ કરે. આ પ્રમાણે સન્ધ્યક્ષરનાં અવયવો “અય્” વગેરે કાર્યોને કરે છે એમ માનીને અવયવોની નિવૃત્તિ થતી નથી. આ કારણથી જ સમુદાયની સ્વરસંજ્ઞા પડે તો સમુદાયના કાર્યને કરનારા એવા અવયવોની પણ સ્વરસંજ્ઞા થઈ જશે જ, એવું નહીં થાય. તેથી અવયવોની સ્વરસંજ્ઞા કરવા માટે નવો પુરૂષાર્થ કરવો પડશે.

(શ૦ન્યા૦) નનુ તથાઽપિ ‘અગ્ને ઇન્દ્રમ્’ ઇત્યાદૌ યત્રાવયવકાર્ય [પ્રાપ્નોતિ સમુદાયકાર્ય ચ] તત્રાન્તરજ્ઞત્વાત્ તત્ર ચ સાક્ષાચ્ચોદિતત્વાત્ પ્રત્યક્ષત્વાદ્ વાઽવયવકાર્યપ્રસન્નઃ; અવયવાવગતિપૂર્વકત્વાદ્ધિ સમુદાયાવગમસ્ય સમુદાયકાર્યં બહિરજ્ઞમ્; અયાદીનાં ત્વવકાશ ‘અગ્ને આયાહિ’

ઇતિ । નન્વત્રાપ્યવયવસ્ય યાદેશેન ભાવ્યમિતિ ચેદ્, ન-ઋયેન નાપ્રાપ્તેઽન્ ઇતિ યકારાદેશસ્યૈવાયા-
દયો બાધકાઃ સ્યુઃ । તત્ર યથા ‘દધીન્દ્ર’ ઇત્યત્ર દધિશબ્દસ્થ ઇકારઃ સમાનદીર્ઘત્વં પ્રતિપદ્યતે,
એવમેકારસ્થોઽપિ પ્રતિપદ્યતે ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- “અગ્ને + ઇન્દ્રમ્” આ પ્રયોગમાં સમુદાય સ્વરૂપ ‘એ’નાં કાર્યની પણ પ્રાપ્તિ છે અને અવયવ સ્વરૂપ ‘ઈ’નાં કાર્યની પણ પ્રાપ્તિ છે, તે આ પ્રમાણે છે - “અગ્ને + ઇન્દ્રમ્” વગેરે પ્રયોગોમાં “અન્ + અ + ઇ + ઇન્દ્રમ્” આ પ્રમાણે વર્ણોનો ક્રમ રહેશે. હવે “ઇન્દ્રમ્”નાં ‘ઈ’ સાથે પૂર્વનો અવયવ ‘ઈ’ જોડાય તો પણ કાર્ય થઈ શકે છે અને “ઇન્દ્રમ્” નાં ‘ઈ’ની પૂર્વમાં રહેલાં અવયવનાં સમૂહ સ્વરૂપ ‘એ’નું પણ કાર્ય થઈ શકે છે. અહીં જો સમુદાયનું કાર્ય કરવામાં આવે તો ‘અય્’ આદેશ થવા દ્વારા “અગ્નયિન્દ્રમ્” કાર્ય પણ થશે તેમજ ‘અગ્નેન્દ્રમ્’ સ્વરૂપ કાર્ય પણ થઈ શકશે. જો સમુદાય સ્વરૂપ ‘એ’નું કાર્ય કરવામાં આવે તો ‘એ’નો ‘અય્’ થવા દ્વારા ‘અગ્નયિન્દ્રમ્’ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ અહીં સમુદાયનું કાર્ય કરવું હશે તો તે બહિરંગ કાર્ય છે. બહિરંગ કાર્યનું કારણ, નિમિત્તો ઘણા બધા છે. સૌ પ્રથમ અવયવ સ્વરૂપ ‘અ’ અને ‘ઈ’ની સંધિ કરીને ‘એ’ સ્વરૂપ કાર્ય થશે તથા ‘એ’નો ‘અય્’ ‘ઇન્દ્રમ્’નાં ‘ઈ’ને માનીને કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે સમુદાયનાં કાર્યોમાં નિમિત્તો ઘણાં હોવાથી બહિરંગ કાર્ય છે તથા અવયવનાં કાર્યમાં ‘ઈ’ કરવાનાં નિમિત્તે એક જ નિમિત્ત છે. આથી અંતરંગ કાર્ય છે. આ પ્રમાણે “અગ્ને + ઇન્દ્રમ્” પ્રયોગમાં અંતરંગપણાંથી ‘ઈ’ સ્વરૂપ કાર્યની પ્રાપ્તિ આવે છે. વળી, ‘અય્’ સ્વરૂપ કાર્ય છે એ પરોક્ષ સ્વરૂપ છે. જ્યારે ‘ઈ’ સ્વરૂપ કાર્ય એ સાક્ષાત્ કહેવાય છે. માટે અવયવનું જ કાર્ય થશે અને તેમ થવા દ્વારા “અગ્નેન્દ્રમ્” પ્રયોગની જ સિદ્ધિ થશે. પરંતુ સમુદાય સ્વરૂપ ‘એ’નું ‘અય્’ સ્વરૂપ કાર્ય પ્રાપ્ત થતું નથી.

પ્રતિપૂર્વપક્ષ :- આ પ્રમાણે થશે તો ‘અય્’ વગેરે કાર્યોનો અવકાશ ક્યાં રહેશે ?

પૂર્વપક્ષ :- “અગ્ને આયાહિ” વગેરે પ્રયોગોમાં માત્ર સમુદાય કાર્યની પ્રાપ્તિ આવશે તે આ પ્રમાણે છે - અહીં જો ‘એ’ને અવયવ સ્વરૂપ માનવામાં આવે તો “અન્ + અ + ઇ + આયાહિ” આ પ્રયોગમાં ‘ઈ’નો ‘આ’ પર છતાં ‘ય્’ થશે અને ‘અગ્નયાયાહિ’ સ્વરૂપ સંધિ થશે, તથા સમુદાય સ્વરૂપ ‘એ’નો ‘આ’ સ્વર પર છતાં ‘અય્’ કરવામાં આવશે તો પણ ‘અગ્નયાયાહિ’ સ્વરૂપ સંધિની પ્રાપ્તિ થશે. આવા પ્રયોગોમાં સમુદાયનું કાર્ય કરવામાં આવે તો પ્રક્રિયા લાઘવ થાય છે. આથી સમુદાય સ્વરૂપ ‘એ’ વગેરેનાં ‘અય્’ વગેરે કાર્યોની પ્રાપ્તિ પણ આવા ઉદાહરણોમાં મળી જશે.

પ્રતિપૂર્વપક્ષ :- “અગ્ને + આયાહિ” પ્રયોગમાં પણ અવયવ સ્વરૂપ ‘ઈ’નું કાર્ય ‘ય્’ જ કરવા યોગ્ય છે. ‘ય્’નું કાર્ય અંતરંગ છે. વળી, સાક્ષાત્ પણ કહ્યું છે. આથી પ્રથમ ‘ય્’ સ્વરૂપ કાર્ય જ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ સમુદાય સ્વરૂપ ‘એ’નો ‘અય્’ કરવા યોગ્ય નથી.

પૂર્વપક્ષ :- ન્યાયસંગ્રહમાં એક ન્યાય આવે છે જે આ પ્રમાણે છે - “યેન નાપ્રાપ્તે યો વિધિરારમ્યતે સ તસ્યૈવ બાધકઃ” (જેનાથી પ્રાપ્તિ હોતે છતે જે વિધિનો આરંભ કરાય, તે નવી આરંભ કરાયેલી વિધિ પહેલાં પ્રાપ્ત એવી વિધિનો જ બાધ કરનારી થાય છે.)

દા.ત. “વિદ્વસ્ + કુલમ્” આ સામાસિક શબ્દમાં “સો રુઃ” (૨/૧/૭૨) સૂત્રથી “સ્”નાં “ર્”ની વિધિ પ્રાપ્ત હતી. છતાં પણ “સંસ્ - ધ્વંસ્...” (૨/૧/૬૮) સૂત્રનો આરંભ કરાયો જે ‘ક્વસ્’નાં ‘સ્’નો ‘દ્’ કરે છે. આથી આરંભ કરાયેલી એવી ‘સ્’નાં ‘દ્’ની વિધિ પૂર્વોક્ત ‘સ્’નાં ‘ર્’ની વિધિનો જ બાધ કરનાર થાય છે. તેમ “અગ્ને આયાહિ” પ્રયોગમાં પણ અવયવનાં (ઇ નાં) કાર્ય ‘ય્’ની પ્રાપ્તિ હતી જ અને તેનાથી પણ ‘અનયાયાહિ’ પ્રયોગની સિદ્ધિ થઈ જ જતી હતી. છતાં પણ “ઐદૈતોડયાય્” (૧/૨/૨૩) સૂત્રનો આરંભ કર્યો. (વિધિનો આરંભ કર્યો), તે ‘ય્’ વિધિનો જ [(૧/૨/૨૧) સૂત્રથી થતી વિધિનો]] બાધ કરનાર થાય છે. આથી સમુદાય સ્વરૂપ ‘ઐ’ વર્ણનાં જ કાર્યની પ્રાપ્તિ આવશે.

આ પ્રમાણે સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણો પણ અવયવનાં કાર્યને જ ભજનારા થાય છે એવું માનવું જોઈએ. આથી જેમ “દધિ + ઇન્દ્ર”માં સમાન સ્વરનું દીર્ઘપણું પ્રાપ્ત થવા દ્વારા “દધીન્દ્ર” પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે “અગ્ને + ઇન્દ્રમ્” વગેરે પ્રયોગોમાં પણ ‘ઐ’કારમાં રહેલ અવયવ ‘ઇ’ને માનીને સમાન સ્વરનું દીર્ઘપણું કરવું જોઈએ.

(શ૦ન્યા૦) નૈવમ્-અવયવાનાં તિરોહિતત્વાત્, સમુદાયકાર્યે ચ પારતન્ત્ર્યાત્ સ્વકાર્યસ્યા-પ્રયોજકત્વાદ્ નરસિંહવજ્જાત્યન્તરયોગાદ્ વા વર્ણાન્તરસારૂપ્યેણ તત્કાર્યાપ્રવર્તનાદપ્રસજ્ઞોડવયવ-કાર્યસ્યેતિ ।

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ :- જ્યારે જ્યારે અવયવીનું કાર્ય આવીને ઊભું રહે છે ત્યારે અવયવો તિરોહિત થાય છે. વળી, સમુદાયનું કાર્ય આવીને ઊભું રહે છે ત્યારે અવયવનું કાર્ય પરાધીનપણાવાળું થાય છે. માટે અવયવો પોતાનું કાર્ય કરી શકતા નથી. દા.ત. શીતળતા આપવા સ્વરૂપ કાર્યમાં સંપૂર્ણ વૃક્ષ પ્રવૃત્તિમાન થાય છે. ત્યારે આ વૃક્ષ શાખા, પાંદડા, થડ વગેરે અવયવોથી બન્યું હોવા છતાં સંપૂર્ણ વૃક્ષ જ શીતળતા આપવા સ્વરૂપ કાર્યમાં જોડાઈ જાય છે. વૃક્ષના અવયવો તે સમયે પોતાનાં અલગ અલગ કાર્યો કરવા અશક્તિમાન થાય છે. જો વૃક્ષનાં અવયવો પોતાનાં અલગ અલગ કાર્યો કરવા પ્રવૃત્તિવાળા થાય જેમ કે પાંદડાનું કાર્ય ઔષધિ વગેરેનું તો અવયવી સ્વરૂપ વૃક્ષનું શીતળતા આપવા સ્વરૂપ કાર્ય થઈ શકશે નહીં.

કદાચ કોઈક એમ કહે કે, સમુદાયનાં કાર્યમાં પણ અવયવોનું પૃથગ્ કાર્ય તો રહે જ છે. જેમ કે વૃક્ષનું શીતળતા આપવા સ્વરૂપ કાર્ય પ્રવર્તતું હોય ત્યારે શાખા વગેરે બાળકોને હિંચકા

ખવડાવવા વગેરે કાર્યોમાં તો પ્રવર્તે જ છે. તેનાં અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંત “નરસિંહવત્”... દ્વારા બીજો હેતુ આપે છે. સમુદાયમાં અવયવોનું પૃથગ્ ગ્રહણ થતું નથી. જેમ કે ભગવાનનો નરસિંહ સ્વરૂપ અવતાર થાય ત્યારે નરસિંહ અવતારનાં અવયવો નર અને સિંહ હોવા છતાં પણ બે અવયવોનું પૃથગ્ ગ્રહણ થતું નથી. પરંતુ નરસિંહમાં નવી જાતિનું જોડાણ થાય છે. અર્થાત્ નરસિંહ એ અન્ય જાતિ સ્વરૂપે હોવાથી નરત્વ અને સિંહત્વ જાતિને તે સમયે પૃથગ્ ગ્રહણ કરાતી નથી. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ જ્યારે સ્વરો સમુદાયપરકવાળા થશે ત્યારે તે અન્ય વર્ણ સ્વરૂપ થશે અને તે સમયે અવયવોનું કાર્ય ગૌણ બનશે. માટે જ અવયવનાં કાર્યનો પ્રસંગ આવતો નથી.

ટૂંકમાં, આચાર્ય ભગવંત એવું કહેવા માંગે છે કે ક્યાંક અવયવ સ્વરૂપ કાર્ય જોવા મળશે અને ક્યાંક સમુદાય સ્વરૂપ કાર્ય જોવા મળશે. અમે તો સ્યાદાદનો આશ્રય કર્યો હોવાથી તે તે લક્ષ્યોની સિદ્ધિ કરવા માટે સમુદાયનાં પક્ષનો અથવા તો અવયવનાં પક્ષનો સ્વીકાર કરીશું.

લૃ વર્ણનાં ઉપદેશનું પ્રયોજન નિરર્થક છે એવું માનનારને માટે “આચાર્ય ભગવંત” હવે પછીની પંક્તિઓ લખે છે.

(શૉન્યા૦) નન્વિહ શાસ્ત્રે વર્ણોપદેશપ્રયોજનવશઃ (વર્ણોપદેશઃ પ્રયોજનવશાત્) લૃવર્ણોપ-
દેશસ્ય ન કિમપિ પ્રયોજનમુત્પશ્યમાઃ, લૃકારસ્તાવત્ કૃપિસ્થ એવ પ્રયોગી દૃશ્યતે, ન ચ તત્ર
સ્વરત્વે કિમપિ ફલમસ્તિ, લૃકારસ્ય તુ સર્વથા પ્રયોગાસમ્ભવ એવ,

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અહીં કૌંસમાં બતાવેલો પાઠ સમ્યક્ જણાય છે. આથી એ પ્રમાણે અમે અર્થ કરીએ છીએ. અહીં શાસ્ત્રમાં પ્રયોજનનાં વશથી વર્ણોનું કથન કર્યું છે. બાકીનાં બધા વર્ણોનાં કથનનું પ્રયોજન તો શાસ્ત્રમાં જણાય છે, પરંતુ લૃ વર્ણનાં ઉપદેશનું અમે કોઈ પણ પ્રયોજન જોતા નથી. લૃકાર કૃપૌઙ્ સામર્થ્યે - ૮૫૮ ધાતુમાં જ પ્રયોગવાળો દેખાય છે અને “કૃપ્” ધાતુનાં “ઋ”નો શાસ્ત્રમાં જે “લૃ” આદેશ કર્યો છે તેનું સ્વરપણું હોતે છતે કોઈ ફળ નથી. વળી દીર્ઘ લૃકારનો પ્રયોગ તો સર્વ પ્રકારે અસંભવ જ છે.

(શૉન્યા૦) નૈવમ્-કૃપિસ્થસ્યાપિ લૃકારસ્ય ‘ક્લૃપ્તઃ’, ‘ક્લૃ૩સશિખ !’ इत्यादौ द्वित्व-
प्लुतादेः स्वरकार्यस्य दर्शनात् । तथाहि-“अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने” [१.३.३२.] “दूरादामन्त्र्य-
स्य गुरुर्वैकोऽनन्त्योऽपि लनृत्” [७.४.९९.] इत्यादिना द्वित्वप्लुतादिकार्यम् । तत्र स्वरस्याधि-
कृतस्या(त्वाद)सति स्वरत्वे न स्यादिति ।

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ :- લૃમાં સ્વરપણું માનીને શાસ્ત્રમાં કોઈ કાર્ય થતું નથી એવું કહેવું નહીં. “કૃપ્” ધાતુ સંબંધી “ઋ”નો “લૃ” થયા પછી તથા તે “લૃ”ને સ્વર માનવાથી “ક્લૃપ્તઃ”

“ક્લૃપ્તશિખ!” વગેરે પ્રયોગોમાં “પ્”નું દ્વિત્વ કાર્ય તથા “લૃ” સ્વરનું પ્લુતકાર્ય શાસ્ત્રમાં જણાય જ છે. તે આ પ્રમાણે - “અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજ્જને” (૧/૩/૩૨) સૂત્રથી “પ્”નું દ્વિત્વ કાર્ય થયું. “દૂરાદામન્યસ્ય ગુરુર્વૈકોઽનન્ત્યોઽપિ - લનૃત્” (૭/૪/૮૯) સૂત્રથી “લૃ”નું પ્લુત કાર્ય થયું. એ સૂત્રોમાં સ્વર નિમિત્તક કાર્યોનો જ અધિકાર હોવાથી જો “લૃ”માં સ્વરપણું ન થાય તો દ્વિત્વ અને પ્લુત સ્વરૂપ કાર્ય ન થાય.

(શંન્યા૦) કિચ્ચ, જાતિ-ગુણ-ક્રિયા-યદૃચ્છાભેદાચ્ચતુષ્ટયી શબ્દાનાં પ્રવૃત્તિઃ । તત્રાનપેક્ષિ-તાર્થગતપ્રવૃત્તિનિમિત્તે યદૃચ્છાશબ્દે ‘દધ્યલૃતકાય દેહિ,’ ‘મધ્વલૃતકાય દેહિ’ इत्यादौ સ્વરત્વસ્ય યત્વાદિકમપિ પ્રયોજનમસ્તિ । સાધુત્વં ચાસ્ય સ્વરૂપમાત્રનિબન્ધનત્વેન નિવર્તકશબ્દાન્તરાભાવાત્ ।

અનુવાદ :- વળી શબ્દોની પ્રવૃત્તિ જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને યદૃચ્છા ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. જે નામો પોતાની ઇચ્છાથી પાડવામાં આવે તે શબ્દો યદૃચ્છા શબ્દો કહેવાય છે. આવા શબ્દમાં પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત અપેક્ષિત અર્થવાળું હોતું નથી અર્થાત્ પદાર્થમાં રહેલાં ધર્મ પ્રમાણે શબ્દોની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. જે પ્રમાણે “પાચકઃ” શબ્દમાં પ્રવૃત્તિનિમિત્ત રાંધવાની ક્રિયા છે, આથી જ્યાં જ્યાં રાંધવાની ક્રિયા હશે ત્યાં ત્યાં “પાચક” શબ્દનો પ્રયોગ થશે; એવું યદૃચ્છા શબ્દમાં થતું નથી. “લૃતક” શબ્દ એ યદૃચ્છા શબ્દ છે. આથી “દધિ લૃતકાય દેહિ” તથા “મધુ લૃતકાય દેહિ”. બંનેમાં “ઈ” અને “ઉ”નો “લૃતક” નાં “લૃ” સ્વર પર છતાં અનુક્રમે “ય્” અને “વ્” સ્વરૂપ કાર્ય થશે. હવે “લૃ” સ્વરને વર્ણોનાં પાઠક્રમમાં સમાવવામાં ન આવે તો “લૃ” સ્વરને માનીને “ય્” અને “વ્”નું કાર્ય નહીં થાય. માટે “યત્વ” વગેરે કાર્ય પણ “લૃ” સ્વરનું પ્રયોજન છે. બંનેનો અર્થ છે - “તું લૃતકને દહીં આપ”, “તું લૃતકને મધ આપ.”

હવે “લૃતક” વગેરે શબ્દો સાધુ શબ્દ છે કે નહીં ? તેની ચર્ચા કરે છે. જો “લૃતક” વગેરે શબ્દો સાધુ થાય તો જ “લૃ” સ્વરને માનીને કરેલું કાર્ય યોગ્ય ગણાય. આ “લૃતક” શબ્દ એ સાધુ શબ્દ છે. કારણ કે તે પોતાનાં અર્થમાં જ વર્તી રહ્યો છે. વળી, આ શબ્દને અસાધુ સિદ્ધ કરે એવો કોઈ અન્ય શબ્દ નથી. જેમ “ગાવી” શબ્દનો નિવર્તક ગો શબ્દ છે તેવો લૃતક શબ્દનો નિવર્તક કોઈ શબ્દ નથી.

(શંન્યા૦) ન ચ ઋત્તકશબ્દઃ શાસ્ત્રાન્વિતઃ લૃતકશબ્દં નિવર્તયતિ, તદર્થસ્ય તેન પ્રત્યાય-યિતુમશક્યત્વાત્ । સમાને ચાર્થે શાસ્ત્રાન્વિતોઽશાસ્ત્રાન્વિતં નિવર્તયતિ, યથા-ગવાદિશબ્દો ગાવ્યાદીન્ ।

અનુવાદ :- જે શબ્દો સમાન અર્થમાં વર્તી રહ્યા હોય તેમાંથી જ કોઈક શબ્દ શાસ્ત્રસિદ્ધ હોય અને કોઈ શબ્દ શાસ્ત્રવડે અસિદ્ધ હોય તે સમયે શાસ્ત્રસિદ્ધ શબ્દ શાસ્ત્રવડે અસિદ્ધ એવા અન્ય

શબ્દનો ત્યાગ કરે છે. કારણ કે શાસ્ત્રસિદ્ધ શબ્દ એ સાધુ શબ્દ છે. જે બાકીનાં બધા જ અસાધુ શબ્દોનો ત્યાગ કરનારો થાય છે. જે પ્રમાણે “ગો” શબ્દ તેનાં જેવા જ અર્થવાળા એવાં ગાવી, ગોળી, ગોતા વગેરે શબ્દોનો ત્યાગ કરનારો થાય છે. એ પ્રમાણે “ઋતકઃ” શબ્દ શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. તે લૂતકઃ શબ્દનો ત્યાગ કરનારો નથી થતો. કારણ કે બંનેનાં સમાન અર્થવાળાપણું નથી. માટે લૂતક શબ્દમાં પણ સાધુપણું ઘટે છે.

(શંખ્યા૦) ઋતકાર્થે એવ ચ પ્રયુજ્યમાનસ્યાઽસ્યાઽપભ્રંશરૂપત્વેનાઽસાધુત્વમ્, યતઃ સ એવ હિ શબ્દઃ ક્વચિદર્થવિશેષે સાધુરન્યથા ત્વસાધુઃ । યથાઽસ્વે(અશ્વે)ઽસ્વશબ્દો ધનાભાવનિમિત્તકઃ સાધુઃ, જાતિનિમિત્તકસ્ત્વસાધુઃ । ગવિ ચ ગોળીશબ્દો ગોળીસાધર્મ્યાત્ પ્રયુક્તઃ સાધુઃ, જાતિ-પ્રયુક્તસ્ત્વસાધુરિત્યર્થવાન્ લૂતર્ણોપદેશઃ ।

અનુવાદ :- જો “ઋતક” અર્થમાં જ “લૂતક શબ્દનો પ્રયોગ કરાય તો “ઋતક” માટે “લૂતક” શબ્દ અપભ્રંશ સ્વરૂપ થાય છે. જે વ્યાકરણનાં નિયમથી વિપરીત રીતે ઉત્પન્ન થયો હોય તેને અપભ્રંશ શબ્દ કહેવાય છે. જે શબ્દમાં અપભ્રંશપણું થાય છે, તે અસાધુ શબ્દ કહેવાય છે. જો આ “લૂતક” શબ્દ કોઈ અર્થવિશેષમાં પ્રયોગ થયો હોય તો તે સાધુ શબ્દ થાય છે અને “ઋતક” અર્થમાં પ્રયોગ થયો હોય તો અસાધુ શબ્દ થાય છે. દા.ત. “અસ્વ” શબ્દ ધનનાં અભાવનાં નિમિત્તવાળો હોય તો સાધુ શબ્દ છે. પરંતુ “અશ્વ”નાં વિષયમાં જાતિનિમિત્તક તરીકે વપરાયો હોય તો તે અસાધુ શબ્દ છે. “ગોળી” (અનાજ ભરવાની ગુણ)ની સમાનતાથી “ગોળી” શબ્દનો પ્રયોગ “ગાય”નાં વિષયમાં કરવામાં આવે તો એવો “ગોળી” શબ્દ સાધુ શબ્દ કહેવાય છે. અહીં કોઈ ચોક્કસ ગાયને અનાજ ભરવાની ગુણ જેવી કહેવી છે. માટે આવો “ગોળી” શબ્દ ગાયનાં વિષયમાં કહેવાયો હોય તો પણ સાધુ શબ્દ કહેવાય છે. કોઈક વ્યક્તિ અત્યંત જાડો હોય અને તે વ્યક્તિને હાથી જેવો સમજીને લોકો “હાથી આવ્યો” એમ કહે તો ચોક્કસ વ્યક્તિનાં અર્થમાં પ્રવર્તતો એવો આ “હાથી” શબ્દ સાધુ શબ્દ કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે અહીં કોથળા જેવી ગાય કહેવી હોય તો ગાયનાં વિષયમાં પ્રવર્તતો એવો “ગોળી” શબ્દ સાધુ શબ્દ કહેવાય છે. પરંતુ સમસ્ત ગાય માટે જો આ “ગોળી” શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે અસાધુ શબ્દ થાય છે. એ જ પ્રમાણે અહીં “લૂતક” શબ્દ ચોક્કસ અર્થમાં વર્તી રહ્યો હોવાથી સાધુ શબ્દ છે. આથી “લૂ” સ્વર નિમિત્તક કાર્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. માટે વર્ણોનાં પાઠક્રમમાં “લૂ” વર્ણનો ઉપદેશ પ્રયોજનવાળો છે.

(શંખ્યા૦) સન્તિ વાઽવ્યુત્પન્ના યદૃચ્છશબ્દાઃ, તે ચ પારમ્પર્યાગતાઃ શિષ્ટપ્રયુક્તા એવ સંજ્ઞાત્વેન વિધેયાઃ, ન ગાવ્યાદયઃ । તથાઽશક્તિજાનુબન્ધાનુકરણે (૦જાનુકરણે) ભિન્નાર્થત્વેન

શબ્દાન્તરત્વાન્ શિષ્ટપ્રયુક્તત્વાન્ તદન્યસાધુશબ્દવત્ સાધુરુપે 'કુમાર્યલૃતક' इत्याह 'मृदुलृकारमधीते' इत्यादावपि स्वरत्वस्य यत्वादिकम् ।

અનુવાદ :- જેમાં પ્રત્યય અને પ્રકૃતિનો વિભાગ ન હોય એવાં “ઁ” વગેરે પ્રત્યયથી સિદ્ધ થયેલાં નામોને અવ્યુત્પન્ન નામો કહેવામાં આવે છે. અહીં જે “યદૃચ્છા” શબ્દો છે તે અવ્યુત્પન્ન શબ્દો છે અને તે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલાં શિષ્ટપુરુષોવડે પ્રયોગ કરાયેલાં હોય છે અને એવાં શબ્દોનો સંજ્ઞાશબ્દો તરીકે વ્યવહાર થાય છે. આથી “લૃતક” શબ્દ પણ સંજ્ઞાશબ્દ તરીકે આ જ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયો હોવાથી સાધુ શબ્દ જ છે, પરંતુ ગાંધી વગેરે શબ્દો તેવાં નથી.

તથા “અશક્તિજાનુકરણે” પંક્તિની પૂર્વભૂમિકા આ પ્રમાણે છે - “લૃતક” શબ્દ અવ્યુત્પન્ન નામ છે, એવો નિર્દેશ તો શાસ્ત્રમાં ક્યાંય મળતો નથી. આથી લૃ સ્વર નિમિત્તક કાર્યમાં હજી પણ સંદિગ્ધતા રહે છે. આ સંદિગ્ધતાને દૂર કરવા માટે લૃતક શબ્દમાં અનુકરણવાચકપણું સિદ્ધ કરીને સાધુપણું સિદ્ધ કરે છે. કુમારી નામની કોઈ વ્યક્તિ ઉચ્ચારણશક્તિની વિકલતાથી “ઋતક”ને બદલે “લૃતક” શબ્દ બોલે છે. મૈત્ર આ શબ્દને સાંભળીને ચૈત્રને કહે છે કે, કુમારી “લૃતક” इति आह. કુમારી જે “ઋતક”ને બદલે “લૃતક” શબ્દ બોલી તે અસાધુ શબ્દ છે. પરંતુ મૈત્રએ આ અસાધુ શબ્દનું અનુકરણ કરીને “લૃતક” ઉચ્ચારણ કર્યું ત્યારે અનુકરણવાચક બનેલો આ “લૃતક” શબ્દ સાધુશબ્દ થાય છે. અનુકરણવાચક શબ્દમાં કુમારી દ્વારા બોલાયેલાં માત્ર “લૃતક” શબ્દનાં બોધની જ પ્રધાનતા છે. કુમારી જ્યારે “લૃતક” શબ્દ બોલી ત્યારે આ “લૃતક” શબ્દથી “ઋતક” અર્થનાં બોધની જ પ્રધાનતા હતી. આથી “ઋતક” અર્થમાં પ્રયોગ કરાયેલો “લૃતક” શબ્દ અસાધુ શબ્દ બન્યો, પરંતુ મૈત્ર જ્યારે “લૃતક” શબ્દ બોલ્યો ત્યારે આ “લૃતક” શબ્દ દ્વારા કુમારીવડે બોલાયેલાં “લૃતક” શબ્દનાં બોધની જ પ્રધાનતા પ્રાપ્ત થઈ છે. આ પ્રમાણે અનુકરણવાચક એવાં “લૃતક” શબ્દમાં “ઋતક” શબ્દના અર્થની અપેક્ષાએ ભિન્ન અર્થવાળાપણું થાય છે તથા ભિન્ન અર્થવાળાપણું થવાથી અન્ય શબ્દપણું થાય છે. વળી, શિષ્ટપુરુષોવડે પ્રયોગ કરાયેલો હોવાથી બીજા સાધુ શબ્દોની જેમ અનુકરણવાચક એવો આ “લૃતક” શબ્દ પણ સાધુ શબ્દ જ છે. આથી “કુમારી લૃતક” इति आह તથા “મૃદુ લૃતક” मृदुलृकारमधीते વગેરે પ્રયોગોમાં પણ “લૃ” સ્વરને માનીને યત્વ વગેરે કરવાની પ્રાપ્તિ આવે છે. માટે જ “લૃ” વર્ણનો ઉપદેશ સાર્થક છે.

(श०न्या०) न च प्रतिषिद्धानुकरणत्वादिदमसाधु, यथा-एवमसौ गां हतवान्, एवमसौ सुरां पीतवानित्यनुकुर्वन् गां हन्यात्, सुरां पिबेत्, सोऽपि पतितो भवतीति; यतोऽत्र सुरापानादौ तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात् सादृश्याभावान्नास्त्यनुकरणत्वमिति; यस्तु तदनुकुर्वन् कदलीं छिन्द्यात् पयो वा पिबेन्न स पतितः, तस्मान्नाऽनुकरणत्वं दोषाय ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- શાસ્ત્રમાં જે આચરણનો નિષેધ થયો હોય તેવાં આચરણને અનુકરણ કરીને કોઈ બતાવે તો તેવું અનુકરણ અસાધુ કહેવાય છે. દા.ત. ગાયને મારવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે. હવે કોઈક વ્યક્તિ ગાયને મારે છે. બીજી વ્યક્તિ પહેલી વ્યક્તિની મારવાની ક્રિયાને જોઈને અનુકરણ કરીને કહે છે કે, “આ ભાઈએ આ પ્રમાણે ગાયને મારી.” તો અનુકરણ સ્વરૂપ આવું આચરણ અસાધુ કહેવાય છે. અહીં શાસ્ત્રકારો અનુકરણ કરનારને પણ પતિત ગણે છે. એ જ પ્રમાણે કોઈકે દારૂને પીધો અને બીજો એ જ પ્રમાણે દારૂ પીને બતાવે તો આ અનુકરણ સ્વરૂપ દારૂ પીવાની ક્રિયા અસાધુ છે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં બંને ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો હોવાથી તેવી ક્રિયાનું અનુકરણ પણ અસાધુ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ઋત્તક શબ્દ અશક્તિના કારણે લૂતક તરીકે બોલાયો. આવો લૂતક શબ્દ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ હોવાથી અસાધુ શબ્દ છે. તથા અસાધુ શબ્દનું અનુકરણ જે લૂતક શબ્દ છે તે પણ અસાધુ સ્વરૂપ જ થશે. અર્થાત્ દોષરૂપ જ થશે. માટે એવાં “લૂતક” શબ્દ દ્વારા “યત્વ” કાર્ય કરવા માટે “લૂવર્ણ”નો ઉપદેશ વર્ણનાં પાઠક્રમમાં આવશ્યક નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આ પ્રમાણે કહેવું નહીં. કારણ કે જ્યાં બંને ક્રિયામાં સંપૂર્ણપણે સમાનતા હોય ત્યાં અનુકરણ હોતું જ નથી. પરંતુ જ્યાં સાદૃશ્ય ધર્મ હોય ત્યાં જ અનુકરણ હોય છે. સાદૃશ્ય ધર્મમાં સંપૂર્ણપણે સમાનતા આવતી નથી. જેમ કોઈ પાગલ ગાંડપણ કરે અને એ જ પાગલ બીજે દિવસે એવું જ ગાંડપણ કરીને કહે કે, મેં ગઈકાલે આવું જ ગાંડપણ કરેલું. તો આ બીજી ક્રિયા અનુકરણવાચક ગણાતી નથી. આ બંને ક્રિયામાં સાદૃશ્યનો અભાવ છે. જ્યાં બંનેમાં કંઈક અંશે સમાનતા હોય ત્યાં જ સાદૃશ્ય કહેવાય. જ્યારે અહીં તો સંપૂર્ણપણે સમાનતા છે. માટે સાદૃશ્ય કહેવાતું નથી. જો આ ક્રિયામાં અનુકરણપણું લાવવું હોય તો આ પ્રમાણે લાવી શકાય. કોઈક વ્યક્તિ દાતરડાંથી ગાયને મારે અને બીજી વ્યક્તિ દાતરડું લઈને કેળનાં થડને મારીને કહે કે, “પેલાં ભાઈએ ગાયને આ રીતે મારી.” તો તે અનુકરણવાચક કહેવાય. એ જ પ્રમાણે કોઈક દૂધ પીતો પીતો કહે કે પેલાં ભાઈએ દારૂ આ રીતે પીધો. તો તે અનુકરણવાચક કહેવાય અને આવી અનુકરણવાચક ક્રિયા થાય ત્યારે વ્યક્તિ પતિત કહેવાતી નથી. એ પ્રમાણે “ઋત્તક” શબ્દનું “લૂતક” ઉચ્ચારણ થયું તે “લૂતક”નું કોઈ અનુકરણ કરે તો તે પણ દોષરૂપ નથી. અહીં સંપૂર્ણ સમાનતા નથી માટે દોષરૂપ નથી.

હવે કોઈક કહે છે કે, સાધુ શબ્દનું અનુકરણ સાધુ છે તથા અસાધુ શબ્દનું અનુકરણ અસાધુ થાય છે. આમ તો જે જે શબ્દપ્રયોગો થાય છે, તેનો વાચ્યાર્થ પદાર્થ સ્વરૂપે જગતમાં વિદ્યમાન હોય છે. પરંતુ અનુકરણવાચક શબ્દોમાં અનુકાર્ય સ્વરૂપ શબ્દો જ વાચ્યાર્થ સ્વરૂપે હોય છે. કોઈક “ઋત્તક” નામનો શબ્દ બોલે, પરંતુ ઉચ્ચારણની વિકલતાને કારણે એ “ઋત્તક”ને બદલે

“લૂતક” બોલે છે. સાંભળનાર વ્યક્તિ બીજી કોઈક વ્યક્તિને કહે છે કે, “કશ્ચિત્ લૂતક ઇતિ આહ” અહીં સાંભળનાર વ્યક્તિ અનુકરણ સ્વરૂપ જે “લૂતક” શબ્દ બોલે છે એ “લૂતક” શબ્દનું વાચ્યાર્થ “કશ્ચિત્” દ્વારા (કોઈક દ્વારા) પ્રયોગ કરાયેલો “લૂતક” શબ્દ જ છે. અહીં અસાધુ શબ્દનું અનુકરણ અસાધુ થાય છે. એવો મત રજૂ કરીને પૂર્વપક્ષ “લૂતક” શબ્દને અસાધુ સિદ્ધ કરે છે, જે નીચે પ્રમાણે છે.

(શ૦ન્યા૦) નનુ ‘મુની ઇહ’ ઇત્યાદૌ “ઈદૂદેદ્ દ્વિવચનમ્” [૧.૨.૩૪.] ઇત્યસન્ધ્યર્થમ્ *પ્રકૃતિવદનુકરણં ભવતિ* ઇત્યજ્ઞીકર્ત્તવ્યમ્, અન્યથાઽત્ર દ્વિવચનાઽભાવાત્ સન્ધિનિષેધો ન સ્યાત્, તસ્માદસાધોરનુકરણેનાઽપ્યસાધુના ભાવ્યમ્ । ઉચ્યતે-શાસ્ત્રીયા હિ પ્રકૃતિરત્રાઽઽશ્રીયતે, *પ્રકૃતિવદ્* ઇતિ ચ શાસ્ત્રનિબન્ધનમેવ કાર્યમતિદિશ્યતે, અપશબ્દશ્ચ ન શાસ્ત્રીયા પ્રકૃતિરનુપદિષ્ટત્વાત્, ન ચાપશબ્દત્વં શાસ્ત્રીયં કાર્યમ્, નાપિ તેન તદતિદેષું શક્યમ્, તસ્ય સાધુશબ્દ-સંસ્કારાયૈવ પ્રવૃત્તત્વાત્, તસ્માદપશબ્દસ્યાઽનુકરણં સાધ્વેવ ।

અનુવાદ :- “મુની ઇહ” વગેરે પ્રયોગોમાં “ઈદૂદેદ્ દ્વિવચનમ્” (૧/૨/૩૪) સૂત્રથી અસંધિ થાય છે. સામાન્ય રીતે નિયમ એવો હોય છે કે વાક્યોમાં જે શબ્દો પ્રયોગમાં આવે છે તે શબ્દો અનુકરણ સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે એ પ્રકૃતિ સ્વરૂપ બની જાય છે. આથી વાક્યોમાં રહેલા શબ્દોની જે વિભક્તિ હોય છે એ અનુકરણ વખતે વિદ્યમાન રહેતી નથી અને જો આ પ્રમાણે થાય તો “મુની ઇહ” પ્રયોગનું અનુકરણ કરવામાં આવે ત્યારે “મુની” શબ્દ દ્વિવચન અંતવાળો રહેતો નથી. પરંતુ પ્રકૃતિ સ્વરૂપ બની જાય છે. આથી (૧/૨/૩૪) સૂત્રથી જે સંધિનો નિષેધ થતો હતો તે નિષેધ હવે થઈ શકશે નહીં. આ પરિસ્થિતિમાં સંધિનો નિષેધ કરવા માટે “પ્રકૃતિવત્ અનુકરણં ભવતિ” ન્યાયનું આલંબન લેવામાં આવે છે. જેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. વાક્યમાં પ્રકૃતિ જેવા સ્વરૂપવાળી હોય છે તે પ્રકૃતિની જેમ જ અનુકરણ પણ તેવા જ સ્વરૂપવાળું રહે છે. આથી અનુકરણવાચક એવાં “મુની ઇહ” પ્રયોગમાં પણ “મુની” શબ્દને દ્વિવચનવાળો જ માનવામાં આવશે. એકવચનવાળો માની શકાશે નહીં. આ પ્રમાણે અનુકરણમાં પણ દ્વિવચન અંતવાળો જ “મુની” શબ્દ થવાથી સંધિનો નિષેધ થઈ શકશે. અહીં “મુની” શબ્દ એ સાધુ શબ્દ હતો. આથી અનુકરણવાચક એવો “મુની” શબ્દ પણ એવો જ બનવાથી (અનુકાર્ય સ્વરૂપ “મુની” જેવો બનવાથી જ) સાધુ કહેવાશે. તે જ પ્રમાણે “લૂતક” શબ્દ ઉચ્ચારણ શક્તિની વિકલતાને કારણે બોલાયો છે તથા આ “લૂતક” શબ્દ અસાધુ શબ્દ છે. બીજી વ્યક્તિ આ જ “લૂતક” શબ્દનું અનુકરણ કરે ત્યારે અનુકાર્ય સ્વરૂપ “લૂતક” શબ્દ અસાધુ હોવાથી અનુકરણવાચક એવો “લૂતક” શબ્દ પણ અસાધુ શબ્દ જ થવો જોઈએ. આ પ્રમાણે “લૂતક”

શબ્દ અસાધુ થઈ જશે તો “કુમારી લૃત્તક ઇતિ આહ” વગેરે પ્રયોગોમાં “લૃ” સ્વર નિમિત્તક કાર્ય કરવાની પ્રાપ્તિ આવશે નહીં અને તેમ થતાં વર્ણનાં પાઠક્રમમાં લૃ વર્ણનાં ઉપદેશની આવશ્યકતા રહેશે નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- “પ્રકૃતિવત્ અનુકરણ...” ન્યાયમાં શાસ્ત્ર સંબંધી પ્રકૃતિનું જ આલંબન લેવાય છે. આથી શાસ્ત્ર દ્વારા સિદ્ધ થયેલી જે જે પ્રકૃતિઓ હશે તે તે પ્રકૃતિઓનું અનુકરણ પણ શાસ્ત્રીય પ્રકૃતિ જેવું જ થશે. માટે અનુકાર્ય સ્વરૂપે જેવી પ્રકૃતિ હશે તેવી જ પ્રકૃતિ અનુકરણ સ્વરૂપે પણ પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ અપશબ્દો (અસાધુ શબ્દો) એ શાસ્ત્ર સંબંધી કાર્યો નથી. આથી જે પ્રમાણે “મુની” શબ્દનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરાયો છે એવો “લૃત્તક” શબ્દનો (અપશબ્દ) શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરાયો નથી. આથી અપશબ્દપણું એ શાસ્ત્ર સંબંધી કાર્ય નથી તથા શાસ્ત્ર દ્વારા અપશબ્દનો ઉપદેશ પણ થઈ શકતો નથી. શાસ્ત્ર તો માત્ર સાધુ શબ્દનાં સંસ્કારને માટે જ પ્રવૃત્તિવાળું થાય છે. આમ, સાધુ શબ્દોનું અનુકરણ જેમ સાધુ કહેવાય છે તે જ પ્રમાણે અસાધુ શબ્દોનું અનુકરણ અસાધુ કહી શકાશે નહીં. પરંતુ સાધુ જ કહી શકાશે. અસાધુ શબ્દનાં અનુકરણમાં “પ્રકૃતિવત્ અનુકરણ...” ન્યાય લાગુ પડતો નથી. જેથી અસાધુ શબ્દ સ્વરૂપે રહેલો “લૃત્તક” શબ્દ અનુકરણવાચક થાય ત્યારે સાધુ શબ્દ સ્વરૂપે જ થાય છે. આ પ્રમાણે “લૃત્તક” શબ્દ સાધુ શબ્દ થવાથી વર્ણનાં પાઠક્રમમાં “લૃ”વર્ણનો ઉપદેશ આવશ્યક છે.

(શંન્યા૦) તથા “ઈવર્ણદિરસ્વે સ્વરે યવરલમ્” [૧.૨.૨૧.] ઇત્યાદૌ સજ્જ્યાતાડનુદેશોઽપિ પ્રયોજનમ્, અસતિ તુ લૃવર્ણોપદેશે ત્રયઃ સ્થાનિનશ્ચત્વાર આદેશા ઇતિ વૈષમ્યં સ્યાદિતિ । एवं दीर्घोपदेशोऽपि प्रयोजनमभ्यूह्यमिति ।

અનુવાદ :- તથા “ઈવર્ણદિરસ્વે સ્વરે યવરલમ્” (૧/૨/૨૧) સૂત્રમાં સંખ્યાપણાનું કથન પણ પ્રયોજન છે. જો “લૃ” વર્ણનો ઉપદેશ ન કર્યો હોત તો સ્થાની તરીકે ત્રણ સ્વર આવત અને આદેશ ચાર થાત. આ પ્રમાણે સંખ્યાનું વિષમપણું થવાથી અનુક્રમ ન થઈ શકત. એ પ્રમાણે સ્થાની અને આદેશનો યથાસદ્વ્યવસ્થાનુદેશ સમાનાનામ્ ન્યાયથી (વચન અને સંખ્યાથી સમાન હોય તો અનુક્રમ કરાય) અનુક્રમ કરવા માટે બંનેનું સમાન સંખ્યાપણું રાખવા માટે “લૃ” વર્ણનો ઉપદેશ આવશ્યક છે. વર્ણના પાઠક્રમમાં હ્રસ્વ “લૃ”નાં કથનમાં બધી જ ચર્ચાઓ વિચારી એ જ પ્રમાણે દીર્ઘ “લૃ”ના કથનમાં પણ પ્રયોજન વિચારી લેવું.

(શંન્યા૦) इह काल-शब्दाभ्यां व्यवधाने भेदो दृष्टः, यथा-असंहितायाम् “अइंउवर्ण-स्यान्ते०” [१.२.४१.] इत्यत्र कालव्यवायः, दृतिरित्यादौ तु शब्दव्यवायस्तकारेण ऋकारेकारयो-र्व्यवधानात् । एकत्वे तु व्यवायो न दृष्टः, यथा-‘अ’ इति केवलोऽकार उच्चार्यते । तथोदात्तानु-

દાત્ત-સ્વરિત-સાનુનાસિક-નિરનુનાસિકાદિગુણભેદાદ્ય ભેદઃ, તસ્માત્ કાલાદિવ્યવાયાદુદાત્તાદિ-ગુણભેદાદ્ય નાનાત્વમકારાદીનામપિ ।

અનુવાદ :- અ સ્વરના અઢાર ભેદ થાય છે. હવે આ અકાર એક છે અથવા તો અનેક છે એ બાબતમાં ચર્ચા કરે છે - અકારમાં અનેકપણું જે રીતે થાય છે તે સંબંધમાં હવે ચર્ચા કરે છે. જો અકારમાં એકપણું જ હોય તો અનેક લોકો એક જ અકારનું એક સાથે ઉચ્ચારણ કરી શકે નહીં. જેમ કે એક જ ઘટવડે અનેક લોકો પાણી ભરવા સ્વરૂપ કાર્ય એક સાથે કરી શકે નહીં. અર્થાત્ જલાધારણ સ્વરૂપ ક્રિયા એક જ ઘટ હોતે છતે અનેક લોકોવડે એક સાથે થઈ શકે નહીં. આ સંજોગોમાં અકાર વગેરે વર્ણોને અનેક માનવા પડશે. આથી આ અકાર વગેરે વર્ણોમાં અનેકપણું કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે એ સંબંધમાં નિરૂપણ કરે છે.

હવે કાળ અને શબ્દથી વ્યવધાન હોતે છતે અ વગેરે વર્ણોમાં ભેદ થાય છે તે બતાવે છે - મહાભાષ્યમાં અકાર વગેરેનું અનેકપણું છે એ બતાવવા માટે આન્યભાવ્યં ત્વકારસ્ય ... પંક્તિઓ લખી છે. આન્યભાવ્યંનો અર્થ થાય છે અનેકપણું એટલે કે અકારનું અનેકપણું છે. કાળના વ્યવધાનથી અકારનું અનેકપણું આ પ્રમાણે છે. દા.ત. દળ્ડ + અગ્રમ્ અહીં દળ્ડ શબ્દનો અંતિમ અ અને અગ્રમ્ શબ્દનો પ્રથમ અ એ બે વચ્ચે કાળને કારણે ભેદ પડે છે. જે સમયે ડના અનું ઉચ્ચારણ થાય છે એના પછીના સમયે અગ્રમ્ શબ્દના અનું ઉચ્ચારણ થાય છે. આથી બંને અ, કાળને કારણે ભિન્ન થાય છે. અહીં આચાર્ય ભગવંતે અસંહિતા હોતે છતે વર્ણોમાં ભેદ થાય છે એનું ઉદાહરણ બતાવતા અ, ઇ, ઊ વર્ણસ્યાન્તે... (૧/૨/૪૧) સૂત્ર સ્વરૂપ ઉદાહરણ આપ્યું છે. આ ઉદાહરણ સમજતાં પહેલાં સંહિતાની વ્યાખ્યા સમજવી આવશ્યક છે. વ્યાકરણ મહાભાષ્યની પ્રદીપટીકામાં કૈયટવડે સંહિતાની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા અપાઈ છે. વર્ણાનામ્ પરઃ સન્નિકર્ષઃ સંહિતા. વર્ણોનો અત્યન્ત અર્થાત્ એકમેક થયેલો સંબંધ તે સંહિતા છે. દા.ત. શ્વા + ઇતઃ અહીં શ્વામાં આ છે તથા ઇતઃનો ઇ આ બંનેની સન્ધિ થવા દ્વારા “એ” સ્વર થાય છે. આ પ્રમાણે “એ” તે આ + ઇનો અત્યન્ત સંબંધ સ્વરૂપ વર્ણ કહેવાય છે જેને સંહિતા કહેવાય છે. આ + ઇ પૃથક્ હોય છે ત્યારે તે બંને વર્ણોમાં કાળથી વ્યવધાન હતું, પરંતુ સન્ધિ થવા દ્વારા એ થવાથી સંહિતા થઈ અને આ સંહિતામાં બે વર્ણોમાં ઐક્ય થવાથી કાળથી વ્યવધાન ન રહ્યું માટે આ અને ઇ જુદાં ન ગણાય પરંતુ એક જ ગણાય. ઉપરોક્ત (૧/૨/૪૧) સૂત્રમાં અ, ઇ, ઊ ત્રણ સ્વરો વચ્ચે સન્ધિ થઈ નથી માટે અસંહિતા છે. માટે અ, ઇ, ઊ આ ત્રણ સ્વરોમાં કાળથી ભિન્નતા છે.

“દૃતિ” વગેરે શબ્દોમાં શબ્દના વ્યવધાનથી ભિન્નતા છે. દા.ત. “દૃતિ” શબ્દમાં ઋઘ્કાર અને ઇઘ્કારમાં તકાર દ્વારા ભિન્નતા થાય છે. આ પ્રમાણે ઇકારમાં ભિન્નતા અન્ય શબ્દનાં (તકારના)

વ્યવધાનથી પ્રાપ્ત થઈ. આ પ્રમાણે કાળનાં ભેદથી (જુદા જુદા સમયે ઉચ્ચારણ થવાથી) તથા શબ્દના ભેદથી અકારનું ક્ષેત્ર બદલાય છે માટે અનેક પ્રકારનાં અકાર પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે અકાર એકલો જ વિદ્યમાન હોય છે ત્યારે વ્યવધાન જણાતું નથી. દા.ત. અ એ પ્રમાણે બોલવામાં આવે ત્યારે અકાર એક જ પ્રકારનો જણાય છે. જે પ્રમાણે કાળ અને શબ્દનાં વ્યવધાનથી અકાર અનેક પ્રકારવાળા થાય છે. તે પ્રમાણે ઉદાત્ત વગેરે ભેદથી પણ અકાર અનેક પ્રકારવાળા થાય છે. અકારને ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણવાળો મનાયો છે. તથા આ ત્રણ ગુણવાળો અકાર સાનુનાસિક સ્વરૂપવાળો પણ છે તેમજ નિરનુનાસિક સ્વરૂપવાળો પણ છે. આ પ્રમાણે ગુણનાં ભેદથી પણ અકાર અનેક પ્રકારવાળો થાય છે. આમ કાળ વગેરેનાં વ્યવધાનથી તથા ઉદાત્ત વગેરે ગુણનાં ભેદથી અકાર વગેરેમાં અનેકપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

(શંખ્યા૦) [નનુ] યદ્ગુણવિશિષ્ટસ્ય વર્ણસમામ્નાયે પાઠસ્તદ્ગુણવિશિષ્ટસ્ય સંજ્ઞાવ્યવહારઃ, તેન ‘દળ્ઢાગ્રમ્’ ઇત્યાદૌ ભિન્નગુણસ્ય દીર્ઘાદ્યભાવઃ, ઉચ્ચતે-જાત્યાશ્રયણાદદોષઃ । તથાહિ-ઉદાત્તાદિભેદભિન્નેષ્વકારાદિષ્વત્વાદિજાતેર્વિદ્યમાનત્વાત્ તેષામપિ સંજ્ઞાવ્યવહારઃ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- વર્ણની સમ્યક્ પરિપાટીમાં અ વગેરે વર્ણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ અ સ્વરનાં ગુણનાં ભેદથી અઢાર ભેદો છે. તથા કાળ વગેરેનાં વ્યવધાનથી પણ અનેક ભેદો છે. આ સૂત્રમાં અવર્ણની સ્વરસંજ્ઞા કરવામાં આવી છે. હવે અહીં શંકા થાય છે કે કયા ગુણથી વિશિષ્ટ એવાં અવર્ણની સ્વરસંજ્ઞા કરી છે ? એનો કોઈ ખુલાસો કરાયો નથી. આથી જ્યાં સુધી પાઠક્રમમાં નિર્દેશ કરાયેલાં વર્ણોનો ગુણ નક્કી કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી, દીર્ઘ વગેરે વિધિઓ થઈ શકશે નહીં. દા.ત. “દળ્ઢ + અગ્રમ્”. અહીં “દળ્ઢ” શબ્દમાં અંતે ‘અ’ છે તેમજ “અગ્રમ્” શબ્દમાં આદિમાં ‘અ’ છે. આ બંને ‘અ’ કયા ગુણથી વિશિષ્ટ છે. તેમજ એવાં ગુણથી વિશિષ્ટની સ્વરસંજ્ઞા પડી છે કે કેમ ? એ નક્કી થશે નહીં ત્યાં સુધી “દળ્ઢાગ્રમ્” વગેરે પ્રયોગોમાં જે દીર્ઘ વગેરે વિધિઓ જણાય છે તે પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- અમે અહીં પાઠક્રમમાં ‘અત્વ’ જાતિવાળો ‘અ’ લીધો છે. અત્વ જાતિથી વિશિષ્ટ એવાં ‘અ’નો વર્ણનાં સમ્યક્ પાઠક્રમમાં સમાવેશ કરેલો હોવાથી તમામ પ્રકારનાં ‘અ’ની સ્વરાદિ સંજ્ઞાઓ થશે. આથી હવે બધા જ પ્રકારનો ‘અ’ વર્ણનાં પાઠક્રમમાં સમાવેશ પામે છે. માટે ‘દળ્ઢાગ્રમ્’ વગેરે પ્રયોગોમાં દીર્ઘ વિધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

(શંખ્યા૦) યદ્યેવં દીર્ઘપાઠોઽપિ વ્યર્થઃ, સામાન્યાશ્રયણેનૈવ તસ્ય લબ્ધત્વાત્, ઉચ્ચતે-વ્યક્તિરપ્યસ્તીતિ જ્ઞાતિ-વ્યક્તિભ્યાં ચ શાસ્ત્રં પ્રવર્તતે* ઇતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- જો જાતિનાં સામર્થ્યથી તમામ પ્રકારનાં અકારનો પાઠક્રમમાં સમાવેશ

થઈ જાય છે એવું માનશો તો દીર્ઘ અકારનો સમાવેશ પણ જાતિનાં સામર્થ્યથી થઈ જ જાત. આથી પાઠક્રમમાં દીર્ઘ અકાર, દીર્ઘ ઇકાર વગેરેનો સમાવેશ કરવો આવશ્યક ન હતો. છતાં પણ દીર્ઘ વર્ણોનો સમાવેશ પાઠક્રમમાં કરાયો છે, જે વ્યર્થ જણાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જગતમાં સામાન્યથી પણ વ્યવહાર જણાય છે અને વિશેષથી પણ વ્યવહાર જણાય છે. દા.ત. રતિલાલ નામનો માણસ હોય તેને રતિલાલ તરીકે ઓળખવામાં આવે તો વિશેષથી વ્યવહાર થયેલો કહેવાય તથા રતિલાલનો માત્ર માનવ તરીકે વ્યવહાર કરવામાં આવે તો સામાન્યથી વ્યવહાર થયેલો કહેવાશે. આ પ્રમાણે વ્યક્તિ પણ જગતમાં હોય છે. અહીં વ્યક્તિ એટલે વિશેષ પદાર્થ સમજવો અને સામાન્ય પદાર્થ પણ વિદ્યમાન હોય છે. જાતિ (સામાન્ય) અને વ્યક્તિ (વિશેષ) એ પ્રમાણે ઉભયથી શાસ્ત્ર પ્રવર્તે છે એવું જણાવવા માટે દીર્ઘપાઠ વર્ણના પાઠક્રમમાં લખ્યો છે.

(શ૦ન્યા૦) તથા પરિસ્ફુટભેદત્વાદનુનાસિકાદિષુ ત્વભેદાધ્યવસાયાદ્ દીર્ઘપાઠઃ, નિયત-
વિષયત્વાત્ તુ પરિસ્ફુટભેદઃ સ્યાદિતિ પ્લુતસ્ય બહુવચનેન પરિગ્રહ इत्याह-बहुवचनमिति ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- જો વ્યક્તિપક્ષનો આશ્રય કરવામાં આવે છે તો જે પ્રમાણે અની સાથે દીર્ઘ એવા આનો વર્ણના પાઠક્રમમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે જ પ્રમાણે અનુનાસિક વગેરે ભેદોનો વર્ણના પાઠક્રમમાં શા માટે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી ?

ઉત્તરપક્ષ :- જે જે ભેદો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે, તેનો તેનો સમાવેશ વર્ણના પાઠક્રમમાં કરવામાં આવ્યો છે. જે પ્રમાણે હ્રસ્વ અ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે તે જ પ્રમાણે દીર્ઘ આ પ્રત્યક્ષથી જ જણાય છે. માટે દીર્ઘપાઠનો સમાવેશ વર્ણના પાઠક્રમમાં કર્યો છે. પરંતુ અનુનાસિક વગેરે ભેદોનો અભેદથી નિર્ણય થતો હોવાથી (પૃથગ્ પૃથગ્ ભેદ પ્રત્યક્ષ ન જણાતો હોવાથી) અનુનાસિક વગેરે ભેદોનો સમાવેશ વર્ણોની શ્રેણીમાં કર્યો નથી. “અ”નું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે અને અનુનાસિક “અ”નું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે, તે “અ”માં જ અનુનાસિક “અ” પ્રકારનો પણ અભિન્નતાથી જ બોધ થઈ શકે છે. અર્થાત્ “અ”ની જેમ જ અનુનાસિક “અ”નું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. તેથી અનુનાસિક વગેરે ભેદોને પૃથગ્ લખ્યા નથી. અહીં માત્ર જાતિપક્ષનો આશ્રય કરીને જ તેવાં ભેદોનો “અ” વગેરેમાં સમાવેશ કરી દીધો છે.

પૂર્વપક્ષ :- પ્લુત વર્ણો તો પ્રત્યક્ષથી જણાય એવાં સ્વરૂપવાળા છે તો તેમનો સમાવેશ વર્ણનાં પાઠક્રમમાં શા માટે કરવામાં આવ્યો નથી ?

ઉત્તરપક્ષ :- પ્લુત અ વગેરેને ગ્રહણ કરવા માટે સૂત્રમાં બહુવચન કર્યું છે. આ પ્રમાણે બહુવચનની શક્તિથી વર્ણોનાં પાઠક્રમમાં પ્લુતનો પણ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

(શંન્યા૦) યદ્યેવં દ્રુતાયાં વૃત્તૌ મધ્યવિલમ્બિતયોઃ, મધ્યાયાં દ્રુતવિલમ્બિતયોઃ, વિલમ્બિ-
તાયામિતરયોઃ પરિસ્ફુટભેદત્વાદ્ બહુવચનેનાસંગ્રહીતત્વાન્ન સંજ્ઞાવ્યવહારઃ । તથાહિ-દ્રુતં શ્લોક-
મૃતં(ચં) વોચ્ચારયતિ વક્તરિ નાડિકાયા યસ્યા નવ પાનીયપલાનિ સ્રવન્તિ, તસ્યા એવ મધ્યમાયાં
દ્વાદશ પલાનિ સ્રવન્તિ, તસ્યા એવ વિલમ્બિતાયાં વૃત્તૌ ષોડશ પલાનિ, ત્રિભાગાધિકત્વાત્ તાસાં
પરિસ્ફુટ એવ ભેદઃ [યસ્યા નાડિકાયા ઇતિ, સુષુમ્નાયા ઇત્યર્થઃ । પલાનિ બિન્દવઃ । બ્રહ્માણ્ડ-
સમ્બદ્ધા સામૃતબિન્દુસ્રાવિણીતિ પ્રસિદ્ધિર્યોગિનામ્-

“અધ્યાસાર્થે દ્રુતા વૃત્તિઃ, પ્રયોગાર્થે તુ મધ્યમા ।

શિષ્યાણામુપદેશાર્થે, વૃત્તિરિષ્ટા વિલમ્બિતા” ॥૧૪॥

ન ચ વક્તવ્યમ્-સર્વાસુ વૃત્તિષુ ન વર્ણનામુપચયાપચયૌ, યથા-ગન્તૃણામાલસ્યાદિભેદાદ્
ગતિભેદેઽપિ ન માર્ગભેદ ઇતિ, વિષમત્વાદુપન્યાસસ્ય, યતઃ પ્રયત્નજન્યા વર્ણાઃ, તદ્ભેદે વૃત્તિભેદાદ્
ભિન્નકાલા એવ, અધ્વા તુ વ્યવસ્થિત એવ ગન્તૃક્રિયાગમ્યઃ [ન ગન્તૃક્રિયાજન્યઃ] ઇતિ ન તસ્ય
ભેદ ઇતિ । નનુ ચોક્તં જાતિસમાશ્રયણાદ્ દોષાભાવ ઇતિ, તત્ર હ્યુપાત્તોઽપિ વિશેષો નાન્ત-
રીયકત્વાજાતિપ્રાધાન્યવિવક્ષાયાં ન વિવક્ષ્યત ઇત્યર્થઃ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- જો દ્રુતા સંબંધી શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિ થાય તો મધ્યમા અને વિલમ્બિતાનો,
બહુવચનથી સંગ્રહ થતો નથી તથા મધ્યમા સંબંધી શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે બહુવચનથી દ્રુતા
અને વિલમ્બિતાનો બહુવચનથી સંગ્રહ થતો નથી તેમજ વિલમ્બિતા સંબંધી શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિ થાય તો
દ્રુતા અને મધ્યમાનો બહુવચનથી સંગ્રહ થતો નથી. અર્થાત્ બહુવચનથી પ્રગટ એવાં આ ત્રણ
ભેદોનો સંગ્રહ વર્ણનાં સમ્યક્ પાઠક્રમમાં થતો નથી. આથી જે પ્રમાણે હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતનો
બોધ પાઠક્રમ ઉપરથી થાય છે, તેવો બોધ પ્રગટ ભેદવાળા (પ્રત્યક્ષ ભેદવાળા) એવાં દ્રુતાવૃત્તિ,
મધ્યમાવૃત્તિ તથા વિલમ્બિતાવૃત્તિનો વર્ણોનાં પાઠક્રમથી થતો નથી. કારણ કે બહુવચનથી આ
ત્રણનો સમાવેશ વર્ણોનાં પાઠક્રમમાં થતો નથી. આથી જેમ હ્રસ્વ, દીર્ઘ તથા પ્લુત સ્વરો વર્ણનાં
સમ્યક્ પાઠક્રમથી જણાય છે તે જ પ્રમાણે દ્રુતાવૃત્તિ, મધ્યમાવૃત્તિ અને વિલમ્બિતાવૃત્તિનો સમાવેશ
બહુવચનથી થતો નથી. આ ત્રણ ભેદો પણ પ્રગટ જ છે. હવે આ દ્રુતા વગેરે વૃત્તિઓ શું છે ?
તે જણાવે છે.

શ્લોક અથવા તો વેદની ઋચાનું ઉચ્ચારણ કરતા વક્તાની સૂક્ષ્મનાડીમાંથી પાણીનાં નવ બિંદુ
ટપકે એટલો સમય લાગે તેને દ્રુતાવૃત્તિ કહેવાય છે તથા બાર બિંદુ ટપકે એટલો સમય લાગે
તેને મધ્યમાવૃત્તિ કહેવાય છે. તથા સોળ જલબિંદુઓ ટપકે એટલો સમય લાગે તેને વિલમ્બિતાવૃત્તિ
કહેવાય છે. આ પ્રમાણે દરેક વૃત્તિઓમાં પૂર્વની વૃત્તિ કરતાં ત્રીજો ભાગ અધિક કાળ પછી પછીની

વૃત્તિઓમાં હોય છે. આ પ્રમાણે ત્રણેયમાં પ્રત્યક્ષપણે ભેદ જણાય છે. અહીં નાગેશજીએ સુષુમ્નાનાડી દ્વારા બ્રહ્માંડમાં ઓજસ રૂપી અમૃતબિંદુ ટપકે છે. એવી ઉપમા દ્વારા કથન કર્યું છે. સુષુમ્નાનાડી દ્વારા જે અમૃતબિંદુઓ ટપકે છે તે યોગીજનોને જ જણાય છે. પરંતુ ટપકવાની ક્રિયા તો સાધારણ જનોને (લોકોને) પ્રત્યક્ષથી જણાય જ છે. તેથી વર્ણોનાં પાઠક્રમમાં આ ત્રણ વૃત્તિવાળા વર્ણોનો પાઠ પણ હોવો જોઈએ અથવા તો બહુવચનથી તે ત્રણ વૃત્તિનો સમાવેશ પણ થવો જોઈએ.

“અભ્યાસાર્થે દ્રુતા વૃત્તિઃ, પ્રયોગાર્થે તુ મધ્યમા ।

શિષ્યાણામુપદેશાર્થે, વૃત્તિરિષ્ટા વિલમ્બિતા” ॥૧૪॥ (યાજ્ઞવલ્ક્યશિક્ષા-૫૮)

ભાવાર્થ :- ગ્રંથનાં અભ્યાસને માટે દ્રુતાવૃત્તિ હોય છે. ગ્રંથનાં પ્રયોગને માટે મધ્યમાવૃત્તિ હોય છે તથા શિષ્યોને ઉપદેશ આપવાને માટે વિલમ્બિતાવૃત્તિ હોય છે. અહીં પ્રયોગથી ગ્રંથ રચનાને સમજવી. પહેલાં જ્યારે લેખિતભાષા ન હતી ત્યારે ઉચ્ચારણ સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ હતી અને એ પ્રકારનાં ઉચ્ચારણને પ્રયોગ કહેવામાં આવે છે. માહેશ્વર સૂત્રોમાં જે વર્ણોનો નિર્દેશ થયો છે તે પ્રયોગ અવસ્થાવાળા કહેવાય છે. આથી વર્ણનાં સમ્યક્ પાઠક્રમમાં મધ્યમાવૃત્તિ આવી શકશે. હવે જો મધ્યમાવૃત્તિનો સમાવેશ અ વગેરે વર્ણમાં થાય તો બાકીની બે વૃત્તિઓનો સમાવેશ વર્ણોનાં પાઠક્રમમાં જણાઈ શકતો નથી. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષભેદનો જો વર્ણનાં સમ્યક્ પાઠક્રમમાં સમાવેશ ન થાય તો ન્યૂનતાની આપત્તિ આવે છે.

પ્રતિપૂર્વપક્ષ :- ખરેખર તો દરેક વૃત્તિઓમાં વર્ણોની પુષ્ટિ અથવા તો હાનિ થતી જ નથી. દ્રુતાવૃત્તિવાળો અક્ષર બોલતી વખતે હાનિ થાય છે. તથા વિલમ્બિતાવૃત્તિવાળો અક્ષર બોલતી વખતે અની પુષ્ટિ થાય છે, એવું છે જ નહીં. માટે દ્રુત, મધ્યમ અને વિલમ્બિત આ ત્રણ પ્રકારનાં “અ”ને અમે માનતા જ નથી. જે પ્રમાણે જનાર વ્યક્તિનાં આગસ વગેરે દોષોને કારણે ધીમી, ઝડપી વગેરે ગતિભેદ થાય છે, પરંતુ માર્ગનો ભેદ થતો નથી. તે પ્રમાણે “અ”ને ઉચ્ચારણ કરનારાની અપેક્ષાએ જ “અ” એક સ્વરૂપવાળો હોવા છતાં પણ ભેદ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- અહીં રજુઆતનું વિષમપણું હોવાથી આ પ્રમાણે કહેવા યોગ્ય નથી. કારણ કે વર્ણની ઉત્પત્તિ પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય છે. જ્યારે માર્ગની ઉત્પત્તિ ગતિવડે થતી નથી. પ્રયત્નનો ભેદ હોતો છતાં દ્રુતા વગેરે વૃત્તિઓમાં ભેદ પડે છે. આથી ભિન્ન સમયવાળા વર્ણો થાય છે. જ્યારે જનારની ક્રિયાથી જણાતો એવો માર્ગ તો એક જ છે. એ માર્ગ કાંઈ જનારની ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતો નથી. આમ, માર્ગનું દૃષ્ટાંત અહીં બરાબર નથી. પ્રયત્નનાં ભેદથી ઉત્પન્ન થતી એવી દ્રુતા વગેરે વૃત્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન જ છે. આથી અ વગેરે વર્ણોમાં પણ ભેદ સ્પષ્ટપણે

જ જણાય છે. આથી આવી ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિવાળા વર્ણો પાઠક્રમમાં બતાવ્યા નથી. આટલી અપેક્ષાથી આ ગ્રંથમાં ન્યૂનતા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રતિપૂર્વપક્ષ :- અગાઉ કહેલ એવી જાતિનો આશ્રય કરીને આ દોષને દૂર કરી શકાય છે અને તેમ થતાં હ્રસ્વ અમાં જે અત્વ જાતિ રહી છે એ જ અત્વ જાતિ દ્રુતા વગેરે વૃત્તિમાં પણ રહી છે. જાતિ એ વ્યક્તિને નાન્તરીયક છે. અર્થાત્ જાતિ એ વ્યક્તિની સાથે અવિનાભાવસંબંધથી સાથે જ રહે છે. આથી જ્યાં જ્યાં જાતિ હશે ત્યાં ત્યાં વિશેષ હશે જ. અત્વ જાતિ જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં ત્યાં જેમ હ્રસ્વ વગેરે વિશેષો છે તેમ દ્રુતાવૃત્તિ વગેરે વિશેષો પણ છે જ. હવે અહીં ગૌણપણે ગ્રહણ કરેલ એવા પણ દ્રુતાવૃત્તિ વગેરે વિશેષ પણ અજાતિ પ્રધાનતાની વિવક્ષા હોતે છતે વિવક્ષા કરાયા નથી. ટૂંકમાં અજાતિ પ્રધાનતાની વિવક્ષાથી દ્રુતા વગેરે વિશેષો વર્ણનાં પાઠક્રમમાં બતાવવા જોઈએ. છતાં અહીં વિવક્ષા કરાયા નથી.

(શૉન્યા૦) યદ્યેવં સંવૃતાદીનાં પ્રતિષેધો વક્તવ્યઃ । [સંવૃતાદયસ્તુ] સંવૃતઃ, કલઃ, ધ્માતઃ, ણીકૃતઃ, અમ્બૂકૃતઃ, અર્ધકઃ, ગ્રસ્તઃ, નિરસ્તઃ, પ્રગીતઃ, ઉપગીતઃ, ક્ષિવણ્ણઃ, રોમશઃ, અવલમ્બિતઃ, નિર્હતઃ, સન્દષ્ટઃ, વિકીર્ણ ઇત્યાદયઃ । તત્ર-એકારાદીનાં સંવૃતત્વં દોષઃ ન ત્વકારસ્ય, તસ્ય સ્વરૂપેણ સંવૃતત્વાત્, તત્ર સન્ધ્યક્ષરેષુ વિવૃતતમેષૂચ્ચાર્યેષુ સંવૃતત્વં દોષઃ । [કૈયટાભિ-પ્રાયેણેદમ્, ગ્રન્થાન્તરે તુ-અત્રાઽકારાદીનામિતિ વક્તુમુચિતં તત્યાગેન તાવત્ પર્યન્તધાવને બીજા-ભાવાદિતિ છાયા ।] કલઃ સ્થાનાન્તરનિષ્પન્નઃ કાકલિત્વેન પ્રસિદ્ધઃ । ધ્માતઃ શ્વાસભૂયિષ્ઠતયા હ્રસ્વોઽપિ દીર્ઘ ઇવ લક્ષ્યતે । ણીકૃતો વિશ્લિષ્ટઃ [અવિશિષ્ટ ઇતિ કૈયટે] - કિમયમોકારોઽથૌકાર ઇતિ યત્ર સન્દેહઃ । અમ્બૂકૃતો યો વ્યક્તોઽપિ અન્તર્મુખમિવ શ્રૂયતે । અર્ધકો દીર્ઘોઽપિ હ્રસ્વ ઇવ । ગ્રસ્તો જિહ્વામૂલે નિગૃહીતઃ, અવ્યક્ત ઇત્યપરે । નિરસ્તો નિષ્ઠુરઃ । પ્રગીતઃ સામવદુચ્ચારિતઃ । ઉપગીતઃ સમીપવર્ણાન્તરગીત્યાઽનુરક્તઃ । ક્ષિવણ્ણઃ કમ્પમાન ઇવ । રોમશો ગમ્ભીરઃ । અવલમ્બિતો વર્ણાન્તરસમ્ભિન્નઃ । નિર્હતો રુક્ષઃ । સન્દષ્ટો વર્દિત ઇવ । વિકીર્ણો વર્ણાન્તરે પ્રસૂતઃ, એકોઽપ્યનેકનિર્ભાસીત્યપરે । અનન્તા હિ સ્વરાણાં દોષા અશક્તિપ્રમાદકૃતા ઇતિ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- જો અત્વ જાતિનાં આલંબનથી નહીં કહેલા ભેદોનો સમાવેશ પણ વર્ણોનાં પાઠક્રમમાં કરશો તો સંવૃત વગેરે દોષવાળા અ સ્વરનો પણ અમાં સમાવેશ થઈ જશે. આમ, અનેક દોષોવાળા અનું પણ ઉચ્ચારણ ગ્રંથકાર દ્વારા ગ્રહણ થઈ જવાની આપત્તિ આવે છે. આથી એ સંવૃત વગેરે દોષોવાળા વર્ણોનો સમાવેશ અત્વ જાતિને માનીને અમાં થાય નહીં. માટે વર્ણનાં પાઠક્રમમાં સંવૃત વગેરે દોષોવાળા વર્ણોનો પ્રતિષેધ આવશ્યક છે.

આ સંવૃત વગેરે દોષો આ પ્રમાણે છે.

(૧) સંવૃત્ત :- શિવસૂત્રની અંદર અને પ્રયોગ અવસ્થામાં (ઉચ્ચારણ અવસ્થામાં) સંવૃત્ત પ્રયત્નવાળો માન્યો છે. આથી અક્ષર માટે સંવૃત્ત એ દોષ નથી. પરંતુ એકાર વગેરેમાં સંવૃત્તપણું એ દોષ છે. ગળાને સંકુચિત કરીને સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કરવું એ “સંવૃત્ત” દોષ છે. આથી સન્ધ્યક્ષરોનો જે વિવૃત્તતમ પ્રયત્ન હોવો જોઈએ તેને બદલે ગળાને સંકુચિત કરીને બોલવામાં આવે તો સંવૃત્તપણાં રૂપ દોષ થાય છે. આ વસ્તુ કૈયટનાં અભિપ્રાયથી લખી છે. અન્ય ગ્રંથોમાં તો અકારાદિમાં પણ આ દોષ કહેવા માટે યોગ્ય છે.

(૨) કલ્લ :- અન્ય સ્થાનોથી જે વર્ણોની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેને “કલ્લ” દોષ કહેવાય છે. જેમ કે કાકલ પ્રદેશથી સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તો તે કલ્લ દોષ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ કંઠ વગેરે જે સ્થાનો છે તેનાં સિવાયનાં સ્થાનોથી જો વર્ણોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તો કલ્લ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) ધ્માત :- ધમણની જેમ શ્વાસની અધિકતાથી સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કરવું. આ રીતે ઉચ્ચારણ કરાયેલાં સ્વરો ધ્માત દોષથી દૂષિત થાય છે. આ દોષ થાય ત્યારે હ્રસ્વ પણ દીર્ઘ જેવો જણાય છે.

(૪) ણીકૃત :- ઉચ્ચારણ કરાયેલો સ્વર ઓકાર છે. અથવા તો ઔકાર છે. એ પ્રમાણે ભેદનું જ્ઞાન ન થાય ત્યારે ણીકૃત દોષ સમજવો. કૈયટનાં મતે ઓકાર અને ઔકારમાં કોઈ વિશિષ્ટતા ન રહે અર્થાત્ તે બંને એક થઈ જાય ત્યારે ણીકૃત દોષ ઉપસ્થિત થાય છે અથવા તો હરણની છલાંગની જેમ ઊંચાનીચા થવું એ પ્રમાણે સ્વરનાં ઉચ્ચારણમાં અવસ્થા થવી તે ણીકૃત દોષ સમજવો.

(૫) અમ્બૂકૃત :- મુખની અંદર જ બોલવું અથવા તો મુખમાં પાણી ભર્યા પછી બોલવામાં આવે ત્યારે જે પ્રમાણે સ્વરોનું ઉચ્ચારણ થાય એ પ્રમાણે સ્વરોનું ઉચ્ચારણ અમ્બૂકૃત દોષવાળું થશે. સ્વરનો ધ્વનિ વ્યક્ત હોવા છતાં પણ મુખની અંદર જ સંભળાય છે.

(૬) અર્દ્ધક :- જે સ્વરનાં ઉચ્ચારણ માટે જેટલાં પ્રયત્નની આવશ્યકતા છે, તેનાથી અડધો પ્રયત્ન કરવો તેવું ઉચ્ચારણ (સ્વરનું) અર્દ્ધક દોષવાળું થશે. આ પ્રમાણે દીર્ઘ સ્વર પણ હ્રસ્વ જેવો થાય છે તથા હ્રસ્વ સ્વર અડધી માત્રા (વ્યંજન) જેવો થઈ જાય છે. દા.ત. સ્ત્રી વનમાં ગઈ હતી. અહીં ઈ દીર્ઘ છે. છતાં હ્રસ્વ ઈ જેવું ઉચ્ચારણ થાય છે.

(૭) ગ્રસ્ત :- જિહ્વામૂલથી નિયંત્રિત કરીને સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવાથી સ્વરોમાં ગ્રસ્ત દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક લોકો અવ્યક્ત ઉચ્ચારણ કરવાને વિશે ગ્રસ્તદોષ માને છે. લોકોને ખંબર ન પડે કે કયો સ્વર બોલ્યા તે અવ્યક્ત કહેવાય છે.

(૮) નિરસ્ત :- કઠોર ઉચ્ચારણ કરવું અર્થાત્ સ્વરોને કર્કશતાથી બોલાય ત્યારે નિરસ્ત દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૯) પ્રગીત :- ગાયનની જેમ સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કરવું અર્થાત્ ગીત ગાતા હોઈએ તેમ સ્વરોને બોલવા, સામવેદનાં મંત્રોની જેમ સ્વરોને પણ ગીત દ્વારા ઉચ્ચારણ કરવું તે પ્રગીત દોષ છે.

(૧૦) ઉપગીત :- નજીક રહેલા અન્યવર્ણથી યુક્ત થઈને વર્ણોનું ઉચ્ચારણ કરાય ત્યારે ઉપગીત દોષ ઉપસ્થિત થાય છે. આજ દોષને બીજા પાઠમાં દ્રુત દોષ કહ્યો છે.

(૧૧) ક્ષિવણ :- ધ્રુજતા અર્થાત્ ધ્રુજારીપૂર્વક સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કરવાથી આ દોષ ઉપસ્થિત થાય છે.

(૧૨) રોમશ :- ગંભીરતાથી ઉચ્ચારણ કરવાથી આ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧૩) અવલમ્બિત :- અન્યવર્ણ સાથે જોડાયેલાં એવાં સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવાથી અવલમ્બિત દોષવાળા સ્વરો થાય છે.

(૧૪) નિર્હત :- કર્કશતાથી સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કરવું અથવા તો જાણે કે ધક્કો આપવામાં આવે એ રીતે સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કરવાથી આ દોષ ઉપસ્થિત થાય છે.

(૧૫) સન્દષ્ટ :- કપાયેલાંની જેમ સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કરવાથી આ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. આચાર્ય ભગવંતે અહીં વર્ધિત ઇવ અર્થ લખ્યો છે. આનાથી એવું જણાય છે કે જાણે નવો વિકસિત થયેલો સ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તે પ્રમાણે વધેલાં જેવો લાગવાથી વર્ધિત ઇવ લખ્યું હશે.

(૧૬) વિકીર્ણ :- વિખરાયેલું (ફેલાયેલું). અન્ય વર્ણમાં સ્વર ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આ દોષ થાય છે. આથી એક હોવા છતાં પણ અનેક જણાય એવું કેટલાંક લોકો માને છે.

સ્વરોનાં આ સિવાય પણ દોષો છે. ખરેખર તો પ્રમાદવડે કરાયેલાં દોષો તો અનંત છે તથા શક્તિની વિકલતાને કારણે થયેલાં દોષો પણ અનંત છે.

(શૉન્યા૦) ન વક્તવ્યઃ, एषां क्वचिदप्यनुपदेशात् । तथाहि-केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्, धातु-विकारा-ऽऽगम-प्रत्ययानां च शुद्धानां पाठात्, तत्स्थत्वाच्च वर्णानां न कश्चिद् दोषः । यान्यपि नामान्यग्रहणरूपाणि दित्थादीनि तेषामपि शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनां पृषोदरादीनां च साधुत्वानुज्ञानात् सर्वेषामत्र संग्रहाद् (संग्रहः) न च तेष्वपि कलाद्युपदेशोऽस्ति, इत्यनुपदेशात् तेषां व्युदासः । यदाह-

“आगमाश्च विकाराश्च, प्रत्ययाः सह धातुभिः ।

उच्चार्यन्ते य(त)तस्तेषु, नेमे प्राप्ताः कलादयः” ॥૧૫॥ इति ।

અનુવાદ :- અગાઉ જે કહેલું હતું કે જાતિની વિવક્ષાથી બધા જ ગુણોવાળો “અ” આવી જશે. એનાં અનુસંધાનમાં શંકાકારે કહ્યું હતું કે આ પ્રમાણે થશે તો સંવૃત્ત વગેરે દોષોવાળા અક્ષર વગેરેનું પણ ગ્રહણ થઈ જશે. માટે સંવૃત્તાદિ દોષોવાળા અકારાદિ ગ્રહણ ન થાય એવો પુરુષાર્થ કરવો પડશે. એનાં અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંત કહે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- અમારે સંવૃત્ત વગેરે દોષોવાળા અકારાદિનાં પ્રતિષેધની કોઈ આવશ્યકતા જ નથી. કારણ કે દોષોવાળા સ્વરોનું કથન શાસ્ત્રમાં ક્યાંય થયું નથી. હા, શાસ્ત્રોમાં અ વગેરે ચૌદ વર્ણોનું કથન થયું છે. પરંતુ માત્ર અક્ષર વગેરે વર્ણોનો લોકમાં ક્યાંય પ્રયોગ જણાતો નથી. શાસ્ત્રોમાં ધાતુ, વિકારો, આગમો અને પ્રત્યયોનો પાઠ આવે છે. આ બધા જ પાઠો શુદ્ધતાથી કહેલા છે. તથા ધાતુ વગેરેમાં શુદ્ધ વર્ણોનો પાઠ હોવાથી દોષવાળા વર્ણો પ્રાપ્ત થવાની કોઈ શક્યતા નથી. વર્ણી, જે નામો અસાધુ છે. જેમ કે ઢિત્ય વગેરે. તેઓ પણ શિષ્ટપુરુષવડે પ્રયોગ કરાયા હોવાથી તથા ઉણાદિ અને પૃષોદરાદિમાં તેઓનાં સાધુપણાનું જ્ઞાન થતું હોવાથી, અહીં દોષ વગરનાં જ અસાધુ શબ્દોનું ગ્રહણ થાય છે. માટે ક્યાંય પણ કલ વગેરે દોષોવાળા (કેટલાક લોકો સંવૃત્તને દોષ માનતા નથી એ અપેક્ષાએ.) વર્ણોનું કથન ન થયું હોવાથી એ દોષોવાળા વર્ણોનો એમને એમ જ ત્યાગ થઈ જાય છે. આથી અમારે એવાં દોષવાળાં વર્ણોનો પ્રતિષેધ કહેવા યોગ્ય નથી. શ્લોકમાં કહ્યું પણ છે :

આગમો, વિકારો તથા ધાતુઓની સાથે પ્રત્યયો ઉચ્ચારણ કરાય છે. તેથી તેઓમાં આ કલ વગેરે દોષો પ્રાપ્ત થતા નથી. ધાતુઓ વગેરે તો શુદ્ધ જ ઉચ્ચારણ કરાય છે.

(શ૦ન્યા૦) સંજ્ઞાધિકારમન્તરેણાપિ સંજ્ઞાસૂત્રમિદં પરિશિષ્યતે । તત્ર પૂર્વોપાત્તાઃ સંજ્ઞિનઃ પરા ચ સંજ્ઞા, પ્રસિદ્ધઃ સંજ્ઞી અપ્રસિદ્ધા [ચ] સંજ્ઞા, લોકોઽપ્યસ્ય પિણ્ડસ્યેદં નામેતિ, આવર્તિની ચ સંજ્ઞા આવર્તતે “ઇવર્ણદિરસ્વે સ્વરે યવરલમ્” [૧.૨.૨૧.] इत्यादौ । तथा साकाराः संज्ञिनो निराकाराश्च संज्ञा इति । तत्र औदन्ता इति संज्ञिनः पूर्वोपात्तत्वात्, स्वरा इति संज्ञा । स्वयं राजन्त इति “क्वचिद्” [५.१.१७१.] इति डे पृषोदरादित्वात् [“पृषोदरादयः” ३.२.१५५.] स्वराः, एकाकिनोऽप्यर्थप्रतिपादने समर्था इति । सतोऽपि भेदस्याविवक्षितत्वात् संज्ञिनः प्रथमा, यथा-पुरुषोऽयं देवदत्त इति ।

અનુવાદ :- સંજ્ઞા અધિકાર વિના પણ આ સંજ્ઞાસૂત્ર તરીકે મનાય છે. દશ પ્રકારના સૂત્રોમાંથી બાકીનાં નવ પ્રકારો અહીં ન ઘટતા હોવાથી પારિશેષ ન્યાયથી આ સંજ્ઞાસૂત્ર મનાય છે. અહીં પૂર્વમાં ગ્રહણ કરેલું પદ સંજ્ઞી છે. તથા પાછળ ગ્રહણ કરેલું પદ એ સંજ્ઞા છે. સંજ્ઞી પ્રસિદ્ધ છે અને સંજ્ઞા અપ્રસિદ્ધ છે. લોકમાં પણ કોઈ પિંડને જોઈને કહેવાય છે કે આ પિંડનું આ નામ

છે. દા.ત. ઘટ સ્વરૂપ પદાર્થને જોઈને કોઈ બાળક પૂછે કે આ પદાર્થ શું છે ? ત્યારે લોકો કહે છે કે આને ઘટ કહેવાય છે. અહીં પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે જેને સંજ્ઞી કહેવાય છે તથા ઘટ એ સંજ્ઞા છે. સંજ્ઞા બધે જ ફરવાવાળી છે અને તે તે સ્થાનોમાં ઉપસ્થિત થાય છે. દા.ત. આ સૂત્રથી સ્વરસંજ્ઞા પાડી છે. આ સ્વરસંજ્ઞા ફરવાવાળી થશે. તેથી જ્યાં જ્યાં સ્વર શબ્દ લખેલો હશે ત્યાં ત્યાં તે સંજ્ઞા ઉપસ્થિત થશે. જેમ કે “इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम्” (૧/૨/૨૧) વગેરેમાં સ્વર શબ્દ લખ્યો હોવાથી આ સંજ્ઞા ઉપસ્થિત થાય છે. તથા સંજ્ઞીનું કોઈ ચોક્કસ સ્વરૂપ હોય છે. અર્થાત્ સંજ્ઞી દૃશ્યમાન છે. જ્યારે સંજ્ઞાનું કોઈ ચોક્કસ સ્વરૂપ જણાતું નથી. અર્થાત્ સંજ્ઞાની આકૃતિ હોતી નથી. આ સૂત્રમાં “औदन्ता” એ સંજ્ઞી છે. સંજ્ઞી હંમેશાં પૂર્વમાં પ્રહણ કરાય છે. તથા “स्वराः” એ સંજ્ઞા છે.

હવે સ્વર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. “स्वयं राजन्ते” (જાતે જ શોભી રહ્યાં છે.) અહીં કર્તા અર્થમાં “क्वचिद्” (૫/૧/૧૭૧) સૂત્રથી “ङ” પ્રત્યય થતાં સ્વયં + રાજ + ઙ. આ અવસ્થામાં “पृषोदरादयः” (૩/૨/૧૫૫) સૂત્રથી “स्वराः” એ પ્રમાણે નિપાતન થાય છે. જે એકલા હોવા છતાં પણ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા માટે સમર્થ થાય છે. અહીં સંજ્ઞીને પછી વિભક્તિ થવી જોઈએ અને સંજ્ઞાને પ્રથમા વિભક્તિ થવી જોઈએ. તે આ પ્રમાણે - औ अंत सुधीनां वर्णोनी स्वरसंज्ञा થાય છે. આ પ્રમાણે ભેદગર્ભિત બોધ થતો હોવા છતાં પણ ભેદની અવિવક્ષા કરીને સંજ્ઞીને પ્રથમા કરી છે. લોકોમાં પણ કહેવાય છે કે આ પુરુષ દેવદત્ત છે. અહીં ભેદ હોવા છતાં પણ પુરુષ અને દેવદત્તની સમાન વિભક્તિ કરવા દ્વારા અભેદ વિવક્ષા કરી છે.

(श०न्या०) स्वरप्रदेशा इति-प्रदेशः प्रयोजनस्थानम्, संज्ञया हि संज्ञिनः प्रदिश्यन्ते उच्चार्यन्तेऽत्रेति कृत्वेति ॥४॥

અનુવાદ :- સ્વરસંજ્ઞાનાં પ્રયોજનસ્થાનો કયા કયા છે ? એનાં અનુસંધાનમાં જણાવે છે કે સંજ્ઞાવડે સંજ્ઞીનું ઉચ્ચારણ જ્યાં જ્યાં થાય ત્યાં ત્યાં સ્વરસંજ્ઞાનાં પ્રયોજનસ્થાનો છે. જેમ કે “स्वरे वा” (૧/૩/૨૪). આ પ્રમાણે આચાર્ય ભગવંતની ઉત્તમમેધાની ઝાંખી આ સૂત્ર દ્વારા થઈ.

:- न्याससारसमुद्धार :-

औदन्ता इत्यादि-अत्रान्तशब्दोऽवयववाचीत्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः, अवयवस्य चावश्यं समुदायरूपेऽन्यपदार्थेऽन्तर्भावः, अत एवात्र तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः, यथा-लम्बकर्ण इत्यादौ, न त्वतद्गुणसंविज्ञानः, यथा-चित्रगुरित्यादौ । ज्ञापकं चात्र “अष्ट और्जस्-

શસોઃ” [૧.૪.૫૩.] “આતો ણવ ઔઃ” [૪.૨.૧૨૦.] “ઉત ઔર્વિતિ વ્યજ્ઞનેઽદ્વેઃ” [૪.૩.૫૧.]
 इत्यादि । औकारस्य हि स्वरत्वाभावे “अष्ट औः०” [१.४.५३.] इत्यादिसूत्रेषु “स्वरे वा”
 [१.३.२४.] इत्यनेन यलोपो न स्यात् ।

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

આ સૂત્રમાં અન્ત શબ્દ અવયવનું કથન કરનાર છે. આથી અવયવ (ઔકાર)વડે વિગ્રહ કર્યો છે. અવયવોનો સમુદાય (અથી ઔ સુધી) એ સમાસનો અર્થ છે. હવે સમુદાય સ્વરૂપ જે અન્યપદાર્થ છે, તેમાં અવયવનો અવશ્ય સમાવેશ થાય છે. બહુવ્રીહિ સમાસ બે પ્રકારનાં છે. જો સમાસનો અર્થ અન્યપદાર્થમાં સમાવેશ પામે તો તદ્ગુણસંવિજ્ઞાનઃ બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય. દા.ત. લમ્બકર્ણઃ રાસભઃ” તથા સામાસિક શબ્દનો પદાર્થ જો અન્યપદાર્થમાં સમાવેશ ન પામે તો અતદ્ગુણસંવિજ્ઞાનઃ બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય. દા.ત. ચિત્રગુઃ ચૈત્રઃ આ પ્રયોગમાં જે બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે તે અતદ્ગુણસંવિજ્ઞાનઃ બહુવ્રીહિ સમાસ છે.

પૂર્વપક્ષ :- અહીં તદ્ગુણસંવિજ્ઞાનઃ બહુવ્રીહિ અર્થ જ કરવો આવું કેવી રીતે જણાય ?

ઉત્તરપક્ષ :- અહીં તદ્ગુણસંવિજ્ઞાનઃ બહુવ્રીહિ લેવાનો છે. એનું જાપક સૂત્ર “અષ્ટ ઔર્જસ - શસોઃ” (૧/૪/૫૩) સૂત્ર છે. (૧/૪/૫૩) સૂત્રમાં “અષ્ટ” શબ્દ ષષ્ઠી એકવચનવાળો છે. તેની સાધનિકા આ પ્રમાણે છે -

“અષ્ટન્ + ડસ્” હવે “ડસ્” પ્રત્યય લાગતાં “અષ્ટન્”નાં “ન્”નો (૧/૪/૫૩) સૂત્રથી “આ” થશે. આમ “અષ્ટ + ડસ્” આ અવસ્થામાં (૨/૧/૧૦૭) સૂત્રથી “આ”નો લોપ થતાં “અષ્ટ + ડસ્” થશે. આ પ્રમાણે ષષ્ઠી એકવચનનું રૂપ “અષ્ટસ્” થશે. અર્થાત્ “અષ્ટઃ” થશે. હવે ૧/૪/૫૩ સૂત્રમાં “અષ્ટસ્” પછી “ઔ” આવ્યો છે. અહીં “ઔ”ને જો સ્વર માનવામાં આવે તો “ઔ” સ્વર નિમિત્તક કાર્ય પ્રાપ્ત થાય. સૌ પ્રથમ તો “અષ્ટસ્” શબ્દ પદાન્તે હોવાથી પદને અંતે “સ્”નો “ર્” (૨/૧/૭૨) સૂત્રથી થશે. આથી “અષ્ટસ્ + ઔ” આ અવસ્થામાં “ઔ”ને સ્વર માનવાથી “રોર્યઃ” (૧/૩/૨૬) સૂત્રથી “ર્”નો “ય” થશે. તથા તે “ય”નો “સ્વરે વા” (૧/૩/૨૪) સૂત્રથી લોપ થશે.

હવે જો “ઔ”ને સ્વર ન માન્યો હોત તો (૧/૪/૫૩) સૂત્રમાં “અષ્ટ” શબ્દ સિદ્ધ થઈ શકત નહીં. “અષ્ટન્” શબ્દનું ષષ્ઠી એકવચનનું રૂપ “અષ્ટ” થયું છે તે “અષ્ટસ્” થયા પછી “સ્”નો “ર્” થયા પછી “ર્”નો સ્વર પર છતાં (“ઔ” પર છતાં) લોપ થઈને થયું છે. આમ “ઔ” સ્વર માનવામાં આવે તો જ “અષ્ટન્” શબ્દનું ષષ્ઠી એકવચનનું “અષ્ટ” રૂપ થઈ શકે. આ પ્રમાણે ૧/૪/૫૩ સૂત્રમાં “અષ્ટ” શબ્દની સિદ્ધિથી જ જણાય છે કે “ઔ”ને સ્વર માન્યો છે. તે “ઔ”ને

एकमात्रिकंत्वाभावाद् ह्रस्वसंज्ञा न भवति । ह्रस्वादिप्रदेशाः- “ऋलृति ह्रस्वो वा”
[१.२.२.] इत्यादयः ॥५॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

માત્રા એટલે કાલવિશેષ અર્થાત્ ઉચ્ચારણકાલ. આંખનો એક પલકારો એ એકમાત્રા સ્વરૂપ કાલ છે. આંખની પાંપણ નીચેથી ઉપર જાય અથવા તો ઉપરથી નીચે આવે તો આટલા સમયને એકમાત્રા કહેવાય છે. એક, બે અને ત્રણ માત્રા સ્વરૂપ ઉચ્ચારણકાલ છે જેઓનાં તે ઔ અંત સુધીનાં વર્ણો અનુક્રમે હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત સંજ્ઞાવાળા થાય છે. એકમાત્રાવાળા વર્ણો હ્રસ્વ કહેવાય છે. જે અ, ઇ, ઊ, ઋ, લૃ છે. બે માત્રાવાળા દીર્ઘ કહેવાય છે. જે આ, ई, ऊ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ છે. ત્રણ માત્રાવાળા પ્લુત કહેવાય છે. જે આ, ई, ऊ, वगेरे છે. ऐत् અને औत् ચાર માત્રાવાળા પણ છે. એવું શેષરાજ માને છે. ઔ અંત સુધીનાં સ્વરોની જ અનુક્રમે હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત સંજ્ઞા થાય છે. માટે બે વ્યંજનોનાં સમુદાયની અથવા તો બે સ્વરોનાં સમુદાયની હ્રસ્વ વગેરે સંજ્ઞાઓ નહીં થાય. આમ થવાથી “પ્રતક્ષ્ય” પ્રયોગમાં ક્ + ष્ની હ્રસ્વ સંજ્ઞા ન થવાથી “ત્”નો આગમ થશે નહીં. તથા ભિન્ન ભિન્ન સ્વરોની હ્રસ્વ વગેરે સંજ્ઞા થવાથી તિતउच्छत्रम् વગેરે પ્રયોગોમાં અ અને उ સ્વરૂપ સમુદાયની બે માત્રાપણાંથી દીર્ઘ સંજ્ઞા ન થવાથી છનાં દ્વિત્વનો વિકલ્પ પણ નહીં થાય. વળી સન્ધ્યક્ષરોમાં એકમાત્રાવાળાપણાંનો અભાવ હોવાથી હ્રસ્વસંજ્ઞા થશે નહીં. હ્રસ્વ વગેરે સંજ્ઞાઓનાં પ્રયોજનસ્થાનો “ऋलृति ह्रस्वो वा” (૧/૨/૨) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

एक-द्वीत्यादि-“इण्क् गतौ” “भीण्-शलि-वलि-कल्यति-मर्च्यचिं” [उणा० २१.] इति के गुणे च एकः । “उभ उम्भत् पूरणे” अतः “उभेर्द्वत्रौ च” [उणा० ६१५.] इति इकारे द्विः, त्रिः ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

“इण्क् गतौ” આ ગતિ અર્થવાળો બીજા ગણનો ધાતુ છે. આ “इ” ધાતુને “भीण् - शलि-वलि...” (उणादि० २१) સૂત્રથી “क” પ્રત્યય લાગે છે. આ “क” પ્રત્યય લાગતાં ગુણ થવાથી “एक शब्द બને છે. હવે દ્વિ અને ત્રિની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. “उभ” અને “उम्भ” ધાતુ પૂરણ અર્થવાળાં છદ્ધા ગણનાં છે. આ ધાતુથી “उभेर्द्वत्रौ च” (उणादि० ६१५) “इ” પ્રત્યય થતાં તથા આદેશ થવાથી દ્વિઃ અને ત્રિઃ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. “उभ” ધાતુ જે છદ્ધા ગણનો છે તેને “इ”

પ્રત્યય લાગતાં “દ્વ” અને “ત્ર” એમ બે આદેશો થાય છે. તેમજ “ઈ” પ્રત્યય થતાં “દ્વિ” અને “ત્રિ” શબ્દો બને છે.

(શંખ્યા૦) “માંક્ માને” “હુ-યા-મા-શ્રુ-વસિ-ભસિ-ગુ-વી૦” [ઉણા૦ ૪૫૧.] इति त्रे आपि च मात्रा । एका च द्वे च तिस्रश्चेति द्वन्द्वे “सर्वादयोऽस्यादौ” [३.२.६१.] इति पुंवद्भावे एक-द्वि-तिस्रो मात्रा येषामिति बहुव्रीहौ “गोश्चान्ते ह्रस्वः०” [२.४.९६.] इति ह्रस्वे जसि “अत आः स्यादौ जस्-भ्याम्-ये” [१.४.१.] इत्याकारे, समानदीर्घत्वे, सो रुत्वे “अवर्ण-भो-भगो०” [१.३.२२.] इति रुलोपे एक-द्वि-त्रिमात्राः ।

અનુવાદ :- હવે માત્રા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે - “માંક્” ધાતુ માપવું અર્થમાં બીજા ગણનો છે. આ “મા” ધાતુને “હુ-યા-મા...” (ઉણાદિ૦ ૪૫૧) સૂત્રથી “ત્ર” પ્રત્યય થાય છે. આ પ્રમાણે “માત્ર” શબ્દ પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રમાણ અર્થવાળો એવો “માત્ર” શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં હોવાથી “આપ્” પ્રત્યય લાગતાં “માત્રા” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે “एका च द्वे च तिस्रः च” એ પ્રમાણે દ્વન્દ્વ સમાસ થવાથી તથા “सर्वादयोऽस्यादौ (૩/૨/૬૧) સૂત્રથી પુંવત્ભાવ થવાથી “एक-द्वि-त्रि” એ પ્રમાણે દ્વન્દ્વ સમાસ બનશે. હવે આ દ્વન્દ્વ સમાસનો “માત્રા” શબ્દ સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. “एक-द्वि-तिस्रः मात्रा येषाम् ते”, અહીં “गोश्चान्ते ह्रस्वः ...” (૨/૪/૯૬) સૂત્રથી હ્રસ્વ થતાં “एकद्वित्रिमात्र” સ્વરૂપ બહુવ્રીહિ સમાસ થશે. આ સામાસિક શબ્દને પ્રથમા બહુવચનનો “जस्” પ્રત્યય લાગતાં “अत आः स्यादौ...” (૧/૪/૧) સૂત્રથી “માત્ર” શબ્દનાં “અ”નો “આ” થતાં एकद्वित्रिमात्रा + जस्. આ અવસ્થામાં “समानानाम् तेन दीर्घः” (૧/૨/૧) સૂત્રથી સમાન સ્વરનું દીર્ઘપણું થવાથી અને “स्”નો “र्” થવાથી તથા તે “र्” નો, પાછળ હ્રસ્વ શબ્દનો “ह” સ્વરૂપ ધોષવ્યંજન આવતાં “अवर्णभो-भगो...” (૧/૩/૨૨) સૂત્રથી લોપ થાય છે. આ પ્રમાણે “एकद्वित्रिमात्रा” સ્વરૂપ સામાસિક શબ્દની પ્રાપ્તિ થઈ.

(શંખ્યા૦) “હ્રસ શબ્દે” “लटि-खटि-खलि-नलि-कण्यशौ०” [ઉણા૦ ૫૦૫.] इति वे ह्रस्वः । “दृश् विदारणे” “मघा-घञ्जाऽघ-दीर्घादयः” [ઉણા૦ ૧૧૦.] इति घे दीर्घः । “प्लुङ् गतौ” के प्लुतः । द्वन्द्वे जसि ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः ।

અનુવાદ :- હવે, હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે -

“હ્રસ્” ધાતુ “શબ્દ કરવો” અર્થમાં પહેલા ગણનો છે. તેને “लटि-खटि-खलि...” (ઉણાદિ૦ ૫૦૫) સૂત્રથી “વ” પ્રત્યય થતાં “હ્રસ્વ” શબ્દ બને છે.

“દૃશ્” ધાતુ “ફાડવા” અર્થમાં નવમા ગણનો છે. આ ધાતુને “मघा-घञ्जाऽघ...” (ઉણાદિ૦

૧૧૦.) સૂત્રથી “ઘ” પ્રત્યય થાય છે અને “દૃ” ધાતુનો “દીર્” આદેશ થતાં “દીર્ઘ” શબ્દ બને છે.

“ગતિ” અર્થવાળો “પ્લુંઙ્” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. જેને ભૂતકૃદન્તનો “ક્ત” પ્રત્યય લાગતાં “પ્લુત” શબ્દ બને છે.

હવે હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત ત્રણેય શબ્દનો દ્વન્દ્વ સમાસ થઈને “જસ્” પ્રત્યય લાગતાં હ્રસ્વદીર્ઘપ્લુતાઃ સ્વરૂપ વિધેય પ્રાપ્ત થાય છે.

(શ૦ન્યા૦) નિમિષોન્મેષક્રિયાપરિચ્છિન્નઃ કાલો માત્રાશબ્દેનાઽભિધીયતેઽત આહ-માત્રા કાલવિશેષઃ । સા એકાદિભિર્વિશિષ્યતે, તયા ચ વર્ણો વિશિષ્યતે । નનુ વિશિષ્યતે વ્યાવર્ત્તતે યેન તદ્ વિશેષણમ્, તત્ પ્રત્યાસતૌ સત્યાં ભવતિ, પ્રત્યાસત્તિશ્ચોપકારગર્ભા, ઉપકારશ્ચ ક્રિયાદ્વારક ઇતિ, અન્યથા સર્વં સર્વસ્ય વિશેષણં વિશેષ્યં વા સ્યાદ્, ઇતિ કથં તદભાવાત્ કાલો વર્ણસ્ય વિશેષણં ભવતિ ?, ઉચ્યતે-અસ્ત્યત્રાપ્યુચ્ચારણક્રિયાનિમિત્તા પ્રત્યાસત્તિઃ, યયા કાલો વર્ણસ્ય વિશેષણં ભવતિ, તથાહિ-યસ્ય વર્ણસ્યોચ્ચારણં માત્રાકાલેન પરિચ્છિદ્યતે, સ વર્ણો માત્રાકાલેન વિશિષ્યતે, અતઃ એવાઽઽહ-એક-દ્વિ-ત્ર્યુચ્ચારણમાત્રાઃ-એક-દ્વિ-તિસ્ર ઉચ્ચારણે માત્રા યેષાં તે તથોક્તાઃ ।

અનુવાદ :- આંખની પાંપણની બંધ થવાની અને ખુલવાની ક્રિયાવડે મપાતો એવો કાળ “માત્રા” શબ્દવડે કથન કરાય છે. આંખની પાંપણને બંધ કરતાં જે સમય લાગે છે અથવા તો સંપૂર્ણ ઉઘડતાં જેટલો સમય લાગે છે તેટલા સમયને માત્રા કહેવાય છે. માટે જ “આચાર્ય ભગવંતે” બૃહદ્વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે “માત્રા” એ “કાળવિશેષ” છે.

સૂત્રનો જે ઉદ્દેશ્યઅંશ છે એમાં “એકદ્વિત્રિ” એ વિશેષણ છે અને “માત્રા” એ વિશેષ્ય છે. હવે આ “એકદ્વિત્રિમાત્રા” એ સંપૂર્ણ ઉદ્દેશ્યઅંશ બહુવ્રીહિ સમાસ કર્યો છે. બહુવ્રીહિ સમાસ અન્યપદાર્થપ્રધાન હોવાથી અન્યપદાર્થ તરીકે “વર્ણ” શબ્દ આવશે. આથી “વર્ણ” એ વિશેષ્ય થશે અને “એકદ્વિત્રિમાત્રા” એ વિશેષણ થશે.

પૂર્વપક્ષ :- જેનાથી વસ્તુ વિશેષિત કરાય છે તેને વિશેષણ કહેવાય છે. દા.ત. “નીલકમલમ્” અહીં “કમલ”ને “નીલ”થી વિશેષિત કરાયું છે. માટે “નીલ” એ વિશેષણ છે. વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ કોઈ સંબંધ હોય તો જ થઈ શકે. હવે આ સંબંધ ઉપકાર સ્વરૂપ હોઈ શકે છે. અહીં “ઔ” અંત સુધીનાં વર્ણોનું વિશેષણ જો “એકદ્વિત્રિમાત્રા” બનાવવામાં આવે તો “એકદ્વિત્રિમાત્રા”નો વર્ણ સાથે સંબંધ થવામાં કોઈ પણ ઉપકાર બતાવવો પડે. તે ઉપકાર ક્રિયા સ્વરૂપ પણ હોઈ શકે અથવા તો અન્ય સ્વરૂપ પણ હોઈ શકે. જો આ પ્રમાણે ઉપકારગર્ભવાળો સંબંધ માનવામાં ન આવે તો બધા જ બધાનાં વિશેષણો થવાની આપત્તિ આવે છે અને અહીં

સૂત્રમાં ઉપકાર સ્વરૂપ કોઈ સંબંધ તો બતાવ્યો નથી. તો પછી “એકદ્વિત્રિમાત્રા” સ્વરૂપ કાલ વર્ણનું વિશેષણ કેવી રીતે બનશે ?

ઉત્તરપક્ષ :- અહીં પણ ઉચ્ચારણ ક્રિયા નિમિત્તવાળો સંબંધ છે. આ સંબંધથી માત્રા સ્વરૂપ કાલ એ વર્ણનું વિશેષણ થાય છે. તે આ પ્રકારે છે. જે વર્ણનું ઉચ્ચારણ માત્રા સ્વરૂપ કાલવડે મપાય છે, તે વર્ણ માત્રા સ્વરૂપ કાલવડે વિશેષિત કરાય છે. આથી જ બૃહદ્વૃત્તિમાં “એકદ્વિચ્ચારણમાત્રાઃ” પંક્તિઓ લખવામાં આવી છે. ઉચ્ચારણ નિમિત્તે એક, બે અને ત્રણ માત્રા સ્વરૂપ કાલ જેઓને છે તેઓ એક, બે અને ત્રણ ઉચ્ચારણ માત્રાવાળા કહેવાય છે અને એવા બધા જ વર્ણો અનુક્રમે દ્વસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત સંજ્ઞાવાળા થશે.

(શૉન્યા૦) વિશેષણસ્ય ત્રિત્વાદન્યપદાર્થસ્ય સંજ્ઞિનોઽપિ ત્રિત્વાદ્ યથાસંજ્ઞચેન સંજ્ઞાત્રય-સિદ્ધિરિત્યત આહ-યથાસંજ્ઞયમિતિ ।

અનુવાદ :- “એકદ્વિત્રિમાત્રા” સ્વરૂપ વિશેષણનું ત્રણપણું હોવાથી અન્યપદાર્થ સ્વરૂપ સંજ્ઞીનું (વર્ણોનાં સમૂહનું) પણ ત્રણપણું થાય છે. હવે સંજ્ઞીનું ત્રણપણું થાય છે અને સંજ્ઞા તો (દ્વસ્વ વગેરે) ત્રણ છે જ. આથી સંખ્યા અને વચન સમાન હોય તો “યથાસંજ્ઞયમ્ અનુદેશઃ સમાનાનામ્” ન્યાયથી સંજ્ઞા અને સંજ્ઞી વચ્ચે અનુક્રમ થશે. આથી જ બૃહદ્વૃત્તિમાં પંક્તિઓ લખી છે કે ઔ અંત સુધીનાં વર્ણો અનુક્રમે દ્વસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત સંજ્ઞાવાળા થાય છે. આ પ્રમાણે અનુક્રમ થતાં એકમાત્રાવાળા અ, ઇ, ઊ, ઋ, લૃ વર્ણો દ્વસ્વ સંજ્ઞાવાળા થશે. તથા આ, ઈ, ઋ, ઋ, લૃ, ઐ, ઓ, ઔ (બે માત્રાવાળા) વર્ણો દીર્ઘસંજ્ઞાવાળા થશે. તથા ત્રણ માત્રાવાળા અથી શરૂ કરીને ઔ સુધીનાં બધા જ વર્ણો પ્લુતસંજ્ઞાવાળા થશે. જેનો બહુવચનથી વર્ણનાં પાઠક્રમમાં સમાવેશ કરાયો છે.

(શૉન્યા૦) ऐदौताविति । अयमाशयस्तेषाम्-विश्लिष्टवर्णावैकारौकारौ, तयोश्च प्लुते विधीयमाने ऐ तिकायन ! औ पगव ! इत्यत्र परभागस्यैवेकारस्योकारस्य च विधीयते, प्लुतश्च त्रिमात्रो भवति, एका च मात्रा अवर्णस्येति मात्राचतुष्टयं भवति । अन्ये श्रीशेषराज इत्यर्थः ।

અનુવાદ :- તેઓનો આ આશય છે - એકાર અને ઔકાર બંને વિશ્લિષ્ટવર્ણ છે અર્થાત્ પૃથક્વર્ણના સમુદાય સ્વરૂપ છે. આથી એનો અવર્ણ અને ઇવર્ણ સ્વરૂપ પૃથક્ વ્યવહાર થઈ શકશે. તથા અવર્ણ + ઊવર્ણ થઈને ઔકાર થાય છે. આ પ્રમાણે ઔકારનો પણ પૃથક્ વર્ણ તરીકે વ્યવહાર થઈ શકશે. આ બંને વર્ણનું જો પ્લુત કરવું હોય તો પરભાગ એવા ઇવર્ણ અને ઊવર્ણનું જ પ્લુત થઈ શકશે તથા પૂર્વના અવર્ણની એક માત્રા ઉમેરતાં એકાર અને ઔકારની ચાર માત્રા થશે. આવું શેષરાજ નામના વૈયાકરણી માને છે. ऐ तिकायन ! તથા औ पगव ! આ બંને પ્રયોગમાં ऐ અને

ઔ ચાર માત્રાવાળા છે. જેના અર્થ અનુક્રમે છે હે ! ઇતિક ઋષિના પુત્ર તથા હે ! ગોવાળના પુત્ર એ પ્રમાણે થશે. આ બંને વર્ણોની ઉચ્ચારણ પદ્ધતિ નીચે પ્રમાણે હોવાથી અમે વિશ્લિષ્ટ સ્વરૂપ માનીએ છીએ. અ ઇ ૧ ૨ ૩ ત્રિકાયનઃ તથા અ ઓ ૧ ૨ ૩ પગવઃ આ પ્રમાણે માત્રા માત્રા માત્રા ૧ + ૩ = ૪ માત્રા થશે એવું શેષરાજ માને છે.

(શ૦ન્યા૦) પ્રપૂર્વાત્ “તક્ષૌ ત્વક્ષૌ તનૂકરણે” અતઃ પ્રતક્ષણં પૂર્વમ્ “પ્રાક્કાલે” [૫.૪.૪૭.] इति क्त्वा, “ગતિક્વન્યસ્તત્પુરુષઃ” [૩.૧.૪૨.] इति समासे “अनञः क्त्वो यप्” [૩.૨.૧૫૪.] इति यबादेशे प्रतक्ष्येति । असत्यौदन्ता इत्यनुवर्त्तने द्वयोरर्द्धमात्रिकयोर्व्यञ्जनयोरे-
કમાત્રિકત્વમસ્તીતિ હ્રસ્વાશ્રયો “હ્રસ્વસ્ય તઃ પિત્કૃતિ” [૪.૪.૧૧૩.] इति ताऽऽगमप्रसङ्गः, ઔદન્તાનુવર્ત્તને તુ તાઽઽગમો ન ભવતિ ।

અનુવાદ :- “પ્ર” ઉપસર્ગપૂર્વક “તક્ષ” અને “ત્વક્ષ” બંને છોલવું” અર્થમાં અથવા તો “પાતળું કરવું” અર્થમાં છે. આથી છોલવું અથવા તો પાતળું કરવા સ્વરૂપ ક્રિયા જો પહેલા થઈ હોય તો “પ્રાક્કાલે”. (૫/૪/૪૭) સૂત્રથી “ક્ત્વા” પ્રત્યય થતાં પ્ર + તક્ષ + ત્વા.” આ અવસ્થામાં “ગતિક્વન્યસ્તત્પુરુષઃ” (૩/૧/૪૨) સૂત્રથી ગતિતત્પુરુષ સમાસ થવાની પ્રાપ્તિ આવી. આ પ્રમાણે સમાસ કરતી વખતે “નજ્” સિવાયનાં અવ્યય જો પૂર્વપદમાં હોય તો “ત્વા” પ્રત્યયનો “યપ્” આદેશ “અનજઃ ક્ત્વો યપ્” (૩/૨/૧૫૪) સૂત્રથી થાય છે અને આમ “પ્રતક્ષ્ય” સામાસિક શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. જો “ઔદન્તા”ની અનુવૃત્તિ અગાઉનાં સૂત્રમાંથી આ સૂત્રમાં લાવવામાં ન આવે તો બે વ્યંજનનાં સમુદાયની એકમાત્રા થવાથી “ક્ષ” વ્યંજનની હ્રસ્વસંજ્ઞા થાત તથા હ્રસ્વ માનીને “હ્રસ્વસ્ય તઃ પિત્કૃતિ” (૪/૪/૧૧૩) સૂત્રથી “ત્” આગમનો પ્રસંગ આવત. આમ થાત તો “પ્રતક્ષ્ય” એવાં અનિષ્ટ રૂપની આપત્તિ આવત. પરંતુ “ઔદન્તા”ની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં આવવાથી સ્વર સ્વરૂપ વર્ણોમાં જ હ્રસ્વાદિ સંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થશે. માટે બે વ્યંજનનાં સમુદાયની ભલે એકમાત્રા થાય તો પણ હ્રસ્વસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવશે નહીં. આથી આવા પ્રસંગોમાં હવે ત્નો આગમ થશે નહીં.

(શ૦ન્યા૦) નન્વનુવર્ત્તમાનેઽપિ [“તનૂયી વિસ્તારે” અતઃ:] “તનેર્ડઃ” [उणा० ७४८.] सन्वच्चेति डऔ [तितउः] तस्य छत्रं तितउच्छत्रमिति । अत्राऽकारोकारसमुदायस्य द्विमात्रत्वाद् “अनाङ् माङो दीर्घाद्वा०” [१.३.२८.] इति द्वित्वविकल्पः स्याद्, नित्यं च द्वित्वमिष्यते । न च वाच्यम्-भवत्वपवादत्वाद् द्वित्वविकल्पः, तस्मिन् सत्यवयवह्रस्वाश्रयं द्वित्वं भविष्यति, यतः समुदाये कार्यं प्रति व्याप्रियमाणेऽवयवानां पारतन्त्र्यादव्यापारान्नैव ह्रस्वलक्षणद्वित्वप्रसङ्गः, *सकृद्गते विप्रतिषेधे* इति न्यायाद् वा ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- “ઔદન્તા”ની અનુવૃત્તિ ઉપરનાં સૂત્રમાંથી લાવવામાં આવશે તો પણ વિસ્તાર અર્થવાળા “તન્” ધાતુને “તનેર્ઙઃ” (ઙ્ઞાદિં ૭૪૮) સૂત્રથી “ઙ” પ્રત્યય થતાં તેમજ સન્વત્ થતા “તિતઙ” શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. હવે “તિતઙ”નું ષષ્ઠી એકવચન “તિતઙોઃ” થશે. હવે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસનાં નિમિત્તે “તિતઙોઃ છત્રમ્” આ બે પદો ભેગા થતાં “તિતઙછત્રમ્” આ પ્રમાણે સામાસિક શબ્દ થશે. અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થયો કે હ્રસ્વ સ્વર “ઙ”ને માનીને “છ”નું “સ્વરેષ્યઃ” (૧/૩/૩૦) સૂત્રથી નિત્ય દ્વિત્વ કરવું અથવા તો “અ” અને “ઙ”નાં સમુદાયને દીર્ઘ માનીને “અનાદ્માહો દીર્ઘાદ્ ...” (૧/૩/૨૮) સૂત્રથી “છ”ને વિકલ્પે દીર્ઘ કરવો ? “ઔદન્તા”ની અનુવૃત્તિ આગળનાં સૂત્રમાંથી આવવાથી “અ” તથા “ઙ” બંને હ્રસ્વ સ્વરો ભેગા થઈને બે માત્રા થવાથી “તિતઙ”માં અંતે દીર્ઘ સ્વર છે એવું મનાશે અને તેમ થતાં “અનાદ્માહો” (૧/૩/૨૮) સૂત્રથી “છ”નું દ્વિત્વ વિકલ્પે પ્રાપ્ત થશે. ખરેખર તો “છ”ની દ્વિત્વવિધિ નિત્ય ઈચ્છવા યોગ્ય છે.

પ્રતિપૂર્વપક્ષ :- (૧/૩/૩૦) સૂત્ર તથા (૧/૩/૨૮) સૂત્ર એ પ્રમાણે બંને સૂત્રમાંથી (૧/૩/૨૮) સૂત્ર અપવાદ સૂત્ર છે. અહીં સમુદાય સ્વરૂપ બે વર્ણોને દીર્ઘ માનીને ભલે દ્વિત્વ વિકલ્પની પ્રાપ્તિ આવે, પરંતુ અમે તો સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણોમાં પણ અવયવ પક્ષનો આશ્રય કરીને દ્વિત્વ કરીશું. આથી અવયવ પક્ષમાં તો “ઙ” સ્વર હ્રસ્વ હોવાથી (૧/૩/૩૦) સૂત્રથી “છ”ની દ્વિત્વવિધિ નિત્ય થશે.

પૂર્વપક્ષ :- સમુદાયમાં પણ અવયવોને માનીને “છ”ની દ્વિત્વવિધિ નિત્ય થશે એ પ્રમાણે કહેવું નહીં. કારણ કે વ્યાપારિત (વ્યાપારવાળાં) એવાં સમુદાયનાં વિષયમાં કાર્યની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે અવયવોનું પરાધીનપણું થાય છે. આથી સમુદાય સ્વરૂપ વર્ણોમાં અવયવોને અલગ માનીને વ્યાપાર (સૂત્રની પ્રવૃત્તિ) થઈ શકતો નથી. માટે હ્રસ્વને માનીને દ્વિત્વવિધિનો (નિત્ય એવી) પ્રસંગ આવશે નહીં જ. દા.ત. સમુદાય સ્વરૂપ વૃક્ષને સિંચન કરવાની ક્રિયા બતાવી હોય ત્યારે અવયવ સ્વરૂપ ડાળી, પાંદડા, થડ વગેરેને માનીને સિંચન ક્રિયા થતી નથી. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ “તિતઙ”માં સમુદાય સ્વરૂપ દીર્ઘ સ્વરને માનવામાં આવશે તો અવયવ સ્વરૂપ હ્રસ્વ સ્વર “ઙ”ને માનીને નિત્ય એવી દ્વિત્વવિધિ થશે નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- આ ઉત્તરપક્ષ બૃહત્પાસમાં આપવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ “ન્યાયાદ વા”માં જે વિકલ્પ લખવા દ્વારા બીજો હેતુ જણાવ્યો છે એનાં અનુસંધાનમાં અમે આ ઉત્તરપક્ષ જણાવ્યો છે.

સમુદાયનું કાર્ય હોતે છતે પણ ક્યાંક અવયવને માનીને પણ કાર્ય થાય છે. દા.ત. આખા પરિવારને જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું હોય ત્યારે જમાડવાની ક્રિયા તો દરેક વ્યક્તિદીઠ અલગ

અલગ થાય છે. એ પ્રમાણે અહીં પણ “તિત્ત” શબ્દમાં અવયવ સ્વરૂપ “ત્”ને મુખ્ય ગણીને “છ”નાં દ્વિત્વની નિત્યવિધિ (૧/૩/૩૦) સૂત્રથી પ્રાપ્ત થઈ જશે. માટે કોઈ આપત્તિ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- અહીં (૧/૩/૨૮) સૂત્ર અને (૧/૩/૩૦) સૂત્ર એમ બંને સૂત્રની વિધિ એકસાથે પ્રાપ્ત થયે છતે જો (૧/૩/૩૦) સૂત્રનો બાધ કરીને (૧/૩/૨૮) સૂત્રથી વિકલ્પ વિધિ કરવામાં આવે તો “સકૃદ્ભૂતે વિપ્રતિષેધે...” ન્યાયથી (૧/૩/૩૦) સૂત્રથી નિત્ય દ્વિત્વવિધિનો બાધ થઈ જવાથી “છ”નાં દ્વિત્વની નિત્યવિધિ થઈ શકશે નહીં. આ પ્રમાણે આપત્તિ તો હજી ઊભી જ છે.

(શ૦ન્યા૦) ન ચૈવંવિધે વિષયે *પુનઃ પ્રસજ્જવિજ્ઞાનમ્* ચ ભવતિ, નિત્ય-વિકલ્પયો-વિરોધાત્ પૂર્વેણ પરસ્ય બાધપ્રસજ્જાદિતિ, (યત્ર હિ પૂર્વો વિધિઃ પરં ન બાધતે, તત્ર પુનઃ પ્રસજ્જવિજ્ઞાનં ક્વચિદાશ્રીયતે) અત આહ-વર્ણનામિત્યાદિ । અયમભિપ્રાયઃ-દ્વયશ્ચ પદાર્થો જાતિર્વ્યક્તિશ્ચ । તત્ર વર્ણગ્રહણે જાતિગ્રહણાદ્ (‘પ્રતક્ષ્ય’ ઇતિ) વ્યજ્ઞનસંયોગસ્ય ‘તિત્ત’ ઇતિ સ્વરસમુદાયસ્ય (ચ) પ્રાપ્નોતિ, ઔદન્તાનુવૃત્ત્યા સમુદાયનિવૃત્તિર્વિધીયતે; વ્યક્તિરપિ પદાર્થોઽસ્તીત્યુક્તમ્, તત્ર વ્યક્તિ-પદાર્થેઽપ્યજ્ઞીક્રિયમાણે સમુદાયસ્ય ન ભવિષ્યતિ, નહિ સમુદાયો વ્યક્તિઃ, અત એવોક્તમ્-વર્ણનાં ચ હ્રસ્વાદિસંજ્ઞાવિધાનાત્;

અનુવાદ :- ઉત્તપક્ષ :- આ પ્રમાણે ઉપર ઉત્સર્ગથી નિત્ય એવી દ્વિત્વવિધિનો બાધ કરીને અપવાદથી (૧/૩/૨૮) સૂત્રથી “અ” અને “ઉ” બંનેનાં સમુદાયને દીર્ઘ માનીને વિકલ્પે દ્વિત્વવિધિ કરી તથા “સકૃદ્ભૂતે વિપ્રતિષેધે...” ન્યાયથી હ્રસ્વ સ્વરને માનીને નિત્ય દ્વિત્વવિધિ ન કરી... પરંતુ “સકૃદ્ભૂતે વિપ્રતિષેધે...” ન્યાયને અનિત્ય કરનાર એવો ન્યાય છે. “પુનઃ પ્રસજ્જ-વિજ્ઞાનમ્”. જો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો લક્ષ્યની સિદ્ધિ કરવા માટે એકવાર સ્પર્ધાથી બાધ પામેલું કાર્ય ફરીથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે એવું આ ન્યાય જણાવે છે. દા.ત. એકસરખાં પ્રભાવવાળા બે સ્વામીઓ હોય અને બંને સ્વામીનો નોકર એક જ હોય ત્યારે એ નોકર એક સ્વામીનું કાર્ય કરતી વખતે ભલે બીજા સ્વામીનું કાર્ય અટકી ગયું હોય તો પણ પહેલાં સ્વામીનું કાર્ય કરીને ફરીથી બીજા સ્વામીનું કાર્ય કરે જ છે. હા, બંને કાર્યો એક જ સમયે કરવાનાં હોય તેમજ વિરુદ્ધ દિશા સંબંધી હોય એવા સંજોગોમાં જ કરાયેલું એવું એક સ્વામીનું કાર્ય બીજા સ્વામીનાં કાર્યનો બાધ કરે છે. વ્યાકરણમાં “પ્રિયતિસૃણઃ કુલસ્ય” પ્રયોગમાં “ત્રિ” શબ્દમાં “ન્”નાં આગમનો બાધ કરીને “તિસૃ” આદેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ “તિસૃ” આદેશ પણ “આગમાત્ સર્વદેશઃ” ન્યાયથી કરવામાં આવ્યો છે. અહીં પ્રથમ બાધ પામેલ “ન્”નાં આગમની ફરીથી પ્રાપ્તિ “પુનઃ પ્રસજ્જવિજ્ઞાનમ્” ન્યાયથી થાય છે.

આ પ્રમાણે “પુનઃ પ્રસન્નવિજ્ઞાનમ્” ન્યાયથી “તિત્તઽચ્છત્રમ્” પ્રયોગમાં અપવાદમાર્ગનો બાધ કરીને ઉપસર્ગથી નિત્ય એવી દ્વિત્વવિધિ થવાથી લક્ષ્યની સિદ્ધિ થઈ જશે. પરંતુ અહીં ઉપરની જેમ આ વિષયમાં “પુનઃ પ્રસન્નવિજ્ઞાનમ્” ન્યાયથી નિત્ય એવી દ્વિત્વવિધિ પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહીં. કારણ કે નિત્યવિધિ અને વિકલ્પવિધિ બંને પરસ્પર વિરોધીવિધિ છે. જે “છ” વ્યંજનનું નિત્ય દ્વિત્વ કરવાનું છે તે જ “છ” વ્યંજનનું વિકલ્પે દ્વિત્વ કરવું હોય તો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી નિત્યવિધિનો બાધ કરીને વિકલ્પવિધિ કરવામાં આવે તો ફરીથી નિત્યવિધિ થઈ શકે નહીં. “પ્રિયતિસૃણઃ કુલસ્ય” પ્રયોગમાં તો “ત્રિ” શબ્દના “તિસૃ” આદેશની વિધિ અને “ત્રિ” અથવા “તિસૃ”થી પર “ન્”નાં આગમની વિધિ આ બંને વિધિ અલગ અલગ નિમિત્તોને માનીને થતી હતી. તેમજ બંને વિધિનાં સ્થાનીઓ પણ અલગ અલગ હતા. તેથી “પુનઃ પ્રસન્નવિજ્ઞાનમ્” ન્યાયથી ત્યાં બાધ પામેલા એવાં “ન્”નાં આગમની વિધિ ફરીથી થઈ. જ્યારે અહીં તો પૂર્વની વિધિ (૧/૩/૨૮ સૂત્રથી વિકલ્પે દ્વિત્વની વિધિ) પછીની વિધિથી (૧/૩/૩૦ સૂત્રથી નિત્ય દ્વિત્વની વિધિ) બાધ પામે છે. જ્યાં પૂર્વવિધિને પછીની વિધિ બાધ ન કરે ત્યાં જ “પુનઃ પ્રસન્નવિજ્ઞાનમ્” ન્યાય કોઈક સ્થાનોમાં આશ્રય કરાય છે. આથી જ “આચાર્ય ભગવંતે” બૃહદ્વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે વર્ણોની દ્વિસ્વ વગેરે સંજ્ઞાનું વિધાન હોવાથી “તિત્તઽચ્છત્રમ્” વગેરે પ્રયોગોમાં “અ” અને “ઽ” સ્વરૂપ વર્ણના સમુદાયની બે માત્રા હોતે છતે પણ દીર્ઘ સંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી દ્વિત્વનો વિકલ્પ થતો નથી. અમે તો પૃથગ્ પૃથગ્ વર્ણોની જ દ્વિસ્વ વગેરે સંજ્ઞાઓ માનીએ છીએ.

ઉપરોક્ત પંક્તિનો સંપૂર્ણ અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે. પદાર્થ બે પ્રકારનાં છે : (૧) જાતિ સ્વરૂપ પદાર્થ અને (૨) વ્યક્તિ સ્વરૂપ પદાર્થ. જો વર્ણનાં ગ્રહણમાં જાતિ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો “પ્રતક્ષ્ય” પ્રયોગમાં બે વ્યંજનનાં સંયોગની પણ દ્વિસ્વ સંજ્ઞા થઈ શકે. તેમજ “તિત્તઽ” પ્રયોગમાં સ્વરનાં સમુદાયની પણ દીર્ઘ સંજ્ઞા થઈ શકે. આ સૂત્રમાં “ઔદન્તા”ની અનુવૃત્તિ લાવવાથી સમુદાયની નિવૃત્તિ કરાય છે. અર્થાત્ વ્યક્તિપક્ષનો આશ્રય જ કરાય છે. કારણ કે અગાઉ અમે કહી જ ગયા છીએ કે વ્યક્તિ પણ પદાર્થ છે. વ્યક્તિ સ્વરૂપ પદાર્થ સ્વીકારાયે છતે હવે સમુદાયની દ્વિસ્વાદિ સંજ્ઞા થશે નહીં. કારણ કે સમુદાય એ વ્યક્તિ સ્વરૂપ પદાર્થ નથી. આવું જણાવવા માટે જ “આચાર્ય ભગવંતે” લખ્યું છે કે “વર્ણાનાં ચ હ્રસ્વાદિસંજ્ઞાવિધાનાત્” વર્ણો સંબંધી દ્વિસ્વ વગેરે સંજ્ઞાઓનું વિધાન હોવાથી “તિત્તઽચ્છત્રમ્” વગેરે પ્રયોગોમાં અ અને ઽકાર સ્વરૂપ વર્ણસમુદાય બે માત્રાવાળો હોવા છતાં પણ એવાં સમુદાય સંબંધી દીર્ઘસંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી અહીં દ્વિત્વનો વિકલ્પ નહીં થાય.

(શંન્યા૦) એક-દ્વિ-ત્રિમાત્રા इति विशेषणाच्चेह व्यक्तिपक्ष आश्रीयते; नहि जाते: परिमाणम्, न स्वरूपेण, एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या च जातिर्न समुदायव्यङ्ग्या, (नहि जाते: स्वरूपेण

પરિમાણમસ્તિ; ન ચ વ્યક્તિદ્વારકં જાતેઃ પરિમાણમાશ્રીયતે ઇતિ વક્તવ્યમ્, યત એકૈકવ્યક્તિ-
વ્યક્ત્યા હિ જાતિર્ન સમુદાયવ્યક્ત્યા; ન ચ મુખ્યે સમ્ભવતિ ગૌણકલ્પના જ્યાયસીતિ ભાવઃ ।
તથા સંહિતાપાઠોઽપ્યસ્તિ, યથા-“ઔદન્તાઃ સ્વરા એક-દ્વિ-ત્રિમાત્રા હ્રસ્વ-દીર્ઘ-પ્લુતાઃ” ઇતિ ।
તત્રાઽયમર્થઃ સમ્પદ્યતે-હ્રસ્વાદિસંજ્ઞયા વિધીયમાના ઔદન્તા વર્ણાઃ સ્વરસ્ય ભવન્તિ, ‘સ્વરાઃ’ ઇતિ
ષષ્ઠ્યર્થે પ્રથમાવિધાનાત્, “ઇન્ ડીસ્વરે૦” [૧.૪.૭૯.] ઇતિવત્, એવં ચ સ્થાનિનિયમાર્થા પરિભાષેયં
સમ્પદ્યતે ।

અનુવાદ :- અહીં “વર્ણો” એ અન્યપદાર્થ તરીકે છે. અને “એક-દ્વિ-ત્રિમાત્રા” એ વિશેષણ તરીકે છે. હવે એકમાત્રા, બે માત્રા અને ત્રણમાત્રા સ્વરૂપ વિશેષણનો આશ્રય કરાયો હોવાથી અહીં વ્યક્તિપક્ષનો આશ્રય કરાયો છે એવું માની શકાય છે. અર્થાત્ જુદા જુદા વર્ણોમાં પરિમાણ (સમયનું માપ) હોઈ શકે છે. જો જાતિપક્ષનો આશ્રય કરવામાં આવે, અર્થાત્ એકમાત્રાવાળો વગેરે સમુદાય હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત થાય છે એવું કહેવામાં આવે તો એ શક્ય નથી. જાતિનું પરિમાણ ક્યારે પણ હોતું નથી. સમયનું માપ વ્યક્તિનાં સંબંધમાં હોઈ શકે છે, પરંતુ જાતિનાં સંબંધમાં હોતું નથી. દા.ત. “અક્ષર”નો ઉચ્ચારણકાળ બતાવી શકાય છે. પરંતુ “અત્ત્વ” જાતિનો ઉચ્ચારણકાળ બતાવી શકાતો નથી. વર્ણી, જાતિનું પરિમાણ નથી. જાતિનું સ્વરૂપથી (આકૃતિથી) પરિમાણ નથી. જાતિની કલ્પના અનુચિત છે આ પ્રમાણે બૌદ્ધો કહે છે. કારણ કે જાતિને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવાતી નથી. તેમજ લવાતી નથી. કદાચ એવું કહેવામાં આવે કે વ્યક્તિ દ્વારા જાતિનું પરિમાણ આશ્રય કરાય છે, તો એ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ નહીં. કારણ કે એક એક વ્યક્તિ દ્વારા પ્રગટ થવા યોગ્ય એવી જાતિ સમુદાય દ્વારા પ્રગટ થઈ શકતી નથી. અર્થાત્ જાતિ સમુદાયથી વ્યક્ત થઈ શકતી નથી. વ્યક્તિપક્ષનો આશ્રય કરવાથી જો કાર્યની સંગતિ થઈ શકતી હોય તો ગૌણ પક્ષનો (જાતિપક્ષનો) આશ્રય કરવો યોગ્ય નથી. આ સૂત્રમાં હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત સંજ્ઞા જો વ્યક્તિપક્ષનો આશ્રય કરવાથી સંગત થઈ શકતી હોય તો જાતિપક્ષની (ગૌણ પક્ષની) કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી.

હવે આ સૂત્રને જો સંજ્ઞાસૂત્ર માનવામાં આવે તો એકમાત્રા, બે માત્રા અને ત્રણ માત્રાવાળાની અનુક્રમે હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ ત્યાં શંકા તો ઊભી જ રહે કે કયાં વર્ણોની હ્રસ્વાદિ સંજ્ઞા કરવી ? શું સ્વર સ્વરૂપ વર્ણોની કરવી કે વ્યંજન સ્વરૂપ વર્ણોની હ્રસ્વાદિ સંજ્ઞાઓ કરવી ? અથવા તો સ્વર અને વ્યંજનનાં સમુદાય સ્વરૂપ બધા જ વર્ણોની હ્રસ્વાદિ સંજ્ઞાઓ કરવી ? આ પ્રમાણે અહીં સ્થાનીનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. તેથી “ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ” સૂત્રનો આ સૂત્ર સાથે અભેદ સંબંધ (સંહિતા) પણ છે એવું “આચાર્ય ભગવંત” કહે છે. આથી આખું સૂત્ર આ

પ્રમાણે થશે, “ઔદન્તાઃ સ્વરા એક-દ્વિ-ત્રિમાત્રા હ્રસ્વ-દીર્ઘ-પ્લુતાઃ ।” વર્ણોનો પરસ્પર અત્યન્ત સંબંધ થાય તેને “સંહિતા” કહેવાય છે. નિયમથી જેનામાં એક જ પ્રયત્નથી ઉચ્ચારણપણું પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સંહિતા હોય છે. આ પ્રમાણેની સંહિતા એક પદમાં હોય છે તથા ધાતુ અને ઉપસર્ગમાં હોય છે, તેમજ સમાસમાં હોય છે. ઉપરોક્ત તમામ સ્થાનોમાં નિત્ય સંહિતા હોય છે. પરંતુ વાક્યમાં વિવક્ષા હોય તો સંહિતા હોય છે અને વિવક્ષા ન હોય તો સંહિતા હોતી નથી. અહીં (૧/૧/૪) સૂત્રનો સંબંધ કરવા દ્વારા બે સૂત્રનાં જોડાણ સ્વરૂપ જે નવું સૂત્ર અર્થનાં બોધ માટે પ્રાપ્ત થયું છે તેમાં વાક્યની અપેક્ષાએ સંહિતાની પ્રાપ્તિ “આચાર્ય ભગવંતે” કરાવી છે. આ સંહિતા કરવાનું પ્રયોજન સ્થાનીનું નિયમન કરવા માટે જ છે. જો (૧/૧/૪) સૂત્રનો સંબંધ આ સૂત્ર સાથે કરવામાં આવે તો “ઔ” અંત સુધીનાં સ્વરોની હ્રસ્વ વગેરે સંજ્ઞાઓ થશે. એ પ્રમાણે સ્થાનીનું નિયમન થઈ શકશે. આથી “આચાર્ય ભગવંતે” ન્યાસમાં લખ્યું છે કે, બંને સૂત્રોની સંહિતા કરવાથી આ પ્રમાણેનાં અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. “ઔ” અંત સુધીનાં સ્વરો જ હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત સંજ્ઞાવાળા થાય છે. અર્થાત્ “ઔ” અંત સુધીનાં વર્ણો કે જેની સ્વરસંજ્ઞા પડી છે એ સ્વરોની જ હ્રસ્વ વગેરે સંજ્ઞાઓ થાય છે.

સૂત્રમાં “સ્વરાઃ” પ્રથમા કરી છે, છતાં અહીં “સ્વરસ્ય” એ પ્રમાણે અર્થનો બોધ કરવામાં ષષ્ઠી વિભક્તિ શા માટે કરી ? એ શંકાનાં અનુસંધાનમાં “આચાર્ય ભગવંત” જણાવે છે કે, ષષ્ઠી અર્થમાં “સ્વરાઃ” શબ્દને પ્રથમાનું વિધાન થયું છે. જ્યાં જ્યાં અભેદ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં ષષ્ઠી અર્થમાં પ્રથમા સમજવી જોઈએ. દા.ત. “ઇન્ ડીસ્વરે લુક્” (૧/૪/૭૮) સૂત્રમાં “ઇન્” પ્રથમા હોવા છતાં પણ ષષ્ઠી અંતવાળો સમજવાનો છે. આથી “ઇન્”નો લુક્ થાય છે એવો અર્થબોધ થઈ શકશે.

જ્યાં જ્યાં અનિયમનો પ્રસંગ હોય ત્યાં ત્યાં સ્થાનીનું નિયમન કરવા માટે આ પરિભાષા પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં (૧/૧/૪) સૂત્રની સંહિતા કરવાથી સ્થાનીનું નિયમન થયું. અહીં એક, બે અને ત્રણ માત્રાવાળા કયા વર્ણોની હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત સંજ્ઞા થાય એ પ્રમાણે સ્થાનીનાં નિર્ણયમાં અનિયમ થતો હતો. તેથી સ્થાનીનું નિયમન કરવા માટે આગળનાં સૂત્રની સંહિતા કરવામાં આવી છે.

(શ૦ન્યા૦) ન ચૌદન્તાનાં વિધાયકમિદં લક્ષણમ્, તેષાં લક્ષણાન્તરેણ વિધાસ્યમાનત્વાત્; અનિયમપ્રસન્ને ચેયં નિયમં કરોતિ, તેન યત્ર સાક્ષાત્ સ્થાની ન નિર્દિષ્ટઃ “દીર્ઘશિચ્ચયડ્યક્વ્યેષુ ચ” [૪.૩.૧૦૮.] इत्येवमादौ तत्रोपतिष्ठते, તત્રાનિયમે પ્રસક્તે નિયમમેષા કરોતિ-સ્વરસ્યૈવ ન વ્યञ्जनस्येति, अतः स एवास्या विषयो वेदितव्यः, न तु यत्र साक्षात् स्थानी निर्दिश्यते “समानानां तेन दीर्घः” [१.२.१.] इत्यादिषु, अत्र ह्यनियमस्य प्राप्तिरेव नास्ति ।

અનુવાદ :- દરેક સૂત્રમાં ઉદ્દેશ્ય વિધેયભાવ હોય છે. દા.ત. “ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ” અહીં “ઔદન્તાઃ” એ ઉદ્દેશ્ય છે અને “સ્વરાઃ” એ વિધેય છે. આથી ઔ અંતવાળા વર્ણોની સ્વરસંજ્ઞા થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ સૂત્ર કંઈ સંહિતા કરવા દ્વારા ઔ અંત સુધીનાં વર્ણોની હ્રસ્વ વગેરે સંજ્ઞાઓ પાડતું નથી. પરંતુ સ્વરોની હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત સંજ્ઞા પાડે છે. આથી ઔ અંત સુધીનાં વર્ણોમાં સંજ્ઞાનું વિધાન કરનારું આ સૂત્ર નથી. પરંતુ સ્વરોની હ્રસ્વ વગેરે સંજ્ઞાનું વિધાન કરનારું આ સૂત્ર છે. ઔ અંત સુધીના વર્ણોની સ્વરસંજ્ઞા આગળના સૂત્રમાં કહેવાઈ ગઈ છે તથા ઔ અંત સુધીના વર્ણોમાં નામી, સમાન, સંધ્યક્ષર વગેરે સંજ્ઞાઓ હવે પછીના સૂત્રોથી વિધાન કરાશે. માટે જ અહીં લખ્યું છે કે આ સૂત્ર કાંઈ ઔ અંત સુધીના વર્ણો સંબંધી વિધાન કરનારું નથી. પરંતુ સ્વરોની હ્રસ્વ વગેરે સંજ્ઞાનું વિધાન કરનારું આ સૂત્ર છે.

જે જે સૂત્રમાં હ્રસ્વ, દીર્ઘ વગેરે વિધિઓ આવવાની છે ત્યાં ત્યાં કયા વર્ણોની હ્રસ્વાદિ વિધિઓ કરવી એનું કોઈ નિયમન હતું નહીં. સ્વરનું હ્રસ્વ દીર્ઘ કરવું કે વ્યંજનનું કરવું? વગેરે શંકાઓ ઉપસ્થિત થતી હતી. આથી તે તે સૂત્રોમાં અનિયમનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે છતે આ પરિભાષા સૂત્ર નિયમ કરે છે કે સ્વરની જ હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતવિધિ થાય છે પરંતુ વ્યંજનની થતી નથી. આથી સ્વર આ પરિભાષાનાં વિષય તરીકે જાણવા યોગ્ય છે. જે જે સૂત્રોમાં સાક્ષાત્ સ્થાનીઓનો નિર્દેશ કર્યો નથી છતાં દીર્ઘ વગેરે કાર્યો કહ્યા છે. તે તે સૂત્રોમાં સ્વરની ઉપસ્થિતિ સ્થાની તરીકે કરી લેવી. દા.ત. “દીર્ઘશિચ્ચયડ્યક્વ્યેષુ ચ” (૪/૩/૧૦૮) આ સૂત્રમાં “ચ્ચિ, યઙ્ વગેરે પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘવિધિ કહી છે. પરંતુ દીર્ઘ કોનું કરવું એ ન કહ્યું હોવાથી આ પરિભાષાની સહાયથી સ્થાનીનો બોધ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેથી હવે સ્વરની જ દીર્ઘવિધિ થઈ શકશે, એવો નિશ્ચય થઈ શકે છે. પરંતુ જ્યાં સાક્ષાત્ સ્થાની બતાવ્યા હોય ત્યાં આ પરિભાષા સહાય કરશે નહીં. દા.ત. “સમાનાનામ્ તેન દીર્ઘઃ” (૧/૨/૧) અહીં દીર્ઘવિધિ માટે સમાન સ્વરૂપ સ્થાનીઓ બતાવી જ દીધા છે. આથી (૧/૨/૧) સૂત્રમાં આ પરિભાષાની આવશ્યકતા નથી.

(શ૦ન્યા૦) તદુપસ્થાને ચ પ્રદેશેષુ “દીર્ઘશિચ્ચયડ્યક્વ્યેષુ ચ” [૪.૩.૧૦૮.] इत्यादौ द्वे षष्ठ्यौ प्रादुर्भवतः; धातोरेका षष्ठी, स्वरस्येति च द्वितीया । तत्र विशेषण-विशेष्यभावं प्रति कामचारात् स्वरस्य चान्तेऽपि सम्भवात् स्वरेण गृह्यमाणो धातुर्विशिष्यते-स्वरान्तस्य धातोरिति, तेन ‘चीयते’ इत्यादौ दीर्घो भवति, न तु ‘पच्यते’ इत्यादिषु । एवम् “क्लीबे” [२.४.९७.] इत्यादिषु स्वरेणाऽऽक्षिप्तं नाम विशिष्यते-स्वरान्तस्य नाम्न इति, तेन ‘अतिरि’ ‘अतिनु’ इत्यादिष्वेव ह्रस्वः । यदि तु नाम्ना स्वरो विशिष्येत-नाम्नो यः स्वर इति, तदा ‘सुवाग् ब्राह्मणकुलम्’ इति मध्यव्यवस्थितस्यापि स्वरस्य ह्रस्वः स्यात्, स्वरेण तु नाम्नि विशिष्यमाणे नाम्न इति स्थानषष्ठी भवति नावयवषष्ठी, तेन “षष्ठ्या०” [७.४.१०६.] अन्त्यस्य स्वरस्य ह्रस्वो

भवति । यत्र त्वन्ते स्वरस्यासम्भवः “क्रमः क्त्वि वा” [४.१.१०६.] “अहन् पञ्चमस्य क्विक्वडिति” [४.१.१०७.] “शम्सप्तकस्य श्ये” [४.२.१११.] “नि दीर्घः” [१.४.८५.] इत्यादिषु, तत्र स्वरं गृह्यमाणेन विशेषयिष्यामः-‘एषामवयवस्य स्वरस्य दीर्घो भवति’ इति मध्येऽपि भवति स्थानषष्ठ्यभावात् “षष्ठ्याऽन्त्यस्य” [७.४.१०६.] इत्यप्रवृत्तेरिति, अत एव तत्र व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं स्वरग्रहणं न क्रियते ।

अनुવાદ :- આ પરિભાષા જ્યાં ઉપસ્થિત થશે તે “દીર્ઘશિચ્ચયડ્યક્ષયેષુ ચ” (૪/૩/૧૦૮) વગેરે ઉદાહરણ સ્થળોમાં બે ષષ્ઠી વિભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એક ધાતુને ષષ્ઠી છે અને બીજી સ્વરને ષષ્ઠી છે. હવે અહીં વિશેષણ વિશેષ્યભાવમાં સ્વેચ્છા હોવાથી જો સ્વરને વિશેષણ સમજવામાં આવે તથા ધાતુને વિશેષ્ય સમજવામાં આવે તો સ્વર અંતવાળા ધાતુનો સ્વર ચ્ચિ, યદ્, વગેરે પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘ થાય છે. એવો અર્થ, પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં સ્વર વિશેષણ તરીકે હોવાથી “વિશેષણમન્તઃ” (૭/૪/૧૧૩) પરિભાષાથી સ્વરઅંતવાળો ધાતુ એ પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. આથી સ્વરાન્ત ધાતુનો સ્વર ક્ય વગેરે પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘ થતાં “ચીયતે” વગેરેમાં દીર્ઘવિધિ થઈ શકશે. જો ધાતુને વિશેષણ સમજવામાં આવે તો ધાતુ સંબંધી સ્વરની દીર્ઘવિધિ થતાં “પચ્”ને “ક્ય” લાગતાં “પાચ્યતે” પ્રયોગ થાત. પરંતુ અહીં આ પ્રમાણે બોધ કરવાનો ન હોવાથી “પચ્યતે” વગેરેમાં હવે દીર્ઘવિધિ થશે નહીં.

એ જ પ્રમાણે “ક્લીબે” (૨/૪/૮૭) વગેરે સૂત્રમાં દ્રસ્વવિધિનું કાર્ય કહ્યું છે. આ પ્રમાણે દ્રસ્વસંજ્ઞાનો સહારો લીધો હોવાથી તે તે સૂત્રોમાં સ્થાની તરીકે બે ષષ્ઠી પ્રાપ્ત થશે. એક “નામ્નઃ” અને બીજી “સ્વરસ્ય”. બંનેમાં વિશેષણવિશેષ્યભાવ કરવાથી અહીં “સ્વરસ્ય” વિશેષણ બનશે અને “નામ્નઃ” વિશેષ્ય બનશે. આથી અહીં પણ (૭/૪/૧૧૩) પરિભાષા સૂત્રથી સ્વરઅંતવાળા નામનાં સ્વરમાં જ દ્રસ્વવિધિ થશે. તેથી અતિરિ, અતિનુ વગેરે પ્રયોગોમાં જ દ્રસ્વવિધિ થશે.

જો નામ વિશેષણ બનત અને સ્વર વિશેષ્ય બનત તો નામ સંબંધી સ્વરમાં દ્રસ્વવિધિ થાત અને તેમ થાત તો સુવાગ્ બ્રાહ્મણકુલમ્ વગેરે પ્રયોગોમાં મધ્યમાં રહેલા “વાગ્”નાં “આ”નું પણ દ્રસ્વ થાત. જો સ્વરથી નામ વિશેષિત કરાય તો નામ્નઃ પ્રયોગમાં જે ષષ્ઠી છે તે સ્થાનષષ્ઠી કહેવાશે. અહીં સ્વર વિશેષણ બન્યું હોવાથી “વિશેષણમન્તઃ” પરિભાષાથી નામનાં અંતે રહેલો સ્વર જ લઈ શકાશે. આથી હવે “ષષ્ઠ્યા”... (૭/૪/૧૦૬) પરિભાષા સૂત્રથી નામનાં અંતમાં રહેલો સ્વર દ્રસ્વ થશે. જો નામને વિશેષણ અને સ્વરને વિશેષ્ય માનવામાં આવે તો અવયવ ષષ્ઠી થશે. આથી સ્વર જે જગ્યાએ હશે તેની જ દ્રસ્વાદિ વિધિઓ થશે. સ્વર વિશેષણ બને છે ત્યારે “વિશેષણમન્તઃ” પરિભાષાથી એનું ચોક્કસ સ્થાન નક્કી થાય છે. આમ, ચોક્કસ સ્થાન નક્કી થતું હોવાથી જ તેવી ષષ્ઠી સ્થાનષષ્ઠી કહેવાશે. અહીં સ્વરવડે નામ વિશેષિત થયું છે.

માટે સ્થાનષષ્ટી હોવાથી અંતમાં હ્રસ્વવિધિ થશે. પરંતુ જ્યાં અંતમાં સ્વરનો સંભવ નથી ત્યાં ગ્રહણ કરાતા એવાં નામ કે ધાતુવડે અમે સ્વરને વિશેષિત કરીશું. આથી નામ અથવા તો ધાતુ વિશેષણ થશે અને સ્વર વિશેષ્ય થશે. હવે જો સ્વર વિશેષ્ય થાય તો એવાં સ્વરનું સ્થાન નક્કી કરનાર કોઈ પરિભાષા નથી. આથી તેવાં સંજોગોમાં સ્વરો જ્યાં રહ્યા હશે ત્યાં હ્રસ્વાદિ વિધિઓ થશે. અહીં સ્વરને ષષ્ટી છે તે અવયવ ષષ્ટી કહેવાશે. હવે જ્યાં અંતમાં અવયવનો સંભવ નથી ત્યાં સ્થાન ષષ્ટીનો અભાવ થાય છે અને તેવાં સ્થાનોમાં જ્યાં સ્વર હશે ત્યાં દીર્ઘ વગેરે વિધિઓ થશે. દા.ત. “ક્રમઃ કિત્વ વા” (૪/૧/૧૦૬) તથા “અહન્ પઞ્ચમસ્ય ક્વિક્કિઙ્કિતિ” (૪/૧/૧૦૭), “શમ્સપ્તકસ્ય સ્યે” (૪/૨/૧૧૧) તથા “નિ દીર્ઘઃ” (૧/૪/૮૫) વગેરે સૂત્રોમાં ગ્રહણ કરાતા નામ અને ધાતુવડે સ્વર વિશેષિત થાય છે. આથી સ્વર વિશેષ્ય થવાથી અવયવષષ્ટી થાય છે અને અવયવ ષષ્ટી થવાથી તે તે નામો કે ધાતુઓમાં સ્વરો જ્યાં હશે (જે સ્થાનોમાં હશે) તે તે સ્થાનોમાં રહેલાં સ્વરોમાં હ્રસ્વાદિ વિધિઓ થશે. આ સૂત્રોમાં “ષષ્ટ્યાન્તસ્ય” (૭/૪/૧૦૬) પરિભાષાની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આમ, આ પરિભાષાથી જ તે સૂત્રોમાં દીર્ઘ વગેરે વિધિઓ વ્યંજનની નહીં થાય. માત્ર સ્વરની જ થશે એવું જણાવવા માટે કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નથી. અર્થાત્ તે તે સૂત્રોમાં વ્યંજનની નિવૃત્તિ કરવા માટે સ્વર ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો નથી.

(શ૦ન્યા૦) યદ્યેવં ‘દ્યૌઃ’ ‘પન્થાઃ’ ‘સઃ’ इत्यादिष्वस्या उपस्थानाद् व्यञ्जनस्यौत्वादि न प्राप्नोति, अत्रोच्यते-लिङ्गवती चेयं परिभाषा, यत्र ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतग्रहणं तत्रोपतिष्ठते, एवं च संज्ञया विधानेऽयं नियमः, न सर्वत्र । कथमयमर्थो लभ्यत इति चेद्, उच्यते-औदन्तानां स्वयमेवोपात्तत्वाद् ह्रस्वादि-शब्दा नेह तदुपस्थापने व्याप्रियन्ते; ततश्च स्वरूपपदार्थकाः सन्तो विधीयमानानामौदन्तानां विशेषणभावमुपयन्ति । तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते-स्वरस्य स्थाने औदन्ता भवन्ति, ह्रस्व-दीर्घ-प्लुता इत्येवं-संज्ञा विधीयमानाः, “दिव औः सौ” [२.१.११७.] इत्येवमादिभिस्त्वौकारादयः स्वरूपेण विधीयन्ते न ह्रस्वादिसंज्ञया इति लिङ्गाभावादुपस्थानाभावाद् व्यञ्जनस्य स्थाने भवन्ति; न स्वरस्येति सर्वं समञ्जसमिति । एतन्मूलश्चायं न्यायः *स्वरस्य ह्रस्व-दीर्घ-प्लुता* इति सुखार्थमाचार्यैः पठ्यत इति ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- હવે હ્રસ્વ, દીર્ઘ વગેરે વિધિઓ સ્વર સંબંધી જ થઈ શકે. ત્યાં જો સ્વર વિશેષણ તરીકે હશે તો સ્થાનષષ્ટી દ્વારા અંતમાં હ્રસ્વાદિ કાર્ય થશે તથા સ્વર જો વિશેષ્ય હશે તો અવયવ ષષ્ટી દ્વારા મધ્યમાં પણ હ્રસ્વાદિ કાર્ય થશે. આ સંજોગોમાં ઔ વગેરે કાર્ય જો સૂત્રોમાં બતાવવામાં આવ્યા હશે તો તે તે કાર્યો પણ સ્વર સંબંધી જ થવા જોઈએ. પરંતુ વ્યંજન સંબંધી થવા જોઈએ નહીં અને તેમ છતાં “દિવ ઔઃ સૌ” (૨/૧/૧૧૭) સૂત્ર પ્રમાણે “વ”નો “ઔ” નહીં જ થવો જોઈએ અને આમ થવાથી “દ્યૌઃ” પ્રયોગ થઈ શકશે નહીં. આમ, આ

પરિભાષા જો બધે જ પ્રાપ્ત થશે તો “ઔ:”, “અઃ”, તથા “સઃ” વગેરે પ્રયોગોમાં વ્યંજન સંબંધી ઔ, આ તથા અ વગેરે કાર્યો થવા જોઈએ નહીં. છતાં પણ વ્યંજન સંબંધી જ ઔ વગેરે કાર્યો થયા છે. આમ કેમ ? દા.ત. નૂનો આ તથા ઢૂનો અ વગેરે કાર્યો થયા છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ શંકાનો જવાબ આપતાં “આચાર્ય ભગવંતશ્રી” કહે છે કે, આ પરિભાષા લિંગવાળી છે. આથી જ્યાં જ્યાં હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત સ્વરૂપ લિંગનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું હશે તે તે સૂત્રોમાં જ સ્થાની તરીકે સ્વરનું ગ્રહણ થઈ શકશે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત સિવાય કોઈપણ કાર્યોનું (ઔ વગેરેનું) ગ્રહણ થયું હશે ત્યાં સ્થાની તરીકે સ્વરની ઉપસ્થિતિ થશે નહીં. હવે “દિવ ઔઃ સૌ” (૨/૧/૧૧૭) સૂત્ર તેમજ પથિન્-મથિનૃમુક્તઃ સૌ (૧/૪/૭૬) સૂત્ર તથા “આદ્વેરઃ” (૨/૧/૪૧) સૂત્રમાં ‘ઔ’, ‘આ’ અને ‘અ’ સ્વરૂપ કાર્યોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે. આથી હવે સ્થાની તરીકે સ્વર ગ્રહણ કરવા જોઈએ એવો નિયમ અહીં રહેશે નહીં. જો હ્રસ્વ, દીર્ઘ કે પ્લુત કાર્ય સ્વરૂપે લીધા હોત તો સ્થાની તરીકે સ્વર જ લેવાત. પરંતુ હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત કાર્ય સ્વરૂપે ન હોવાથી હવે વ્યંજનનું પણ “ઔ” વગેરે કાર્ય થઈ શકશે.

પૂર્વપક્ષ :- જ્યાં જ્યાં હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત સ્વરૂપ કાર્ય હશે ત્યાં ત્યાં સ્થાની તરીકે સ્વર ઉપસ્થિત થશે એવું આપ કેવી રીતે કહો છો ?

ઉત્તરપક્ષ :- “દિવ ઔઃ સૌ” (૨/૧/૧૧૭) વગેરે સૂત્રોમાં કાર્ય સ્વરૂપે “ઔ” વગેરેનું સાક્ષાત્ ગ્રહણ કરાયું છે. આ ઔ વગેરેને કાર્ય સ્વરૂપે સમજવા માટે હ્રસ્વ વગેરે શબ્દોને વ્યાપારવાળા કરાયા નથી. તે તે સૂત્રોમાં ઔ, આ, અ વગેરેને સાક્ષાત્ કાર્ય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરાયા છે. માટે હવે સ્થાની તરીકે સ્વરની જ આવશ્યકતા તે તે સૂત્રોમાં આ પરિભાષાથી રહેશે નહીં. જો કાર્ય સ્વરૂપે સાક્ષાત્ હ્રસ્વ વગેરેને ગ્રહણ કરાયા હોત તો આ પરિભાષાથી હ્રસ્વ-વગેરે કાર્યનાં સ્થાની તરીકે સ્વરસંજ્ઞાને ગ્રહણ કરી શકાત.

“તતશ્ચ સ્વરૂપપદાર્થકા... ઉપયન્તિ ।” આ પંક્તિનો અર્થ કરવા માટે નીચેની ચર્ચા સમજવી આવશ્યક છે. “દીર્ઘશિચ્ચયઙ્યક્વ્યેષુ ચ” (૪/૩/૧૦૮) સૂત્રમાં દીર્ઘ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી સ્થાની તરીકે આ પરિભાષાથી સૌ પ્રથમ સ્વરની ઉપસ્થિતિ થશે અને ત્યારબાદ સ્વર સ્વરૂપ સ્થાની તરીકે ઔ અંત સુધીનાં વર્ણોની ઉપસ્થિતિ થશે. આ પ્રમાણે જેનાં સંબંધમાં કાર્ય કરવાનું છે તે (અથા ઔ સુધીનાં સ્વરો) સ્વ સ્વરૂપે ઉપસ્થિત થતા નથી. પરંતુ પર સ્વરૂપે (સ્વર શબ્દ દ્વારા) ઉપસ્થિત થાય છે. તેથી જ્યાં જ્યાં હ્રસ્વ વગેરે શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું હશે ત્યાં ત્યાં સ્થાની તરીકે સ્વરો ઉપસ્થિત થશે. અર્થાત્ હ્રસ્વ વગેરે વિધિઓનો વિશેષણભાવ સ્વરોમાં પ્રાપ્ત થશે. (સ્વરોની હ્રસ્વ વગેરે વિધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એવું વિધાન હોવાથી સ્વરો વિશેષણ કહેવાશે અને હ્રસ્વ વગેરે વિધિઓ વિશેષ્ય કહેવાશે.) જ્યારે અહીં ઔ, આ, અ વગેરે કાર્યો કહ્યા હોવાથી

સ્વર સ્વરૂપ સ્થાની ઉપસ્થિત થશે નહીં. પરંતુ વ, ન, દ્ વગેરે સાક્ષાત્ સ્વરૂપવાળા સ્થાનીઓ જ ઉપસ્થિત થાય છે. હવે પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવો. સ્વરૂપ પદાર્થવાળા એવાં વ, ન, તથા દ્ વગેરે સ્થાનીઓ જ વિધાન કરાતા એવાં ઔ, આ અને અ વગેરે કાર્યોનાં વિશેષણભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ ઔ વગેરે કાર્યસંબંધમાં સ્થાનીઓ સ્વસ્વરૂપે જ (વ, ન તથા દ્ સ્વરૂપે જ) ઉપસ્થિત થાય છે.

હવે અહીં આ પ્રમાણે અર્થનો સંબંધ કરાય છે. જ્યાં જ્યાં હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત એ પ્રમાણે સંજ્ઞાકાર્ય તરીકે વિધાન કરાશે ત્યાં ત્યાં જ સ્થાની તરીકે સ્વરનાં સ્થાનમાં ઔ અંત સુધીનાં વર્ણોનું ગ્રહણ થશે. જ્યારે “દિવ ઔઃ સૌ” (૨/૧/૧૧૭) વગેરે સૂત્રોમાં તો ઔકાર વગેરે કાર્યો જ સ્વરૂપથી વિધાન કરાય છે. હ્રસ્વ વગેરે કાર્યો વિધાન કરાતા નથી. આ પ્રમાણે લિંગ સ્વરૂપ હ્રસ્વ વગેરેનો અભાવ થવાથી સ્થાની તરીકે સ્વરનો પણ અભાવ થશે અને સ્થાની તરીકે સ્વરનો અભાવ થવાથી અહીં વ્યંજનની પણ ઔ વગેરે વિધિઓ થાય છે. પરંતુ સ્વરની જ ઔ વગેરે વિધિઓ થશે એવો આગ્રહ રાખી શકાશે નહીં. આ પ્રમાણે બધું સુસંગત થાય છે.

આવા અભિપ્રાયને ધ્યાનમાં રાખીને “સ્વરસ્ય હ્રસ્વદીર્ઘપ્લુતાઃ” એ પ્રમાણેનો ન્યાય “આચાર્ય ભગવંતે” સુખપૂર્વક અર્થની પ્રાપ્તિને નિમિત્તે કહ્યો છે.

(શ૦ન્યા૦) નનુ તથાપિ સન્ધ્યક્ષરાણાં હ્રસ્વશાસને એકારૌકારયોઃ પ્રશ્નિષ્ટાવર્ણત્વાત્ (પાંસૂદકવદત્યન્તમીલિતાવર્ણત્વાદિત્યર્થઃ) પ્રશ્નિષ્ટૌ વર્ણૌ અર્ધ એકારોઽર્ધ ઓકારશ્ચ પ્રાપ્નોતિ આસન્નતરત્વાદિતિ; એકારૌકારયોશ્ચ વિશ્નિષ્ટાવર્ણત્વાન્માત્રાઽવર્ણસ્ય માત્રા ઇવર્ણોવર્ણયોઃ, તયોશ્ચ હ્રસ્વશાસને કદાચિદવર્ણ સ્યાત્, કદાચિદિવર્ણોવર્ણ, ઇકારોકારાવેવ ચેષ્યેતે, ‘અતિહિ, અતિગુ, અતિરિ, અત્તિનુ’ ઇતિ, તત્ત્વ યત્નમન્તરેણ ન સિદ્ધ્યતિ ।

અનુવાદ :- હવે જ્યાં જ્યાં હ્રસ્વાદિ કાર્ય કાર્યસ્વરૂપે ગ્રહણ કરાયું હશે ત્યાં ત્યાં સ્થાની તરીકે ચૌદ સ્વરોનું ગ્રહણ કરી શકાશે. પરંતુ જ્યારે દીર્ઘ સ્વરૂપ સ્વરનું હ્રસ્વકાર્ય કહેવામાં આવ્યું હશે અને તે પરિસ્થિતિમાં સમાન સ્વરો પોતાનાં સ્વરૂપથી બે માત્રાવાળા છે અને ત્યાં એક માત્રાવાળા સમાન સ્વરોની પણ પ્રાપ્તિ થઈ શકતી હોવાથી સહેલાઈથી હ્રસ્વકાર્ય થઈ શકશે. પરંતુ સ્થાની તરીકે સન્ધ્યક્ષર સ્વરૂપ સ્વરો હશે તે તો સન્ધિ દ્વારા બન્યા હોવાથી તેમજ બધા જ સન્ધ્યક્ષરો દીર્ઘ સ્વરૂપવાળા હોવાથી તે તે દીર્ઘ સન્ધ્યક્ષરોનાં સ્થાનમાં એક માત્રાવાળા કયા સ્વરોને હ્રસ્વ સમજવા ? એવી શંકાનાં અનુસંધાનમાં પૂર્વપક્ષ ઉપસ્થિત થયો છે.

પૂર્વપક્ષ :- સન્ધ્યક્ષર બે સ્વરૂપવાળા છે : (૧) પ્રશ્નિષ્ટ સ્વરૂપવાળા જે “એ” અને “ઓ” છે. અહીં પ્રશ્નિષ્ઠ વર્ણો શબ્દને બદલે પ્રશ્નિષ્ટ વર્ણો શબ્દ હોવો વધારે ઊચિત જણાય છે. કૈયટ

વગેરેની અલગ અલગ ટીકાઓમાં ભૂતકૃદન્તનાં ત વાળો પ્રયોગ જ જોવા મળે છે. આથી પ્રશ્નિષ્ટ શબ્દને માનીને જ અમે અહીં અર્થ કરીએ છીએ. હવે પૂર્વપક્ષનો પ્રશ્ન શરૂ કરીએ છીએ.

સન્ધ્યક્ષરોની દ્રસ્વવિધિ કરવાની હોય ત્યારે એકાર અને ઓકારની દ્રસ્વવિધિ તરીકે અનુક્રમે અર્ધ એકાર અને અર્ધ ઓકાર પ્રાપ્ત થાય છે. એકાર અને ઓકાર બે માત્રાવાળા હોવાથી દ્રસ્વવિધિ કરવી હોય ત્યારે એક માત્રાવાળા એકાર અને ઓકાર કરવા પડશે. આનું કારણ આ પ્રમાણે છે. મૂળથી સન્ધ્યક્ષરો બે માત્રાવાળા છે. તેની દ્રસ્વવિધિ કરવી હોય તો એકાર બે માત્રાવાળો હોવાથી એક માત્રાવાળો અર્ધ એકાર દ્રસ્વ થઈ શકે. બીજું અવર્ણ + ઇવર્ણ ભેગા થઈને એકાર થાય છે તથા અવર્ણ + ઉવર્ણ ભેગા થઈને ઓકાર બને છે. વળી, તે ધૂળ અને પાણીની જેમ અત્યંત એકમેક થયેલાં છે. અહીં એકાર અને ઓકારનાં અવયવોને માનીને જો દ્રસ્વવિધિ કરવામાં આવે તો એકારની દ્રસ્વવિધિ ક્યાંતો ઇ થઈ શકે અથવા તો અ થઈ શકે. તેમજ ઓકારની દ્રસ્વવિધિ ક્યાંતો ઊ થઈ શકે અથવા તો ઓ થઈ શકે. પરંતુ એકાર બે માત્રાવાળો અને તાલવ્ય સ્થાનવાળો છે. આથી “આસન્ન” પરિભાષાથી જો એકારનું દ્રસ્વ ઇકાર માનવામાં આવે તો વર્ણને અવયવ દ્વારા ભેદવાળો માનવો પડે. આથી પ્રશ્નિષ્ટ એવું તેનું સ્વરૂપ રહી શકશે નહીં. એકાર મૂળથી જ અત્યંત અભિન્ન વર્ણ છે. જેનો અવયવ દ્વારા ભેદ થઈ શકે નહીં. આથી એકારનું અત્યંત આસન્નપણું અર્ધ એવા એકારમાં જ પ્રાપ્ત થશે. તે જ પ્રમાણે ઓકારનું અત્યંત આસન્નપણું અર્ધ એવા ઓકારમાં જ પ્રાપ્ત થશે.

તથા એકાર અને ઓકાર વિશ્લિષ્ટ વર્ણપણાંથી આ પ્રમાણે વિભાજિત થાય છે. અવર્ણ + ઇવર્ણ = એ તથા અવર્ણ + ઉવર્ણ = ઔ. આમ થતા અવર્ણની એક માત્રા ગણાશે. તથા પરભાગ ઇ અને ઊ વર્ણની એક માત્રા ગણાશે. આ પ્રમાણે બે માત્રાવાળા એ અને ઔની દ્રસ્વવિધિમાં ક્યારેક દ્રસ્વ સ્વરૂપ અવર્ણ થશે તેમજ ક્યારેક દ્રસ્વસ્વરૂપ ઇ વર્ણ કે ઊ વર્ણ થશે. અને ઇચ્છાય છે તો ઇકાર અને ઉકાર. દા.ત. અતિરિ, અતિગુ, અતિહિ, એ અતિનુ. હવે સન્ધ્યક્ષરોની દ્રસ્વવિધિમાં બીજો કોઈ પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે તો માત્ર દ્રસ્વ ઇ અને દ્રસ્વ ઊ સ્વરૂપ વિધિ પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહીં. કેમ કે દ્રસ્વ ઇ કે ઊને પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તો શંકા તો ઊભી જ રહે છે કે “અ” શા માટે નહીં ? આથી એ અને ઔની અનુક્રમે માત્ર દ્રસ્વ ‘ઇ’ અને દ્રસ્વ ‘ઉ’ વિધિ જ પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહીં. આમ છતાં “અતિરે”નું દ્રસ્વ “અતિરિ” જ ઇચ્છાય છે. તે જ પ્રમાણે “અતિગુ” વગેરેમાં પણ ‘ઉ’ જ ઇચ્છાયો છે. તો આમ કેમ થયું ?

(શબ્દાંશ) ઉચ્યતે-એકારસ્ય તાલવ્યત્વાત્ તાલવ્ય ઇકાર આસન્નત્વાદ્ ભવિષ્યતિ, ઓકારસ્ય ત્વોષ્ઠ્યસ્ય ઓષ્ઠ્ય ઉકારો ભવિષ્યતિ ।

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ :- તમે કહેલી આપત્તિ આવતી નથી. કેમ કે એકાર બે માત્રાવાળો તાલવ્ય સ્થાનવાળો છે. જ્યારે ઈકાર એક માત્રાવાળો તાલવ્ય સ્થાનવાળો છે.

આથી સ્થાનથી આસન્નપણું હોવાથી અને પ્રમાણથી પણ બેને બદલે એકમાત્રા સ્વરૂપ હોવાથી એકારનું દ્રસ્વ, ઈકાર પ્રાપ્ત થશે જ. આ જ પ્રમાણે ઓકારનું દ્રસ્વ, ઊકાર થશે જ. જો અકાર સ્વરૂપ દ્રસ્વ કરવામાં આવે તો માત્રાથી એકપણું પ્રાપ્ત થઈ શકશે. પરંતુ અકાર કંઠ્ય હોવાથી સ્થાનથી આસન્નપણું થશે નહીં. આથી જ અકાર સ્વરૂપ દ્રસ્વવિધિ બંનેમાં થશે નહીં.

(શૉન્યા૦) નનુ ચોક્તમાસન્નતરત્વાદર્દ્ધ એકારોઽર્દ્ધ ઓકારશ્ચ પ્રાપ્નોતિ, સત્યમુક્તમ્, કેવલં ન તૌ સ્તઃ, યૌ સ્તસ્તાવેવ ભવિષ્યતઃ, નૈવ લોકેઽન્યત્ર ચાર્દ્ધ એકાર અર્દ્ધ ઓકારો વાઽસ્તિ, ઈકારૌકારયોસ્તૂત્તરભૂયસ્ત્વાદવર્ણં ન ભવિષ્યતિ, ભૂયસી માત્રેવર્ણોવર્ણયોઃ, અલ્પીયસી માત્રાઽવર્ણસ્યેતિ । તથાહિ-એકારઃ કણ્ઠ્ય-તાલવ્યઃ, ઔકારઃ, કણ્ઠ્યૌષ્ઠ્યઃ, ન ચ તથાવિધો હ્રસ્વોઽસ્તીત્યવયવાસન્નેન ભવિતવ્યમ્, ભૂયસાઽવયવેન વ્યપદેશો ભવતિ, તદાત્મક એવ હિ સમુદાયો લક્ષ્યતે, ઇતીદુતાવેવ ભવતઃ, (અર્ધમાત્રાઽવર્ણસ્યાધ્યર્ધમાત્રેવર્ણોવર્ણયોઃ, ભૂયસા ચ વ્યપદેશો મલ્લ-ગ્રામાદિવદિતીકારોકારાવેવ ભવિષ્યતઃ) લોકેઽપિ હિ ભૂયસા વ્યપદેશો દૃશ્યતે, તદ્વથા-“બ્રાહ્મણ-ગ્રામ આનીયતામિત્યુચ્યતે, તત્ર ચાવરતઃ પઞ્ચકારુકી ભવતીતિ” ઇમમેવ ન્યાયં ચેતસિ સમ્પ્રધાય શિક્ષાયામેકારૈકારૌ તાલવ્યૌ, ઓકારૌકારૌ ચ કણ્ઠ્યાવિતિ વક્ષ્યામઃ । એતન્મૂલશ્ચાયં વા ન્યાયો ધ્યેયઃ *સન્ધ્યક્ષરાણામિદુતૌ હ્રસ્વાદેશાઃ* ઇતિ ॥૫॥

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- ખરેખર તો દ્રસ્વ તરીકે તો અર્ધ એકાર અને અર્ધ ઓકાર જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રમાણે આ વિવૃત્તકરણ પ્રયત્ન અને કંઠ્ય સ્થાનવાળો હોવાથી આસન્ન પરિભાષાથી વિવૃત્તકરણ પ્રયત્ન અને કંઠ્ય સ્થાનવાળા અકારની દ્રસ્વ તરીકે પ્રાપ્તિ કરાવે છે. એ જ પ્રમાણે વિવૃત્તતર પ્રયત્નવાળા અને તાલવ્ય સ્થાનવાળા એકારનું દ્રસ્વ, એ જ વિવૃત્તતર પ્રયત્નવાળા અને તાલવ્ય સ્થાનવાળો એવો અર્ધ એકાર જ થશે. એ જ પ્રમાણે ઓકારનું દ્રસ્વ પણ અર્ધ ઓકાર જ થશે. આ આગળ અમે કહી જ ગયા છીએ.

ઉત્તરપક્ષ :- આપનું કહેવું યોગ્ય જ છે. પરંતુ એક માત્રાવાળો અર્ધ એકાર અને અર્ધ ઓકાર સંભવતો નથી. જો એક માત્રાવાળો અર્ધ એકાર અને અર્ધ ઓકાર હોત તો લાઘવ હોવાથી “આચાર્ય ભગવંતે” ઔ અંત સુધીનાં સ્વરોની જેમ અર્ધ એકાર અને અર્ધ ઓકારનો ઉપદેશ વર્ણની પરિપાટીમાં કર્યો જ હોત.

પૂર્વપક્ષ :- સામવેદમાં સાત્યસુગ્રીય તથા રાણાયનીય શાખાઓનું અધ્યયન કરવાવાળાઓ અર્ધ એકાર અને અર્ધ ઓકારનું અધ્યયન કરે છે. દા.ત. સામવેદની પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે. સુજાતે એશ્વસૂનૃતે, અધ્વર્યો ઓદ્રિભિઃ સૂતમ્, શુક્રં તે એન્યદ્, યજતં તે એન્યત્, આ ચાર ઉદાહરણમાં અર્ધ એકાર અને અર્ધ ઓકાર છે. તો પછી આપ કેવી રીતે કહો છો કે અર્ધ એકાર અને અર્ધ ઓકાર હોતા જ નથી ?

(આ પૂર્વપક્ષ ન્યાસમાં પંક્તિઓ દ્વારા જણાવ્યો નથી. પરંતુ મહાભાષ્યમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. જે હવે પછીની “નૈવ લોકે”... સ્વરૂપ ન્યાસની પંક્તિ સમજવા માટે ઉપકારક થાય છે.)

ઉત્તરપક્ષ :- સામવેદીઓનો પોતાનો સંપ્રદાય છે. જે શાસ્ત્રવિશેષનું અધ્યયન કરવાવાળો સમુદાય હોવાથી પરિષદ અથવા તો પર્યદ્ કહેવાય છે. આ શબ્દને “પ્રવ” અર્થમાં “અણ” પ્રત્યય થવાથી “પારિષદ” શબ્દ બને છે. આથી પારિષદીકૃતિ કહેવાશે. આ પ્રમાણે અર્ધ એકાર અને અર્ધ ઓકાર ચોક્કસ સમુદાયથી અન્યત્ર તથા લોકમાં જોવામાં આવતો નથી. આમ, અમુક ચોક્કસ સંપ્રદાયની માન્યતા હોવાથી બધે જ અર્ધ એકાર અને અર્ધ ઓકાર દ્રશ્યવિધિ તરીકે થતા નથી.

એકાર તથા ઔકારનું વિશ્લિષ્ટવર્ણપણું છે. અવર્ણ + ઇવર્ણ = એ તથા અવર્ણ + ઉવર્ણ = ઔ. આ એકાર અને ઔકારનું વિશ્લિષ્ટવર્ણપણું છે (પૃથક્ વર્ણપણું છે). જે બે વર્ણો ભેગા થયા પછી પણ પૃથક્ અસ્તિત્વ જાળવી રાખે તેને વિશ્લિષ્ટવર્ણ કહેવાય છે. દા.ત. ખીચડી. દાળ અને ચોખા ભેગા થયા પછી ખીચડી બને છે. આ ખીચડી બન્યા પછી પણ દાળ અને ચોખા પોતાનું પૃથક્ અસ્તિત્વ તો જાળવી જ રાખે છે. આ બંને વર્ણોનું દ્રશ્ય કાર્ય કરવું હોય તો દ્રશ્ય તરીકે કયું કાર્ય કરવું એનો અનુસંધાનમાં જણાવે છે કે આ બંને વર્ણના ઉત્તરના અવયવો અનુક્રમે ઇકાર અને ઉકાર અધિકપણાવાળા હોવાથી એકારનું દ્રશ્ય હ થશે તેમજ ઔકારનું દ્રશ્ય ઊ થશે જ્યારે પૂર્વમાં રહેલો અવર્ણ ઓછી માત્રાવાળા હોવાથી દ્રશ્ય તરીકે થશે નહીં.

તે આ પ્રમાણે છે - એકાર કંઠ્ય-તાલવ્ય સ્થાનવાળો છે તથા ઔકાર કંઠ્ય-ઓષ્ઠ્ય સ્થાનવાળો છે. હવે આ બંને વર્ણનું જો દ્રશ્ય કાર્ય કરવું હોય તો ઉપરોક્ત બે સ્થાનવાળો કોઈપણ દ્રશ્ય સ્વર વર્ણના પાઠક્રમમાં જણાવેલ નથી. આથી અવયવને વિચારીને આસન્નપણું વિચારવું પડશે. જગતમાં ઘણું કરીને અધિક એવા અવયવથી કથન કરાય છે. દા.ત. સુરત સંઘના ચાર-પાંચ માણસો આવ્યા હોય તો પણ એવું કહેવામાં આવતું હોય છે કે સુરતનો સંઘ આવ્યો. આ પ્રમાણે કેટલાંક અવયવોની પ્રધાનતાને કારણે તેઓનું કથન સમુદાય સ્વરૂપે થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે અહીં પણ એકારમાં ઇકારનું પ્રધાનપણું તથા ઔકારમાં ઉકારનું પ્રધાનપણું માનીને બંને વર્ણોને સમુદાય સ્વરૂપ મનાય છે.

હવે “આચાર્ય ભગવંતે” ન્યાસમાં કૌંસમાં કેયટની પ્રદીપટીકાનો પાઠ આપ્યો છે. એમાં લખ્યું છે અર્ધ માત્રા અવર્ણની છે. તેમજ દોઢ માત્રા ઇવર્ણ અને ડવર્ણની છે. અધિકપણાંથી કથન હોવાથી (મલ્લગ્રામ વગેરેની જેમ) ઇકાર અને ડકાર સ્વરૂપ જ હ્રસ્વ થશે. લોકમાં પણ અધિકપણાંથી કથન જણાય છે. તે આ પ્રકારે “બ્રાહ્મણગ્રામ આનીયતામ્” (બ્રાહ્મણોનું ગામ લવાય.) આવા શબ્દપ્રયોગનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે ત્યારે ગામમાં તો કુંભાર, લુહાર, મોચી, વણકર, ધોબી આ પાંચ જાતિઓનો સમૂહ પણ રહેતો હોય છે. પરંતુ અવયવ સ્વરૂપ બ્રાહ્મણોની અધિકતા હોવાથી “બ્રાહ્મણગ્રામ આનીયતામ્” એ પ્રમાણે કહેવાય છે. અહીં પણ આ જ ન્યાયને ચિત્તમાં ધારણ કરીને સૂત્રમાં એકાર અને એકાર તાલવ્ય સ્થાનવાળા (બંને સન્ધ્યક્ષરમાં ઉત્તરભાગ દોઢ ઇકાર સ્વરૂપ હોવાથી) કહ્યા છે. તથા ઓકાર અને ઔકારને ઓષ્ઠ્ય સ્થાનવાળા કહ્યા છે. એ પ્રમાણે અમે આગળ કહીશું. અહીં પંક્તિમાં “કળ્ઠ્યૌ” લખ્યું છે. જે એક મતની અપેક્ષાએ જણાય છે. પણ મુખ્યત્વે તો “ઓષ્ઠ્યૌ” પંક્તિ જ હોવી જોઈએ. આ બધી વિચારણાઓને આધારે જગતમાં એક ન્યાય ઉપસ્થિત થયો છે. સન્ધ્યક્ષરોનાં ‘ઈ’ અને ‘ડ’ સ્વરૂપ હ્રસ્વ આદેશો થાય છે.

∴ ન્યાસસારસમુદ્ધાર ∴

एक-द्वीत्यादि । एकमात्र-इति-स्वरस्यात्यन्तापकृष्टे निमेषोन्मेषक्रियापरिच्छिन्न उच्चारणकालो मात्रा । अर्धमात्रिकयोरिति-मात्राया अर्धमर्धमात्रा, साऽस्त्यनयोः “व्रीह्यादिभ्यस्तौ” [७.२.५.] इति इकः । वर्णसमुदायस्येति-औदन्ता इत्यनुवृत्त्या वर्णा इति लाभात् ‘तितउ’ इत्यत्र ‘अउ’ इत्येवंरूपवर्णसमुदायस्य दीर्घत्वनिषेधः । संध्यक्षराणां त्विति-अन्यैः कालापकाद्यैः संध्यक्षराणां दीर्घसंज्ञाऽपि न कृता, ततोऽत्र संज्ञाद्वयेऽपि संदेहः, यद्वा, अ आ इत्यादौ क्रमेण ह्रस्व-दीर्घसंज्ञा दृष्टा, ए ऐ इत्यादावपि किं तथैवेत्याशङ्क्यामिदमुक्तं संध्यक्षराणां त्वित्यादि ॥५॥

∴ ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ ∴

સ્વરનો અત્યંત નાનામાં નાનો આંખની મીંચાવાની અને ઉઘડવાની ક્રિયાથી મપાતો એવો ઉચ્ચારણ કાળ માત્રા કહેવાય છે. હવે “અર્ધમાત્રિક” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ખોલે છે. માત્રાયાઃ અર્ધમ્ = અર્ધમાત્રા, હવે અર્ધમાત્રા છે જે બેની. અહીં સંબંધ અર્થમાં (મતુ અર્થમાં) “વ્રીહ્યાદિભ્યસ્તૌ” (૭/૨/૫) સૂત્રથી “ઈક” પ્રત્યય થતાં “અર્ધમાત્રિક” શબ્દ બને છે. અને “અર્ધમાત્રિક” શબ્દનું ષષ્ઠી દ્વિવચન “અર્ધમાત્રિકયોઃ” થશે. આથી આખો અર્થ આ પ્રમાણે થશે. અર્ધમાત્રાવાળા એવા બે વ્યંજનોનાં સમુદાયનું એકમાત્રાવાળાપણું હોતે છતે પણ હ્રસ્વસંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી “ત્”

અંત થશે નહીં. હવે વર્ણસમુદાય તરીકે કયા વર્ણો લેવા ? એનાં અનુસંધાનમાં કહે છે કે “ઔદન્તા”ની અનુવૃત્તિ આવતી હોવાથી “ઔ” અંત સુધીનાં વર્ણોનો લાભ થાય છે. આથી “તિત્તઽ” પ્રયોગમાં “અઽ” એ પ્રમાણે વર્ણસમુદાયમાં દીર્ઘત્વનો નિષેધ થાય છે. “આચાર્ય ભગવંત”નાં મતે બૃહદ્વૃત્તિટીકા પ્રમાણે સન્ધ્યક્ષરોનું એકમાત્રાવાળાપણું ન હોવાથી સન્ધ્યક્ષરોની દ્વસ્વસંજ્ઞા થતી નથી તેમજ “કાલાપક” વગેરે અન્યોએ સન્ધ્યક્ષરોની દીર્ઘસંજ્ઞા પણ કરી નથી. આથી સંધ્યક્ષરોનાં વિષયમાં દ્વસ્વ અને દીર્ઘ બંને સંજ્ઞામાં સંદેહ છે. જો કે અ, આ વગેરેમાં ક્રમથી દ્વસ્વ, દીર્ઘસંજ્ઞા દેખાય છે. એ જ પ્રમાણે ઇ, એ વગેરેમાં પણ શું અનુક્રમે દ્વસ્વ અને દીર્ઘ સંજ્ઞા સમજવી ? એવી શંકાનાં અનુસંધાનમાં “આચાર્ય ભગવંતે” બૃહદ્વૃત્તિમાં સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધું છે કે સન્ધ્યક્ષરોમાં તો એકમાત્રાવાળાપણાંનો અભાવ હોવાથી જ દ્વસ્વસંજ્ઞા થતી નથી.

પञ्चमम् सूत्रम् समाप्तम्

***

सूत्रम् - अनवर्णा नामी ।१।१।६॥

-: तत्त्वप्रकाशिका :-

अवर्णरहिता औदन्ता वर्णा नामिसंज्ञा भवन्ति । इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ । बहुवचनं प्लुतसंग्रहार्थम्, एवमुत्तरत्रापि । नामिप्रदेशाः-“नामिनस्तयोः षः” [२.३.८.] इत्यादयः ॥६॥

-: तत्त्वप्रकाशिकानो अनुवाद :-

અવર્ણ રહિત એવાં ઔ અંત સુધીનાં વર્ણો નામીસંજ્ઞાવાળા થાય છે. અ અને આ સિવાયનાં બાર સ્વરો નામીસંજ્ઞાવાળા થાય છે. બહુવચન પ્લુત સ્વરોની પણ નામીસંજ્ઞા થાય છે એવું જણાવવા માટે કરેલ છે. એ પ્રમાણે હવે પછીનાં સૂત્રમાં પણ બહુવચનનું તાત્પર્ય સમજી લેવું. નામીસંજ્ઞાનાં પ્રયોજન સ્થાનો (ઉદાહરણ સ્થળો) “નામિનસ્તયોઃ ષઃ” (૨/૩/૮) વગેરે સૂત્રો છે. અર્થાત્ જે જે સૂત્રોમાં નામી શબ્દ આવશે ત્યાં ત્યાં નામી શબ્દથી ઇથી ઔ સુધીનાં બાર સ્વરોનો બોધ કરવો. એવો બોધ આ સંજ્ઞાસૂત્રનાં સામર્થ્યથી થશે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

‘અનવર્ણોત્યાદિ-અવિદ્યમાનોઽવર્ણો યેષુ તેઽનવર્ણાઃ સ્વરાઃ, તે નામિનો ભવન્તિ । નમનં નામઃ, સોઽસ્યાસ્તીતિ નામી । તથા ચૈષાં હ્રસ્વ-દીર્ઘાદિભેદેન નત એવ ધ્વનિર્નિઃસરતિ, નોર્ધ્વં સ્પૃશતિ ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

અવિદ્યમાન છે અવર્ણ જેઓમાં તેવા બાર સ્વરો નામીસંજ્ઞાવાળા થાય છે. ‘નમ્’ ધાતુને ‘ભાવમાં’ ‘ઘઙ્’ પ્રત્યય લાગીને ‘નામ’ શબ્દ બને છે. આવો અર્થ જણાવવા માટે ન્યાસમાં લખ્યું છે કે “નમનં નામઃ”. હવે નામ જેનાં સંબંધમાં છે એવા અર્થમાં ‘મતુ’ અર્થવાળો ‘ઇન્’ પ્રત્યય લાગતાં ‘નામી’ રૂપ થયું છે. હ્રસ્વ વગેરે ભેદથી ઇથી ઔ સુધીનાં બાર સ્વરોનો નમેલો એવો ધ્વનિ (અવરોહ સ્વરૂપ ધ્વનિ) જ નીકળે છે. પરંતુ આરોહ સ્વરૂપ ધ્વનિ નીકળતો નથી. અર્થાત્ આ બધા વર્ણોનો ઉપર સ્પર્શ થતો નથી.

(શ૦ન્યા૦) નનુ સંજ્ઞિસામાનાધિકરણ્યાદ “ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ” [૧.૧.૪.] इतिवन्नामिन इति बहुवचननिर्देशेन भाव्यम्, उच्यते-वचनभेदेन संज्ञां कुर्वन्नेवं ज्ञापयति-यत्र नामिनः कार्यं विधीयते तत्र कार्याद् यदि कार्यो स्वरो न्यूनो भवति, तदैव नामिसंज्ञाप्रवृत्तिर्नान्यथा; तेन ‘ग्लायति, म्लायति’ इत्यादौ न गुणः । अत एव तत्राऽऽह-‘ऐकारोपदेशबलान्नामित्वाभावाद् गुणाभावः’ इति ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- “અનવર્ણાઃ” એ સંજ્ઞી છે અને નામી એ સંજ્ઞા છે. હવે સંજ્ઞા અને સંજ્ઞી વચ્ચે સમાનાધિકરણપણું થાય છે. આથી “ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ” (૧/૧/૪) સૂત્રમાં જે પ્રમાણે સંજ્ઞા અને સંજ્ઞીનાં વિભક્તિ અને વચન સમાન કર્યા છે તે પ્રમાણે અહીં આ સૂત્રમાં પણ જો “અનવર્ણાઃ” બહુવચન કર્યું છે તો ‘નામી’ સ્વરૂપ જે સંજ્ઞા છે તેનો પણ બહુવચનથી નિર્દેશ થવો જોઈએ. છતાં ‘નામી’ એ પ્રમાણે એકવચનથી નિર્દેશ કર્યો છે. આ પ્રમાણે અસમાન વચન શા માટે કર્યું ?

ઉત્તરપક્ષ :- સંજ્ઞા અને સંજ્ઞીનો વચનભેદ કરવા દ્વારા “આચાર્ય ભગવંત” કંઈક જણાવવા માંગે છે, જે આ પ્રમાણે છે. જ્યાં જ્યાં નામી સંબંધી કાર્ય કહેવાશે ત્યાં ત્યાં કાર્યથી જો કાર્યો સ્વર ન્યૂન હશે તો જ નામી સંજ્ઞાની પ્રવૃત્તિ થશે, અન્યપ્રકારે નહીં. તેથી જ “ગ્લાયતિ” અને “મ્લાયતિ” વગેરેમાં ગુણ થતો નથી. અહીં “ગ્લૈ + અ (શવ્) + તિ”. આ પરિસ્થિતિમાં ‘એ’ એ નામી સ્વર છે, જે કાર્યો સ્વરૂપ છે. તથા ‘અ’ (શવ્) માનીને ‘એ’ને જો નામી સ્વર માનવામાં આવે તો ‘એ’નો ગુણ ‘અ’ થશે. અહીં “અ” એ કાર્ય સ્વરૂપ થશે. હવે કાર્યો ‘એ’ છે અને કાર્ય ‘અ’ છે. આ ઉદાહરણમાં ‘અ’ સ્વરૂપ કાર્ય કરતાં ‘એ’ સ્વરૂપ કાર્યો સ્વર અધિક

થાય છે. તેથી અહીં નામીસંજ્ઞા પ્રવર્તશે નહીં. જો ગુણ સ્વરૂપ કાર્યથી કાર્યી સ્વર ન્યૂન થાત તો જ નામીસંજ્ઞા પ્રવર્તત. આવી સ્થિતિ અહીં ન હોવાથી ‘એ’ સ્વરૂપ ગુણવિધિ થશે નહીં. આ જ પ્રમાણે “મ્લાયતિ”માં પણ સમજી લેવું. ગુણવિધિ થઈ હોત તો ‘ગ્લયતિ’ પ્રયોગની સિદ્ધિ થાત જે શિષ્ટપુરુષોને ઈષ્ટ ન હતી. આથી (૪/૩/૧) સૂત્રમાં લખ્યું છે કે ‘એ’કાર ઉપદેશનાં બળથી નામી સંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી ગુણ થશે નહીં. અર્થાત્ ધાતુપાઠમાં ‘ગ્લે’ અને ‘મ્લે’ને બદલે ‘ગ્લૈ’ અને ‘મ્લૈ’નું કથન કર્યું છે. તેનાથી જ જણાય છે કે, આવી પરિસ્થિતિમાં ગુણવિધિ કરવી નથી.

(શંન્યા૦) ન ચ સન્ધ્યક્ષરાણાં દ્વિમાત્રત્વાત્ પ્રયત્નાધિક્યાભાવાદાધિક્યાભાવ ઇતિ વાચ્યમ્, યતો વિશ્લિષ્ટાવર્ણત્વેનાધિક્યોરૈકારૌકારયોઃ કથં પ્રશ્નિષ્ટાવર્ણત્વેન (ન)ન્યૂન એકાર ઓકારશ્ચ ભવતિ ? નયતીત્યાદૌ તુ દ્વિમાત્રત્વેન સમત્વેઽપિ પ્રશ્નિષ્ટાવર્ણત્વેનાધિક્યં ગુણસ્યેતિ સંજ્ઞાપ્રવૃત્તિઃ । ન ચૈકારોપદેશબલાદ્ બાધ ઇતિ વાચ્યમ્, આયાદીનામપિ બાધપ્રસજ્ઞાત્ । યદ્વા અવિદ્યમાનમવર્ણ યેષ્વિત્યવર્ણવર્જનાત્ સન્ધ્યક્ષરેષુ ત્વવર્ણભાગસ્યાપિ સદ્ભાવાન્નામિસંજ્ઞાઽભાવઃ, અન્યથા “ઇદાદિર્નામી” ઇતિ વિદધ્યાત્ । ષત્ત્વવિધૌ તુ “નામ્યન્તસ્થા...” [૨.૩.૧૫.] ઇત્યત્રાઽઽવૃત્ત્યા નામિનોઽન્તે તિષ્ઠન્તીતિ નામ્યન્તસ્થાઃ સન્ધ્યક્ષરાણ્યપ્યુચ્યન્ત ઇતિ સન્ધ્યક્ષરપરિગ્રહઃ । “ન નામ્યેકસ્વરાત્ ચિત્યુત્તરપદેઽમઃ” [૩.૨.૯] ઇત્યત્રાપિ આવૃત્ત્યા નામી એકદેશેન સ્વરો યસ્ય તત્ સન્ધ્યક્ષરમેવેતિ તત્રાપિ તત્પરિગ્રહઃ । “વ્યઙ્ગનાદેર્નામ્યુપાન્ત્યાદ્ વા” [૨.૩.૮૭.] ઇત્યત્રાપિ પ્રવેષણીયમિત્યાદૌ સન્ધ્યક્ષરાણાં પૂર્વભાગસ્યાવર્ણરૂપત્વાદુત્તરભાગસ્ય ચ નામિરૂપત્વાન્નામ્યુપાન્ત્ય-ત્વમસ્ત્યેવ ઇત્યદોષઃ । એવમન્યત્રાપ્યૂહનીયમિતિ સર્વં સમજ્ઞસમિતિ ॥૬॥

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- ‘એ’ કાર્ય કરતાં ‘એ’ સ્વરૂપ કાર્યીમાં ન્યૂનપણું નથી. માટે નામીસંજ્ઞા થતી નથી, એવું આપ જણાવો છો. પરંતુ ‘એ’ અને ‘એ’ બંને સન્ધ્યક્ષરો છે. વળી, બંનેમાં બે માત્રાવાળાપણું છે, આથી ‘એ’ અથવા ‘એ’ કોઈપણ સ્વરમાં માત્રાથી સમાનપણાંનો ભાવ હોવાથી કાર્યી એવાં ‘એ’માં પણ અધિકપણાંનો અભાવ થાય છે. માટે નામીસંજ્ઞા પ્રવર્તવી જ જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ :- બંનેમાં હીનાધિકપણાંનો અભાવ છે એવું કહેવું નહીં. ‘એ’ અને ‘ઐ’નું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. ‘એ’કાર અને ‘ઐ’કાર વિશ્લેષવર્ણો છે. તેથી અવર્ણ + ઇ તથા ‘અ’વર્ણ + ઊ ભેગા થઈને અનુક્રમે એકાર અને ઐકાર બને છે તથા એકાર અને ઓકાર પ્રશ્લેષવર્ણ છે. આ વર્ણો પણ અવર્ણ + ઇવર્ણ તથા અવર્ણ + ઊવર્ણ ભેગા થઈને બને છે. પરંતુ આ બંને વર્ણો એકમેકપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. આથી આ બે વર્ણોનું અવયવ સ્વરૂપ રહેતું નથી. એકાર અને ઐકાર

વિશ્લિષ્ટવર્ણો હોવાથી અવયવ સ્વરૂપ અવર્ણથી અધિકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે એકાર અને ઓકાર પ્રશ્લિષ્ટવર્ણો હોવાથી અવર્ણની અપેક્ષા એ અધિકપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. આથી જો એકાર અને ઔકારનો ગુણ કરવામાં આવે તો આ બંને સ્વરો કાર્યો બને તથા ગુણ સ્વરૂપ એકાર અને ઓકાર ન્યૂન થશે જે કાર્ય સ્વરૂપે છે. આથી અહીં કાર્ય કરતાં કાર્યો સ્વર અધિક થવાથી નામીસંજ્ઞા પ્રવર્તતી નથી.

“નયતિ” વગેરે પ્રયોગોમાં ની ધાતુમાં દીર્ઘ ઈ છે તથા ગુણ સ્વરૂપે એની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ બંને વર્ણોમાં સમાન એવી બે માત્રાપણું હોવાથી ઈનો ગુણ એ થવો જોઈએ નહીં. એના અનુસંધાનમાં જણાવે છે કે એકાર અને ઓકારમાં અવિભાજિત સ્વરૂપવાળું (પ્રશ્લિષ્ટ) અવર્ણપણું હોવાથી એકાર અને ઓકારમાં અધિકપણું પ્રાપ્ત થાય છે માટે અહીં સમાન માત્રાપણું હોવા છતાં પણ કાર્યો સ્વર, કાર્ય કરતા ન્યૂન હોવાથી નામીસંજ્ઞા થવા દ્વારા ગુણકાર્ય પ્રવર્તે છે.

પૂર્વપક્ષ :- એકાર અને ઔકારનો ગુણ અનુક્રમે એકાર અને ઓકાર કરવો નથી. માટે આ સૂત્રમાં વચનભેદ કરવા દ્વારા સન્ધ્યક્ષરોની નામીસંજ્ઞા અટકાવી એ પ્રમાણે તમારું કહેવું છે. પરંતુ અમે તો કહીએ છીએ કે ધાતુપાઠમાં જ તે તે ધાતુઓમાં એકાર અને ઔકારનું કથન કર્યું છે. એવાં ઉપદેશનાં (કથનનાં) બળથી જ ગુણ સ્વરૂપ એકાર અને ઓકાર થાત નહીં. આથી સન્ધ્યક્ષરોની નામીસંજ્ઞા અટકાવવા માટે આ સૂત્રમાં વચનભેદની આવશ્યકતા નથી. અથવા તો વચનભેદથી સન્ધ્યક્ષરોમાં નામીસંજ્ઞા અટકાવવાનો તમારો પુરૂષાર્થ ધાતુપાઠમાં કેટલાક ધાતુઓમાં એકાર અને ઔકાર ઉપદેશનાં બળથી જ બાધદોષને પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ઉપરોક્ત દોષ અમને આવતો નથી. કારણ કે જો ધાતુપાઠમાં એકાર અને ઔકાર ઉપદેશનાં બળથી જ જેમ ગુણકાર્ય અટકી જાત, તે પ્રમાણે આય, આવ વગેરે કાર્યો પણ અટકી જાત. આથી “ગ્લાયતિ” વગેરે રૂપોની પ્રાપ્તિ થાત નહીં. “ગ્લાયતિ” વગેરે રૂપોને બદલે “ગ્લૈઅતિ” વગેરે અનિષ્ટ રૂપોની આપત્તિ આવત. આમ, ઉપદેશનાં બળથી ગુણ વગેરેનું કાર્ય અટકી શકે નહીં. માટે જ અમે વચનભેદ કરવા દ્વારા સન્ધ્યક્ષરોમાં નામીસંજ્ઞા અટકાવવાનો પુરૂષાર્થ કર્યો છે.

હવે “આચાર્ય ભગવંત” પાણિની વ્યાકરણની માન્યતાનો આધાર લઈને કંઈક કહે છે. પાણિની વ્યાકરણવાળા “इक्” સંજ્ઞાવાળા (इ, उ, ऋ, लृ) સ્વરોમાં જ ગુણકાર્યો માને છે. જ્યારે આપણી માન્યતા પ્રમાણે તો સન્ધ્યક્ષરો નામીસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરતા હોવાથી તેમાં ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી સન્ધ્યક્ષરોમાં નામીસંજ્ઞાનો અભાવ કરવા માટે બીજી પદ્ધતિ જણાવે છે. આ અભિપ્રાય “यद्वा” પંક્તિ દ્વારા જણાવે છે. જેઓમાં અવર્ણ વિદ્યમાન નથી તે બધા જ નામીસંજ્ઞાવાળા કહેવાય છે. સન્ધ્યક્ષરોનાં વર્ણોનું વિભાજન કરવાથી અવર્ણ સ્વરૂપે અંશનો પણ

સદ્ભાવ હોવાથી સન્ધ્યક્ષરોની નામીસંજ્ઞા થશે નહીં. જો સન્ધ્યક્ષરોની પણ નામીસંજ્ઞા કરવી જ હોત તો “ઇદાદિઃ નામી” આ પ્રમાણે લઘુસૂત્ર જ બનાવત.

પૂર્વપક્ષ :- આ પ્રમાણે જો સન્ધ્યક્ષરની નામીસંજ્ઞા નહીં માનો તો “નામ્યન્તસ્થા...” (૨/૩/૧૫) સૂત્રથી સન્ધ્યક્ષરોને નામી માનીને “બાલેષુ” વગેરે પ્રયોગોમાં “સ્”નો “ષ્” કેવી રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે “બાલે” શબ્દમાં ‘એ’ સ્વરને નામી તરીકે તો તમે માનતા નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ‘ષત્વ’ વિધિમાં “નામ્યન્તસ્થા” ... (૨/૩/૧૫) સૂત્રમાં આવૃત્તિથી (સંસ્કરણથી) નામ્યન્તસ્થાનો અર્થ અમે આ પ્રમાણે કરીશું. “નામિનઃ અન્તે તિષ્ઠન્તિ ઇતિ “એ” નામ્યન્તસ્થાઃ” શબ્દનો અર્થ થશે. આવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી જેમાં જેમાં નામીસ્વરો અંતમાં હોય તેમાં તેમાં પણ ષત્વ વિધિ થશે. વિભાજિતપણાંથી દરેક સન્ધ્યક્ષરોમાં પણ અંતે ઇવર્ણ અને ઊવર્ણ સ્વરૂપ સ્વરો હોય જ છે. માટે સન્ધ્યક્ષરોને પણ નામીસંજ્ઞાવાળા કહી શકાશે. અહીં ૨-૩-૧૫ સૂત્રમાં એક અર્થ નામી અને અન્તસ્થા એવો થશે અને આ જ શબ્દને સમુદાય સ્વરૂપ માનીને નામીસ્વર અંતમાં રહે છે જેને એવાં વર્ણો પણ થશે. આ પ્રમાણે એક જ શબ્દનાં બે અર્થ થવાથી બીજા અર્થ પ્રમાણે સન્ધ્યક્ષરો નિમિત્તક ષત્વ વિધિ પણ થઈ શકશે.

“ન નામ્યેકસ્વરાત્...” (૩/૨/૮) અહીં પણ આ જ પ્રમાણે (નામ્યન્તસ્થાની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે) નામી તરીકે સન્ધ્યક્ષરોને પણ ગ્રહણ કરી લેવા. કારણ કે એકદેશથી તો નામીસ્વરની વિદ્યમાનતા ત્યાં પણ છે જ.

“વ્યજ્જનાદેર્નામ્યુપાન્ત્યાદ્ વા” (૨/૩/૮૭) અહીં પણ નામીનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ (નામી અંતે રહે છે તે નામી કહેવાય છે.) કરવાથી “પ્રવેષણીયમ્” વગેરે પ્રયોગોમાં સન્ધ્યક્ષરો સંબંધી પણ (પૂર્વભાવ અવર્ણ સ્વરૂપ હોવાથી અને ઉત્તરભાગ નામી સ્વરૂપ હોવાથી) નામીઉપાન્ત્યવાળાપણું થાયજ છે. માટે સન્ધ્યક્ષરોને પણ નામી માનીને ‘અનીય’ પ્રત્યયનાં ‘ન્’નો ‘ન્’ વગેરે કાર્યો થઈ શકશે. માટે ‘ઈ’થી ‘લૃ’ સુધીનાં સ્વરોને નામી માનવાથી પણ સન્ધ્યક્ષરો નિમિત્તક કાર્યો થઈ શકશે. આ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં સન્ધ્યક્ષરોને નામી માનીને કાર્ય કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં ત્યાં બધે જ “નામ્યન્તસ્થા”નાં અર્થને કરવાથી બધું જ સંગત થઈ શકશે.

અહીં “નામ્યેકસ્વરાત્” આ જ શબ્દનો અર્થ એકદેશથી નામીસ્વર જેમાં છે એવો કરવાથી સન્ધ્યક્ષરો પણ એવા જ હોવાથી સન્ધ્યક્ષરોને પણ નામી તરીકે ગ્રહણ કરી શકાશે. એ જ પ્રમાણે “વ્યજ્જનાદેર્નામ્યુપાન્ત્યાદ્ વા” (૨/૩/૮૭) એ સૂત્રમાં પણ સન્ધ્યક્ષરોમાં ઉત્તરભાગ નામીસ્વરવાળો હોવાથી નામ્યુપાન્ત્યપણું “પ્રવેષણીયમ્” વગેરે પ્રયોગોમાં આવી જ શકે છે. માટે એવો અર્થ કરવાથી સન્ધ્યક્ષરોમાં પણ નામીસંજ્ઞાનો વ્યવહાર થઈ શકશે. આ પ્રમાણે જે જે સૂત્રોમાં

નામીશબ્દનો ઉલ્લેખ થયો હોય તે તે સૂત્રોમાં સન્ધ્યક્ષરોને ગ્રહણ કરવા માટે તે તે સૂત્રોનાં શબ્દોનો સહારો લઈને અર્થબોધ કરી લેવો. આ પ્રમાણે બીજો અર્થ પણ સંગત થતો જણાય છે. બહુશ્રુતોએ આ સંબંધમાં વિશેષ વિચારવું.

અહીં સમસ્ત ચર્યા નામીસ્વરોમાં સન્ધ્યક્ષરોને ગુણ વગેરે કાર્યોમાં નામીસંજ્ઞાનાં અભાવવાળા બતાવવા માટે છે. તેમજ ષત્વ વગેરેનાં કાર્યોમાં સન્ધ્યક્ષરોને પણ નામીસંજ્ઞાવાળા બતાવવા માટે છે. આથી ઉપરોક્ત ચર્યાની ઉપસ્થિતિ થઈ. પાણિની વ્યાકરણમાં આ પ્રમાણેની ભિન્નતાવાળી સંજ્ઞા બનાવી નથી. ત્યાં ગુણ કાર્ય કરવા માટે “इको गुणवृद्धी” (૧/૧/૩) સૂત્ર બનાવ્યું છે. જ્યાં “इ, उ, ऋ, लृ” (હ્રસ્વ અને દીર્ઘ બંને) હશે ત્યાં જ ગુણ અને વૃદ્ધિ કાર્યો બતાવ્યા છે. તથા “इण्कोः” (૮/૩/૫૭) સૂત્રથી ‘स्’ની ષત્વવિધિ કરવા માટે ‘इण्’ અને કુ સંજ્ઞાનો સહારો લીધો. અહીં ‘इण्’ તરીકે અ અને આ સિવાયનાં તમામ સ્વરો તેમજ ય, વ, ર, લનો નિર્દેશ કરાયો છે. તથા ‘कु’ સંજ્ઞાથી ક વર્ગનાં વ્યંજનોને ગ્રહણ કર્યા છે. આથી ષત્વવિધિમાં ‘इण्’ અને ‘कु’ સંજ્ઞાવાળા વર્ણોનો અલગથી નિર્દેશ કરાયો છે. તેમજ ગુણવિધિ કરવા માટે ‘इक् प्रत्याहार’ સંજ્ઞાનો સહારો લીધો છે.

જ્યારે “आचार्य भगवंत श्री હેમચંદ્રાચાર્ય” એ એક જ નામીસંજ્ઞાનાં બે અર્થો કરીને બંને કાર્યો કર્યા છે. એનું મુખ્ય કારણ એ જણાય છે કે સંજ્ઞાઓનું લાઘવ કરીને તેમજ વચનભેદનું આલંબન લઈને અમુક કાર્યોમાં નામીસંજ્ઞા તરીકે સન્ધ્યક્ષરોને લીધા અને અમુક કાર્યોમાં સન્ધ્યક્ષરોને નામીસંજ્ઞા તરીકે માન્યા નહીં.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

अनवर्णेत्यादि-अविद्यमानोऽवर्णो येषु तेऽनवर्णाः । ननु संज्ञिसमानाधिकरणत्वेन संज्ञानिर्देशे सति “औदन्ताः स्वराः” [१.१.४.] इतिवन्नामिन इति बहुवचनेन निर्देशो युज्यते तत् किं नामीत्येकवचननिर्देशः ? सत्यम्, वचनभेदेन संज्ञां कुर्वन्नेवं बोधयति-‘यत्र नामिनः कार्यं क्रियते तत्र कार्याद् यदि कार्यो स्वरो न्यूनो भवति तत्रै(दै)व नामिसंज्ञाप्रवृत्तिर्नान्यथा’ तेन ‘ग्लायति, म्लायति’ इत्यादौ न गुणः, अत एव तत्राऽऽह-‘ऐकारोपदेशबलान्नामित्वाभावाद् गुणाभावः’ इति ।

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

ઉપરોક્ત તમામ પંક્તિનો અર્થ શબ્દમહાર્ણવન્યાસનાં અનુવાદમાં આવી ગયો છે. માટે અહીં જણાવ્યો નથી.

ન્યાસ-અત્રોત્તરયોશ્ચ બહુવચનં પ્લુતસંગ્રહાર્થમ્ । વિશેષણ-વિશેષ્યભાવસ્તુ વચનભેદેऽપિ સામાન્ય-વિશેષભાવેન, યથા-પજ્ઞાદૌ ઘુટ્, વેદાઃ પ્રમાણમ્, ઇતિ ॥૬॥

અનુવાદ :- આ સૂત્ર અને હવે પછીનાં સૂત્રમાં બહુવચનનો સહારો લેવામાં આવ્યો છે. આ સૂત્રમાં “અનવર્ણાઃ” બહુવચન કરવાથી અવર્ણ સિવાયનાં સ્વરો જો પ્લુતસંજ્ઞાવાળા હશે તો તેઓની પણ નામીસંજ્ઞા આ સૂત્રથી જ થશે. તેમજ હવે પછીનાં સૂત્રમાં ‘લૃ’ અંત સુધીનાં સ્વરો જો પ્લુત સંજ્ઞાવાળા હશે તો તેઓ પણ સમાન સંજ્ઞાવાળા તે સૂત્રથી જ થશે.

આમ તો વિશેષણ વિશેષ્યભાવમાં સમાન વિભક્તિ જ હોવી જોઈએ. તેમજ વચન પણ સમાન જ હોવું જોઈએ. આથી અહીં વચનભેદ હોવાથી વિશેષણવિશેષ્યભાવ થઈ શકશે નહીં એવી શંકાનાં અનુસંધાનમાં ‘આચાર્ય ભગવંતશ્રી’ કહે છે કે, અહીં વચનભેદ હોવા છતાં પણ સામાન્યવિશેષભાવથી વિશેષણવિશેષ્યભાવ થઈ શકશે. દા.ત. પજ્ઞાદૌ ઘુટ્, વેદાઃ પ્રમાણમ્ । આ બંને ઉદાહરણમાં શરૂઆતનાં પજ્ઞ અને વેદાઃ શબ્દ બહુવચનમાં છે જે વિશેષ છે. જ્યારે અંતનાં ઘુટ્ અને પ્રમાણમ્ શબ્દ એકવચનમાં છે જે સામાન્ય છે. આમ અહીં વચનભેદ હોતે છતે પણ સામાન્ય વિશેષભાવથી વિશેષણવિશેષ્યભાવ થાય છે. એ પ્રમાણે વચનભેદવાળા આ સૂત્રોમાં પણ સામાન્યવિશેષભાવથી વિશેષણ વિશેષ્યભાવ સમજી લેવો.

॥ ષષ્ઠમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

સૂત્રમ્ - લૃદન્તાઃ સમાનાઃ ૧૧૧૭૥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

લૃકારાવસાના વર્ણાઃ સમાનસંજ્ઞા ભવન્તિ । અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ઋ, લૃ લૃ । સમાનપ્રદેશાઃ-“સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ” [૧.૨.૧.] ઇત્યાદયઃ ॥૭॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

લૃકાર અંત સુધીનાં વર્ણો સમાન સંજ્ઞાવાળા થાય છે તે આ પ્રમાણે છે. અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, લૃ, લૃ - સમાન સંજ્ઞાના પ્રયોજનસ્થળો સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ (૧/૨/૧) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

લૃદન્તા इत्यादि-उदात्ताऽनुदात्त-समाहार-(स्वरित)-सानुनासिक-निरनु-नासिकभेदादष्टा-
दशधा भिद्यन्तेऽवर्णादयः; अतः समानं मानं परिच्छेदो येषाम् “समानस्य धर्मादिषु”
[३.२.१४९.] इति सभावे समानाः ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત (સમાહારનો પાઠ યોગ્ય જણાતો નથી). સાનુનાસિક અને
નિરનુનાસિક ભેદથી અઢાર પ્રકારથી અવર્ણ વગેરે વિશેષિત કરાય છે. “તુલ્ય છે પરિમાણ
જેઓનું” આ અર્થમાં બહુવ્રીહિ સમાસ થતાં “સમાનસ્ય ધર્માદિષુ” (૩/૨/૧૪૯) સૂત્રથી
‘સમાન’નો ‘સ’ આદેશ થતાં “સમાનાઃ” શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. (“સમાનં માનં યેષાં તે” એવા
વિગ્રહને અનુસારે ઉપરોક્ત બહુવ્રીહિ સમાસ “સમાનાઃ” એ પ્રમાણે કર્યો છે.)

(શ૦ન્યા૦) લૃકારસ્ય સમાનસંજ્ઞાયाम्, કલ્પનં ક્લૃપ્ “ક્રુધાદિત્વાત્” [કૃત્સમ્પદા૦ ૫.૩.
૧૧૪.] ક્વિપ્, કલાયાઃ, ક્લૃપ્ (કલાક્લૃપ્) તામકાર્ષોદ્, ણિચિ અન્ત્યસ્વરાદિલોપે
“ઉપાન્ત્યસ્યાસમાનલોપિ૦” [૪.૨.૩૫.] इति ह्रस्वत्वाभावः, સમાનલોપાદ્, “અસમાનલોપે૦”
[૪.૧.૬૩.] इति सन्वद्धावाभावाद् ‘अचकलाकद्’ इति भावः । तथा क्लृ लृकारः क्लृकार
इति समानदीर्घत्वं च ॥७॥

અનુવાદ :- અગાઉ ઔદન્તાઃ સ્વરાઃમાં બૃહન્ન્યાસમાં લૃવર્ણ કથનનું કોઈ પ્રયોજન નથી એવી
શંકાનાં અનુસંધાનમાં સંપૂર્ણ ચર્ચા આવી ગઈ હતી. આથી એ જ લૃવર્ણનો ઉપદેશ સાર્થક છે
એવું જણાવવા માટે ‘આચાર્ય ભગવંત’ લખે છે કે લૃકારની સમાનસંજ્ઞા હોતે છતે આ પ્રમાણેનું
કાર્ય નિષ્પન્ન થાય છે. ‘સમર્થ’ અર્થમાં ‘ક્લૃપ્’ ધાતુ છે. હવે એ ‘ક્લૃપ્’ ધાતુને “ક્રુધાદિત્વાત્”
(ક્રુધ્ વગેરેપણું હોવાથી) “ક્રુધ્-સંપદાદિભ્યઃ ક્વિપ્” (૫/૩/૧૧૪) સૂત્રથી ‘ક્વિપ્’ પ્રત્યય થતાં
“ક્લૃપ્” એ “ક્વિપ્” પ્રત્યયાંત નામ બને છે જેનો અર્થ ભાવવાચક થશે. હવે ‘કલાયાઃ ક્લૃપ્’
એ પ્રમાણે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ થવાથી ‘કલાક્લૃપ્’ શબ્દ બનશે જેનો અર્થ કલાનું પ્રકાશિત
થવું થશે. હવે ‘કલાક્લૃપમ્ અકાર્ષોદ્’ અર્થનાં ‘ણિચ્’ પ્રત્યય લાગતાં ‘કલાક્લૃપ્ + ણિચ્’ આ
અવસ્થામાં અન્ત્ય સ્વર સહિત વ્યંજનનો લોપ થતાં ‘કલાકિ’ ધાતુ બનશે. ત્યારબાદ અધ્યતની
ત્રીજો પુરુષ એકવચનનું રૂપ કરવા માટે ‘ણિચ્’ પ્રત્યય અંતવાળા નામને અ(હ) પ્રત્યય થતાં
“ઉપાન્ત્યસ્યાસમાનલોપિ”... (૪/૨/૩૫) સૂત્રથી સમાનનો લોપ થયો હોવાથી હ્રસ્વપણાંનો
અભાવ થશે અને સમાનનો જ લોપ થયો હોવાથી “અસમાનલોપે...” (૪/૧/૬૩) સૂત્રથી
સન્વત્ભાવનો અભાવ થવાથી “અચકલાકદ્” એવું રૂપ થશે. જો લૃની સમાનસંજ્ઞા ન થઈ હોત

તો આ પ્રમાણે 'અચકલાકદ્'ની સિદ્ધિ થઈ શકત નહીં. એને બદલે 'અચીકલાકદ્' રૂપની સિદ્ધિ થાત. તથા ક્લૃ + લૃ કાર. અહીં પણ લૃની સમાનસંજ્ઞા થવાથી ૧-૨-૧ સૂત્રથી દીર્ઘવિધિ થતાં ક્લૃકાર એ પ્રમાણે રૂપની સિદ્ધિ થશે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

લૃદન્તા-ઉદાત્તાઽનુદાત્ત-સ્વરિત-સાનુનાસિક-નિરનુનાસિકભેદાદષ્ટદશધા બિદ્યન્તેઽ-વર્ણાદય इति । समानं तुल्यं मानं परिमाणं परिच्छेदो वा येषां ते समानाः, परस्परविलक्षणाकारं बिभ्राणा अपीति । तथा लृकारस्य समानसंज्ञायाम्, कल्पनं क्लृप् “कृतसंपदादिभ्यः क्विप्” [५.३.११४.] कलायाः क्लृप्, तामकार्षीत्, णिचि अन्त्यस्वरादिलोपे समानलोपात् “उपान्त्य-स्यासमानलोपि०” [४.२.३५.] इति ह्रस्वत्वाभावे “असमानलोपे०” [४.१.६३.] इति सन्-वद्भावाभावे च ‘अचकलाकद’ इति भवति, क्लृकार इति समानदीर्घत्वं च फलम् ॥७॥

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

ઉપરોક્ત તમામ પંક્તિઓનો અર્થ શબ્દમહાર્ણવન્યાસનાં અનુવાદમાં આવી ગયો છે. માટે અહીં જણાવ્યો નથી.

॥ सप्तमम् सूत्रम् समाप्तम् ॥

***

सूत्रम् - एऐओऔ सन्ध्यक्षरम् । १ । १ । ८ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

ए ऐ ओ औ इत्येते वर्णाः सन्ध्यक्षरसंज्ञा भवन्ति । सन्ध्यक्षरप्रदेशाः-“ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः” [१.२.१२.] इत्यादयः ॥८॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

ए, ऐ, ओ અને औ એ પ્રમાણે આ વર્ણો સન્ध्यક્ષર સંજ્ઞાવાળા થાય છે. સન્ध्यક્ષર સંજ્ઞાનાં પ્રયોજનસ્થાનો “ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः” (૧/૨/૧૨) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

‘એ-એ-ઓ-ઔ’ इत्यादि-ए-ऐ-ओ-औ इत्यत्र जातिनिर्देशस्य विवक्षितत्वाद् व्यक्तेरनाश्रितत्वाद् वर्णस्वरूपाभावाद् “वर्णाव्ययात् स्वरूपे कारः” [७.२.१५६.] इति कारप्रत्ययो न भवति, एवमन्यत्रापि ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

આ પંક્તિઓનો અર્થ સમજતાં પહેલાં કેટલીક બાબતો સમજી લઈએ. “આચાર્ય ભગવંતે” અનેકાંતવાદની પુષ્ટિ કરી હોવાથી ક્યાંક વ્યક્તિપરક નિર્દેશ કર્યો છે. જ્યારે ક્યાંક જાતિપરક નિર્દેશ કર્યો છે. “ઔદન્તાઃ સ્વાઃ” (૧/૧/૪) સૂત્રમાં ઔ સુધીનાં વર્ણોને સ્વર કહ્યા છે ત્યાં વ્યક્તિપરક નિર્દેશ કરવા માટે વર્ણની પાછળ તકારનું ગ્રહણ કર્યું છે. હવે ત્યાં વ્યક્તિપરક નિર્દેશ હતો માટે જ પ્લુત અ, આ વગેરેનું ગ્રહણ થતું નહોતું. તેથી પ્લુત અ વગેરેને ગ્રહણ કરવા માટે તે તે સૂત્રમાં બહુવચનની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે જ્યારે આ સૂત્રમાં સ્વરૂપદર્શક તકાર અથવા તો ‘કાર’ પ્રત્યયનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. આથી જ જણાય છે કે આ સૂત્રમાં જાતિપરક નિર્દેશ છે. હવે જાતિપરક નિર્દેશ હોવાથી સમસ્ત પ્રકારવાળા એ, એ, ઓ, ઔ સ્વરો આવી જતાં હોવાથી પ્લુતને અલગથી ગ્રહણ કરવા માટે કોઈ પુરૂષાર્થ કરવો પડતો નથી. પાણિની વ્યાકરણનાં ચૌદ માહેશ્વર સૂત્રોમાં કોઈ પણ વર્ણોનો વ્યક્તિપરક નિર્દેશ કરવા માટે તકાર વગેરે દ્વારા પુરૂષાર્થ કરાયો નથી. કારણ કે આપણાં જેવાં અનેકાંતવાદને તેઓ માનતા નથી. તેથી તેમની પ્રરૂપણા એક જાતિ અંશને આશ્રયીને થઈ જણાય છે.

હવે પંક્તિઓનું ભાષાંતર કરીએ છીએ. અહીં એ, એ, ઓ, ઔમાં જાતિનિર્દેશની વિવક્ષા હોવાથી વ્યક્તિપરક કથન કરાયું નથી. હવે જ્યાં જ્યાં જાતિપરક નિર્દેશ હોય ત્યાં ત્યાં વર્ણોનો કોઈ આકાર આવી શકે નહીં. જેમ કે વ્યક્તિ સ્વરૂપ ઘટનો આકાર હોઈ શકે પરંતુ જાતિ સ્વરૂપ ઘટવનો કોઈ આકાર હોઈ શકે નહીં. એ જ પ્રમાણે અહીં વ્યક્તિનું અનાશ્રિતપણું હોવાથી વર્ણ સ્વરૂપનો અભાવ થાય છે અને વર્ણ સ્વરૂપનો અભાવ થયો હોવાથી જ “વર્ણાવ્યયાત્...” (૭/૨/૧૫૬) સૂત્રથી વર્ણ સ્વરૂપને બતાવનાર “કાર” પ્રત્યય થયો નથી. આ પ્રમાણે જે જે સૂત્રોમાં વર્ણોનો વ્યક્તિપરક નિર્દેશ કરવા માટે કોઈ પુરૂષાર્થ ન કર્યો હોય ત્યાં ત્યાં તે તે વર્ણોને જાતિપરક માની લેવા. દા.ત. “કાદિ-વ્યંજનમ્” (૧/૧/૧૦) સૂત્રમાં જાતિપરક એવાં ‘ક’ વગેરેનો નિર્દેશ થયો છે.

(શ૦ન્યા૦) અत्र समाहारो द्वन्द्वः, “क्लीबे” [२.४.९७.] इति ह्रस्वत्वाभावोऽपि

વર્ણસ્વરૂપનિર્દેશાદ્, અન્યથા ઉકારસ્યાપિ સંજ્ઞાપ્રસજ્ઞઃ । પ્રત્યેકં વા સમ્બન્ધઃ, ચાદિપાઠાન્ન વિભક્તેરશ્રવણમિતિ ।

અનુવાદ :- આ સૂત્રમાં ચારેય વર્ણોનો સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ કર્યો છે. જો સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ થાય તો “ક્લીબે” (૨/૪/૮૭) સૂત્રથી હ્રસ્વ થવાની પ્રાપ્તિ આવે. આથી “એએઊઠ સન્ધ્યક્ષરમ્” આ પ્રમાણે સૂત્ર નિષ્પન્ન થાય. જો આ પ્રમાણે અંતમાં ‘ઊ’નો નિર્દેશ કરવામાં આવે તો શંકા થાય કે “ઊ”ની સન્ધ્યક્ષર સંજ્ઞા થાય કે “ઐ”ની ? આથી જે ‘ઐ’ની સન્ધ્યક્ષર સંજ્ઞા કરવી છે તે ‘ઐ’નો વર્ણસ્વરૂપથી નિર્દેશ કરવા માટે ‘ઐ’ને રાખવો આવશ્યક છે. આથી વર્ણસ્વરૂપથી નિર્દેશ હોવાથી જ સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ કર્યો હોવા છતાં પણ અંતમાં હ્રસ્વત્વનો અભાવ કર્યો છે.

પૂર્વપક્ષ :- એક બાજુ સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ કરો છો અને સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસનાં નિયમોનું (અંતમાં હ્રસ્વવિધિનું) પાલન તો થતું નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- અમે એ, ઇ, ઓ, ઐ ચારેયને પૃથગ્ રાખી સન્ધ્યક્ષર સંજ્ઞાનો સંબંધ કરીશું. હવે જો પૃથગ્ રાખવામાં આવે તો પ્રત્યેક સાથે વિભક્તિનો સંબંધ કરવો પડે. પરંતુ આ વર્ણોનો ચાદિગણપાઠમાં અવ્યય તરીકે સમાવેશ કર્યો હોવાથી “અવ્યયસ્ય” (૩/૨/૭) સૂત્રથી વિભક્તિનો લોપ થયો છે. આથી અહીં સૂત્રમાં વિભક્તિ સંભળાતી નથી.

(શંન્યાં) ન ક્ષરતિ, ન ક્ષીયતે વાક્ષરમ્, અર્થમ્ અશ્નુતે વ્યાખ્યોતીતિ “મી-જ્યજિ-મા-મદ્યશૌ-વસિ-કિમ્બ્યઃ સરઃ” [ઉણાં ૪૩૯.] इति सरे (वा) अक्षरम्, पदं वाक्यं वर्णं च । अत्र तु वर्णार्थ एव गृह्यते, सन्धावक्षरं सन्ध्यक्षरम्, इत्यत एवैषां पूर्वो भागोऽकारः, एकारैकारयोः परो भाग इकार (इकारः, ओकारौकारयोः परो भागः) उकारः, य(ए)कत्वेनोपादानाद्, अमु-मेवार्थं सम्प्रधारयता स्वरूपेण निर्देशः कृतः, अन्यथा लाघवार्थम् ‘एदादीनि’ इति विदध्या-दिति । प्रक्रमादन्वर्थसंज्ञाविधानाद् वा व्यञ्जनानां संज्ञाप्रसङ्गोऽपि नोद्भवनीयः ॥८॥

અનુવાદ :- જે પોતાનાં સ્વરૂપથી ચલિત થતો નથી અથવા તો નષ્ટ કરાતો નથી તે “અક્ષર” કહેવાય છે. અથવા તો બીજી રીતે “અક્ષર” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. “અર્થમાં જે વ્યાપી જાય છે” આ અર્થમાં ‘અશ્’ ધાતુને “મી-જ્યજિ...” (ઉણાં ૪૩૯) સૂત્રથી ‘સર્’ પ્રત્યય થતાં ‘અક્ષરમ્’ શબ્દ બને છે. આ ‘અક્ષરમ્’નો અર્થ પદ, વાક્ય અને વર્ણ થાય છે. ‘અહૈ’ (૧/૧/૧) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં “‘અહૈ’ इति एतद् अक्षरम्” પંક્તિ લખવા દ્વારા આચાર્ય ભગવંતે ‘અહૈ’ પદને પણ અક્ષર કહ્યો છે. આથી જણાય છે કે અક્ષરનાં ત્રણે ત્રણ અર્થ યોગ્ય જ છે. અહીં સન્ધ્યક્ષરમાં જે ‘અક્ષરમ્’ શબ્દ છે તેમાં ‘અક્ષર’ સ્વરૂપ શબ્દનો અર્થ ‘વર્ણ’ જ કરવો એવું

કહ્યું છે. આમ્, સંધિ દ્વારા જે અક્ષર થાય તે સન્ધ્યક્ષર કહેવાય છે. હવે આ અક્ષરો સંધિ દ્વારા થાય છે તો પછી વર્ણનું સ્વરૂપ કેવી રીતે થશે ? કારણ કે વર્ણ તો એક જ હોઈ શકે, બે અથવા વધારે વર્ણોનાં સમુદાયને વર્ણ કહી શકાય નહીં. આવી શંકાનાં અનુસંધાનમાં હવે પછીની પંક્તિઓમાં ‘આચાર્ય ભગવંત’ કંઈક કહે છે.

આ ચારેય વર્ણો સન્ધ્યક્ષર છે. સન્ધિ હોતે છતે જે વર્ણ છે તે સન્ધ્યક્ષર છે. આથી તેઓનો (ચારેયનો) પૂર્વભાગ અકાર છે તથા એકાર અને એકારનો ઉત્તરભાગ ઇકાર છે. તેમજ ઓકાર અને ઔકારનો ઉત્તરભાગ ઉકાર છે. હવે આ બંનેનાં સમુદાયને એકતાથી ગ્રહણ કર્યો હોવાથી વર્ણ તો સ્વરૂપથી જ નિર્દેશ કરાયેલો પ્રાપ્ત થાય છે. આવા અર્થને જ ધારણ કરવાવડે “આચાર્ય ભગવંત” કહે છે કે એ, ઈ, ઓ, ઔ સ્વરૂપથી જ નિર્દેશ કરાયા છે. જો સ્વરૂપથી નિર્દેશ ન કરવા હોત તો લાઘવ પ્રયોજનથી “एदादीनि सन्ध्यक्षरम्” આ પ્રમાણે જ સૂત્ર બનાવત.

પૂર્વપક્ષ :- આમ થવાથી તો જ્યાં જ્યાં સંધિ દ્વારા અક્ષર થયો હોય ત્યાં બધે જ સન્ધ્યક્ષર સંજ્ઞાની આપત્તિ આવશે અને તેમ થશે તો વ્યંજનોની પણ સન્ધ્યક્ષર સંજ્ઞા માનવી પડશે.

ઉત્તરપક્ષ :- અહીં સ્વરસંજ્ઞાનો અવસર હોવાથી વ્યંજનોની સન્ધ્યક્ષર સંજ્ઞા પડશે નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- ખરેખર તો આખું પાદ સંજ્ઞાસૂત્રોનું છે. આથી પાછળ વ્યંજન વગેરેમાં પણ સન્ધ્યક્ષર સંજ્ઞાની ઉપસ્થિત થઈ શકશે.

ઉત્તરપક્ષ :- ‘સન્ધ્યક્ષરમ્’ સંજ્ઞા એ અન્વર્થ સંજ્ઞાવાળી છે. આથી સંધિ દ્વારા અક્ષરો જ્યાં જ્યાં થતા હોય તેને તેને સન્ધ્યક્ષરો કહેવાશે અને આવી પ્રક્રિયા તો માત્ર સ્વરોમાં જ થાય છે. વ્યંજનો જ્યારે પણ બે ભેગા થાય છે ત્યારે માત્ર તેઓ પાસે પાસે રહે છે. પરંતુ બે વ્યંજનો ભેગા થઈને નવો એક વ્યંજન થતો નથી. જ્યારે સ્વરમાં તો ‘અ + ઇ’ મળીને ‘એ’ નામનો નવો એક જ વર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી સન્ધ્યક્ષર સંજ્ઞા સ્વરમાં જ આવી શકશે પરંતુ વ્યંજનમાં નહીં.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

ए-ऐ-ओ-औ इत्यादि-संधौ सति अक्षरं संध्यक्षरम्, तथाहि-अवर्णस्येवर्णेन सह संधा-
वेकारः, एकारैकाराभ्यामैकारः, अवर्णस्योवर्णेनौकारः, ओकारौकाराभ्यामौकारः ॥८॥

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

સંધિ હોતે છતે જે અક્ષર થાય છે તે સન્ધ્યક્ષર કહેવાય છે. હવે સંધિ આ પ્રમાણે છે. અવર્ણની ઇવર્ણ સાથે સંધિ હોતે છતે એકાર થાય છે. તથા અવર્ણની એકાર અને એકાર સાથે સંધિ હોતે

છતે એકાર થાય છે. તેમજ અવર્ણની ઉર્ણ સાથે સંધિ થયે છતે ઓકાર થાય છે તથા અવર્ણની ઓકાર અને ઔકાર સાથે સંધિ થયે છતે ઔકાર થાય છે.

અષ્ટમ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્

***

સૂત્રમ્ - અં અઃ અનુસ્વારવિસર્ગો ॥૧૧૧॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

(ત૦પ્ર૦) અકારાવુચ્ચારણાર્થો । ‘અં’ ઇતિ નાસિક્યો વર્ણઃ, ‘અઃ’ ઇતિ કણ્ઠ્યઃ, તૌ યથાસંખ્યમનુસ્વાર-વિસર્ગસંજ્ઞૌ ભવતઃ । અનુસ્વાર-વિસર્ગપ્રદેશઃ- “નોઽપ્રશાનોઽનુસ્વારાનુનાસિકૌ ચ પૂર્વસ્યાધુટ્પરે” [૧.૩.૮.] “રઃ પદાન્તે વિસર્ગ-સ્તયોઃ” [૧.૩.૫૩.] ઇત્યાદયઃ ॥૧૧॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

અનુસ્વાર અને વિસર્ગ આ બંને સંજ્ઞાઓમાં અકાર ઉચ્ચારણ પ્રયોજનવાળો છે. ‘અં’ એ (અનુસ્વાર) નાસિકાસ્થાનવાળો વર્ણ છે. ‘અઃ’ (વિસર્ગ) એ કંઠ્ય સ્થાનવાળો વર્ણ છે, આ બંને અનુક્રમે અનુસ્વાર અને વિસર્ગ-સંજ્ઞાવાળા થાય છે. અનુસ્વાર અને વિસર્ગ સંજ્ઞાનાં પ્રયોજનસ્થાનો અનુક્રમે “નોઽપ્રશાનો...” (૧/૩/૮) તેમજ “રઃ પદાન્તે...” (૧/૩/૫૩) સૂત્ર છે. “આદિ” શબ્દથી જ્યાં જ્યાં અનુસ્વાર અને વિસર્ગ શબ્દ આવતાં હોય તે તે સૂત્રો પણ સમજી લેવાં.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

અં અઃ ઇત્યાદિ-નનુ સત્યાં વિસર્ગસંજ્ઞાયમાદેશેન ભાવ્યમ્, આદેશસ્ય ચ સંજ્ઞા, ઇતીતરેતરાશ્રયત્વાત્ સંજ્ઞા ન સિદ્ધ્યતિ । નૈષ દોષઃ, દ્રવ્યાદેશાન્નિત્યા એવ શબ્દાઃ ‘કઃ કરોતિ’ ઇત્યાદૌ વ્યવસ્થિતા એવાઽન્વાખ્યાયન્તે ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

આ પંક્તિઓનો અર્થબોધ કરતા પહેલાં ઇતરેતરાશ્રય દોષની ચર્ચા આવશ્યક છે. જેનો

(ઈતરેતરાશ્રય દોષનો) બોધ અમને વ્યાકરણશાસ્ત્રીય લોકન્યાયરત્નાકર ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. તેમજ વ્યાકરણમહાભાષ્યમાંથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટતા થઈ છે. આચાર્ય પાણિનીએ આ દોષને બતાવવા માટે કહ્યું છે કે, આ, એ અને ઔની વૃદ્ધિ સંજ્ઞા થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં સૌ પ્રથમ આ, એ અને ઔની વિદ્યમાનતા હોવી આવશ્યક થાય છે. આથી આ ત્રણ વિદ્યમાન હશે તો જ વૃદ્ધિસંજ્ઞા થઈ શકશે અને વૃદ્ધિ સંજ્ઞા થાય છે એવું કહેવામાં આવશે તો આ, એ અને ઔની વિદ્યમાનતા હોવી આવશ્યક થશે. આ પ્રમાણે આ, એ અને ઔની વિદ્યમાનતા હશે તો વૃદ્ધિ સંજ્ઞા થશે અને વૃદ્ધિ સંજ્ઞા હશે તો આ, એ અને ઔ હોવા આવશ્યક થશે. હવે શબ્દશાસ્ત્ર જો અનિત્ય હોય તો સ્પષ્ટપણે ઈતરેતરાશ્રય દોષ પ્રગટ થાય છે. કારણ કે વૃદ્ધિસંજ્ઞા હોય તો આ, એ અને ઔ નથી હોતા. વર્ણો અનિત્ય હોવાથી તે સમયે નાશ પામી ગયા હોય છે. તથા આ, એ અને ઔ હોય તો વૃદ્ધિસંજ્ઞા નથી હોતી. આ દોષને અન્યોન્યાશ્રય દોષ પણ કહેવામાં આવે છે અને જ્યાં એકબીજાને આશ્રિત હોય ત્યાં કાર્યોનો સંભવ થતો નથી. દા.ત. હોડી ગાડીને વહન કરે છે અને ગાડી હોડીને વહન કરે છે. બંને જો એકબીજાનાં આશ્રયથી કામ ચલાવે છે તો આ પરિસ્થિતિમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહીં. હવે જો કાર્ય કરવું હશે તો જળનો અથવા જમીનનો આશ્રય લેવો પડશે. તે આ પ્રમાણે જળમાં હોડી ગાડીને વહન કરે છે અને ભૂમિ ઉપર ગાડી હોડીને વહન કરે છે. આ પ્રમાણે અહીં ઉપાધિવાળો (આશ્રય) ઈતરેતરાશ્રય દોષ છે. પરંતુ વૃદ્ધિ અને આ, એ, ઔ વચ્ચે તો ઉપાધિ વગરનો ઈતરેતરાશ્રય દોષ છે. તેનું સમાધાન વ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં (૧/૧/૧) સૂત્રમાં આ પ્રમાણે આપ્યું છે. શબ્દો નિત્ય હોવાથી વિદ્યમાન એવા જ આ, એ અને ઔની વૃદ્ધિસંજ્ઞા થઈ છે, પરંતુ વૃદ્ધિસંજ્ઞા દ્વારા આ, એ અને ઔની ઉત્પત્તિ કરાતી નથી.

આ પ્રમાણે કોઈ પણ સંજ્ઞાસૂત્રોમાં જો શબ્દો અનિત્ય હોય તો ઈતરેતરાશ્રય દોષની પ્રાપ્તિ હતી જ. આથી ‘આચાર્ય ભગવંતે’ આ સૂત્રમાં ઈતરેતરાશ્રય દોષનો પૂર્વપક્ષ ઊભો કરીને ઉત્તર આપ્યો છે.

પૂર્વપક્ષ :- જો વિસર્ગ સંજ્ઞા વિદ્યમાન હોય તો આદેશ સ્વરૂપ કાર્ય ભાવવા યોગ્ય છે તથા આદેશ વિદ્યમાન હોય તો એવા આદેશોની સંજ્ઞા થઈ શકે છે.

નોઽપ્રશાનોઽનુસ્વારનુનાસિકૌ... (૧/૩/૮) સૂત્રમાં “ન”નો તાલવ્ય શ્ વગેરે આદેશો કર્યા પછી પૂર્વના અક્ષર ઉપર જે અનુસ્વાર આદેશ સ્વરૂપ કાર્ય કર્યું છે તે સંજ્ઞા વિદ્યમાન હોય તો જ થઈ શકશે તથા અનુસ્વાર સંજ્ઞા વિદ્યમાન હોય તો જ અનુસ્વાર સ્વરૂપ આદેશ થઈ શકશે. હવે શબ્દ અનિત્ય છે આથી અનુસ્વાર સ્વરૂપ કાર્ય જ વિદ્યમાન ન હોય તો અનુસ્વાર સ્વરૂપ સંજ્ઞા કરવાનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. આ પ્રમાણે ઈતરેતર આશ્રય દોષ આવે છે.

સમુદ્રમાં બે નૌકા હોય. હવે એક નૌકા બીજી નૌકાને બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે તો બીજી નૌકા બંધાઈ શકતી નથી. જો બંને નૌકા પોતે અસ્થિર હોય તો કેવી રીતે એકબીજાને બાંધી શકે લંગર વગેરેના માધ્યમ દ્વારા બેમાંથી એક સ્થિર થાય તો જ સ્થિર થયેલી નૌકા બીજી નૌકાને બાંધી શકે એ પ્રમાણે અહીં પણ સંજ્ઞા અને આદેશ બંને અનિત્ય હોવાથી ઈતરેતર આશ્રય દોષ આવે છે. તેથી અનુસ્વાર અને વિસર્ગ-સંજ્ઞા સિદ્ધ થતી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આ પ્રમાણેનો દોષ અમારે આવતો નથી. દ્રવ્યના જ આદેશો હોવાથી શબ્દો નિત્ય જ છે. દ્રવ્ય નિત્ય હોવાથી દ્રવ્યના આદેશો સ્વરૂપ શબ્દો પણ નિત્ય જ છે. શબ્દો દ્રવ્ય સ્વરૂપ છે. હવે જો દ્રવ્ય નિત્ય હોય તો કઃ કરોતિ વગેરે પ્રયોગોમાં વિસર્ગ સ્વરૂપ આદેશ પણ નિત્ય જ રહેવાનો. આથી વિદ્યમાન એવા આદેશની કઃ કરોતિ વગેરે પ્રયોગોને આધારે વિસર્ગ-સંજ્ઞા સહેલાઈથી થઈ શકશે. અહીં ર્નો વિસર્ગ થાય છે ત્યારે ર્નો નાશ થઈને વિસર્ગ થાય છે એવું નથી. દા.ત. અશિત્ પ્રત્યય પર છતાં અસ્નો ધૂ આદેશ થાય છે તો ત્યાં ધૂ આદેશ કંઈ અસ્નો નાશ કરીને ઉત્પન્ન થતો નથી. એકનો નાશ કરી બીજાને ઉત્પન્ન કરવું એવું અહીં થતું નથી. માત્ર વિદ્યમાન એવા અસ્નો ત્યાગ કરીને વિદ્યમાન એવા ધૂને સ્વીકારવામાં આવે છે એ જ પ્રમાણે અહીં પણ વિસર્ગ સ્વરૂપ આદેશ વિદ્યમાન જ હતો અને તેની વિસર્ગસંજ્ઞા કરવામાં આવી છે તથા વિસર્ગસંજ્ઞા હતી માટે વિસર્ગ સ્વરૂપ આદેશ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે અમારે અન્યોન્યઆશ્રય દોષ આવતો નથી. માત્ર કઃ કરોતિ વગેરે પ્રયોગોમાં વ્યવસ્થિત થયેલા આદેશોનું ફરીથી કથન કરવામાં આવે છે.

(શ૦ન્યા૦) અનુપૂર્વાત્ સ્વરતઃ અનુસ્વર્યતે સલીનમનુશબ્દત્ત્વમ્ ઇતિ કર્મણિ ઘજિ અનુસ્વારઃ । વિસૃજ્યતે વિરમ્યતે ઘજિ વિસર્ગઃ, કર્મપ્રત્યયોપલક્ષણમ્, તેન વિસૃષ્ટો વિસર્જનીય इत्यपि । येन विना यदुच्चारयितुं न शक्यते तत् तस्योच्चारणम्, न शक्येते च बिन्दु-बिन्दुद्वयरूपौ वर्णावकारमन्तरेणोच्चारयितुमित्यसावुच्चारणाय सम्पद्यते, अत आह-अकारावुच्चारणार्था-विति । अकारस्यैवोच्चारणार्थत्वं दृष्टम्, यथा-धातुषु, ये तु तत्रेकारादयो वर्णास्तेषाम् “इडितः कर्तरि” [३.३.२२.] इत्यादौ प्रयोजनवत्त्वमुपलब्धमितीहापि तदुपादाने शङ्का स्यादित्यत एव ककारादिष्वपि स एव कृतः । परदेशस्था एव कादिष्वकारादयो वर्णा उच्चारणार्था दृष्टाः, अत्र तु पूर्वमुच्चारयन्नेवं ज्ञापयति-पूर्वसंबद्धावेतौ न परसंबद्धौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयवत् ॥९॥

અનુવાદ :- ગુપ્ત એવો અક્ષર સ્વરૂપ ધ્વનિ જે કરાય છે એવા અર્થમાં અનુ + સ્વર્ ધાતુને કર્મમાં ‘ઘજ્’ પ્રત્યય લાગે છે અને એ પ્રમાણે “અનુસ્વાર” શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે જેનાવડે વિરામ કરાય છે એ અર્થમાં વિ + સૃજ્ ધાતુને “ઘજ્” પ્રત્યય (ભાવમાં) લાગીને “વિસર્ગ” શબ્દ પ્રાપ્ત

થાય છે. અહીં ઉપલક્ષણથી કર્મ અર્થમાં પણ પ્રત્યય સમજી લેવો. અહીં વિરામ કરવા યોગ્ય જે છે એ અર્થમાં કર્મમાં ઘજ્ પ્રત્યય લાગીને વિસર્ગ શબ્દ પ્રાપ્ત થશે. હવે જો કર્મમાં અર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો વિસૃષ્ટ અને વિસર્જનીય એ પ્રમાણે સંજ્ઞા પણ થઈ શકે છે.

જેનાં વિના જેનું ઉચ્ચારણ કરવા માટે સમર્થ થવાતું નથી તે તેનું ઉચ્ચારણ કહેવાય છે. અકાર વિના બિન્દુ અને બે બિન્દુરૂપ વર્ણ ઉચ્ચારણ કરવા માટે સમર્થ થવાતું નથી. આથી સૂત્રમાં લખેલ અકાર અનુસ્વાર અને વિસર્ગ માટે ઉચ્ચારણ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે અને આથી જ “આચાર્ય ભગવંતે” બૃહદ્વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે એક બિંદુ અને બે બિંદુની સાથે જે અકાર લખવામાં આવ્યો છે તે અકાર ઉચ્ચારણ માટે લખ્યો છે. દા.ત. ‘તક્’ અહીં ધાતુપાઠમાં અકાર અંતવાળો ધાતુ બતાવ્યો છે. ખરેખર તો ‘તક્ હસને’ એ પ્રમાણે ધાતુ છે. છતાં પણ સુખપૂર્વક ઉચ્ચારણ માટે અકાર લખ્યો છે. ઉચ્ચારણનાં પ્રયોજનથી અકાર જણાય છે. ધાતુઓમાં જ્યાં જ્યાં ફકાર વગેરે વર્ણો હોય છે ત્યાં ત્યાં તેઓનું પ્રયોજનવાળાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. દા.ત. “ઈડિતઃ કર્તૃરિ” (૩-૩-૨૨) સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, ધાતુપાઠમાં જ્યાં જ્યાં ધાતુઓમાં ‘ઈ’ ઉમેરેલો હોય ત્યાં ત્યાં ધાતુ આત્મનેપદ સ્વરૂપ જાણવો. આ પ્રમાણે આત્મનેપદનાં પ્રયોજનથી ધાતુઓમાં ‘ઈ’ ઉમેરેલો હોય છે. આથી અહીં પણ શંકા થાય કે ધાતુમાં અકાર શા માટે ઉમેર્યો ? એ શંકાનાં અનુસંધાનમાં જણાવે છે કે અકાર ઉચ્ચારણ માટે છે. આથી જ કકાર વગેરે વ્યંજનમાં પણ અકાર જ ઉમેરવામાં આવ્યો છે. તે પણ ઉચ્ચારણ પ્રયોજનવાળો જ છે.

વળી, પરભાગમાં રહેલો જ અકાર ઉચ્ચારણ પ્રયોજનવાળો જાણવો. પરંતુ પૂર્વમાં રહેલાં હોય તો એ ઉચ્ચારણ પ્રયોજનવાળો જાણવો નહીં. એ પ્રમાણે જ ક વગેરે વર્ણોમાં જણાય છે. પરંતુ અહીં તો પૂર્વમાં ઉચ્ચારણવાળો અકાર આવ્યો છે. આથી ‘આચાર્ય ભગવંત’ અકારને પૂર્વમાં ઉચ્ચારણવાળો બતાવતા જણાવે છે કે પૂર્વમાં સંબંધવાળા એવા જ બે અકારો ઉચ્ચારણ અર્થવાળા જાણવા પરંતુ પરનાં સંબંધવાળા નહીં. (૧/૧/૧૬) સૂત્રમાં જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીયવર્ણનાં ઉચ્ચારણ માટે ક્ અને પ્ પાછળ સંબંધવાળા લખ્યા છે. એ પ્રમાણે પાછળ સંબંધવાળા વર્ણો આ સૂત્રમાં ઉચ્ચારણ અર્થવાળા જાણવા નહીં. લગભગ બધા જ સૂત્રોમાં પાછળ સંબંધવાળા વર્ણ જ ઉચ્ચારણવાળા આવે છે. અહીં આ સૂત્રમાં પૂર્વમાં સંબંધવાળો એવો અકાર ઉચ્ચારણ પ્રયોજનવાળો છે.

આ હકીકત દ્વારા આચાર્ય ભગવંતશ્રી જણાવે છે કે જ્યાં જ્યાં અનુસ્વાર અને વિસર્ગના પ્રયોગો આવશે ત્યાં ત્યાં તે બંને પૂર્વના અક્ષર સાથે જ સંબંધિત થશે. દા. ત. કઃ પચતિ. અહીં વિસર્ગનો સંબંધ ક સાથે જ થશે, પરંતુ પ સાથે થશે નહીં. તે જ પ્રમાણે સંભવ શબ્દમાં જે અનુસ્વાર છે તેનો સંબંધ સ સાથે જ થશે, પરંતુ મ સાથે થશે નહીં. જ્યારે દ્વિ > કરોતિ વગેરે પ્રયોગોમાં

જિહ્વામૂલીય વગેરે પાછળના વર્ણો સાથે જ સંબંધિત થશે. અહીં > વર્ણનો સંબંધ કરોતિના ક સાથે જ થશે, પરંતુ દ્વિ સાથે નહીં. આટલો વિવેક કરવા યોગ્ય છે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

અં અઃ ઇત્યાદિ-વિસૃજ્યતે વિરમ્યતે ઘજિ વિસર્ગઃ, કર્મપ્રત્યયોપલક્ષણં ચેદમ્, તેન વિસૃષ્ઠો વિસર્જનીય ઇત્યપિ સંજ્ઞાદ્વયં દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥૧॥

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

આ તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ ઉપરનાં શબ્દમહાર્ણવન્યાસનાં અનુવાદમાં આવી ગયો છે.

॥ નવમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

* * *

સૂત્રમ્ - કાદિર્વ્યઙ્ગનમ્ ૧૧૧૧૦॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

કાદિર્વર્ણો હકારપર્યન્તો વ્યઙ્ગનસંજ્ઞો ભવતિ । ક ખ ગ ઘ ઙ, ચ છ જ ઙ્ર
ઞ, ટ ઠ ડ ઢ ણ, ત થ દ ધ ન, પ ફ બ ભ મ, ય ર લ વ, શ ષ સ હ । વ્યઙ્ગનપ્રદેશાઃ-
“નામ સિદ્યવ્યઙ્ગને” [૧.૧.૨૧.] ઇત્યાદયઃ ॥૧૦॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

ક વગેરે વર્ણોથી આરંભ કરીને હકાર સુધીનાં વર્ણો વ્યંજનસંજ્ઞાવાળા થાય છે. વ્યંજનનો સંપૂર્ણ ક્રમ “આચાર્ય ભગવંતે” બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં જણાવેલ છે. વ્યંજનસંજ્ઞાનાં ઉદાહરણ સ્થળો “નામ સિદ્યવ્યઙ્ગને” (૧/૧/૨૧) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

કાદિરિત્યાદિ-આદીયતે ગૃહ્યતેઽર્થોઽસ્માદિતિ “ઉપસર્ગાદઃ કિઃ” [૫.૩.૮૭.] ઇતિ કિપ્રત્યયે આદિઃ । સ ચ સામીપ્ય-વ્યવસ્થા-પ્રકારાઽવયવાદિવૃત્તિઃ । યથા-‘ગ્રામાદૌ ઘોષઃ’ ઇતિ સામીપ્યે । ‘બ્રાહ્મણાદયો વર્ણાઃ’ ઇતિ વ્યવસ્થાયામ્ । ‘આઢ્યા દેવદત્તાદયઃ’ દેવદત્તસદૃશા ઇતિ પ્રકારે । ‘સ્તમ્ભાદયો ગૃહાઃ’ તદવયવા ઇત્યવયવે ।

:- શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

સૌ પ્રથમ આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. ‘આદીયતે’ એટલે કે નિશ્ચય કરાય છે અર્થ જેનાથી અહીં અપાદાન અર્થમાં ‘આ + દા’ ધાતુને “ઉપસર્ગાદ દઃ કિઃ” (૫/૩/૮૭) સૂત્રથી ‘કિ’ પ્રત્યય થતાં ‘આદિઃ’ શબ્દ બને છે. આ ‘આદિઃ’ શબ્દ સમીપ, વ્યવસ્થા, પ્રકાર, અવયવ વગેરે અર્થમાં રહેલો છે. અહીં અવયવ પછી ‘આદિ’ શબ્દ લખ્યો છે જે ઉપરોક્ત ચાર સિવાયનાં અર્થોને પણ જણાવે છે. આથી અવયવ પછી રહેલાં ‘આદિ’થી પ્રથમ, પ્રધાન, આરંભ વગેરે અર્થો પણ સમજવા.

હવે સમીપ વગેરે અર્થોમાં રહેલા ‘આદિ’નાં ઉદાહરણો બતાવે છે. “ગ્રામાદૌ ઘોષઃ” અહીં ‘આદિ’ શબ્દનો સમીપ અર્થ છે. ગામની સમીપમાં (નજીકમાં) ઝૂંપડી છે. આથી આ ઉદાહરણમાં ‘આદિ’ સમીપ અર્થમાં જણાય છે. હવે વ્યવસ્થા અર્થ બતાવે છે. ‘બ્રાહ્મણાદયઃ વર્ણાઃ’ બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણો (જાતિ) છે. અહીં સમાજનાં નિયમો પ્રમાણે પ્રજાની ચાર ભાગમાં વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર. હવે પ્રકાર અર્થનું ઉદાહરણ બતાવે છે. પ્રકાર એટલે ધર્મ અથવા તો વિશેષણ. ‘આઢ્યા દેવદત્તાદયઃ’ દેવદત્ત વગેરે ધનવાન છે. અહીં ‘આદિ’થી જે જે ધનવાન હશે તે તે લઈ શકાશે. અર્થાત્ જેમાં જેમાં ધનવત્ત્વ ધર્મ હશે તે તે લઈ શકાશે.

હવે અવયવ અર્થ બતાવે છે. “સ્તમ્ભાદયઃ ગૃહાઃ.” ‘ગૃહ’ શબ્દ આમ તો નપુંસકલિંગમાં છે છતાં પણ બહુવચનમાં પુલિંગનો પ્રયોગ પણ શક્ય છે. એ અપેક્ષાએ ‘ગૃહાઃ’ પ્રથમા બહુવચન (પુલિંગમાં) લખ્યું છે. થાંભલાઓ વગેરેવાળા ઘરો થશે. અહીં ‘આદિ’ અવયવ અર્થમાં હોવાથી વગેરેથી બારી, બારણા વગેરે આવી શકશે.

જેમ થાંભલાઓ ઘરનાં અવયવો છે તે જ પ્રમાણે બારી-બારણાં વગેરે પણ ઘરનાં અવયવો છે.

(શ૦ન્યા૦) તત્ર સામીપ્યાર્થવૃત્તિગ્રહણાત્ કકારસ્ય વ્યજ્ઞનસંજ્ઞાઽભાવઃ, ઉપલક્ષણસ્ય કાર્યેઽનુપયોગાદ્, યથા ‘ચિત્રગુરાનીયતામ્’ इत्युक्ते ચિત્રગવોપલક્ષિતઃ પુરુષ एवाऽऽનીयते, ન તુ ચિત્રો ગૌરિતિ । વ્યવસ્થાર્થોઽપિ ન ઘટતે, વર્ણસમામ્નાયસ્ય વ્યવસ્થિતત્વાદ્ વ્યભિચારાભાવઃ, *સંભવે વ્યભિચારે ચ વિશેષણમર્થવદ્* इति हि न्यायः । કાદીનાં પરસ્પરમત્યન્તં વૈસદૃશ્યાત્ પ્રકારાર્થોઽપિ ન સમીચીનતામઞ્ચતિ ।

અનુવાદ :- આ સૂત્રમાં જો ‘આદિ’નો સમીપ અર્થ લીધો હોત તો “‘ક’ની નજીકમાં રહેલાં વર્ણો વ્યંજનો છે” એવો અર્થ થાત. આવો અર્થ કરવાથી તો કકારની વ્યંજનસંજ્ઞા થાત નહીં.

હવેની પંક્તિ સમજતાં પહેલા કેટલીક વિચારણાઓ કરી લઈએ. લક્ષ્યમાં રહીને બીજા બધાથી લક્ષ્યને જુદું પાડે તે લક્ષણ કહેવાય તથા લક્ષ્યની બહાર રહીને બીજા બધાથી લક્ષ્યને પૃથગ્ કરે તે ઉપલક્ષણ કહેવાય. વિદ્યમાનં સત્ વ્યવર્તકમ્ લક્ષણમ્ તથા અવિદ્યમાનં સત્ વ્યવર્તકમ્ ઉપલક્ષણમ્. આટલો લક્ષણ અને ઉપલક્ષણમાં ભેદ છે.

પૂર્વપક્ષ :- લક્ષ્યની નજીક રહ્યાં હોયને લક્ષ્યની ઓળખાણ કરાવતાં હોય તેની પણ અમે વ્યંજનસંજ્ઞા સમજી લઈશું. આથી કકારની પણ વ્યંજનસંજ્ઞા થઈ જશે.

ઉત્તરપક્ષ :- ઉપલક્ષણમાં કાર્ય થઈ શકતું નથી. કોઈક ગુરુ મુનિભગવંતને કહે કે કૂતરાવાળા ઘરમાંથી ગોયરી લઈ આવો. ત્યારે મુનિ ગોયરી લાવવાનું કાર્ય ઘરમાંથી જ કરે છે. પરંતુ કૂતરા પાસેથી કરતાં નથી. કૂતરો બહાર ગયો હોય અથવા તો મરી ગયો હોય તો પણ તે ઘરને કૂતરાવાળું ઘર જ કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ વ્યંજનસંજ્ઞા કરવા સ્વરૂપ કાર્ય ચ્ચકાર, ગકાર વગેરેમાં જ થઈ શકત. પરંતુ ઉપલક્ષણ સ્વરૂપ કકારમાં થઈ શકત નહીં. ‘આચાર્ય ભગવંત’ને કકારની પણ વ્યંજનસંજ્ઞા તો ઈષ્ટ જ છે. આથી સમીપ અર્થવાળો ‘આદિ’ શબ્દ અહીં નિરર્થક છે. આચાર્ય ભગવંત ઉપલક્ષણમાં કાર્યનો અયોગ છે એવા સિદ્ધાંતને માટે આ ઉદાહરણ બતાવે છે. દા.ત. “ચિત્રગુઃ આનીયતામ્” આ વાક્ય પ્રમાણે અનેક પ્રકારની ગાયોથી ઓળખાતો પુરુષ લવાય છે. પરંતુ અનેક પ્રકારની ગાયોને લવાતી નથી.

હવે ‘આદિ’ શબ્દનો વ્યવસ્થા અર્થ પણ ઘટતો નથી. દા.ત. “દેવદક્ષાદયઃ આનીયન્તામ્” તારાવડે દેવદક્ષ વગેરે લવાય. અહીં આદિ શબ્દ વ્યવસ્થા અર્થમાં હોવાથી જ્યાં દેવદક્ષ બેઠો હોય ત્યાંથી શરૂ કરીને જે ક્રમથી બીજા બધા બેઠા હોય તેઓને લાવવાનું કહ્યું છે એવો અર્થ જણાય છે. આથી દેવદક્ષ વગેરેની જે વ્યવસ્થા ત્યાં વિદ્યમાન હોય તેઓને લાવવાનો અર્થ જણાય છે. એ પ્રમાણેનો વ્યવસ્થા અર્થ અહીં “આદિ” શબ્દથી જણાતો નથી. આ વ્યાકરણમાં “આચાર્ય ભગવંત” ‘ક’ વગેરે વ્યંજનોની જો નવી વ્યવસ્થા કરતાં હોત તો “આદિ” શબ્દ વ્યવસ્થા અર્થવાળો થાત અને “આદિ”થી એવા જ વ્યંજનો ઓળખાત. જે ‘ક’ વગેરેનાં ક્રમમાં વિદ્યમાન હોય. આથી કકાર બાકીનાં વર્ણોનાં વિશેષણ સ્વરૂપ બનત. પરંતુ વર્ણનો પાઠક્રમ તો પહેલેથી જ વ્યવસ્થિત હોવાથી “આચાર્ય ભગવંતે” નવી કોઈ વ્યવસ્થા કરી નથી. તેથી ભૂતકાળનાં પાઠક્રમમાં કોઈ દોષ આવતો હતો માટે અમારે નવા પાઠક્રમની વ્યવસ્થા કરવી પડી છે એવું નથી. એ પ્રમાણે જૂનાં પાઠક્રમમાં દોષનો અભાવ હોવાથી અહીં કોઈ નવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી નથી માટે વ્યવસ્થા અર્થ પણ ઘટતો નથી. સિદ્ધાંતમાં ન્યાય આવે છે કે સંભવ હોય અને દોષ હોય તો વિશેષણ અર્થવાળું થાય છે. અહીં વ્યવસ્થા અર્થમાં ‘આદિ’ શબ્દ લાવી કકાર વિશેષણ ત્યારે જ કરવું પડે જો ભૂતકાળનાં પાઠક્રમમાં કોઈ દોષ ઊભો થતો હોય. પહેલાનાં

વર્ણોનો પાઠક્રમ તો વ્યવસ્થિત જ છે. આથી દોષનો અભાવ કરવા માટે “આચાર્ય ભગવંતે” નવી વ્યવસ્થા વિચારવી પડી નથી. તેથી વ્યવસ્થા અર્થવાળો ‘આદિ’ શબ્દ પણ ઘટતો નથી. અહીં સંભવ હોય તો જ વિશેષણ અર્થવાળું છે. દા.ત. ચાર પગવાળો માણસ. અહીં ચાર પગવાળું વિશેષણ માણસમાં સંભવિત નથી. માટે આ વિશેષણ સાર્થક નથી. પરંતુ બે પગવાળો માણસ આ વિશેષણ માણસમાં સંભવિત છે. માટે જ અર્થવાળું છે તથા લાલ કમળ, આ વિશેષણ જેમ કમળમાં વિદ્યમાન છે તેમ ઘટમાં પણ વિદ્યમાન છે. આથી લાલ એ કમળનું દોષવાળું વિશેષણ હોવા છતાં પણ અર્થવાળું વિશેષણ છે. આવું ક સ્વરૂપ વિશેષણ વ્યવસ્થાવાળા ‘આદિ’ શબ્દ સાથે ઘટતું નથી. વ્યવસ્થા તો પહેલેથી જ નક્કી છે. આથી વ્યવસ્થા અર્થવાળો ‘આદિ’ શબ્દ પણ અહીં ઘટતો નથી.

“આદિ”નો પ્રકાર અર્થ પણ ઘટતો નથી. ‘ક’ વગેરે વ્યંજનોમાં જો કોઈક પ્રકારથી સમાનતા પ્રાપ્ત થાય તો ‘આદિ’નો પ્રકાર અર્થ ઘટી શકે. ‘ક’ વગેરે વ્યંજનોનું સ્વરૂપ આકારની (આકૃતિની) અપેક્ષાએ અત્યંત અસમાન છે. આથી સ્વરૂપથી પણ સમાનતા આવતી નથી. કદાચ વર્ણથી સમાનતા લેવા જાય તો સ્વરો પણ વ્યંજન તરીકે આવી જાય. ઉચ્ચારણ ધર્મથી જો સમાનતા લેવા જાય તો બધા જ શબ્દો પણ વ્યંજનો બની જવાની આપત્તિ આવત. આ પ્રમાણે ‘ક’ વગેરે વ્યંજનોમાં અત્યંત અસમાનતા હોવાથી ‘આદિ’નો ‘પ્રકાર’ અર્થ પણ યોગ્યપણાને પ્રાપ્ત થતો નથી.

(શ૦ન્યા૦) અવયવવૃત્તિસ્તુ સજ્જચ્છતે, કકાર આદિરવયવો यस્ય વર્ણસમુદાયસ્ય સ કાદિઃ, અત એવેહ તદ્ગુણસંવિજ્ઞાનો બહુવ્રીહિઃ સમુદાયસ્યાવયવે સમવેતત્વાદ્, ન્યામ્ભૂતાવયવત્વેન ચ સમુદાયપ્રાધાન્યાદેકવચનમ્ । સંજ્ઞિસામાનાધિકરણ્યેઽપિ ‘સ્મૃતયઃ પ્રમાણમ્’ ઇતિવદાવિષ્ટલિજ્જત્વાદ્ વ્યજ્ઞનમિતિ નપુંસકત્વમ્ । અવયવસ્ય વાઽઽસન્નત્વાત્ સામીપ્યાદીનાં ચ વ્યવહિતત્વાત્ “સન્નિહિતપરિત્યાગે વ્યવહિતં પ્રતિ કારણં વાચ્યમ્” ઇતિ ન્યાયાદવયવવૃત્તિસમ્ભવેઽન્યેષામગ્રહણમિતિ ।

અનુવાદ :- ‘અવયવ’ અર્થમાં રહેલો ‘આદિ’ શબ્દ સંગત થાય છે. કકાર છે અવયવ જેમાં એ કાદિ સ્વરૂપ વર્ણસમુદાય વ્યંજન કહેવાય છે. આ પ્રમાણે કાદિર્વ્યજનમ્ એ તદ્ગુણસંવિજ્ઞાનમ્ બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. ‘ક’ અવયવ પણ વ્યંજન સ્વરૂપ સમુદાયનો જ એક ભાગ છે. જેમ ‘લમ્બકર્ણઃ રાસભઃ’માં લાંબા કાનો એ ગધેડાનાં જ ગુણ સ્વરૂપ છે ગધેડાથી ભિન્ન નથી. તેમ વ્યંજનથી પૃથગ્ કકાર નથી પણ વ્યંજનનાં જ એક ભાગ સ્વરૂપે છે. વ્યંજન (ઉડનો સમુદાય) એ સમુદાય છે અને કકાર એ અવયવ છે. ન્યાયની ભાષામાં અવયવમાં સમુદાય સમવાય

સંબંધથી રહે છે, એવું નૈયાયિકો માને છે. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ કકાર વગેરે અવયવોમાં વ્યંજન સ્વરૂપ સમુદાય રહે છે. આથી જેમ લાંબા કાન સ્વરૂપ ધર્મવાળો જ રાસમ છે તેમ અહીં કકાર સ્વરૂપ ધર્મવાળો સમુદાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- જો અવયવમાં સમુદાય રહે છે તો સમુદાય સ્વરૂપ એવો “વ્યજ્ઞન” શબ્દ બહુવચનમાં આવવો જોઈએ. અવયવો ઘણા બધા હોવાથી અને અવયવોમાં સમુદાય રહેતો હોવાથી સમુદાયમાં પણ બહુલપણું થવાથી સમુદાયવાચક ‘વ્યજ્ઞન’ શબ્દ બહુવચનમાં આવવો જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ :- અવયવોનું ગૌણપણું થવાથી સમુદાયની પ્રધાનતા છે તથા સમુદાય એક જ હોવાથી વ્યજ્ઞન શબ્દનો એકવચનમાં જ પ્રયોગ કર્યો છે.

“કાદિઃ” સંજ્ઞી છે અને ‘વ્યજ્ઞનમ્’ સંજ્ઞા છે. આથી સંજ્ઞી અને સંજ્ઞાનું સમાનાધિકરણપણું હોવાથી સંજ્ઞીનું પુલિંગપણું છે તો સંજ્ઞાનું પણ પુલિંગપણું થવું જોઈએ, છતાં સંજ્ઞા અને સંજ્ઞી વચ્ચે લિંગભેદ કરવામાં આવ્યો છે એનાં કારણમાં “આચાર્ય ભગવંત” જણાવે છે કે ‘સ્મૃતયઃ પ્રમાણમ્’ પ્રયોગની જેમ અહીં રહેલાં શબ્દોનું નિયત લિંગ હોવાથી ‘વ્યજ્ઞનમ્’ એ પ્રમાણે નપુંસકલિંગવાળો પ્રયોગ થયો છે. ‘આદિ’ શબ્દ પુલિંગમાં જ છે તથા ‘વ્યંજન’ શબ્દ નપુંસકલિંગમાં જ છે. વળી, બંનેમાં લિંગો નિયત છે. આથી સમાનાધિકરણમાંથી પણ કોઈ પણ શબ્દએ પોતાનાં લિંગ છોડ્યા નથી. જેમ ‘સ્મૃતિ’ શબ્દ એ નિયત એવાં સ્ત્રીલિંગમાં છે અને ‘પ્રમાણમ્’ શબ્દ એ નિયત એવાં નપુંસકલિંગમાં છે. આથી જ સમાધિકરણપણું હોવા છતાં પણ બંનેએ પોતાનાં લિંગો છોડ્યા નથી.

પૂર્વપક્ષ :- ઉપરનાં સૂત્રનો વિગ્રહ આ પ્રમાણે પણ થઈ શકતો. “કસ્ય આદિઃ” ઇતિ કાદિઃ વ્યજ્ઞનમ્ ‘ક’ની શરૂઆતમાં જે હોય તે વ્યંજન કહેવાય. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા અર્થની પણ સંભાવના હતી તથા સામીપ્ય, પ્રકાર વગેરે અર્થની પણ સંભાવના હતી છતાં પણ અવયવ અર્થનું જ ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

ઉત્તરપક્ષ :- ઉપરોક્ત શંકાનાં અનુસંધાનમાં જણાવે છે કે જે અર્થ શીઘ્ર ઉપસ્થિત થઈ શકતો હોય તે આસન્ન અર્થ કહેવાય છે. હવે જો અવયવ અર્થ અત્યંત શીઘ્ર ઉપસ્થિત થતો હોય અને સામીપ્ય વગેરે અર્થ દૂરવર્તી હોય તો અવયવ અર્થ કરવો જ યોગ્ય છે. જો નજીકનાં અર્થનો નિર્ણય થઈ શકતો ન હોય તો જ અન્ય વ્યવહિત (દૂરવર્તી) અર્થોની વિચારણા કરવી જોઈએ. ૩૩ (તેત્રીસ) વ્યંજનોમાં કકાર પણ એક વ્યંજન છે. જે વ્યંજન સ્વરૂપ સમુદાયનાં અવયવ સ્વરૂપ છે અને અવયવ સ્વરૂપ અર્થની અહીં સંગતિ થઈ જાય છે. માટે જ સામીપ્ય વગેરે અન્ય અર્થ અહીં લેવામાં આવ્યાં નથી.

(શ૦ન્યા૦) વ્યજ્યતે પ્રકાશવાન્ ક્રિયતેઽર્થોઽનેનેતિ “કરણાધારે” [૫.૩.૧૨૯.] इत्यनदि व्यञ्जनम्, स्वराणामर्थप्रकाशने उपकारकम्, यथा-सूपादीन्योदनस्येति व्यञ्जनसादृश्यादन्वर्थं चेदं नामेति ॥१०॥

અનુવાદ :- ‘જેનાવડે અર્થ પ્રકાશવાળો કરાય છે’ એ પ્રમાણે કરણ અર્થમાં ‘વિ’ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘અઙ્’ ધાતુને ‘અનદ્’ પ્રત્યય લાગવાથી ‘વ્યઙ્ગનમ્’ શબ્દ બને છે. સ્વરોનાં અર્થને પ્રકાશિત કરવામાં ‘વ્યઙ્ગન’ અત્યંત ઉપકારી છે. જેમ કે ભાતનાં રસને પ્રગટ કરવામાં દાળ વગેરે ઉપકારક છે. જે પ્રમાણે સૂપ વગેરેને વ્યંજન પણ કહી શકાય છે. આથી વ્યંજનનાં સાદૃશ્યથી આ વ્યંજન સંજ્ઞા અન્વર્થસંજ્ઞાવાળી થાય છે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

कादिरित्यादि-आदीयते गृह्यतेऽस्मादर्थ इत्यादिः । स च सामीप्य-व्यवस्था-प्रकारा-
ऽवयवादिवृत्तिः । यथा-ग्रामादौ घोष इति सामीप्ये, ब्राह्मणादयो वर्णा इति व्यवस्थायाम्, आढ्या
देवदत्तादय इति प्रकारे, देवदत्तसदृशा इत्यर्थः, स्तम्भादयो गृहा इति अवयवे, स्तम्भावयवा
इत्यर्थः । तत्र सामीप्यार्थवृत्तिग्रहणे ककारस्य व्यञ्जनसंज्ञा न स्यात्, उपलक्षणस्य कार्येऽनुपयोगात्,
यथा-चित्रगुरानीयतामित्युक्ते चित्रगवोपलक्षितः पुमानेवाऽऽनीयते न तु चित्रा गौरिति ।
व्यवस्थार्थोऽपि न घटते, वर्णसमाम्नायस्य व्यवस्थितत्वेन व्यभिचाराभावात्, *संभवे व्यभिचारे
च विशेषणमर्थवद्* इति हि न्यायः । कादीनां परस्परमत्यन्तवैसदृश्यात् प्रकारार्थोऽपि न
समीचीनतामञ्जति । अवयवार्थवृत्तिस्तु संगच्छते । ककार आदिरवयवो यस्य वर्णसमुदायस्य स
कादिः, अत एवेह तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः समुदायस्यावयवेषु समवेतत्वात्, न्यग्भूतावयवत्वेन
च समुदायप्राधान्यादेकवचनम् । संज्ञिसामानाधिकरण्येऽपि ‘स्मृतयः प्रमाणम्’ इतिवदाविष्ट-
लिङ्गत्वाद् व्यञ्जनमिति नपुंसकत्वम् । व्यज्यते प्रकटीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनम्, स्वराणामर्थ-
प्रकाशने उपकारकम्, यथा-सूपादीन्योदनस्येति ।

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

ઉપરની પંક્તિઓનો અનુવાદ શબ્દમહાર્ણવન્યાસનાં અનુવાદમાં આવી ગયેલ છે. તેથી અહીં પુનરુક્તિ કરી નથી.

(ન્યા૦સ૦) કસ્ય આદિઃ કાદિરિતિ વ્યાખ્યાને વ્યવસ્થાવાચ્યપ્યાદિશબ્દઃ, તેન સ્વરાણાં ન વ્યઙ્ગનસંજ્ઞા, અનુસ્વારવિસર્ગયોસ્તુ ભવતિ । તતોઽનુસ્વારસ્ય વ્યઙ્ગનસંજ્ઞાયાં સંસ્કર્તેત્યત્રાનુસ્વારરૂપ-

વ્યજ્ઞનાત્ પરસ્ય સસ્ય “ધુટો ધુટિ સ્વે વા” [૧.૩.૪૮.] इत्यनेन लुक् सिद्धः । विसर्गस्य तु व्यञ्जनत्वे सुपूर्वस्य दुःखयतेः क्विपि, णिलुकि, सेश्च लुकि “पदस्य” [२.१.८९.] इति विसर्गरूपसंयोगान्तस्थस्य खस्य लुक् सिद्धः; विसर्गस्य च कस्यादिरिति व्युत्पत्त्या अपञ्चमान्तस्थः० [१.१.११.] इति धुट्त्वे च “धुटस्तृतीयः” [२.१.७६.] इति स्थान्यासन्ने गत्वे सति सुदुगिति सिद्धम् ॥१०॥

અનુવાદ :- ઉપર ન્યાસકારે ‘આદિ’ શબ્દનો અવયવ અર્થ લઈ જે અર્થઘટન કર્યું તેની સામે નવો પક્ષ ઊભો થાય છે. ‘કાદિઃ’ શબ્દનો જો ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ સમજવામાં આવે તો ‘કસ્ય આદિઃ’ इति क्वादिઃ’ એ પ્રમાણે અર્થ થઈ શકે. ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસનો અર્થ વિચારીએ તો ‘આદિ’ શબ્દનો વ્યવસ્થાવાચી અર્થ પણ થઈ શકે. તેથી ‘ક’ની આગળ જે (૧/૧/૮) સૂત્ર છે તેની (અનુસ્વાર અને વિસર્ગની) વ્યંજનસંજ્ઞા થશે પરંતુ સ્વરોની વ્યંજન સંજ્ઞા નહીં થાય. હવે અનુસ્વારની વ્યંજનસંજ્ઞા થવાથી ‘સંસ્કર્તા’ પ્રયોગમાં અનુસ્વારને વ્યંજન ગણીને અનુસ્વાર પછી રહેલાં ‘સ્’ વ્યંજનનો ‘ધુટો ધુટિ સ્વે વા’ (૧/૩/૪૮) સૂત્રથી પાછળ રહેલા સ્વધુટ વ્યંજન પર છતાં લોપ થવાથી ‘સંસ્કર્તા’ એ પ્રમાણે રૂપની સિદ્ધિ થશે.

હવે, વિસર્ગની વ્યંજનસંજ્ઞાનું ફળ બતાવે છે. ‘સુ’ પૂર્વક ‘દુઃખ’ શબ્દને નામધાતુ બનાવવા માટે ‘ણિચ્’ પ્રત્યય લગાવવામાં આવે છે ત્યારે સુ + દુઃખ + ણિચ્ એ પ્રમાણે નામધાતુ થાય છે. હવે આ નામધાતુ ઉપરથી નામ બનાવવા માટે ‘ક્વિપ્’ પ્રત્યય લગાવવામાં આવે છે. ત્યારે સુ + દુઃખ + ણિચ્ + ક્વિપ્ એ પ્રમાણે નામસંજ્ઞા થશે. અહીં ‘ક્વિપ્’ પ્રત્યય લાગવાથી ‘જેરનિટિ’ (૪/૩/૮૩) સૂત્રથી ‘ણિચ્’નો લોપ થતાં ‘સુદુઃખ’ એ પ્રમાણે નામ થશે. ‘સુદુઃખ’ નામ થવાથી પ્રથમા એકવચનનો ‘સિ’ પ્રત્યય લાગે છે. આ ‘સિ’ પ્રત્યયનો “દીર્ઘઙ્યાબ્-”... (૧/૪/૪૫) સૂત્રથી લોપ થાય છે. આમ થવાથી ‘સુદુઃખ’ એ પ્રમાણે પદ થયું. અહીં વિસર્ગની પણ વ્યંજનસંજ્ઞા થવાથી પદને અંતે એકથી વધારે વ્યંજન થયા. આથી “પદસ્ય” (૨/૧/૮૮) સૂત્રથી સંયોગને અંતે રહેલાં ‘ખ’નો લુક્ થયો. હવે વર્ગનો પાંચમો અક્ષર અને અન્તસ્થાને છોડીને “કાદિઃ” વર્ણોની ધુટ્સંજ્ઞા કરી છે.

અહીં ‘કાદિઃ’ વર્ણો તરીકે જેમ વર્ગીય વ્યંજન આવે છે તે જ પ્રમાણે “કસ્ય આદિઃ” વ્યુત્પત્તિથી અનુસ્વાર અને વિસર્ગ પણ આવે છે. માટે અનુસ્વાર અને વિસર્ગની પણ ધુટ્સંજ્ઞા થાય છે. હવે અનુસ્વાર અને વિસર્ગની ધુટ્સંજ્ઞા થવાથી અહીં પદને અંતે રહેલાં અનુસ્વારનો “ધુટસ્તૃતીયઃ” (૨/૧/૭૬) સૂત્રથી “ગ્” આદેશ થતાં “સુદુગ્” પ્રથમા એકવચનનું રૂપ સિદ્ધ થશે. અહીં વિસર્ગની કંઠ્યસંજ્ઞા થવાથી સ્થાનથી સમાન એવાં કવર્ગનો ત્રીજો અક્ષર થાય છે.

“સુદુર્ગ”નો અર્થ “સારી રીતે પીડા કરનાર” થશે અથવા ઘણો દુઃખી કરનાર અર્થ પણ થઈ શકશે.

॥ દશમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

***

સૂત્રમ્ - અપચ્છમાન્તસ્થો ધુટ્ ॥૧૧૧૧૧॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

વર્ગપચ્છમાન્તસ્થાવર્જિતઃ કાદિર્વર્ગો ધુટ્સંજો ભવતિ । ક ખ ગ ઘ, ચ છ જ ઙ, ટ ઠ ડ ઢ, ત થ દ ધ, પ ફ બ ભ, શ ષ સ હ । ધુટ્પ્રદેશાઃ-“ધુટો ધુટિ સ્વે વા” [૧.૩.૪૮.] ઇત્યાદયઃ ॥૧૧૧॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

વર્ગનો પાંચમો અક્ષર અને અન્તસ્થાને છોડીને ‘ક’ વગેરે વર્ણો ધુટ્ સંજાવાળા થાય છે. ક + ખ વગેરે ટીકામાં બતાવેલાં વર્ણો ધુટ્ સંજાવાળા થાય છે. ધુટ્ સંજાનાં ઉદાહરણ સ્થળો “ધુટો ધુટિ સ્વે વા” (૧/૩/૪૮) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

અપચ્છમેત્યાદિ-“પચુળ્ વિસ્તારે” તસ્ય “ઉદિતઃ સ્વરાન્નોઽન્તઃ” [૪.૪.૧૮.] ઇતિ ને “ઉક્ષિતક્ષ્યક્ષીશિ” [उणा० १००.] અનિ પચ્ચન્, તેષાં પૂરણાઃ “નો મટ્” [७.१.१५९.] ઇતિ મટિ પચ્ચમાઃ, ન વિદ્યન્તે પચ્ચમાશ્ચ અન્તસ્થાશ્ચ યત્ર વર્ણસમુદાયે સોઽપચ્છમાન્તસ્થઃ કાદિઃ, દ્વન્દ્વગર્ભો બહુવ્રીહિઃ ॥૧૧૧॥

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

સૌ પ્રથમ “પચ્ચમ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. “પચુળ્” ધાતુ વિસ્તાર અર્થમાં દશમાં ગણનો છે. આ ધાતુમાં સ્વરથી પર (૪/૪/૮૮) સૂત્રથી ‘ન્’નો આગમ થતાં ‘પચ્ચ’ શબ્દ થશે. ત્યારબાદ “ઉક્ષિતક્ષ્યક્ષીશિ”... (उणादि० ८००) સૂત્રથી ‘અન્’ પ્રત્યય થતાં ‘પચ્ચન્’ શબ્દ થશે. આ શબ્દને પૂરણ અર્થમાં “નો મટ્” (७/१/१५८) સૂત્રથી ‘મટ્’ પ્રત્યય થતાં ‘પચ્ચમ’ શબ્દ થાય છે. જે

વર્ણસમુદાયમાં પાંચમાં વર્ણો અને અન્તસ્થા વર્ણો વિદ્યમાન નથી તેવાં 'ક' વગેરે વર્ણો ધુટ્સંજ્ઞાવાળા થાય છે. અહીં સૌ પ્રથમ પञ्चમ અને અન્તસ્થા શબ્દનો દ્વન્દ્વ સમાસ કર્યો છે. ત્યારબાદ "અવિદ્યમાનાઃ પञ્ચમાન્તસ્થાઃ યસ્મિન્ સઃ ઇતિ અપञ્ચમાન્તસ્થઃ કાદિઃ " એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ કર્યો છે. માટે આ દ્વન્દ્વગર્ભ બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાશે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

અપञ્ચમેત્યાદિ-(એતત્સૂત્રોપરિ લઘુન્યાસો ન દૃશ્યતે) ॥૧૧॥

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

આ સૂત્ર સંબંધી લઘુન્યાસ જોવાયો નથી.

॥ એકાદશમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

* * *

સૂત્રમ્ - પञ્ચકો વર્ગઃ ૧૧૧૧૨૧॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

કાદિષુ વર્ણેષુ યો યઃ પञ્ચસંખ્યાપરિમાણો વર્ગઃ સ સ વર્ગસંજ્ઞો ભવતિ । ક
ખ ગ ઘ ઙ, ચ છ જ ઝ ઞ, ટ ઠ ડ ઢ ણ, ત થ દ ધ ન, પ ફ બ ભ મ ।
વર્ગપ્રદેશાઃ-“કવર્ગૈકસ્વરવતિ” [૨.૩.૭૬.] ઇત્યાદયઃ ॥૧૨॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

ક વગેરે વર્ણોનાં વિષયમાં જે જે પાંચ સંખ્યાનાં માપવાળો સમુદાય છે તે તે સમુદાય વર્ગસંજ્ઞાવાળો થાય છે. સૂત્રમાં બતાવેલાં ક વગેરે પચ્ચીસ વર્ણો વર્ગસંજ્ઞાવાળા થાય છે. વર્ગસંજ્ઞાનાં ઉદાહરણસ્થાનો “કવર્ગૈકસ્વરવતિ” (૨/૩/૭૬) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

પञ્ચક ઇત્યાદિ-સજાતીયસમુદાયો વર્ગઃ, સ ચાવર્ગ-કવર્ગાદિભેદેનાષ્ટસંખ્યત્વેન વર્ણસમાખ્યાયે કેવલિકાદિશાસ્ત્રે પ્રસિદ્ધઃ, તત્ર ચ યઃ પञ્ચસંખ્યત્વેન વ્યવસ્થિતઃ, સોઽત્ર વર્ગસંજ્ઞત્વેન સંજ્ઞાયતે, અત આહ-કાદિષુ વર્ણેષુ યો યઃ પञ્ચસંખ્યાપરિમાણ ઇતિ ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

સમાન પ્રકારવાળો સમુદાય વર્ગ કહેવાય છે. કેવલિકા વગેરે શાસ્ત્રોમાં અવર્ગ (બધા જ સ્વરો) તેમજ કવર્ગ, ચવર્ગ, ટવર્ગ, તવર્ગ, પવર્ગ તથા ય, ર, લ, વ્ તેમજ શ, ષ, સ, હ એ પ્રમાણે વર્ણનાં પાઠક્રમમાં સમાન પ્રકારવાળા આઠ સમુદાયો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં જે જે પાંચ સંખ્યાપણાંથી વ્યવસ્થિત થયા છે તે અહીં વર્ગસંજ્ઞાપણાંથી જણાય છે. આથી “આચાર્ય ભગવંતે” બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં લખ્યું છે કે, ક વગેરે વર્ણોમાં જે જે પાંચ સંખ્યા પરિમાણવાળા (પ્રમાણવાળા) છે તે તે વર્ગસંજ્ઞાવાળા થાય છે.

(શંખ્યા૦) તેષાં ચ પञ્ચસંખ્યાત્વાદ્ ‘યો યઃ’ ઇતિ વીપ્સા । પञ્ચકઃ-પન્ચેતિ સંખ્યા માનમસ્ય “સંખ્યાહતેશ્ચાશત્તિષ્ઠેઃ કઃ” [૬.૪.૧૩૦.] ઇતિ કે પञ્ચકઃ । “વૃદ્ વરણે” વૃણોતિ આત્મીય-મેકત્વેન વ્યવસ્થાપયતિ, “ગમ્યમિરમ્યજિગદ્યદિ૦” [उणा० ९२.] ઇતિ ગે વર્ગઃ ॥૧૨॥

અનુવાદ :- વર્ગોમાં પાંચ સંખ્યાપણું હોવાથી “પન્ચસંખ્યાપરિમાણ” લખ્યું છે, “યો યઃ” એ પ્રમાણે બે વાર જે લખ્યું છે તે વીપ્સા અર્થનું દ્યોતક છે. અર્થાત્ પાંચ સંખ્યા પરિમાણવાળાપણું એક કરતાં વધારેમાં પ્રાપ્ત થાય છે. હવે ‘પન્ચક’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. “પાંચ સંખ્યા પ્રમાણ છે જેનું” એ પ્રમાણે માપ અર્થમાં “સંખ્યા-હતેશ્ચ...” (૬/૪/૧૩૦) સૂત્રથી ‘પન્ચન્’ શબ્દને ‘ક’ પ્રત્યય થતાં ‘પન્ચન્’ની પદસંજ્ઞા થવાથી પદાન્તે ‘ન્’નો લોપ થવાથી ‘પન્ચક’ શબ્દ થાય છે જેનો અર્થ પાંચ પરિમાણવાળો થાય છે.

હવે “વર્ગ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. “વૃદ્” ધાતુ ‘વરણું’ અર્થમાં પાંચમાં ગણનો છે. ધોતાનાં સંબંધીઓની એકત્વપણાંથી જે વ્યવસ્થા કરાવે છે તેવાં અર્થમાં “ગમ્યમિરમ્ય”... (उणादि० ९२) સૂત્રથી ‘ગ’ પ્રત્યય થતાં “વર્ગ” શબ્દ બને છે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

પન્ચક इत्यादि-सजातीयसमुदायो वर्गः । स चावर्ग-कवर्गादिभेदेनाष्टधा वर्णसमाम्नाये केवलिकादिशास्त्रेषु प्रसिद्धः, तत्र च यः पञ्चसंख्यात्वेन व्यवस्थितस्तस्येह वर्गसंज्ञेत्यत आह-कादिष्विति ।

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

સમાન પ્રકારવાળો સમુદાય વર્ગ કહેવાય છે અને તે કેવલિક વગેરે શાસ્ત્રોમાં જે વર્ણોનો

સમ્યક્ પાઠક્રમ આપેલો છે તેમાં અવર્ગ, કવર્ગ વગેરે પ્રકારથી આઠ પ્રકારના પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં જે જે પાંચ સંખ્યાપણાંથી વ્યવસ્થિત થયેલા છે તેની અહીં વર્ગસંજ્ઞા થાય છે. આથી જ “આચાર્ય ભગવંતે” “કાદિષુ વર્ણેષુ... વર્ગસંજ્ઞો ભવતિ” પંક્તિઓ લખી છે.

(ન્યા૦સ૦) યો ચ્ચ ઇતિ-સંજ્ઞિનાં બહુત્વાદગૃહીતવીપ્સોઽપિ પચ્ચશબ્દો વીપ્સાં ગમયતીતિ । વૃણોત્યાત્મીયમેકત્વેન વ્યવસ્થાપયતિ ‘ગમ્યમિ...’ [ઉણા૦ ૧૨] ઇતિ ગે વર્ગઃ, જાત્યપેક્ષમેક વચનમ્ ॥૧૨॥

અનુવાદ :- અહીં ‘પચ્ચક’ એ સંજ્ઞી છે અને ‘વર્ગ’ એ સંજ્ઞા છે. સંજ્ઞીઓ ઘણા બધા હોવાથી વીપ્સા વગરનો ‘પચ્ચ’ શબ્દ પણ વીપ્સા અર્થને જણાવે છે. આથી બૃહદ્વૃત્તિટીકાનો ‘પચ્ચ’ શબ્દ વીપ્સાને જણાવે છે. પોતાનાં સંબંધીઓની એકપણાંથી જે વ્યવસ્થા કરાવે છે તે અર્થમાં ‘વૃ’ ધાતુને “ગમ્યમિ...” (ઉણાદિ૦ ૮૨) સૂત્રથી ‘ગ’ પ્રત્યય થતાં ‘વર્ગ’ શબ્દ બને છે. અહીં જુદા જુદા પાંચ વર્ગો હોવા છતાં પણ સૂત્રમાં ‘પચ્ચકઃ વર્ગઃ’ એ પ્રમાણે જે એકવચનનો પ્રયોગ થયો છે તે જાતિની અપેક્ષાએ સમજવો.

॥ દ્વાદશમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

સૂત્રમ્ - આદ્યદ્વિતીયશબ્દસા અઘોષાઃ ॥૧॥૧૧૩॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

વર્ગાણામાદ્ય-દ્વિતીયા વર્ણાઃ શ-ષ-સાશ્ચાઘોષસંજ્ઞા ભવન્તિ । ક ખ, ચ છ, ટ ઠ, ત થ, પ ફ, શ ષ સ । બહુવચનં સર્વવર્ગાણામાદ્ય-દ્વિતીયપરિગ્રહાર્થમ્ । અઘોષપ્રદેશાઃ-“અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” [૧.૩.૫૦.] ઇત્યાદયઃ ॥૧૩॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

દરેક વર્ગનો પહેલો અને બીજો વર્ણ તથા શ, ષ, સ અઘોષ સંજ્ઞાવાળા થાય છે. આથી ક, ખ, ચ, છ, ટ, ઠ, ત, થ, પ, ફ તથા શ, ષ, સ એ પ્રમાણે તેર વ્યંજનો અઘોષ સંજ્ઞાવાળા થશે. સૂત્રમાં જે બહુવચન કર્યું છે તે બધા જ વર્ગોનાં પહેલા અને બીજા વ્યંજનને ગ્રહણ કરવા માટે કર્યું છે. અઘોષ સંજ્ઞાનાં ઉદાહરણ સ્થળો “અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” (૧/૩/૫૦) વગેરે સૂત્રો છે.

:- શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

આદ્યેત્યાદિ-આદૌ ભવ: “દિગાદિદેહાંશાદ ય:” [૬.૩.૧૨૪.] ઇતિ યે આદ્યઃ, ઊમ્ભતિ પૂર્યતિ વૃદ્ધિ નયતિ દ્વિત્વસંખ્યાબુદ્ધિમિતિ “ઉમ્ભૈર્દ્વૌ ચ” [उणा० ६१५.] ઇતિ ઇકારે દ્વિઃ, તયોઃ પૂરણે “દ્વેસ્તીયઃ” [७.१.१६५.] ઇતિ તીયે દ્વિતીયઃ, તતો દ્વન્દ્વગર્ભો દ્વન્દ્વઃ; આદ્યાશ્ચ દ્વિતીયાશ્ચાદ્યદ્વિતીયાઃ, શશ્ચ ષશ્ચ સશ્ચ શષસાઃ (આદ્ય-દ્વિતીય-શ-ષ-સાઃ) ।

:- શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

પ્રારંભમાં થનાર એ અર્થમાં “આદિ” શબ્દને “દિગાદિદેહાંશાદ ય:” (૬/૩/૧૨૪) સૂત્રથી ‘ય’ પ્રત્યય થતાં ‘આદિ + ય’ - આ અવસ્થામાં (૭/૪/૬૮)થી આદિનાં ‘ઇ’નો લોપ થતાં ‘આદ્ય’ શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. ‘ઉમ્ભત્’ ધાતુ ‘પૂરવું’ અર્થમાં છે. અર્થાત્ જે વૃદ્ધિને પૂરે છે અથવા તો દ્વિત્વ સંખ્યા બુદ્ધિને જે પ્રાપ્ત કરે છે એ અર્થમાં ‘ઉમ્ભત્’ ધાતુને ‘ઉમ્ભૈર્દ્વૌ ચ’ (उणा० ६१५) સૂત્રથી ‘ઇ’ પ્રત્યય થતા અને ‘ઉમ્’નો ‘દ્વ’ આદેશ થતાં ‘દ્વિ’ શબ્દ બને છે. હવે ‘દ્વિ’ શબ્દને પૂરણ અર્થમાં “દ્વેસ્તીયઃ” (७/१/१६५) સૂત્રથી ‘તીય’ પ્રત્યય થતાં ‘દ્વિતીય’ શબ્દ બને છે. આ પ્રમાણે ‘આદ્યાઃ ચ દ્વિતીયાઃ ચ’ = ‘આદ્યદ્વિતીયાઃ તથા ‘શઃ ચ ષઃ ચ સઃ ચ = શષસાઃ’ એ પ્રમાણે બે દ્વન્દ્વ સમાસ થયા. હવે બંને દ્વન્દ્વ સમાસનો ફરીથી દ્વન્દ્વ સમાસ થતાં આદ્યદ્વિતીયાઃ ચ શષસાઃ ચ = આદ્યદ્વિતીયશષસાઃ આ પ્રમાણે દ્વન્દ્વ સમાસ જેનાં ગર્ભમાં છે એવો દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે.

(શ૦ન્યા૦) બહુવચનં હિ આદ્ય-દ્વિતીયબહુત્વપ્રતિપાદનાર્થમ્, તત્ત્વ યદિ સર્વેષાં વર્ગાણાં આદ્યા દ્વિતીયાશ્ચ ભવન્તિ, તત એવ સફલં ભવતિ, અન્યથા ત્વસમર્થત્વાત્ સમાસાભાવઃ, વૃત્તિવાક્યયોરેકાર્થપ્રતિપત્તિઃ સામર્થ્યમ્, વાક્યે ચ બહુત્વં પ્રતીયતે, ન તુ વૃત્તૌ, બહુવચનાત્ તુ વૃત્તાવપિ તદર્થપ્રતિપત્તેરસમર્થત્વાભાવઃ । ન ચ ‘કારકયોર્મધ્યમ્’ (કારકમધ્યમ્) ઇત્યાદાવ-સામર્થ્યાત્ સમાસાભાવ ઇતિ, દ્વિત્વનિયામકસ્ય મધ્યશબ્દસ્ય સદ્ભાવાત્, ‘મત્તબહુમાતઙ્ગવનમ્’ ઇતિવદ્ બહુશબ્દાત્ બહુત્વપ્રતિપાદકાત્ । તથાપિ સમાસાભાવઃ, આદ્યદ્વિતીયશબ્દયોર્યદપેક્ષમાદિત્વં દ્વિતીયત્વં ચ તદપેક્ષિતત્વાદિત્યપિ ન વાચ્યમ્, ગુરુપુત્રાદિવન્નિત્યસાપેક્ષત્વાદ્, અપેક્ષાયાશ્ચ શબ્દાર્થત્વાદ્, યદાહ-

“સમ્બન્ધિશબ્દઃ સાપેક્ષો નિત્યં સર્વઃ પ્રવર્તતે ।

સ્વાર્થવત્ સા વ્યપેક્ષાઽસ્ય વૃત્તાવપિ ન હીયતે” ॥૧૬॥ ઇતિ,

અનુવાદ :- સૂત્રમાં જે બહુવચન ક્યું છે તે પહેલા અને બીજાનું બહુલપણું છે એવું પ્રતિપાદન

કરવા માટે છે. આ ‘આદ્ય’ અને ‘દ્વિતીય’નાં બહુલપણાંનું સફળપણું ત્યારે જ થાય જ્યારે બધા જ વર્ગોનાં પહેલા અને બીજા લેવામાં આવે. જો માત્ર પહેલો અને બીજો એ પ્રમાણે જ સમાસની અપેક્ષાએ આદ્ય અને દ્વિતીયનો અર્થ કરવામાં આવે તો અસમર્થપણું થવાથી જ સમાસનો અભાવ થાય. વાક્યનો અર્થબોધ કરીએ ત્યારે આદ્ય દ્વિતીય તરીકે દરેક વર્ગનો પહેલો અને બીજો એવો અર્થ કરાય છે. જ્યારે સમાસમાં તો માત્ર પહેલો તથા બીજો જ એવો અર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે સમાસ અને વાક્યમાં સમાન અર્થનો બોધ થતો નથી. વાક્યમાં બહુલપણું જણાય છે જે સમાસમાં જણાતું નથી. હવે વાક્ય અને સમાસનું સમાન અર્થપણું થાય તો જ સામર્થ્ય થાય છે. આથી “આચાર્ય ભગવંતે” સમાસમાં બહુવચન કરવા દ્વારા સમાસમાં પણ ‘આદ્યદ્વિતીય’ શબ્દનો બહુલપણાં સ્વરૂપ અર્થ જ (દરેક વર્ગનો પહેલો અને બીજો વ્યંજન સ્વરૂપ અર્થ જ) કર્યો છે. આથી વાક્ય અને સમાસ બંનેમાં સમાન અર્થનો બોધ થતો હોવાથી અસામર્થ્યનો અભાવ થવાથી સમાસ થઈ શક્યો છે.

પૂર્વપક્ષ :- “કારકયોઃ મધ્યમ્” इति ‘કારકમધ્યમ્’. અહીં વાક્યમાં અર્થ જણાય છે “બે કારકોની મધ્યમાં” અને સમાસમાં અર્થ જણાય છે. “કારકની મધ્યમાં.” આ પ્રમાણે સમાસમાં ષષ્ઠી એકવચનનો અર્થ જણાય છે જ્યારે વાક્યમાં ષષ્ઠી દ્વિવચનનો અર્થ જણાય છે. આ પ્રમાણે અસમર્થપણું હોવાથી જ સમાસનો અભાવ થાય છે. છતાં જગતમાં આવો સામાસિક શબ્દ તો જોવા મળે જ છે આવું કેમ ?

ઉત્તરપક્ષ :- દ્વિત્વને બતાવનાર એવાં ‘મધ્ય’ શબ્દનો સદ્ભાવ હોવાથી ‘મધ્ય’ શબ્દ દ્વારા જ કારકનું ‘દ્વિત્વપણું’ જણાઈ જાય છે. આથી સમાસમાં પણ કારકનું દ્વિત્વપણું જણાઈ જતું હોવાથી સામર્થ્યપણું છે જ. ‘મત્તબહુમાતઙ્ગવનમ્’ સામાસિક શબ્દમાં માતઙ્ગનું, એકત્વપણું જણાતું હોવા છતાં પણ ‘બહુ’ શબ્દનાં સામર્થ્યથી ‘માતઙ્ગ’નું અનેકપણું જણાય છે. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ ‘મધ્ય’ શબ્દનાં સામર્થ્યથી જ “કારક”નું દ્વિત્વપણું જણાઈ જશે જ. માટે તમારી આપત્તિનો કોઈ અવકાશ રહેશે નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- ‘આદ્ય’ અને ‘દ્વિતીય’ શબ્દ કોઈકની અપેક્ષાવાળો હોવાથી “સાપેક્ષમ્ અસમર્થમ્” ન્યાયથી સમાસ થશે નહીં. કારણ કે ‘આદ્યદ્વિતીય’ શબ્દ જેની અપેક્ષાએ આદિપણું છે અને દ્વિત્વપણું છે તેની અપેક્ષાવાળો હોવાથી આદ્ય અને દ્વિતીય શબ્દ કોઈકને સાપેક્ષ થશે. આમ થવાથી કોઈકની અપેક્ષાવાળા એવાં આદ્યદ્વિતીય શબ્દનો સમાસ થઈ શકશે નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- ‘આદ્યદ્વિતીય’ શબ્દ સાપેક્ષ હોવાથી સમાસનો અભાવ થશે એવું કહેવું જોઈએ નહીં. આ સંદર્ભમાં કેટલીક ચર્ચા જરૂરી હોવાથી અહીં લખીએ છીએ. “રાજપુરુષઃ અભિરૂપઃ” (વિદ્વાન એવો રાજપુરુષ) અહીં પુરુષ પદ અભિરૂપને સાપેક્ષ હોવાથી ‘રાજન્’ પદ સાથે સમાસ

થવો જોઈએ નહીં. છતાં પણ ‘પુરુષ’ પદ પ્રધાન છે. જ્યારે ‘રાજન્’ પદ અપ્રધાન છે. આથી પ્રધાન જો કોઈકને સાપેક્ષ હોય તો પણ સમાસ થાય છે એવો ન્યાય છે. માટે જ ‘અભિરૂપ’ને સાપેક્ષ એવું ‘પુરુષ’ પદ હોતે છતે પણ આ ‘પુરુષ’ પદનો ‘રાજન્’ પદ સાથે સમાસ થયો છે. આ સમાધાન સામે શંકાકાર નવી શંકા ઊભી કરે છે, જે આ પ્રમાણે છે. જો પ્રધાન સાપેક્ષ હોવા છતાં પણ સમાસ થાય છે એવું આપ કહેશો તો જ્યાં જ્યાં અપ્રધાન સાપેક્ષ હશે ત્યાં ત્યાં અપ્રધાનનો કોઈ સાથે સમાસ થવો જોઈએ નહીં. દા.ત. ‘દેવદત્તસ્ય ગુરુકુલમ્’ અહીં ‘ગુરુકુલ’ સ્વરૂપ સામાસિક શબ્દમાં ‘કુલ’ પદ પ્રધાન છે અને ‘ગુરુ’ પદ અપ્રધાન છે. આ પ્રમાણે અપ્રધાન એવાં સાપેક્ષ ‘ગુરુ’ શબ્દનો (દેવદત્તને સાપેક્ષ) ‘કુલ’ શબ્દ સાથે સમાસ થવો જોઈએ નહીં. આનાં અનુસંધાનમાં મહાભાષ્યકાર જણાવે છે કે, ‘દેવદત્ત’નો સંબંધ ‘ગુરુકુલ’નાં સમુદિત અર્થની સાથે છે. જો ‘દેવદત્ત’નો સંબંધ ‘ગુરુ’ની સાથે જ હોત તો ‘ગુરુ’ પદ ‘દેવદત્ત’ને સાપેક્ષ થવાથી ‘ગુરુ’ પદનો ‘કુલ’ પદ સાથે સમાસ થાત નહીં. અહીં તો ‘દેવદત્ત’નો ‘ગુરુકુલ’ સ્વરૂપ સમુદાય અર્થની સાથે સંબંધ હોવાથી હવે સમાસ થવામાં કોઈ આપત્તિ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- જ્યાં સમુદાય અર્થની અપેક્ષાએ ષષ્ઠી નહીં હોય પરંતુ સમુદાયનાં અવયવ અર્થની અપેક્ષાએ ષષ્ઠી હશે ત્યાં તો સમુદાયનાં અવયવ સાપેક્ષ થવાથી ‘સાપેક્ષમ્ અસમર્થમ્’ ન્યાયથી સમાસ થવો જોઈએ નહીં. દા.ત. ‘દેવદત્તસ્ય ગુરુપુત્રઃ’ અહીં પુત્ર દેવદત્તનો નથી, પરંતુ ‘ગુરુ’નો છે. આથી દેવદત્ત સાથે સમુદાય સ્વરૂપ ‘ગુરુપુત્ર’નો અર્થ સંબંધિત થતો નથી, પરંતુ સમુદાયના એક અવયવ ‘ગુરુ’પદ સાથે ‘દેવદત્ત’નો સંબંધ થાય છે. આથી ‘ગુરુ’ પદ અસમર્થ થવાથી ‘ગુરુપુત્ર’ સમાસ થવો જોઈએ નહીં. એને બદલે ‘દેવદત્તસ્ય ગુરોઃ પુત્રઃ’ એ પ્રમાણે જ વાક્ય રહેવું જોઈએ. છતાં ‘દેવદત્તસ્ય ગુરુપુત્રઃ’ સમાસ તો જણાય જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- “સાપેક્ષમ્ અસમર્થમ્” ન્યાય બધે જ લાગુ પડતો નથી એવું મહાભાષ્યકાર માને છે. તેમના મતે કેટલાક સૂત્રોમાં સમર્થ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું હોવા છતાં પણ સાપેક્ષનું કાર્ય થાય છે. દા.ત. “इसुसोः सामर्थ्ये” (પા. ૮/૩/૪૪) સૂત્રમાં ‘સામર્થ્યે’ લખ્યું હોવા છતાં પણ “ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोति” વગેરે પ્રયોગોનાં ‘બ્રાહ્મણ’ને સાપેક્ષ એવો ‘સર્પિષ્’ શબ્દ હોવા છતાં પણ ‘સ’નો ‘ષ’ થાય છે. એ સૂત્રની ટીકામાં જ એમણે લખ્યું છે કે અહીં સામર્થ્ય ન હોય તો પણ કાર્ય થઈ શકે છે.

“आचार्य भगवंतश्री હેમચંદ્રાચાર્ય” આ બાબતમાં કહે છે કે જે જે શબ્દો નિત્ય સાપેક્ષ હોય ત્યાં ત્યાં અસામર્થ્યપણું હોય તો પણ સમાસ થઈ શકે છે. વાક્યપદીયમાં કહ્યું છે કે બધા જ સંબંધી શબ્દો અપેક્ષા સહિત જ વર્તે છે. સ્વાર્થ જેવી તે વ્યપેક્ષા (અન્યોન્યાશ્રય) એની વૃત્તિમાં પણ હાનિ પામતી નથી.

જેટલા જેટલા સંબંધી શબ્દો છે તે તે હંમેશાં અપેક્ષા સહિત જ વર્તે છે. ગુરુ શબ્દ કોઈકની સાથે સંબંધવાળો જ હોય છે. જો શિષ્ય વિદ્યમાન ન હોય તો ગુરુ શબ્દ સંભવિત થઈ શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે દાસ શબ્દ પણ સંબંધી શબ્દ છે. સ્વામી વિના દાસ શબ્દ પણ સંભવિત થતો નથી. આ શબ્દો જ એવા છે કે જેનો અર્થ અપેક્ષા વગર સંભવિત જ નથી. તે જ પ્રમાણે આ સૂત્રમાં પણ આદ્યદ્વિતીય શબ્દો અપેક્ષા સહિત જ પ્રવર્તે છે. કોઈની પણ અપેક્ષા વગર આદ્ય કે દ્વિતીય શબ્દનો અર્થ જણાઈ શકતો નથી. માટે “સાપેક્ષમ્ અસમર્થમ્” ન્યાય આવા સ્થાનોમાં પ્રવર્તતો નથી જ. જેમ કે મહાભારતમાં કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે યુદ્ધ થયું ત્યારે પાંડવો જીત્યા. આ પાંડવોની જીત કૃષ્ણને સાપેક્ષ હતી તો પણ કહેવાયું કે, કૌરવો કરતાં પાંડવો બળવાન હતા. એ જ પ્રમાણે સંબંધી શબ્દોનાં અર્થો અપેક્ષાવાળા હોવા છતાં પણ સમર્થ કહેવાય છે.

(શંખ્યા૦) પ્રત્યાસત્તેશ્ચ વર્ગૈરેવ સા પૂર્યતે, અત આહ-વર્ગાણામાદ્યદ્વિતીયા વર્ણાં ઇતિ । નનુ લાઘવાર્થં સમાહાર એવ યુક્તઃ યતઃ *માત્રાલાઘવમપ્યુત્સવાય મન્યન્તે વૈયાકરણાઃ* ઇતિ । ઉચ્યતે-અર્થગૌરવાય બહુવચનનિર્દેશઃ, અત આહ-બહુવચનમિતિ, અન્યથા કવર્ગસ્યૈવ પ્રથમ-દ્વિતીયાવિતિ સન્દિહ્યેત ।

અનુવાદ :- અહીં આદ્ય અને દ્વિતીય બંને શબ્દો સાપેક્ષ છે. આથી જિજ્ઞાસા થાય છે કે આ બંને શબ્દો કોની અપેક્ષાએ છે ? એનાં અનુસંધાનમાં “આચાર્ય ભગવંત” જણાવે છે કે સમીપપણાંથી આ અપેક્ષા વર્ગોવડે જ પૂર્ણ કરાય છે. કારણ કે આ સૂત્રની આગળ જ ‘પञ्चको वर्गः’ સૂત્ર આવે છે. આથી પહેલો અને બીજો કોનો લેવો એ જિજ્ઞાસાનાં અનુસંધાનમાં ઉપસ્થિતકૃત લાઘવથી વર્ગોનો પહેલો અને બીજો વર્ણ લઈ શકાશે. માટે જ “આચાર્ય ભગવંતે” બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં વર્ગાણાં આદ્ય-દ્વિતીયા વર્ણાઃ શબ્દો લખ્યાં છે.

પૂર્વપક્ષ :- વૈયાકરણીઓ માને છે કે સૂત્રમાં જેટલું લાઘવ થાય તે લાઘવ ઉત્સવને માટે થાય છે. આથી લાઘવને માટે સૂત્રમાં સમાહાર જ યોગ્ય હતો છતાં પણ બહુવચનવાળો દ્વન્દ્વ સમાસ કરી માત્રાનું ગૌરવ શા માટે કરાયું છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- અર્થનું ગૌરવ કરવા માટે બહુવચનવડે નિર્દેશ કરાયો છે. આદ્ય અને દ્વિતીય દરેક વર્ગનાં લેવાં છે એવો અર્થ જણાવવા માટે જ બહુવચન કર્યું છે. જો બહુવચન ન કર્યું હોત તો પ્રશ્ન થાત કે કવર્ગનો જ પ્રથમ અને દ્વિતીય લેવો અથવા તો ચ વગેરે વર્ગનો પ્રથમ અને દ્વિતીય લેવો ? આ શંકાનાં નિરાકરણ માટે તથા બધાજ વર્ગનાં પહેલા અને બીજા વ્યંજનો લેવા માટે “આચાર્ય ભગવંતે” બહુવચન કર્યું છે.

(શંખ્યા૦) નનુ વર્ગમાત્રપ્રસ્તુતત્વાત્ પ્રથમાદિવિશેષસ્યાનુપાદાનાત્ “શિટ્યાદ્યસ્ય દ્વિતીયો

વા" [૧.૩.૫૯.] इतिवज्जातेः परिग्रहात् सर्ववर्गणामाद्य-द्वितीयसिद्धेस्तदर्थबहुवचनस्य वैयर्थ्यमेव । नैवम्-“व्यक्तिरपि पदार्थोऽस्ति” इति ज्ञापनार्थम्, तस्यां च ककार-खकारयो-श्चकार-छकारयोर्वा परिग्रहः स्यादिति, बहुवचनाच्च सर्वासामाद्य-द्वितीयव्यक्तीनां स्वीकार इति, एवं सर्वत्र वचनफलमुन्नेयम् ॥१३॥

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- જો આદ્ય અને દ્વિતીય શબ્દથી બધા જ વર્ગોનાં પહેલા અને બીજાનો બોધ થઈ જતો હોય તો એને માટે બહુવચન સ્વરૂપ ગૌરવ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. એનાં અનુસંધાનમાં અમે જુદા જુદા હેતુઓ આપીએ છીએ. એક તો સમીપપણાંથી વર્ગમાત્રનો જ પ્રસંગ હોવાથી પહેલો અને બીજા વર્ગનો જ આવશે. હવે પહેલો અને બીજો જો વર્ગનો જ આવશે તો શંકા થાય છે કે વર્ગ વિશેષનો પહેલો, બીજો લેવો કે વર્ગ સામાન્યનો પહેલો, બીજો લેવો ? આ શંકાનાં અનુસંધાનમાં અમે જણાવીએ છીએ કે પહેલા અને બીજાનો વિશેષતાથી ખુલાસો ન કર્યો હોવાથી સામાન્યથી દરેક વર્ગનાં પહેલા અને બીજા લઈ શકાશે. આમ, દરેક વર્ગનાં પહેલા અને બીજાની પ્રાપ્તિ જો એમને એમ જ થઈ જતી હોય તો એને માટે બહુવચન કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

પ્રતિપૂર્વપક્ષ :- આદ્યદ્વિતીય તરીકે ભલે વિશેષનું અગ્રહણ છે છતાં પણ “સાહચર્યાત્ સદૃશ્યસ્ય एव” ન્યાયથી શ, ષ, સ્ એ વર્ણો છે. માટે આદ્ય, દ્વિતીય તરીકે કકાર, ખકાર અથવા તો ચકાર, છકારનું જ ગ્રહણ થઈ શકશે. માટે બહુવચન કરવા દ્વારા બધા વર્ગોનાં પહેલા અને બીજા ગ્રહણ થઈ શકશે.

પૂર્વપક્ષ :- “શિટ્યાद्यस्य...” (૧/૩/૫૮) સૂત્રમાં આદ્ય, દ્વિતીયથી જેમ દરેક વર્ગનાં પહેલા અને બીજા વર્ણનું ગ્રહણ થઈ જાય છે તેમ અહીં પણ ગ્રહણ થઈ જ જાત. તેથી આ સૂત્રમાં બહુવચન વ્યર્થ જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જેમ જાતિઅર્થ શબ્દનો થઈ શકે છે એમ વ્યક્તિઅર્થ પણ શબ્દનો થઈ શકે છે. એવું જણાવવા માટે જ “આચાર્ય ભગવંતે” બહુવચન કરવા દ્વારા જાતિઅર્થને ગ્રહણ કર્યો છે. જ્યારે ૧-૩-૫૮ સૂત્રમાં શબ્દનો જાતિઅર્થ ગ્રહણ કરીને “આચાર્ય ભગવંતે” બહુવચનનો સહારો લીધો નથી. આ પ્રમાણે “આચાર્ય ભગવંતે” સ્યાદ્વાદનાં અત્યંત સમર્થક હોવાથી વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે બંને અર્થોનો સ્વીકાર તે તે સૂત્રોમાં કર્યો છે.

અહીં વ્યક્તિપરક આદ્ય અને દ્વિતીયનો અર્થ લેવામાં આવે તો ક્યાંક તો કકાર અને ખકારનું જ ગ્રહણ થશે અથવા તો શ, ષ, સનાં સાહચર્યથી (તાલવ્ય શનાં આસન્નપણાંથી) ચકાર અને છકારનું જ ગ્રહણ થશે. પરંતુ હવે બહુવચન કરવાથી બધા જ વર્ગોનાં પહેલા અને બીજા વર્ણોનો

સ્વીકાર થઈ શકશે. આ પ્રમાણે સર્વ ઠેકાણે સૂત્રમાં કહેલા બહુવચનનું સંગત એવું તાત્પર્ય વિચારી લેવું.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

આદ્યેત્યાદિ-અઘોષા इति- अविद्यमानो घोषो येषाम्, यथा-अनुदरा कन्येति, बहुव्रीहिणा गतत्वान्न मनुः । ननु लाघवार्थं समाहार एव युक्तः, यतः *मात्रालाघवमप्युत्सवाय मन्यन्ते वैयाकरणाः* इत्याह-बहुवचनमिति, अन्यथा श-ष-ससाहचर्यात् क-खयोः केवलयोरेव ग्रहः स्यात् । अव्यभिचारिणा व्यभिचारी यत्र नियम्यते तत् साहचर्यम् ॥१३॥

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

અવિદ્યમાન છે ઘોષ (પ્રયત્ન) જે વર્ણોનો તે વર્ણો અઘોષ કહેવાય છે. અહીં નિષેધ અલ્પ અર્થમાં છે. જે પ્રમાણે ‘અનુદરા કન્યા’ એવા બહુવ્રીહિ સમાસમાં નિષેધ અલ્પ અર્થમાં છે. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ નિષેધ અલ્પ અર્થમાં કરવા દ્વારા બહુવ્રીહિ સમાસ કર્યો છે. બહુવ્રીહિ સમાસ દ્વારા જ મતુ અર્થ પ્રાપ્ત થઈ જતો હોવાથી અહીં ‘અઘોષા’ સ્વરૂપ બહુવ્રીહિ સમાસમાં મતુ પ્રત્યય કર્યો નથી.

પૂર્વપક્ષ :- લાઘવ પ્રયોજનથી અહીં સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ જ યોગ્ય હતો. કારણ કે માત્ર લાઘવને પણ વૈયાકરણીઓ ઉત્સવનાં પ્રયોજનવાળું માને છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આનાં અનુસંધાનમાં “આચાર્ય ભગવંત” જણાવે છે કે, અમે જે ગૌરવ કર્યું છે એમાં અર્થગૌરવ કારણ છે. આદ્યદ્વિતીય તરીકે બધા જ વર્ગોનાં આદ્ય અને દ્વિતીય વર્ણો લેવાં છે. જો બહુવચન ન કર્યું હોત અને સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ જ રાખ્યો હોત તો શ્, ષ્, સ્ નાં સાહચર્યથી (ત્રણેય વર્ણો વ્યક્તિપરક હોવાથી) માત્ર ક્ અને ખનું જ ગ્રહણ થાત. હવે “આચાર્ય ભગવંત” સાહચર્યની વ્યાખ્યા બતાવે છે. જેમાં અવ્યભિચારીવડે વ્યભિચારીનું નિયમન કરાય તે સાહચર્ય કહેવાય. દા.ત. “આદ્ય દ્વિતીય શ્ ષ્ સાઃ અઘોષાઃ” આ સૂત્રમાં સંજી તરીકે “આદ્યદ્વિતીય શ્ ષ્ સાઃ” છે અને “અઘોષાઃ” એ સંજ્ઞા છે. અહીં “શ્, ષ્, સ્ વર્ણોમાં કોઈ જ શંકા નથી. પરંતુ આદ્યદ્વિતીય તરીકે સંદિગ્ધતા છે. શું આદ્યદ્વિતીય તરીકે ક્, ખ્ લેવા અથવા દરેક વર્ગોનાં પહેલા, બીજા વર્ણો લેવા ? આથી શ્, ષ્, સ્ એ અવ્યભિચારી છે. તથા આદ્યદ્વિતીય એ વ્યભિચારી છે. આ આદ્ય અને દ્વિતીય વ્યભિચારી હોવાથી ક્યાંતો ક્, ખ્ની પ્રાપ્તિ થતી હતી અથવા તો ક્, ખ્, ચ્, છ વગેરે પહેલા અને બીજા દસ, વ્યંજનોની પ્રાપ્તિ થતી હતી. હવે અવ્યભિચારી એવાં શ્, ષ્, સ્ વડે વ્યભિચારી એવાં આદ્યદ્વિતીયનું નિયમન કરાયું. આ પ્રમાણે નિયમન કરાવાથી આદ્યદ્વિતીય તરીકે ક્ અને ખ્નું ગ્રહણ થઈ શકશે. પરંતુ બાકીનાં આઠ પહેલા, બીજા વ્યંજનોનું

ગ્રહણ થઈ શકશે નહીં. આથી સાહચર્ય ન્યાયથી માત્ર પહેલા અને બીજા વર્ણનું જ ગ્રહણ થવાનું હતું તેને બદલે દરેક વર્ણનાં પહેલા, બીજા વર્ણોને ગ્રહણ કરવા માટે બહુવચન કર્યું છે.

॥ ત્રયોદશમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

***

સૂત્રમ્ - અન્યો ઘોષવાન્ । ૧ । ૧ । ૧૪ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

અઘોષેભ્યોઽન્યઃ કાદિર્વર્ણો ઘોષવત્સંજો ભવતિ । ગ ઘ ઙ, જ ઙ્ઞ ઞ, ઙ ઢ
ળ, દ ઢ્ઢ ન, બ ભ મ, ય ર લ વ હ । ઘોષવત્પ્રદેશાઃ-“ઘોષવતિ” [૧.૩.૨૧.]
इत्यादयः ॥૧૪॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

અઘોષથી અન્ય ક વગેરે વર્ણો ઘોષવત્ સંજ્ઞાવાળા થાય છે. ગ, ઘ, ઙ, જ, ઙ્ઞ, ઞ, ઙ, ઢ, ઢ, ઢ, ન, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, હ આ ૨૦ વ્યંજનો ઘોષવત્ સંજ્ઞાવાળા થાય છે. ઘોષવત્ સંજ્ઞાનાં પ્રયોજનસ્થળો ‘ઘોષવતિ’ (૧/૩/૨૧) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

अन्य इत्यादि-अत्र तु जातिः । अघोषापेक्षया चात्रान्यत्वम्, तेन येषामतिशयशाली घोषस्ते-
ऽन्यत्व-जात्यासमध्यासिता घोषवन्तः । घोषणं घुषेर्घञि घोषः, न विद्यते घोषो ध्वनिर्येषामिति
तेऽघोषाः । अन्वर्थता च “तुल्यस्थानास्य०” [१.१.१७.] इत्यत्रोपदेशे दर्शयिष्यते ॥१४॥

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

અહીં ‘અન્ય’ શબ્દ એ સંજ્ઞી સ્વરૂપ છે અને ‘ઘોષવત્’ એ સંજ્ઞા છે. (ખરેખર તો ઘોષવત્ એ સંજ્ઞા છે, પરંતુ વિભક્તિ વગર શબ્દોનાં પ્રયોગો થઈ શકે નહીં. તેથી સૂત્રમાં ‘ઘોષવાન્’ એ પ્રમાણે શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે.) ‘અન્ય’ એ સંજ્ઞી છે તો ‘અન્ય’ તરીકે એક વ્યંજન સમજવો કે ઘણા બધા વ્યંજન સમજવા ? આમ તો એકવચનનો પ્રયોગ હોવાથી એક જ વ્યંજન સમજાય છે. પરંતુ ઘોષવાન્ સંજ્ઞાવાળા ૨૦ વ્યંજનોનો બોધ કરવો છે. આથી ‘અન્ય’ એકવચનમાં હોવા

છતાં પણ ઘણા બધા વ્યંજનોનો બોધ કરવો છે. તે બોધ ત્યારે જ થઈ શકે જો ‘અન્ય’ શબ્દને જાતિવાચક માનવામાં આવે. માટે જ “આચાર્ય ભગવંતે” ન્યાસની ટીકામાં લખ્યું છે કે “અત્ર તુ જાતિઃ”.

હવે શંકા થઈ કે ‘અન્યત્વ’ કોની અપેક્ષાએ લેવું ? “ઉપસ્થિતકૃત્ લાઘવ”થી ‘અન્ય’ શબ્દની પૂર્વમાં ૧-૧-૧૩ સૂત્રમાં રહેલ ‘અઘોષાઃ’ શબ્દ હતો. આથી “આચાર્ય ભગવંતે” લખ્યું છે કે ‘અઘોષ’ની અપેક્ષાથી અન્યપણાંનો બોધ કરવો.

હવે ઘોષવાન્ સંબંધમાં કહે છે. ‘અઘોષમાં’ ધ્વનિની અલ્પતા હતી. તેથી જેઓમાં અધિકતા સહિત ધ્વનિ છે. તેઓ ‘ઘોષવાન્’ કહેવાય છે. જે અન્યત્વ જાતિથી આરોપિત કરાયેલા છે તે ઘોષવત્ છે. ‘ઘુષ્’ ધાતુને ભાવમાં ‘ઘઙ્’ પ્રત્યય લાગતા ‘ઘોષ’ શબ્દ થાય છે. જેનો અર્થ “ગ, ઘ વગેરે વ્યંજનોનાં ઉચ્ચારણમાં થતો ધ્વનિ એ પ્રમાણે થાય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનાં બધા શબ્દોનાં અર્થ જણાવ્યા પછી બૃહદ્વૃત્તિટીકાનાં શબ્દોને “આચાર્ય ભગવંત” જણાવે છે. એમાં સૌ પ્રથમ “અઘોષેભ્યઃ” શબ્દ છે. જેઓમાં ધ્વનિ વિદ્યમાન નથી. અહીં નિષેધ અલ્પ અર્થમાં હોવાથી જેઓમાં અલ્પ ધ્વનિ છે તેઓ અઘોષ કહેવાય છે અને આવા અઘોષોથી અન્યપણું અહીં સમજવાનું છે.

શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દ્વારા જ જેનો અર્થ જણાઈ જતો હોય તેને અન્વર્થનામ કહેવાય છે. અહીં જે ઘોષસંજ્ઞા કરી છે એ પણ અન્વર્થવાળી છે, જેનું અન્વર્થપણું “તુલ્યસ્થાનાસ્ય”... (૧/૧/૧૭) સૂત્રમાં બતાવાશે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

અન્ય इत्यादि-(ઘોષવાનિતિ) ઘોષો ધ્વનિર્વિદ્યતે यस्य स तथा । अन्वर्थता च “तुल्य-
સ્થાનાસ્ય” [૧.૧.૧૭.] इत्यत्र दर्शयिष्यते । ઘોષવાનિતિ જાતિનિર્દેશઃ, અઘોષાપેક્ષયા चान्य-
त्वम्, तेन येषामतिशायी घोषस्तेऽन्यत्वजात्यध्यासिता घोषवन्त इत्यर्थः ॥૧૪॥

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

ઘોષ એટલે ધ્વનિ. જેમાં ધ્વનિ વિદ્યમાન છે. અહીં સંબંધ અર્થમાં મતુ પ્રત્યય લાગવાથી ‘ઘોષવાન્’ શબ્દ થાય છે. આ શબ્દનું અન્વર્થપણું “તુલ્યસ્થાનાસ્ય...” (૧/૧/૧૭) સૂત્રમાં બતાવશે. અહીં લઘુન્યાસકારે ‘ઘોષવાન્’ એ પ્રમાણે જાતિનિર્દેશ કર્યો છે. તે અન્ય સ્વરૂપ સંજ્ઞીની અપેક્ષાએ સમજવો કારણ કે સંજ્ઞા જેની પાડવાની છે એ વ્યંજનો અનેક લેવાનાં છે. આથી અન્યત્વ જાતિવાળા તમામ વ્યંજનોનો ઘોષવાન્માં સમાવેશ થઈ શકશે. “આચાર્ય ભગવંતે” ૧-૧-૮ સૂત્રનાં ન્યાસમાં સંજ્ઞીને જાતિઘટિત બતાવ્યા છે. જે આ પ્રમાણે છે : “ए, ऐ, ओ, औ इति अत्र

જાતિનિર્દેશસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્” આ પંક્તિનાં આધારે જ અહીં પણ અમે એવો અર્થ કર્યો છે. અહીં ‘અઘોષ’ની અપેક્ષાથી અન્યપણું સમજવું. તેથી જેઓમાં અધિકતા સહિત ધ્વનિ છે તેઓ ‘ઘોષવાન્’ કહેવાય છે. તેઓ અન્યત્વ જાતિથી આરોપિત કરાયેલા છે.

॥ ચતુર્દશમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

***

સૂત્રમ્ - ચરલવા અન્તસ્થા: । ૧ । ૧ । ૧૫ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

ચ ર લ વ ઇત્યેતે વર્ણા અન્તસ્થાસંજ્ઞા ભવન્તિ । બહુવચનં સાનુનાસિકાદિભેદપરિ-
ગ્રહાર્થમ્ । અન્તસ્થાપ્રદેશા:-“અઞ્વર્ગસ્યાન્તસ્થાતઃ” [૧.૩.૩૩.] ઇત્યાદયઃ ॥૧૫॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

ચ, ર, લ, વ આ વર્ણો અન્તસ્થા સંજ્ઞાવાળા થાય છે. સૂત્રમાં જે બહુવચન કર્યું છે તે સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક (‘આદિ’ શબ્દથી નિરનુનાસિકનું અમે ગ્રહણ કર્યું છે.) ભેદને ગ્રહણ કરવા માટે છે. અન્તસ્થા સંજ્ઞાનાં પ્રયોજન સ્થાનો “અઞ્વર્ગસ્ય...” (૧/૩/૩૩) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

ચરલવેત્યાદિ-સ્વસ્ય સ્થાનસ્યાન્તે તિઠન્તીતિ “સ્થાપાસ્ત્રાત્રઃ કઃ” [૫.૧.૧૪૨.] ઇતિ
કે “ઈડેત્પુસિં” [૪.૩.૧૪.] ઇત્યાકારલોપે અન્તસ્થા: ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

પોતપોતાનાં સ્થાનને અંતે જેઓ રહે છે એ અર્થમાં ‘અન્ત’ ઉપપદપૂર્વક ‘સ્થા’ ધાતુને
“સ્થાપાસ્ત્રાત્રઃ કઃ” (૫/૧/૧૪૨) સૂત્રથી ‘ક’ પ્રત્યય થાય છે.

હવે ‘અન્ત + સ્થા + ક’ આ અવસ્થામાં “ઈડેત્પુસિ...” (૪/૩/૮૪) સૂત્રથી ‘સ્થા’ ધાતુનાં
આકારનો લોપ થાય છે અને તેમ થતાં ‘અન્તસ્થ’ શબ્દ બને છે. પરંતુ આ શબ્દને અહીં સ્ત્રીલિંગ
સમજવાનો છે. આથી ‘અન્તસ્થા’ (આપ્ પ્રત્યય લગાડવા દ્વારા) શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. ‘ય’નું
સ્થાન તાલવ્ય છે. ‘ર’નું સ્થાન મૂર્ધન્ય છે. ‘લ’નું સ્થાન દન્ત્ય છે. તથા ‘વ’નું સ્થાન ઔષ્ઠ્ય

છે. આથી ય, ર, લ, વ વર્ણોનાં પોતાનાં જે સ્થાનો છે અર્થાત્ તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય, દન્ત્ય અને ઓષ્ઠ્ય સ્થાનનાં અંતે જે વર્ણોની ઉત્પત્તિ થાય છે (ય, ર, લ, વ) તેને ‘અન્તસ્થા’ કહેવાય છે. પાણિનીએ ય, ર, લ, વ એ ચાર વર્ણોને ૧૪ માહેશ્વર સૂત્રોમાં સ્વર અને વ્યંજનોની વચ્ચે મૂકીને “અન્તઃસ્થ” એ પ્રમાણે નામ પાડ્યું છે.

(શૉન્યા૦) *લિङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाद्* इति वर्णविशेषणमप्यन्तस्थास्त्रियां वर्तते । यथा-कलत्रं स्त्रियामपि नपुंसकम् । सानु(नासिक-निरनु)नासिकभेदेन च रेफरहितास्ते द्वैविध्यं भजन्ते, तद्वेदपरिग्रहाय बहुवचननिर्देशः, अत आह-बहुवचनमिति ॥१५॥

અનુવાદ :- ‘અન્તે તિષ્ઠતિ’ એ પ્રમાણે ‘અન્તસ્થા’ શબ્દ ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ થયો છે જે ‘વર્ણ’ શબ્દનું વિશેષણ બનશે. ‘વર્ણ’ શબ્દ પુલિંગમાં છે. આથી અન્તસ્થા શબ્દ પણ પુલિંગમાં હોવો જોઈએ છતાં પણ અહીં સ્ત્રીલિંગમાં બતાવ્યો છે. આથી અહીં આ પ્રમાણેની સંદિગ્ધતાનું નિરાકરણ કરવા માટે ન્યાયનો સહારો લેવામાં આવ્યો છે. બધા જ લિંગો લોકને આશ્રિત હોય છે. લોકવ્યવહારમાં જે પ્રમાણે લિંગો પ્રવર્તતા હતા એને શિષ્ટપુરુષોએ પણ પ્રમાણિક માન્યા છે. અહીં ‘અન્તસ્થા’ શબ્દ પણ લોકવ્યવહારમાં સ્ત્રીલિંગ તરીકે જ વપરાતો હતો માટે જ અહીં સ્ત્રીલિંગ તરીકે વ્યવહાર કરાયો છે. દા.ત. ‘કલત્ર’ શબ્દનો સ્ત્રી અર્થ થાય છે. આથી ‘કલત્ર’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં જ પ્રયોગ કરાવો જોઈએ. તેમ છતાં પણ લોકો ‘કલત્ર’ શબ્દને નપુંસક માનતા હોવાથી શાસ્ત્રમાં પણ ‘કલત્ર’ શબ્દને નપુંસકલિંગવાળો કહ્યો છે. રેફ રહિત એવાં ય, ર, લ અને વ સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક ભેદથી બે પ્રકારનાં છે. આથી તે બંને પ્રકારોને ગ્રહણ કરવા માટે સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ કર્યો છે. આથી જ બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં લખ્યું છે કે બહુવચન સાનુનાસિક વગેરે પ્રકારોનું ગ્રહણ કરવા માટે છે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

यरलवेत्यादि-“लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाद्” इति वर्णविशेषणमपि अन्तस्थाशब्दः स्त्रीलिङ्गो बाहुलकात् शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् बहुत्ववृत्तिश्च प्राय इति । य र ल व इतीति- अर्थवत्त्वाभावे नामत्वाभावात् स्यादिः ॥१५॥

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

અન્તસ્થા શબ્દ વર્ણનાં વિશેષણ સ્વરૂપ થાય છે. ‘વર્ણ’ શબ્દ પુલિંગમાં હોવાથી અન્તસ્થા શબ્દ પણ પુલિંગમાં હોવો જોઈએ. છતાં પણ અન્તસ્થા શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં રજૂ થયો છે: એનાં કારણ તરીકે ન્યાસકાર જણાવે છે કે બધા જ શબ્દોનાં લિંગ લોકનો આશ્રય કરતાં હોવાથી લોકો જે

બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં “ચ ર લ વ” એ પ્રમાણે જે વર્ણો લખ્યા છે એમાં કઈ વિભક્તિઓનો આશ્રય કર્યો છે ? એ શંકાનાં ઉત્તરમાં જણાવે છે કે “ચ ર લ વ”માં અર્થવાનુપણું નથી તથા અર્થવાનુપણાંનો અભાવ છે. માટે (૧/૧/૨૭) સૂત્રથી નામસંજ્ઞા પણ થતી નથી. તેથી નામસંજ્ઞાનાં અભાવમાં સ્યાદિ વિભક્તિ કરી નથી. “આચાર્ય ભગવંત” આ બાબતમાં અસત્ત્વ અર્થમાં અવ્યય માનીને વિભક્તિનો અભાવ બતાવે છે.

-: तत्त्वप्रकाशिका :-

-: તત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

अं अ इत्यादि-~~(क-)~~(पयोर्देश-काल-लिपि-भेदेऽपि रूपाभेदाद् दृष्टान्तमाह-
वज्राकृतिरिति । वज्रस्येवाऽऽकृतिराकारो यस्य स तथा, गजकुम्भयोरिवाऽऽकृतिर्यस्य सोऽपि

તથા । કકાર-પકારૌ ચાનયોઃ પરદેશસ્થાવુચ્ચાર્યેતે, સર્વત્ર પરસમ્બદ્ધાવેવૈતૌ ભવતઃ, ન સ્વતન્ત્રૌ, નાપિ પૂર્વ-સમ્બદ્ધૌ, અન્યવર્ણવદ્ બિન્દુવચ્ચેતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ । રેફાદેશત્વાત્ કલ્-પફસન્નિધાવેવ તયોઃ પ્રયોગાદલ્પવિષયત્વમ્, અતઃ એવ સત્યપિ સંજ્ઞિસામાનાધિકરણ્યેઽલ્પીયસ્ત્વજ્ઞાપનાય 'શિટ્' ઇત્યેક-વચનેન નિર્દેશઃ કૃતઃ । કથમનયોર્વર્ણત્વં વર્ણસમાપ્તિયે પાઠાભાવાત્ ? ઉચ્યતે-રેફસ્ય વર્ણત્વાત્ તયોશ્ચ તદાદેશત્વાદ્ વર્ણ(ત્વ)સિદ્ધિઃ । ન ચ વર્ણાઽઽદેશત્વેન લોપસ્યાપિ વર્ણત્વ-માશઙ્કનીયમ્, તસ્યાભાવ-રૂપત્વાદ્, ન ચાભાવો ભાવસ્યાશ્રયો ભવિતુ-મર્હતિ અતિપ્રસન્નાદ્ અયમે-વાર્થો બહુવચનેન સૂચ્યતે, અનુવાદકત્વાત્ તસ્ય સાધકત્વાભાવાદ્, ઇત્યત આહ-બહુવચનમિતિ ।

∴ શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ ∴

દેશ, કાળ અને લિપિનાં ભેદથી વર્ણનાં સ્વરૂપમાં (આકૃતિ) ફેરફારો થાય છે. દા.ત. મારવાડી લોકો 'થારો' તથા ગુજરાતી લોકો 'તારો' બોલે છે. અહીં 'થા' અને 'તા' સ્વરૂપ આકૃતિમાં ભિન્નતા થઈ છતાં થારો અને તારોનો અર્થ તો એક જ થાય છે. આમ, દેશથી વર્ણનાં સ્વરૂપમાં ભિન્નતા આવી એ જ પ્રમાણે કાળથી પણ વર્ણનું સ્વરૂપ ભિન્ન થાય છે. દા.ત. જુદા જુદા સમયના અ સ્વરૂપ સ્વર નીચે પ્રમાણે હતા. અત્યારે અ સ્વરનું જે સ્વરૂપ છે તે પહેલાનાં સમયમાં ઋ સ્વરૂપે હતો. હમણાં જે 'ઋ' છે તે પહેલા 'ૃ' સ્વરૂપે હતો.

તે જ પ્રમાણે લિપિથી પણ વર્ણની આકૃતિમાં ભિન્નતા આવે છે. દા.ત. ગુજરાતીમાં અ, સંસ્કૃતમાં અ, અંગ્રેજીમાં A આ પ્રમાણે લિપિનાં ભેદથી વર્ણનાં સ્વરૂપમાં ભિન્નતા થઈ. આમ દેશ, કાળ અને લિપિથી વર્ણમાં ભેદ હોતે છતાં પણ ક અને)(પ વર્ણ બધી જ પરિસ્થિતિમાં એકસમાન હોવાથી અર્થાત્ સ્વરૂપથી આ બંને વર્ણો અભેદ હોવાથી જ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા વર્ણનું સ્વરૂપ ગ્રન્થકાર જણાવે છે. એક સમય એવો પણ હતો જ્યારે જુદી જુદી વસ્તુનાં આકારો સ્વરૂપ જ વર્ણોનું અસ્તિત્વ હતું પણ એવાં વર્ણો લાંબા સમય સુધી ટક્યા નહીં. કારણ કે વસ્તુઓનાં આકારો પણ પરિવર્તનશીલ હતા. ભૂતકાળમાં આવી લિપિ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. તેનો નમૂનો આ બે વર્ણોમાં જોવા મળે છે. વજ્ર જેવો આકાર જેનો છે તે 'વજ્રાકૃતિઃ વર્ણઃ' થશે તથા ગજ (હાથી)નાં બે કુંભ (ગંડસ્થળ) જેવો આકાર જેનો છે તે 'ગજકુંભાકૃતિઃ વર્ણઃ' કહેવાશે. આ પ્રમાણે અનુસ્વાર, વિસર્ગ તથા 'વજ્રાકૃતિ' અને 'ગજકુંભાકૃતિ'વાળા વર્ણો તથા 'શ, ષ, સ' શિટ્ સંજ્ઞાવાળા થાય છે.

ઉચ્ચારણ સ્વરૂપે રહેલા 'કકાર' અને 'પકાર વજ્રાકૃતિ' અને 'ગજકુંભાકૃતિ'વાળા વર્ણ પછી રહેલા છે અને પછી રહેલા 'કકાર' અને 'પકાર'વડે આ બે વર્ણોનું ઉચ્ચારણ કરાય છે. આ બે વર્ણનાં પ્રયોગવાળા સ્થાનોમાં પરના સંબંધવાળા જ આ બે વર્ણો થાય છે. આ બંને વર્ણોનું ઉચ્ચારણ સ્વતંત્ર પણ થતું નથી તેમ જ પૂર્વ વર્ણ સંબંધિત પણ થતું નથી. કોઈપણ વર્ણ ઉપર

અનુસ્વાર રહ્યો હોય અથવા તો બાજુમાં વિસર્ગ રહ્યો હોય તો અનુસ્વાર અને વિસર્ગ પૂર્વવર્ણ સંબંધિત જ થાય છે. દા. ત. “ત્વં લોકઃ” અહીં અનુસ્વાર ‘વ’ વર્ણ સંબંધિત જ ઉચ્ચારવાળો થાય છે, પરંતુ ‘લ’ વર્ણ સંબંધિત ઉચ્ચારણવાળો થતો નથી. તથા ‘કઃ પચતિ’ પ્રયોગમાં વિસર્ગ ‘ક’ સંબંધિત ઉચ્ચારણવાળો જ થાય છે, પરંતુ ‘પ’ વર્ણ સંબંધિત ઉચ્ચારણવાળો થતો નથી. આવું < અને > વર્ણોમાં નથી. આ બંને વર્ણો પરવર્ણ સંબંધિત જ ઉચ્ચારણ-વાળા થાય છે. દા. ત. દ્વિ < કરોતિ પ્રયોગમાં < (જિહ્વામૂલીય) વર્ણ ક સંબંધિત જ ઉચ્ચારણવાળો થશે, પરંતુ દ્વિ વર્ણ સંબંધિત ઉચ્ચારણવાળો નહીં જ થાય. આથી આ બંને વર્ણો જ્યાં જ્યાં પ્રયોગમાં આવ્યા હશે ત્યાં ત્યાં બધે જ પરવર્ણ સંબંધિત જ ઉચ્ચારણવાળા થશે.

અહીં સંજી બહુવચનમાં છે અને સંજ્ઞા એકવચનમાં છે. આમ તો સંજ્ઞા અને સંજીનું સમાનાધિકરણ હોય છે. આથી બંનેમાં સમાન વચન થવું જોઈએ. છતાં ‘શિટ્’ એ પ્રમાણે એકવચન કર્યું છે. એનું કારણ જણાવતાં “આચાર્ય ભગવંત” કહે છે ‘ર્’નાં આદેશ સ્વરૂપ ‘વજ્રાકૃતિ’ અને “ગજકુંભાકૃતિ”વાળા વર્ણો છે. તેમજ ‘ક’, ‘ખ’ અને ‘પ’, ‘ફ’ની સમીપમાં જ તે બંનેનો પ્રયોગ થાય છે. આથી આ બંને વર્ણોનું અલ્પ વિષયપણું છે. એ અલ્પ વિષયપણાંને જણાવવા માટે જ ‘શિટ્’ એ પ્રમાણે એકવચન દ્વારા નિર્દેશ કરાયો છે.

પૂર્વપક્ષ :- આ બંને વર્ણો “ર્”નાં આદેશ સ્વરૂપ છે. આથી વર્ણનાં પાઠક્રમમાં જોવા મળશે નહીં. હવે જે જે વર્ણનાં પાઠક્રમમાં જોવા મળે તેનું જ વર્ણપણું થાય છે. આથી આ બે વર્ણનું વર્ણપણું કેવી રીતે થશે ? અર્થાત્ વર્ણપણું થશે નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- આ બંને વર્ણો ‘ર્’નાં આદેશ સ્વરૂપ છે અને આદેશ આદેશી જેવો થાય એ ન્યાયથી જો ‘ર્’માં (આદેશી) વર્ણપણું છે. તો આદેશમાં પણ વર્ણપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે આ બંને વર્ણમાં વર્ણપણું સિદ્ધ થશે.

પૂર્વપક્ષ :- આ રીતે જો આદેશમાં વર્ણપણું સિદ્ધ કરશો તો જ્યાં જ્યાં વર્ણનો લોપ થતો હશે ત્યાં ત્યાં લોપમાં પણ વર્ણપણું માનવું પડશે. દા.ત. મરુત્ + સિ અહીં (૧/૪/૪૫) સૂત્રથી ‘સિ’નો લોપ થતાં લોપમાં પણ વર્ણપણું માનવું પડશે. “સિ” જો વર્ણ સ્વરૂપ છે તો “સિ”નો લોપ પણ આદેશ આદેશી જેવો થાય એવી પરિભાષાથી વર્ણ સ્વરૂપ જ થશે. આમ થશે તો મરુત્માં પદને અંતે બે વ્યંજન સ્વરૂપ વર્ણો ઉપસ્થિત થશે.

ઉત્તરપક્ષ :- વર્ણનો લોપ થતાં લોપમાં પણ વર્ણપણું થશે એવી શંકા કરવી જોઈએ નહીં. કારણ કે લોપ એ અભાવ સ્વરૂપ છે અને અભાવ ક્યારે પણ ભાવનાં આશ્રયભૂત થવા માટે સમર્થ નથી. જો અભાવ પણ ભાવનાં આશ્રય સ્વરૂપ થશે તો સર્વત્ર અભાવવાળા સ્થાનોમાં ભાવ સ્વરૂપ પદાર્થ માનવાની અતિવ્યાપ્તિ આવશે. દા.ત. મરુત્ + સિ. આ અવસ્થામાં

વ્યંજનાંત નામ પછી 'સિ'નો લુક્ થાય છે. હવે લુક્ને જો 'સિ' સ્વરૂપ મનાય તો પદને અંતે મરુત્નાં 'ત્'નો 'દ્' ન થતાં સ્નો ર્ થવાની પ્રાપ્તિ આવત. આ પ્રમાણે બધે જ અનિષ્ટરૂપોની આપત્તિ આવત.

હવે 'આચાર્ય ભગવંતે' સંજ્ઞામાં જે બહુવચન કર્યું છે એનું તાત્પર્ય જણાવતા કહે છે કે જે જે વર્ણનાં આદેશ સ્વરૂપ હોય અને વર્ણનાં પાઠક્રમમાં જેનો અભાવ હોય તેનું પણ વર્ણપણું થાય છે. બહુવચનનું અનુવાદકપણું થતું હોવાથી અર્થાત્ બહુવચન વિશેષથી કથન કરી શકવાનાં સામર્થ્યવાળું હોય છે. બહુવચન દ્વારા કોઈ વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. આથી "આચાર્ય ભગવંતે" બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં લખ્યું છે કે બહુવચન એ વર્ણોમાં નહીં કહેવાયેલા એવા પણ વજ્રાકૃતિવાળા અને ગજનાં બે કુંભની આકૃતિ (ગંડસ્થળ)વાળા વર્ણમાં વર્ણપણાંને માટે કહ્યું છે. આ બહુવચને કંઈ બે વર્ણોને વર્ણ તરીકે સિદ્ધ કર્યા નથી. એ બે વર્ણો તો જગતમાં વિદ્યમાન જ હતા. વિદ્યમાન એવા એ બે વર્ણોનું માત્ર વર્ણ તરીકે કથન બહુવચને કર્યું છે. બહુવચન કથન કરી શકે પણ બહુવચન કંઈ વર્ણને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી.

(શબ્દા ૦) અયં ભાવઃ-યદ્યેતાવભાવરૂપૌ સ્યાતામ્, કથં ભાવરૂપાયા એકત્વાદિસંખ્યાયા આશ્રયૌ ભવેતામ્ ? ભાવધર્મત્વાદાશ્રયાશ્રયિભાવસ્ય, એકત્વાદિષુ વર્તમાનાન્નામ્સ્તાનિ (વચનાનિ) વિહિતાનિ, અતો બહુવચનં કુર્વન્ જ્ઞાપયતિ-વર્ણત્વમનયોરિતિ । નનુ યદિ સૂચકમેવ બહુવચનં ન તુ વિધાયકં તર્હિ કથમુક્તં બહુવચનં પ્લુતપરિગ્રહાર્થમિતિ ? ઉચ્યતે-દ્વસ્વ એવ વર્દ્ધમાનઃ પ્લુતો ભવતિ, સાક્ષાત્ પાઠશ્ચ વર્ણસમામાયે ન વિહિતોઽલ્પવિષયત્વજ્ઞાપનાય; દીર્ઘસ્ય તુ પ્રચુરવિષયત્વાત્ સાક્ષાત્ પાઠઃ, સિદ્ધચક્રસ્યાઽઽદૌ સાક્ષાત્ પઠિતાનામેવોપયોગાત્, તથા 'ષોડશદેવ્યોપગતમ્' ઇત્યાદાવપિ તત્પાઠ એવ ષોડશત્વમુપપદ્યતે । અથવા દૂરાદામન્યાદૌ પ્લુતસ્ય વિધાનાત્, તત્રાપિ સ્વરસ્થાનિત્વેન વર્ણત્વસિદ્ધિરિતિ યુક્તમુચ્યતે સ્વલ્પોપયોગાદુપલક્ષણત્વેન તેષાં પરિગ્રહ ઇતિ ।

અનુવાદ :- અગાઉ કહ્યું હતું કે, વર્ણનાં પાઠક્રમમાં આ બે વર્ણોના (વજ્રાકૃતિ અને ગજકુંભાકૃતિ) પાઠનો અભાવ છે. તો પછી આ બંને વર્ણો અભાવરૂપ થયા. હવે અભાવરૂપ એવા આ બંને વર્ણોમાં એકત્વ વગેરે સંખ્યાનો આશ્રય કેવી રીતે થાય ? આશ્રય-આશ્રયીભાવ, ભાવ સ્વરૂપ વસ્તુને આધીન જ હોય છે. અર્થાત્ ભાવ સ્વરૂપ વસ્તુ હોય તો જ આધાર આધેયભાવ થઈ શકે અને એકત્વ વગેરેનાં વિષયમાં રહેલા એવા નામથી જ તે તે વચનો (એકવચન, દ્વિવચન વગેરે) વિધાન કરાય છે. હવે જો આ બંને વર્ણો અભાવીય હોય (વર્ણનાં પાઠક્રમમાં તે બેનાં પાઠનો અભાવ હોવાથી) તો સૂત્રમાં જે બહુવચનનો નિર્દેશ કરાયો છે તે થઈ શકશે નહીં. બધા વર્ણોનો સદ્ભાવ છે માટે જ બહુવચનનો આશ્રય કરાયો છે. આથી બહુવચનને કરંતા 'આચાર્ય

ભગવંતશ્રી' જણાવે છે કે, આ બંને વર્ણોમાં વર્ણપિણું છે જ. વર્ણનાં પાઠક્રમમાં તે બેનો અભાવ હોવાથી જ તે બેમાં વર્ણપિણાનો અભાવ થાય છે એવું નથી.

પૂર્વપક્ષ :- આ સૂત્રમાં કરેલું બહુવચન જો કે વજ્રાકૃતિ અને ગજકુંભાકૃતિ વર્ણમાં વર્ણપિણું સિદ્ધ કરવાવાળું થાય છે. પરંતુ આ બે વર્ણો પહેલા હતા જ. માત્ર આ સૂત્રએ એ બેમાં વર્ણપિણાંને સંપન્ન કરાવેલ છે. બહુવચન અનુવાદક છે. જ્ઞાત વસ્તુને જ જણાવે છે. આ બહુવચને કંઈ આ બંનેમાં વર્ણપિણાંનું વિધાન કરેલ નથી. હવે અહીં જો બહુવચન પ્રસિદ્ધ એવા વર્ણને માત્ર બતાવનાર જ થાય છે, પરંતુ આ બંનેમાં વર્ણપિણાંનું વિધાન કરનારું થતું નથી. તો જેમ અહીં વર્ણનાં પાઠક્રમમાં આ બે વર્ણોનો અભાવ હતો તેમ “ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ” (૧/૧/૪) સૂત્રમાં વર્ણનાં પાઠક્રમમાં પ્લુત વર્ણોનો અભાવ જ છે. તો તે સૂત્રનું બહુવચન પણ જ્ઞાત એવા પ્લુતને જ જણાવનારું બનવું જોઈએ. છતાં પણ ત્યાં બહુવચન પ્લુતને ગ્રહણ કરનાર બતાવ્યું છે. અર્થાત્ બહુવચન પ્લુત વર્ણોનું વિધાયક બતાવ્યું છે આમ કેમ ?

ઉત્તરપક્ષ :- (૧/૧/૪) સૂત્રમાં અ વગેરે દ્રસ્વ વર્ણો જે પાઠક્રમમાં બતાવ્યા છે તે જ વધતા એવાં પ્લુત થાય છે. આ પ્લુતનો પણ વર્ણનાં પાઠક્રમમાં સમાવેશ થવો જોઈતો હતો. છતાં પણ વર્ણનાં પાઠક્રમમાં સાક્ષાત્ પાઠ કહેવાયો નથી. એ પ્લુતમાં રહેલા અલ્પ વિષયપણાને જણાવવા માટે જ છે. અર્થાત્ આખા વ્યાકરણમાં પ્લુતનો વિષય ઘણો જ અલ્પ છે. એવું જણાવવા માટે જ વર્ણનાં પાઠક્રમમાં પ્લુતનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો નથી.

પૂર્વપક્ષ :- જો દ્રસ્વ જ વધતો વધતો પ્લુત થાય છે તો આ દ્રસ્વ જ વધતો એવો દીર્ઘ થાય છે. હવે પ્લુતનું વિધાન વર્ણનાં પાઠક્રમમાં નથી કર્યું તો પછી દીર્ઘનું વિધાન વર્ણનાં પાઠક્રમમાં શા માટે કર્યું ?

ઉત્તરપક્ષ :- દીર્ઘ વર્ણોમાં પ્રચુર વિષયપણું હોવાથી જ સાક્ષાત્ પાઠ છે. અર્થાત્ દીર્ઘ સ્વરો ઘણા બધા પ્રયોગોમાં જોવા મળે છે. વળી, સિદ્ધચક્રની આદિમાં પણ વર્ણપાઠમાં સાક્ષાત્ જે પઠિત વર્ણો હતા તેઓનો જ ઉપયોગ થયો છે. માટે જ દીર્ઘ સ્વરોનો સાક્ષાત્ પાઠ છે તથા “ષોઢશદેવ્યોપગતમ્” વગેરે સ્તોત્રમાં પણ સોળ વર્ણોનો પાઠ છે. આથી વર્ણમાં સોળ વર્ણવાળાપણું તેઓમાં ઘટી શકે છે. માટે દીર્ઘ સ્વરોનો વર્ણનાં પાઠક્રમમાં સમાવેશ થયો છે.

પૂર્વપક્ષ :- ગમે તેમ હોય પણ પ્લુતો વર્ણનાં પાઠક્રમમાં નથી. આથી એની વિઘમાનતા ક્યાંય નથી. તો પછી (૧/૧/૪) સૂત્રમાં શા માટે લખ્યું છે કે પ્લુત વર્ણોને ગ્રહણ કરવા માટે બહુવચન કર્યું છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- જો વર્ણોનાં પાઠક્રમમાં પ્લુતનો સમાવેશ નથી થયો તો અમે કહીશું કે

“દુરાદામન્યસ્ય...” (૭/૪/૯૯) વગેરે સૂત્રમાં પ્લુતનું વિધાન કર્યું છે અને તે સૂત્રમાં પણ સ્વરને સ્થાની તરીકે સમજીને જ પ્લુતનું વિધાન કરાયું છે. સ્વરનાં સ્થાનમાં જ પ્લુતનું વિધાન ત્યાં થયેલ છે. આથી “આદેશ આદેશી જેવો થાય” એ પરિભાષાથી પ્લુતમાં પણ વર્ણપાશું સિદ્ધ થશે જ. હવે પ્લુત વર્ણ વિદ્યમાન હોય તો જ તે સૂત્રમાં પ્લુતનું વિધાન થઈ શકે. હવે પ્લુત વર્ણોનો ઉપયોગ અત્યંત અલ્પ છે. આ કારણે જ ૧-૧-૪ સૂત્રની ટીકામાં લખ્યું છે કે દીર્ઘપાઠનાં ઉપલક્ષણથી પ્લુતવર્ણોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. વર્ણનાં પાઠક્રમમાં તેનો સાક્ષાત્ પાઠ અત્યંત અલ્પ વિષયનાં કારણે નથી.

(श०न्या०) ननु अ-अः-क-)(पानां व्यञ्जनसंज्ञाऽपि पूर्वेषामस्ति, तत् कथं तैः सह न विरोधः ? उच्यते-व्यञ्जनसंज्ञाऽनन्तरमेषां संज्ञाविधानाद् व्यञ्जनसंज्ञाऽपि । यदि वा “कादिव्यञ्जनम्” [१.१.१०.] इत्यत्राऽऽवृत्त्या कस्याऽऽदिर्योऽनुस्वारो विसृष्टो वा सोऽपि व्यञ्जनमित्यविरोध इति ॥१६॥

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- આ સૂત્રમાં કુલ ૭ વ્યંજનોની શિદ્ધ સંજ્ઞા કરવામાં આવી છે. તેમાંથી પહેલા ચાર જો પાઠક્રમમાં વિદ્યમાન ન હોય અને આ સૂત્રથી એની શિદ્ધ સંજ્ઞા કરવામાં આવે તો આ ચારની વ્યંજનસંજ્ઞા પણ વિદ્યમાન છે. તો વ્યંજનસંજ્ઞાની સાથે વિરોધ કેમ નહીં આવે ? અહીં પૂર્વપક્ષ ચારેયની વ્યંજનસંજ્ઞા છે એવું કઈ અપેક્ષાએ કહી શકે ? કારણ કે વર્ણનાં પાઠક્રમમાં તો તેઓનો અભાવ હતો. વળી, “કાદિર્વ્યજ્જનમ્” દ્વારા જે વ્યંજનસંજ્ઞા પડી તેમાં પણ તેનું વિધાન ન હતું. એનાં અનુસંધાનમાં આ પ્રમાણેનો આશય સમજવો જરૂરી છે. અગાઉ પ્લુતનું વિધાન (૭/૪/૯૯) સૂત્ર દ્વારા થયું હતું તેમાં સ્થાની તરીકે સ્વર હતા. આથી સ્વરનાં આદેશ પ્લુતને જેમ સ્વર કહેવાય છે. એમ અહીં પણ સ્થાની તરીકે ‘ર’ છે અને ‘ર’નાં આદેશરૂપ જ “વજ્રાકૃતિઃ” વગેરે વર્ણો થાય છે. આવા આશયથી જ પૂર્વપક્ષ લખે છે કે પૂર્વના ચારની વ્યંજનસંજ્ઞા પણ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- વ્યંજનસંજ્ઞા પછી આ વર્ણોની શિટ્ સંજ્ઞાનું વિધાન થયું છે. તેથી “સંજ્ઞા ન સંજ્ઞાન્તરબાધિકા” ન્યાયથી હમણાં જે શિટ્ સંજ્ઞા કરવામાં આવી તે વ્યંજનસંજ્ઞાનો બાધ ન કરતી હોવાથી તેઓની વ્યંજન સંજ્ઞા પણ સમજવી.

પૂર્વપક્ષ :- સિદ્ધચક્રની આદિમાં સાક્ષાત્ કહેવાયેલા એવા સોળ વર્ણોનો ઉપયોગ છે. એ સોળવર્ણોમાં ચૌદ તો સ્વરો છે. આથી સાથે રહેલા જ “અં અઃ”ની પણ સ્વરસંજ્ઞાની શંકા પણ થાય છે. વળી સ્વરસંજ્ઞાનાં અધિકારમાં જ અનુસ્વાર અને વિસર્ગ સંજ્ઞા થઈ છે. આથી અનુસ્વાર અને વિસર્ગની સ્વરસંજ્ઞા પણ થઈ શકે છે. તમે તેની વ્યંજન સંજ્ઞા જ શા માટે કહો છો ?

સૂત્રમ્ - તુલ્યસ્થાનાઽસ્યપ્રયત્નઃ સ્વઃ । ૧ । ૧ । ૧૭ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

યત્ર પુદ્ગલસ્કન્ધસ્ય વર્ણભાવાપત્તિસ્તત્ સ્થાનમ્, કણ્ઠાદિ । યદાહ:-

“અષ્ઠૌ સ્થાનાનિ વર્ણાનામુરઃ કણ્ઠઃ શિરસ્તથા ।

જિહ્વામૂલં ચ દન્તાશ્ચ નાસિકૌષ્ઠૌ ચ તાલુ ચ” ॥૪॥ (પાણિનીયશિક્ષા, શ્લોક ૧૩.)

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

જેમાં પુદ્ગલ સ્કન્ધો સંબંધી વર્ણોના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે તે સ્થાન કહેવાય છે. આ સ્થાન કંઠ વગેરે આઠ પ્રકારના છે. પાણિનીયશિક્ષા શ્લોક-૧૩માં કહ્યું છે કે વર્ણોના આઠ સ્થાનો છે : (૧) છાતી, (૨) કંઠ, (૩) શિર (મસ્તકના અંદરનો ભાગ), (૪) જીભનું મૂળ, (૫) દાંત, (૬) નાસિકા, (૭) બંને હોઠ અને (૮) તાલુ (તાળવું).

(ત૦પ્ર૦) અસ્યત્યનેન વર્ણાનિત્યાસ્યમ્, ઓષ્ટાત્ પ્રભૃતિ પ્રાક્ કાકલકસંજ્ઞકાત્ કણ્ઠમણેઃ । આસ્યે પ્રયત્ન આસ્યપ્રયત્નઃ, આન્તરઃ સંરમ્ભઃ । સ ચતુર્ધા-સ્પૃષ્ટતા ૧, ઈષત્સ્પૃષ્ટતા ૨, વિવૃતતા ૩, ઈષદ્વિવૃતતા ૪ ।

અનુવાદ :- જેનાવડે વર્ણો બહાર ફેંકાય છે અર્થાત્ જેનાથી વર્ણો અભિવ્યક્ત કરાય છે તે આસ્ય કહેવાય છે. અહીં “અસ્” ધાતુને કરણમાં “ઘ્યળ્” પ્રત્યય લાગવાથી આસ્ય શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હોઠથી શરૂ કરીને કંઠમણિ પહેલાના ભાગને આસ્ય કહેવાય છે. કંઠમણિ એટલે જિહ્વાનો ઉન્નત પ્રદેશ અર્થાત્ ગળામાં બહાર જણાતો ઊંચો ભાગ.

મુખમાં રહેલ પ્રયત્ન એ આસ્યપ્રયત્ન કહેવાય છે. મુખના અભ્યન્તર વ્યાપારને આસ્યપ્રયત્ન કહેવાય છે. આ પ્રયત્ન ચાર પ્રકારનો છે : (૧) સ્પૃષ્ટતા, (૨) ઈષત્સ્પૃષ્ટતા, (૩) વિવૃતતા, (૪) ઈષદ્વિવૃતતા.

(ત૦પ્ર૦) તુલ્યૌ વર્ણાન્તરેણ સદૃશૌ સ્થાનાઽસ્યપ્રયત્નો यस્ય સ વર્ણસ્તં પ્રતિ સ્વસંજ્ઞો ભવતિ । કરણં તુ જિહ્વામૂલમધ્યાગ્રોપાગ્રરૂપં સ્થાનાઽસ્યપ્રયત્નતુલ્યત્વે સતિ નાઽતુલ્યં ભવતીતિ પૃથગ્ નોક્તમ્ ।

અનુવાદ :- અન્ય વર્ણની સાથે સમાન એવા સ્થાન અને આસ્યપ્રયત્ન જે વર્ણો સંબંધી થાય

છે તે વર્ણો સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે અર્થાત્ જે વર્ણોના સ્થાન અને આસ્યપ્રયત્ન સમાન થાય છે તે વર્ણો “સ્વ” સંજ્ઞાવાળા થાય છે. શબ્દને ઉત્પન્ન થવાના જે જે કારણો છે તેને “કરણો” કહેવાય છે. જીભનું મૂળ, જીભનો મધ્યભાગ, જીભનો અગ્રભાગ તથા જીભના અગ્રભાગની નજીકનો ભાગ એ પ્રમાણે ચાર કરણો છે. સ્પૃષ્ટતા વગેરે જે પ્રયત્નો છે અથવા તો જીભના અગ્રભાગ, ઉપાગ્ર ભાગ વગેરે સ્વરૂપ જે કરણો છે તે જ પ્રયત્નો કહેવાય છે. હવે જો મુખમાં પ્રયત્ન અને સ્થાનમાં તુલ્યપણું હોય તો જિહ્વામૂલ વગેરે સ્વરૂપ કરણની સાથે પણ તુલ્યપણું થઈ શકે છે કારણ કે જિહ્વાના અગ્રભાગ વગેરે સ્વરૂપ જે કરણો છે તે જ સ્પૃષ્ટતા વગેરે પ્રયત્નો સ્વરૂપ પણ છે. આમ, સ્થાન અને આસ્યમાં પ્રયત્નનું જો સમાનપણું હોય તો સ્થાન અને કરણનું અસમાનપણું થતું નથી. માટે સ્થાન અને આસ્યમાં પ્રયત્નનું સમાનપણું કહેવાયે છતે સ્થાન અને કરણનું સમાનપણું સ્વરસંજ્ઞામાં થાય છે એવું કહેવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ કારણથી જ સ્થાન અને કરણનું તુલ્યપણું સ્વરસંજ્ઞામાં થાય છે એવો પૃથક્ નિર્દેશ કરાયો નથી.

(ત૦પ્ર૦) તત્ર સ્થાનમ્-અવર્ણ-હવિસર્ગ-કવર્ગાઃ કણ્ઠ્યાઃ । ‘સર્વમુખસ્થાન-મવર્ણમ્, હ-વિસર્ગાવુરસ્યૌ, કવર્ગો જિહ્વામૂલીયઃ’ इत्यन्ये । इवर्ण-चवर्ग-य-शास्तालव्याः । उवर्णपवर्गोपध्मानीया ओष्ठ्याः । ऋवर्ण-टवर्ग-र-षा मूर्धन्याः, ‘रेफो दन्तमूलः’ इत्येके । लृवर्ण-तवर्ग-ल-सा दन्त्याः । ए-ऐ तालव्यौ, ‘कण्ठ्य-तालव्यौ’ इत्यन्ये । ओ-औ ओष्ठ्यौ, ‘कण्ठ्यौष्ठ्यौ’ इत्यन्ये । वो दन्त्यौष्ठ्यः, ‘सृक्कस्थानः’ इत्यन्ये । जिह्वामूलीयो जिह्वयः, ‘कण्ठ्यः’ इत्यन्ये । नासिक्योऽनुस्वारः, ‘कण्ठ्य-नासिक्यः’ इत्यन्ये । ङ-ज-ण-न-माः स्वस्थान-नासिकास्थानाः ।

અનુવાદ :- હવે, દરેક વર્ણોનાં સ્થાન બતાવે છે. અવર્ણ, હ, વિસર્ગ, કવર્ગ, કંઠ્ય સ્થાનવાળા છે. કેટલાક લોકો અવર્ણ સર્વમુખસ્થાનવાળો માને છે અને હ તથા વિસર્ગને ઊરસુસ્થાન સંબંધી માને છે. તથા ક વર્ગને જિહ્વામૂલ સંબંધી માને છે.

इवर्ण - च वर्ग - य - श् तालव्य स्थानवाળા છે.

उवर्ण - प वर्ग અને ઉપધ્માનીય વર્ણો ઓષ્ઠ્ય સ્થાનવાળા છે.

ऋवर्ण - ट वर्ग - र - અને ष् મૂર્ધન્ય સ્થાનવાળા છે. કોઈક રેફને દંતમૂળ સ્થાનવાળો માને છે.

लृवर्ण - त वर्ग - ल અને स् દન્ત્ય સ્થાનવાળા છે.

ए-ऐ तालव्य છે. કેટલાક લોકો ए-ऐને કંઠ્ય-તાલવ્ય માને છે.

ઓ - ઔ ઓષ્ઠ્ય સ્થાનવાળો છે. કેટલાક લોકો ઓ - ઔને કંઠ્યોષ્ઠ્ય માને છે.

“વ” દન્ત્યોષ્ઠ્ય છે. કેટલાંક લોકો “વ”ને સૂક્ષ્મ સ્થાનવાળો માને છે.

જિહ્વામૂલને જિહ્વા સ્થાનવાળો માને છે. કેટલાંક લોકો જિહ્વામૂલને કંઠ્યસ્થાનવાળો માને છે.

અનુસ્વાર નાસિકાસ્થાનવાળો છે. જ્યારે કેટલાક લોકો અનુસ્વારને કંઠ્ય-નાસિકા ઉભય સ્થાનવાળો માને છે.

હ - ઝ - ણ - ન - મ આ પાંચ વર્ણનાં પોતાનાં સ્થાન સહિત નાસિકાસ્થાનો છે.

(ત૦પ્ર૦) અથાઽઽસ્યપ્રયત્નઃ-સ્પૃષ્ટં કરણં સ્પર્શાનામ્, સ્પર્શા વર્ગ્યાઃ । ઈષત્સ્પૃષ્ટં કરણમન્તસ્થાનામ્ । ઈષદ્વિવૃતં કરણમૂષ્મણામ્ । વિવૃતં કરણં સ્વરાણામ્, ‘ઊષ્મણાં ચ’ ઇત્યન્યે, ઊષ્માણઃ શ-ષ-સ-હાઃ । સ્વરેષુ એ-ઓ વિવૃતતરૌ, તાભ્યામપિ એ-ઔ, તાભ્યામપ્યવર્ણઃ, ‘અકારઃ સંવૃતઃ’ ઇત્યન્યે । તત્ર ત્રયોઽકારા ઉદાત્તાઽનુદાત્ત-સ્વરિતાઃ, પ્રત્યેકં સાનુનાસિક-નિરનુનાસિકભેદાત્ ષટ્, એવં દીર્ઘ-પ્લુતાવિતિ અષ્ટાદશ ભેદા અવર્ણસ્ય;

અનુવાદ :- હવે વર્ણોના આસ્યપ્રયત્નો બતાવે છે. સ્પર્શ વ્યંજનો સ્પૃષ્ટતા પ્રયત્નવાળો છે. પાંચ વર્ણના વ્યંજનો સ્પર્શ વ્યંજનો કહેવાય છે. અંતસ્થા વર્ણો “ઈષત્સ્પૃષ્ટતા” પ્રયત્નવાળો છે. અહીં બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં “સ્પૃષ્ટમ્ કરણમ્”, “ઈષદ્ સ્પૃષ્ટમ્ કરણમ્” વગેરે શબ્દો લખ્યા છે ત્યાં દરેક જગ્યાએ કરણનો અર્થ પ્રયત્ન તરીકે અમે લખ્યો છે કારણ કે પ્રયત્નો જે જે છે તે તે કરણો જ છે અર્થાત્ કરણ અને પ્રયત્ન બંને સમાન જ છે. ઉષ્મા વર્ણોનો ઈષત્ત્વિવૃત પ્રયત્ન છે. સ્વરોનો વિવૃતતા પ્રયત્ન છે. કેટલાંક લોકો ઉષ્માક્ષરોનો પણ વિવૃતતા પ્રયત્ન કહે છે. ઉષ્માક્ષરો તરીકે શ, ષ, સ તથા હ આ ચાર વર્ણો શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વરોમાં “એ” અને “ઔ” વિવૃતતર પ્રયત્નવાળો છે તથા એ અને ઔથી પણ એ અને ઔ વધારે વિવૃતતર પ્રયત્નવાળો છે તથા એ અને ઔથી પણ વધારે વિવૃતતર પ્રયત્ન અવર્ણનો છે. કેટલાક લોકો અકારને સંવૃત પ્રયત્નવાળો માને છે.

અકાર ત્રણ પ્રકારનો છે : (૧) ઉદાત્ત, (૨) અનુદાત્ત તથા (૩) સ્વરિત. ઉપરોક્ત અકાર સાનુ-નાસિક અને નિરનુનાસિક ભેદથી બે પ્રકારના છે. આ પ્રમાણે છ પ્રકારના અકાર થયા. આ છએ પ્રકારના અકાર હ્રસ્વ પણ છે, દીર્ઘ પણ છે અને પ્લુત પણ છે. આથી કુલ અઠાર પ્રકારના ભેદો અવર્ણના થાય છે.

(ત૦પ્ર૦) તે સર્વે કણ્ઠસ્થાના વિવૃત્તકરણાઃ પરસ્પરં સ્વાઃ । એવમિવર્ણાસ્તા-
વન્તસ્તાલવ્યા વિવૃત્તકરણાઃ સ્વાઃ । ઊર્ણા ઓષ્ઠ્યા વિવૃત્તકરણાઃ સ્વાઃ । ઋવર્ણા
મૂર્ધન્યા વિવૃત્તકરણાઃ સ્વાઃ । લૂર્ણા દન્ત્યા વિવૃત્તકરણાઃ સ્વાઃ, 'લૂર્ણસ્ય દીર્ઘા
ન સન્તીતિ દ્વાદશ' इत्यन्ये । સંઘ્યક્ષરાણાં હ્રસ્વા ન સન્તીતિ તાનિ પ્રત્યેકં દ્વાદશભેદાનિ,
તત્ર-એકારાસ્તાલવ્યા વિવૃત્તતરાઃ સ્વાઃ, એકારાસ્તાલવ્યા અતિવિવૃત્તતરાઃ સ્વાઃ,
ઓકારા ઓષ્ઠ્યા વિવૃત્તતરાઃ સ્વાઃ, ઔકારા ઓષ્ઠ્યા અતિવિવૃત્તતરાઃ સ્વાઃ । વર્ગ્યાઃ
પચ્છ પચ્છ પરસ્પરં સ્વાઃ । ય-લ-વાનામનુનાસિકોઽનુનાસિકશ્ચ દ્વૌ ભેદૌ પરસ્પરં
સ્વૌ । રેફોષ્મણાં તુ અતુલ્યસ્થાનાઽઽસ્યપ્રયત્નત્વાત્ સ્વા ન ભવન્તિ ।

અનુવાદ :- હવે સ્વસંજ્ઞાવાળા કયા કયા વર્ણો છે ? તે સંબંધમાં કહે છે -

અવર્ણના બધા જ ભેદો (અઢાર ભેદો) કંઠસ્થાનવાળા અને વિવૃત્તકરણવાળા (વિવૃત્તતા પ્રયત્નવાળા) સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે.

ઈર્ણના પણ અઢાર ભેદો તાલવ્ય સ્થાનવાળા અને વિવૃત્તકરણવાળા (વિવૃત્તતા પ્રયત્નવાળા) પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે.

એ જ પ્રમાણે ઊર્ણના પણ અઢાર ભેદો ઓષ્ઠ્ય સ્થાનવાળા અને વિવૃત્તકરણ પ્રયત્નવાળા પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે.

એ જ પ્રમાણે ઋવર્ણના પણ અઢાર ભેદો મૂર્ધન્ય સ્થાન અને વિવૃત્તકરણવાળા પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે.

તથા લૂર્ણના અઢાર ભેદો દન્ત્યસ્થાનવાળા અને વિવૃત્ત કરણવાળા પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે. કેટલાંક લોકો લૂર્ણ દીર્ઘ હોય છે એવું માનતા નથી. આથી તેમની માન્યતા પ્રમાણે લૂ સ્વરના બાર ભેદો થશે.

સન્ધ્યક્ષરો હ્રસ્વસંજ્ઞાવાળા હોતા નથી. આથી પ્રત્યેક સન્ધ્યક્ષરોના બાર-બાર ભેદો હોય છે. એકાર તાલવ્યસ્થાનવાળા અને વિવૃત્તતર પ્રયત્નવાળા પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા છે.

એકાર તાલવ્યસ્થાનવાળા અને અતિવિવૃત્તતર પ્રયત્નવાળા પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા છે તથા ઔકારના બધા જ ભેદો ઓષ્ઠ્ય સ્થાનવાળા અને વિવૃત્તતર પ્રયત્નવાળા પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે. તે જ પ્રમાણે ઔકારના બધા જ ભેદો ઓષ્ઠ્ય સ્થાનવાળા અને અતિવિવૃત્તતર પ્રયત્નવાળા પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે.

વર્ગીય વ્યંજનોમાં પાંચ-પાંચ વ્યંજનો પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે. દા.ત. કવર્ણના પાંચ

વ્યંજનો કંઠ્યસ્થાનવાળા અને સ્પૃષ્ટકરણવાળા પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે એ જ પ્રમાણે ચવર્ગના પાંચ વ્યંજનો તાલવ્ય સ્થાનવાળા તેમજ સ્પૃષ્ટતા પ્રયત્નવાળા પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે.

ચ, લ, વ સ્વરૂપ જે અન્તસ્થા છે એ પ્રત્યેકના અનુનાસિક અને અનનુનાસિક સ્વરૂપ બે બે ભેદો છે. આ બે બે ભેદો પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે.

રેફ અને ઉષ્માક્ષરોમાં સ્થાન અને આસ્યપ્રયત્નનું સમાનપણું ન હોવાથી તેઓ સ્વસંજ્ઞાવાળા થતાં નથી.

(ત૦પ્ર૦) આસ્યગ્રહણં બાહ્યપ્રયત્નનિવૃત્ત્યર્થમ્, તે હિ “આસન્નઃ” [૭.૪.૧૨૦.]
 इत्यत्रैवोपयुज्यन्ते, न स्वसंज्ञायाम्; के पुनस्ते ? विवारसंवारौ श्वास-नादौ घोषवद्-
 घोषता अल्पप्राण-महाप्राणता उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेत्येकादश । कथं पुनरेते
 आस्याद् बाह्याः स्पृष्टतादयस्तु आन्तराः ? उच्यते-वायुना कोष्ठेऽभिहन्यमानेऽमीषां
 प्रादुर्भावात्, स्पृष्टतादीनां तु कण्ठादिस्थानाभिघाते भावात् ।

અનુવાદ :- સૂત્રમાં તુલ્યસ્થાનપ્રયત્નઃ સ્વઃ લખ્યું હોત તો ચાલત છતાં પણ પ્રયત્નના વિશેષણ તરીકે “આસ્ય” શબ્દનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ? આ જિજ્ઞાસાના સંદર્ભમાં આચાર્ય ભગવંત જણાવે છે કે, ‘આસ્ય’ના ગ્રહણથી બાહ્યપ્રયત્નની નિવૃત્તિ થશે. પ્રયત્ન બે પ્રકારના છે : અભ્યન્તર પ્રયત્ન અને બાહ્ય પ્રયત્ન. અહીં જે અભ્યન્તર પ્રયત્નો છે તે આસ્યપ્રયત્ન તરીકે લીધા છે અને આસ્ય (વિશેષણ) ગ્રહણ થવાથી બાહ્ય પ્રયત્નોની નિવૃત્તિ થઈ છે. હવે શંકા થાય કે, બાહ્ય પ્રયત્ન ક્યાં ઉપયોગી છે ? એના અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંત જણાવે છે કે બાહ્ય પ્રયત્નો ‘આસન્ન’ (૭/૪/૧૨૦) પરિભાષા સૂત્રમાં જ ઉપયોગી છે. આ બાહ્ય પ્રયત્નો સ્વસંજ્ઞામાં ઉપયોગી નથી.

બાહ્ય પ્રયત્નો આસન્ન પરિભાષામાં ઉપયોગી છે. અહીં (૭/૪/૧૨૦) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં લખ્યું છે કે, જ્યાં જ્યાં આસન્ન અને અનાસન્નનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યાં ત્યાં સ્થાન, અર્થ અને પ્રમાણથી આસન્ન હોતે છતે જ વિધિ થશે એ સૂત્રની ટીકામાં સ્થાન, અર્થ અને પ્રમાણ પછી આદિ શબ્દ લખ્યો છે તો અહીં “આદિ”થી ગુણકૃત્સાદૃશ્ય સમજવું. ગુણ એટલે પ્રયત્ન સમજવો. સિદ્ધહેમવ્યાકરણમાં બાહ્ય પ્રયત્નકૃત્સાદૃશ્ય સંબંધી આસન્ન પરિભાષાનો ઉપયોગ કરવો પડે એવી આવશ્યકતા “ક્ષેઽનિટશ્ચજોઃ કઙ્ઘૌ ઘિતિ” (૪/૧/૧૧૧) સૂત્રમાં રહેતી નથી કારણ કે “ચથાસંખ્યમ્ અનુદેશઃ સમાનાનામ્” ન્યાયથી ચ્ અને જ્નો અનુક્રમે ક્ અને ગ્ થાય છે એવો બોધ થઈ જાય છે, પરંતુ પાણિની વ્યાકરણમાં આ વિધિ સંબંધમાં “ચજોઃ કુ ઘિણ્યતોઃ” (૭/૩/૫૨) સૂત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે. એ સૂત્ર પ્રમાણે ચ્ અને જ્નો ‘ઘ’ ઈત્વાળા પ્રત્યય પર

છતાં ક વર્ગ આદેશ થાય છે. આથી હવે જિજ્ઞાસા થાય કે ચ્નો કયો આદેશ થશે અને જૂનો કયો આદેશ થશે ? આ પ્રશ્નમાં આસન્ન પરિભાષા ઉપકારક થશે. અલ્પપ્રાણ અધોષ ચકારના સ્થાનમાં અલ્પપ્રાણ એવો અધોષ કકાર થશે તથા અલ્પપ્રાણ અને ધોષ જકારના સ્થાનમાં અલ્પપ્રાણ અને ધોષ પ્રયત્નવાળો ગકાર જ થશે. આમ બાહ્ય પ્રયત્નથી આસન્નમાં જ વિધિ થશે. આપણે ત્યાં આસન્ન પરિભાષા છે જ્યારે પાણિની વ્યાકરણમાં સ્થાનેઽન્તરતમઃ (૧/૧/૫૦) સૂત્ર સંબંધી પરિભાષા છે.

આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ વર્તમાનકાળના જીવોની અપેક્ષાએ વધારે સરળવિધિ બતાવી દીધી છે એવો આશય જણાય છે.

આ બાહ્યપ્રયત્નો કયાં કયાં છે ? કુલ ૧૧ બાહ્ય પ્રયત્નો છે : (૧) વિવાર, (૨) સંવાર, (૩) શ્વાસ, (૪) નાદ, (૫) ધોષવત્, (૬) અધોષતા, (૭) અલ્પપ્રાણ, (૮) મહાપ્રાણ, (૯) ઉદાત્ત, (૧૦) અનુદાત્ત, (૧૧) સ્વરિત.

આ બધા પ્રયત્નોને બાહ્ય-પ્રયત્ન શા માટે કહ્યા છે અને સ્પૃષ્ટતા વગેરેને અભ્યન્તર પ્રયત્નો શા માટે કહ્યા છે એના જવાબમાં જણાવે છે કે વાયુ કોઠામાં અથડાયે છતે બાહ્ય પ્રયત્નની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે વાયુ કંઠ વગેરે સ્થાનમાં અથડાયે છતે સ્પૃષ્ટતા વગેરે પ્રયત્નની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ, મુખમાં સ્પૃષ્ટતા વગેરે પ્રયત્નનો ભાવ હોવાથી અભ્યન્તર પ્રયત્ન છે, જ્યારે મુખની બહાર વિવાર વગેરનો સદ્ભાવ હોવાથી બાહ્ય પ્રયત્ન છે.

(ત૦પ્ર૦) તથા ચાઽપિશલિઃ શિક્ષામધીતે-“નાભિપ્રદેશાત્ પ્રયત્નપ્રેરિતઃ પ્રાણો નામ વાયુરુદ્ધર્વમાક્રામન્નુરઃપ્રભૃતીનાં સ્થાનાનામન્યતમસ્મિન્ સ્થાને પ્રયત્નેન વિધાર્યતે, સ વિધાર્ય-માણઃ સ્થાનમભિહન્તિ, તસ્માત્ સ્થાનાભિઘાતાદ્ ધ્વનિરુત્પદ્યતે આકાશે, સા વર્ણશ્રુતિઃ, સ વર્ણસ્યાઽઽત્મલાભઃ” । તત્ર વર્ણધ્વનાવુત્પદ્યમાને યદા સ્થાન-કરણ-પ્રયત્નાઃ પરસ્પરં સ્પૃશન્તિ સા સ્પૃષ્ટતા, યદેષત્ સ્પૃશન્તિ સેષત્સ્પૃષ્ટતા, યદા સામીપ્યેન સ્પૃશન્તિ સા સંવૃતતા, દૂરેણ યદા સ્પૃશન્તિ સા વિવૃતતા; एषोऽन्तःપ્રયત્નઃ । સ ઇદાનીં પ્રાણો નામ વાયુરુદ્ધર્વમાક્રામન્ મૂર્ધ્ન પ્રતિહતો નિવૃત્તઃ કોષ્ટમભિહન્તિ, તત્ર કોષ્ટેઽભિહન્યમાને કળ્થબિલસ્ય વિવૃતત્વાદ્ વિવારઃ સંવૃતત્વાત્ સંવારઃ । તત્ર યદા કળ્થબિલં વિવૃતં ભવતિ તદા શ્વાસો જાયતે, સંવૃતે તુ નાદઃ, તાવનુપ્રદાનમાચક્ષતે; અન્યે તુ બ્રુવતે-‘અનુપ્રદાનમનુસ્વાનો ઘળ્તાદિનિર્હાદવદ્’ ઇતિ । તત્ર યદા સ્થાન-કરણાભિઘાતજે ધ્વનૌ નાદોઽનુપ્રદીયતે તદા નાદધ્વનિસંસર્ગાદ્ ઘોષો જાયતે, યદા તુ

શ્વાસોઽનુપ્રદીયતે તદા શ્વાસધ્વનિસંસર્ગાદધોષો જાયતે । અત્પે વાયાવલ્પપ્રાણતા, મહતિ મહાપ્રાણતા જાયતે; મહાપ્રાણત્વાદૂષ્મત્વમ્ ।

અનુવાદ :- અભ્યન્તર પ્રયત્નો તેમજ બાહ્ય પ્રયત્નોની ઉત્પત્તિની સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા આપિશલિ નામના વૈયાકરણી આ પ્રમાણે જણાવે છે.

વર્ણની ઉત્પત્તિ કરવી હોય ત્યારે નાભિપ્રદેશમાંથી બળ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કોઈક વ્યક્તિ વસ્તુને ફેંકવા માંગે છે ત્યારે જો વસ્તુ વધારે દૂર ફેંકવી હોય તો શરૂઆતમાં તીવ્ર બળ ઉત્પન્ન કરે છે અને નજીક ફેંકવું હોય તો મંદબળ ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ પ્રમાણે ધ્વનિ વધારે જોરથી ઉચ્ચારણ કરવો હોય તો નાભિપ્રદેશમાં તીવ્રતાથી બળ ઉત્પન્ન કરે છે અને મંદ ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરવો હોય તો શરૂઆતમાં નાભિપ્રદેશથી મંદપણાંથી બળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરતાં પહેલા તીવ્ર, મધ્યમ અને મંદ શક્તિથી નાભિપ્રદેશથી બળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ તીવ્ર વગેરે બળના કારણે વાયુની ગતિમાં તીવ્રતા વગેરે ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે અને આ પ્રમાણે પ્રયત્નોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આપિશલિ વૈયાકરણી જણાવે છે કે પ્રયત્નો બે પ્રકારના હોય છે : (૧) બાહ્ય પ્રયત્ન અને (૨) અભ્યન્તર પ્રયત્ન. જો ક્રોધનો આવેગ હોય તો શરૂઆતમાં નાભિપ્રદેશથી વધારે બળ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી વાયુની ગતિ તીવ્ર બને છે અને જે ઉદાત્ત પ્રયત્ન તરીકે કહેવાશે. પ્રેમની ભાષા જ્યાં હશે ત્યાં ઘણું કરીને અનુદાત્ત પ્રયત્ન હશે. નફરતની ભાષા જ્યાં હશે ત્યાં ઘણું કરીને ઉદાત્ત પ્રયત્ન હશે.

હવે, પંક્તિઓનો અનુવાદ જોઈએ.

નાભિપ્રદેશથી પ્રયત્નથી પ્રેરિત થયેલો પ્રાણ નામનો વાયુ ઉંચે ઉઠતો ઉર (છાતી), કંઠ તેમજ મસ્તક આ ત્રણમાંથી કોઈપણ એક સ્થાનમાં પ્રયત્નથી વિધારણ કરાય છે તથા વિધારણ કરાતો એવો આ પ્રાણ નામનો વાયુ તે તે સ્થાનમાં અથડાય છે. પ્રાણવાયુ સ્થાનમાં અથડાવાથી આકાશમાં ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ધ્વનિ એ જ વર્ણનું શ્રવણ છે તથા આ શ્રવણ વર્ણનું (અ, આ, ઇ વગેરે) સ્વરૂપ છે.

વર્ણની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે સ્થાન, કરણ અને પ્રયત્ન પરસ્પર એકબીજાને સ્પર્શે છે. આ સમયે સ્પૃષ્ટતા નામનો પ્રયત્ન ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે સ્થાન, કરણ અને પ્રયત્ન થોડા સ્પર્શે છે ત્યારે ઈષત્સ્પૃષ્ટતા નામનો પ્રયત્ન ઉત્પન્ન થાય છે તથા આ ત્રણેય જ્યારે નજીકથી સ્પર્શે છે ત્યારે સંવૃતતા પ્રયત્ન ઉત્પન્ન થાય છે તથા આ ત્રણે દૂરથી સ્પર્શે છે ત્યારે વિવૃતતા નામનો પ્રયત્ન ઉત્પન્ન થાય છે. આ અભ્યન્તર પ્રયત્ન છે.

સૌ પ્રથમ સ્થાન, કરણ અને પ્રયત્નની વ્યાખ્યા જોઈએ.

સ્થાન :- વર્ણની ઉત્પત્તિ જે જગ્યાએ થાય છે તે સ્થાન કહેવાય છે. આ સ્થાનો આઠ છે : ઉર, કંઠ, શિર, જિહ્વામૂલ, દન્ત, નાસિકા, ઓષ અને તાલુ. એ પ્રમાણે આઠ સ્થાનો છે.

કરણ :- જિહ્વાનો અગ્રભાગ, મૂળભાગ, મધ્યભાગ અને ઉપાગ્રભાગ. (અગ્રભાગની નજીકનો ભાગ) એ ચાર સાધન અથવા તો કરણ કહેવાય છે.

પ્રયત્ન :- વર્ણની ઉત્પત્તિ સમયે જે ચેષ્ટાઓ થાય છે તે પ્રયત્ન છે. દા.ત. આ સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરતાં કંઠબિલ પહોળુ થાય છે. આમ, કંઠબિલના પહોળા થવા સ્વરૂપ જે ચેષ્ટા થઈ તે પ્રયત્ન કહેવાય છે. આ પ્રયત્નની સાથે જીભનો મૂળભાગ કરણ સ્વરૂપે ભાગ ભજવે છે અને તે સમયે કંઠસ્થાન પણ વર્ણની (આ વર્ણની) ઉત્પત્તિમાં સક્રિય થાય છે. આ પ્રયત્ન કંઠમણિથી ઉપરના ભાગમાં જે મુખમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, તે અભ્યન્તર પ્રયત્ન છે તથા મુખ સિવાય જે ચેષ્ટા થાય છે તે બાહ્ય પ્રયત્ન કહેવાય છે.

હવે બાહ્ય પ્રયત્નના સંબંધમાં કહે છે. આ પ્રાણ નામનો વાયુ ઉંચે ઉઠતો મસ્તકને વિશે અવધારણ કરાતો પાંછો ફરતો એવો કોષને અથડાય છે. નાભિ પ્રદેશથી ઉપર અને ફેફસાંની નીચેના ભાગને કોષ કહેવાય છે. જ્યારે કોષને વાયુ અથડાય છે ત્યારે કંઠબિલ વિસ્તાર પામે છે. આ કંઠબિલનો વિસ્તાર એ જ વિવાર નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન છે તથા જો કંઠબિલ સંકોચ પામે તો સંવાર નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન છે. ક વ્યંજનનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે ત્યારે કંઠબિલ વિસ્તાર પામે છે, તેથી વિવાર નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન થાય છે તથા ગ વ્યંજન બોલતી વખતે કંઠબિલ સંકોચ પામે છે. આથી સંવાર નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન થાય છે. ક અને ગનું ઉચ્ચારણ કરતી વખતે કંઠબિલનો આ પ્રમાણેનો ફેરફાર સ્પષ્ટ રીતે અનુભવી શકાય છે. સીટી વગાડતી વખતે જો હોઠને વિસ્તાર કરીને વગાડવામાં આવે તો વાગી શકતી નથી. એને માટે હોઠને સંકુચિત કરવા દ્વારા તીવ્ર ગતિથી વાયુ બહાર મોકલવો પડે છે. તો જ સીટી વાગે છે. આ પ્રમાણે ક અને ગ વર્ણના ઉચ્ચારણમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી સમજવું જોઈએ.

જ્યારે કંઠબિલ વિસ્તારવાળું થાય છે ત્યારે શ્વાસ નામનો પ્રયત્ન ઉત્પન્ન થાય છે તથા કંઠબિલ સંકોચ પામે છે ત્યારે નાદ નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન ઉત્પન્ન થાય છે. આ શ્વાસ અને નાદ બંને પ્રયત્નોને અનુપ્રદાન કહેવામાં આવે છે. કંઠબિલ વિસ્તારવાળું થયા પછી બહારની તરફ જે ગતિ થાય છે તે શ્વાસ પ્રયત્ન કહેવાય છે અને કંઠબિલનો સંકોચ થયા પછી જે ગતિ થાય છે તે નાદ નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન કહેવાય છે. કેટલાંક લોકો આ અનુપ્રદાન સ્વરૂપ પ્રયત્નને ધ્વનિ સ્વરૂપ (અનુસ્વાન) પ્રયત્ન પણ કહે છે. જે પ્રમાણે ઘંટ વાગ્યા પછી ધ્વનિ સંભળાય છે તેમ ક વગેરે વર્ણનું ઉચ્ચારણ થયા પછી અનુપ્રદાન નામનો પ્રયત્ન થાય છે. જ્યારે સ્થાન અને કરણના

અભિધાતથી નાદ સ્વરૂપ અનુપ્રદાન થાય છે ત્યારે નાદ ધ્વનિના સંસર્ગથી ધોષ સ્વરૂપ બાહ્ય પ્રયત્ન થાય છે તથા જ્યારે સ્થાન અને કરણના અભિધાતથી શ્વાસ સ્વરૂપ અનુપ્રદાન કરાય છે ત્યારે શ્વાસ ધ્વનિના સંસર્ગથી અધોષ સ્વરૂપ બાહ્ય પ્રયત્ન ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્યારે વાયુ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે ત્યારે અલ્પપ્રાણતા નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન થાય છે તથા જ્યારે વાયુ વધારે હોય છે ત્યારે મહાપ્રાણતા નામનો બાહ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ક વર્ણનું ઉચ્ચારણ થાય છે ત્યારે વાયુ અલ્પ હોવાને કારણે અલ્પપ્રાણતા નામનો પ્રયત્ન હોય છે તથા ખ વ્યંજનનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે ત્યારે વધારે વાયુ બહાર નીકળતો હોવાથી મહાપ્રાણતા નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન હોય છે. જ્યાં મહાપ્રાણપણું હોય છે ત્યાં ઉષ્મપણું હોય છે.

(ત૦પ્ર૦) યદા સર્વાંગાનુસારી પ્રયત્નસ્તીવ્રો ભવતિ તદા ગાત્રસ્ય નિગ્રહઃ કણ્ઠબિલસ્ય ચાણુત્વં સ્વરસ્ય ચ વાયોસ્તીવ્રગતિત્વાદ્ રૌક્ષ્યં ભવતિ તમુદાત્તમાચક્ષતે । યદા તુ મન્દઃ પ્રયત્નો ભવતિ તદા ગાત્રસ્ય સ્તંસનં કણ્ઠબિલસ્ય ચ મહત્ત્વં સ્વરસ્ય ચ વાયોર્મન્દગતિત્વાત્ સ્નિગ્ધતા ભવતિ તમનુદાત્તમાચક્ષતે । ઉદાત્તાનુદાત્ત-સ્વરસંનિપાતાત્ સ્વરિત્વં ઇત્યેષ કૃત્ત્વો બાહ્યઃ પ્રયત્ન ઇતિ । અથવા વિવારાદયો વર્ણનિષ્પત્તિકાલાદૂર્ધ્વં વાયુવશેનોત્પદ્યન્તે, સ્પૃષ્ટતાદયસ્તુ સ્થાનાઽઽસ્યપ્રયત્નવ્યાપારેણ વર્ણોત્પત્તિકાલ એવેતિ વર્ણનિષ્પત્તિકાલભાવાઽભાવાભ્યાં વિવારાદીનાં બાહ્યત્વમ્, સ્પૃષ્ટતાદીનાં આભ્યન્તરત્વમ્ ।

અનુવાદ :- જ્યારે બધા જ અંગને અનુસરનારો એવો તીવ્ર પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે શરીરનો નિગ્રહ થાય છે અને તે સમયે કંઠબિલ નાનું થાય છે. આ સમયે વાયુની તીવ્ર ગતિ હોવાથી સ્વરનું કર્કશપણું થાય છે. આવો પ્રયત્ન ઉદાત્ત પ્રયત્ન કહેવાય છે. ગુસ્સામાં આવીને જે સ્વરોનું ઉચ્ચારણ થાય છે તે ઉદાત્ત પ્રયત્નવાળા સ્વરો કહેવાય છે.

જ્યારે સર્વ અંગને અનુસરનારો એવો મંદ પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે શરીર શિથિલ થાય છે અને કંઠબિલ મોટું થાય તથા વાયુની મંદગતિ હોવાથી સ્વરનું મધુરપણું થાય છે અને તે જ અનુદાત્ત નામનો પ્રયત્ન કહેવાય છે. જ્યારે અનુદાત્ત પ્રયત્નથી સ્વરો બોલવામાં આવે છે ત્યારે વાણીમાં મીઠાશ અનુભવાય છે. જ્યારે ઉદાત્ત અને અનુદાત્ત પ્રયત્નનું મિશ્રણ થાય છે ત્યારે સ્વરિત નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા બધા જ બાહ્ય પ્રયત્નો છે.

વર્ણની પ્રાપ્તિ પછી વાયુના વશથી વિવાર વગેરે બાહ્ય પ્રયત્નો ઉત્પન્ન થાય છે તથા સ્થાન અને આસ્યપ્રયત્નના વ્યાપારવડે વર્ણની ઉત્પત્તિ સમયે જ જે પ્રયત્નો થાય છે, તે સ્પૃષ્ટતા વગેરે

અભ્યન્તર પ્રયત્નો છે. આ પ્રમાણે વર્ણની ઉત્પત્તિના કાળનો ભાવ હોય ત્યારે અભ્યન્તર પ્રયત્ન હોય છે તથા વર્ણની ઉત્પત્તિ થઈ ગયા પછી વર્ણની ઉત્પત્તિના કાળનો અભાવ થવાથી વિવાર વગેરે બાહ્ય પ્રયત્નો તથા સ્પૃષ્ટતા વગેરે અભ્યન્તર પ્રયત્નો છે.

(ત૦પ્ર૦) તત્ર વર્ગાણાં પ્રથમ-દ્વિતીયાઃ શ-ષ-સ-વિસર્ગ-જિહ્વામૂલીયોપધ્માની-યાશ્ચ વિવૃતકણ્ઠાઃ શ્વાસાનુપ્રદાના અઘોષાઃ । વર્ગાણાં તૃતીય-ચતુર્થ-પञ्चમા અન્તસ્થા હ્કારાઽનુસ્વારૌ ચ સંવૃતકણ્ઠા નાદાનુપ્રદાના ઘોષવન્તઃ । વર્ગાણાં પ્રથમ-તૃતીય-પञ्ચમા અન્તસ્થાશ્ચાલ્પપ્રાણાઃ । ઇતરે સર્વે મહાપ્રાણાઃ ।

અનુવાદ :- હવે, દરેક વ્યંજનોના બાહ્ય પ્રયત્નો કયા કયા છે તેનો સમુદ્ધિત બોધ કરાવે છે. વર્ગોનો પ્રથમ અક્ષર તથા દ્વિતીય અક્ષર તેમજ શ, ષ, સ તથા વિસર્ગ તેમજ જિહ્વામૂલીય તેમજ ઉપધ્માનીય વર્ણો વિવારકંઠ (વિવૃતકણ્ઠ) તેમજ શ્વાસ (અનુપ્રદાન) તથા અઘોષ સ્વરૂપ બાહ્ય પ્રયત્નવાળા છે. વર્ગનો ત્રીજો વર્ણ, ચોથો વર્ણ અને પાંચમો વર્ણ તથા અન્તસ્થા તેમજ હ્કાર તથા અનુસ્વાર આટલા વ્યંજનો સંવૃત કંઠ તેમજ નાદ, અનુપ્રદાન તથા ઘોષવત્ સ્વરૂપ બાહ્ય પ્રયત્નવાળા છે. વર્ગનો પહેલો વ્યંજન, ત્રીજો વ્યંજન અને પાંચમો વ્યંજન તથા અન્તસ્થા (ય, ર, લ, વ) આ બધા જ વ્યંજનો અલ્પપ્રાણ સ્વરૂપ બાહ્ય પ્રયત્નવાળા છે તેમજ બાકીના બધા જ વ્યંજનો મહાપ્રાણ પ્રયત્નવાળા છે. (બધા સ્વરો તો ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત સ્વરૂપ બાહ્ય પ્રયત્નવાળા છે.)

(ત૦પ્ર૦) સ્થાનગ્રહણં કિમ્ ? ક-ચ-ટ-ત-પાનાં તુલ્યાઽસ્યપ્રયત્નાનામપિ ભિન્નસ્થાનાનાં મા ભૂત્, કિञ્ચ સ્યાત્ ? ‘તર્પ્તા, તર્પ્તુમ્’ इत्यत्र “धुटो धुटि स्वे वा” [૧.૩.૪૮.] इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात् ।

અનુવાદ :- સૂત્રમાં “સ્થાન” શબ્દના ગ્રહણનું પ્રયોજન બતાવે છે. જો “સ્થાન” શબ્દનું ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો સમાન એવો મુખમાં પ્રયત્ન જેઓનો છે, એવા ક, ચ, ટ, ત, પ વગેરે ભિન્ન સ્થાનવાળા વ્યંજનોની પણ સ્વસંજ્ઞા થાત. આ વ્યંજનોની જો સ્વસંજ્ઞા થાત તો તર્પ્તા, તર્પ્તુમ્ વગેરે પ્રયોગોમાં “ધુટો ધુટિ સ્વે વા” (૧/૩/૪૮) સૂત્રથી પકારનો તકાર પર છતાં લોપ થાત.

(ત૦પ્ર૦) आस्यप्रयत्नग्रहणं किम् ? चवर्ग-यशानां तुल्यस्थानानामपि भिन्नाऽऽस्यप्रयत्नानां मा भूत्, किञ्च स्यात् ? ‘अरुश् श्च्योतति’ इत्यत्र “धुटो धुटि स्वे वा” [१.३.४८.] इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् । स्वप्रदेशाः-“इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम्” [१.२.२१.] इत्यादयः ॥१७॥

અનુવાદ :- સૂત્રમાં આસ્યપ્રયત્ન શબ્દનું ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો શું થાત ? એના અનુસંધાનમાં જણાવે છે : જો આસ્યપ્રયત્ન શબ્દ ગ્રહણ કરાયો ન હોત તો તુલ્યસ્થાનવાળા એવા ચ વર્ગે તેમજ શકારની પણ સ્વસંજ્ઞા થાત, પરંતુ આસ્ય પ્રયત્ન ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી સ્વસંજ્ઞા તો ન થવી જોઈએ છતાં પણ આ વ્યંજનોની સ્વસંજ્ઞા થઈ જાત અને સ્વસંજ્ઞા થાય તો અરુણ્ શ્ચોત્તિ પ્રયોગમાં ધ્રુટો ધ્રુટિ સ્વે વા (૧/૩/૪૮) સૂત્રથી શકારનો ચકાર પર છતાં લોપ થાત.

સ્વસંજ્ઞાના ઉદાહરણ સ્થળો “ઙ્વણદિરસ્વે સ્વરે યવરલમ્” (૧/૨/૨૧) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

તુલ્યેત્યાદિ-(તુલ્યસ્થાનાઽસ્યપ્રયત્ન:-) તુલ્યશબ્દ: પરિત્યક્તાવયવાર્થ: સદૃશપર્યાયોઽત્રાક્ષીક્રિયતે, તથાહિ-‘તુલ્ય’ ઇત્યુક્તે સદૃશ ઇતિ પ્રત્યયો ભવતિ; ન તુ તુલ્યા સમ્મિતમિતિ વ્યુત્પત્ત્યર્થોઽપ્યુપાદીયતે ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

સૌ પ્રથમ આચાર્ય ભગવંત સૂત્રના તંમામ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે એમાં પણ પ્રથમ તુલ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે : ત્યાગ કરાયો છે અવયવ અર્થ જેનો એવો આ તુલ્ય શબ્દ છે. અવયવ દ્વારા જો શબ્દોના અર્થનો બોધ થાય તો એવો શબ્દ વ્યુત્પત્તિ અર્થવાળો કહેવાય છે. દા.ત. પાચક. અહીં પચ્ ધાતુ રાંધવું અર્થવાળો છે તેમજ “ગક” પ્રત્યય કર્તા અર્થમાં લાગ્યો છે. આથી બે અવયવના અર્થના જોડાણથી પાચક શબ્દનો અર્થ રાંધવાની ક્રિયા કરનારો એ પ્રમાણે થાય છે. આ પ્રમાણે પાચક શબ્દનો અર્થ ગ્રહણ કરેલા અવયવ અર્થવાળો થશે, પરંતુ અહીં ગ્રહણ કરેલો તુલ્ય શબ્દ પાચક શબ્દ જેવો નથી. માટે જ આચાર્ય ભગવંતે લખ્યું છે કે તુલ્ય શબ્દ ત્યાગ કરેલા અવયવ અર્થવાળો છે. આથી સદૃશ અર્થવાળો તુલ્ય શબ્દ અહીં ગ્રહણ કરાય છે. જો અવયવ અર્થવાળો તુલ્ય શબ્દ હોત તો તુલ્યા સમ્મિતમ્ (ત્રાજવાવડે મપાયેલ) એવા અર્થમાં તુલા શબ્દને તદ્વિતનો ય પ્રત્યય લાગતા તુલ્ય શબ્દ બનત અને એ પ્રમાણે તુલ્ય શબ્દનો અર્થ ત્રાજવાવડે મપાયેલ ધાન્ય વગેરે થાત, પરંતુ બોલાયેલા શબ્દો તો ત્રાજવાવડે માપી શકાતા નથી. આથી આચાર્ય ભગવંત કહે છે કે આવો વ્યુત્પત્તિ અર્થ તુલ્ય શબ્દનો અમે અહીં ગ્રહણ કર્યો નથી.

(શંન્યા૦) તિષ્ઠન્તિ વર્ણા અસ્મિન્નિતિ “કરણાધારે” [૫.૩.૧૨૯.] અનટિ સ્થાનમ્ । અસ્યતિ પરિણમયત્યનેન વર્ણાનિતિ “ઋવર્ણ-વ્યજ્ઞનાદ૦” [૫.૧.૧૭.] ઇતિ બહુલવચનાત્ કરણે ધ્યણિ આસ્યમ્ । પ્રયતનં ‘યજિ-સ્વપિ-રક્ષિ-યતિ-પ્રચ્છો નઃ’ [૫.૩.૮૫.] ઇતિ ને, પ્રયત્નઃ, તતસ્તત્પુરુષગર્ભદ્વન્દ્વગર્ભો બહુવ્રીહિઃ ।

અનુવાદ :- હવે, સ્થાન શબ્દનો અર્થ બતાવે છે : વર્ણો જેમાં રહે છે એ અર્થમાં “સ્થા” ધાતુને કર્ણાધારે (૫/૩/૧૨૮) સૂત્રથી અનટ્ પ્રત્યય થતાં સ્થાનમ્ શબ્દ થાય છે.

હવે આસ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે, જેનાવડે વર્ણોનું પરિણમન કરાય છે. એવા અર્થમાં અસ્ ધાતુને “ઋવર્ણવ્યજ્ઞનાદ૦” (૫/૧/૧૭) સૂત્રથી બહુલમ્ના સામર્થ્યથી કરણમાં ઘ્યન્ પ્રત્યય થવાથી આસ્યમ્ શબ્દ બને છે.

હવે પ્રયત્ન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે : “પ્ર + યત્” ધાતુને ભાવમાં “યજિ - સ્વપિ - રક્ષિ...” (૫/૩/૮૫) સૂત્રથી “ન” પ્રત્યય થતાં પ્રયત્ન શબ્દ બને છે. જેનો અર્થ વ્યાપાર કરવો એ પ્રમાણે થાય છે. હવે સૂત્રના સમાસોનું વિભાજન કરીને અર્થ બતાવે છે : “આસ્યે પ્રયત્નઃ = આસ્યપ્રયત્નઃ” આ પ્રમાણે સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. તથા સ્થાનમ્ ચ આસ્યપ્રયત્નઃ ચ ઇતિ સ્થાનાસ્યપ્રયત્નો આ પ્રમાણે ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે. હવે “તુલ્યૌ સ્થાનાસ્યપ્રયત્નો यस્ય સ ઇતિ તુલ્યસ્થાનાસ્યપ્રયત્નઃ સ્વઃ” એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ થવાથી સ્વસંજ્ઞાવાળા અન્ય પદાર્થ સ્વરૂપ વર્ણો થશે. હવે સંપૂર્ણ સૂત્રનો સમુદિત અર્થ આ પ્રમાણે થશે. તુલ્ય છે સ્થાન અને મુખમાં પ્રયત્ન જે વર્ણોનો તે વર્ણો સ્વસંજ્ઞાવાળા થાય છે. આ પ્રમાણે તત્પુરુષ જેના ગર્ભમાં છે તથા દ્વન્દ્વ સમાસ જેના ગર્ભમાં છે એવો બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે.

આ સ્વસંજ્ઞાના અનુસંધાનમાં પાણિની વ્યાકરણમાં તુલ્યાસ્યપ્રયત્નં સર્વર્ણમ્ (૧/૧/૮) સૂત્ર આવે છે. એમના સૂત્રમાં સ્થાન શબ્દને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો નથી. જિજ્ઞાસુઓએ આ અંગેની ચર્ચા મહર્ષિ પત્તજ્જલિ પ્રણીત વ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં જોવા યોગ્ય છે. જ્યાં આસ્ય શબ્દનો “આસ્યે ભવમ્” વ્યુત્પત્તિ દ્વારા સ્થાન અર્થ પણ કરવામાં આવ્યો છે છતાં પણ આચાર્ય ભગવંતે સ્થાન શબ્દને પૃથગ્ ગ્રહણ કરીને ગૌરવ પસંદ કર્યું છે. તે સહેતુક છે એની ચર્ચા આગળ આવશે.

(શ૦ન્યા૦) યત્રેતિ સ્થાનં વ્યાચષ્ટે । (પુદ્ગલસ્કન્ધસ્ય) સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણવન્તઃ ‘પૂરણાત્ પાલનાદ્ વા પુતઃ, ગલનાદ્ ગલાઃ’ પુદ્ગલાઃ, તેષાં સ્કન્ધઃ-અનન્તપ્રદેશાત્મકઃ સજ્ઞાતઃ, (વર્ણભાવાપત્તિઃ-) વર્ણસ્યાઽક્ષરરૂપસ્ય ભાવો ભવનમ્, તસ્યાઽપત્તિઃ પ્રાસિર્વર્ણરૂપેણ પરિણામો યત્ર પ્રદેશે ભવતિ તત્ સ્થાનમ્; આત્મલાભમાપદ્યમાના વર્ણા યસ્મિન્સ્તિષ્ઠન્તિ તદ્વર્ણોત્પત્તિસ્થાનત્વાત્ સ્થાનમિતિ ભાવઃ । તત્ત્વ કણ્ઠાદિ, આદિશબ્દસ્ય પ્રકારાર્થત્વાદુરઃપ્રભૃતીનાં પરિગ્રહઃ । એતદેવ યદાહુરિત્યનેન દર્શયતિ ।

અનુવાદ :- બૃહદ્વૃત્તિ ટીકામાં સૌ પ્રથમ યત્ર શબ્દ લખવામાં આવ્યો છે. જેનો અર્થ સ્થાનમાં થાય છે. હવે પુદ્ગલસ્કન્ધસ્ય શબ્દનો અર્થ બતાવે છે. વર્ણ, ગન્ધ, રસ, સ્પર્શવાળા જે હોય તે પુદ્ગલો છે, જેનું પૂરણ અને ગલન થયા કરે છે, તેને પુદ્ગલ કહેવાય છે તથા આ પુદ્ગલોનો

અનંત પ્રદેશ સ્વરૂપ જે સમૂહ તે સ્કન્ધ કહેવાય છે. આમ વર્ણ, ગન્ધ, રસ, સ્પર્શવાળા પુદ્ગલોનો અનંત પ્રદેશ સ્વરૂપ સમૂહ જે છે તે જ વર્ણ સ્વરૂપ થાય છે.

હવે વર્ણાભાવાપત્તિ: શબ્દનો અર્થ બતાવે છે વર્ણ એટલે અક્ષર તથા ભાવ એટલે થવું તેમજ આપત્તિ: એટલે પ્રાપ્તિ. અક્ષર સ્વરૂપ વર્ણ થવાની જે પ્રાપ્તિ અર્થાત્ પુદ્ગલો વર્ણ સ્વરૂપથી જે પ્રદેશમાં થાય છે તેને સ્થાન કહેવાય છે. સ્વરૂપના લાભની પ્રાપ્તિ કરાવતા એવા વર્ણો જે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને સ્થાન કહેવાય છે. વર્ણના ઉત્પત્તિ સ્થાનપણાથી તેને સ્થાન કહેવાય છે તે કંઠ વગેરે છે. આદિ શબ્દ પ્રકાર અર્થવાળો હોવાથી આદિથી ઉર વગેરે સ્થાનોને ગ્રહણ કરવા અને આ જ વસ્તુ યદાહુ: પંક્તિ દ્વારા આચાર્ય ભગવંત બૃહદ્વૃત્તિ ટીકામાં જણાવે છે. એ પાણિનીય શિક્ષા શ્લોક ૧૩નું ભાષાંતર અમે બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં જણાવેલ છે.

(શબ્દા) અયમભિપ્રાય:-આત્મા દ્વનાદિકર્મસન્તાનસન્તતૌ વીર્યાન્તરાયક્ષયક્ષયોપશમ-જનિતલબ્ધિમૂલેન મનોવાક્કાયસમ્બન્ધસમાસાદિતાઽઽત્મલાભેન દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ-ભવસમાપાદિતવૈષમ્યેનાઽઽત્મપરિણામેન પરિણામાલમ્બનગ્રહણસાધકેન યોગાઽઽચ્ચેન વીર્યેનાઞ્જન-ચૂર્ણપૂર્ણસમુદ્ગક-વદેક-દ્વિ-ત્ર્યાદિસંખ્યેયાઽસંખ્યેયાઽનન્તાઽનન્તવર્ગનાઽઽત્મકપ્રદેશૈર્દૃશ્યૈર-દૃશ્યૈશ્ચ પુદ્ગલૈરવગાઢનિચિતે સમન્તતો જગતિ વર્ણપરિણામયોગ્યાનન્તપ્રદેશાન્ પુદ્ગલાનુપાદાય તત્ર તત્ર સ્થાને તં તં વર્ણં પરિણમય્યાઽઽલમ્બ્ય વિસૃજતિ, યથાં પ્રાણાઽપાનતયેતિ ।

અનુવાદ :- પુદ્ગલના સ્કંધોવડે વર્ણોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેના સંબંધમાં હવે આચાર્ય ભગવંત જણાવે છે. વિશેષણો સહિત આ બધી જ પંક્તિઓનો મુખ્ય અર્થ આ પ્રમાણે થશે. પુદ્ગલોથી પરિપૂર્ણ એવા આ જગતમાં આત્મા વીર્યવડે અનંત પ્રદેશવાળા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તે તે સ્થાનમાં તે તે વર્ણ તરીકે પરિણમાવીને અને તેનું જ આલંબન લઈને છોડે છે. જેમ કે શ્વાસોશ્વાસ પર્યાપ્તિવડે જીવ શ્વાસોશ્વાસ વર્ગણાના પુદ્ગલો લઈ અને એ પુદ્ગલોના આલંબનથી જ એ પુદ્ગલોને છોડે છે.

હવે જુદાં જુદાં વિશેષણો સહિત આ પંક્તિઓનો અર્થ જણાવાય છે. અંજન ચૂર્ણથી પૂર્ણ પેટીની જેમ એક-બે-ત્રણ વગેરે તથા સંખ્યાત-અસંખ્યાત તેમજ અનંત-અનંત વર્ગણા સ્વરૂપ દૃશ્ય અને અદૃશ્ય પુદ્ગલોવડે ઠાંસી-ઠાંસીને ભરેલા એવા સમસ્ત જગતમાં આત્મા વીર્યવડે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને છોડે છે અને વીર્ય કેવું છે એના સંદર્ભમાં વિશેષણો દ્વારા અર્થને બતાવે છે. અનાદિ કર્મ પરંપરાના પ્રવાહમાં વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલી લબ્ધિ સ્વરૂપ શક્તિવાળું આ વીર્ય છે. આ લબ્ધિવીર્ય મન, વચન અને કાયાના સંબંધથી પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, જેને ઉપયોગવીર્ય પણ કહેવાય છે. આ ઉપયોગવીર્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ

અને ભવથી વિષમપણાંને પ્રાપ્ત કરે છે. આથી આત્માના પરિણામો પણ વિષમ થાય છે અને વિષમ એવા આત્મપરિણામથી પરિણામ સ્વરૂપ, આલંબન સ્વરૂપ, ગ્રહણ સ્વરૂપ અને સાધક સ્વરૂપ એવા યોગ નામના વીર્યવડે અનંત પ્રદેશવાળા પુદ્ગલોને જીવ ગ્રહણ કરે છે અને તે તે સ્થાનમાં વર્ણ પરિણામને યોગ્ય એવા અનંત પ્રદેશવાળા પુદ્ગલોને તે તે વર્ણ સ્વરૂપે પરિણામાવીને અને તેનું જ આલંબન લઈને છોડે છે.

લબ્ધિવીર્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી વિષમપણાંને પ્રાપ્ત કરે છે તથા પરિણામ, આલંબન, ગ્રહણ અને સાધક એવા યોગ નામના વીર્યવડે એ પ્રમાણેની જે પંક્તિઓ છે એને અમે બોધ કરાવવા માટે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ. જે આત્માને લબ્ધિવીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે આત્મા મન, વચન, કથાનું આલંબન લઈને જો એના હાથમાં અલગ અલગ દ્રવ્યો આવે છે, તો ઉપયોગ ભિન્ન ભિન્નપણાંને પ્રાપ્ત કરે છે. દરેક જીવ પાસે કંઈકને કંઈક શક્તિ લબ્ધિ સ્વરૂપે રહેલી હોય છે. હવે એ જીવના હાથમાં જો દડો આવે છે તો શક્તિનો ઉપયોગ રમતો રમવામાં કરે છે. વળી, જો મુહપત્તિ, ચરવળો અને કટાસણું આવે તો એની શક્તિનો ઉપયોગ સમતા વગેરેની પ્રાપ્તિમાં થશે. આમ દ્રવ્ય, ઉપયોગવીર્યમાં વિષમતાને કરે છે. એ જ પ્રમાણે ધર્મનું ક્ષેત્ર જો જીવને મળી જાય તો હકાસત્મક શક્તિનો ઉપયોગ થઈ શકશે તથા વ્યસનોનું ક્ષેત્ર મળી જાય તો નકારાત્મક શક્તિનો ઉપયોગ થશે. એ પ્રમાણે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ તથા ભવને કારણે ઉપયોગવીર્ય અલગ અલગ અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરે છે. હવે યોગના ચાર વિશેષણો લખ્યા છે : (૧) પરિણામ સ્વરૂપ યોગ, (૨) આલંબન સ્વરૂપ યોગ, (૩) ગ્રહણ સ્વરૂપ યોગ, (૪) સાધક સ્વરૂપ યોગ.

દૂધમાંથી દહીં થાય છે એ પુદ્ગલની પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળી શક્તિ છે. એ જ પ્રમાણે આત્માને વીર્યાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમથી જે શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે જો મોહનીયકર્મનું જોર વધારે હોય તો વિભાવદશામાં પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળી હોય છે. આત્મા કદાચ પુરુષાર્થ કરે તો એ જ શક્તિ સ્વભાવદશામાં પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળી થાય છે. શક્તિના આવા વ્યાપારને પરિણામ સ્વરૂપ યોગ કહેવાય છે.

હવે, આલંબન સ્વરૂપ યોગ બતાવે છે - સરોવરમાં પથ્થર નાંખવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં વમળ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે પહેલા વમળની શક્તિનું આલંબન લઈને જ બીજું વમળ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી પહેલા વમળનો વ્યાપાર એ બીજા વમળ માટે આલંબનરૂપ યોગ બને છે. એ પ્રમાણે આત્મામાં અલ્પ એવા લોભમાં પ્રવર્તતી શક્તિ એ જ શક્તિનું આલંબન લઈને ક્યારેક અધિક લોભમાં પરિવર્તન પામે છે. અહીં અધિક લોભ માટે અલ્પ લોભમાં પ્રવર્તેલી શક્તિ આલંબનરૂપ બને છે.

હવે, ગ્રહણ સ્વરૂપ યોગ બતાવે છે : અનાજ દળવાની ઘંટીમાં દળવાની શક્તિ છે. પરંતુ આ દળવાની શક્તિ અનાજને ગ્રહણ કરીને જ પ્રવર્તે છે. આથી આવી શક્તિ ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળી હોય છે. તે જ પ્રમાણે આત્મામાં રહેલી પર્યાપ્તિ સ્વરૂપ શક્તિઓ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે તો જ પ્રવર્તી શકે છે. જેમ કે આહાર પર્યાપ્તિ. આહાર વર્ગણના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જ પ્રવર્તી શકે છે. આથી આવા વ્યાપારો ગ્રહણ સ્વરૂપ યોગ કહેવાય છે.

હવે સાધક સ્વરૂપ યોગને વિશે કહે છે : કુંભારનો વ્યાપાર ઘટને પ્રાપ્ત કરાવે છે. કુંભારનો આવો વ્યાપાર તે સાધક વ્યાપાર કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે આત્માનો જે જે વ્યાપાર ગુણ અથવા તો દોષોની પ્રાપ્તિ કરાવે તે બધો જ વ્યાપાર સાધક સ્વરૂપ યોગ કહેવાય છે.

(શૉન્યા૦) પુદ્ગલપરિણામત્વં ચ વર્ણાનાં બાહ્યેન્દ્રિયપ્રત્યક્ષત્વાદ્ બાહ્યાદિભિઃ પ્રતિહન્યમાનત્વાચ્ચ ગન્ધવત્ । ન ચ ગોત્વાદિસામાન્યેન વ્યભિચારઃ, તસ્યાપિ સદૃશપરિણામરૂપતયા પુદ્ગલપરિણામત્વાદિતિ ।

અનુવાદ :- હવે આચાર્ય ભગવંતશ્રી વર્ણો એ પુદ્ગલના પરિણામ સ્વરૂપ છે એવું અનુમાન પ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધ કરે છે - વર્ણો એ પક્ષ છે. પુદ્ગલનો પરિણામ એ સાધ્ય છે તથા બહિર્ ઇન્દ્રિયથી (શ્રોત્રેન્દ્રિયથી) પ્રત્યક્ષપણું હોવાથી એ હેતુ છે. જેમાં જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ હોય તે પુદ્ગલો કહેવાય છે. પુદ્ગલો વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળા છે. માટે જ બહિર્ ઇન્દ્રિયથી પુદ્ગલોનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. અહીં કદાચ કોઈ શંકા કરે કે મૃગજળનું પ્રત્યક્ષ પણ બહિર્ ઇન્દ્રિય (ચક્ષુ ઇન્દ્રિય)થી થાય છે, પરંતુ તેમાં તો પુદ્ગલનું પરિણામપણું નથી. આથી હેતુ સાધ્યનો વિરોધી બન્યો. મૃગજળ એ અસત્ પદાર્થ છે. આથી પ્રથમ હેતુથી વર્ણમાં પુદ્ગલ પરિણામપણું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આ આપત્તિને ધ્યાનમાં રાખીને આચાર્ય ભગવંત વર્ણમાં પુદ્ગલ પરિણામપણું સિદ્ધ કરવા માટે બાહ્યાદિભિઃ પ્રતિહન્યમાનત્વાત્ - એ પ્રમાણે બીજો હેતુ આપે છે જે જે વસ્તુઓને બાહ્ય સાધનોથી હણી શકાય અથવા તો અટકાવી શકાય તે તે વસ્તુઓ પુદ્ગલ સ્વરૂપ હોય છે. મૃગજળને બાહ્ય કોઈપણ સાધનોથી હણી શકાતું નથી અથવા તો અટકાવી શકાતું નથી. આ પ્રમાણે બીજા હેતુથી મૃગજળ વગેરે અસત્ પદાર્થોમાં આપત્તિ આવતી નથી. આ આખા અનુમાન પ્રયોગને અન્તે ઉદાહરણ તરીકે ગંધ નામનો ગુણ રહ્યો છે. ગંધ ઘ્રાણેન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થાય છે તથા ગંધ એ પુદ્ગલનો પરિણામ પણ છે. આથી શબ્દમાં પણ પુદ્ગલનો પરિણામ છે એવું ઉપરોક્ત હેતુથી સિદ્ધ થાય છે કારણ કે શબ્દ એ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. વળી, બાહ્ય સાધનોથી શબ્દને અટકાવી પણ શકાય છે. આથી શબ્દમાં પુદ્ગલ પરિણામપણું સિદ્ધ થાય છે. હજી પૂર્વપક્ષ દોષ આપે છે. ગોત્વ વગેરે સામાન્ય એ બહિર્ ઇન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. કારણ કે તર્કસંગ્રહમાં એક સિદ્ધાંત આવે છે કે, જે ઇન્દ્રિયથી

જેનું પ્રત્યક્ષ થાય તે ઈન્દ્રિયથી તેમાં રહેલી જાતિનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. આથી ગોત્વનું પ્રત્યક્ષ પણ બહિર્ ઈન્દ્રિયથી થઈ શકે છે છતાં પણ તેમાં પુદ્ગલ પરિણામપણાં સ્વરૂપ સાધ્ય રહેતું નથી. આથી હેતુ સાધ્યમાં પણ રહે છે અને સાધ્યની બહાર પણ રહે છે. આ પ્રમાણે વ્યભિચાર નામનો દોષ આવે છે. આના અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંત કહે છે કે ગોત્વાદિ સામાન્યમાં વ્યભિચાર આવતો નથી કારણ કે ગોત્વ એ પણ ગાયના સમાન પરિણામ સ્વરૂપ જ છે. જે પ્રમાણે ગાય છે તેમ ગોત્વ પણ ગાય સ્વરૂપ જ છે. જાતિ એ આકૃતિ સ્વરૂપ હોવાથી જાતિને પણ પુદ્ગલ પરિણામ સ્વરૂપ જ કહી શકાય છે. માટે જેમ હેતુ ગોત્વમાં રહે છે એમ સાધ્ય પણ ગોત્વમાં રહી શકશે. આ પ્રમાણે કોઈ દોષ આવતો નથી. આ પ્રમાણે અનુમાનપ્રયોગ દ્વારા વર્ણો પુદ્ગલના પરિણામસ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

(શ૦ન્યા૦) કિञ्च-क्वचिदयं शब्दः काञ्चिद् दिशमुद्दिश्योच्चार्यमाणः पवनबलवशाद-
कंतूलराशिरिव दिगन्तरं प्रति गमनमास्कन्दति, क्वचिच्च गिरिगुहा-गह्वरादिषु पाषाणवत्
प्रतिहतनिवृत्तः सन् प्रतिश्रुद्धाव(प्रतिशब्दभाव)मापद्य उच्चारयितुरेव श्रवणान्तरमनुप्रविशति, तथा
क्वचिन्नकुलबिलादिषु कुल्याजलमिवावरुध्यते, क्वचिदपि वंशविवरादिषु मुक्ताब्जमुक्ताद्यङ्गुलि-
प्रयोगभेदेनानेकधा विकारमुपयाति, तथा कंसादिषु पतितः सन् तदभिघाताद् ध्वन्यन्तरप्रादुर्भाव-
कारणं भवति, क्वचिच्च परुषप्रयोगजनितः सन् दण्डघात इव कर्णपीडामुत्पादयति, तथा क्वचिद्
गतिज(क्वचिदतिजव)बहलहयखरखुरपुटादिजातवेगः सन् घनान्यपि द्रव्याणि भिनत्ति, एवं-
प्रकारस्य विकारस्य पुद्गलपरिणामभाविनो दर्शनादनुमिमामहे-पुद्गलपरिणामः शब्द इति ।

અનુવાદ :- હવે શબ્દો બાહ્ય સાધનોથી અવરોધને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે ? તે જણાવે છે : ક્યાંક કોઈક દિશાને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચારણ કરાયેલો એવો આ શબ્દ પવનના બળથી રૂના સમૂહની જેમ અન્ય દિશા પ્રત્યે ગતિ કરે છે. પથ્થર જેમ પર્વત, ગુફા વગેરેને વિશે અથડાઈને પાછો પડે છે તેમ કોઈક સ્થાનમાં ઉચ્ચારણ કરાયેલો શબ્દ પર્વત, ગુફા, ખાડી વગેરેને વિશે અથડાઈને પાછો ફરતો એવો પડઘા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને ઉચ્ચારણ કરનારના અન્ય શ્રવણના સંબંધવાળો થાય છે. જે પ્રમાણે નીકનું પાણી નોળીયાના દર વગેરેને પ્રાપ્ત કરીને મંદગતિવાળું થાય છે અથવા તો અવરોધવાળું થાય છે એ જ પ્રમાણે શબ્દો પણ દિવાલ વગેરેને પ્રાપ્ત કરીને અવરોધવાળાં થાય છે. વાંસળીના છિદ્રને વિશે પ્રાપ્ત થયેલો શબ્દ મુક્ત થયેલી અને અર્ધમુક્ત થયેલી આંગળીવડે અનેક પ્રકારના વિકારને પ્રાપ્ત કરે છે. ઘંટ વગેરેને વિશે પ્રાપ્ત થયેલો શબ્દ અન્ય અન્ય ધ્વનિની ઉત્પત્તિનું કારણ બને છે તથા કઠોરતાથી ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ દંડના ઘાતની જેમ કર્ણપીડાને ઉત્પન્ન કરે છે. ક્યાંક અત્યન્ત શીઘ્રતાથી દોડતા ઘોડાઓ અને ગધેડાઓની ખુરાથી ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ વેગવાળો હોતે છતે ઘન એવા દ્રવ્યને પણ ભેટી નાંખે છે અર્થાત્

તીવ્રતાથી ઉત્પન્ન થયેલો ધ્વનિ ધન એવા દ્રવ્યોને પણ ભેદી નાખે છે. જો શબ્દ પુદ્ગલ સ્વરૂપ ન હોય તો આવા પ્રકારના પરિણામો પ્રાપ્ત થાત નહીં. આથી જ અમે કહીએ છીએ કે શબ્દ એ પુદ્ગલના પરિણામ સ્વરૂપ જ છે.

(શ૦ન્યા૦) યદાહુરિતિ પરોક્તેન સ્વોક્તમેવ દ્રઢયતિ । આસ્યં વ્યાચષ્ટે-અસ્યત્યનેનેતિ-કિં પુન-સ્તત્ ? લૌકિકમ્-‘પશુઃ’ ‘અપત્યમ્’ ‘દેવતા’ इत्यादिवत् પ્રસિદ્ધમ્, અત આહ-ઓછાત્ પ્રભૃતીતિ-ગ્રીવાયામુત્રતપ્રદેશઃ કાકલકસંજ્ઞકઃ કઠ્ઠમણિઃ । યદ્યપ્યાઽઽસ્યે ભવમ્ “દિગાદિ-દેહાંશાદ૦” [૬.૩.૧૨૪.] इति ये कृते “अवर्णवर्णस्य” [૭.૪.૬૮.] इत्यकारलोपे “व्यञ्जनात् पञ्चमान्तस्था०” [૧.૩.૪૭.] इति यलोपे ताल्वादिकमपि लौकिकमास्यमस्ति, तथापि योगवशात् तत्राઽઽસ્યશબ્દો વર્તતે इति झटिति तत्प्रतीतेरभावान्न तत्प्रसिद्धमिति सत्यपि निमित्ते रूढिवशान्मुख एव वर्तते, न ताल्वादिषु, अत एव स्थानग्रहणम्, अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गः ।

અનુવાદ :- યદાહુઃ એ પ્રમાણે પંક્તિ દ્વારા બીજાઓવડે કહેવાયેલાથી પોતાના અર્થને દઢ કરે છે. આસ્ય શબ્દને હવે કહે છે. આનાવડે વર્ણોને તે ફેંકે છે. એ અર્થમાં અસ્ ધાતુને કરણમાં ઘ્યળ પ્રત્યય લાગવાથી આસ્ય શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે જિજ્ઞાસા એ થાય છે કે આસ્ય શબ્દનો અર્થ શું કરવો ? એના જવાબમાં કહે છે કે જેમ પશુ, અપત્ય, દેવતા વગેરેનો અર્થ લોકમાં રૂઢિથી પ્રસિદ્ધ છે તે જ પ્રમાણે આસ્ય શબ્દનો અર્થ પણ મુખ થાય છે એવું લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવો મુખ અર્થ લેવા માટે આચાર્ય ભહવંતે બૃહદ્વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે હોઠથી શરૂ કરીને કાકલકસંજ્ઞાવાળા કંઠમણિ (જીભના ઉન્નત પ્રદેશને કંઠમણિ કહેવાય છે. ગળાના ભાગમાં આગળ રહેલો દાઢી નીચે જે ભાગ દેખાય છે, તે કંઠમણિ કહેવાય છે.) સુધીનો ભાગ જે છે તે મુખ કહેવાય છે.

આમ તો “આસ્ય” શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ દ્વારા પણ અર્થ જણાય છે અને વ્યુત્પત્તિ દ્વારા જો આસ્ય શબ્દનો અર્થ કરવામાં આવે તો આસ્ય શબ્દનો સ્થાન અર્થ પણ થઈ શકે છે, તે આ પ્રમાણે “આસ્યે ભવમ્” એ પ્રમાણે ભવ (થવું) અર્થમાં “દિગાદિદેહાંશાદ૦...” (૬/૩/૧૨૪) સૂત્રથી ય પ્રત્યય થાય છે તથા આસ્ય + ય આ અવસ્થામાં “અવર્ણવર્ણસ્ય” (૭/૪/૬૮) સૂત્રથી આસ્ય શબ્દના અન્ત્ય અનો લોપ થતાં આસ્ય + ય થશે. હવે “વ્યજ્જનાત્ પચ્ચમાન્તસ્થા...” (૧/૩/૪૭) સૂત્રથી યનો લોપ થતાં આસ્ય શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરોક્ત વ્યુત્પત્તિથી “આસ્ય” શબ્દનો તાલુ વગેરે સ્થાનો એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે છતાં પણ “આસ્ય” શબ્દનો શીઘ્રતાથી અર્થ કરવો હોય તો મુખ અર્થ જ ઉપસ્થિત થાય છે. તાલુ વગેરે સ્થાન સ્વરૂપ અર્થની પ્રતીતિ જલ્દીથી થતી નથી. વળી સ્વસંજ્ઞામાં સ્થાનનું નિમિત્ત પણ આવશ્યક છે. હવે જો આસ્ય શબ્દનો તે તે સ્થાનો એવો

અર્થ કરવામાં આવે તો સૂત્રમાં સ્થાન શબ્દ લખવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આથી સૂત્રમાં સ્થાન શબ્દનું ગ્રહણ વ્યર્થ થાત. પાણિની વ્યાકરણકાર તુલ્યાસ્યપ્રયત્નમ્ સર્વળઃ (૧/૧/૮) સૂત્ર બનાવ્યું છે. ત્યાં “આસ્ય” શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ કરવા દ્વારા સ્થાન અર્થ લીધો છે અને સ્થાન અર્થ પ્રાપ્ત થઈ જતો હોવાથી સૂત્રમાં પૃથક્પણાંથી સ્થાન શબ્દ લખ્યો નથી. આમ કરવામાં આવે તો સૂત્રમાં લાઘવ અવશ્ય થાય છે છતાં પણ આચાર્ય ભગવંતે સૂત્રમાં ગૌરવ પસંદ કર્યું છે. આના કારણ તરીકે બૃહન્ન્યાસમાં આચાર્ય ભગવંતે એક હેતુ લખ્યો છે કે જલ્દીથી આસ્ય શબ્દનો સ્થાન અર્થ જણાતો નથી. જો આસ્ય શબ્દનો સ્થાન અર્થ કરવો હોય તો “યોગાત્ રૂઢેઃ બલીયસી” ન્યાય પણ અનિત્ય માનવો પડશે અથવા તો વ્યાખ્યાતઃ વિશેષાર્થઃ પ્રતિપત્તિઃ ન્યાયનો સહારો લેવો પડશે. આ બધી સમસ્યાઓનું નિવારણ કરવા માટે તેમજ અર્થનો બોધ સુખપૂર્વક થઈ શકે તે કારણથી આચાર્ય ભગવંતે ગૌરવવાળું સૂત્ર પસંદ કર્યું હશે. અહીં મહર્ષિ પતંજલિ વધારે મહાન છે અથવા તો આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજી વધારે મહાન છે એવું બતાવવાનું અમારું તાત્પર્ય નથી. માત્ર તત્ત્વનો બોધ કરવા માટે જ ઉપરોક્ત અભિપ્રાય જણાવ્યો છે.

(શ૦ન્યા૦) સ ચતુર્દ્ધેતિ-નનુ ચ સ્પૃષ્ટદેર્ભાવઃ સ્પૃષ્ટતાદિઃ (સ્પૃષ્ટસ્ય ભાવઃ સ્પૃષ્ટતા, સા આદિર્યસ્યેત્યર્થઃ), સ્પૃષ્ટાદિ-ચ કરણમ્, યત્ કસ્યચિદ્ વર્ણસ્ય નિષ્પત્તૌ પરસ્પરમીષદનીષચ્ચ સ્પૃષતિ, વિવ્રિયતે, સંવ્રિયતે ચેતિ, વર્ણધર્મો વા, વર્ણોઽપિ હિ સ્વપરિણામાઽઽત્મ્બનયોઃ સ્થાનકરણેન તથા સ્પૃશ્યતે, તથા ચાધીયતે-“સ્પર્શયમવર્ણકરો વાયુરયસ્પિણ્ડવત્ સ્થાનમવ-પીડયતિ, યમાશ્ચ કું ખું ગું ઘું ઇત્યેવંરૂપા ન લોકે ઉપયુજ્યન્તે, અન્તસ્થાવર્ણકરો વાયુર્દારુપિણ્ડવદ્, રૂષ્મસ્વરવર્ણકરો વાયુર્જાપિણ્ડવદ્” ઇતિ, તત્ કથં સ્પૃષ્ટતાદિઃ પ્રયત્નો ભવતિ ? પ્રયત્નો હિ નામાઽઽત્મનો વીર્યપરિણામરૂપઃ સંરમ્ભઃ । ઉચ્યતે-પ્રયત્નહેતુકત્વાત્ પ્રયત્નઃ । યદ્ધિ યદ્ધેતુકં તત્ તદ્વ્યપદેશં પ્રતિપદ્યતે, યથા-‘અન્નં વૈ પ્રાણાઃ’ ઇત્યન્નાન્નવ્યપદેશં પ્રાણા ઇતિ, તત્રૈવાસ્ય રૂઢિરિત્યવયવર્થઃ (આસ્યાન્તર્ગતતત્ત્વસ્થાનેષુ જિહ્વાગ્રાદીનાં વર્ણાઽભિવ્યજ્ઞકસ્પર્શેષત્સ્પર્શ-દૂરાવસ્થાન-સમીપાવસ્થાનરૂપાઽધ્યન્તરકાર્યકારિપ્રયત્નવિશેષા એતૈઃ પદૈરુચ્યન્તે । તેષામાસ્ય-વૃત્તિત્વમાસ્યાન્તર્ગતતત્ત્વસ્થાનેષુ વાયુસંયોગજનકત્વેન બોધ્યમ્) સમુદાયાર્થમાહ-તુલ્યો વર્ણાન્ત-રેણેત્યાદિ ।

અનુવાદ :- પ્રયત્ન ચાર પ્રકારનો છે : સ્પૃષ્ટતા, ઈષત્સ્પૃષ્ટતા, વિવૃતતા, ઈષદ્વિવૃતતા. આમ તો સ્પૃષ્ટ વગેરે પ્રયત્ન છે પરંતુ સ્પૃષ્ટ શબ્દને ભાવમાં “તા” પ્રત્યય લાગવાથી સ્પૃષ્ટતા વગેરેને પણ પ્રયત્ન કહ્યા છે. જેમ ગો શબ્દથી ગાયનો બોધ થાય છે એમ ગોત્વ શબ્દથી પણ ગાય સામાન્યનો બોધ થાય છે. એ જ પ્રમાણે સ્પૃષ્ટતાથી સ્પૃષ્ટ સામાન્યનો બોધ થાય છે માટે સ્પૃષ્ટતા વગેરે પણ

પ્રયત્નો કહેવાશે. હવે સ્પૃષ્ટતાદિઃ શબ્દ એ બહુવ્રીહિ સમાસ છે. સ્પૃષ્ટતા આદિ યસ્ય સ એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ થતાં સ્પૃષ્ટતાદિઃ એ પ્રયત્ન થશે.

સ્પૃષ્ટ વગેરે કરણ છે. કાર્યની પ્રાપ્તિમાં જે વ્યાપારવાળું કારણ હોય તેને કરણ કહેવાય છે. અહીં વર્ણની ઉત્પત્તિમાં એકબીજાને (સ્થાન અને કરણ) પરસ્પર અલ્પ સ્પર્શ છે તથા સ્પર્શ છે અને વિસ્તાર પામે છે તેમજ સંકોચાય છે. તે અનુક્રમે સ્પૃષ્ટ વગેરે કરણો છે. સ્પૃષ્ટ, ઈષત્સ્પૃષ્ટ વગેરે કરણોથી વર્ણોની ઉત્પત્તિ થાય છે. જિહ્વા પણ વર્ણની ઉત્પત્તિમાં કારણ હોવાથી કરણ છે. જિહ્વા વર્ણની ઉત્પત્તિમાં વાયુના સ્પર્શને પ્રાપ્ત કરે છે. આથી જિહ્વા કરણ કહેવાય છે. જિહ્વા જેમ સ્પર્શને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ વર્ણની ઉત્પત્તિમાં વર્ણ પણ સ્પર્શને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે સ્પૃષ્ટ વગેરે વર્ણોનાં પણ ધર્મો થશે. વર્ણ પણ પોતાના પરિણમન અને આલંબનના નિમિત્તે સ્થાન અને કરણ દ્વારા તે પ્રકારે સ્પર્શ કરાય છે અર્થાત્ પોતાના પરિણમન અને આલંબનના નિમિત્તે સ્થાન અને કરણ, વર્ણને પણ તે પ્રકારે સ્પર્શ છે. ‘આપિશલિ’ પણ કહે છે કે વર્ણનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયે છતે સ્થાન અને કરણ વગેરે પરસ્પર સ્પર્શ છે. સ્પર્શ અને યમ વર્ણને કરનાર એવો વાયુ લોખંડના ગોળાની જેમ સ્થાનને પીડે છે. વર્ણ બે પ્રકારે છે : (૧) સ્પર્શ વર્ણ (૨) યમ વર્ણ. જે વર્ણ અનુનાસિક ધર્મ સહિત છે તે સ્પર્શવર્ણ કહેવાય છે તથા જે વર્ણ અનુનાસિક ધર્મ સહિત છે, તે યમવર્ણ કહેવાય છે. અહીં બૃહદ્વૃત્તિમાં કું, ઋં, ગું, ઘું વર્ણોને યમો કહ્યા છે. ત્યાં કુંથી કું, ઋં, ઠું, તું તથા પું વર્ણો સમજવા તથા ઋંથી ઋં, ઇં, ઠું, થું, ફું વર્ણો યમો સ્વરૂપે સમજવા તથા ગુંથી અને ઘુંથી અનુક્રમે દરેક વર્ણના ત્રીજા અને ચોથા વ્યંજનો અનુનાસિક સહિત સમજવા. આમ, ૨૦ વર્ણો યમ સ્વરૂપે છે. આ યમ સ્વરૂપ વર્ણો લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી માત્ર વૈદિક પરંપરામાં આનો ઉપયોગ આવે છે. અંતસ્થા વર્ણને કરનાર એવો વાયુ લાકડાના પિંડની જેમ સ્થાનને પીડે છે. ઉષ્માક્ષર તથા સ્વર સ્વરૂપ વર્ણને કરનાર એવો વાયુ ઉનના દડાંની જેમ સ્થાનને પીડે છે. ક, ઋ, ગ, ઘ વગેરે ૨૫ વર્ગીય વ્યંજનો એ સ્પર્શ વ્યંજન કહેવાય છે. આ સ્પર્શ વ્યંજનની નિષ્પત્તિ કરનાર એવો વાયુ સ્થાનો ઉપર અત્યંત દબાણ કરે છે તથા અન્તસ્થા વર્ણોને કરનાર એવો વાયુ સ્થાનો ઉપર મધ્યમ દબાણ કરે છે તેમજ ઉષ્માક્ષર અને સ્વર વર્ણને ઉત્પન્ન કરનાર એવો વાયુ સ્થાનો ઉપર અત્યંત હલકું દબાણ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ :- આમ, સ્પૃષ્ટ વગેરે કરણ છે. અથવા તો સ્પૃષ્ટતા વગેરે કરણ છે. હવે જો સ્પૃષ્ટતા વગેરે કરણ છે, તો અહીં સ્પૃષ્ટતા વગેરેને પ્રયત્ન સ્વરૂપ શા માટે કહેવામાં આવ્યા છે? આત્માની શક્તિના પરિણામ સ્વરૂપ તીવ્રગતિવાળી ચેષ્ટાને ખરેખર પ્રયત્ન કહેવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ આત્માની શક્તિના વપરાશને પ્રયત્ન કહેવામાં આવ્યો છે. જ્યારે અહીં સ્પૃષ્ટ અથવા તો સ્પૃષ્ટતા વગેરે સ્વરૂપ કરણને પ્રયત્ન કહેવામાં આવ્યો છે. આથી શંકા થાય છે કે સ્પૃષ્ટતા વગેરે કરણને શા માટે પ્રયત્ન કહેવામાં આવે છે?

સમાધાન:- પ્રયત્નનું કારણ જેમ આત્મા છે, તેમ પ્રયત્નનું કારણ સ્થાન અને કરણ પણ છે. આથી સ્થાન અને કરણમાં પ્રયત્નનું કારણપણું રહ્યું હોવાથી સ્થાન અને કરણ પણ પ્રયત્ન સ્વરૂપ કહેવાય છે. જે જેના કારણવાળું હોય તે તેના કથનને પ્રાપ્ત કરે છે. દા.ત. અનાજ એ પ્રાણના કારણ સ્વરૂપ છે માટે અનાજને પણ પ્રાણ કહેવાય છે. અન્નમાં રૂઢિથી પ્રાણનો અર્થ પણ સમાયેલ છે. પ્રયત્ન શબ્દનો પણ રૂઢિથી સ્પૃષ્ટતા વગેરેમાં અર્થ જણાય છે તથા યોગિક અર્થ પણ એમાં દાખલ થાય છે. (હવે કૌંસમાં રહેલી પંક્તિઓનું ભાષાંતર કરીએ છીએ) મુખની અંદર રહેલ તે તે સ્થાનોમાં જિહ્વાગ્ર વગેરે કરણો સમ્યક્ સ્પર્શ થાય છે ત્યારે સ્પૃષ્ટતા નામનો પ્રયત્ન થાય છે તથા ઉપરોક્ત કરણો સ્થાનોને ઈષત્ સ્પર્શ કરે છે ત્યારે ઈષત્સ્પૃષ્ટતા નામનો પ્રયત્ન થાય છે અને દૂરાવસ્થાન હોય છે ત્યારે વિવૃતતા નામનો પ્રયત્ન થાય છે. તેમજ સમીપાવસ્થાન સ્વરૂપ હોય છે ત્યારે સંવૃતતા નામનો પ્રયત્ન થાય છે. આમ, મુખની અંદર રહેલ તે તે સ્થાનોમાં જિહ્વાગ્ર વગેરેના પ્રયત્ન વિશેષો સ્પૃષ્ટતા વગેરે પદોવડે કહેવાય છે અને વર્ણોને પ્રગટ કરનાર સ્પર્શ, ઈષત્સ્પર્શ, દૂરાવસ્થાન, સમીપાવસ્થાન સ્વરૂપ અભ્યન્તરે કાર્યને કરનારા એવા પ્રયત્ન વિશેષો સ્પૃષ્ટતા વગેરે પદોવડે કહેવાય છે. પ્રયત્નોનું મુખમાં રહેવાપણું છે. એ મુખમાં રહેલ તે તે સ્થાનોમાં વાયુ સંયોગના કારણપણાંથી જાણવા યોગ્ય છે. હવે સમુદાય તરીકે આખા સૂત્રનો સંમુદ્ધિત અર્થ બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં લખ્યો છે.

અન્ય વર્ણની સાથે સમાન એવો સ્થાન અને આસ્યમાં પ્રયત્ન જે વર્ણોનો છે તે વર્ણોની સ્વસંજ્ઞા થાય છે.

(શ૦ન્યા૦) નનુ 'યસ્ય' ઇતિ વક્તવ્યમ્, કથમન્યથા 'યસ્ય સ વર્ણસ્તં પ્રતિ સ્વસંજ્ઞો ભવતિ' ઇત્યુચ્યતે ? અન્યસ્ય તુલ્યસ્થાનાઽઽસ્યપ્રયત્નોઽન્યસ્ય સ્વઃ સ્યાદિતિ (ન) । ન વક્તવ્યમ્, તુલ્યશબ્દસ્ય (સમ્બન્ધિશબ્દત્વાત્,) સંબન્ધિશબ્દાનાં ચાયં ભાવઃ-યદસતિ નિમિત્તાન્તરે સમ્બન્ધિન્યેવ પ્રત્યયં જનયતિ । યથા-‘માતરિ વર્તિતવ્યમ્’ ‘પિતરિ શુશ્રૂષિતવ્યમ્’ ઇતિ, ન ચોચ્યતે ‘સ્વસ્યાં માતરિ’ ‘સ્વસ્મિન્ પિતરિ’ ઇતિ, સમ્બન્ધાદેતદ્ ગમ્યતે-યા યસ્ય માતા, યશ્ચ યસ્ય પિતેતિ, એવમિહાપિ યસ્ય યઃ તુલ્યસ્થાનાઽઽસ્યપ્રયત્નઃ સ તં પ્રતિ સ્વસંજ્ઞો ભવતિ । યથા ‘તુલ્યાય કન્યા દાતવ્યા’ ઇત્યુક્તે ન શૂદ્રેણ તુલ્યાય બ્રાહ્મણઃ કન્યાં દદાતિ, કિન્ત્વાત્મનઃ(ના), તથેહાપીત્યર્થઃ । કિન્ચ, યદ્યન્યસ્ય તુલ્યસ્થાનાઽઽસ્ય-પ્રયત્નોઽન્યસ્ય સ્વસંજ્ઞઃ સ્યાત્, તદા સ્વસંજ્ઞાવચનમનર્થકં સ્યાદ્, વ્યવચ્છેદ્યાભાવાત્ । ન ચ રેફોષ્મણાં સ્વસંજ્ઞાવ્યાવૃત્ત્યર્થં ભવિષ્યતીતિ વાચ્યમ્, રેફસ્યાપિ રેફઃ સ્વો ભવતિ, રેફસ્ય વ્યક્તીનાં ભૂયસ્ત્વાદ્, એવમૂષ્મસ્વપિ દ્રષ્ટવ્યમિતિ ।

પૂર્વપક્ષ :- અહીં સૂત્રમાં બહુપ્રીહિ સમાસ કરવામાં આવ્યો છે એવું બૃહદ્વૃત્તિમાં જણાવેલ

છે. જો બહુગ્રીહિ સમાસનો વિગ્રહ કરવામાં આવે તો તુલ્યૌ સ્થાનાસ્યપ્રયત્નોૌ यस્ય સ આટલો જ વિગ્રહ થવો જોઈએ, પરંતુ આચાર્ય ભગવંતે બહુગ્રીહિ સમાસનો વિગ્રહ કરતાં यस્ય સ વર્ણઃ તં પ્રતિ સ્વસંજ્ઞં ભવતિ શબ્દો લખ્યા છે. આમ કેમ કર્યું ?

ઉત્તરપક્ષ :- સમાન એવા સ્થાન અને આસ્યમાં પ્રયત્નવાળો એક વર્ણ અને સમાન એવા સ્થાન અને આસ્યમાં પ્રયત્નવાળો બીજો વર્ણ એ બંનેની સ્વસંજ્ઞા ન થાઓ એને માટે ઉપરોક્ત વિગ્રહ કર્યો છે એવું કહેવા યોગ્ય નથી. દા.ત. સમાન એવા સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્નવાળો કકાર છે. એ જ પ્રમાણે સમાન એવા સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્નવાળો ચકાર છે. આમ, “કકાર” અને “ચકાર” બંને વર્ણની સ્વસંજ્ઞા થઈ જશે એવા ભયથી ઉપરોક્ત અલગ પ્રકારના સમાસનો વિગ્રહ કર્યો છે એવું કહેવું નહીં.

“તુલ્ય” શબ્દનું સંબંધી શબ્દપણું છે. આથી પોતાના સંબંધીનો જ એ બોધ કરાવશે પણ અન્યનો બોધ કરાવશે નહીં એવું જણાવવા માટે બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં ઉપર કહેલો વિગ્રહ લખ્યો છે.

સંબંધી શબ્દોનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. સંબંધી શબ્દો અન્ય નિમિત્તના અભાવમાં સંબંધવાળામાં જ બોધ ઉત્પન્ન કરાવે છે. દા.ત. માતરિ વર્તિતવ્યમ્, પિતરિ શુશ્રૂષિતવ્યમ્. અહીં ‘માતાને વિશે સુંદર આચરણ કરવું જોઈએ અને પિતાને વિશે સેવા કરવી જોઈએ.’ આટલો જ સામાન્યથી અર્થ જણાય છે; પરંતુ પોતાની માતાને વિશે આચરણ કરવું જોઈએ તથા પોતાના પિતાને વિશે સેવા કરવી જોઈએ એવો અર્થ માતા અને પિતા સંબંધી શબ્દો હોવાને કારણે જણાઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે અહીં તુલ્ય શબ્દ પણ સંબંધી શબ્દ છે. આથી કકારની સાથે ચકાર વગેરે જ સ્વસંજ્ઞાવાળા થશે, પરંતુ કકારની સાથે ચકાર વગેરે સ્વસંજ્ઞાવાળા નહીં થાય.

જે પ્રકારે સમાનને કન્યા આપવા યોગ્ય છે એવું કહેવાયે છતે કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાની કન્યા શુદ્રને આપવા તૈયાર થતો નથી; પરંતુ બ્રાહ્મણ પોતાની કન્યા બ્રાહ્મણ જાતિવાળાને જ આપવા તૈયાર થાય છે. તુલ્ય શબ્દ એ સંબંધી શબ્દ હોવાથી ઉપરોક્ત બોધ થઈ જ જાય છે.

કદાચ એમ કહેશો કે સમાન એવા સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્નવાળા વર્ણની સાથે બીજા કોઈક સમાન એવા સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્નવાળાની જો સ્વસંજ્ઞા થશે, તો બધા જ વર્ણો એકબીજાને માટે પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાવાળા થશે અને આમ થશે તો સ્વસંજ્ઞાનું સૂત્ર નિરર્થક થશે.

પૂર્વપક્ષ :- ર અને ઉષ્માક્ષરમાં તો સ્વસંજ્ઞા થતી નથી, કારણ કે એ વર્ણોમાં સમાન એવા સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્નવાળા વર્ણનો અભાવ છે. માટે સ્વસંજ્ઞાના વર્ણો તથા સ્વસંજ્ઞાના અભાવવાળા વર્ણો એ પ્રમાણે બંને વિભાગ શક્ય છે. માટે સ્વસંજ્ઞાનું સૂત્ર નિરર્થક થશે એવી આપત્તિ છે જ નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- રેકારનો પણ બીજો રકાર સ્વ થશે. રકાર સ્વરૂપ વ્યંજન દુનિયામાં ઘણાં બધા છે તેમજ ઉખાક્ષરો પણ ઘણાં બધા છે. આથી બધા જ વ્યંજનો સ્વસંજ્ઞાવાળા બની જાત અને તેમ થતાં સ્વસંજ્ઞાનું સૂત્ર જ નિરર્થક થાત. આ બધી આપત્તિઓ ન આવે, માટે આપે આપેલો દોષ ઉપસ્થિત થતો નથી માત્ર તુલ્ય શબ્દ સંબંધી શબ્દ છે એવું જણાવવા માટે જ ઉપરોક્ત હકીકતો બૃહદ્વૃત્તિ ટીકામાં લખી છે.

(શૃંગ્યા૦) નનુ કરણતુલ્યતાઽપિ સ્વસંજ્ઞાપ્રયોજિકા, ભિન્નકરણાનાં સ્વત્વાભાવાત્ । તથાહિ-જિહ્વા-તાલવ્ય-મૂર્ધન્ય-દન્ત્યાનાં જિહ્વા કરણમ્ । કથમિતિ ? જિહ્વામૂલેન જિહ્વાયાનામ્, જિહ્વામધ્યેન તાલવ્યાનામ્, જિહ્વોપાગ્રેણ મૂર્ધન્યાનામ્, જિહ્વાગ્રાધઃ કરણં વા, જિહ્વાગ્રેણ દન્ત્યાનામ્, શેષાઃ સ્વસ્થાનકરણાસ્તત્ કથમિદં નોક્તમ્ ? ઉચ્યતે-સ્થાનાઽઽસ્ય પ્રયત્નતુલ્યત્વે કરણસ્ય તુલ્યત્વાદ્ इत्याह-**કરણં ત્વિતિ ।**

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- જે પ્રમાણે સ્વસંજ્ઞામાં સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્નની તુલ્યતા વિચારાય છે એ પ્રમાણે સ્વસંજ્ઞાના વિષયમાં કરણની તુલ્યતા પણ થવી જોઈએ. કારણ કે જે જે વર્ણો ભિન્ન ભિન્ન કરણવાળા હોય છે તે તે વર્ણોમાં સ્વસંજ્ઞા થતી નથી. આથી સ્વસંજ્ઞામાં નિમિત્ત તરીકે કરણની તુલ્યતા પણ છે; છતાં પણ કરણતુલ્યતાનો સ્વસંજ્ઞામાં સમાવેશ થયો નથી. સૂત્રકારે સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્ન સમાન હોય તો સ્વસંજ્ઞા થાય એ પ્રમાણે કહ્યું છે, તો પછી સ્થાન, આસ્ય પ્રયત્ન અને કરણ એ ત્રણેય તુલ્ય હોય તો સ્વસંજ્ઞા થાય છે એવું શા માટે કહેવામાં આવ્યું નથી ? સ્વસંજ્ઞામાં કરણની તુલ્યતા કેવી રીતે છે એ આચાર્ય ભગવંતશ્રી બતાવે છે. જિહ્વામૂલીય વર્ણ તેમજ તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય અને દન્ત્ય વર્ણોનું કરણ જીભ છે. જિહ્વામૂલીય વર્ણનું કરણ જીભનું મૂળ છે. તાલવ્ય વર્ણોનું કરણ જીભનો મધ્યભાગ છે, મૂર્ધન્ય વર્ણોનું કરણ જીભનો ઉપાગ્રભાગ છે અથવા તો જીભની આગળનો નીચેનો ભાગ છે. દન્ત્ય વર્ણોનું કરણ જીભનો અગ્રભાગ છે. બાકીના વર્ણોના પોતપોતાના સ્થાન, કરણ સ્વરૂપે છે. જો આ પ્રમાણે છે તો પછી જે પ્રમાણે સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્નનું તુલ્યપણું કહ્યું છે એમ કરણનું પણ તુલ્યપણું શા માટે નથી કહેવાયું ?

ઉત્તરપક્ષ :- સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્નનું તુલ્યપણું હોતે છતે કરણનું પણ તુલ્યપણું થાય છે. આ હકીકત જણાવવા માટે આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ બૃહદ્વૃત્તિમાં કરણં તુ... પંક્તિઓ લખી છે જેનો અનુવાદ અમે અગાઉ કરી ગયા છીએ.

(શૃંગ્યા૦) અથ કસ્ય કિં સ્થાનં પ્રયત્નો વા ? ન હ્યસ્યેદં સ્થાનં પ્રયત્નો વેત્યવિજ્ઞાતે તદૈક્યાનુવાદેન વિધીયમાનં સ્વત્વં શક્યં વિજ્ઞાતુમ્, इत्यत आह-तत्र **સ્થાનમિતિ ।** નનુ સ્થાનમુપક્રાન્તમ્, 'અવર્ણ-હ-વિસર્ગ...' इत्यादिना तु स्थानिनो निर्दिष्टाः, ततश्चान्यदुपक्रान्तमन्यद्

નિર્દિષ્ટમિતિ; નૈષ દોષઃ, યથા-‘લોહિતોષ્ણીષા ઋત્વિજઃ પ્રચરન્તુ’ ઇતિ ઋત્વિકપ્રચારસ્યાન્યતઃ પ્રતીતત્વાદ્ લોહિતોષ્ણીષત્વ એવ વિધિઃ પર્યવસ્યતિ, એવમિહાપિ ‘કળ્થે ભવાઃ કળ્થ્યાઃ’ ઇતિ કળ્થ એવ વિધિઃ, એવમન્યત્રાપિ । યદાહુર્વાક્યવિદઃ-“સવિશેષણૌ હિ વિધિ-નિષેધૌ વિશેષણમુપસંક્રામતઃ” ઇતિ । ઉપાયનામપ્રાધાન્યસ્થાપનાર્થં ચૈવં નિર્દેશ ઇતિ ।

અનુવાદ :- હવે શંકા થાય છે કે, કયા વર્ણનું કયું સ્થાન અથવા તો કયો પ્રયત્ન છે ? એ ન જાણાય ત્યાં સુધી સ્થાન અને આસ્યપ્રયત્ન સમાન હોય તો સ્વસંજ્ઞાનું વિધાન કરાયું છે એ જાણવા માટે સમર્થ થવાતું નથી. આથી સ્થાન અને આસ્યપ્રયત્ન જાણાવવા જરૂરી છે. આ ઉદ્દેશથી બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં તત્ર સ્થાનમ્... પંક્તિઓ લખી છે.

પૂર્વપક્ષ :- તમે તત્ર સ્થાનમ્... પંક્તિ લખવા દ્વારા સ્થાન કહેવાનો આરંભ કર્યો છે, પરંતુ સ્થાન કહેવાને બદલે અવર્ણ, હ, વિસર્ગ તેમજ કવર્ગના વર્ણો કંઠ્ય સ્થાનવાળા છે એવું જાણાવીને કંઠ્ય સ્થાનવાળા વર્ણોનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ પ્રમાણે આરંભ કર્યો છે સ્થાનને કહેવાનો અને કથન કર્યું છે કંઠ્ય સ્થાનવાળા વર્ણોનું. આ તો દોષરૂપ કહેવાય. ન્યાયમાં એક દોષ આવે છે વિનાયકં પ્રકુર્વાણઃ રચયામાસ વાનરઃ (બનાવવા ગયા ગણપતિ અને બની ગયો વાંદરો). આ દોષને અર્થાન્તર દોષ કહેવાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ પ્રમાણે કહેવું નહીં. દા.ત. લાલ પાઘડીવાળા પુરોહિતો કાર્યનો આરંભ કરો એવું કહેવામાં આવે ત્યારે વિધિ વિશેષણમાં જ સંક્રમિત થાય છે. પરંતુ વિશેષ્યને માનીને વિધિ થતી નથી. જો વિશેષ્યને માનીને વિધિ થાય તો અર્થ થશે. પુરોહિતો કાર્યનો આરંભ કરો. હવે બધા જ પુરોહિતોને ઉદ્દેશીને કંઈ આ વિધાન થયું નથી. માત્ર જે જે લાલ પાઘડીવાળાઓ હોય તેઓની મુખ્યતા રાખીને આ વિધાન કરાયું છે. આ પ્રમાણે લાલ પાઘડીવાળાપણામાં વિધિનો નિર્દેશ થાય છે. અર્થાત્ વિશેષણપણામાં જ વિધિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે અહીં પણ કળ્થે ભવાઃ ઇતિ કળ્થ્યાઃ એ પ્રમાણે કંઠ સ્વરૂપ વિશેષણમાં જ વિધિ પ્રાપ્ત થાય છે. કળ્થે શબ્દ વિશેષણ તરીકે છે અને ભવાઃ એ પદ વર્ણો સંબંધી હોવાથી વિશેષ્ય છે. આથી આચાર્ય ભગવંતે તત્ર સ્થાનમ્ પછી અવર્ણ-હ-વિસર્ગ-કવર્ગાઃ કળ્થ્યાઃ પંક્તિ લખીને સ્થાન તરીકે કંઠનો નિર્દેશ કર્યો છે. વિધિ હમેશાં વિશેષણને માનીને થાય છે. અહીં સ્થાનમ્ સ્વરૂપ વિધિ કંઠમાં જ થશે, નહીં કે કંઠમાં થનાર એવા વર્ણોમાં. એ જ પ્રમાણે તાલવ્ય વગેરે વર્ણોમાં પણ સમજી લેવું.

વાક્યને જાણનારાઓ કહે છે કે વિશેષણ સહિત એવા વિધિ અને નિષેધ વિશેષણમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે (વિરામ પામે છે) દા.ત. લાલ કપડાંવાળા ભાઈને બોલાવ. આવા પ્રયોગોમાં બોલાવવાની વિધિ ભાઈઓમાં થતી નથી, પરંતુ લાલ કપડાંવાળા વિશેષણને અનુલક્ષીને જ થાય છે.

જો વિધિ વિશેષણોમાં જ થતી હોય તો પછી વિશેષ્યનો નિર્દેશ શા માટે કરવામાં આવે છે ? ઉપાયોનું અપ્રધાનપણું જણાવવા માટે આવા પ્રકારનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. જુદાં જુદાં વર્ણોનો સ્થાન તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ સ્થાન તો વર્ણો જે જગ્યાએ ઉત્પન્ન થાય છે તેને કહેવામાં આવે છે. આથી પ્રધાનતા તો વર્ણોની જ છે, પરંતુ એ વર્ણોના કારણ સ્વરૂપે (ઉપાય સ્વરૂપ) જે સ્થાનો છે તે વિશેષણ તરીકે છે અને આ વિશેષણ સ્વરૂપ જે ઉપાયો છે તેની અપ્રધાનતા જણાવવા માટે આ પ્રમાણનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(શ૦ન્યા૦) સર્વં સમસ્તં મુખં સ્થાનમસ્યેતિ **સર્વમુખસ્થાનમ્**, અષ્ટાદશભેદભિન્નમવર્ણત્વ- નિષ્પત્તૌ (અષ્ટાદશભેદભિન્નાઽવર્ણનિષ્પત્તૌ) હિ સર્વમેવ મુખં વ્યાપ્રિયતે । સન્ધ્યક્ષરાણાં દ્વિવર્ણત્વાત્ પૂર્વભાગસ્યાવર્ણરૂપત્વાદુત્તરસ્ય ચેવર્ણોવર્ણરૂપત્વાદુભયવ્યાપારેઽપિ ભૂયસાઽવયવેન વ્યપદેશાદ્ ‘એ-એ તાલવ્યૌ, ઓ-ઔ ઓષ્ટ્યૌ’ इत्युक्तम् । यद्वा (ए-ऐ) तालव्यौ ओ-औ ओष्ठ्यावित्युक्तौ, (अयं पाठोऽधिक इवाऽऽभाति, यदिवाऽयमत्र संस्कारः-यद्वा उभयव्यापारसमाश्रयणाद्, ‘ए-ऐ कण्ठ्य-तालव्यौ, ओ-औ कण्ठ्यौष्ठ्यौ’ इत्युक्तौ; यद्वा ‘तालव्यावेव ओष्ठ्यावेव एतौ’ इत्युत्तरपाठेन सहाऽस्य पाठस्य एकीकरणादयमर्थः-यद्वा ‘ए-ऐ तालव्यौ, ओ-औ ओष्ठ्यौ इत्युक्तौ’-इत्युक्तितः तालव्यावेव कण्ठ्यावेव एतौ तालुस्थानजन्यत्वात् कण्ठस्थानजन्यत्वादिति बोध्यमिति शेषः, विशिष्टार्थं तु शिष्टा जानन्तु ।) यद्वा तालव्यावेव ओष्ठ्यावेव एतौ । यद् हरिः-

“एवं शिक्षाकाराः प्रतिपन्नाः ओष्ठ्य-तालव्यावेतौ” इति ।

અત્ર નોદ્યતે-કેન દર્શનેન શિક્ષાભેદઃ ? इत्येतत् प्रतिपाद्यम्, कथं तालव्यत्वे सति एकारस्य ईकारस्य च श्रुतिभेदः ? ओष्ठ्यत्वे सति ऊकारस्य ओकारस्य च ? एतेषां हि स्थान-प्रयत्न- कालाः सर्वेऽभिन्ना इति । दर्शनभेदाददोषः, एके मन्यन्ते-योऽसौ वर्णस्य निष्पादको वायुः, स एकारस्य निर्वृत्तौ तालुसमीपे यः कण्ठस्तमुपश्लेषयति, केवलं स्थानं तु ताल्वेव; एवमोष्ठ्यावेव स्थानमोकारस्य, केवलं तु वायुः कण्ठमभिहन्तीति । इतरे तदपि स्थानमिति मन्यन्ते । श्रुतिभेदोऽपि अग्रोपाग्रमध्यमूलभेदाद् भवति । यथा-इवर्ण-य-शानामिति (जिह्वामध्यकरणानामिवर्ण-चवर्ग-य-शानां तद्व्यतिरिक्तकरणेभ्योऽन्यवर्णेभ्यः) ।

અનુવાદ :- કેટલાક આચાર્યો અ વર્ણના સ્થાનને મુખની બહાર માને છે. એ લોકોના મતે અ વર્ણનું સ્થાન કંઠમણિની નજીક છે. આથી એમના મતે અ વર્ણનું સ્થાન મુખની બહાર ગણાય છે. એ મતના અનુસંધાનમાં જ જણાવે છે કે મોટા ભાગના વૈયાકરણીઓ અવર્ણના સ્થાન તરીકે સંપૂર્ણ મુખને માને છે એટલે કે અઢાર પ્રકારવાળા અવર્ણની ઉત્પત્તિમાં સંપૂર્ણ મુખ વ્યાપારવાળું થાય છે.

સન્ધ્યક્ષરોમાં બે વર્ણવાળાપણું છે. દરેક સન્ધ્યક્ષરમાં પૂર્વ ભાગમાં અ વર્ણ હોય છે તથા ઉત્તર ભાગમાં એ અને એમાં ઇવર્ણ હોય છે. તથા ઓ અને ઔમાં ઊવર્ણ હોય છે. આથી ઉચ્ચારણમાં બંને વર્ણનો વ્યાપાર હોતો હતો પણ ઘણું કરીને અવયવથી કથન થતું હોવાથી એ અને એ તાલવ્ય સ્થાનવાળા છે તેમજ ઓ અને ઔ બંને ઓષ્ઠ્ય સ્થાનવાળા છે એ પ્રમાણે કહેવાયું છે. સન્ધ્યક્ષરોમાં ઉત્તરવર્ણની અપેક્ષાએ જ સ્થાન કહેવામાં આવ્યા છે. આમ એ અને એ તાલવ્ય સ્થાનવાળા છે તથા ઓ અને ઔ ઓષ્ઠ્ય સ્થાનવાળા છે. કોઈ જગ્યાએ એ-એ તાલવ્યો તથા ઓ-ઔ ઓષ્ઠ્યો ઇતિ ઉક્તૌ એવો દ્વિવચનનો પાઠ જોવા મળે છે. પરંતુ આ પાઠ અધિક હોય તેવું જણાય છે. કારણ કે એ-એ તાલવ્યો, ઓ-ઔ ઓષ્ઠ્યો ઇતિ ઉક્તમ્ એ પ્રમાણે જે ઉક્તમ્ એકવચનનો પ્રયોગ થયો છે એ સમ્યગ્ જણાય છે.

અથવા તો અહીં સન્ધ્યક્ષરોના સ્થાન બાબતમાં આ નિષ્કર્ષ છે સન્ધ્યક્ષરો બે વર્ણના મિશ્રણથી થયા હોવાથી ઉભય વર્ણના વ્યાપારનો આશ્રય કરવાથી એ અને એ કંઠ્ય-તાલવ્યો સ્થાનવાળા છે તેમજ ઓ અને ઔ કંઠ્યોષ્ઠ્યો સ્થાનવાળા છે એ પ્રમાણે કહેવાયું છે. જો કે ભર્તૃહરિના વચન પ્રમાણે એ અને એ તાલવ્ય સ્થાનવાળા છે તથા ઓ અને ઔ ઓષ્ઠ્ય સ્થાનવાળા જ છે. આમ, ભર્તૃહરિના પાઠની સાથે એકીકરણ થવાથી નીચેનો અર્થ ફલિત થાય છે એ અને એ તાલુ સ્થાનથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તાલવ્ય જ છે તથા ઓ અને ઔ કંઠ સ્થાનથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી કંઠ્ય જ છે. આ પ્રમાણે જાણવા યોગ્ય છે. વિશિષ્ટ અર્થ તો શિષ્ટપુરુષો જ જાણી શકે છે.

અહીં જે યદ્ હરિઃ પંક્તિ લખીને જે ગદ્ય સ્વરૂપ શાસ્ત્ર પાઠ આપ્યો છે તે ભર્તૃહરિનો શાસ્ત્રપાઠ છે. ભર્તૃહરિએ ગદ્ય સ્વરૂપ મહાભાષ્ય દિપીકામાં લખ્યું છે કે આ પ્રમાણે શિક્ષાકારોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે એ, એ અને ઓ, ઔ અનુક્રમે તાલવ્ય અને ઓષ્ઠ્ય સ્થાનવાળા છે.

અહીં પૂછાય છે કે સન્ધ્યક્ષરોમાં સ્થાન બાબતમાં જે ભેદ થયો છે તે કયા દર્શનથી થયો છે અથવા તો આ અલગ અલગ સ્થાનનો બોધ થયો છે તે કેવી રીતે થયો છે ? આ વસ્તુ પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય છે તથા બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે એકાર અને ઈકાર બંને તાલવ્ય હોતો હતો પણ બે વર્ણોના શ્રવણમાં શા માટે ભેદ થાય છે તેમજ ઓકાર અને ઊકાર બંને ઓષ્ઠ્ય સ્થાનવાળા વર્ણો છે છતાં સાંભળવામાં ભેદ શા માટે થાય છે ? આ પ્રમાણેની બધી જ શંકાઓનું સમાધાન આવશ્યક છે.

સન્ધ્યક્ષરો એ અને ઓ તથા ઈ અને ઊ એ બંનેના સ્થાન, પ્રયત્ન અને કાળ એકસરખાં જ છે છતાં પણ સ્થાન અને શ્રુતિમાં ભેદ કેમ પડ્યો ? એ તથા ઈનું સ્થાન તાલવ્ય છે. બંનેની બે બે માત્રા છે, બંનેનો પ્રયત્ન વિવૃતતા છે, તે જ પ્રમાણે ઓ અને ઊ બંને વર્ણોનું સ્થાન ઓષ્ઠ્ય છે તેમજ બે માત્રા સ્વરૂપ કાળ છે અને વિવૃતતા પ્રયત્ન છે. આ પ્રમાણે સ્થાન, પ્રયત્ન અને

કાળથી બધા જ એકસરખાં હોવા છતાં પણ સ્થાનભેદ અને શ્રુતિભેદ શા માટે થયો ?

ઉપરોક્ત પ્રશ્નના સમાધાનમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી કહે છે કે દર્શનના (જુદી જુદી વ્યક્તિઓની રચનાઓના) ભેદથી દોષ નથી. કેટલાક લોકો માને છે કે એકારની પ્રાપ્તિમાં જે વાયુ છે તે તાલુની નજીકમાં કંઈને સ્પર્શે છે. માટે સ્થાન તરીકે માત્ર તાલુ જ છે એ જ પ્રમાણે ઓકારનું સ્થાન ઓછ જ છે. માત્ર ઓકારની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે વાયુ કંઈને સ્પર્શે છે. કેટલાંક બીજા લોકો એની પ્રાપ્તિમાં વાયુ કંઈને સ્પર્શે છે તેમજ ઓની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે વાયુ ઓછને સ્પર્શે છે. તેથી એકારનું કંઈ સ્થાન પણ માને છે તેમજ ઓકારનું કંઈ સ્થાન પણ માને છે. આ પ્રમાણે કેટલાકો એ અને એને માત્ર તાલવ્ય સ્થાનવાળા માને છે. જ્યારે બીજાઓ એ અને એને કંઠ્ય-તાલવ્ય સ્વરૂપ સ્થાનવાળા માને છે. જ્યારે ઓ અને ઓનું સ્થાન ઓષ્ઠ્ય છે એવું કેટલાંક લોકો માને છે. જ્યારે બીજાઓ ઓ અને ઓના સ્થાન તરીકે કંઠ્ય-ઓષ્ઠ્ય માને છે.

એ અને ઈ બંને વર્ણોમાં સ્થાન, પ્રયત્ન અને કાળ સમાન હોવા છતાં પણ શ્રુતિભેદ શા માટે થાય છે ? તેનો જવાબ આપતાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી કહે છે કે બંનેના કરણમાં ભેદ હોવાથી શ્રુતિમાં (સાંભળવામાં) ભેદ થાય છે. ઈકારનું કરણ જીભનો મૂલભાગ છે. જ્યારે એકારનું કરણ જીભનો અધોભાગ છે. એ જ પ્રમાણે અકારનું કરણ જીભનો મધ્યભાગ છે તેમજ ઓકારનું કરણ જીભનો અધોભાગ છે. આ પ્રમાણે જીભના અગ્રભાગ, ઉપાગ્રભાગ, મધ્યભાગ તથા મૂલભાગના ભેદથી શ્રુતિમાં ભેદ થાય છે. દા.ત. જીભનો મધ્યભાગ કરણ છે જેઓનું એવા ઈવર્ણ, શ, ય તથા ચવર્ણ સ્વરૂપ વર્ણો છે. જ્યારે અન્યવર્ણોનું કરણ જીભના મધ્યભાગ સિવાયનું છે.

(શ૦ન્યા૦) (સૂક્કસ્થાન ઇતિ) સૂક્કશબ્દેનૌષ્ઠપર્યન્તોઽભિધીયતે ।

અનુવાદ :- “વ” વ્યંજનનું દન્ત્યૌષ્ઠ્ય સ્થાન છે. જ્યારે બીજા લોકો સૂક્કસ્થાન માને છે. સૂક્ક શબ્દથી હોઠ સુધીનો ભાગ કહેવાય છે. હોઠ સુધીનો અર્થ હોઠના અંત સુધી સમજવો.

(શ૦ન્યા૦) સ્પૃષ્ટં સ્પૃષ્ટતાગુણઃ, સ્પૃષ્ટતાનુગતં કરણં કૃતિરુચ્ચારણપ્રકારઃ, એવમન્યત્રાપિ । વિવૃતં કરણં સ્વરાણામિતિ । (“સ્પૃષ્ટં કરણં સ્પર્શનામ્” । “ઈષત્સ્પૃષ્ટમન્તસ્થાનામ્” । “વિવૃત-મૂષ્મણામ્” ઈષદિત્યેવાનુવર્તતે । “સ્વરાણાં ચ વિવૃતમ્” ઈષદિતિ નિવૃત્તમ્ । ઇતિ શૌનકપ્રાતિ-શાખ્ય-રૂપાણિ ચત્વારિ સૂત્રાણિ ભાષ્યે પ્રદર્શિતાનિ ।) અત્રાપિ ‘ઈષદ્’ ઇતિ કેચિદનુવર્તયન્તિ, તેનાવર્ણ-હકારયોર્લૂવર્ણ-શકારયોશ્ચ સ્વત્વં પ્રાપ્નોતિ, ન તત્રાપિ કશ્ચિદ્ દોષઃ । સ્વરેષ્વિતિ-નિર્દારણે સત્તમી ।

અનુવાદ :- સ્પૃષ્ટ એ કરણ છે અને સ્પૃષ્ટ સ્વરૂપ કરણમાં સ્પૃષ્ટતા નામનો ધર્મ રહેલો છે. આ સ્પૃષ્ટતા એ પ્રયત્ન છે. જેને કૃતિ પણ કહેવાય છે અથવા તો ઉચ્ચારણનાં પ્રકાર પણ કહેવાય

છે. સ્પૃષ્ટતા ગુણને (સ્પૃષ્ટતા પ્રયત્ન) અનુસરનાર સ્પૃષ્ટ એ કરણ છે તેમજ સ્પૃષ્ટતા એ પ્રયત્ન પણ છે, એ પ્રમાણે અન્ય પ્રયત્ન (કરણ) સંબંધમાં પણ સમજવું.

હવે આચાર્ય ભગવંતે બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં વ્યંજનો અને સ્વરોના પ્રયત્નો બતાવ્યા છે તેમાં સ્વરો વિવૃત્તકરણ પ્રયત્નવાળા છે. હવે પછીનો પાઠ કૌંસમાં લખવામાં આવ્યો છે. આચાર્ય ભગવંતે સ્વરોનું વિવૃત્ત કરણ બતાવેલ છે. એ બાબતમાં ભાષ્યમાંથી ચાર સૂત્રોનો પાઠ લઈ અને અહીં સાક્ષીપાઠ તરીકે કૌંસમાં લખ્યા છે. જેનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે : સ્પર્શ વ્યંજનોનું સ્પૃષ્ટ કરણ છે. બીજું સૂત્ર છે અંતસ્થા વ્યંજનોનું ઈષત્સ્પૃષ્ટ કરણ છે. ઉખાક્ષરોનું ઈષત્વિવૃત્ત કરણ છે. જ્યારે સ્વરોનું વિવૃત્ત કરણ છે. આ ચાર સૂત્રો ભાષ્યકારે શાકટાયન વ્યાકરણમાંથી લીધા છે અને આ ચારેય સૂત્રો શૌનક પ્રતિશાખ્ય સ્વરૂપ છે.

હવે કૌંસની બહારની પંક્તિઓનો અનુવાદ લખીએ છીએ. સ્વરોના કરણ તરીકે વિવૃત્ત કરણ લખ્યું છે ત્યાં કેટલાંક લોકો સ્વરોનું પણ ઈષત્વિવૃત્ત કરણ માને છે. આવું માનવાથી અવર્ણ અને હકારનું સ્વસંજ્ઞાપણું પ્રાપ્ત થાય છે તથા લૃવર્ણ તેમજ શકારનું પણ સ્વસંજ્ઞાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ માન્યતામાં કોઈ દોષ નથી. હવે બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં સ્વરેષુ એ પ્રમાણે સપ્તમી વિભક્તિ કરી છે. એ નિર્ધારણ સપ્તમી સમજવી અર્થાત્ સ્વરોમાં એ અને ઓ વિવૃત્તર પ્રયત્નવાળા છે.

(શૉન્યા૦) નનુ વિવૃત્તરતાદીનાં પ્રયત્નાન્તરાણાં સદ્ભાવાત્ સપ્તધા પ્રયત્ન ઇતિ વક્તુમુચિતમ્, કથમુકં ચતુર્દ્વેતિ ? । ઉચ્યતે-વિવૃત્તરતાદીનપિ વિવૃત્તતયા પરિગૃહ્યોકં ચતુર્દ્વેતિ, વિશેષસ્ય સામાન્યેઽન્તર્ભાવાદિતિ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- બૃહદ્વૃત્તિની ટીકામાં સ્પૃષ્ટતા વગેરે ચાર પ્રયત્નો બતાવ્યા છે. જ્યારે એ-ઓ વગેરેમાં વિવૃત્તર, અતિવિવૃત્તર અને અતિવિવૃત્તતમ સ્વરૂપ ત્રણ અધિક પ્રયત્નનોનો સદ્ભાવ હોવાથી કુલ સાત પ્રકારના પ્રયત્નો છે એ પ્રમાણે કહેવું ઉચિત છે તો પછી પ્રયત્નો ચાર પ્રકારના છે એ પ્રમાણે શા માટે કહેવામાં આવ્યું છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- વિવૃત્તર વગેરે ત્રણ પ્રયત્નોને પણ વિવૃત્તપણાંથી ગ્રહણ કરીને પ્રયત્નો ચાર પ્રકારના છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. વિવૃત્ત સ્વરૂપ પ્રયત્ન છે એ સામાન્યથી કથન છે. જ્યારે વિવૃત્તર વગેરે સ્વરૂપ પ્રયત્નો છે એ વિશેષથી કથન છે અને વિશેષનો સામાન્યમાં સમાવેશ થતો હોવાથી પ્રયત્નો ચાર જ છે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દા.ત. વૈશેષિક દર્શનમાં પદાર્થો સાત કહેવામાં આવ્યા છે. હવે સાત પદાર્થમાં દ્રવ્યના પેટાભેદો નવ છે. આ નવે પેટાભેદોને (જે દ્રવ્ય વિશેષ તરીકે કહેવાય છે) સામાન્યથી દ્રવ્યમાં સમાવેશ કરીને પદાર્થો સાત જ છે એવી પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે.

(શ૦ન્યા૦) (અકારઃ સંવૃતઃ) અકારં સંવૃતં શિક્ષાયામેકે પઠન્તિ, તેનાકારાકારયોઃ સંવૃત- (વિવૃત)યોર્ભિન્નપ્રયત્નત્વાત્ સ્વત્વં ન પ્રાપ્નોતીતિ વિવૃત એવાત્ર પ્રતિજ્ઞાયતે, પ્રયોગે તુ સંવૃતઃ, સંવૃત એવ સ્વરૂપેણાસૌ ઇતિ 'અન્યે' ઇત્યુક્તમ્ । સાનુનાસિક૦ ઇતિ-નાસિકામનુગતો યો વર્ણધર્મઃ સ તથા, સહ તેન વર્તતે યો વર્ણઃ સ સાનુનાસિકો વર્ણઃ । નિર્ગતોઽનુનાસિકાદ્ યઃ સ નિરનુનાસિકઃ । એવમિવર્ણાસ્તાવન્ત ઇતિ 'તાવન્તઃ' ઇતિ પદમ્ ઉવર્ણા ઋવર્ણા લૃવર્ણા ઇત્યત્રાપિ સંબન્ધનીય-મિતિ ।

અનુવાદ :- કેટલાક લોકો શિક્ષાસૂત્રોમાં અકાર સંવૃત પ્રયત્નવાળો માને છે. આકાર તો વિવૃત પ્રયત્નવાળો છે જ. હવે જો અકારને સંવૃત પ્રયત્નવાળો માનવામાં આવે તો પ્રયત્નમાં ભેદ થવાથી અવર્ણમાં સ્વસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થશે નહીં માટે સંવૃત પ્રયત્નવાળો અકાર પ્રક્રિયામાં (પ્રયોગમાં) વિવૃત પ્રયત્નવાળો જ મનાય છે. જેથી અવર્ણમાં સ્વસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. માત્ર શિક્ષાસૂત્રોમાં જ અસંવૃત પ્રયત્નવાળો મનાય છે. બીજાઓ અકારને પ્રયોગમાં પણ સંવૃત પ્રયત્નવાળો જ માને છે.

નાસિકાને અનુસરતો એવો જે વર્ણનો ધર્મ છે તે અનુનાસિક કહેવાય છે અને અનુનાસિક સહિત જે વર્તે છે એ સાનુનાસિક વર્ણ કહેવાય છે તથા અનુનાસિકમાંથી નીકળી ગયેલો જે વર્ણ છે તે નિરનુનાસિક વર્ણ કહેવાય છે. નિરનુનાસિક વર્ણ એ પ્રાદિતત્પુરુષ સમાસ છે. અવર્ણના છ ભેદ છે એ બૃહદ્વૃત્તિમાં લખ્યું છે એમાંથી સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક બંને શબ્દો ગ્રહણ કરીને અહીં વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે.

એવમ્ ઇવર્ણાઃ તાવન્તઃ એ પ્રમાણે બૃહદ્વૃત્તિમાં લખ્યું છે તેનો અર્થ ઇવર્ણના ભેદો પણ અવર્ણના ભેદોની જેમ અઢાર જ થાય છે. ત્યાર પછી "તાવન્તઃ" પદ ઉવર્ણ, ઋવર્ણ તેમજ લૃવર્ણ સાથે પણ સંબંધ કરવા યોગ્ય છે એટલે કે દરેકના અવર્ણની જેમ જ અઢાર અઢાર ભેદો છે.

(શ૦ન્યા૦) ય-લ-વાનામિતિ-અનુનાસિકો ધર્મોઽસ્યાસ્તીતિ અપ્રાદિત્વાદ્ ("અપ્રા-દિથ્યઃ" ૭.૨.૪૬.) અકારેઽનુનાસિકશબ્દેન વર્ણાભિધાનમ્, તદ્ધર્મરહિતોઽનુનાસિક ઇતિ, તદ્ધર્મવતાં હિ સ્વસંજ્ઞા, ન તુ ધર્માણામિતિ । રેફોષ્મણામિતિ-અન્યવર્ણાઽપેક્ષયા તેષાં સ્વત્વા-ભાવઃ, રેફસ્ય તુ રેફઃ સ્વો ભવત્યેવ, એવમૂષ્મણામપિ ।

અનુવાદ :- ય, લ અને વ એ ત્રણ અન્તસ્થા સ્વરૂપ વર્ણ છે આથી યકારની સાથે યકારની, તથા લકારની સાથે લકારની તેમજ વકારની સાથે વકારની જો પરસ્પર સ્વસંજ્ઞા માનવામાં આવે તો જેઓની સ્વસંજ્ઞા જણાવી નથી એવા રકાર અને ઉષ્માક્ષરોમાં પણ સ્વસંજ્ઞા માનવાની આપત્તિ આવશે. જેમ કે એક રકારની અપેક્ષાએ બીજો રકાર સમાન હોવાથી તેમજ એક શકારની અપેક્ષાએ બીજો શકાર સમાન હોવાથી સમાનસંજ્ઞા માનવાની આપત્તિ આવશે. આ આપત્તિને ધ્યાનમાં

રાખીને આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ હવેની પંક્તિઓ દ્વારા ય, લ, વ વર્ણોમાં સ્વસંજ્ઞા કેવી રીતે થાય છે તે બતાવ્યું છે. અનુનાસિક અને નિરનુનાસિક ભેદથી ય, લ અને વના બે બે ભેદો થાય છે. અહીં અનુનાસિકનો અર્થ અનુનાસિકવાળો કરવો તથા નિરનુનાસિકનો અર્થ પણ નિરનુનાસિકવાળો કરવો. આ પ્રમાણેનો અર્થ કેવી રીતે થાય છે એની પ્રક્રિયા ન્યાસમાં બતાવી છે. અનુનાસિક ધર્મ છે જેનો એ અર્થમાં અમ્રાદિભ્યઃ (૭/૨/૪૬) સૂત્રથી સંબંધ અર્થમાં અકાર પ્રત્યય થયો છે. આમ, અનુનાસિક + અ આ અવસ્થામાં પૂર્વના “અ”નો લોપ થઈ અનુનાસિક શબ્દ જ બને છે, જેનો અર્થ અનુનાસિક ધર્મવાળો થાય છે. આવો જ અર્થ નિરનુનાસિકનો સમજી લેવો. અહીં સ્વસંજ્ઞા અનુનાસિક અને નિરનુનાસિક ધર્મની થશે નહીં, પરંતુ અનુનાસિક અને નિરનુનાસિક ધર્મવાળા વર્ણની થશે. આમ અનુનાસિક ધર્મવાળો વર્ણ લાવવા માટે ‘મતુ’ અર્થવાળો અ ઉમેરવામાં આવ્યો છે. આમ, ય, લ, વમાં અનુનાસિક અને નિરનુનાસિક ધર્મની અપેક્ષાએ બે ચકારમાં ભિન્નતા થવાથી સહેલાઈથી સ્વસંજ્ઞા થઈ શકશે ત્યારે રકાર અને ઉષ્માક્ષરોમાં પોતપોતાના વર્ણોમાં ધર્મની અપેક્ષાએ ભિન્નતા થતી નથી. તેથી રકારની અપેક્ષાએ બીજો રકાર સ્વસંજ્ઞાવાળો થતો નથી. તે જ પ્રમાણે અન્ય વર્ણની અપેક્ષાએ પણ રકાર અને ઉષ્માક્ષરોમાં સ્વસંજ્ઞા થતી નથી. માત્ર એક રકારની અપેક્ષાએ બીજો રકાર સ્વ થશે. એ પ્રમાણે એક ઉષ્માક્ષરની અપેક્ષાએ બીજો ઉષ્માક્ષર પણ સ્વ થશે.

(શૃંગ્યા૦) નનુ વર્ણાનાં તુલ્યસ્થાનાઽઽસ્યપ્રયત્નત્વે કથં શ્રુતિભેદઃ ?, ઉચ્યતે-કાલ-પરિમાણ-કરણ-પ્રાણકૃતગુણભેદાદ્ ભેદઃ, તથાહિ-યાવતા કાલેનાક્ષણ ઉન્મેષો નિમેષો વા ભવતિ તાવાન્ કાલો માત્રા ભવતિ, માત્રાકાલો વર્ણો માત્રિકઃ, દ્વિસ્તાવાન્ દ્વિમાત્રઃ, ત્રિસ્તાવાન્ ત્રિમાત્રઃ, અર્ધમાત્રાકાલં વ્યઙ્ગનમ્; તદેતદ્વર્ણેષુ ચતુર્વિધં કાલપરિમાણં ભેદકૃદ્ ભવતિ; કરણં ચ શ્રુતિભેદકરં ભવતિ તત્ પ્રાગેવોક્તમ્; પ્રાણ(કૃ)તાશ્ચ ગુણભેદા ઘોષાઘોષાદયઃ, તત્રાયમભિપ્રાયઃ-

“પચ્છેન્દ્રિયાણિ ત્રિવિધં બલં ચ, ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસબલં તથાઽઽયુઃ ।

પ્રાણા દર્શૈતે ભગવદ્ધિરુક્તાસ્તેષાં વિયોજી(ગી)કરણં ચ હિંસા” ॥૧૭॥

इमे दश प्राणाः, एतेषु त्रिविधं बलमिह प्राणा इति विवक्षितं मनो-वाक्-कायबलरूपम्, तत्प्रयोग-भेदाद् घोषादयो गुणा भवन्ति । ध्वनेः स्थान-प्रयत्नतुल्यत्वेऽपि यथा द्वयोरङ्गुल्यो-स्तुल्यदेशावस्थितयोः समजवयोः सति संपाते प्रयोक्तृविशेषात् कदाचिद् मन्दो भवति शब्दः, कदाचित् स्फुटः, कदाचित् स्फुटतर इति ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- જે જે વર્ણોની સ્વસંજ્ઞા થાય છે તે તે વર્ણોમાં સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્ન સમાન હોય છે, તો પછી તે તે વર્ણોની શ્રુતિમાં (સાંભળવામાં) તફાવત કેમ પડે છે.

દા.ત. અ અને આ બંને સ્વસંજ્ઞાવાળા છે. આ બંનેમાં સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્ન સમાન છે છતાં પણ શ્રુતિભેદ શા માટે થાય છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- શ્રુતિભેદ કાળ, પરિમાણ, કરણ અને પ્રાણવડે કરાયેલ ગુણના (પ્રયત્ન) ભેદથી થાય છે. જેટલા કાળમાં આંખ મીંચાય છે અથવા તો ઉઘડે છે તેટલા કાળને માત્રા કહેવાય છે. જે વર્ણ એક માત્રાવાળો હોય છે તે માત્રિકઃ વર્ણ કહેવાય છે એ જ પ્રમાણે બે માત્રાવાળો વર્ણ દ્વિમાત્રઃ વર્ણ કહેવાય છે. તથા ત્રણ માત્રાવાળો વર્ણ ત્રિમાત્રઃ વર્ણ કહેવાય છે. વ્યંજનની અડધી માત્રા છે. આમ વર્ણોમાં ચાર પ્રકારના કાળના પરિમાણથી શ્રુતિમાં ભેદ પડે છે.

જીભના અગ્ર, ઉપાગ્ર, મધ્ય અને મૂળભાગના ભેદથી પણ શ્રુતિમાં ભેદ થાય છે. આ ચારેયને કરણ કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે કરણના ભેદથી પણ શ્રુતિભેદ થાય છે એવું પહેલા પણ કહેવાઈ ગયું છે.

પ્રાણવડે કરાયેલ પ્રયત્નના ભેદો ઘોષ, અઘોષ વગેરે ૧૧ (અગ્યાર) પ્રકારે છે. આ પ્રયત્નના ભેદોથી પણ વર્ણોની શ્રુતિમાં ભેદ થાય છે. અહીં પ્રાણવડે કરાયેલ ગુણભેદો (પ્રયત્નભેદ) લખ્યું છે તો ત્યાં પ્રાણ એટલે શું ? એના સંબંધમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી જણાવે છે કે જૈનદર્શન પ્રમાણે પાંચ ઈન્દ્રિય, મન, વચન અને કાયા સ્વરૂપ ત્રણ બળો તેમજ ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસ તથા આયુષ્ય એ પ્રમાણે દશ પ્રકારના પ્રાણો છે. પરમાત્માવડે કહેવાયું છે કે, આ દશ પ્રાણોનો વિયોગ કરવો તે હિંસા છે. આ દશ પ્રાણોમાં મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ બળ પ્રાણ તરીકે કહેવાયા છે અને આ ત્રણેયના વ્યાપારના ભેદથી ઘોષ વગેરે પ્રયત્નો થાય છે. જે પ્રમાણે સમાન ગતિવાળી એવી સમાનદેશમાં રહેલી બે આંગળીઓ નીચે પતન પામે તો આંગળીઓનું પતન કરાવનાર કર્તાની વિશેષતાથી તીવ્ર, તીવ્રતર કે મંદ, મંદતર વગેરે અવાજો થાય છે. આમ, વ્યવહારમાં પણ શક્તિના ભેદથી શ્રુતિમાં ભેદ જણાય છે તે જ પ્રમાણે અહીં પણ મનોયોગ, કાયયોગ અને વચનયોગમાં જુદાં જુદાં કર્તાવિશેષથી ભેદ થવાથી પ્રયત્નોમાં ભેદ થાય છે અને આ પ્રયત્નોના ભેદથી શ્રુતિનો પણ ભેદ થાય છે. આમ દરેક વર્ણમાં શ્રુતિભેદ થવાનું કારણ કાળ, કરણ, પ્રાણવડે કરાયેલ પ્રયત્નના ભેદો છે.

(શ૦ન્યા૦) નનુ તથાઽપ્યવર્ણસ્ય સ્વસંજ્ઞા ન પ્રાપ્નોતિ, આસ્યાદ્ બાહ્યં હિ તસ્ય સ્થાનં કાકલકાદધસ્તાદુપજત્રુરૂપમ્, (કળ્ઠસ્યાધોભાગસ્થિતયોરસ્થોઃ જત્રુ) નૈવમ્-સર્વમુખસ્થાનત્વાત્, સર્વમેવ મુખમવર્ણનિષ્પત્તૌ વ્યાપ્રિયતે ઇતિ નાઽસ્ય બાહ્યસ્થાનતા ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- આમ છતાં પણ અવર્ણની સ્વસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થતી નથી કારણ કે અવર્ણનું સ્થાન મુખની બહાર છે, જે કંઠની નીચે રહેલ બે હાડકાની પાંસળી સ્વરૂપ છે. તેને ઉપજત્રુ

કહેવાય છે. જે કંઠમણિની નીચે છે આમ અવર્ણનું ઉચ્ચારણ સ્થાન ઉપજતુ છે. આથી અવર્ણમાં સ્વસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થતી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આ પ્રમાણે કહેવું નહીં કારણ કે અવર્ણની પ્રાપ્તિમાં સંપૂર્ણ મુખ વ્યાપારવાળું થાય છે. અવર્ણનું સ્થાન સર્વમુખ સ્વરૂપ છે. માટે મુખની બહાર સ્થાન છે એવું માની શકાશે નહીં. તેથી અવર્ણની સ્વસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે જ.

(શબ્દા ૦) एवमप्येदोतोः प्रथमभागस्याऽकारेण सादृश्यात् स्वसंज्ञाप्रसङ्गः, नैवम्-
प्रश्लिष्टावर्णावेतौ पांसूदकवन्नात्र शक्यो विवेकः कर्तुमिति । न च विश्लिष्टावर्णत्वाद् विभागस्य
सुलक्षणत्वादौतौः स्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम्, विवृततरावर्णत्वात् तयोः । न चैतयोर्मिथः
स्वत्वमित्यपि युक्तं वक्तुम्, भिन्नस्थानत्वादिति ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અગાઉ અવર્ણની સ્વસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ બતાવી છે ત્યાં સર્વમુખસ્થાનની અપેક્ષાએ અઢારે પ્રકારના અવર્ણની સ્વસંજ્ઞા થઈ શકી છે. હવે સન્ધ્યક્ષરમાં પણ અવર્ણ રહેલા છે. આથી સન્ધ્યક્ષરો અને અવર્ણમાં પણ પરસ્પર સ્વસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવશે. આ આપત્તિનું નિવારણ કેવી રીતે થશે ?

ઉત્તરપક્ષ :- એ અને ઓ બંને પ્રશ્લિષ્ટવર્ણો છે. આથી પાણી અને ધૂળ જ્યારે કાદવ સ્વરૂપ હોય છે ત્યારે તે બેને છૂટાં કરી શકાતાં નથી. એ જ પ્રમાણે સન્ધ્યક્ષર પણ અભેદ સ્વરૂપ હોવાથી સન્ધ્યક્ષરોમાંથી અવર્ણને ભિન્ન કરી શકાતો નથી અને આ કારણથી જ સન્ધ્યક્ષરોના સ્થાન અને પ્રયત્ન અવર્ણ સાથે તુલ્ય થઈ શકતાં નથી. તેથી સન્ધ્યક્ષર અને અવર્ણની સ્વસંજ્ઞા થવાની આપત્તિ આવશે નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- ભલે એ અને ઓનો અવર્ણ જુદો ન કરી શકાય, પરંતુ એ અને ઔ આ બંને તો વિશ્લિષ્ટવર્ણો છે. આથી એ અને ઔમાં અવર્ણને પૃથક્ કરવો શક્ય છે અને તેમ થશે તો એ અને ઔની સાથે અવર્ણની સ્વસંજ્ઞા થવાની આપત્તિ આવશે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ આપત્તિ પણ અમારે આવશે નહીં કારણ કે અવર્ણનો વિવૃત પ્રયત્ન છે. જ્યારે એ અને ઔમાં રહેલ અવર્ણનો વિવૃત્તર પ્રયત્ન છે. આમ, અવર્ણ તથા એ અને ઔમાં રહેલ અવર્ણના પ્રયત્નમાં ભેદને કારણે સ્વસંજ્ઞા થઈ શકશે નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- છતાં પણ એ અને ઔમાં જે અવર્ણ રહ્યો છે તે બે અવર્ણોની તો સ્વસંજ્ઞા અવશ્ય થશે જ કારણ કે આ બંને વર્ણો વિશ્લિષ્ટવર્ણો છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ પ્રમાણે કહેવું નહીં કારણ કે એ સ્વરૂપ સન્ધ્યક્ષરમાં રહેલ અવર્ણનું સ્થાન

તાલુ છે તથા ઔ સ્વરૂપ સન્ધ્યક્ષરમાં રહેલ અવર્ણનું સ્થાન ઓજ છે. આમ એ અને ઔમાં રહેલા અવર્ણનું ભિન્ન સ્થાનપણું થવાથી એ બંને અવર્ણોની સ્વસંજ્ઞા થશે નહીં.

(શ૦ન્યા૦) નનુ પ્રારમ્ભો યત્નસ્યેત્યાદિકર્મણિ પ્રશબ્દે વ્યાખ્યાતે પ્રયત્નશબ્દેનૈવ વિવારાદીનાં વ્યુદાસસ્ય સિદ્ધત્વાત્ કિમાસ્યગ્રહણેન ? તથાહિ-પૂર્વ સ્પૃષ્ટતાદયશ્ચત્વાર ઉત્પદ્યન્તે, પશ્ચાન્મૂર્ધ્નિ પ્રતિહતે નિવૃત્તે પ્રાણાઽઽચ્ચે વાયૌ વિવારાદયો બાહ્યા ઈકાદશ પ્રયત્ના ઉત્પદ્યન્તે, નૈવમ્-એવમુદાત્તા-દીનાં સ્વસંજ્ઞા ન પ્રાપ્નોતિ, ભિન્નપ્રારમ્ભત્વાત્; તસ્માદાસ્યગ્રહણમેવ વિવારાદિવ્યુદાસાર્થં વિધેયમ્, પ્રયત્નશબ્દસ્તુ ભાવસાધન એવ, તેન પ્રારમ્ભે (ભિન્નપ્રારમ્ભે)ઽપ્યુદાત્તાદીનાં મિથઃ સ્વસંજ્ઞા સિદ્ધા, યતો નૈતે શાસ્ત્રે સ્વશબ્દોપાદાનમન્તરેણ કાર્યેષુ ભિદ્યન્ત ઇતિ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- પ્રયત્ન શબ્દમાં “પ્ર” ઉપસર્ગ છે. પ્ર ઉપસર્ગ જે જે ધાતુઓની પૂર્વમાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તે તે ક્રિયાઓનો પ્રારંભ કરવો એવો અર્થ થાય છે. આથી મન, વચન અને ક્રિયાની શક્તિનો પ્રારંભ જેમાં હશે એવો વ્યાપાર જ પ્રયત્ન શબ્દનો અર્થ થશે. વર્ણની ઉત્પત્તિ વખતે મુખમાં રહેલા પ્રયત્નો (વ્યાપારો) પ્રારંભ અર્થવાળા હોય છે તથા મુખની બહાર થતાં વ્યાપારો પ્રારંભ સિવાયના અર્થવાળા હોય છે. કોઈપણ ક્રિયાની શરૂઆત, મધ્યભાગ તથા અન્ત હોય છે. હવે વર્ણની ઉત્પત્તિમાં જે વ્યાપાર જરૂરી છે તે પ્રારંભ સંબંધી હશે. હવે પ્રયત્ન શબ્દ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ જ જાય છે કે મુખમાં રહેલા વ્યાપારો જ લઈ શકાશે અને વિવાર વગેરે બાહ્ય પ્રયત્નોની બાદબાકી આપોઆપ થઈ જશે. આથી બાહ્ય પ્રયત્નની નિવૃત્તિ માટે ગ્રહણ કરાયેલું આસ્ય પદ નિરર્થક છે. કોઠામાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણ નામના વાયુથી સૌ પ્રથમ સ્પૃષ્ટતા વગેરે ચાર પ્રયત્નો ઉત્પન્ન થાય છે. પાછળથી મસ્તકને અથડાયા પછી પાછા ફરતાં એવા પ્રાણવાયુ નિમિત્તે વિવાર વગેરે બાહ્ય પ્રયત્નો ઉત્પન્ન થાય છે. આમ પ્રયત્ન શબ્દનો જો આરંભવાળો વ્યાપાર એવો અર્થ થાય તો પ્રયત્ન શબ્દથી જ બાહ્ય પ્રયત્નની નિવૃત્તિ થઈ જશે. આથી બાહ્ય પ્રયત્નની નિવૃત્તિ માટે ગ્રહણ કરાયેલું આસ્ય પદ નિરર્થક છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જો પ્રયત્ન શબ્દનો અર્થ પ્રારંભવાળો વ્યાપાર એવો કરશો તો ઉદાત્ત વગેરે સ્વરોની સ્વસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે નહીં. આ સ્વરો ત્રણ પ્રકારના છે : (૧) ઉદાત્ત, (૨) અનુદાત્ત અને (૩) સ્વરિત. આ ત્રણેય પ્રકારના સ્વરો એ વિવૃત્ત પ્રયત્નવાળા છે. વળી, આ વિવૃત્ત પ્રયત્ન આરંભિક જ છે, છતાં પણ આ ત્રણેયના આરંભિક પ્રયત્નમાં ભિન્નતા હોવાથી ત્રણેયનો ભિન્ન ભિન્ન સમયે આરંભ થાય છે. હવે, જો ભિન્ન ભિન્ન સમયે આરંભ થાય તો પ્રયત્ન અલગ થવાથી સ્વસંજ્ઞા થઈ શકશે નહીં. તેથી વિવાર વગેરે પ્રયત્નોની બાદબાકી કરવા માટે આસ્ય પદનું ગ્રહણ આવશ્યક છે. ખરેખર તો પ્રયત્ન શબ્દમાં જે “પ્ર” ઉપસર્ગ છે એ ધાતુઅર્થને જ અનુસરે છે. આથી તેનો

વ્યાપાર કરવો એટલો જ માત્ર અર્થ થશે અને તેથી જ પ્રારંભ અને અન્ય ઉભય અર્થ શક્ય બનશે. આથી સ્વરોની પણ પરસ્પર સ્વસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે.

સ્વસંજ્ઞા નિમિત્તક અમુક કાર્યો કરવા છે તથા સ્વસંજ્ઞા રહિતના વર્ણોમાં અમુક કાર્યો કરવા નથી. આથી આવા પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે સ્વસંજ્ઞા કરવામાં આવી છે. આથી જ બૃહન્ન્યાસમાં લખ્યું છે કે, આ શાસ્ત્રમાં સ્વ શબ્દના ગ્રહણ વિના કાર્યોમાં ભિન્નતા આવતી નથી. માટે જ આ સૂત્રમાં સ્વસંજ્ઞાનું ગ્રહણ કર્યું છે.

(શંખ્યા૦) તર્પ્તેતિ-“તૃપૌચ્ પ્રીતૌ” શ્વસ્તન્યાસ્તાપ્રત્યયે ગુણે ચ તર્પ્તા । અત્ર પકાર-તકારયોરેકઃ પ્રયત્નઃ સ્પૃષ્ટતા, ન તુ સ્થાનમ્, પકારસ્ય હ્યોષ્ઠૌ, તકારસ્ય તુ દન્તાઃ, તયોઃ સ્વત્વે “ધુટો ધુટિ સ્વે વા” [૧.૩.૪૮.] इति पकारस्य तकारे लोपः स्यादिति । अरुश् श्च्योततीति-अर्तैः “रुद्यर्ति-जनि-तनि-धनि०” [उणा० ११७.] इत्युसि गुणे अरुस्, (ततः सकारस्य रुत्वे-अरुर्) “स्च्युत् क्षरणे” तिवि शवि उपान्त्यगुणे “सस्य शषौ” [१.३.६१.] इति सकारस्य (धातुसकारस्य) शत्वे रेफस्य तु “शषसे शषसं वा” [१.३.६.] इति शत्वे ‘अरुश् श्च्योतति’ इति-अत्र शकारचकारयोरेकं स्थानं तालु, न प्रयत्नः, शकारस्येषद्विवृतत्वाच्चकारस्य तु स्पृष्ट-त्वाद्, इति (आस्यप्रयत्नाग्रहणे तुल्यस्थानत्वेन स्वसंज्ञया) शकाराद् वा परस्य (परस्य) शकारस्य चकारे (परे वा) लोपः स्यादिति ॥१७॥

અનુવાદ :- તૃપૌચ્ પ્રીતૌ અહીં “તૃપ્” ધાતુ ચોથા ગણનો પ્રીતિ અર્થવાળો છે. આ તૃપ્ ધાતુને શ્વસ્તની વિભક્તિ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનો “તા” પ્રત્યય લાગતા ગુણ થાય છે. આથી તર્પ્તા રૂપની સિદ્ધિ થાય છે. હવે સ્પર્શ વ્યંજનોનો સ્પૃષ્ટતા પ્રયત્ન છે. આથી પકાર અને તકાર બંનેનો સમાન એવો સ્પૃષ્ટતા પ્રયત્ન છે. પરંતુ બંનેનું સ્થાન સમાન નથી. પકારનું સ્થાન ઓઝ છે અને તકારનું સ્થાન દન્ત છે. આથી સ્થાનમાં તુલ્યતા ન થવાથી પકાર અને તકારની સ્વસંજ્ઞા થતી નથી. જો આ બંને વ્યંજનોની સ્વસંજ્ઞા થઈ હોત તો “ધુટો ધુટિ સ્વે વા” (૧/૩/૪૮) સૂત્રથી પકારનો તકાર પર છતાં લોપ થાત. આમ સૂત્રમાં સ્થાન શબ્દનું ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો તર્પ્તા પ્રયોગમાં પકારનો લોપ થઈ જાત.

“અરુશ્ શ્ચ્યોતતિ” અહીં “ઋ” ધાતુને રુદ્યર્તિ-જનિ-તનિ-ધનિ... (उणा० ८८७) સૂત્રથી ઊસ્ પ્રત્યય થાય છે. તથા “ઊસ્” પ્રત્યય થતાં “ઋ” ધાતુનો ગુણ થવાથી “અરુસ્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે “અરુસ્” શબ્દમાં અન્તમાં રહેલા “સ્”નો “સોરુઃ” (૨/૧/૭૨) સૂત્રથી ર્ થતાં અરુર્ સિદ્ધ થાય છે, જેનો અર્થ આકડાનો રસ થાય છે. “સ્ચ્યુત્ ક્ષરણે” સ્ચ્યુત્ ધાતુ ઝરવું અર્થવાળો પહેલા ગણનો છે. આ ધાતુને વર્તમાનકાળ ત્રી.પુ.એ.નો “તિવ્” પ્રત્યય થતાં ધાતુથી પર શવ્

આવે છે તે વખતે ઉપાન્ત્ય “ડ”નો ગુણ થાય છે. તેમજ આરંભમાં રહેલા દન્ત્ય સ્ત્રી “સસ્ય શ-ષૌ” (૧/૩/૬૧) સૂત્રથી શ્ થાય છે. હવે અરુર્ શ્ચ્યોતતિ આ અવસ્થામાં અરુર્ના ર્નો શ્ પર છતાં “શ-ષ-સે શ-ષ-સં વા” (૧/૩/૬) સૂત્રથી શ્ થતાં અરુર્ શ્ચ્યોતતિ પ્રયોગ થશે. આ પ્રયોગનો આકડાનો રસ ઝરે છે એવો અર્થ થશે. આ પ્રયોગમાં શ્ની પછી શ્ રહ્યો છે તેમજ શ્ની પછી ચ્ રહ્યો છે. હવે શ્ પછી ચકાર આવે તો “ધુટો ધુટિ સ્વે વા” (૧/૩/૪૮) સૂત્રથી શકારનો લોપ થશે કે કેમ ? આ સંબંધમાં આચાર્ય ભગવંત લખે છે કે શકાર અને ચકારનું તાલુ સ્વરૂપ સ્થાન સમાન છે. પરંતુ શકારનો ઈષત્વિવૃત્તા પ્રયત્ન છે, તથા ચકારનો સ્પૃષ્ટતા પ્રયત્ન છે. આથી જો સૂત્રમાં આસ્યપ્રયત્નનું ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો શકાર અને ચકારનું સ્થાન એક થવાથી શકારનો ચકાર પર છતાં લોપ થાત. હવે સૂત્રમાં આસ્ય પદ ગ્રહણ કર્યું હોવાથી આ આપત્તિ આવશે નહીં.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

તુલ્યેત્યાદિ-તોલ્યતેઽનયા ધિદાદ્યઙિ તુલા, તુલયા સંમિતસ્તુલ્ય: “હ્રદ્ય-પદ્ય૦” [૭.૧.૧૧.]
 ઇત્યાદિના ય: । પ્રયત્ન ઉત્સાહ: । નાસિકૌષ્ઠૌ ચેતિ-વ્યસ્તાવેતૌ, સમાસે તુ “પ્રાણિતૂર્ય૦”
 [૩.૧.૧૩૭.] ઇતિ સમાહાર: સ્યાત્ ।

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

તોલાય છે આનાવડે એ અર્થમાં તુલ્ ધાતુને ૫-૩-૧૦૮ સૂત્રથી સ્ત્રીલિંગમાં “અઙ્” પ્રત્યય થતાં તથા આપ્ પ્રત્યય લાગતાં તુલા શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રાજવાવડે મપાયેલું એ અર્થમાં “હ્રદ્ય-પદ્ય...” (૭/૧/૧૧) વગેરે સૂત્રથી “ચ” પ્રત્યય થતાં પૂર્વના “આ”નો લોપ થઈને “તુલ્ય” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રયત્નનો પર્યાયવાચક અર્થ છે ઉત્સાહ.

નાસિકૌષ્ઠૌ. પાણિનીય શિક્ષા શ્લોક-૧૩માં આ શબ્દ લખેલો છે. આ શબ્દમાં બંને શબ્દો પૃથક્ પદવાળા સમજવાં. અહીં સમાસ થયો નથી. નાસિકા + ઔષ્ઠૌ એ પ્રમાણે પૃથક્ નિર્દેશ માનવો. જેનો અર્થ નાસિકા અને બે હોઠો થાય છે. જો સમાસ થયો હોત તો “પ્રાણિતૂર્ય...” (૩/૧/૧૩૭) સૂત્રથી સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ થતાં નાસિકૌષ્ઠમ્ પ્રયોગની સિદ્ધિ થાત.

(ન્યા૦સ૦) કલયતિ ઈષદાસ્યભાવમ્, અચ્, અલ્પાદ્યર્થે કપિ, ણકે વા (કલક:), કુ ઈષત્ કલક: કાકલક: “અલ્પે” [૩.૨.૧૩૬.] ઇતિ કાદેશ:; કાકલક ઇતિ સંજ્ઞા યસ્ય સ તથા, ગ્રીવાયામુન્નતપ્રદેશ: । આન્તર ઇતિ-અન્તરા ભવ: “ભવે” [૬.૩.૧૨૩.] અણ્, અન્તર્જાતો વા, ભવે ત્વર્થે દિગાદિત્વાદ્ ય: સ્યાત્ ।

અનુવાદ :- અલ્પ એવા આસ્ય ભાવને (મુખ સ્વરૂપ ભાવને) ધારણ કરે છે. એ અર્થમાં “ક્લ” ધાતુને “અચ્” પ્રત્યય થઈને “કપ્” પ્રત્યય અથવા “ળક” પ્રત્યય થતાં “ક્લક” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. કુ કલકઃ અહીં અલ્પ અર્થમાં કુ લાગ્યો છે. આથી અલ્પે (૩/૨/૧૩૬) સૂત્રથી કુનો કા આદેશ થતાં કાક્લકઃ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કાક્લકઃ સંજ્ઞા યસ્ય સ એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ થતાં કાક્લકસંજ્ઞઃ કળ્ઠમણિઃ પ્રયોગ સિદ્ધ થશે. આ સામાસિક શબ્દનો અર્થ જીભનો ઉન્નત પ્રદેશ થાય છે. હવે “આન્તર” શબ્દનો અર્થ ખોલે છે. “અન્તરા” શબ્દને થવું અર્થમાં “ભવે” (૬/૩/૧૨૩) સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય થતા આન્તર શબ્દ થાય છે. જેનો અર્થ અન્દર થવું એવો થાય છે. અથવા અંદર ઉત્પન્ન થવું એવો અર્થ થાય છે.

જો દિગ્વાચક અથવા તો દેહના, અવયવવાચક એવા કોઈ વિશેષ અર્થમાં જો આન્તર શબ્દ હોય તો “દિગાદિદેહાંશાદ્યઃ” (૬/૩/૧૨૪) સૂત્રથી “ય” પ્રત્યય થાત.

(ન્યા૦સ૦) સ્પૃશ્યન્તે સ્મ સ્પૃષ્ટા વર્ણાઃ, તેષાં ભાવઃ સ્પૃષ્ટતા-વર્ણાનાં પ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્; સ્પૃષ્ટતાહેતુત્વાત્ પ્રયત્નોઽપિ સ્પૃષ્ટતા, “અબ્રાદિભ્યઃ” [૭.૨.૪૬.] इत्यप्रत्यये वा, સંજ્ઞાશબ્દત્વાત્ સ્ત્રીત્વમ્ । પ્રયત્નાનાં સંજ્ઞા ઇમા યથાકથચ્છિદ્ વ્યુત્પાદ્યન્તે, एवं सर्वत्र । एवमीषत्સ્પृष्टताऽपि । विव्रियन्ते स्म विवृता वर्णास्तेषां ભાવઃ । ईषद् विव्रियन्ते स्मेत्यादि ।

અનુવાદ :- આ બધી જ પંક્તિઓનો અનુવાદ ન્યાસમાં આવી ગયો છે.

(ન્યા૦સ૦) કરણમિતિ-વર્ણોત્પત્તિકાલે સ્થાનાનાં પ્રયત્નાનાં ચ સહકારિ કારણમ્ । सर्वेति-सर्वं मुखं स्थानमस्य, मुखस्थितानि सर्वाण्यपि स्थानानि अवर्णस्येत्यर्थः ।

અનુવાદ :- વર્ણોના ઉત્પત્તિકાળમાં સ્થાન અને પ્રયત્નોનું સહકારી કારણ જે છે એને કરણ કહેવાય છે. બૃહન્ન્યાસમાં લખ્યું છે કે તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય, દન્ત્ય વગેરેનું જિહ્વા એ કરણ સ્વરૂપ થાય છે. મુખમાં રહેલા તમામ સ્થાનો અવર્ણના છે.

(ન્યા૦સ૦) કળ્ઠ-તાલવ્યાવિતિ-કળ્ઠતાલુનિ ભવૌ, દેહાંશસમુદાયાદપિ યઃ ।

અનુવાદ :- કંઠ અને તાલુ સ્થાનમાં થવું એ અર્થમાં ૬-૩-૧૨૪ સૂત્રથી “ય” પ્રત્યય થતાં કળ્ઠ-તાલવ્યૌ શબ્દ થાય છે.

(ન્યા૦સ૦) સ્વરેષુ એ-ઓ વિવૃતતરાવિતિ-નનુ વિવૃતતરતાઽતિવિવૃતતરતાઽતિવિવૃતત-મતારૂપાણાં પ્રયત્નાન્તરાણાં સદ્ભાવાત્ સપ્તધા પ્રયત્ન ઇતિ વક્તુમુચિતમ્, કથં ચતુર્ધેત્યુક્તમ્ ? सत्यम्-विवृततरतादीनपि विवृततया परिगृह्योक्तं चतुर्धा इति, विशेषस्य सामान्येऽन्तर्भावात् ।

અનુવાદ :- ઉપરની તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ બૃહન્ન્યાસમાં આવી ગયો છે.

(ન્યા૦સ૦) અકારઃ સંવૃત્ત ઇત્યન્યે ઇતિ-સંવૃતતાઽઽચ્ચં પદ્ધત્તમં પ્રયત્નમન્યે મન્યન્ત ઇત્યર્થઃ ।

અનુવાદ :- કેટલાક લોકો અકાર સંવૃત્ત પ્રયત્નવાળો છે એવું માને છે એ લોકો સંવૃતતા નામના પાંચમા પ્રયત્નને માને છે.

(ન્યા૦સ૦) અકારં સંવૃત્તં શિક્ષાયામેકે પઠન્તિ, તેનાકારાકારયોઃ સંવૃત-વિવૃતયોર્ધિન્ન-પ્રયત્નત્વાત્ સ્વસંજ્ઞા ન પ્રાપ્નોતીતિ વિવૃત્ત એવાત્ર પ્રતિજ્ઞાયતે, પ્રયોગે તુ સંવૃત્ત એવાઽસૌ સ્વરૂપેણે-ત્યન્ય ઇત્યુક્તમ્ । સાનુનાસિકેતિ-નાસિકામનુગતો યો વર્ણધર્મઃ સ તથા, સહ તેન વર્તતે યો વર્ણઃ સ તથા । નિર્ગતોઽનુનાસિકાદ્ યઃ સ તથા ।

અનુવાદ :- ઉપરોક્ત તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ બૃહન્ન્યાસમાં આવી ગયો છે.

(ન્યા૦સ૦) સ્વરઃ સંજાતો યેષાં તે સ્વરિતાઃ । યથાકથञ्चિદ્ વ્યુત્પત્તિઃ ।

અનુવાદ :- સ્વર ઉત્પન્ન થયો છે જેઓને તે સ્વરિત કહેવાય છે. અહીં સજ્ઞાત અર્થમાં સ્વર શબ્દને તદ્દિતનો “ઈત્ત્વ” પ્રત્યય થયો છે. આ પ્રમાણે સ્વરિત શબ્દની કોઈક પ્રકારથી વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે. સ્વરિત એ પ્રયત્ન છે. સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે જેઓના સંબંધમાં તે સ્વરિત સ્વરૂપ પ્રયત્ન છે.

(ન્યા૦સ૦) અનુનાસિક ઇતિ-અનુનાસિકો ધર્મોઽસ્યાસ્તીતિ અબ્રાદિત્વાદ્ અઃ, તદ્ધર્મરહિતો-ઽનુનાસિક ઇતિ । રેફોષ્મણાં ત્વિતિ-અન્યવર્ણપેક્ષયા તેષાં સ્વત્વાભાવઃ, રેફસ્ય તુ રેફઃ સ્વો ભવત્યેવ । એવમૂષ્મણામપિ સ્વા ન ભવન્તીતિ ।

નનુ વર્ણાનાં તુલ્યાઽઽસ્યપ્રયત્નત્વે કથં શ્રુતિભેદઃ ? ઉચ્યતે-કાલપરિમાણ-કરણ-પ્રાણકૃતગુણ-ભેદાત્ શ્રુતિભેદઃ । તથાહિ-યાવતા કાલેનાક્ષ્ણ ઝન્મેષો નિમેષો વા ભવતિ તાવાન્ કાલો માત્રા, માત્રાકાલો વર્ણો માત્રિકઃ, દ્વિસ્તાવાન્ દ્વિમાત્રઃ, ત્રિસ્તાવાન્ ત્રિમાત્રઃ, અર્ધમાત્રાકાલં વ્યજ્જનમ્; તદિદં વર્ણેષુ ચતુર્વિધં કાલપરિમાણં ભેદકૃદ્ ભવતિ । કરણં ચ શ્રુતિભેદકરં ભવતિ, તત્ પ્રાગે-વોક્તમ્ । પ્રાણકૃતાશ્ચ ગુણભેદા ઘોષાઘોષાદય ઇતિ । નિવૃત્ત્યર્થમિતિ-તેનારુશ્શ્ચોતતીત્યત્ર શકાર-ચકારયોસ્તુલ્યસ્થાન-બાહ્યપ્રયત્નત્વે સત્યપિ “ધુટો ધુટિઃ” [૧.૩.૪૮.] ઇતિ શકારસ્ય ચકારે લોપો ન ભવતિ ।

અનુવાદ :- ઉપરની તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ બૃહન્ન્યાસમાં આવી ગયો છે.

(ન્યા૦સ૦) તે હ્યાસન્ન ઇત્યત્રૈવેતિ-“આસન્નઃ” [૭.૪.૧૨૦.] ઇત્યત્રાપિ મહાપ્રાણસ્યૈવાવ-કાશઃ, અન્યેષાં ચ વેદે પ્રયોજનમ્ । ઉપયુજ્યન્ત ઇતિ-ઉપયુક્તા ભવન્તીત્યર્થઃ । શિક્ષામિતિ-

વર્ણોત્પત્તિપ્રતિપાદકં શાસ્ત્રમ્ । કોષ્ઠે ઉદરે । અન્યતમસ્મિન્નિતિ-મતાન્તરેણાઽયં સાધુઃ, સ્વમંતે-
ઽન્યતરગ્રહણાદન્યસ્વાર્થિકપ્રત્યયાન્તાનાં સર્વાદિત્વનિષેધાન્ન સિધ્યતિ ।

અનુવાદ :- સૂત્રમાં “આસ્ય”નું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે તે બાહ્ય પ્રયત્નની નિવૃત્તિ માટે લખાયું છે. બાહ્ય પ્રયત્ન આસન્ન પરિભાષામાં જ ઉપયોગી છે અને આસન્ન પરિભાષામાં પણ મહાપ્રાણ સ્વરૂપ બાહ્ય પ્રયત્નનો જ અવકાશ છે. જેની ચર્ચા અમે બૃહદ્ન્યાસમાં કરી છે. બીજા બધા બાહ્ય પ્રયત્નોનું વેદમાં જ પ્રયોજન છે.

“ઉપયુજ્યન્ત”નો અર્થ “ઉપયોગવાળા” થાય છે. એ પ્રમાણે “શિક્ષામ્” પંક્તિ દ્વારા આચાર્ય ભગવંત શિક્ષા શબ્દનો અર્થ જણાવે છે. વર્ણની ઉત્પત્તિને જણાવનાર જે શાસ્ત્ર છે એ શિક્ષા શાસ્ત્ર કહેવાય છે.

“કોષ્ઠ” એટલે ઉદર (પેટ) થાય છે.

આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ વર્ણની શ્રુતિ સંબંધમાં આપિશલિ વ્યાકરણકારનો મત બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં આપ્યો છે. તેમાં “અન્યતમસ્મિન્” શબ્દ લખ્યો છે. આ પ્રયોગ આચાર્ય ભગવંતના મતે સાધુ પ્રયોગ નથી. કેમકે “સર્વાદિઃ સ્મૈ-સ્માતૌ” (૧/૪/૭) સૂત્રમાં સર્વાદિ ગણપાઠમાં “હતર” અને “હતમ” પ્રત્યયના ગ્રહણની સાથે જ “અન્યતર” શબ્દને પણ ગ્રહણ કર્યો છે. આમ તો “હતર” અને “હતમ” પ્રત્યયના ગ્રહણથી “અન્યતર” શબ્દ પણ “સર્વાદિ” તરીકે પ્રાપ્ત થઈ જ જાત છતાં પણ “અન્યતર” શબ્દને પૃથક્ ગ્રહણ કરીને આચાર્ય ભગવંતશ્રી “અન્યતમ” શબ્દને “સર્વાદિ” કહેવા માંગતા નથી. આથી જ સર્વાદિ ગણપાઠમાં “અન્યતમ” શબ્દ આચાર્ય ભગવંતના મતે આવી શકશે નહીં. આથી બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં લખાયેલો “અન્યતમ-સ્મિન્” શબ્દ અન્યમતથી સાધુ પ્રયોગ છે. સ્વમતથી એ પ્રયોગની સિદ્ધિ થતી નથી.

(ન્યા૦સ૦) અનુપ્રદાનમિતિ-અનુપ્રદીયતે વર્ણાન્તર-સંજનનાર્થમેકત્ર મીલ્યતે “ભુજિ-પત્યાદિભ્યઃ૦” [૫.૩.૧૨૮.] (इत्यनद्) निग्रह इति-स्तब्धत्वं कठिनत्वमिति यावत् । अणुत्वम्-सूक्ष्मत्वम् । स्त्रंसनम्-श्लथत्वमित्यर्थः ।

અનુવાદ :- અન્યવર્ણને ઉત્પન્ન કરવા માટે એક સ્થાનમાં ભેગા કરાય છે એવા અર્થમાં “અનુ + પ્ર + दा” ધાતુને “ભુજિ-પત્યાદિભ્યઃ” (૫/૩/૧૨૮) સૂત્રથી “અનદ્” પ્રત્યય થાય છે અને “અનુપ્રદાન” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે.

“નિગ્રહ” શબ્દનો અર્થ કઠિનપણું થાય છે. અને “અણુ” શબ્દનો અર્થ સૂક્ષ્મપણું થાય છે તથા “સ્ત્રંસનમ્” શબ્દનો અર્થ શિથિલપણું થાય છે.

(ન્યા૦સં૦) વર્ણનિષ્પત્તિકાલભાવેતિ-અત્રાલ્પસ્વરત્વેન ભાવશબ્દસ્ય પૂર્વનિપાતઃ । શ્વાસ-લક્ષણમનુપ્રદાનં યેષાં તે તથા । ઇતરે ઇતિ-ઇતરત્વં પૂર્વવાક્યાઽપેક્ષમ્, ન સર્વેષામિત્યર્થઃ । ઉદાત્તા-દીનાં સ્વરેષ્વેવ સંભવાન્ન વ્યજ્જનેષુ ઇતિ વ્યજ્જનોત્પત્તૌ ન કથ્યન્તે ઉદાત્તાદયો બાહ્યપ્રયત્નાઃ ॥૧૭॥

અનુવાદ :- બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં “વર્ણનિષ્પત્તિકાલભાવાઽભાવાભ્યામ્” પંક્તિ લખી છે ત્યાં ભાવ અને અભાવનો દ્વન્દ્વ સમાસ કર્યો છે. ખરેખર તો અર્થ પ્રમાણે પહેલો અભાવ શબ્દ આવવો જોઈએ. પરંતુ દ્વન્દ્વ સમાસમાં અલ્પ સ્વરવાળું નામ પૂર્વપદમાં નિપાત થાય છે. એવો નિયમ હોવાથી ભાવ શબ્દ પૂર્વમાં લખ્યો છે, પરંતુ અર્થ વિચારતી વખતે તો પ્રથમ અભાવ પદનો અર્થ જ કરવો.

બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં “શ્વાસાનુપ્રદાના અઘોષાઃ” શબ્દો લખ્યા છે. એનો અર્થ હવે જણાવે છે : શ્વાસ સ્વરૂપ અનુપ્રદાન જે વર્ણોમાં છે તે વર્ણો અઘોષ કહેવાય છે.

“ઇતરે સર્વે મહાપ્રાણાઃ” આ વાક્યમાં ઈતરપણું પૂર્વ વાક્યની અપેક્ષાવાળું છે. આથી પૂર્વ વાક્યમાં વર્ણનો પ્રથમ, ત્રીજો તથા પાંચમો વ્યંજન અને અન્તસ્થા અલ્પપ્રાણવાળા છે. આથી હવે “ઇતર” તરીકે બાકીના વ્યંજનો સમજવા, પણ સ્વરોને સમજવા નહીં. ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એ પ્રમાણે ત્રણ બાહ્ય પ્રયત્નો માત્ર સ્વરોમાં જ સંભવે છે, પરંતુ વ્યંજનોમાં એ પ્રયત્નો સંભવતાં નથી. આથી વ્યંજનની ઉત્પત્તિમાં ઉદાત્ત વગેરે બાહ્ય પ્રયત્નો કહેવાયા નથી.

॥ સપ્તદશમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

***

સૂત્રમ્ - સ્યૌજસમૌશસ્ટાભ્યામ્ભિસૂડેભ્યામ્ભ્યસૂડસિભ્યામ્ભ્યસ્-
ડન્સોસામ્હ્યોસ્સુપાં ત્રયી ત્રયી પ્રથમાદિઃ । ૧ । ૧ । ૧૮ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

સ્યાદીનાં પ્રત્યયાનાં ત્રયી ત્રયી યથાસંખ્યં પ્રથમા-દ્વિતીયા-તૃતીયા-ચતુર્થી-
પચ્ચમી-ષષ્ઠી-સપ્તમીસંજ્ઞા ભવતિ ।

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

સિ વગેરે પ્રત્યયો સંબંધી ત્રણ ત્રણ પ્રત્યયોની અનુક્રમે પ્રથમા, દ્વિતીયા, તૃતીયા, ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમી સંજ્ઞા થાય છે.

(ત૦પ્ર૦) ઇ-જ-શ-ટ-ઙ-પા અનુબન્ધા: “સૌ નવેતૌ” [૧.૨.૩૮.] इत्यादौ विशेषणार्थाः ।

અનુવાદ :- ઇ, જ, શ, ટ, ઙ તથા પ પ્રત્યયોને અન્તે આવ્યા છે તે અનુબંધો છે. આ અનુબંધો કોઈ ચોક્કસ પ્રત્યયનો બોધ કરાવવા માટે છે. જો “ઈ” અનુબંધ લખવામાં ન આવે તો “સૌ નવેતૌ” (૧/૨/૩૮) સૂત્રમાં સથી શરૂ થતાં પ્રત્યય સંબંધમાં વ્યવસ્થિત બોધ થઈ શકશે નહીં. માટે પ્રથમા વિભક્તિના “સ્”નો બોધ કરાવવા માટે “ઈ” અનુબન્ધ લખવા દ્વારા બધા પ્રત્યયોથી પ્રથમા એકવચનના સ્ને અલગ કર્યો છે.

(ત૦પ્ર૦) बहुवचनं स्याद्यादेशानामपि प्रथमादिसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रथमादि-प्रदेशाः-“नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ” [२.२.३१.] इत्यादयः ॥१८॥

અનુવાદ :- સૂત્રમાં “હ્યોસ્સુપાં” પદમાં ષષ્ઠી બહુવચન કર્યું છે. આ બહુવચન જે જે સૂત્રોમાં “સિ” વગેરેનાં આદેશો થયેલા હશે તે આદેશોની પણ પ્રથમા વગેરે સંજ્ઞાઓ થશે એવું જણાવવા માટે છે.

પ્રથમા વગેરે સંજ્ઞાનાં ઉદાહરણ સ્થળો “નામ્નઃ પ્રથમૈક દ્વિ-બહૌ” (૨/૨/૩૧) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

स्यौजसित्यादि-इदं वचनमनर्थकं वा स्याद्, यथा-किञ्चिदुन्मत्तादिवाक्यम्, सार्थकं वा ? यथा-‘गामभ्याज’ इत्यादि वाक्यम् । न तावदनर्थकम्, वृत्त्युपदिष्टेनार्थेनार्थवत्त्वाद्, वक्ष्यमाणार्थमेवेदं न साधुत्वानुशासनार्थमिति । कुत एतत् ?

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

આ સૂત્ર અનર્થક છે અથવા તો સાર્થક છે. એ સંબંધી વિકલ્પ બાબતમાં સૂત્રકાર પ્રશ્નો ઊભા કરીને સમાધાન આપે છે. સૌ પ્રથમ શું આ સૂત્ર અનર્થક છે ? દા.ત. ઉન્મત્ત લોકોના વચનોથી શિષ્ટપુરુષોને શાબ્દબોધ થઈ શકતો નથી. દા.ત. દશ દાહિમાનિ ષડપૂષાઃ (દશ દાહમો) અને (છ પૂડલાં) આમ તો ઉપરના બંને પદો કૌંસમાં બતાવેલા અર્થ પ્રમાણે અર્થવાનુ છે; છતાં પણ બે પદોના જોડાણથી વાક્યાર્થનો બોધ થઈ શકતો નથી. માટે વાક્યાર્થની અપેક્ષાએ ઉપરોક્ત

પદો અનર્થક છે. એ જ પ્રમાણે સ્યૌજસમૌશસ્... ડ્યોસ્સુપામ્ વાક્યનો કોઈક સમુદિત અર્થ થતો નથી. માત્ર પ્રત્યયોના જ જોડાણ દ્વારા કોઈ પદાર્થનો બોધ થઈ શકતો નથી.

અથવા તો શું આ સૂત્ર સાર્થક છે ? જે પ્રમાણે “ગામખ્યાજ” વાક્ય સાર્થક છે. જેનો સમુદિત અર્થ “તું ગાયને લાવ” એ પ્રમાણે થાય છે. શું સ્યૌજસ્... વગેરે વાક્યોનો આવો કોઈક અર્થ થાય છે ?

હવે આ બંને વિકલ્પમાં પ્રથમ વિકલ્પનો આચાર્ય ભગવંત ન તાવદ્ અનર્થકમ્ લખવા દ્વારા જવાબ આપે છે. બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં “સિ” વગેરે ત્રણ ત્રણ પ્રત્યયોની અનુક્રમે પ્રથમા વગેરે વિભક્તિ થાય છે એવો અર્થ જણાવેલ છે. માટે સૂત્રનું વાક્ય અનર્થક તો નથી. આ સૂત્રનો અર્થ માત્ર ત્રણ ત્રણ પ્રત્યયોની પ્રથમા વગેરે વિભક્તિ થાય છે એવું જણાવવા માટે જ નક્કી થયો છે, પરંતુ સાધુત્વ કોઈ ચોક્કસ પ્રયોગોમાં છે અથવા તો નથી એવું જણાવવા માટે નથી. દા.ત. દાપ: (૧/૪/૪૨) સૂત્ર હે માલે ! હે ખદ્વે ! વગેરે પ્રયોગો સાધુ પ્રયોગો છે એવું જણાવવા માટે છે એવું આ (૧/૧/૧૮) સૂત્ર નથી.

(શંન્યા૦) ઉચ્યતે-(ન) તાવત્ સ્યાદીનાં સાધુત્વાન્વાખ્યાનાર્થમ્, લક્ષણાન્તરેણ સાધુત્વસ્યાન્વાખ્યાતત્વાત્ ।

અનુવાદ :- “સિ” વગેરે પ્રત્યયો સંબંધી સૂત્ર સાધુત્વનું કથન કરવા માટે નથી. સાધુત્વનું કથન તો અન્યસૂત્રો દ્વારા થશે. વ્યાકરણ દ્વારા “સાધુ” શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે. દા.ત. “સમ્રાટ્” શબ્દ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે અને આચાર્ય ભગવંતે “સમ્રાટ્” (૧/૩/૧૬) સૂત્ર બનાવવા દ્વારા આ પ્રયોગ સાધુ છે એવું સિદ્ધ કર્યું છે. આ પ્રમાણે સિ - ઔ - જસ્, અમૌ... સૂત્ર કોઈ પ્રયોગનું સાધુત્વ જણાવવા માટે નથી. “સિ - ઔ - જસ્...” વગેરે પ્રત્યયોનું સાધુપણું તો અન્યસૂત્રોથી જણાશે. પૂર્વના મહાપુરુષો દ્વારા જ સિ વગેરે પ્રત્યયોની વ્યવસ્થા થયેલી છે. આ હકીકત અમે ‘લોકાત્’ (૧/૧/૩) સૂત્રમાં જણાવી ગયા છીએ.

(શંન્યા૦) નાપિ પ્રયોગનિયમાર્થમ્, અનેન સંસ્કૃત્યોત્સૃષ્ટાનાં યથેષ્ટં પ્રયોગદર્શનાદ્, યથા-“દીર્ઘઙ્યાબ્યજ્ઞનાત્ સેઃ” [૧.૪.૪૫.] ઇતિ । સ્થાન્યાદેશાર્થમપિ ન ભવતિ, સંજ્ઞાપ્રકરણે ઉપાદાનાત્ । અતઃ એવાઽઽગમાગમિભાવાર્થમપિ ન ભવતિ, અન્તાદિરૂપાઽઽગમલિજ્ઞાભાવાચ્ચ ।

અનુવાદ :- આ સૂત્ર પ્રયોગોનું નિયમન કરવા માટે પણ નથી. અર્થાત્ જે પ્રમાણે “રામઃ રામૌ રામાઃ” આવા પ્રયોગો જગતમાં છે એવો નિયમ વ્યાકરણ દ્વારા જણાશે એવું “સિ - ઔ - જસ્” વગેરે વાક્યમાં જણાતું નથી અર્થાત્ “સિ - ઔ - જસ્” વગેરે પ્રયોગો જગતમાં વિદ્યમાન છે એવું આ સૂત્રથી જણાતું નથી. બદ્ધે આ સૂત્રના શબ્દોવડે સંસ્કાર કરીને ત્યાગ

કરાયેલાં પ્રત્યયવાળા ઇચ્છિત પ્રયોગો જણાય છે. દા.ત. “મરુત્ + સિ = મરુત્.” અહીં “દીર્ઘઙ્યાબ્વ્યજ્જનાત્ સેઃ” (૧/૪/૪૫) સૂત્રથી “સિ”નો લોપ થવા દ્વારા “મરુત્” પ્રયોગ સાધુ પ્રયોગ છે એવું જણાવાય છે. અહીં “સંસ્કૃત્ય”નો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે. વ્યાકરણ દ્વારા પ્રક્રિયા કરીને પ્રયોગ કરવા માટે શબ્દોને છોડવા એ પદોનો સંસ્કાર કહેવાય છે. આ સૂત્ર આ પ્રમાણે જગતમાં પ્રસિદ્ધ પ્રયોગોના સંસ્કાર કરવા માટેનું નથી.

આ સૂત્ર સ્થાની અને આદેશ પ્રયોજનવાળું પણ થતું નથી. જે પ્રમાણે ઉપર કહેલા (૧/૪/૪૫) સૂત્રમાં “સિ” સ્થાની છે તથા “લુક્” થાય તે આદેશ છે. એવું આ સૂત્રમાં જણાતું નથી. “સિ - ઔ - જસ્” વગેરે સ્થાની થાય અને પ્રથમા વગેરે આદેશ થાય એવું તો શક્ય નથી. કારણ કે જેમ “ઈ”નો “ય્” થાય છે ત્યારે “ઈ”નું અસ્તિત્વ જતું રહે છે. એવું અહીં થતું નથી. જો એવું જ થતું હોત તો “સિ”ની જગ્યાએ પ્રથમા આદેશ આવી જાત. માટે સ્થાનીનાં આદેશ માટે પણ આ સૂત્ર નથી. કદાચ સૂત્રમાં ષષ્ઠી અને પ્રથમા વિભક્તિ હોવાથી કોઈ કહે કે “સિ” વગેરેને સ્થાની માનો અને પ્રથમા વગેરેને આદેશ માનો તો એના જવાબમાં સમજવું કે આ સૂત્ર સંજ્ઞા પ્રકરણમાં ગ્રહણ કર્યું હોવાથી એ વિકલ્પ પણ (સ્થાનીના આદેશનો) શક્ય નથી.

વળી, સંજ્ઞા પ્રકરણમાં જ ગ્રહણ કર્યું હોવાથી આ સૂત્ર આગમ-આગમી ભાવના પ્રયોજનવાળું પણ થતું નથી. જો આગમ હોય તો અન્ત શબ્દ અથવા તો આદિ શબ્દ ચિન્હ તરીકે જણાવેલો હશે. પરંતુ અહીં તો અન્ત અને આદિ સ્વરૂપ ચિન્હનો અભાવ જણાય છે માટે આ સૂત્ર આગમ-આગમી ભાવ પ્રયોજનવાળું પણ નથી. “અનામસ્વરે નોઽન્તઃ” (૧/૪/૬૪) સૂત્ર આગમ પ્રયોજનવાળું છે એવું અહીં જણાતું નથી.

(શૉન્યા૦) નાપિ વિશેષણ-વિશેષ્યભાવાર્થમ્, શબ્દલક્ષણે તદનુપયોગાદ્ । તસ્માત્ પારિશેષ્યાત્ સ્યાદીનાં પ્રથમાદિવ્યવહારાભાવાત્ પારમ્પર્યાત્ સંજ્ઞાપ્રકરણે વિધાનાચ્ચ સંજ્ઞાર્થમિદમિત્યાહ-સ્યાદીનામિત્યાદિ ।

અનુવાદ :- આ સૂત્ર વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ પ્રયોજનવાળું પણ નથી. જેમ કે વિદ્વાન પુરુષો ક્ષતિ કરતાં નથી. આ વાક્ય વિશેષણ વિશેષ્યભાવ પ્રયોજનવાળું છે. વિદ્વાન એ વિશેષણ છે અને પુરુષો એ વિશેષ્ય છે. એ પ્રમાણે અહીં વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ જણાતો નથી. કારણ કે વ્યાકરણમાં માત્ર શબ્દોની સિદ્ધિ કરવાની હોય છે. આથી શબ્દ લક્ષણમાં વિશેષણ-વિશેષ્ય-ભાવનો ઉપયોગ ન હોવાથી આ સૂત્ર વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ પ્રયોજનવાળું પણ નથી.

તેથી પારિશેષ ન્યાયથી આ સૂત્ર સંજ્ઞાના પ્રયોજનવાળું જ છે. જગતમાં પ્રથમા વગેરે વ્યવહારનો “સ્યાદિ” વિભક્તિમાં અભાવ જણાતો હોવાથી તથા પૂર્વના મહાપુરુષોની પરંપરાથી

આ સૂત્રનું સંજ્ઞા પ્રકરણમાં જ વિધાન કર્યું હોવાથી આ સૂત્ર સંજ્ઞા પ્રયોજનવાળું છે. આથી બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં કહ્યું છે કે “સિ” વગેરે પ્રત્યયો અનુક્રમે પ્રથમા વગેરે સંજ્ઞાવાળા થાય છે.

(શ૦ન્યા૦) ત્રયોઽવયવા અસ્યા: “દ્વિ-ત્રિધ્યામયઙ્ વા” [૭.૧.૧૫૨.] इत्ययटि टित्वाद् ड्यां च त्रयीति, संख्यातानुदेशार्थम्, “वीप्सायाम्” [૭.૪.૮૦.] इति द्वित्वम् । “प्रथिष् प्रख्याने” “सृ-पृ-प्रथि-चरि०” [उणा० ३४७.] इत्यमे आपि प्रथमा । द्वयोः पूरणी द्वितीया । “उभेर्द्धत्रौ च” [उणा० ६१५.] इति इकारे द्वेस्तीयः (७.१.१६५) तीये आपि च द्वितीया त्रिः, तासां पूरणी “त्रेस्तृ च” [७.१.१६६.] इति तृतीया । “चतेग् याचने” “चतेरुर्” [उणा० ९४८.] इत्युरि चतुर, तासां पूरणी “चतुरः” [७.१.१६३.] इति थटि ड्यां चतुर्थी । एवं पञ्चानां पूरणी पञ्चमी । “सहेः षष् च” [उणा० ९५१.] इति क्विपि षष्, तासां पूरणी “षट्-कति-कतिपयात् थट्” [७.१.१६२.] इति थटि षष्ठी । “षप समवाये” “षप्यशौभ्यां तन्” [उणा० ९०३.] इति तनि (सप्तन्) सप्तानां पूरणी “नो मट्” [७.१.१५९.] इति मटि सप्तमी ।

અનુવાદ :- હવે આચાર્ય ભગવંતશ્રી પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનો વિભાગ કરીને દરેક પદોનો બોધ કરાવે છે. ત્રણ અવયવો જેને છે એ અર્થમાં દ્વિ-ત્રિધ્યામયઙ્ વા (૭/૧/૧૫૨) સૂત્રથી અયટ્ પ્રત્યય થાય છે. હવે ત્રિ + અયટ્ આ અવસ્થામાં (૭/૪/૬૮) સૂત્રથી “ત્રિ”ના “ઈ”નો લોપ થતાં “ત્રય” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ત્રય શબ્દ પ્રથમા વગેરે સંજ્ઞાનું વિશેષણ હોવાથી સ્ત્રીલિંગવાળો થવાથી (૨/૪/૨૦) સૂત્રથી “હી” પ્રત્યય થતાં “ત્રયી” શબ્દ થાય છે. જેનો અર્થ ત્રણ અવયવ જેને છે એવી પ્રથમા છે તથા “ભવન” ક્રિયામાં (થવું ક્રિયામાં) “વીપ્સાયામ્” (૭/૪/૮૦) સૂત્રથી દ્વિત્વ થયું છે.

હવે પ્રથમા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે : “પ્રથિષ્ પ્રખ્યાને”. પ્રસિદ્ધ થવું અર્થવાળો પ્રથ્ ધાતુ પહેલા ગણનો છે. આ ધાતુને “સૃ-પૃ-પ્રથિ-ચરિ..” (उणादि० ३४७) સૂત્રથી “અમ” થયે છતે સ્ત્રીલિંગમાં (૨/૪/૧૮) સૂત્રથી “આપ્” લાગતાં પ્રથમા શબ્દ બને છે. જેનો અર્થ પહેલી એ પ્રમાણે થાય છે. પરંતુ અહીં સંજ્ઞાવાચક હોવાથી “સિ - ઔ - જસ્” ત્રણ પ્રત્યયોને પ્રથમા તરીકે ઓળખાશે. કારણ કે આ પ્રત્યયોની સંજ્ઞા જ પ્રથમા તરીકે છે.

હવે દ્વિતીયા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે : બેને પૂરનાર દ્વિતીયા શબ્દનો અર્થ થાય છે. દ્વિ શબ્દને “ઉભેર્દ્ધત્રૌ ચ” (उणादि० ६१५) સૂત્રથી પૂરવા અર્થમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય થાય છે અને તે જ સમયે ‘દ્વિ’નો ‘દ્વ’ આદેશ થાય છે. તથા “દ્વેસ્તીયઃ” (૭/૧/૧૬૫) સૂત્રથી ‘તીય’ પ્રત્યય થતાં અને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આપ્’ થતાં ‘દ્વિતીયા’ શબ્દ બને છે. ત્રણને પૂરનાર એ અર્થમાં (उणादि० ६१५) સૂત્રથી જ ‘ઈકાર’ પ્રત્યય થતાં તથા ‘ત્રિ’નો ‘ત્ર’ આદેશ થઈને ‘ત્રિઃ’ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. આ

જ 'ત્રિ'ને સંખ્યા પૂરણ અર્થમાં "ત્રેસ્તુ ચ" (૭/૧/૧૬૬) સૂત્રથી 'ત્રીય' પ્રત્યય થતા તથા બાકીની અગાઉની જ પ્રક્રિયા થતાં 'તૃતીયા' શબ્દ થાય છે. 'માંગવા' અર્થમાં 'ચતેર્' ધાતુ છે. 'ચતેર્' (उणादि० - ८४८) સૂત્રથી "ર્" પ્રત્યય થતાં 'ચતુર્' શબ્દ બને છે. હવે, "ચારને પૂરનાર" એ અર્થમાં "ચતુરઃ" (૭/૧/૧૬૩) સૂત્રથી 'થદ્' પ્રત્યય થાય છે. પછી ૨-૪-૨૦થી 'ઙી' પ્રત્યય થતાં તથા (૨/૪/૮૬) સૂત્રથી "થ"ના "અ"નો લોપ થાય છે. અન્તે "ચતુર્થી" શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. પાંચને પૂરનાર એ અર્થમાં પચ્ચન્ શબ્દને "નો મદ્" (૭/૧/૧૫૮) સૂત્રથી મદ્ પ્રત્યય થતાં તથા સ્ત્રીલિંગમાં ઈં (ઙી) પ્રત્યય થતાં 'પચ્ચમી' શબ્દ બન્યો છે. 'સહ' ધાતુને "સહેઃ ષ્" (उणादि० ८५१) સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય થતાં અને 'હ'નો 'ષ' થતાં ષ્ શબ્દ થાય છે. હવે આ છની સંખ્યાને પૂરવું એ અર્થમાં "ષ્ટ - કતિ - કતિપયાત્ થદ્" (૭/૧/૧૬૨) સૂત્રથી થદ્ પ્રત્યય થતાં 'ષષ્ઠી' થાય છે. સ્ત્રીલિંગમાં 'ઙી' પૂર્વની જેમ જ સમજી લેવો. 'ષપ્' ધાતુ સંબંધ અર્થમાં છે. હવે "ષષ્યશૌભ્યાં તન્" (उणादि० - ८०३) સૂત્રથી તન્ પ્રત્યય થતાં 'સપ્તન્' શબ્દ બને છે. આ સાત સંખ્યાને પૂરવું એ અર્થમાં "નો મદ્" (૭/૧/૧૫૮) સૂત્રથી 'મદ્' પ્રત્યય થતાં પૂર્વની પ્રક્રિયા પ્રમાણે જ "સપ્તમી" શબ્દ બને છે.

(શંખ્યા૦) નન્વિકારાદીનામનુબન્ધાનાં કિં પ્રયોજનમ્ ? યતઃ "સોરુઃ" [૨.૧.૭૨] इत्यादिर(त्यादाव)नुबन्धरहितस्यैव स्यादेः कार्यं दृश्यते इत्याह-इ-ज-श-टेत्यादि । यदि हि स्यादेरिकारादिरनुबन्धो न स्यात्, तदा "सौ नवेतौ" [१.२.३८.] इत्यादौ संदेहः स्यात् । (विशेष-णार्थाः-) विशेषो विशेषणं व्यवच्छेद इति यावत्, तत्प्रयोजना इत्यर्थः, अन्यथा 'जस्-शस्-डसि-डसाम्' एकरूपत्वादेकर्कार्यता स्यात्, डसेरपीकारमन्तरेण डस्कार्यं स्यात्, सेस्तु "दीर्घङ्याव्यञ्जनात् सेः" [१.४.४५.] इति 'वाक्षु' इत्यादौ सुप्सकारस्यापि लोपः स्यात्, उकारे तु "सो रुः" [२.१.७२.] इत्यादावस्यैव ग्रहणं स्याद्, नाननुबन्धकस्य 'पयस्' इत्यादेः सकारस्य, सुपस्तु तत्र ग्रहणं न भवति सानुबन्धकत्वात्, 'सुपः' इत्यकरणाद् वा । सुपः पकारमन्तरेण "अरोः सुपि रः" [१.३.५७.] इत्यत्र 'सौ' इति कृते 'गीः सुनोति' इत्यत्रापि स्यात् । टेति टकारमन्तरेण "टादौ स्वरे वा" [१.४.९२.] इत्यत्र 'आदौ' इति कृते आकारादि-स्वरप्रसङ्गः । "रागादौ रक्ते" [६.२.१.] इत्यत्र 'रागादौ रक्ते' इत्युक्ते उकारान्ताद् रागादित्यादि-संदेहप्रसङ्गः स्यात् । चतुर्थी-सप्तम्येकवचनयोर्निरनुबन्धत्वेऽनुबन्धान्तरे वा "आपो ङिताम्" [१.४.१७.] इत्यादौ संख्यातानुदेशो बहुवचनं च विरुध्येत । न च "ङेः स्मिन्" [१.४.८.] इत्यादौ संदेहाऽऽशङ्का, चतुर्थ्येकवचनस्य स्मैविधानेनाघ्रातत्वात्, पारिशेष्यात् सप्तम्येक-वचन-स्यैव परिग्रह इति ॥१८॥

અનુવાદ :- સિ - ઔ - જસ્ વગેરે પ્રત્યયોમાં પ્રત્યય તો સ્, ઔ અને અસ્ જ છે. જ્યારે બાકીનાં વર્ણ તરીકે રહેલા ઇ, જ્ વગેરે અનુબંધો છે. આ પરિસ્થિતિને નજરમાં રાખીને પૂર્વપક્ષે શંકા કરી છે કે સ્યાદિ વિભક્તિઓનાં પ્રત્યયોમાં “ઈ” વગેરે અનુબંધોનું પ્રયોજન શું છે ? કારણ કે “સો રુઃ” (૨/૧/૭૨) વગેરે સૂત્રોમાં અનુબંધરહિત એવા જ “સ્” વગેરે પ્રત્યયોનું કાર્ય જણાય છે. ૨-૧-૭૨ સૂત્ર માત્ર ‘સ્’નો ‘ર્’ કરવાનું કહે છે. પરંતુ ‘સિ’નો ‘ર્’ કરવાનું જણાવતું નથી. આ શંકાને ધ્યાનમાં રાખીને જ બૃહદ્વૃત્તિમાં પંક્તિઓ લખી છે કે ઇ-જ-શ-ટ-ઢ-પ વગેરે અનુબંધો “સૌ નવેતૌ” (૧/૨/૩૮) વગેરેમાં વિશેષ પ્રયોજનવાળા છે. જો પ્રથમા એકવચનનાં “સ્” પ્રત્યયમાં “ઈ” અનુબંધ ન હોત તો “સૌ નવેતૌ” (૧/૨/૩૮) સૂત્રમાં શંકા થાત કે ક્યાં ‘સ્’ નિમિત્તક “ઓ” અન્તવાળું નામ લેવું ? અહીં અનુબંધ સહિત નિર્દેશ ન થયો હોત તો “સિ નવેતૌ” સૂત્ર બનત અને તેમ થાત તો કોઈ પણ ‘સ્’ નિમિત્તક ‘ઓ’ અન્તવાળા નામથી પર “ઈતિ” આવત તો વિકલ્પે અસન્ધિ થાત. જ્યારે હવે “ઈ” અનુબંધ કરવાથી બાકીનાં ‘સ્’ પ્રત્યયોનાં વ્યવચ્છેદની પ્રાપ્તિ થઈ. “વિશેષણાર્થઃ” શબ્દમાં રહેલા વિશેષણનો અર્થ જણાવતા “આચાર્ય ભગવંત” કહે છે કે વિશેષ તે વિશેષણ છે અથવા તો વ્યવચ્છેદ તે વિશેષણ છે. એટલે કે વ્યવચ્છેદ પ્રયોજનવાળા અથવા તો વિશેષ પ્રયોજનવાળા અનુબંધો છે. જો આ અનુબંધો ક્યાં ન હોત તો “જસ્ - શસ્ - ઢસિ - ઢસ્” આ બધા જ પ્રત્યયો “અસ્” સ્વરૂપવાળા જ હોવાથી એક જ પ્રકારનાં કાર્યને ભજનારા થાત તથા ઢસિ અને ઢસ્ આ બંનેમાં પણ ઇકાર અનુબંધ સ્વરૂપ તફાવત ન હોત તો ઢસિ પ્રત્યય પણ (પંચમીનો પ્રત્યય પણ) ઢસ્ કાર્યને (ષષ્ઠીનાં કાર્યને) ભજનારો થાત. દા.ત. “અત આઃ સ્યાદૌ જસ્-ધ્યામ્-યે” (૧/૪/૧) એ સૂત્રમાં જે ‘જસ્’ પ્રત્યયનું નિમિત્ત લખ્યું છે, ત્યાં આ સૂત્રમાં જો ‘જકાર’ અનુબંધ કયો ન હોત તો “અત આઃ સ્યાદૌ અસ્-ધ્યામ્-યે” સૂત્ર બનાવવું પડત અને તેમ થાત તો ચારે ચાર “અસ્” પ્રત્યય પર છતાં “અકારાન્ત” નામનો “આ” થઈ જાત. આ દોષને નજરમાં રાખીને જ અહીં પંક્તિમાં કહ્યું છે કે, જસ્-શસ્-ઢસિ અને ઢસ્નું સમાનરૂપવાળાપણું થવાથી એકકાર્યપણું થાત. તે જ પ્રમાણે “હે-હસ્યોર્યાઽઽતૌ” (૧/૪/૬) સૂત્ર પ્રમાણે ‘અ’ અન્તવાળા નામથી પર જે પ્રમાણે ઢસિનો ‘આત્’ થાય છે તે જ પ્રમાણે ષષ્ઠી એકવચનનાં “ઢસ્”નો પણ “આત્” થઈ જાત. કારણ કે બંનેમાં ‘ઢસ્’ સ્વરૂપ સમાનપણું ‘ઈ’ના અભાવમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે પ્રથમા એકવચનનો ‘સિ’ પ્રત્યય અને સપ્તમી બહુવચનનો ‘સુપ્’ પ્રત્યય એ બંનેમાં જો ‘ઈ’ અનુબંધ નિમિત્તક ભેદ ન કર્યો હોત તો જેમ મરુત્ નામથી પર રહેલા ‘સિ’નો “દીર્ઘઙ્યાબ્વ્યજ્જનાત્ સેઃ” (૧/૪/૪૫) સૂત્રથી લોપ થાત. તે જ પ્રમાણે “વાચ્ + સુપ્” અહીં પણ ૧-૪-૪૫ સૂત્રથી જ ‘સુપ્’નાં ‘સ્’નો લુપ્ થાત અને અનુબંધ વગર “દીર્ઘઙ્યાબ્વ્યજ્જનાત્ સઃ”

(૧/૪/૪૫) એ પ્રમાણે સૂત્ર બનાવવું પડત અને આમ થતા તો તમામ વ્યંજનાંત નામ પછી જ્યાં જ્યાં સ્થી શરૂ થતા નામ આવત ત્યાં ત્યાં બધે જ આદિના 'સ્'નો લોપ થઈ જાત. આ આપત્તિને ટાળવા માટે તમે પ્રથમા એકવચનના 'સિ' પ્રત્યયમાં જે 'ઈ'નો અનુબંધ છે એને બદલે ડનો અનુબંધ કરો તો "સો રુઃ" (૨/૧/૭૨) વગેરે સૂત્રોમાં 'ડ' અનુબંધવાળા 'સ્'નું જ ગ્રહણ થાત. અર્થાત્ પ્રથમા એકવચનનો 'સ્' પ્રત્યય જ આવત, કેમ કે "સુ"નું પછી એકવચન "સોઃ" થાય છે, પરંતુ અનુબંધ રહિત એવા પ્રયસ્ નાં 'સ્'નું ગ્રહણ થાત નહીં. વળી "સો રુઃ" સૂત્રમાં "સુપ્" પ્રત્યયના "સુ"નું ગ્રહણ ન થાત. કારણ કે "સુપ્" પ્રત્યયનો 'સુ' સાનુબંધવાળો છે, જ્યારે 'સુ' (પ્રથમા એકવચનનો) સાનુબંધવાળો નથી.

પૂર્વપક્ષ :- પ્રથમા એકવચનનો 'સુ' પ્રત્યય સાનુબંધવાળો થશે તેમજ સપ્તમી બહુવચનનો 'સુપ્' પ્રત્યય પણ સાનુબંધવાળો થશે. આથી "સો રુઃ" સૂત્રમાં (૨/૧/૭૨) બંને "સુ" ગ્રહણ કરવાની પ્રાપ્તિ આવશે.

ઉત્તરપક્ષ :- આનાં જવાબમાં અમે કહીએ છીએ કે "સો રુઃ" સૂત્રમાં "સુપઃ રુઃ" એ પ્રમાણે સૂત્ર બનાવ્યું નથી. તેથી આખા "સુપ્"નો "રુ" થશે નહીં. પરંતુ માત્ર પ્રથમા એકવચનનાં 'સુ' પ્રત્યયનો જ 'રુ' થાત.

આ પ્રમાણે પ્રથમા એકવચનનાં 'સ્' પ્રત્યયમાં ઉકારને અનુબંધ તરીકે ગ્રહણ કર્યો હોત તો "સો રુઃ" વગેરે સૂત્રોમાં આપત્તિ ઊભી જ રહેત. માટે અમે પ્રથમા એકવચનમાં 'ઈ' અનુબંધ કર્યો છે. 'ઉકાર' અનુબંધ મહાભાષ્યકાર માને છે.

અહીં સપ્તમી બહુવચનનાં "સુપ્" પ્રત્યયમાં "પકાર" અનુબંધ શા માટે કર્યો છે ? એના અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંત કહે છે કે "અરોઃ સુપિ રઃ" (૧/૩/૫૭) સૂત્રમાં "સુપ્" નિમિત્તક કાર્યમાં ભિન્નતા કરવી છે. અર્થાત્ જો પકાર અનુબંધ ન કર્યો હોત તો "અરોઃ સૌ રઃ" એ પ્રમાણે સૂત્ર કરવું પડત. અને એ પ્રમાણે કર્યું હોત તો "ગીઃ સુનોતિ" વગેરે પ્રયોગોમાં પણ "ગીર્" શબ્દનાં "ર્"નો "સુનોતિ"નાં "સુ" પર છતાં "ર્" થવાની પ્રાપ્તિ આવત. તથા એ "ર્"નો "ર્" જ થવાનો (૧/૩/૫૭) સૂત્રમાં નિયમ બનવાથી (૧/૩/૫૩) સૂત્રથી વિસર્ગ ન થાત. તેથી "ગીર્સુનોતિ" એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

તૃતીયા એકવચનમાં "દા" પ્રત્યયમાં 'દ્' અનુબંધ કરેલો છે. એ 'દ્' અનુબંધ જો ન કર્યો હોત તો "આદૌ સ્વરે વા" (૧/૪/૮૨) એ પ્રમાણે સૂત્ર થાત. તો "આ" વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં "ક્ષુશ્" શબ્દથી પર રહેલા "તુન્"નો "તૃચ્" આદેશ વિકલ્પે થાત. આમ થાત તો "આ"થી શરૂ થતાં નામો તેમજ પ્રત્યય એમ તમામ "આ" સ્વરોનું ગ્રહણ થાત. અને આમ

થાત તો કોઈપણ “આ”થી શરૂ થતાં નામ કે પ્રત્યય પર છતાં “કુશ્” શબ્દથી પર રહેલાં “ત્વ”નો “ત્વ” આદેશ વિકલ્પે થાત, પરંતુ અહીં ‘દ’ અનુબંધ કર્યો હોવાથી તૃતીયા એકવચનથી શરૂ કરીને સ્વરથી શરૂ થતાં પ્રત્યયોની જ પ્રાપ્તિ આવે છે. વળી, “રાગાદો રક્તે” (રાગાત્ ટઃ રક્તે) (૬/૨/૧) સૂત્રમાં પણ “ટઃ”ની જગ્યાએ “અઃ” કરવું પડત. અર્થાત્ “રાગાદો રક્તે” (૬/૨/૧) બનાવવું પડત. (સૂત્રમાં દ્વિરુક્ત એવા “દકાર”નાં પાઠનું રહસ્ય અમને જણાતું નથી. કારણ કે “દ”ની દ્વિરુક્તિનાં કોઈ નિયમો લાગતા નથી. માટે અમે “દો” એ પ્રમાણે લખ્યું છે.)

તેમ થાત તો ઉકારાન્તવાળા રંગવાચક નામથી પર તે વડે રંગેલું એવા અર્થમાં કદા પ્રમાણે પ્રત્યયો થશે એવી શંકાનો પ્રસંગ પણ આવત. આમ, તૃતીયા એકવચનાન્ત નામને બદલે ઉકારાન્તનો પણ બોધ થવાની આપત્તિ આવત. (આનું પંચમી એકવચન “અઃ” થાય છે. પાછળ ‘રક્ત’ શબ્દનો ‘ર’ આવતાં સન્ધિનાં નિયમથી અ પછી રહેલા ર્નો ‘ડ’ થતાં ‘ઓ’ થાય છે. તથા ‘ડ’નું પંચમી એકવચનનું રૂપ પણ ‘ઓઃ’ થાય છે. આ ‘ઓ’ પછી રહેલા ‘ર’ નો (૧/૩/૪૧) સૂત્રથી લોપ થતાં ‘ઓ’ સ્વરૂપની જ પ્રાપ્તિ થાત. આમ થવાથી જ ઉપરોક્ત શંકાને અવકાશ રહે.) પરંતુ હવે ‘દ’ અનુબંધ કરવાથી ઉપરોક્ત આપત્તિનો અવકાશ રહેશે નહીં.

ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી, સપ્તમી એકવચનનાં સ્પષ્ટ પ્રત્યયોમાં ‘ડ’ અનુબંધ કર્યો છે. આના અનુસંધાનમાં તાત્પર્ય જણાવતા “આચાર્ય ભગવંત” કહે છે કે જો અમે ચતુર્થી એકવચન અને સપ્તમી એકવચનનાં પ્રત્યયને અનુબંધ વગરનો કર્યો હોત અથવા તો ડ સિવાય કોઈ અન્ય અનુબંધવાળો કર્યો હોત તો “આપો હિતામ્...” (૧/૪/૧૭) સૂત્રથી હિત્ પ્રત્યયો તરીકે પંચમી અને ષષ્ઠી એકવચન એ પ્રમાણે બે પ્રત્યયોને જ ગ્રહણ કરી શકાત. એ સંજોગોમાં સ્થાની બે થાત અને આદેશ ચાર થાત. એમ સંખ્યામાં ભિન્નતા થવાથી અનુક્રમનું કથન થઈ શકત નહીં તથા હ્ ઇત્વાળા બે જ પ્રત્યયો થવાથી સૂત્રમાં હિતામ્ એ પ્રમાણે બહુવચન પણ વિરોધવાળું થાત. હવે, હ્ ઇત્ કરવાથી ઉપરોક્ત આપત્તિઓનો અવકાશ રહેશે નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- ચતુર્થી એકવચનનો પ્રત્યય ડે છે તથા સપ્તમી એકવચનનો પ્રત્યય ડિ છે. આથી, “હેઃ સ્મિન્” (૧/૪/૮) આ સૂત્રમાં શંકા થાત કે આ ષષ્ઠી એકવચનનું ડેઃ રૂપ, ડે પ્રત્યયનું છે અથવા તો ડિ પ્રત્યયનું છે ? (ડે અને ડિ બંનેના ષષ્ઠી એકવચનનાં રૂપો ડેઃ જ થાય છે.) આથી ડે અને ડિ પ્રત્યયમાં ડ ઇત્ કરવાથી પણ કોઈ પ્રયોજન સરતું નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- “સર્વદિઃ સ્મૈ-સ્માતૌ” (૧/૪/૭) સૂત્રમાં ચતુર્થી એકવચનનાં ડે પ્રત્યયનો “સ્મૈ” આદેશ પ્રાપ્ત થઈ જ જાય છે. આથી પારિશેષ ન્યાયથી “હેઃ સ્મિન્” (૧/૪/૮) સૂત્રમાં

સપ્તમી એકવચનનાં “હિ” પ્રત્યયનું જ પ્રહણ થવાથી ઉપરોક્ત આપત્તિઓનો અવકાશ રહેશે નહીં.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

(ન્યા૦સ૦) સ્વૈજસિત્યાદિ-ત્રયી ત્રયીતિ ભવનક્રિયાયાં વીપ્સા । વિશેષણાર્થાં ઇતિ-વિશેષો વિશેષણં વ્યવચ્છેદ ઇતિ યાવત્, તત્પ્રયોજના ઇત્યર્થઃ । પ્રથમા આદિર્યસ્ય સંજ્ઞાસમૂહસ્ય ।

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

સૂત્રમાં “ત્રયી ત્રયી” એ પ્રમાણે બે વાર પ્રયોગ થયો છે. તે થવા સ્વરૂપ ક્રિયાનાં નિમિત્તે થયો છે. જે પ્રમાણે “વૃક્ષં વૃક્ષં અભિષેકઃ” અહીં સિંચવા ક્રિયાનાં નિમિત્તે “વૃક્ષ” શબ્દની વીપ્સા અર્થમાં દ્વિરુક્તિ થઈ છે. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ થવા સ્વરૂપ ક્રિયાનાં નિમિત્તે “ત્રયી” શબ્દની વીપ્સા અર્થમાં દ્વિરુક્તિ થઈ છે. “વિશેષણ” એટલે વિશેષ, વિશેષણ અથવા તો વ્યવચ્છેદ સ્વરૂપ અર્થ સમજવો. અર્થાત્ વ્યવચ્છેદ સ્વરૂપ પ્રયોજનવાળા અનુબંધો છે એવો અર્થ કરવો.

હવે, “પ્રથમાદિઃ” શબ્દનાં સમાસનો વિગ્રહ કરવા દ્વારા અર્થને કહે છે. “પ્રથમા આદિઃ યસ્ય સઃ” એ પ્રમાણે બહુગ્રીહિ સમાસ થયો છે. જેનો અન્ય પદાર્થ સંજ્ઞાસમૂહ થશે. અર્થાત્ “પ્રથમાદિઃ સંજ્ઞાસમૂહઃ” એવો અર્થ સમજવો.

(ન્યા૦સ૦) બહુવચનમિતિ-†તદાદેશાસ્તદ્વદ્ ભવન્તિ† ઇતિ ન્યાયાત્ સાધ્યસિદ્ધિર્ભવિષ્યતિ કિં બહુવચનેન ? સત્યમ્-ન્યાયં વિનાડપીત્યં સાધિતમ્ । ઇયં હિ મહતી શક્તિર્યત્ પરિભાષાં ન્યાયાંશ્ચ વિના સાધ્યત ઇતિ ॥૧૮॥

અનુવાદ :- સૂત્રમાં બહુવચન કરવાની કોઈ આવશ્યકતા ન હતી. “તદાદેશાસ્તદ્વદ્ ભવન્તિ” એ પ્રમાણેનાં ન્યાયથી પણ સિ - ઔ - જસ્ વગેરે પ્રત્યયોનાં આદેશો પણ સિ - ઔ - જસ્ વગેરે પ્રત્યયો સ્વરૂપ થઈ જ જાત. એ પ્રમાણે આપણા સાધ્યની પ્રાપ્તિ થઈ જ જાત. આથી બહુવચન નિરર્થક છે. આનાં અનુસંધાનમાં “આચાર્ય ભગવંત” જણાવે છે કે ન્યાય વિના પણ આ પ્રમાણે સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકાય છે અને આ જ મોટી શક્તિ છે. (બહુવચન કરવું તે.) જેથી પરિભાષા અને ન્યાયોનો સહારો લીધા વિના પણ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકાય છે.

॥ અષ્ટાદશમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

સૂત્રમ્ - સ્ત્યાદિવિભક્તિઃ । ૧ । ૧ । ૧૧ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

‘સ્’ इत्युत्सृष्टानुबन्धस्य सेर्ग्रहणम्, ‘ति’ इति उत्सृष्टानुबन्धस्य तिवः; आदिशब्दो व्यवस्थावाची । स्यादयस्तिवादयश्च प्रत्ययाः सुप्-स्यामहिपर्यन्ता विभक्ति-संज्ञा भवन्ति । विभक्तिप्रदेशाः-“अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम” [१.१.२७.] इत्यादयः ॥११॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

સૂત્રમાં ‘સ્’ એ પ્રમાણેનો નિર્દેશ ત્યાગ કરાયેલાં અનુબંધવાળા “સિ”નાં ગ્રહણને જણાવે છે તથા “તિ” એ પ્રમાણેનો નિર્દેશ ત્યાગ કરાયેલાં અનુબંધવાળા “તિવ્”ને જણાવે છે. સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલો “આદિ” શબ્દ વ્યવસ્થાવાચી છે. આથી “સિ” વગેરેથી શરૂ કરીને “સુપ્” પ્રત્યય સુધીનાની તથા “તિવ્” વગેરેથી ગ્રહણ કરીને “સ્યામહિ” સુધીનાં પ્રત્યયોની વિભક્તિસંજ્ઞા થાય છે. વિભક્તિસંજ્ઞાનાં પ્રયોજનસ્થાનો “અધાતુવિભક્તિવાક્યમર્થવન્નામ” (૧/૧/૨૭) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

સ્ત્યાદિરિત્યાદિ-“भर्जो सेवयाम्” विभज्यन्ते विभागशः प्रकाश्यन्ते कर्तृ-कर्मादयोऽर्था अनयेति “श्वादिभ्यः [५.३.९२.] इति क्तौ विभक्तिः ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

“भर्जो सेवयाम्” અહીં “भज्” ધાતુ “सेवा” અર્થમાં છે તથા પહેલા ગણનો છે. કર્તા, કર્મ વગેરેવાળા અર્થો જુદા જુદા વિભાગો કરીને જેનાવડે પ્રકાશિત કરાય છે તે વિભક્તિનાં પ્રત્યયો કહેવાય છે. અહીં, વિ + ભજ્ ધાતુને “श्वादिभ्यः” (૫/૩/૯૨) સૂત્રથી કરણ અર્થમાં “क्ति” પ્રત્યય થતાં “विभक्ति” શબ્દ બને છે.

(श०न्या०) ननु “स्यौजस०” [१.१.१८.] इति “वर्तमाना तिव्-तस्०” [३.३.६.] इति च सूत्रे “सि-तिव्” रूपस्योपादानात् कथं वैरूप्यनिर्देश इत्याह-‘स्’ इत्युत्सृष्टेत्यादि-अनुबध्यते कार्यार्थमुपदिश्यते इत्यनुबन्ध इत्, उत्सृष्टः त्यक्तोऽनुबन्धो यस्येति विग्रहः । अनेनैतद् ज्ञाप्यते-सेरिकारोऽनुबन्ध एव न तु रूपम्, तिवस्तु वकारः । अत एवाऽत्र व्यवस्थार्थ आदिशब्दो गृहीतः,

તેન યે યદનુબન્ધા યાવન્તો વિભક્તિસંજ્ઞાયાં પૂર્વાચાર્યૈર્વ્યવસ્થાપિતાસ્ત એવ તદનુબન્ધા એવ તાવન્ત
 એવાઽત્ર ગૃહ્યન્તે इत्याह-स्यादय इत्यादि । પ્રદિશ્યન્તે પ્રયોજનેષ્વિતિ પ્રદેશાઃ-પ્રયોજનસ્થાનાનીતિ
 ॥૧૧॥

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- (૧/૧/૧૮) સૂત્રમાં સિ - ઔ - જસ્... તથા (૩/૩/૬) સૂત્રમાં તિવ્
 - તસ્ ... વગેરે શબ્દો ગ્રહણ કર્યા છે. આ પ્રમાણે તે સૂત્રોમાં “સિ” અને “તિવ્” સ્વરૂપનું
 ગ્રહણ થયું છે. જ્યારે આ સૂત્રમાં “સ્” અને “તિ” સ્વરૂપનું જ ગ્રહણ કર્યું છે. આ પ્રમાણે
 વિરુદ્ધ સ્વરૂપવાળાપણું શા માટે અહીં કહેવાયું છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- આ શંકાને નજરમાં રાખીને જ બૃહદ્વૃત્તિમાં પંક્તિઓ લખી છે. “સ્” એ પ્રમાણે
 ત્યાગ કરાયેલા અનુબંધવાળા “સિ”નાં ગ્રહણને કરે છે. અને “તિ” એ પ્રમાણે ત્યાગ કરાયેલાં
 અનુબંધવાળા “તિવ્”નાં ગ્રહણને કરે છે.

હવે અનુબંધનાં અર્થને બતાવે છે : કાર્યનાં પ્રયોજનથી જેનું કથન કરાય છે તે અનુબંધ કહેવાય
 છે. જે જે અનુબંધો છે તે “ઈત્” સંજ્ઞાવાળા કહેવાય છે. ત્યાગ કરાયો છે અનુબંધ જેનો એવા
 સિ વગેરે (અનુબંધવાળા) પ્રત્યયો છે. આનાવડે એવું જણાય છે કે “સિ”માં “इकार” એ અનુબંધ
 જ છે પરંતુ “इकार” એ “સિ” પ્રત્યયનું સ્વરૂપ નથી. એ જ પ્રમાણે તિવ્ પ્રત્યયમાં “वकार”
 એ અનુબંધ છે. પરંતુ “वकार” એ “તિવ્” પ્રત્યયનું સ્વરૂપ નથી. આથી જ અહીં બૃહદ્વૃત્તિની
 ટીકામાં “આચાર્ય ભગવંતે” લખ્યું છે કે અહીં વ્યવસ્થા અર્થવાળો “આદિ” શબ્દ ગ્રહણ કરાયો
 છે. વ્યવસ્થા અર્થવાળો “આદિ” શબ્દ હોવાથી જ જે જે અનુબંધો વિભક્તિસંજ્ઞામાં પૂર્વાચાર્યોવડે
 વ્યવસ્થિત કરાયા છે, તેટલા જ અનુબંધો અહીં ગ્રહણ કરાયા છે. આ પ્રમાણે ‘इ - ज - श’
 વગેરે અનુબંધો “આચાર્ય ભગવંત”ની પોતાની વ્યવસ્થા નથી, પરંતુ પૂર્વાચાર્યોની વ્યવસ્થાને
 જ આ સૂત્રમાં તેમણે ગ્રહણ કરી છે. આવું જણાવવા માટે જ સ્યાદયઃ અને તિવાદયઃ પ્રત્યયોથી
 અનુક્રમે “सुप्” સુધી અને “स्यामहि” સુધીનાં પ્રત્યયો વિભક્તિ સંજ્ઞાવાળા થાય છે. એ પ્રમાણેની
 પંક્તિઓ બૃહદ્વૃત્તિમાં લખી છે. પ્રયોજનોને વિશે જે જણાય છે એવા અર્થમાં પ્ર + दिश् धातुને
 કરણ અર્થમાં “घञ्” પ્રત્યય લાગતાં “प्रदेश” શબ્દ બને છે. પ્રદેશો એટલે પ્રયોજન સ્થાનો
 અર્થાત્ આ વિભક્તિ સંજ્ઞા જે જે સૂત્રોમાં જણાય છે તે તે સૂત્રો વિભક્તિ સંજ્ઞાનાં પ્રયોજન
 સ્થાનો કહેવાય છે.

-: न्याससारसमुद्धार :-

स्त्यादिरित्यादि-विभज्यन्ते विभागशः प्रकाश्यन्ते कर्तृ-कर्मादयोऽर्था अनयेति, विभजनं वा
 “श्र्वादिभ्यः” [५.३.९२.] इति क्तिः । अनुबध्यते कार्यार्थमुपदिश्यते इत्यनुबन्ध इत्

ઉત્સૃષ્ટસ્ત્યક્તોઽનુબન્ધો યેન યસ્ય વા સ તથા તસ્ય । વ્યવસ્થાવાચીતિ-તેન યે યદનુબન્ધા યાવન્તો વિભક્તિસંજ્ઞાયાં પૂર્વાચાર્યૈર્વ્યવસ્થાપિતાસ્ત એવ તદનુબન્ધા એવ તાવન્ત એવાઽત્ર ગૃહ્યન્ત ઇતિ ॥૧૯॥

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

અહીં રહેલી તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ શબ્દમહાર્ણવન્યાસમાં આવી ગયેલ છે.

॥ एकोनविंशतितमम् सूत्रम् समाप्तम् ॥

સૂત્રમ્ - તદન્તં પદમ્ । ૧ । ૧ । ૨૦ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

સ્યાદ્યન્તં ત્યાદ્યન્તં ચ શબ્દરૂપં પદસંજ્ઞં ભવતિ । ધર્મો વઃ સ્વમ્ । દદાતિ નઃ શાસ્ત્રમ્ । અન્તગ્રહણં પૂર્વસૂત્રે તદન્તપ્રતિષેધાર્થમ્ । પદપ્રદેશાઃ-“પદસ્ય” [૨.૧.૮૯.] ઇત્યાદયઃ ॥૨૦॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

“સિ” વગેરે અંતવાળું તથા “તિ” વગેરે અંતવાળું એવું જે શબ્દ સ્વરૂપ છે તે પદસંજ્ઞાવાળું થાય છે. “ધર્મ તમારું ધન છે.” “તે અમને શાસ્ત્રને આપે છે.” આ સૂત્રમાં “અન્ત”નું ગ્રહણ આગળનાં સૂત્રમાં “તદન્ત”નાં પ્રતિષેધનાં પ્રયોજનવાળું છે. પદસંજ્ઞાનાં પ્રયોજન સ્થાનો “પદસ્ય” (૨/૧/૮૯) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

(શ૦ન્યા૦) તદન્તમિત્યાદિ-“પદિચ્ ગતૌ” પદ્યતે ગમ્યતે કારકસંસૃષ્ટોઽર્થોઽનેનેતિ “વર્ષા-દયઃ કલીબે” [૫.૩.૨૯.] ઇત્યલિ પદમ્ । તચ્છબ્દસ્ય તુ પૂર્વવસ્તુપરામર્શિત્વાદનન્તરોક્ત(સ્ય) સ્યાદેસ્ત્યાદેશ્ચ પરામર્શૌ, અત આહ-સ્યાદ્યન્તમિત્યાદિ ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

“પદિચ્ ગતૌ” આ પ્રમાણે “ગતિ” અર્થવાળો “પદ” ધાતુ ચોથા ગણનો છે. કારકવડે સંબંધિત એવો અર્થ જેનાવડે જણાય છે તેને “પદ” કહેવાય છે. અહીં કરણ અર્થમાં “પદ” ધાતુને

“વર્ષાદયઃ ક્લીબે” (૫/૩/૨૮) સૂત્રથી “અલ્” પ્રત્યય થતાં “પદમ્” શબ્દ બને છે. દા.ત. “રામઃ ગ્રામમ્ ગચ્છતિ.” અહીં કર્મકારકવડે સંબંધિત એવો અર્થ “ગ્રામમ્” પદવડે જણાય છે. માટે “ગ્રામમ્” એ પદસંજ્ઞાવાળું થાય છે.

સૂત્રમાં “તદ્” અને “અન્તમ્” આ બે પદોમાં “તદ્” એ સર્વનામ છે. આથી “તદ્”થી કોને ગ્રહણ કરવા ? એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે. આ શંકાનાં અનુસંધાનમાં “આચાર્ય ભગવંત” કહે છે કે “તદ્” શબ્દમાં આગળ રહેલી વસ્તુનો જ નિર્ણય કરાવવાનું સામર્થ્ય હોવાથી “તદ્” શબ્દથી હમણાં આગળ જ કહેલાં “સિ” વગેરે અને “તિ” વગેરેનો નિર્ણય થાય છે. આથી જ “આચાર્ય ભગવંતે” બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં શબ્દો લખ્યા છે કે “સિ” વગેરે અંતવાળું અને “તિ” વગેરે અંતવાળું એવું શબ્દ સ્વરૂપ એ પદસંજ્ઞાવાળું થાય છે.

(શબ્દાનુશાસન) નનુ અન્તગ્રહણં કિમર્થમ્ ? ન વાસત્યન્તગ્રહણે સ્યાદેરેવ પદસંજ્ઞા સ્યાત્, તતશ્ચ ‘અગ્નિષુ’ इत्यादौ पदमध्ये विधीयमानं षत्त्वं पदादौ न स्यादिति वाच्यम्, “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” [७.४.११५.] इति परिभाषया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति । उच्यते-पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तप्रतिषेधार्थम्, तेन पूर्वसूत्रे तदन्तस्य विभक्तिसंज्ञा न भवति, अन्यथा ‘शेषाय युष्मद्वृद्धिहिताय नमः’ इत्यत्रैव ‘ते-मे’ आदिप्रसङ्गः ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- આ સૂત્રમાં “અન્ત” શબ્દનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું છે ? કદાચ તમે એમ કહો કે “અન્ત” શબ્દનું ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો “સાપદમ્” એ પ્રમાણે સૂત્ર બનત અને આમ થાત તો “સિ” વગેરે પ્રત્યયોની જ પદસંજ્ઞા થાત. આ પરિસ્થિતિમાં “અગ્નિ + સુપ્” વગેરે પ્રયોગોમાં નામી સ્વરથી પર “સ્”નો ‘ષ્’ થાય છે. પણ આ ‘સ્’ પદની મધ્યમાં આવેલો હોવો જોઈએ. જ્યારે અહીં તો ‘સુપ્’ પ્રત્યયનો ‘સ્’ પદની આદિમાં છે. આથી ‘સ્’નો ‘ષ્’ નહીં થાય. આ દોષને ટાળવા માટે જ “અન્ત” શબ્દ લખ્યો છે. આ પ્રમાણેની આપત્તિ જો તમે માનતા હો તો તેવી આપત્તિનો અહીં અવકાશ જ નથી. કારણ કે “પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદેઃ” (૭/૪/૧૧૫) પરિભાષાનું સૂત્ર છે. તે સૂત્ર પ્રમાણે નામ કે ધાતુથી જે પ્રત્યયનું વિધાન કરેલ હોય તે પ્રત્યય માટે તે નામ અથવા ધાતુને પ્રકૃતિરૂપ સમજવા. આમ પ્રત્યય હંમેશાં નામ કે ધાતુને અંતે જ આવશે. આથી જ્યાં જ્યાં પ્રત્યયસંજ્ઞા હશે ત્યાં ત્યાં પ્રત્યયઅંતવાળાની વિધિ પ્રાપ્ત થઈ જ જશે. એ સંજોગોમાં “અગ્નિષુ” વગેરે પ્રયોગોમાં “સુપ્”નો “સ્” આદિમાં આવવાની આપત્તિ રહેશે જ નહીં. આમ આ સૂત્રમાં “અન્ત” શબ્દનું ગ્રહણ પ્રયોજન વગરનું છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી વાત સાચી છે. “અન્ત” શબ્દનું ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો પણ “અન્ત” શબ્દ નિમિત્તક કાર્યોની પ્રાપ્તિ થઈ જ જાત. છતાં પણ અહીં “અન્ત” શબ્દ ગ્રહણ કરવા દ્વારા

“આચાર્ય ભંગવંત” એક નિયમ જણાવવા માંગે છે. આ પદસંજ્ઞાનાં નિમિત્તે “અન્ત” શબ્દનું ગ્રહણ થયું છે. એનાથી અમે નિયમ જણાવીએ છીએ કે પદસંજ્ઞા સિવાય જ્યાં જ્યાં સંજ્ઞાવિધિ હશે ત્યાં ત્યાં પ્રત્યયનું ગ્રહણ હોતે છતે “તદન્ત” વિધિનો નિષેધ થશે. આ નિયમ બનવાથી હમણાં જ આવી ગયેલાં (૧/૧/૧૮) સૂત્રમાં સિ વગેરે અને તિ વગેરે પ્રત્યયોની જે વિભક્તિસંજ્ઞા થાય છે ત્યાં માત્ર પ્રત્યયોની જ વિભક્તિસંજ્ઞા થશે. પરંતુ પ્રત્યય અંતવાળી પ્રકૃતિની વિભક્તિસંજ્ઞા થશે નહીં. જો ચાલુ સૂત્રમાં “અન્ત” શબ્દનું ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો (૧/૧/૧૮) સૂત્રમાં પણ (૭/૪/૧૧૫) સૂત્રથી “સિ” વગેરે અંતવાળી પ્રકૃતિની વિભક્તિસંજ્ઞા થાત અને તેમ થાત તો “શેષાય યુષ્મદ્વિદ્વિહિતાય નમઃ” એ પ્રમાણેનાં પ્રયોગમાં જ “યુષ્મદ્”નો “તે” આદેશ થાત. વાક્યનો અર્થ થશે “ભાડીના એવા તને નમસ્કાર થાઓ.” “હે-હસા તે-મે” (૨/૧/૨૩) સૂત્ર પ્રમાણે પદથી પર “યુષ્મદ્” અને “અસ્મદ્” શબ્દ આવે તો “યુષ્મદ્” અને “અસ્મદ્”નો અનુક્રમે “તે” અને “મે” આદેશ થાય છે. પરંતુ આ “યુષ્મદ્” અને “અસ્મદ્” પદમાં હોવા જોઈએ. હવે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ પદમાં ત્યારે જ થઈ શકે જો પાછળ કોઈ વિભક્તિ આવે. હવે વિભક્તિ સંજ્ઞા તો “સિ” વગેરે અને “તિ” વગેરે જેને અંતે છે તેની થાય છે. આથી “યુષ્મદ્”ની પદસંજ્ઞા કરવા માટે વિભક્તિ લાવવી પડશે અને એ વિભક્તિ લાવવા માટે માત્ર વિભક્તિનો પ્રત્યય ચાલશે નહીં. વિભક્તિ સંજ્ઞા “સિ” વગેરે પ્રત્યય અંતવાળી પ્રકૃતિની સમજવામાં આવી છે. આ પરિસ્થિતિમાં વૃદ્ધિહિત સ્વરૂપ પ્રકૃતિને “હે” પ્રત્યય લાગતાં “વૃદ્ધિહિતાય”ની વિભક્તિ સંજ્ઞા થશે અને આ વિભક્તિ સંજ્ઞાવાળું “વૃદ્ધિહિતાય” “યુષ્મદ્”ને અંતે આવશે. તો જ “યુષ્મદ્” ચતુર્થી વિભક્તિવાળું કહેવાશે. પછી જ ચતુર્થી વિભક્તિવાળા “યુષ્મદ્વિદ્વિહિતાય”નો “તે” આદેશ થશે. આ બધી આપત્તિઓનો અવકાશ એકલા “સિ” વગેરે પ્રત્યયોની જ વિભક્તિ સંજ્ઞા માનીશું તો રહેશે નહીં. હવે માત્ર પ્રત્યય જ “યુષ્મદ્”ને અંતે આવશે તો પણ “તે” સ્વરૂપ આદેશ થતા કોઈ આપત્તિ રહેશે નહીં અને એ પ્રમાણે બધા જ પ્રયોગોની સમ્યક્ સિદ્ધિ થઈ જશે.

(શ૦ન્યા૦) યદ્યેવં કૃત્-તદ્વિતયોઃ કેવલયોરેવ નામસંજ્ઞા સ્યાત્, ન તદન્તયોઃ, તતશ્ચ ‘છિદ્, ભિદ્’, इत्यत्र क्विबन्तस्य न स्याद्, अर्थवत्त्वाद् भविष्यतीत्यपि न वाच्यम्, अधात्विति निषेधात् ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- જો તમે અહીં “અન્ત” શબ્દ લખવા દ્વારા એવો નિયમ બનાવશો કે બીજે જ્યાં જ્યાં સંજ્ઞાઓનાં સૂત્રો આવશે ત્યાં ત્યાં તે તે સંજ્ઞાઓ માત્ર પ્રત્યયની જ પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ પ્રત્યયાન્ત પ્રકૃતિની તે તે સંજ્ઞાઓ પ્રાપ્ત નહીં થાય. દા.ત., “આતુમોડત્યાદિઃ કૃત્” (૫/૧/૧) સૂત્ર. અહીં માત્ર પ્રત્યયોની જ “કૃત્” સંજ્ઞા થશે. પરંતુ પ્રકૃતિ અંતવાળા પ્રત્યયની કૃત્ સંજ્ઞા નહીં થાય. તે જ પ્રમાણે “તદ્વિતઃ અણાદિઃ” (૬/૧/૧) સૂત્રમાં માત્ર “અણાદિ”

પ્રત્યયોની જ “તદ્ધિત” સંજ્ઞા થશે. પરંતુ “અણાદિ” અન્તવાળી પ્રકૃતિઓની તદ્ધિત સંજ્ઞા નહીં થાય. આ સંજ્ઞોગોમાં માત્ર કૃત્ અને તદ્ધિત પ્રત્યયોની જ નામ સંજ્ઞા થશે. (૧/૧/૨૭) સૂત્ર પ્રમાણે જે ધાતુ ન હોય, જે વિભક્તિ ન હોય અને જે વાક્ય ન હોય, પરંતુ અર્થવાળું હોય તો તે નામસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરશે. અહીં કૃત્ અને તદ્ધિત પ્રત્યયો ચોક્કસ અર્થમાં થવાથી અર્થવાળા તો છે જ. આથી (૧/૧/૨૭) સૂત્રની બધી જ શરતો પૂર્ણ થવાથી માત્ર કૃત્ અને તદ્ધિત પ્રત્યયોની જ નામસંજ્ઞા થશે. પરંતુ કૃત્ અને તદ્ધિત પ્રત્યય જેને અંતે છે એવી સંપૂર્ણ પ્રકૃતિની નામસંજ્ઞા થશે નહીં અને આમ થશે તો “છિદ્” અને “ભિદ્” ધાતુને “ક્વિપ્” પ્રત્યય લાગતાં બે પ્રકૃતિઓ ક્વિપ્ અન્તવાળી કહેવાશે. આથી આ બે પ્રકૃતિઓની નામસંજ્ઞા થશે નહીં.

પ્રતિ ઉત્તરપક્ષ :- “છિદ્ અને ભિદ્” બંને પ્રકૃતિઓ અર્થવાળી છે. આથી નામસંજ્ઞા થઈ જશે માટે કોઈ આપત્તિ નહીં આવે.

પૂર્વપક્ષ :- (૧/૧/૨૭) સૂત્રમાં ધાતુનો નિષેધ કર્યો હોવાથી “છિદ્” અને “ભિદ્”ની નામસંજ્ઞા થઈ શકશે નહીં.

(શ૦ન્યા૦) નાપિ પ્રત્યયલક્ષણેન પ્રાપ્નોતિ (※પ્રત્યયલોપે પ્રત્યયલક્ષણમ્※) યતઃ પ્રત્યયનિમિત્તમન્યસ્ય યત્ કાર્યં વિધીયતે તત્ પ્રત્યયલોપે ભવતિ, ન તુ પ્રત્યયસ્યૈવ યત્ કાર્યં તદપિ, ન હ્યસત્ કાર્યિત્વેન વચનશતેનાપિ શક્યમાશ્રયિતુમ્ । કેવલસ્ય ચ તસ્ય નામસંજ્ઞાયામ્ ‘ઔપગવ’ इत्यत्र षष्ठ्या ऐकार्थ्याभावाल्लुब् न स्यात्, (પ્રાતિપદિકેઽનન્તર્ગતત્વાલ્લુગ્ ન સ્યાદિતિ કૈયટઃ) તદન્તવિધૌ તુ દોષાનવકાશઃ ।

અનુવાદ :- પ્રતિ ઉત્તરપક્ષ :- પ્રત્યયલોપેઽપિ પ્રત્યયલક્ષણમ્ કાર્યમ્ વિજ્ઞાયતે (પ્રત્યયનો લોપ થયે છતે પણ પ્રત્યય લક્ષણવાળું કાર્ય જણાય છે.) દા.ત. માસેન પૂર્વાય આ વાક્યમાં “તૃતીયાન્તાત્ પૂર્વાવરં યોગે” (૧/૪/૧૩) સૂત્રથી પૂર્વ શબ્દમાં સર્વાદિપણાનો નિષેધ થવાથી ચતુર્થીમાં સ્મૈ આદેશ થતો નથી. એ જ પ્રમાણે માસપૂર્વાય અહીં સમાસ થવાથી “એકાર્થ્યે” (૩/૨/૮) સૂત્રથી સમાસ નિમિત્તક વિભક્તિનો લોપ થવાથી માસપૂર્વાય શબ્દમાં પણ પૂર્વ શબ્દમાં સર્વાદિપણાનો નિષેધ થયો છે. અર્થાત્ તૃતીયાન્તવાળા નામથી પર તો પૂર્વ શબ્દમાં સર્વાદિપણાનો નિષેધ થાય જ છે. પરંતુ તૃતીયા વિભક્તિનો સમાસ નિમિત્તક લોપ થયા પછી પણ પૂર્વ વગેરે શબ્દોમાં સર્વાદિપણાનો નિષેધ થાય છે. આથી સામાસિક શબ્દ માસપૂર્વાયમાં પણ સર્વાદિપણાનો નિષેધ થવાથી જ માસપૂર્વસ્મૈને બદલે માસપૂર્વાય પ્રયોગ થયો છે. આમ તૃતીયા વિભક્તિ સ્વરૂપ પ્રત્યયનો લોપ થયે છતે પણ તૃતીયા પ્રત્યયના નિમિત્તવાળું કાર્ય થાય જ છે. તેમ અહીં પણ “છિદ્”, “ભિદ્” વગેરે ક્વિવન્તવાળી પ્રકૃતિમાં ક્વિપ્નો લોપ થયે છતે પણ ક્વિપ્ પ્રત્યય નિમિત્તક કાર્યની પ્રાપ્તિ

આવશે. આમ અહીં પણ પ્રત્યય લક્ષણવાળું કાર્ય અર્થવાળું થવાથી “છિદ્”, “ભિદ્” વગેરેની પણ નામસંજ્ઞા થશે.

પૂર્વપક્ષ :- તમે ન્યાયનું અર્થઘટન બરાબર સમજી શક્યા નથી માટે આ રીતે જવાબ આપો છો. એ ન્યાય તો એવું જણાવે છે કે પ્રત્યયનો લોપ થયે છે તે પણ (માસ શબ્દના) પૂર્વ શબ્દમાં જે સર્વાદિ નિમિત્તક કાર્ય હતું તેનો નિષેધ થશે. અર્થાત્ પ્રત્યયનો લોપ થયે છે તે પ્રત્યય નિમિત્તક જે અન્ય કાર્યો છે, તેની વિધિ પ્રત્યયનો લોપ થયે છે તે પણ કરાય જ છે. પરંતુ પ્રત્યયનું જ જે કાર્ય છે એ પ્રત્યયનો જ લોપ થયે છે તે સંભવી શકે નહીં. અહીં તો ક્વિપ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો છે. આથી “ક્વિપ્” પ્રત્યય નિમિત્તક અન્ય કોઈ કાર્ય હોય તો શક્ય થાત, પરંતુ અહીં તો ક્વિપ્ પ્રત્યય માનીને જ અર્થવાનનું નામસંજ્ઞાનું કાર્ય તમે બતાવો છો તે તો શક્ય જ નથી. જ્યારે સ્થાની જ અસત્ થઈ જાય એવા અસત્ સ્થાનીને સેંકડો પ્રયત્નોથી પણ કાર્ય કરવા માટે શ્રદ્ધા કરી શકાતા નથી જ.

તે પ્રમાણે માત્ર તદ્વિતની જ નામસંજ્ઞા પાડવામાં આવશે તો “ઉપગોઃ અપત્યમ્” આ વાક્યમાં અપત્ય અર્થમાં “અણ્” પ્રત્યય થતાં તદ્વિતવૃત્તિને માનીને ૩-૨-૮ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થઈ શકશે નહીં. અહીં સામર્થ્યનો (સંબંધ વિશેષનો) અભાવ હોવાથી ૩-૨-૮ સૂત્રથી ષષ્ઠીનો લોપ થતો નથી.

અહીં તમારા (ઉત્તરપક્ષનાં) નિયમ પ્રમાણે માત્ર કૃત્ અને તદ્વિત પ્રત્યયો જ અર્થવાળા થવાથી માત્ર કૃત્ અને તદ્વિત પ્રત્યયોની જ નામસંજ્ઞા થાય છે. તેથી “ઉપગોઃ અપત્યમ્”માં “અપત્ય” અર્થમાં “અણ્” પ્રત્યય થતા તે જ “અણ્” પ્રત્યયની નામસંજ્ઞા થતા ઉપગોઃ + અણ્ આ બંનેની તદ્વિતવૃત્તિ થઈ શકશે નહીં. કારણ કે ઉપગોઃ વિભક્તિ અન્તવાળું પદ છે અને અણ્ નામસંજ્ઞાવાળો છે. આ પ્રમાણે બંનેના ભેગા થવા દ્વારા સામર્થ્યવિશેષનો (સંબંધ વિશેષનો) સદ્ભાવ થતો નથી. આ પ્રમાણે એકાર્થ્યનો અભાવ થવાથી જ ઉપગોઃ શબ્દમાં રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થઈ શકશે નહીં.

અહીં “કૈયટ” એમ કહે છે કે, પ્રાતિપદિકમાં (સિદ્ધહેમ પ્રમાણે નામસંજ્ઞા) “અણ્”નો સમાવેશ થતો નથી. માટે ષષ્ઠી વિભક્તિનો લુપ્ત થતો નથી.

જો કૃત્ અને તદ્વિત પ્રત્યયોમાં તદન્તની નામસંજ્ઞા માનવામાં આવશે તો આ દોષનો અવકાશ રહેશે નહીં. માટે બધા પ્રત્યયોમાં તદન્તવિધિ માનવામાં આવશે તો નામસંજ્ઞા વગેરે સહેલાઈથી થઈ શકશે. તેથી દોષોનો અવકાશ રહેશે નહીં.

(શંભુશાસ્ત્રી) ઉચ્યતે-પ્રત્યયસ્ય સંજ્ઞાનસ્તદન્તસ્ય સંજ્ઞા ન ભવતિ, ન તુ પ્રત્યયસ્ય યા સંજ્ઞા

વિધીયતે તસ્યાસ્તદન્તાયા અન્યા સંજ્ઞા ન ભવતીતિ, યતોઽર્થવતો નામસંજ્ઞા; કૃત્-તદ્વિતાન્તં
ચાઽર્થવત્, ન કેવલાઃ કૃતસ્તદ્વિતા વા ।

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ :- આ સૂત્રમાં અન્ત શબ્દ લખવા દ્વારા અમે એવો નિયમ કરવા માંગીએ છીએ કે જ્યારે જ્યારે પદસંજ્ઞાનું વિધાન હશે ત્યારે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય ઉભય ભેગા થઈને પદસંજ્ઞા થશે. પરંતુ બીજી કોઈપણ સંજ્ઞાઓ હશે ત્યાં ત્યાં એકલા પ્રત્યયોની જ તે તે સંજ્ઞાઓ થશે. પરંતુ પ્રત્યય અને પ્રકૃતિ ઉભયની તે તે સંજ્ઞાઓ નહીં થાય. દા.ત. બાલ + ધ્યામ્ = બાલાધ્યામ્. અહીં બાલાધ્યામ્ની પદસંજ્ઞા થશે એ જ પ્રમાણે વિભક્તિસંજ્ઞા માત્ર ધ્યામ્ પ્રત્યયની જ થશે, પરંતુ બાલાધ્યામ્ની નહીં થાય એ જ પ્રમાણે ક્ત પ્રત્યયની જ કૃત્ સંજ્ઞા થશે, પરંતુ ગમ્ + ક્ત = ગતની કૃત્સંજ્ઞા નહીં જ થાય. એ પ્રમાણે ઉપગુ + અણ્ની તદ્વિત સંજ્ઞા નહીં જ થાય માત્ર અણ્ની જ તદ્વિત સંજ્ઞા થશે. આ પ્રમાણે તે તે સંજ્ઞા સંબંધી જે જે પ્રત્યયો આવ્યા હોય તે તે પ્રત્યયોની માત્ર તે તે સંજ્ઞાઓ (કૃત્, તદ્વિત વગેરે) થશે, પરંતુ એ પ્રત્યય કોઈને અંતે આવેલા હોય ત્યારે કૃત્ વગેરે સંજ્ઞાઓ થશે નહીં. આ પ્રમાણે કૃત્ વગેરે સંજ્ઞાઓ માટે આ નિયમ છે. પરંતુ આ કૃત્ વગેરે પ્રત્યયો કોઈને અંતે આવેલા હોય ત્યારે એની અન્યસંજ્ઞા (નામસંજ્ઞા) તો પાડી શકાય જ છે. તમે (પૂર્વપક્ષે) જે દોષ આપ્યો હતો એ આવો જ હતો. તમારા કહેવા પ્રમાણે ક્તની કૃત્ સંજ્ઞા થશે, પણ ગમ્ + ક્ત = ગતની નામસંજ્ઞા થશે નહીં. આથી આપત્તિ આપવા માટે નામસંજ્ઞાને માનીને તદન્તવિધિનો નિષેધ કર્યો. જ્યારે અમે તો કહીએ છીએ કે અન્યસંજ્ઞા માનીને તદન્તવિધિ પણ થઈ શકે છે. નામસંજ્ઞા અર્થવાનૂની પડે છે. કૃત્ અને તદ્વિત પ્રત્યયો જે પ્રકૃતિને અન્તે હોય છે. એ પ્રત્યય-અન્તવાળી પ્રકૃતિ પણ અર્થવાનૂ હોય છે. માટે તેની નામસંજ્ઞા તો પડે જ છે. માત્ર કૃત્ અથવા તદ્વિત પ્રત્યયો અર્થવાનૂ ન હોવાને કારણે તેઓની નામસંજ્ઞા થઈ શકતી નથી.

(શબ્દાનુ) નનુ યદર્થવત્તા લૌકિક્યાશ્રીયતે સા પદસ્યૈવ, ન કૃત્તદ્વિતાન્તસ્યાપિ, તસ્યૈવ લોકે પ્રયોગાદ્; અન્વયવ્યતિરેકગમ્યા ત્વર્થવત્તા કેવલાનામપિ કૃત્-તદ્વિતાનામસ્તિ, તતઃ કિમુચ્યતે ન કેવલાઃ કૃતસ્તદ્વિતા વેતિ ? एवं तर्हि अर्थवद्ग्रहणसामर्थ्याद् लौकिकार्थप्रत्यासन्नो-
ઽભિવ્યક્તતરો યોઽર્થઃ પ્રત્યયાન્તેષુ લક્ષ્યતે સ ઇહાઽઽશ્રીયતે इत्यदोषः, (લૌકિકાર્થપ્રત્યાસન્ન इति-
लौकिकार्थकं यत् पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकृत्कल्पितस्यादिप्रकृतेरर्थः, तदाह-अभिव्यक्ततर इति, तदेवाऽऽह-प्रत्ययान्तेष्विति, कृत्-तद्विदितप्रत्ययार्थस्तु न तादृशः, कल्पितावयवार्थत्वात् तस्य, प्रत्ययान्तेषु स्याद्यन्तेषु स्याद्यर्थत्वात् तस्याः, स्यादेः द्योतकत्वात् तत्रैव स लक्ष्यत्वे, न तु तद्रहित इत्यर्थः) इत्याह-अन्तग्रहणमित्यादि ।

પૂર્વપક્ષ :- અગાઉ તમે નિશ્ચિત કર્યું છે કે કૃત્ અને તદ્વિત અન્તવાણું નામ અર્થવાણું છે. પરંતુ લોક સંબંધી અર્થવાનૂપણું તો પદસંજ્ઞાવાળી પ્રકૃતિનું જ થાય છે. આ પદસંજ્ઞા તો સિ વગેરે અને તિ વગેરે પ્રત્યય અન્તવાળી પ્રકૃતિની જ થશે. લોક સંબંધી તો કૃદન્ત અને તદ્વિતાન્ત પ્રકૃતિનું અર્થવાનૂપણું થતું નથી. લોકોમાં તો માત્ર પદસંજ્ઞાવાળી પ્રકૃતિનું જ અર્થવાનૂપણું જણાય છે. લોકો માત્ર પદસંજ્ઞાવાળી પ્રકૃતિનો જ અર્થવાનૂ તરીકે પ્રયોગ કરે છે.

હવે અન્વયવ્યતિરેકગમ્યા એ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં જે લખ્યું છે એ પંક્તિનો અર્થ સમજતાં પહેલા અન્વય વ્યતિરેક ન્યાયને સમજવો આવશ્યક છે. તદ્-સત્ત્વે તદ્-સત્ત્વમ્ (જે હોતે છતે જે હોય) આ અન્વય કહેવાય છે. તદસત્ત્વે - તદસત્ત્વમ્ (જેના ન હોવાથી જે ન હોય) તે વ્યતિરેક કહેવાય છે.

વૃક્ષ: એવું કહેવાંયે છતે કોઈ શબ્દ સંભળાય છે. અકારાન્ત વૃક્ષ શબ્દ અને સિ પ્રત્યય. વળી, આનાથી કોઈક અર્થ પણ પ્રતીત થાય છે જે થડ, શાખા, ફલ અને પાંદડાવાળો એક પદાર્થ છે. જ્યારે વૃક્ષૌ પ્રયોગ સાંભળવામાં આવે છે. ત્યારે કોઈ શબ્દ (સિ) જતો રહે છે અને તેની જગ્યાએ બીજો નવો શબ્દ (ઔ) આવી જાય છે તથા કોઈ શબ્દ જે વૃક્ષ:માં હતો તે વૃક્ષૌમાં પણ (વૃક્ષ) આવે છે. વૃક્ષમાં એકત્વનો અર્થ જતો રહે છે અને દ્વિત્વનો નવો અર્થ આવી જાય છે. જ્યારે થડ, શાખા, ફલ અને પાંદડાવાળો પદાર્થ રહે છે. આથી સિ પ્રત્યયના જવાથી એકત્વનો અર્થ પણ જતો રહે છે. તે વ્યતિરેક છે તથા જે શબ્દ આવવાથી અર્થ પણ આવે છે. દા.ત. વૃક્ષ: શબ્દને બદલે વૃક્ષૌ શબ્દના આવવાથી વૃક્ષ સ્વરૂપ શબ્દનો અર્થ પણ આવે છે, તો તે અન્વય છે. આ પ્રમાણે અન્વય અને વ્યતિરેક બંનેથી વૃક્ષ શબ્દમાં જ અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ પ્રત્યયમાં અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ થતું નથી.

આ જ પ્રમાણે “ગત” અને “રત” એ બંને કૃદન્તો છે. અહીં “ગમ્” શબ્દ જાય છે. અને “રમ્” શબ્દ આવે છે. તથા “ક્ત” શબ્દ જે ગતમાં હતો તે જ રતમાં આવે છે. આથી ભૂતકાળ સ્વરૂપ અર્થ બંનેમાં વિદ્યમાન રહે છે. આને અન્વય કહેવાય છે. જ્યારે આવવું સ્વરૂપ અર્થ જતો રહે છે અને રમવું સ્વરૂપ અર્થ આવે છે. આને વ્યતિરેક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અન્વય અને વ્યતિરેકથી અર્થવાનૂપણું કૃત્ પ્રત્યયમાં પણ આવે છે. તે જ પ્રમાણે ઉપગો: અપત્યમ્માં અપત્ય અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય આવતા ઉપગુ + અણ્ આ અવસ્થામાં હવે અણ્માં પણ અન્વય વ્યતિરેકથી જણાતું એવું અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ થઈ જાય છે. તો પછી તમે શા માટે કહ્યું કે, ન કેવલા: કૃત: તદ્વિતા: વા ?

આ પ્રમાણે અર્થવાનૂપણું તો લૌકિકી જ આશ્રય કરાય છે. અર્થાત્ પદસંજ્ઞાવાળી પ્રકૃતિમાં જ આશ્રય કરાય છે જે પદમાં જ હોય છે. કૃદન્તવાળી પ્રકૃતિમાં તેમજ તદ્વિતાન્તવાળી પ્રકૃતિમાં

પણ એવું અર્થવાનૂપણું નથી હોતું કારણ કે લોકોમાં પદસંજ્ઞાવાળી પ્રકૃતિનો જ પ્રયોગ થાય છે તથા ગ્રંથકારે કૃદન્તવાળી પ્રકૃતિ તેમજ તદ્વિતાન્તવાળી પ્રકૃતિમાં પણ અર્થવાનૂપણું માન્યું છે. પરંતુ કૃત્ પ્રત્યય અને તદ્વિત્ પ્રત્યયમાં અર્થવાનૂપણું નથી માન્યું. આથી ઉપરનો પૂર્વપક્ષ ઊભો થયો છે. જેનો જવાબ હવે ઉત્તરપક્ષરૂપે ગ્રંથકાર આપે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જગતનાં લોકો પદોનાં જ અર્થને બોલે છે અર્થાત્ અર્થવાનૂપણું પદોમાં જ માને છે. દા.ત. સઃ ગામ્ આનયતિ । (તે ગાયને લાવે છે.) અહીં, લોકો “ગામ્” સ્વરૂપ પદનો જ અર્થ ગાય કરે છે. હવે શાસ્ત્રકારોએ આ લૌકિક અર્થના સંબંધવાળો એવો જ અર્થ પ્રકૃતિનો કર્યો છે. અર્થાત્ લૌકિક અર્થવાળું જે પદ અને તે જ પદનાં અર્થની સાથે સંબંધવાળો એવો સ્યાદિ સંબંધી પ્રકૃતિનો અર્થ છે. આપણા ઉદાહરણમાં “ગામ્” પદમાં “ગો” પ્રકૃતિ છે અને શાસ્ત્રકારોવડે કલ્પના કરાયેલો અમ્ એ પ્રત્યય છે. અમ્ પ્રત્યય એ “ગાય” સ્વરૂપ પદાર્થમાં રહેલી કર્મ સ્વરૂપ કારકશક્તિને જણાવે છે. જ્યારે “ગો” પ્રકૃતિ એ “ગાય” સ્વરૂપ પદાર્થને જણાવે છે. આથી પ્રત્યય અન્તવાળી પ્રકૃતિઓમાં જ અર્થ જણાય છે. એવું શાસ્ત્રકારો કહે છે. આ બધું અમે નામસંજ્ઞાનાં સૂત્રમાં જે “અર્થવત્” પદ લખ્યું છે તેના સામર્થ્યથી કહીએ છીએ. જે જે અર્થવાનૂ હોય તે તે નામ હોય છે. મહાભાષ્યકારે પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા પાડી છે, તે પણ અર્થવાનૂની જ પડે છે.

કૃત્ અને તદ્વિત પ્રત્યયોમાં એવું અર્થવાનૂપણું નથી. સ્યાદિ પ્રત્યય લાગ્યા પહેલાં પ્રકૃતિઓમાં જેવું અર્થવાનૂપણું છે એવું કૃત્ અને તદ્વિત પ્રત્યયોમાં નથી. કારણ કે કૃત્ અને તદ્વિતપ્રત્યયોને સાક્ષાત્ સ્યાદિનાં પ્રત્યયો લાગતા નથી. ગતઃ તથા ઔપગવઃ આ બંને અનુક્રમે કૃદન્તવાળી પ્રકૃતિ અને તદ્વિત અન્તવાળી પ્રકૃતિ છે. આ બંને પ્રકૃતિઓને સ્યાદિનાં પ્રત્યયો લાગી શકે છે. પરંતુ ક્ત સ્વરૂપ કૃત્ પ્રત્યય અને અણ સ્વરૂપ તદ્વિત પ્રત્યયને સ્યાદિનાં પ્રત્યયો લાગતા નથી, પરંતુ આ બંને પ્રત્યય કોઈક પ્રકૃતિને લાગ્યા પછી જ અર્થવાનૂ થાય છે. વળી આ બંને પ્રત્યયો પ્રકૃતિમાં રહેલા એક અંશ સ્વરૂપ અર્થને જણાવે છે. જેમ કે ક્ત સ્વરૂપ પ્રત્યય “જવું” સ્વરૂપ ક્રિયાનાં એક અવયવ ભૂતકાળને જણાવે છે તેમજ અણ સ્વરૂપ પ્રત્યય ગોવાળમાં રહેલ પુત્રનાં સંબંધ સ્વરૂપ એક અંશ સ્વરૂપ અર્થને જણાવે છે. આમ, જ્યાં જ્યાં સ્યાદિનું ઘોતકપણું છે ત્યાં ત્યાં જ પ્રકૃતિ અર્થવાનૂ તરીકે ગ્રહણ કરાય છે. આ પ્રમાણે સ્યાદિરહિત એકલા કૃત્ અથવા તો તદ્વિત પ્રત્યયોમાં અર્થવાનૂપણું જણાતું નથી.

આ પ્રમાણે અમે કહીએ છીએ કે અર્થગ્રહણનાં સામર્થ્યથી જ લૌકિક અર્થવાળા જે પદો છે તે પદનાં અર્થની સાથે પ્રગટ સંબંધવાળો એવો સ્યાદિ વિભક્તિની પ્રકૃતિનો અર્થ છે. આવો અર્થ માત્ર કૃત્ પ્રત્યયો અથવા તો તદ્વિત પ્રત્યયોમાં આવતો નથી માટે અમે લીધો નથી.

આ પ્રમાણે ‘અર્થવત્’ પદથી આમ તો સ્યાદિ અંતવાળા લૌકિક પદો જ અર્થવાન્ ગણાય છે; પરંતુ સ્યાદિ-અંતથી પ્રાપ્ત થતાં લૌકિક અર્થની નજીકનો એવો પ્રસિદ્ધ અર્થ પ્રકૃતિમાં તેમજ કૃદંત અને તદ્વિતાંતમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, કૃદંત અને તદ્વિતાંત તો અર્થવાન્ થાય છે; પરંતુ તેવું અર્થવાન્પણું કૃત્ પ્રત્યયો અને તદ્વિત પ્રત્યયોમાં આવતું નથી. આથી, કૃત્ પ્રત્યયો તે તે અર્થોને જણાવતાં હોવા છતાં પણ તેવું અર્થવાન્પણું માનીને તદ્વિત અને કૃત્ પ્રત્યયોની નામસંજ્ઞા થઈ શકશે નહીં.

(શ૦ન્યા૦) પૂર્વસૂત્રે इति-સંજ્ઞાવિધાવિત્યર્થઃ । सा हि विधेः पूर्वैति ॥૨૦॥

અનુવાદ :- પૂર્વસૂત્રમાં એટલે પૂર્વના સંજ્ઞાવિધિ સૂત્રમાં. (કારણ કે પદવિધિની પૂર્વમાં વિભક્તિસંજ્ઞા વિધિનું સૂત્ર જ છે.) માટે પૂર્વસૂત્રનો સંજ્ઞાવિધિ સૂત્રમાં એ પ્રમાણેનો અર્થ કર્યો છે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

तदन्तमित्यादि-पद्यते-गम्यते कारकसंसृष्टोऽर्थोऽनेनेति पदम् “वर्षादयः०” [५.३.२९.] इत्यल् । नन्वन्तग्रहणं किमर्थम् ? न चासत्यन्तग्रहणे ‘सा पदम्’ इति कृते स्त्यादेरेव पदसंज्ञा स्यात्, ततश्च ‘अग्निषु’ इत्यादौ पदमध्ये विधीयमानं षत्वं पदादौ न स्यादिति वाच्यम् । “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” [७.४.११५.] इति परिभाषया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति,

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

ઉપરની તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ શબ્દમહાર્ણવન્યાસમાં આવી ગયો છે.

(ન્યા૦સ૦) सत्यम्-पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तप्रतिषेधार्थम्, अन्यथा “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” [७.४.११५.] इति परिभाषया स्त्याद्यन्तस्य विभक्तिसंज्ञा स्यात्, तस्यां च सत्यां “काष्ठगृहं युष्मत्पुत्राणाम्” इत्यादौ काष्ठशब्दस्य गृहमिति विभक्त्या पदत्वे ततः परस्य युष्मदः स्थाने पुत्राणामिति विभक्त्या सह वसादेशः स्यादित्यतिव्याप्तिः ‘ददाति नः शास्त्रम्’ इत्यादौ च ददातीत्यादेर्विभक्तिसंज्ञकत्वेन पदा(पदत्वा) भावान्नो न स्यादित्यतिव्याप्तिः, इति ते (अतिव्याप्त्यव्याप्ती) मा भूतामित्यन्तग्रहणम् ॥२०॥

અનુવાદ :- આપના (પૂર્વપક્ષના) કહેવા પ્રમાણે પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદેઃ (૭/૪/૧૧૫) સૂત્ર એ પ્રમાણે પરિભાષાથી તદન્તવિધિઃ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી આ સૂત્રમાં “અન્ત”નું ગ્રહણ નિરર્થક છે. પરંતુ અમે કહીએ છીએ નિરર્થક એવું પણ અન્તનું ગ્રહણ આ સૂત્રમાં કરવાથી જ્યાં જ્યાં સંજ્ઞાવિધિ આવશે ત્યાં ત્યાં પ્રત્યયના ગ્રહણમાં તદન્તવિધિનો પ્રતિષેધ થશે. જો આ સૂત્રમાં અન્ત ગ્રહણ

ન કર્યું હોત તો (૭/૪/૧૧૫)થી “સિ” વગેરે અને તિ વગેરે પ્રત્યયો કોઈ પ્રકૃતિને અન્તે હોય ત્યારે જ વિભક્તિસંજ્ઞા થાત. આ પ્રમાણે સિ વગેરે પ્રત્યયોની જો તદન્તવિધિસંજ્ઞા થાત તો કાષ્ઠગૃહમ્ યુષ્મત્પુત્રાણામ્ વગેરે પ્રયોગોમાં “કાષ્ઠ” શબ્દમાં ગૃહમ્ એ પ્રમાણે વિભક્તિ સાથે પદપણાંની પ્રાપ્તિ થાત અને આ કાષ્ઠગૃહમ્ પદથી પર યુષ્મદ્ શબ્દ પુત્રાણામ્ વિભક્તિ સહિત વસ્ આદેશવાળો પ્રાપ્ત થાત. આ પ્રમાણે અતિવ્યાપ્તિ આવત તથા દદાતિ નઃ શાસ્ત્રમ્ અહીં દદાતિ જ વિભક્તિસંજ્ઞાવાળું થાય છે. પરંતુ દદાતિની આગળ કોઈ પ્રકૃતિ ન હોવાથી પદત્વનો (પદપણાંનો) અભાવ થાય છે. પદપણાંનો અભાવ થવાથી “અસ્મભ્યમ્”નો “નસ્” આદેશ થશે નહીં. આ પ્રમાણે જ્યાં નસ્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી ત્યાં પણ “નસ્” આદેશ થશે નહીં તેથી અવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવશે. આ પ્રમાણે અતિવ્યાપ્તિ તથા અવ્યાપ્તિ નામના દોષો ન થાઓ માટે જ અમે અહીં “અન્ત” શબ્દ લખવા દ્વારા અન્ય ઠેકાણે સંજ્ઞાવિધિમાં પ્રત્યયાન્તવાળા શબ્દની સંજ્ઞાનો નિષેધ કરાય છે એવું જણાવીએ છીએ.

॥ વિંશતિતમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

* * *

સૂત્રમ્ - નામ સિદયવ્યञ्जने । ૧ । ૧ । ૨૧ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

સિતિ પ્રત્યયે યકારવર્જિતે વ્યञ્જનાદૌ ચ પરે પૂર્વે નામ પદસંજ્ઞં ભવતિ ।

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

સ ઈત્વાળા પ્રત્યય પર છતાં તથા યકાર સહિત વ્યંજનથી શરૂ થતાં પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વનું નામ પદસંજ્ઞાવાળું થાય છે.

(ત૦પ્ર૦) ભવદીયઃ । ઋર્ણાયુઃ । અહંયુઃ । અહૈય્યુઃ । શુભંયુઃ । શુભૈય્યુઃ । વ્યञ્જને-પયોભ્યામ્ । પયસ્સુ । રાજતા । દૃક્ત્વમ્ । રાજકામ્યતિ ।

અનુવાદ :- ઉપરના તમામ શબ્દોના અર્થો વ્યુત્પત્તિ સાથે બૃહન્ન્યાસમાં જણાવાશે.

(ત૦પ્ર૦) નામેતિ કિમ્ ? ધાતોર્મા ભૂત્-વચ્ચિ, યજ્ઞ્વા । સિદયવ્યञ્જન ઇતિ કિમ્ ?, ભવન્તૌ, રાજાનૌ । યવર્જનં કિમ્ ? વાચમિચ્છતિ વાચ્યતિ ।

અનુવાદ :- સૂત્રમાં “નામ” શબ્દ શા માટે લખ્યો છે એના જવાબમાં આચાર્ય ભગવંત કહે છે કે ઉપર કહેલા પ્રત્યયો પર છતાં નામ જ પદસંજ્ઞાવાળું થશે પરંતુ પૂર્વમાં રહેલ ધાતુ પદસંજ્ઞાવાળો નહીં થાય. આથી વच् + મિવ્. આ અવસ્થામાં વच् ધાતુ પદસંજ્ઞાવાળો ન થવાથી પદને અન્તે “ચ્”નો “ક્” થશે નહીં.

હવે યજ્ + ઙ્વનિપ્ આ અવસ્થામાં યજ્ ધાતુ હોવાથી તથા આ સૂત્રથી ધાતુની પદસંજ્ઞા ન થતી હોવાથી પદને અન્તે જ્નો ગ્ થશે નહીં. આથી “યજ્ઞ” રૂપ સિદ્ધ થશે.

સૂત્રમાં સિદ્યવ્યજ્જને એ પ્રમાણે પદ શા માટે લખ્યું છે ? એના અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંત જણાવે છે કે ભવત્ + ઔ આ અવસ્થામાં “ઔ” એ “સ્” ઇત્વાળો પ્રત્યય નથી. તેથી “ભવત્”ની પદસંજ્ઞા થશે નહીં અને પદસંજ્ઞા નથી થતી માટે પદને અન્તે “ત્”નો “દ્” પણ થતો નથી. આથી “ભવન્તૌ” રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

રાજન્ + ઔ અહીં પણ ઉપરના સમાધાન પ્રમાણે જ પદસંજ્ઞા ન થવાથી પદને અન્તે જ્નો લોપ થતો નથી માટે “રાજાનૌ” રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

યન્તું વર્જન કરવાથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ? વાચમ્ ઇચ્છતિ આ પ્રમાણે ઈચ્છવું અર્થમાં “વ્યન્” પ્રત્યય થતાં “વાચ્” + “વ્યન્” સ્વરૂપ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં જો યન્તું વર્જન ન કર્યું હોત તો “વાચ્”ની પદસંજ્ઞા થાત અને તેમ થાત તો “ચ્”નો “ક્” થઈ જાત પરંતુ “ય્”નું વર્જન કરવાથી હવે આ આપત્તિ આવશે નહીં.

(ત૦ પ્ર૦) અન્તર્વર્તિન્યૈવ વિભક્ત્યા તદન્તસ્ય પદત્વે સિદ્ધે સિદ્ધગ્રહણં નિયમાર્થમ્, તેન પ્રત્યયાન્તરે ન ભવતિ-સૌશ્રુતમ્, ભાગવતમ્ ॥૨૧॥

અનુવાદ :- “સ્” ઇત્વાળા પ્રત્યયો વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં આવતા નથી. વળી નામ સંબંધી “સ્” ઇત્વાળા પ્રત્યયો આવે તો નામની પદસંજ્ઞા થાય છે એવું આ સૂત્ર જણાવે છે. આથી નામને “સ્” ઇત્વાળા એવા તદ્દિતના પ્રત્યયો લાગી શકશે તથા તદ્દિતના પ્રત્યયો વિભક્તિ અન્તવાળા નામથી જ ગ્રહણ કરાય છે. હવે જો વિભક્તિ અન્તવાળા નામથી જ તદ્દિતના પ્રત્યયો લાગશે તો નામને પદસંજ્ઞા બનાવવાની કોઈ આવશ્યકતા રહેશે નહીં. છતાં પણ “સિત્” પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વનું નામ પદસંજ્ઞાવાળું થાય છે એવું કહેવા દ્વારા આચાર્ય ભગવંત એક નિયમ કહેવા માંગે છે કે અન્તર્વર્તિની વિભક્તિની અપેક્ષાએ જો પૂર્વનું નામ પદસંજ્ઞાવાળું થશે તો આ સૂત્રથી “સિત્” પ્રત્યય પર છતાં જ પૂર્વનું નામ પદસંજ્ઞાવાળું થશે; પરંતુ સિત્ સિવાયના કોઈપણ પ્રત્યયો આવશે તો પૂર્વનું નામ પદસંજ્ઞાવાળું થશે નહીં. ભલે અન્તર્વર્તિની વિભક્તિની અપેક્ષાએ એમાં પદસંજ્ઞા હોય છતાં પણ આ સૂત્ર એવા નામોમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ કરશે. આ નિયમના

સાર્થકપણાં માટે બે ઉદાહરણો આપે છે. સુશ્રુત્ + અણ્ આ અવસ્થામાં પૂર્વનું નામ પદસંજ્ઞાના નિષેધવાળું થતાં “ત્”નો “દ્” થતો નથી. માટે સૌશ્રુતમ્ રૂપ સિદ્ધ થશે. તેમજ ભગવત્ + અણ્માં પણ પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થતાં “ભાગવતમ્” રૂપ સિદ્ધ થશે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

(શંન્યા૦) નામેત્યાદિ-નમતિ-પ્રહ્લીભાવં ગચ્છત્યર્થ પ્રત્યેતત્ “સાત્મનાત્મન્વેમન્” [ઉણા૦ ૧૧૬.] ઇતિ મનિમકારસ્યાત્વે ચ નામ । સ્ इद् यस्य स सिद्, अन्यस्यासंभवात् प्रत्यय एव, तत्साहचर्याद् यकारवर्जितं व्यञ्जनमपीत्याह-सितीत्यादि ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

આચાર્ય ભગવંતે “નામ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે : “નમ્” ધાતુને કર્તા અર્થમાં “સાત્મનાત્મન્વેમન ...” (ઉણાદિ - ૮૧૬) સૂત્રથી મન્ પ્રત્યય થાય છે. હવે નમ્ + મન્ આ અવસ્થામાં અકારનો “આ” થતાં “નામન્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે, જેનું પ્રથમા એકવચન “નામ” છે. જે અર્થ તરફ ઝૂકે છે તે નામ કહેવાય છે.

હવે સિત્ શબ્દ સંબંધી સમાસ ખોલે છે. સ્ इद् यस्य सः = સિત્ અહીં બહુવ્રીહિ સમાસ હોવાથી અન્યપદ તરીકે બીજા કોઈનો અસંભવ હોવાથી પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થઈ શકે છે. અહીં “સિત્” એ પ્રત્યય હોવાથી “યકાર” રહિત વ્યંજન પણ પ્રત્યય સંબંધી લેવો. સાહચર્યાત્ સદૃશસ્ય એવ ન્યાયથી યકાર વર્જિત વ્યંજન પણ પ્રત્યય સંબંધી જ લેવો ન વિદ્યતે ય્ વ્યञ्जनम् यस्य स इति अय्व्यञ्जनम् प्रत्ययः. હવે “સિદય્યવ્યજ્જને”નો સંમુદિત અર્થ આ પ્રમાણે થશે : સિત્ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ યકાર રહિત વ્યંજનથી શરૂ થતાં પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વનું નામ પદસંજ્ઞાવાળું થાય છે.

(શંન્યા૦) भातेर्द्वितौ भवत्, तस्यायम् “भवतोरिकणीयसौ” [६.३.३०.] इति ईयसि पदत्वात् तृतीये भवदीयः । ‘उर्वै’ इत्यस्माद् “इणुर्वि०” [उणा० १८२.] इति णे ऊर्णा अस्य सन्ति, (ऊर्णायुः । अहंयुः, अहय्युः, शुभंयुः, शुभय्युः) ‘अहम्, शुभम्’ इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्, “ऊर्णाऽहंशुभमो युस्” [७.२.१७.] इति युसि अनेन पदत्वे “तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ” [१.३.१४.] इत्यनुस्वारानुनासिकौ च भवतः । “पां पाने” पीयते तदिति “पा-हाक्भ्यां पय-ह्यौ च” [उणा० ९५३.] इत्यसि पयः, राजन् (त) इति “उक्षि-तक्ष्यक्षीशि-राजि०” [उणा० ९००.] इत्यनि राजन्, पश्यतीति क्विपि दृक्, एषां भ्यामि, सुपि, तलि, त्वे च प्रत्यये पदत्वाद् रुत्व-नलोप-गत्वानि भवन्ति । राजानमिच्छति “अमाव्ययात् क्यन् च”

[૩.૪.૨૩.] इति काम्ये नलोपे च राजकाम्यति । वचेर्मिवि वच्मि । यजेरिष्टवानिति “सुयजोर्द्वनिप्” [५.१.१७२.] इति यज्चेति, अत्र पदत्वाभावात् कत्वगत्वे न भवतः ।

અનુવાદ :- હવે ભવદીયઃ શબ્દને ખોલે છે. પ્રકાશવુ અર્થવાળો “ભા” ધાતુ બીજા ગણનો છે. આ ભા ધાતુને ડગાદિ ૮૮૬ સૂત્રથી “હવતુ” પ્રત્યય થતાં “ભવત્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે ભવતઃ અયમ્ એ અર્થમાં ભવતોરિકનીયસૌ (૬/૩/૩૦) સૂત્રથી ઈયસ્ પ્રત્યય થાય છે. આથી ભવત્ + ઈયસ્ આ અવસ્થામાં સિત્ પ્રત્યય પર છતાં “ભવત્” સર્વનામની આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞા થાય છે. આથી ધ્રુટસ્તૃતીયઃ (૨/૧/૭૬) સૂત્રથી “ભવત્” શબ્દના “ત્”નો દ્ થવાથી ભવદીયઃ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. ભવદીયનો અર્થ છે “આપનો આ”.

હવે “ઠર્ણાયુ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે : ‘ઠર્ણૈ’ ધાતુને “ઠર્ણુર્વિ... (ડગાદિ ૧૮૨) સૂત્રથી ‘ળ’ પ્રત્યય થતાં “ઠર્ણા” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે “ઠર્ણા અસ્ય સન્તિ” એ પ્રમાણે ‘મતુ’ અર્થમાં “ઠર્ણાહંશુભમો યુસ્” (૭/૨/૧૭) સૂત્રથી ‘યુસ્’ પ્રત્યય થાય છે. હવે ઠર્ણા + યુસ્ આ અવસ્થામાં ‘યુસ્’ સિત્ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ‘ઠર્ણા’ની પદસંજ્ઞા થાય છે. તથા ‘ઠર્ણા’ની પદસંજ્ઞા થવાથી હવે “ઠર્ણોર્વર્ણસ્ય” (૭/૪/૬૮) સૂત્રથી ‘ઠર્ણા’ શબ્દનાં ‘આ’નો લોપ થશે નહીં અને તેમ થવાથી “ઠર્ણાયુઃ” પ્રયોગની પ્રાપ્તિ થશે. ‘ઠર્ણાયુઃ’ પ્રયોગનો અર્થ ઊનવાળો થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે અહમ્ અને શુભમ્ સ્વરૂપ બે અવ્યયોને ૭-૨-૧૭ સૂત્રથી ‘યુસ્’ પ્રત્યય લાગે છે તથા આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞા થવાથી “તૌ મુમો વ્યજ્જને સ્વૌ” (૧/૩/૧૪) સૂત્રથી પદને અંતે રહેલા ‘મ્’નો અનુસ્વાર અને અનુનાસિક થતાં અહંયુઃ, અહર્યુઃ, શુભંયુઃ, શુભર્યુઃ વગેરે પ્રયોગોની પ્રાપ્તિ થશે. આ બંને પ્રયોગોનો અનુક્રમે અહંકારવાળો અને સૌભાગ્યવાળો એ પ્રમાણે અર્થ થશે.

હવે ‘પયોખ્યામ્’ તથા ‘પયસ્સુ’ પ્રયોગોની સિદ્ધિ બતાવે છે : ‘પીવા’ અર્થમાં ‘પા’ ધાતુ પહેલા ગણનો છે. “જે પીવાય છે.” એ અર્થમાં “પા-હાકખ્યાં... (ડગાદિ - ૮૫૩) સૂત્રથી ‘અસ્’ પ્રત્યય થતાં “પયસ્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે ‘પયસ્ + ખ્યામ્’ આ અવસ્થામાં ‘પયસ્’ શબ્દની આ સૂત્રથી વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞા થાય છે. તથા પદસંજ્ઞા થવાથી ‘પયસ્’ શબ્દનાં ‘સ્’નો ‘રુ’ થાય છે. ત્યાર પછી સંધિના નિયમોથી ‘પયોખ્યામ્’ તથા ‘પયસ્સુ’ રૂપ થાય છે. અર્થ છે બે દૂધવડે તથા ‘ઘણા બધા દૂધોને વિશે.’

હવે ‘રાજતા’ અને ‘દૃક્ત્વ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે : સૌ પ્રથમ ‘રાજન્’ શબ્દની નિષ્પત્તિ બતાવે છે. ‘રાજ્’ ધાતુને “ઠક્ષિ-તક્ષિ... (ડગા ૮૦૦) સૂત્રથી ‘અન્’ પ્રત્યય થતાં ‘રાજન્’ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા તે જુએ છે એ અર્થમાં ‘દૃશ્’ ધાતુને ‘ક્વિપ્’ પ્રત્યય લાગતાં ‘દૃક્’ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે ‘રાજન્’ તથા ‘દૃશ્’ શબ્દને ‘ભાવે ત્વતલ્’ (૭/૧/૫૫) સૂત્રથી ભાવમાં ‘ત્વ’ અને ‘તલ્’ પ્રત્યય લાગતાં અનુક્રમે ‘રાજન્ + તલ્’ તથા ‘દૃશ્ + ત્વ’ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.

બંને પ્રત્યયો વ્યંજનથી શરૂ થતાં હોવાથી આ સૂત્રથી ‘રાજન્’ અને ‘દૃશ્’ શબ્દની પદસંજ્ઞા થાય છે તથા “નામ્નો નોઽનહનઃ” (૨/૧/૮૧) સૂત્રથી પદને અંતે ‘રાજન્’ નાં ‘ન્’નો લોપ થતાં ‘રાજતા’ શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા દૃશ્ ધાતુનાં શ્નો ઋત્વિજ્-દિશ્ઠં (૨/૧/૬૮) સૂત્રથી ‘ગ્’ થતાં તેમજ અધોષ પર છતાં ‘ગ્’નો ‘ક્’ થતાં ‘દૃક્ત્વ’ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બંને શબ્દોનાં અર્થો અનુક્રમે ‘રાજાપણું’ તથા જોનારપણું થાય છે.

હવે ‘રાજકામ્યતિ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે : ‘રાજાનમ્ ઇચ્છતિ’ (રાજાને ઇચ્છે છે) અહીં ઇચ્છવું અર્થમાં “અમાવ્યયાત્ ક્યન્ ચ” (૩/૪/૨૩) સૂત્રથી ‘કામ્ય’ પ્રત્યય થાય છે. હવે ‘રાજન્ + કામ્ય’ આ અવસ્થામાં ‘રાજન્’ શબ્દની આ સૂત્રથી ‘કામ્ય’ પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞા થાય છે. તથા ‘રાજન્’ શબ્દની પદસંજ્ઞા થવાથી ૨-૧-૮૧ સૂત્રથી ‘રાજન્’નાં ‘ન્’નો લોપ થાય છે. હવે ‘રાજકામ્ય’ એ નામધાતુ બને છે. જેનો અર્થ ‘રાજાને ઇચ્છવું’ એ પ્રમાણે થાય છે. ત્યારબાદ ‘રાજકામ્યતિ’ એ પ્રમાણે વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનું રૂપ થાય છે. જેનો અર્થ ‘તે રાજાને ઇચ્છે છે’ એ પ્રમાણે થાય છે.

આ સૂત્ર વ્યંજનથી શરૂ થતાં પ્રત્યય પર છતાં નામમાં જ પદસંજ્ઞા કરતું હોવાથી ‘વच्’ ધાતુને ‘મિવ્’ પ્રત્યય લાગતાં તથા ‘યજ્’ ધાતુને ભૂતકાળ અર્થમાં ‘સુ-યજોઙ્વનિપ્’ (૫/૧/૧૭૨) સૂત્રથી ‘ઙ્વનિપ્’ પ્રત્યય થતાં અનુક્રમે ‘વच् + મિવ્’ તથા ‘યજ્ + ઙ્વનિપ્’ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ‘મિવ્’ પ્રત્યય અને ‘વન્’ પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વની પ્રકૃતિ ધાતુ હોવાથી બંને ધાતુઓ આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞાવાળા થતાં નથી. આથી પદને અંતે ‘વच्’ ધાતુમાં ‘च्’નો ‘ક્’ થતો નથી તેમજ ‘યજ્’ ધાતુમાં ‘જ્’નો ‘ગ્’ થતો નથી. અને તેમ થતાં ‘વच्મિ’ અને ‘યજ્મા’ રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.

(શંન્યા૦) નનુ પયોઽધ્યામિત્યાદિસિદ્ધયર્થં વ્યજ્ઞનગ્રહણમસ્તુ, સિત્ પ્રત્યયસ્તુ વિભક્ત્યન્તાદ વિધીયતે, તન્નાન્તર્વર્તિન્યૈવ વિભક્ત્યા સ્થાનિવદ્ભાવેન પૂર્વેણ પદત્વે સિદ્ધે સિદ્ગ્રહણમતિરિચ્યતે । નાતિરિચ્યતે, નિયમાર્થત્વાત્ તસ્યેત્યાહ-અન્તર્વર્તિન્યેત્યાદિ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- ‘પયોઽધ્યામ્’ વગેરે રૂપોની સિદ્ધિને માટે નિમિત્ત તરીકે વ્યંજનનું ગ્રહણ આવશ્યક છે. અર્થાત્ ‘પયસ્’ વગેરે શબ્દોમાં પદસંજ્ઞાની સિદ્ધિને માટે વ્યંજનથી શરૂ થતાં પ્રત્યયનું નિમિત્ત આવશ્યક છે. પરંતુ સિત્ પ્રત્યયો તો વિભક્તિ અંતવાળા નામોથી જ વિધાન કરાય છે. સિત્ પ્રત્યયો માત્ર તદ્વિતમાં જ આવે છે. તથા તદ્વિતનાં પ્રત્યયો માત્ર વિભક્તિ અંતવાળા નામોથી જ થાય છે. હવે તદ્વિતવૃત્તિને માનીને “एकाध्वे” (૩/૨/૮) સૂત્રથી નામને લાગેલાં વિભક્તિનાં પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે. પરંતુ લોપ થયેલાં વિભક્તિનાં પ્રત્યયોનો સ્થાનીવત્ભાવ માનવાથી

તદ્વિત પ્રત્યયની પૂર્વમાં રહેલાં નામમાં પદપણાંની સિદ્ધિ થઈ જ જાય છે. આથી સિત્ પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વનું નામ પદ થાય છે એ પ્રમાણેનું વિધાન જે આ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે, તે અનાવશ્યક છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ સૂત્રમાં “સિત્”નું ગ્રહણ આવશ્યક જ છે. સિત્ પ્રત્યય પર છતાં સિદ્ધ એવી પદસંજ્ઞાના અનુસંધાનમાં જ ‘આચાર્ય ભગવંતે’ બૃહદ્વૃત્તિમાં પંક્તિઓ લખી છે કે અન્તર્વર્તિની વિભક્તિ અંતવાળા નામમાં પદપણું સિદ્ધ જ હતું. છતાં પણ સિત્નું ગ્રહણ નિયમ કરે છે કે સિત્ સિવાયનાં કોઈપણ પ્રત્યય આવશે તો તે પ્રત્યયોની પૂર્વનાં નામમાં અન્તર્વર્તિની વિભક્તિની અપેક્ષાએ પણ પદસંજ્ઞા થશે નહીં.

(શ૦ન્યા૦) નિયમફલં દર્શયતિ-તેનેત્યાદિના । સુપૂર્વાત્ “શ્રુદ્ શ્રવણે” इत्यस्मात् કિવપિ સુશ્રુત્, ભજ્યતેડનેતિ “ગોચર-સંચર૦” [૫.૩.૧૩૧.] इति चे, “કેડનિટશ્ચજોઃ કગૌ ધિતિ” [૪.૧. ૧૧૧.] इति गत्वे भगः, सोऽस्यास्तीति मतौ “માવર્ણાન્ત૦” [૨.૧.૯૪.] इति वत्वे च भगवान्, तयो-रिदम् “તસ્યેદમ્” [૬.૩.૧૬૦.] इत्यणि पदत्वाभावाद् दत्वाभावे सौश्रुतम्, भागवतमिति । ‘સૌશ્રુતમ્’ इत्यादौ नियमस्य चरितार्थत्वात् ‘पयोभ्याम्’ इत्यादौ च ‘अव्यञ्जने’ इत्यस्य, ‘राजता, दृक्त्वम्’ इत्यत्रोभयप्राप्तौ शब्दपरविप्रतिषेधात् “तदन्तं पदम्” [૧.૧.૨૦.] इत्यस्यैव नियम्यमानत्वाद् वाऽव्यञ्जनाश्रितं पदत्वं भवति ॥२॥

અનુવાદ :- “તેન”થી શરૂ કરીને જે પંક્તિઓ લખી છે તેના દ્વારા “આચાર્ય ભગવંત” નિયમનું ફળ બતાવે છે. “શ્રુદ્” ધાતુ પાંચમા ગણનો “સાંભળવા” અર્થમાં છે. હવે “સુ” ઉપસર્ગપૂર્વક “શ્રુ” ધાતુને “કિવપ્” પ્રત્યય થતાં “સુશ્રુત્” શબ્દ થાય છે. હવે “સુશ્રુતઃ” એ અર્થમાં “તસ્ય” એ “ઇદમ્” (૬/૩/૧૬૦) સૂત્રથી “અણ” પ્રત્યય થતાં “સુશ્રુત્ + અણ” થશે. આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી “સુશ્રુત્”માં પદસંજ્ઞાનો અભાવ થતાં “ત્”નો “દ્” થશે નહીં. અંતિમ રૂપ સૌશ્રુતમ્ થશે. જેનો અર્થ “સારી રીતે સાંભળેલું એવું વચન” થશે.

“જેનાવડે ભજાય છે” એવા અર્થમાં “ભજ્” ધાતુને ગોચર-સંચર... (૫/૩/૧૩૧) સૂત્રથી “ઘ” પ્રત્યય થતાં તથા “કેડનિટશ્ચજોઃ કગૌ ધિતિ” (૪/૧/૧૧૧) સૂત્રથી “જ્”નો “ગ્” થતાં સંજ્ઞાવાચક એવો “ભગ” શબ્દ બને છે. આ “ભગ” શબ્દને “મતુ” પ્રત્યય લાગતાં “માવર્ણાન્ત...” (૨/૧/૮૪) સૂત્રથી “મતુ”નાં ‘મ્’નો ‘વ્’ થાય છે. હવે “ભગવતઃ” એ અર્થમાં “તસ્યેદમ્” (૬/૩/૧૬૦) સૂત્રથી “અણ” પ્રત્યય થતાં અને આ સૂત્રથી પદત્વનો અભાવ થતાં ‘ત્’ નાં ‘દ્’નો અભાવ થવાથી “ભાગવતમ્” રૂપ સિદ્ધ થશે. આ “ભાગવતમ્”નો અર્થ “દેવતા સંબંધી” એ પ્રમાણે થાય છે.

‘સૌશ્રુતમ્’ વગેરે પ્રયોગોમાં નિયમનું સફળપણું જણાય છે. આ સૂત્ર સિત્ પ્રત્યય પર છતાં જ પદસંજ્ઞા બને છે એવું કહે છે. આથી, સિત્ સિવાયના પ્રત્યય પર છતાં અન્તર્વર્તિની વિભક્તિની અપેક્ષાએ પણ હવે પદસંજ્ઞા નહીં થાય. આ કારણથી જ ‘સુશ્રુત + અળ્’ પ્રયોગમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ આ સૂત્રમાં થયેલા નિયમથી થવાથી પદને અંતે ‘ત્’નો ‘દ્’ ન થયો. આમ, ‘સૌશ્રુતમ્’ પ્રયોગમાં પદને અંતે ‘ત્’નો ‘દ્’ ન થવાથી નિયમનું સફળપણું થયું. તથા ‘પયોધ્યામ્’ વગેરે પ્રયોગોમાં “અય્વ્યજ્જને” સ્વરૂપ નિમિત્તનું સફળપણું થયું. અહીં, ‘ય્’ સિવાયનાં વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં (‘ધ્યામ્’ પ્રત્યય પર છતાં) પૂર્વનાં નામની પદસંજ્ઞા થવાથી પદને અંતે ‘સ્’નો ‘ર્’ તથા ‘ર્’ નો ‘ઙ’ વગેરે થતાં ‘પયોધ્યામ્’ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ થઈ. આમ, ‘પયોધ્યામ્’માં ‘અય્વ્યજ્જને’ સ્વરૂપ નિમિત્તનું સફળપણું થયું.

પરંતુ ‘રાજન્ + તલ્’ તથા ‘દૃશ્ + ત્વ’ આ બંને પ્રયોગોમાં ઉભયની પ્રાપ્તિ આવે છે. ‘તલ્’ અને ‘ત્વ’ પ્રત્યય એ તદ્વિતનાં પ્રત્યયો છે. વળી, એ બંને પ્રત્યયો સિત્ સિવાયનાં છે. આમ, સિત્ સિવાયનાં પ્રત્યયનાં કારણે થયેલાં નિયમથી અનુક્રમે ‘રાજન્’ અને ‘દૃશ્’માં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થાય છે. તેમજ ‘અય્વ્યજ્જને’ સ્વરૂપ નિમિત્તથી આ બંને પ્રયોગોમાં પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવે છે. આમ, આ બંને પ્રયોગોમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ તથા પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ એ પ્રમાણે ઉભય કાર્યની પ્રાપ્તિ એકસાથે આવે છે. આ પરિસ્થિતિમાં ‘સ્પર્દ્ધે’ (૭/૪/૧૧૮) પરિભાષાથી પર એવા ‘અય્વ્યજ્જને’ સ્વરૂપ નિમિત્તથી પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવે છે. બંને વચ્ચે સ્પર્ધા થાય ત્યારે સિત્ પ્રત્યયના નિયમને કારણે પદસંજ્ઞાના નિષેધના કાર્યનો ‘અય્વ્યજ્જને’ સ્વરૂપ નિમિત્તથી થયેલા પરકાર્ય દ્વારા બાધ થાય છે. આથી, આ બંને પ્રયોગોમાં ‘અય્વ્યજ્જને’ સ્વરૂપ નિમિત્તથી પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવે છે અને આમ હોવાથી પદને અંતે ‘રાજન્’ના ‘ન્’નો લોપ તેમજ ‘દૃશ્’ ધાતુના ‘શ્’નો ‘ગ્’ તથા ‘ગ્’નો ‘ક્’ થયો અને ઈષ્ટ એવાં ‘રાજતા’ તથા ‘દૃક્ત્વમ્’ પ્રયોગોની પ્રાપ્તિ થઈ.

અથવા તો ‘તદન્તં પદમ્’ (૧/૧/૨૦), આ સૂત્ર કોઈ પણ નામ જો વિભક્તિ અંત હોય તો એવાં નામોની પદસંજ્ઞા કરે છે. તથા આ સૂત્રમાં સિત્ પ્રત્યયનું નિમિત્ત જો પ્રત્યય ‘સ્’ ઇત્વાળો હોય તો જ પદસંજ્ઞા કરે છે. આથી, પૂર્વના સૂત્રની પદસંજ્ઞાની વિધિનો સંકોચ આ સૂત્ર દ્વારા થયો. આ સૂત્ર દ્વારા નિયમ બન્યો કે તદ્વિતનો પ્રત્યય સિત્ સિવાયનો હશે તો આગળનાં સૂત્રથી પણ હવે પદસંજ્ઞા નહીં જ થાય. આમ, જો (૧/૧/૨૦) સૂત્રથી પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવત, તો જ (૧/૧/૨૧) સૂત્ર દ્વારા સિત્ અંશના કારણે નિયમ બનત; પરંતુ ‘રાજન્ + તા (તલ્)’ અને ‘દૃશ્ + ત્વ’માં તો સ્પાદિનાં પ્રત્યય લાગીને (૧/૧/૧૨૦) સૂત્રથી પદસંજ્ઞા જ થતી નથી. આ કારણે આ સૂત્રમાં સિત્ પ્રત્યયનાં કારણે નિયમ બની શકશે નહીં. આથી, હવે આ બંને પ્રયોગોમાં

‘અય્યવ્જને’નાં નિમિત્તને આશ્રયીને જ પદસંજ્ઞા થાય છે. આમ, માત્ર આ સૂત્રનાં ‘અય્યવ્જને’ સ્વરૂપ નિમિત્તથી પણ ‘રાજતા’ તથા ‘દૃક્ત્વમ્’ પ્રયોગની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

નામેત્યાદિ-નમતિ ધાતવે इति नाम, नमति प्रह्वीभावं गच्छति अर्थं प्रति इति वा “सात्मन्नात्मन्” [उणा० ११६.] इति साधुः । (व्यञ्जनं वि-अञ्जनम्) वेति विशिष्टार्थप्रतीतिं जनयतीति विः “नी-वी-प्रह्वभ्यो डित्” [उणा० ६१६.] इति डित् इः ।

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

ધાતુને માટે જે નમે છે અથવા તો અર્થને અનુસરનાર એવા ભાવને જે પ્રાપ્ત કરે છે એ અર્થમાં “સાત્મન્નાત્મન્...” (उणादि० - ८१६) સૂત્રથી “નામ” એ પ્રમાણે સાધુ શબ્દ થયો છે.

હવે વ્યજ્જન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે : “વિ + અજ્જનમ્ = વ્યજ્જનમ્” થશે. હવે પ્રશ્ન થશે કે વિ શું છે ? એનાં અનુસંધાનમાં વિશિષ્ટ અર્થ પ્રતીતિને જે ઉત્પન્ન કરે છે એ અર્થમાં “વિદ્” ધાતુને “ની-વી-પ્રહ્વભ્યોડિત્” (उणादि० ६१६) સૂત્રથી “ડિત્” એવો “ઈ” થતાં “વિઃ” શબ્દ બને છે. હવે આ “વિઃ + અજ્જનમ્ = વ્યજ્જનમ્” શબ્દ તૈયાર થાય છે, જેનો રૂઢિથી અર્થ “ક” વગેરે વર્ણો છે.

(न्या०स०) ननु ‘नाम सिद्ध्यञ्जने’ इत्येव क्रियतां किं यवर्जनेन ? न च ‘वाच्यति’ इत्यादावपि पदसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यम्, यतो व्यञ्जनद्वाराऽनेनैव ‘राजीयति’ इत्यादौ पदत्वेऽपि सिद्धे “नं क्ये” [१.१.२२.] इति सूत्रं नियमसूत्रतया व्याख्यास्यते-नकारान्तमेव क्यप्रत्यये पदसंज्ञं भवति नान्यद् इति, नान्तं क्यप्रत्यय एव पदम्, न प्रत्ययान्तरे, इति विपरीतनियमोऽपि कथं न भवति ? तथा च ‘राजा, सीमा’ इत्यादावपि पदत्वं न स्यादिति चेत्, तत्र-“युवा खलति०” [३.१.११३.] इत्यादिनिर्देशात् । सत्यम्-यवर्जनाभावे ‘सत्सु साधु-सत्यम्’ इत्यादिषु “नाम सिद०” [१.१.२१.] इति पदसंज्ञा स्यादित्येतदर्थं यवर्जनमिति ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- આ સૂત્રમાં નિમિત્ત તરીકે “સિત્” પ્રત્યય અને “અય્યવ્જને” એ પ્રમાણે બે નિમિત્તો આપ્યા છે. એમાં માત્ર “વ્યજ્જન”નું નિમિત્ત જ આવશ્યક હતું. “ય” સ્વરૂપ વ્યંજનનાં વર્જનવાળું એવું વ્યંજનનું નિમિત્ત આવશ્યક ન હતું. કદાચ તમે એમ કહેશો કે “વાચ્” નામને ઈચ્છા અર્થમાં “ક્યન્” પ્રત્યય લાગતાં “વાચ્”ની પદસંજ્ઞા થઈ જશે અને “વાચ્યતિ” રૂપ સિદ્ધ નહીં થાય. તો એવી આપત્તિ પણ આવશે નહીં. કારણ કે વ્યજ્જન નિમિત્ત દ્વારા જ બધા નામોમાં પદપણાંની પ્રાપ્તિ આવતી હોવા છતાં પણ “નં ક્યે” (૧/૧/૨૨) એ પ્રમાણે

નવું સૂત્ર બનાવવાથી નિયમ બનશે કે “ન્” અંતવાળું નામ જ “ક્ય” પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞાવાળું થશે, પરંતુ અન્ય નામ નહીં. આથી, “વાच्” વગેરે નામમાં “ક્યન્” પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવશે નહીં.

પ્રતિ ઉત્તરપક્ષ :- “નં ક્યે” સૂત્રથી કોઈક એવો નિયમ પણ બનાવી શકે કે “ન્” અંતવાળું નામ “ક્ય” પ્રત્યય પર છતાં જ પદસંજ્ઞાવાળું થશે, બાકીનાં પ્રત્યયો પર છતાં પદસંજ્ઞા નહીં થાય. આ પ્રમાણે વિપરીત નિયમની શંકા હોવાથી રાજા, સીમા, વગેરે શબ્દોની સિદ્ધિ થઈ શકશે નહીં. કારણ કે “રાજન્ + સિ” અને “સીમન્ + સિ” વગેરે પ્રયોગોમાં “ન્” નાં લોપ વગેરેની પ્રાપ્તિ આવશે નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- (ચાલુ) આ વિપરીત નિયમની આપત્તિનો અવકાશ રહેશે નહીં. કારણ કે “યુવા खलति”... (૩/૧/૧૧૩) એ પ્રમાણે સૂત્રમાં “યુવન્ + સિ” એ અવસ્થાવાળા “યુવા” શબ્દનો નિર્દેશ કરેલ છે. ત્યાં “સિ” પ્રત્યય પર છતાં યુવન્ શબ્દમાં પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય તો જ “યુવા” રૂપ સિદ્ધ થઈ શકે. આથી હવે આ સૂત્રમાં “ય્”નું વર્જન નિરર્થક છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જો આ સૂત્રમાં યકારનું વર્જન ન કર્યું હોત તો “સત્યમ્” વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ થાત નહીં. એનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. નામ સિદ્ધ્યજ્જને સૂત્ર ય્ વર્જનનાં અભાવ વગર બનાવ્યું હોત તો નિયમ સૂત્ર થાત. માત્ર “ન્” અંતવાળું નામ “ક્ય” પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞાવાળું થાત. પરંતુ, બીજા કોઈ નામો “ક્ય” પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞાવાળાં થાત નહીં. આથી બીજા બધા નામોની પછી “ય” પ્રત્યય આવત તો એ નામોની પદસંજ્ઞા આ સૂત્રથી થાત. આ સંજોગોમાં “સત્” શબ્દને સાધુ અર્થમાં તદ્વિતનો “ય” પ્રત્યય લાગતાં આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞા થાત. અને તેમ થાત તો પદને અંતે “ત્”નો “દ્” થતાં “સદ્” એ પ્રમાણે અનિષ્ટ રૂપની આપત્તિ આવત. હવે અહીં “ય્” વર્જન કરવા દ્વારા અનિષ્ટ રૂપની આપત્તિ આવશે નહીં. માટે જ આ સૂત્રમાં “ય્”નું વર્જન સાર્થક છે.

(ન્યા૦સ૦) રાજતેતિ, સૌશ્રુતમિત્યાદૌ નિયમસ્ય ચરિતાર્થત્વાત્, પયોભ્યામિત્યાદૌ ચ ‘અવ્યજ્જને’ इत्यस्य, राजता, दृक्त्वमित्यत्रोभयप्राप्तौ *स्पर्धे परम्* (“સ્પર્ધે” ૭.૪.૧૧૯.) इति न्यायाद् व्यञ्जनाश्रितं पदत्वं भवति ॥૨૧॥

અનુવાદ :- આ પંક્તિઓનો અનુવાદ શબ્દમહાર્ણવન્યાસમાં આવી જ ગયો છે.

॥ एकविंशतितमम् सूत्रम् समाप्तम् ॥

* * *

સૂત્રમ્ - નં ક્યે । ૧ । ૧ । ૨૨ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

ક્ય ઇતિ ઉત્સૃષ્ટાનુબન્ધાનાં ક્યન્-ક્યઙ્-ક્યઙ્ષાં ગ્રહણમ્ । નકારાન્તં નામ ક્યે પ્રત્યયે પરે પદસંજ્ઞં ભવતિ ।

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

સૂત્રમાં “ક્ય” એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરવા દ્વારા ત્યાગ કરાયેલ અનુબંધવાળા એવા “ક્યન્, ક્યઙ્ તથા ક્યઙ્ષ” પ્રત્યયોનું ગ્રહણ કર્યું છે. “નકાર” અંતવાળું નામ “ક્ય” પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞાવાળું થાય છે.

(ત૦પ્ર૦) રાજાનમિચ્છતિ ક્યન્-રાજીયતિ । રાજેવાઽઽચરતિ ક્યઙ્-રાજાયતે । અચર્મ ચર્મ ભવતિ ક્યઙ્ષ-ચર્માયતિ, ચર્માયતે, પદત્વાન્નલોપઃ । નમિતિ કિમ્ ? વાચ્યતિ । ક્ય ઇતિ કિમ્ ? સામનિ સાધુઃ સામન્યઃ । એવં વેમન્યઃ । અયિતિ પ્રતિષેધાત્ પૂર્વેનાઽપ્રાપ્તે વચનમ્ ॥૨૨॥

અનુવાદ :- “તે રાજાને ઇચ્છે છે” એ પ્રમાણે “ઈચ્છા” અર્થમાં “ક્યન્” પ્રત્યય લાગતાં “રાજીયતિ” રૂપ થાય છે. જેનો અર્થ “તે રાજાને ઇચ્છે છે” એ પ્રમાણે થાય છે. “રાજા જેવું આચરણ કરે છે” એ પ્રમાણે “આચાર” અર્થમાં “ક્યઙ્” પ્રત્યય લાગતાં “રાજાયતે” રૂપની સિદ્ધિ થાય છે. જેનો અર્થ “તે રાજા જેવું આચરણ કરે છે.” એ પ્રમાણે થાય છે. “જે ચામડું ન હતું તે ચામડું થાય છે.” એ પ્રમાણે “ચ્વિ” અર્થમાં “ચર્મન્” શબ્દને “ક્યઙ્ષ” પ્રત્યય થતાં “ચર્માયતિ” રૂપ થાય છે. જેનો અર્થ “ચામડું ન હતું તે ચામડું થાય છે.” એ પ્રમાણે થાય છે. આ બધા જ પ્રયોગોમાં “ક્ય” પ્રત્યય લાગવાથી પદસંજ્ઞા થાય છે અને પદસંજ્ઞા થવાથી પદને અંતે રહેલા નામનાં “ન્”નો લોપ થાય છે. સૂત્રમાં “ન્” અંતવાળું નામ કહ્યું હોવાથી જે નામો “ન્” અંતવાળા નહીં હોય તેઓની પદસંજ્ઞા ન થવાથી “વાચ્યતિ” રૂપની સિદ્ધિ થાય છે. જેનો અર્થ “તે વાણીને ઇચ્છે છે” એ પ્રમાણે થાય છે. “ક્ય” પ્રત્યયનું નિમિત્ત ગ્રહણ કરવાથી શું ફળ મળ્યું ? એનાં અનુસંધાનમાં જણાવે છે કે “સામવેદમાં સારો” એ પ્રમાણે “સાધુ” અર્થમાં “સામન્” શબ્દને તદ્વિતનો “ય” પ્રત્યય લાગવાથી અને આ “ય” પ્રત્યય તે “ક્ય” સ્વરૂપ ન હોવાથી આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞા ન થવાથી પદને અંતે “ન્”નો લોપ થયો નથી. એ જ પ્રમાણે “વેમન્યઃ” પ્રયોગમાં પણ સમજી લેવું. “વેમન્ય” એટલે “વણકરનાં ઉપકરણમાં સુંદર.”

આગળનાં સૂત્રમાં “ય” વ્યંજનનો નિષેધ થયો હોવાથી નામમાં પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવતી ન હોવાથી એમાં પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે આ સૂત્ર બનાવ્યું છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

નં ક્ય इत्यादि-‘क्ये’ इति सामान्यनिर्देशे क्य-क्यपोर्नामाधिकारेण व्यावर्तितत्वाद्, अन्यस्य च निरनुबन्धस्याभावादुत्सृष्टानुबन्धस्य क्यमात्रस्य ग्रहणमित्याह-क्य इत्यादि-उत्सृष्टास्त्यक्ता नकारादयः प्रत्ययात्मवर्तिनो विशेषकरा अनुबन्धा यैस्ते तथा । “विशेषणमन्तः” [७.४.११३.] इत्याह-नकारान्तमिति ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

સૂત્રમાં “ક્યે” એ પ્રમાણે સામાન્યથી નિર્દેશ કરાયો છે. આથી શંકા થાય છે કે, “ક્ય” તરીકે કયો પ્રત્યય લેવો ? હવે ઉપરનાં સૂત્રમાંથી નામનો અધિકાર આવતો હોવાથી ધાતુને લાગતા પ્રત્યયો લઈ શકાશે નહીં. અર્થાત્ “ક્ય” (જે કર્મ અને ભાવમાં લાગે છે.) તથા “ક્યપ્” (જે વિધ્યર્થ કૃદન્તનો પ્રત્યય છે.) એ પ્રમાણે ધાતુને લાગતાં પ્રત્યયોની બાદબાકી થઈ જતી હોવાથી નામને લાગતાં પ્રત્યયો જ લઈ શકાશે. હવે નામને લાગતાં પ્રત્યયોમાં “ક્ય” પ્રત્યય તો લાગતો જ નથી. આથી કોઈ પણ અનુબંધ વગરના “ક્ય” પ્રત્યયનો અભાવ હોવાથી અનુબંધવાળો “ક્ય” પ્રત્યય હોવો જોઈએ. માટે જ “આચાર્ય ભગવંતે” બૃહદ્વૃત્તિ ટીકામાં લખ્યું છે કે ત્યાગ કરાયેલા અનુબંધવાળા “ક્ય” માત્રનું સામાન્યથી ગ્રહણ કર્યું હોવાથી અહીં ક્યન્, ક્યઙ્ અને ક્યઙ્ષન્ ગ્રહણ સમજવું. વિશેષને કરનારા તથા પ્રત્યયસ્વરૂપમાં રહેનારા એવા “નકાર” વગેરે અનુબંધો ત્યાગ કરાયા છે જેઓથી એવા ક્યન્, ક્યઙ્ અને ‘ક્યઙ્ષ’ પ્રત્યયોનું અહીં ગ્રહણ કરાયું છે.

સૂત્રમાં સ્થાની તરીકે “નં” પદ લખ્યું છે. આથી ન્ નામ (ન્ સ્વરૂપ નામ) જ “ક્ય” પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞાવાળું થશે એવો અર્થ ફલિત થશે. પરંતુ “નકાર” એ શબ્દનો વિશેષણ સ્વરૂપ ધર્મ હોવાથી “વિશેષણમન્તઃ” (૭/૪/૧૧૩) પરિભાષાનાં સૂત્રથી “નં”નો અર્થ “નકાર” અંતવાળું નામ એ પ્રમાણે થશે. આથી તાત્પર્ય અર્થ આ પ્રમાણે થશે. “નકાર” અંતવાળું નામ ક્યન્, ક્યઙ્ અને ‘ક્યઙ્ષ’ પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞાવાળું થશે.

(શબ્દાનુશાસન) રાજાનમિચ્છતીતિ-“અમાવ્યયાત્ ક્યન્ ચ” [૩.૪.૨૩.] इति क्यनि, “क्यङ्” [३.४.२६.] इति क्यङि, “डाज्जलोहितादिभ्यः षिद्” [३.४.३०.] इति क्यङ्षि च कृते, अनेन पदत्वान्नलोपे “क्यनि” [४.३.११२.] इति ईत्वे “दीर्घश्चिच्च-यङ्-यक्-क्येषु च” [४.३.१०८.] इति दीर्घत्वे राजीयतीत्यादयः सिद्धाः । वक्तव्यर्थमिति, उच्यत इति वा

“દિદુદ્દદ્” [૫.૨.૮૩.] इति क्विप् ‘वाग्’ इति निपात्यते, तामिच्छति क्यनि वाच्यति, अत्र पदत्वाभावात् “चजः कगम्” [२.१.८६.] इति ककाराभावः । (“षोच् अन्तकर्मणि”) “स्यतेरी च वा” [उणा० ११५.] इति मनि सामन्, वेगः “सात्मन्” [उणा० ११६.] इति मनि आत्वाभावे च वेमन्, “तत्र साधौ” [७.१.१५.] इति ये पदत्वा(भावा)त्रलोपाभावे सामन्यः, वेमन्यः ।

अनुवाद :- “ते રાજાને ઈચ્છે છે” એ અર્થમાં “રાજન્” શબ્દને “અમાવ્યયાત્ ક્યન્ ચ” (૪/૨૩) સૂત્રથી ‘ક્યન્’ થતાં તેમજ આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞા થતા તેમજ (૪/૩/૧૧૨)થી ઈ થતાં “રાજીયતિ” રૂપ સિદ્ધ થાય છે. “રાજા ઇવ આચરતિ” આ અર્થમાં “રાજન્” શબ્દને “ક્યડ્” (૩/૪/૨૬) સૂત્રથી “ક્યડ્” થતાં તથા આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞા થતાં “રાજન્”નાં “ન્”નો લોપ થાય છે. પછી “દીર્ઘશિવ્વ-ચ્-ચક્-ક્યેષુ ચ” (૪/૩/૧૦૮) સૂત્રથી પૂર્વનો “અ” દીર્ઘ થતાં “રાજાયતે” રૂપ સિદ્ધ થાય છે. “અર્ચમ્ ચર્મ ભવતિ” આ અર્થમાં “ચર્મન્” શબ્દને “ઢાજ્જોહિતાદિભ્યઃ ષિડ્” (૩/૪/૩૦) સૂત્રથી “ક્યડ્ષ્” થતાં અને આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞા થતાં “ચર્મન્” શબ્દનો “ન્”નો લોપ થાય છે. હવે (૪/૩/૧૦૮)થી “અ”ની દીર્ઘવિધિ થતાં “ચર્માયતિ” અને “ચર્માયતે” પ્રયોગોની સિદ્ધિ થાય છે.

“અર્થને કહે ે” અથવા તો “અર્થ જેનાવડે કહેવાય છે” એ અર્થમાં “દિદુદ્ દદ્દ જગત્... ક્વિપ્” (૫/૨/૮૩) સૂત્રથી “ક્વિપ્” પ્રત્યય થતાં “વાચ્” નિપાતન કરાય છે. તથા “વાચમ્ ઇચ્છતિ” એ પ્રમાણે ઈચ્છા અર્થમાં “ક્યન્” પ્રત્યય થતાં તથા આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞાનો અભાવ થતાં “વાચ્યતિ” રૂપ સિદ્ધ થાય છે. પદસંજ્ઞાનો અભાવ થયો માટે “ચજઃ કગમ્” (૨/૧/૮૬) સૂત્રથી “ચ્”નો “ક્” થયો નથી.

“ષોચ્ અન્તકર્મણિ” આ “સો” ધાતુ “સમાપ્ત કરવું.” અર્થવાળો ચોથા ગણનો છે. અહીં “સ્યતેરી ચ વા” (ઉણાદિ૦ - ૮૧૫)થી “મન્” પ્રત્યય થતાં “સામન્” શબ્દ થાય છે. તથા “વે” ધાતુને “સાત્મન્...” (ઉણાદિ૦ - ૮૧૬)થી “મન્” પ્રત્યય થયા બાદ “આત્વ”નો અભાવ થયા બાદ “વેમન્” શબ્દ થાય છે. હવે “સામનિ સાધુ” તથા “વેમનિ સાધુ” એ પ્રમાણે “સાધુ” અર્થમાં “તત્ર સાધૌ” (૭/૧/૧૫) સૂત્રથી “ચ” થતાં અને (૧/૧/૨૧) સૂત્રથી પદનો અભાવ થતાં બંનેનાં “ન્”નો લોપ થતો નથી. તેથી “સામાન્યઃ” અને “વેમન્યઃ” રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

(શંન્યા૦) અન્તર્વર્તિન્યા વિભક્ત્યા “તદન્તં પદમ્” [૧.૧.૨૦.] इति पदत्वं प्राप्तम्, तत् ‘सिति’ (सित्येव) इति नियमेनापोदितमपि ‘व्यञ्जने’ इति पुनः प्रसूतम्, तदपि ‘अयि’ इति प्रतिषेधेन प्रतिषिद्धमनेन प्रतिप्रसूयते ॥२२॥

અનુવાદ :- આ સૂત્રમાં તમામ ઉદાહરણો નામધાતુ અને તદ્વિતવૃત્તિનાં બતાવેલ છે. વળી આ સૂત્રથી ફરીથી પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરવી પડી એનું કારણ શું ? એ સંબંધમાં સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા આ પંક્તિઓ દ્વારા “આચાર્ય ભગવંત” બતાવે છે.

નામધાતુ અને તદ્વિતવૃત્તિ હોવાથી અન્તર્વર્તિની વિભક્તિથી જ “તદન્તં પદમ્” (૧/૧/૨૦) સૂત્રથી પદપણાંની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યારબાદ અન્તર્વર્તિની વિભક્તિવાળા નામોમાં ૧-૧-૨૧ સૂત્રથી માત્ર સિત્ પ્રત્યય પર છતાં જ પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિનો અપવાદ કરાયો. આથી, અન્ય પ્રત્યય પર છતાં અન્તર્વર્તિની વિભક્તિની અપેક્ષાએ પણ પદસંજ્ઞા થશે નહીં. આમ છતાં પણ ૧-૧-૨૧ સૂત્રમાં જ “વ્યંજનનું” નિમિત્ત લખવા દ્વારા જ ફરીથી પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરાવી. જે ફરીથી પ્રાપ્તિ કરાવી તેમાં પણ આ સૂત્રમાં “ય્”નો નિષેધ કરવા દ્વારા પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ અટકાવી. એ પ્રમાણે પ્રતિષિદ્ધ એવી પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આ સૂત્રવડે ફરીથી ઉત્પન્ન કરાઈ.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

(ન્યા૦સ૦) નં ક્ય इत्यादि-‘क्ये’ इति सामान्यनिर्देशेऽपि क्य-क्यपोर्नामाधिकारेण व्यावर्तितत्वाद् अन्यस्य निरनुबन्धस्याभावाद् उत्सृष्टानुबन्धस्य क्यमात्रस्य ग्रहणमित्याह-क्य इत्यादि ।

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

ઉપરોક્ત તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ શબ્દમહાર્ણવન્યાસમાં આવી ગયો છે.

(ન્યા૦સ૦) चर्मायतीति-चर्मणः प्रागतत्तत्त्वासंभवात् च्च्यर्थाभावे क्यङ् न प्राप्नोतीति तद्वद्वृत्तेश्चर्मन् शब्दात् प्रत्ययः, अचर्मवान् चर्मवान् भवतीति, यथा-निद्रायतीत्यादि ।

અનુવાદ :- ચામડાનું પહેલા ન હોવું એ તત્ત્વનો અસંભવ હોવાથી ચ્વિના અર્થનો અભાવ થાય છે. માટે “ક્યઙ્” પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ આવતી નથી. કોઈક વ્યક્તિમાં પહેલા દુર્જનતાનો અભાવ હોઈ શકે છે ત્યારબાદ દુર્જનતા આવી શકે છે. એવું થઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે ચામડું પહેલા ન હતું અને પછી થયું તેવું કહી શકાતું નથી. આથી “ક્યઙ્” પ્રત્યયનો અભાવ થાય છે. છતાં પણ અહીં “ક્યઙ્” પ્રત્યય થયો છે. તેથી અસંગતિને દૂર કરવા માટે “ચર્મન્” શબ્દનો અર્થ કેવો લેવો એ સંબંધમાં અહીં જણાવે છે. “ચર્મન્” શબ્દ અહીં “મતુ” અર્થવાળો સમજવો. આથી ચર્મવાનમાં વૃત્તિ એવો આ “ચર્મન્” શબ્દ સમજવો. પહેલાં જે ચામડા વગરનું હતું તે ચામડાવાળું થાય છે. જે પ્રમાણે પહેલાં નિદ્રા વગરનો હતો તે નિદ્રાવાળો થાય છે. એ પ્રમાણે બોલી શકાય છે. આ પ્રમાણે મતુ અર્થવાળો “ચર્મન્” શબ્દ સમજવાથી “ચ્વિ” અર્થનો સંભવ થઈ શકે છે.

(ન્યાસ૦) અયિતીતિ-અન્તર્વર્તિન્યા વિભક્ત્યા “તદન્તં પદમ્” [૧.૧.૨૦.] ઇતિ પદત્વં પ્રાપ્તમ્, તત્ સિત્યેવેતિ નિયમેનાપોદિતમપિ ‘વ્યજ્ઞને’ ઇત્યંશેન પુનઃ પ્રસૂતમ્, તતઃ ‘અય્’ ઇતિ પ્રતિષેધેન પ્રતિષિદ્ધમનેન પ્રતિપ્રસૂયતે ॥૨૨॥

અનુવાદ :- ઉપરની તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ શબ્દમહાર્ણવન્યાસમાં આવી ગયો છે.

॥ દ્વાવિંશતિતમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

***

સૂત્રમ્ - ન સ્તં મત્વર્થે । ૧ । ૧ । ૨૩ ॥

-: તત્વપ્રકાશિકા :-

સકારાન્તં તકારાન્તં ચ નામ મત્વર્થે પ્રત્યયે પરે પદસંજ્ઞં ન ભવતિ ।

-: તત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

“સકાર” અંતવાળું અને “તકાર” અંતવાળું નામ “મતુ” અર્થવાળા પ્રત્યય પર છતાં પદ સંજ્ઞાવાળું થતું નથી.

(ત૦પ્ર૦) યશસ્વી । મતોરપિ મત્વર્થાવ્યભિચારાદ્ મત્વર્થશબ્દેન ગ્રહણમ્ । પેચુષ્માન્ । વિદુષ્માન્ । યશસ્વાન્ । તડિત્વાન્ । મરુત્વાન્ । વિદ્યુત્વાન્ । સ્તમિતિ કિમ્ ? તક્ષણાન્, રાજવાન્ ।

અનુવાદ :- યશવાળો. “મતુ” પ્રત્યય પણ “મતુ” અર્થવાળા પ્રત્યય સાથે અવ્યભિચારી હોવાથી “મતુ” અર્થવાળા શબ્દવડે ગ્રહણ કરાય છે. રાંધવાવાળો, વિદ્યાવાળો, યશવાળો, વીજળીવાળો, પવનવાળો, પ્રકાશવાળો. “સકાર” અને “તકાર” અંત લખવા દ્વારા શું કહે છે ? અહીં “તક્ષન્” અને “રાજન્” શબ્દો ન્ અંતવાળા હોવાથી આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થતો નથી. માટે પદસંજ્ઞા થવાથી “ન્”નો લોપ થાય છે. લાકડા કાપવાવાળો અને “રાજાવાળું” (નગર).

(ત૦પ્ર૦) મત્વર્થ ઇતિ કિમ્ ? પયોઽભ્યામ્ । અય્વ્યજ્ઞન ઇતિ પ્રાપ્તે પ્રતિષેધોઽયમ્ ॥૨૩॥

અનુવાદ :- મતુ અર્થવાળો એ પ્રમાણે લખવાથી શું કહેવા માગે છે ? બે પાણી વડે. વ્યંજન નિમિત્ત દ્વારા જે પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થતી હતી તેમાં અહીં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ કર્યો. અર્થાત્ (૧/૧/૨૧) સૂત્રથી વ્યંજન નિમિત્ત દ્વારા પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થતી હતી. તે પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિનો નિષેધ આ સૂત્ર દ્વારા કર્યો.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

(શૉન્યા૦) ન સ્તમિત્યાદિ-નામ્નોઽનુવૃત્તત્વાત્ તદ્વિશેષણત્વાત્ ત(સ્ત)સ્ય તદન્તપ્રતિપત્તિ-રિત્યાહ-સકારાન્તમિત્યાદિ । અર્થગ્રહણં કિમર્થમ્ ? ‘ન સ્તં મતૌ’ इत्येवોच्यतामिति । नैवम्-मतावित्युच्यमाने इहैव स्याद् यशस्वान्, ‘पयस्वी’ इत्यादौ न स्यात्; अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मतौ च सिद्धं भवति, यश्चान्यस्तेन समानार्थस्तस्मिन्नपि ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

અગાઉનાં સૂત્રમાંથી “નામ”ની અનુવૃત્તિ આવે છે અને આ સૂત્રમાં ‘સકાર’ અને ‘તકાર’ એ “નામ”નું વિશેષણ બને છે. આથી “વિશેષણમન્તઃ” પરિભાષાથી સકાર અને તકારમાં અન્તપણું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જ “આચાર્ય ભગવંતે” સકાર અંતવાળું અને તકાર અંતવાળું નામ એ પ્રમાણે પંક્તિઓ બૃહદ્વૃત્તિમાં લખી છે.

સૂત્રમાં “અર્થ” શબ્દનું ગ્રહણ કયા પ્રયોજનથી કર્યું છે ? “ન સ્તં મતૌ” એ પ્રમાણે જ સૂત્ર કહેવું હતું.

આ શંકાનાં જવાબમાં કહે છે કે જો “મતુ” પર છતાં સકાર અને તકાર અંતવાળું નામ પદસંજ્ઞાવાળું થતું નથી એ પ્રમાણે હોત તો “યશસ્વાન્” પ્રયોગમાં જ પદસંજ્ઞાનો અભાવ થાત. પરંતુ “યશસ્વી” પ્રયોગમાં પદસંજ્ઞાનો અભાવ થાત નહીં. જો “અર્થ” શબ્દનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો ‘મતુ’ પ્રત્યય પર છતાં પણ પદસંજ્ઞાનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે તથા તેના સમાન અર્થવાળાં અન્ય પ્રત્યયો પર છતાં પણ પદસંજ્ઞાનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે. તેથી “યશસ્વી” વગેરે પ્રયોગોમાં પણ પદસંજ્ઞાનો નિષેધ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

(શૉન્યા૦) નનુ વ્યજ્ઞનમિતિ વર્તતે, તત્રૈવં સંબન્ધઃ ક્રિયતે-મતૌ યદ્ વ્યજ્ઞનં વર્તતે इति, शब्दे च वृत्त्यसंभवात् तदर्थो विज्ञायते, नार्थोऽर्थग्रहणेन, उच्यते-मतौ व्यज्जने इति सामानाधिकरण्येन मुख्यकल्पनया संबन्धे संभवति गौणकल्पना (गौणकल्पनयाऽर्थग्रहणं) न लभ्यते इति कुतोऽर्थलाभः ? तस्मात् प्रत्ययान्तत्वा(रा)र्थमर्थग्रहणम् ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અહીં પૂર્વપક્ષ, સૂત્રમાં ‘અર્થ’ શબ્દ ન લખ્યો હોત તો પણ અર્થ શબ્દની

પ્રાપ્તિ થઈ જ જાત એવું સિદ્ધ કરવા માંગે છે. જો આ સૂત્રમાં ‘અર્થ’ શબ્દ ન લખાયો હોત તો “ન સ્તં મતૌ” એ પ્રમાણે સૂત્ર થાત. હવે આગળનાં સૂત્રમાંથી “વ્યજ્ઞન”ની અનુવૃત્તિ આવે છે. આથી “વ્યજ્ઞન”નો સંબંધ મતુ સાથે થાત. આથી સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે. મતુનાં વિષયમાં જે વ્યંજન વર્તે છે તે શબ્દ પર છતાં સ્ અંતવાણું નામ અને ત્ અંતવાણું નામ પદસંજ્ઞાવાણું ન થાય. જો આવો અર્થ કરવો હોય તો ‘મતુ’ નાં વિષયમાં વ્યંજન વર્તે જ છે. આથી, એને માટે ‘વ્યજ્ઞન’ શબ્દની અનુવૃત્તિ લખવાની આવશ્યકતા નથી. અને ‘વ્યજ્ઞન’ શબ્દ અનુવૃત્તિ તરીકે લાવવો જ હોય તો માત્ર ‘મતૌ’ શબ્દ અર્થનો બોધ કરાવી શકત નહીં. જો અર્થનો ચોક્કસ બોધ કરાવવો હોય તો ‘મતુ’ શબ્દ વૃત્તિમાં હોવો આવશ્યક છે અને માત્ર ‘મતુ’ શબ્દ વૃત્તિમાં હોવો અસંભવ હોવાથી ‘મત્ત્વર્થે’ એ પ્રમાણે અર્થ આપોઆપ જણાઈ જ જશે. આમ અહીં ‘મત્ત્વર્થે’ વૃત્તિ થશે અને એનો અન્ય પદાર્થ ‘વ્યજ્ઞને’ થશે. આથી, જો ‘અર્થ’ શબ્દ આપોઆપ જ જણાઈ જતો હોય તો સૂત્રમાં ‘મતુ’ શબ્દ પછી લખેલ ‘અર્થ’ શબ્દની આવશ્યકતા નથી. આમ, સૂત્રમાં લખેલ ‘અર્થ’ શબ્દ ગૌરવ સ્વરૂપ જણાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જો સૂત્ર “ન સ્તં મતૌ” બનાવવામાં આવે અને ઉપરથી “વ્યજ્ઞન”ની અનુવૃત્તિ લાવવામાં આવે ત્યારે ‘વ્યજ્ઞન’ શબ્દને પણ સપ્તમી વિભક્તિ થશે. આથી ‘મતૌ વ્યજ્ઞને’ એ પ્રમાણે સમાનાધિકરણ સંબંધથી સૌ પ્રથમ મુખ્ય કલ્પના જ પ્રાપ્ત થશે, જે આ પ્રમાણે છે. ‘મતુ’માં વર્તમાન જે વ્યંજનથી શરૂ થતો પ્રત્યય છે તે પર છતાં સ્ અને ત્ અંતવાણું નામ પદસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરતુ નથી. જો મતુ શબ્દને બદલે “મતુ”નો અર્થ એ પ્રમાણેનો અર્થ કરવો હોય તો એ ગૌણ કલ્પના થશે. જ્યાં મુખ્ય કલ્પનાથી જ સૂત્રનું તાત્પર્ય જણાઈ જતું હોય ત્યાં ગૌણ કલ્પનાવડે ‘અર્થ’ શબ્દનું ગ્રહણ કરી નવા અર્થને પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. માટે માત્ર ‘મતૌ’ લખવાથી મતુ અર્થવાળા પ્રત્યયોનો લાભ થતો નથી. આ પ્રમાણે મતુ અર્થવાળા અન્ય પ્રત્યયોને ગ્રહણ કરવા માટે ‘અર્થ’ શબ્દ લખવો આવશ્યક છે.

(શંન્યા૦) યદ્યર્થગ્રહણં ક્રિયતે મતૌ ન પ્રાપ્નોતિ, ન હિ મતુર્મત્ત્વર્થે વર્તતે, ઉપલક્ષણસ્ય હ્યન્યોપલક્ષણે ચરિતાર્થત્વાત્ સ્વતઃ કાર્યં પ્રતિ નિમિત્તત્વોપ(ત્વાવ)ગમાભાવાત્, નૈવમ્-મતુરપિ મત્ત્વર્થે વર્તતે, મત્ત્વર્થં ઇતિ હિ વિશિષ્ટોઽર્થઃ-તદસ્યાસ્તિ, તદસ્મિન્નસ્તીતિ ષષ્ઠ્યર્થઃ સસમ્યર્થશ્ચ, તત્ર યદ્યપિ વિશિષ્ટાર્થવિશેષણં મતુરુપાદીયતે, તથાઽપિ તત્ર તસ્ય વૃત્તિરસ્ત્યેવ ઇત્યાહ-મતોરપીત્યાદિ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- જો સૂત્રમાં ‘અર્થ’ શબ્દને ગ્રહણ કરવામાં આવશે તો ‘મતુ’ પ્રત્યય નિમિત્ત તરીકે લઈ શકાશે નહીં. અર્થાત્ ‘મતુ’ પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહીં. કારણ કે ‘મતુ’ સ્વયં ‘મતુ’ અર્થમાં વિદ્યમાન નથી.

એક ન્યાય આવે છે કે ઉપલક્ષણનું અન્ય ઉપલક્ષણમાં સાર્થકપણું હોવાથી ઉપલક્ષણ જાતે જ કાર્ય પ્રત્યે નિમિત્ત બનતું નથી. દા.ત. કોઈક કહે કે, કાગડાવાળા ઘરમાંથી રમેશભાઈને બોલાવ. અહીં કાગડાવાળા સ્વરૂપ ઉપલક્ષણે રમેશભાઈનાં ઘરની ઓળખાણ કરાવી. આથી રમેશભાઈને બોલાવવાની ક્રિયા ઘરમાંથી થશે પણ કાગડા પાસેથી રમેશભાઈને બોલાવવાની ક્રિયા પ્રાપ્ત થશે નહીં. કાગડા સ્વરૂપ ઉપલક્ષણે માત્ર ઘરની ઓળખાણ કરાવી દીધી. પરંતુ પ્રવૃત્તિનાં ઉપલક્ષણ તરીકે તો રમેશભાઈનું ઘર જ પ્રાપ્ત થશે. આથી રમેશભાઈને લાવવા સ્વરૂપ કાર્યનો સંબંધ ઘર સાથે થશે, પરંતુ ઘરને ઓળખાવનાર કાગડા સાથે થશે નહીં. એ જ પ્રમાણે અહીં ‘મતુ’ અર્થમાં વિદ્યમાન પ્રત્યય પર છતાં સ્ અને ત્ અંતવાળું નામ પદસંજ્ઞાવાળું નહીં થાય. ત્યાં ‘મતુ’ ઉપલક્ષણ સ્વરૂપ છે. તેથી ‘મતુ’ એ માત્ર અર્થની ઓળખાણ કરાવી અને આમ થતાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ તો ‘મતુ’ અર્થવાળા પ્રત્યયોમાં જ થશે, પરંતુ સ્વયં ‘મતુ’ પ્રત્યય પર છતાં નહીં થાય. આથી ‘મત્વર્થ’ લખવાથી ‘મતુ’ હોતે છતે કાર્ય પ્રવર્તશે નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- અહીં ‘મતુ’ પ્રત્યય એ ‘મતુ’ અર્થમાં વર્તે છે. મતુ અર્થ એ વિશિષ્ટ અર્થ છે. ‘તે એને છે’ અથવા ‘તે એમાં છે’ એ પ્રમાણે ‘મતુ’નો વિશિષ્ટ અર્થ થાય છે. આથી ષષ્ઠી અને સપ્તમી સંબંધી જે જે અર્થો આવશે તે બધા જ મતુ અર્થવાળા કહેવાશે. આમ, મતુ અર્થ એ વિશિષ્ટ અર્થ હોવાથી અને આવો વિશિષ્ટ અર્થ ઉપલક્ષણ સ્વરૂપ ‘મતુ’ પ્રત્યયમાં પણ આવે જ છે. માટે ‘મતુ’ અર્થથી ‘મતુ’ પ્રત્યયનું પણ ગ્રહણ થઈ જ જશે. આવા ત્રાત્પર્યને જણાવવા માટે આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ બૃહદ્વૃત્તિમાં પંક્તિઓ લખી છે કે ‘મતુ’ પણ મતુ અર્થની સાથે દોષરહિત હોવાથી ‘મત્વર્થ’ શબ્દવડે પણ ‘મતુ’નું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. ઉપરનાં ઉદાહરણમાં કાગડાવાળાં ઘરનાં ઉપલક્ષણ કાગડામાં ઘરનો અર્થ સમાવેશ પામતો ન હતો. માટે ઉપલક્ષણ સ્વરૂપ કાગડામાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકી નહીં. જો લાવવાની ક્રિયા ઉપલક્ષણમાં શક્ય હોત તો કાગડામાં જરૂર કાર્ય થાત.

(શબ્દા ૦) અયમર્થ:-યત્ર રૂપાન્તરેણોપલક્ષણત્વં રૂપાન્તરેણ ચ કાર્યયોગઃ પ્રતિપાદ્યતે, તત્રોપલક્ષણસ્યાપ્યુપલક્ષ્યરૂપસદ્ભાવે સતિ કાર્યયોગો ભવતિ । યથા-‘દેવદત્તશાલાયા(યાં) બ્રાહ્મણા આનીયન્તામ્’ इत्युक्ते सति ब्राह्मण्ये देवदत्तस्याऽप्याऽऽनयनं भवति, कार्यनिमित्तरूपाभावे तु न भवत्युपलक्षणस्य कर्त्ययोगः । यथा-देवदत्तशाला भिद्यतामिति । ‘मत्त्वर्थे’ इत्यत्र च मतुर्मत्वर्थो(ऽर्थो) यस्येति समानाधिकरणे बहुव्रीहिः, गतार्थत्वाच्चार्थशब्दस्याप्रयोग उष्ट्रमुखवत्, तथाहि-उष्ट्रो मुखमस्येति, न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखं भवतीति सामर्थ्यात् सादृश्यप्रतीतिः, समग्रेणोष्ट्रेण सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे वर्तते, मुखेनैव च मुखस्य सादृश्य-प्रसिद्धमिति सामर्थ्यान्मुखमिव मुखमस्येत्यर्थोऽवतिष्ठते; एवमिहापि मतुशब्दस्यार्थेन सामानाधिकरण्यमनुप-

પદ્યમાનમર્મુ મત્વર્થવૃત્તિ ગમયતીત્યુક્તમ્-મતોરપિ-મતુશબ્દસ્યાપિ મત્વર્થાવ્યભિચારાન્મત્વર્થ-શબ્દેન ગ્રહણમિતિ ।

અનુવાદ :- જ્યાં અન્ય સ્વરૂપથી ઉપલક્ષણપણું હોય અને અન્ય સ્વરૂપથી કાર્યનો યોગ સ્વીકારાય છે ત્યાં ઉપલક્ષણમાં પણ ઉપલક્ષ્યનો સદ્ભાવ હોતો હતો કાર્યનો સંબંધ થાય છે. દા.ત. “દેવદત્તની શાળામાં બ્રાહ્મણો લવાય” એવું કહેવામાં આવે ત્યારે કાર્ય સ્વરૂપ ઉપલક્ષ્ય ‘શાળામાં બ્રાહ્મણોને લાવવાનું’ અને ઉપલક્ષણ તરીકે ‘દેવદત્ત’ છે. હવે દેવદત્તમાં પણ જો બ્રાહ્મણત્વ સ્વરૂપ ધર્મ હોય તો દેવદત્તને પણ લાવવાનું કાર્ય થાય જ છે. અહીં ઉપલક્ષણમાં કાર્યનાં નિમિત્તનો સદ્ભાવ હતો. માટે ઉપલક્ષણમાં પણ કાર્યનો સંબંધ થઈ શક્યો. પરંતુ ઉપલક્ષણમાં કાર્યનાં નિમિત્તનો સદ્ભાવ ન હોય તો ઉપલક્ષણમાં કાર્યનાં નિમિત્તનો સંબંધ થઈ શકતો નથી. દા.ત. ‘તમારાવડે દેવદત્તની શાળાનો નાશ કરાય.’ આવું કહેવાય ત્યારે નાશ કરવા સ્વરૂપ કાર્યનો સદ્ભાવ શાળામાં થઈ શકશે. પરંતુ દેવદત્તમાં થઈ શકશે નહીં. આમ, આવા સ્થળોમાં ઉપલક્ષણમાં કાર્યનો સંબંધ થઈ શકતો નથી.

ઉપલક્ષણમાં કાર્યનો યોગ થતો નથી એવું આપ કહો છો. પરંતુ ‘મત્વર્થે’માં ‘મતુ’ એ ઉપલક્ષણ સ્વરૂપે છે; છતાં એમાં કાર્યનો યોગ થાય છે, તો તે કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? કારણ કે ‘મતુ’ શબ્દથી ઉપલક્ષિત ‘મતુ’ અર્થ છે. આથી ‘મતુ’ના અર્થવાળા પ્રત્યયોમાં જ પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થઈ શકશે; પરંતુ ‘મતુ’ પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થઈ શકશે નહીં. કારણ કે ‘મતુ’ એ ઉપલક્ષણ સ્વરૂપે છે. અહીં ‘મતુ’ શબ્દ જો ‘મત્વર્થ’ સ્વરૂપ થાય તો જ ‘મતુ’ પ્રત્યય પર છતાં ‘સ’ અને ‘ત્’ અંતવાળા નામોમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થઈ શકે. આથી આચાર્ય ભગવંતશ્રી હવે ‘મતુ’ પણ ‘મતુ’ અર્થવાળો છે એ પ્રમાણે ‘તથાહિ-ઉષ્ટ્રો...’ પંક્તિ દ્વારા જણાવે છે. ‘મત્વર્થે’ સ્વરૂપ સામાસિક શબ્દમાં ‘મતુ’નો અર્થ ‘મત્વર્થઃ’ થાય છે. અને ‘અર્થ’ શબ્દ એ બીજું નામ છે. આથી સામાસનો વિગ્રહ આ પ્રમાણે છે : ‘મત્વર્થઃ અર્થઃ યસ્ય સઃ’ અહીં ‘મત્વર્થઃ’માં રહેલા ‘અર્થ’ શબ્દનો વૃત્તિમાં અપ્રયોગ થવાથી વૃત્તિમાં બે ‘અર્થ’ શબ્દ આવતાં નથી. માટે વૃત્તિ ‘મત્વર્થઃ’ સ્વરૂપ જ થશે. જે પ્રમાણે ‘ઉષ્ટ્રમુખઃ’ સામાસિક શબ્દમાં એક ‘મુખ’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી.

આમ તો ‘ઉષ્ટ્રમુખ’ સ્વરૂપ સામાસિક શબ્દનો વિગ્રહ ‘ઉષ્ટ્રો મુખમ્ યસ્ય સઃ’ એ પ્રમાણે થશે, પરંતુ અહીં અર્થની સંગતિ થતી નથી. કારણ કે આ વિગ્રહનો ભાવાર્થ “ઊંટ છે મુખ જેનું” એ પ્રમાણે થશે. અહીં કોઈ પણ પ્રાણી ક્યારેય પણ બીજા પ્રાણીનાં મુખ સ્વરૂપ બની શકે નહીં. આથી ‘ઉષ્ટ્ર’ શબ્દનો સામર્થ્યથી ‘ઉષ્ટ્રસ્ય ઇવ’ એ પ્રમાણે સાદૃશ્ય અર્થ જણાશે. આથી અર્થ “ઊંટ જેવું મુખ જેનું છે એવી કોઈ વ્યક્તિ” એવો થશે. હવે આવો અર્થ કરીએ તો પણ અર્થ સંગત

થતો નથી. કારણ કે ઊંટ જેવું મુખ કોઈનું પણ હોઈ શકતું નથી. આથી ‘ઉષ્ટ્ર’ શબ્દથી સંપૂર્ણ ઊંટને બદલે ઊંટના અવયવ સ્વરૂપ અર્થ જણાશે. અહીં ‘ઉષ્ટ્ર’ શબ્દથી ઊંટનો કયો અવયવ લેવો ? એનાં અનુસંધાનમાં જણાવે છે કે લોકવ્યવહારમાં ઘણું કરીને મુખની સમાનતા અન્યના મુખ સાથે થઈ શકે છે. આથી ‘ઉષ્ટ્ર’ શબ્દનો સંપૂર્ણ અર્થ વિગ્રહમાં ‘ઉષ્ટ્રસ્ય મુખમ્ ઇવ’ થશે. હવે વિગ્રહ આ પ્રમાણે થશે : ‘ઉષ્ટ્રસ્ય મુખમ્ ઇવ મુખમ્ યસ્ય સઃ’. પ્રથમ ‘મુખ’ શબ્દનો સમાસમાં લોપ થવાથી તથા સાદૃશ્ય અર્થ ઉક્ત થઈ જવાથી ‘ઉષ્ટ્રમુખઃ’ સ્વરૂપ સામાસિક શબ્દ થશે. જેનો અર્થ “ઊંટના મુખ જેવું મુખ છે જેનું એવો કોઈક વ્યક્તિ” થશે.

આ જ પ્રમાણે ‘મત્વર્થ’ સ્વરૂપ સામાસિક શબ્દમાં પણ ‘ઉષ્ટ્રમુખ’ની જેમ જ વિગ્રહ સમજવો. જો ‘મતુ’ અર્થઃ યસ્ય સઃ’ એવો વિગ્રહ કરવામાં આવે તો ‘મતુ’ સ્વરૂપ શબ્દ કોઈનો અર્થ થઈ શકતો નથી. આમ, અર્થની અસંગતિ થવાથી ‘મતુ’ શબ્દનો અર્થ ‘મત્વર્થ’ કરવો પડશે. આથી ‘મત્વર્થો અર્થો યસ્ય સઃ’ એ પ્રમાણે વિગ્રહ થશે. અહીં ‘મત્વર્થઃ’ શબ્દનો અર્થ ‘મતુ’ પ્રત્યયથી જણાતો એવો વિશિષ્ટ અર્થ થશે. જે આ પ્રમાણે થશે. ‘તદસ્યાઽસ્તિ’ અને ‘તદસ્તિ-અસ્મિન્’ એ પ્રમાણે ષષ્ઠી અને સપ્તમીનો અર્થ ‘મતુ’ પ્રત્યયનો થશે. જેમ અન્ય પ્રત્યયોમાં આ વિશિષ્ટ અર્થ જણાય છે, એમ ‘મતુ’ પ્રત્યયમાં પણ આ વિશિષ્ટ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી જ આચાર્ય ભગવંતે બૃહદ્વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે ‘મતુ’માં પણ ‘મતુ’અર્થનો અવ્યત્તિચાર (દોષનો અભાવ) હોવાથી ‘મત્વર્થ’ શબ્દથી ‘મતુ’ શબ્દ પણ ગ્રહણ કરી શકાય છે.

(શંખ્યા૦) પચેઃ ક્વસિ “ઘસેકસ્વરાતઃ ક્વસોઃ” [૪.૪.૮૨.] ઇતિ ઇટિ “અનાદેશાદેઃ૦” [૪.૧.૨૪.] ઇત્યેત્વે મતૌ પદત્વાભાવાદ્ દત્વાભાવે “ક્વસુષ્મતૌ ચ” [૨.૧.૧૦૫.] ઇત્યુષાદેશે સ્થાનિવદ્ધાવાદ્ ડત્વાભાવે સૌ પેચુષ્માનિતિ । “અશેર્યશ્ચાદિઃ” [ઉણા૦ ૧૫૮:] ઇત્યસિ યાગમે મતૌ “માવર્ણાન્તો૦” [૨.૧.૧૪.] ઇતિ મસ્ય વત્વે રૂત્વાભાવે ચ યશસ્વાન્ । “તડળ્ આઘાતે” તાડયતિ પર્વતાદીનપિ “હ-સૂ-રુહિ-યુષિ-તડિભ્ય ઇત્” [ઉણા૦ ૮૮૭.] ઇતિ ‘ઇતિ’ (ઇત્પ્રત્યયે) તડિત્, (“મૃત્ પ્રાણત્યાગે”) “મ્ર ઊત્” [ઉણા૦ ૮૮૯.] ઇત્યુતિ ગુણે મરુત્, વિપૂર્વાદ્ દ્યુતેઃ ક્વિપિ વિદ્યુત્, મતૌ દત્વા-ભાવે તડિત્વાનિત્યાદિ । “તક્ષૌ ત્વક્ષૌ તનૂકરણે” “ઊક્ષિતક્ષ્યક્ષિ૦” [ઉણા૦ ૧૦૦.] ઇત્યનિ તક્ષન્ । પ્રતિષેધસ્ય પ્રાપ્તિપૂર્વકત્વાત્ પ્રાપ્તિં દર્શયતિ-અય્યવ્યજ્ઞને ઇતીતિ ॥૨૩॥

અનુવાદ :- “પચ્” ધાતુથી “ક્વસુ” પ્રત્યય થતાં પચ્ + ક્વસુ આ અવસ્થામાં “ઘસેકસ્વરાતઃ ક્વસોઃ” (૪/૪/૮૨) સૂત્રથી “ઇટ્” પ્રત્યય થાય છે. તથા “અનાદેશાદેઃ...” (૪/૧/૨૪) સૂત્રથી ‘પચ્’નાં સ્વરનો “એત્વ” થતાં પેચ્ + ઇટ્ + ક્વસ્ + મતુ આ અવસ્થામાં “સ્” અંતવાળા નામથી

પર “મતુ” આવ્યો હોવાથી આ સૂત્રથી પદપણાંનો અભાવ થાય છે અને પદપણાંનો અભાવ થાય છે માટે સ્થાનીવદ્ભાવથી ‘ષ’ નાં ‘ઙ’પણાંનો પણ અભાવ થાય છે. હવે પેચિવસ્ + મતુ આ અવસ્થામાં “ક્વસુષ્મતૌ ચ” (૨/૧/૧૦૫) સૂત્રથી ‘ઙ્’ સહિત “ક્વસ્”નો “ઉષ્” આદેશ થવાથી “પેચુષ્માન્” રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

હવે “યશસ્વાન્” શબ્દની સાધનિકા બતાવે છે : “અશ્” ધાતુથી “અશેર્યશ્વાદિઃ” (ઊણાં ૮૫૮) સૂત્રથી ‘અસ્’ પ્રત્યય થાય છે. તથા ‘અસ્’ પ્રત્યય થતાં ‘ય્’નો આગમ થાય છે. આ પ્રમાણે ‘યશસ્’ શબ્દ બને છે. હવે “યશસ્ + મતુ” આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞાનો અભાવ થાય છે અને તે કારણે પદને અંતે ‘સ્’નો ‘રુ’ થતો નથી. તથા “માવર્ણાન્ત...” (૨/૧/૮૪) સૂત્રથી “મ્”નો “વ્” થાય છે. અંતે “યશસ્વાન્” રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

હવે “તઙિત્વાન્” શબ્દની સાધનિકા બતાવે છે : અહીં “તઙ્ આઘાતે” - (મારવું અર્થવાળો ‘તઙ્’ ધાતુ દશમાં ગણનો છે. “પર્વતો વગેરેને પણ તે મારે છે” (પીડે છે) એ અર્થમાં “હ-સ-રુહિ-યુષિ-તઙિભ્ય ઇત્” (ઊણાદિં - ૮૮૭) સૂત્રથી “ઙ્” પ્રત્યય થતાં “તઙિત્” શબ્દ થાય છે. જેને ‘મતુ’ પ્રત્યય થતાં અને આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞાનો અભાવ થતાં ‘તઙિત્વાન્’ પ્રયોગ થાય છે. આ શબ્દનો અર્થ વિદ્યુંતવાળો થાય છે.

હવે “મરુત્વાન્” શબ્દની સાધનિકા બતાવે છે : “મૃત્ પ્રાણત્યાગે” - “મરવું” અર્થમાં છકા ગણનો “મૃ” ધાતુ છે. “મ્ર ડત્” (ઊણાદિં ૮૮૮) સૂત્રથી “મૃ” ધાતુને “ડત્” પ્રત્યય થાય છે. આથી ગુણ થતાં “મરુત્” શબ્દ થાય છે. હવે “મતુ” પ્રત્યય થતાં અને આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞાનો અભાવ થતાં “મરુત્વાન્” રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

હવે “વિદ્યુત્વાન્” શબ્દની સાધનિકા બતાવે છે : “વિ” ઉપસર્ગપૂર્વક “દ્યુત્” ધાતુને “ક્વિપ્” પ્રત્યય થતાં “વિદ્યુત્” શબ્દ બને છે. આ વિદ્યુત્ શબ્દને “મતુ” પ્રત્યય થતાં આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી ‘ત્’ના ‘દત્વ’નો અભાવ થતાં “વિદ્યુત્વાન્” પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

“તક્ષ” ધાતુ “પાતળુ કરવા” અર્થમાં પહેલા ગણનો છે. “ઙક્ષિતક્ષ્યક્ષિ...” (ઊણાં ૮૦૦) સૂત્રથી “અન્” પ્રત્યય થતાં “તક્ષન્” શબ્દ બને છે. હવે “તક્ષન્ + મતુ” આ અવસ્થામાં આ સૂત્ર લાગતું નથી. પરંતુ (૧/૧/૨૧) સૂત્રથી પદસંજ્ઞા થવાથી પદને અંતે ‘ન્’નો લોપ થતાં “તક્ષવાન્” પ્રયોગ થાય છે.

જ્યાં જ્યાં પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં કોઈક સૂત્રથી કાર્યની પ્રાપ્તિ હોવી આવશ્યક છે. અહીં ‘નામ સિદ્યવ્યજ્ઞને’ (૧/૧/૨૧) સૂત્ર દ્વારા ‘ય્’ સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વનું નામ પદસંજ્ઞાવાળું થતું હતું. આથી ‘મ્’ વગેરે પ્રત્યય પર છતાં પણ પૂર્વનું

નામ પદસંજ્ઞાવાળું થાત. આ પ્રાપ્તિનો નિષેધ કરવા માટે આ સૂત્ર બનાવ્યું છે. આ હકીકતને જણાવવા માટે આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ ન્યાસમાં પંક્તિઓ લખી છે કે પ્રતિષેધ હંમેશાં પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી પ્રાપ્તિને બતાવે છે. આથી જ બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં લખ્યું છે કે 'અવ્યવજ્જને' નિમિત્તથી પ્રાપ્તિ હતી એનો પ્રતિષેધ આ સૂત્ર દ્વારા થાય છે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

ન સ્તમિત્યાદિ-મતુર્મત્વર્થોઽર્થો યસ્યેતિ સમાનાધિકરણો बहुव्रीहिः, यथा-उष्ट्रो मुखमस्येत्युष्ट्रमुख इत्यत्र, नहि प्राणी प्राण्यन्तरस्य साक्षान्मुखं भवतीति सामर्थ्यात् सादृश्यप्रतीतिः, समग्रेण चोष्ट्रेण सह सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे वर्तते, मुखेनैव च मुखसादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यान्मुखमिव मुखमस्येत्यર્થોऽवतिष्ठते; एवमिहापि मनुशब्दस्यार्થेन सामानाधिकरण्यमनुप-पद्यमानं मनुशब्दं मत्वर्थवृत्तिं गमयतीत्युक्तम्-मतोरपीति-मनुशब्दस्यापि मत्वર્थाव्यभिचाराद् मत्वर्थेन ग्रहणमिति ।

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

ઉપરોક્ત તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ શબ્દમહાર્ણવન્યાસનાં અનુવાદમાં આવી ગયેલ છે.

(ન્યા૦સ૦) પેચુષ્માનિતિ-“સ્થાનીવાવર્ણવિધૌ” [૭.૪.૧૦૯.] इति न्यायेन अपदसंज्ञस्याऽऽदेशोऽप्यपदमित्युषादेशे कृते सन्तत्वाभावेऽप्यपदत्वात् “धुटस्तृतीयः” [२.१.७६.] इति षस्य डत्वं न भवति ॥२३॥

અનુવાદ :- “પેચિવસ્ + મતુ” અહીં આ સૂત્રથી “સ્” અંતવાળું નામ હોવાથી પદસંજ્ઞા થતી નથી. આદેશ આદેશી જેવો થાય (વર્ણવિધિ સિવાય). આ પ્રમાણે (૭/૪/૧૦૯) પરિભાષા સૂત્રથી અપદસંજ્ઞાનો આદેશ પણ અપદસંજ્ઞા સ્વરૂપ થતો હોવાથી જ્યારે (૨/૧/૧૦૫) સૂત્રથી “ક્વસ્”નો “ઊષ્” આદેશ થશે ત્યારે “પેચુષ્” શબ્દ પણ અપદપણાં સ્વરૂપ બનવાથી “ધુટસ્તૃતીયઃ” (૨/૧/૭૬) સૂત્રથી “ષ્”નો “ઙ્” થતો નથી. અહીં આમ તો “સ્” અંતપણાંનો અભાવ છે. માટે પદસંજ્ઞા થવી જોઈએ. છતાં પણ ઉપરોક્ત ન્યાયથી પદસંજ્ઞાનો અભાવ થાય છે.

॥ त्रयोविंशतितमम् सूत्रम् समाप्तम् ॥

સૂત્રમ્ - મનુર્નભોઽઙ્ગિરો વતિ । ૧ । ૧ । ૨૪ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

મનુસ્ નભસ્ અઙ્ગિરસ્ इत्येतानि नामानि वति प्रत्यये परे पदसंज्ञानि न भवन्ति ।
मनुरिव मनुष्वत् । एवम्-नभस्वत्, अङ्गिरस्वत् । पदत्वाभावाद् रुर्न भवति, षत्वं
तु भवति ॥२४॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

‘મનુસ્’, ‘નભસ્’ અને ‘અઙ્ગિરસ્’ આ નામો “વત્” પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞાવાળા થતાં નથી.
મનુસ્ જેવો = મનુષ્યવત્ અર્થાત્ પ્રજાપતિ (જગત્કર્તા) જેવો. એ જ પ્રમાણે આકાશ જેવો અને
અઙ્ગિરસ્ નામનાં ઋષિ જેવો. આ બધા જ પ્રયોગોમાં પદસંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી “સ્”નો “રુ”
થતો નથી. પરંતુ મનુષ્વત્ પ્રયોગમાં “સ્” પદની મધ્યમાં આવવાથી “નામ્યન્તસ્થા...” ૨-૩-
૧૫ સૂત્રથી “ષ્” થશે જ.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

મનુર્નભ इत्यादि-“मर्निच् ज्ञाने” “रुद्यर्त्ति-जनि-तनि-धनि-मनि०” [उणा० १९७.] इत्युसि
मनुस्, “णभ च हिंसायाम्” “अस्” [उणा० १५२.] इत्यसि नभस्, “अगु गतौ” “उदितः
स्वरान्नोऽन्तः” [४.४.९८.] इति नाऽऽगमे “विहायस्-सुमनस्-पुरुदंशस्-पुरूरवोऽङ्गिरसः”
[उणा० १७६.] इत्यसि इरागमे च अङ्गिरस् । मनुरिवेत्यादि विगृह्य “स्यादेरिवे” [७.१.५२.]
इति वति पदत्वाभावाद् रुत्वाभावे यथासंभवं षत्वे(सत्वे) च मनुष्वदित्यादि । छन्दसीति
अनुपदकारः (उपसंख्यानान्येतानि छन्दोविषयाणीति कैयटः) इति ॥२४॥

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

“મન્” ધાતુ “જ્ઞાન કરવું” અર્થમાં થોડા ગણનો છે. “રુદ્યર્તિ - જનિ-તનિ...” (ઉણાં ૯૯૭)
સૂત્રથી “મન્” ધાતુને “અસ્” પ્રત્યય થતાં “મનુસ્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે, જેનો અર્થ પ્રજાપતિ
છે.

હિંસા અર્થવાળો “નભ્” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. આ ‘નભ્’ ધાતુને ઉણાં ૯૫૨ સૂત્રથી “અસ્”
પ્રત્યય થતાં “નભસ્” શબ્દ થાય છે. “નભસ્”નો અર્થ આકાશ અને શ્રાવણ માસ થાય છે.

“અગુ ગતૌ” “ગતિ” અર્થવાળો “અગ્” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. આ ધાતુ “ઽ” રૂપ સંજ્ઞાવાળો

હોવાથી સ્વરથી પર “ઉદિતઃ સ્વરાન્નોઽન્તઃ” (૪/૪/૮૮) સૂત્રથી “ન્”નો આગમ થાય છે. હવે, “વિહાયસ્... (उणादि० ८७६) સૂત્રથી “અસ્” પ્રત્યય અને “ઇસ્”નો આગમ થતાં “અઙ્ગિરસ્” શબ્દ બને છે. “અઙ્ગિરસ્” એક ઋષિનું નામ છે.

“મનુઃ ઇવ” (મનુસ્ જેવો) આ અર્થમાં “સ્યાદેરિવે” (૭/૧/૫૨) સૂત્રથી “વત્” પ્રત્યય થતાં તથા આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞાનો અભાવ થતાં “સ્”નો “રુ” થતો નથી. પરંતુ “સ્”નો “ષ્” તો થાય જ છે એ પ્રમાણે “મનુષ્વત્” પ્રયોગની સિદ્ધિ થાય છે. આ ત્રણેય પ્રયોગો વેદમાં (છન્દસિ) પ્રાપ્ત થાય છે. પાણિનીમુનિએ સૂત્રો બનાવ્યા ત્યારે આ પ્રયોગનો સમાવેશ કર્યો ન હતો. પાણિની વ્યાકરણ ઉપર વિસ્તાર કરનારા વાર્તિકકારે (કાત્યાયન, બીજું નામ વરરુચિ) વેદના પ્રયોગોનો અહીં (વ્યાકરણમાં) ઉમેરો કર્યો. તેથી તેઓ અનુપદકાર કહેવાયા. જે હકીકતો વ્યાકરણમાં અન્યો અન્યોવડે ઉમેરવામાં આવે છે તેને “ઉપસંખ્યાનમ્” કહેવામાં આવે છે. આ હકીકત જણાવવા માટે આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ લખ્યું છે કે વેદમાં આ પ્રયોગો છે એવું અનુપદકાર (કાત્યાયન) કહે છે.

-: न्याससारसमुद्धार :-

(न्या०स०) मनुर्नभ इत्यादि-(एतत्सूत्रोपरि लघुन्यासो न दृश्यते ॥२४॥)

∴ न्याससारसमुद्धारनो अनुवाद :-

આ સૂત્ર ઉપર લઘુન્યાસ જણાતો નથી.

॥ चतुर्विंशतितमम् सूत्रम् समाप्तम् ॥

सूत्रम् - वृत्त्यन्तोऽसषे । १ । १ । २५ ॥

-: तत्त्वप्रकाशिका :-

परार्थाभिधानं वृत्तिः, तद्वाँश्च पदसमुदायः समासादिः, तस्या अन्तोऽवसानं पदसंज्ञो न भवति; 'असषे' सस्य षत्वे तु पदसंज्ञैव । परमदिवौ । श्वलिहौ । गोदुहौ । परमवाचौ । बहुदण्डिनौ । एषु पदत्वाभावादुत्व-ढत्व-घत्व-क्त्व-लुमादीनि न भवन्ति ।

:- તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

અન્ય અર્થનું કથન કરવું એ વૃત્તિ છે અને વૃત્તિવાળો જે પદ સમુદાય છે તે સમાસ વગેરે છે. આ વૃત્તિનો અંતભાગ પદસંજ્ઞાવાળો થતો નથી. “અસષે” એટલે ‘સ્’નો ‘ષ’ કરવાનાં વિષયમાં તો વૃત્તિનો અંતભાગ પદસંજ્ઞાવાળો થાય જ છે. “પરમદિવૌ” વગેરે પ્રયોગોમાં “દિવ્” શબ્દ, ‘લિહ’ શબ્દ, “દુહ” શબ્દ, ‘વાच्’ શબ્દ તથા ‘दण्डिन्’ શબ્દ વૃત્તિનાં અંતભાગમાં આવેલા છે. આ સૂત્રથી વૃત્તિનો અંતભાગ પદસંજ્ઞાવાળો ન થતો હોવાથી પદને અન્તે ‘વ્’નો ‘ઙ’ થતો નથી. ‘હ’નો ‘ષ’ થતો નથી, તથા ‘દુહ’ શબ્દનાં ‘હ’નો ‘ષ’ થતો નથી. તેમજ ‘ચ્’નો ‘ક્’ થતો નથી. તથા ‘ન્’નો લોપ થતો નથી.

(ત૦પ્ર૦) વૃત્તિગ્રહણં કિમ્ ? ચૈત્રસ્ય કર્મ । અન્તગ્રહણં કિમ્ ? રાજવાક્, અત્ર નલોપો ભવતિ । વાક્-ત્વક્-સ્ત્રુચ્ ઇતિ ત્રયાણાં વૃત્તૌ ન દ્વયોઃ પૃથગ્વૃત્તિરિતિ મધ્યમસ્ય નિષેધો ન ભવતિ ।

અનુવાદ :- “વૃત્તિ”નું ગ્રહણ કરવાથી શું ફળ મળ્યું ? “ચૈત્રસ્ય કર્મ” અહીં વૃત્તિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી અંતભાગમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થતો નથી. આથી “કર્મન્” શબ્દનાં “ન્”નો પદને અંતે લોપ થાય છે. “અન્ત” ગ્રહણ કરવાથી શું ફળ મળ્યું ? “રાજવાક્” પ્રયોગમાં પૂર્વનું નામ પદ થવાથી “ન્”નો લોપ થાય છે. “વાક્ - ત્વક્ - સ્ત્રુચ્” એ પ્રમાણે ત્રણ પદોનો સમાસ થતાં એ પદોની પૃથગ્ વૃત્તિ ન હોવાથી મધ્યમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થતો નથી. આથી પદસંજ્ઞા માનીને “ચ્”નો “ક્” થયો છે.

(ત૦પ્ર૦) અથ ‘વાક્ત્વચમ્’ ઇત્યત્ર સમાસાન્તે સતિ વૃત્ત્યન્તત્વાભાવાત્ પદત્વં પ્રાપ્નોતિ, તથા ચ કત્વં સ્યાત્, ઉચ્યતે-સમાસાત્ સમાસાન્તો વિધીયત ઇતિ ત્વચો વૃત્ત્યન્તત્વમ્ ।

અનુવાદ :- વાચ્ અને ત્વચ્માં સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ થવાથી તથા અ સમાસાન્ત થવાથી ત્વચ્માં વૃત્તિઅંતત્વનો અભાવ થાય છે. આથી અન્તર્વર્તિની વિભક્તિની અપેક્ષાએ પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવે છે. માટે ‘ચ્’નો ‘ક્’ થવો જોઈએ. આ શંકાના જવાબમાં “આચાર્ય ભગવંત” લખે છે કે સમાસથી સમાસાન્તનું વિધાન કરાય છે. આથી “ત્વચ્”માં વૃત્તિનું અંતપણું આવે જ છે. તેથી પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થવાથી ‘ચ્’નો ‘ક્’ થતો નથી.

(ત૦પ્ર૦) અસષ ઇતિ કિમ્ ? સિચ્ચતીતિ વિચ્ સેક્, દધ્નઃ સેક્ દધિસેક્ । દધિસેચૌ । ઈષદૂનઃ સેક્, બહુસેક્ । બહુસેચૌ । અત્ર પદસંજ્ઞાયાં પદાદિત્વાત્ સકારસ્ય

“નામ્યન્તસ્થા” [૨.૩.૧૫.] इत्यादिना षत्वाभावः सिद्धः ।

અનુવાદ :- “સિચ્ચતિ” (સિંચન કરે છે.) એ પ્રમાણે કર્તા અર્થમાં “વિच्” પ્રત્યય થતાં “સેક્” શબ્દ બને છે. હવે “દહીનો અભિષેક કરનાર” એ પ્રમાણે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ થતાં “દધિસેક્” શબ્દ થાય છે. “દધિસેચૌ” પ્રથમા દ્વિવચન છે. કંઈક ન્યૂન સિંચન કરનાર એવા અર્થમાં “બહુસેક્” શબ્દ થાય છે. અહીં (૭/૩/૧૨) સૂત્રથી “અલ્પ” અર્થવાળો “બહુ” પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. “બહુસેચૌ” પ્રથમા દ્વિવચન છે. અહીં સ્નો ષ્ કરવાનો પ્રસંગ હોવાથી વૃત્તિનાં અંતભાગની પદસંજ્ઞા થાય છે અને પદસંજ્ઞા થવાથી “સેક્” શબ્દનો “સ્” પદની આદિમાં આવ્યો હોવાથી ‘સ્’નો “નામ્યન્તસ્થા”... (૨/૩/૧૫) સૂત્રથી ષ્ થતો નથી.

(ત૦પ્ર૦) अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेः स्थानविद्धावेन पदत्वं प्राप्तमनेन निषिध्यते ।
न च सित्येवेति नियमेन तन्निवर्तयितुं शक्यम्, “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” [७.४.११५.]
इति हि यस्मात् समुदायात् प्रत्ययविधानं तस्यैव पदत्वं नियमेन निवर्त्यते, न तु तदवयवस्येति ॥२५॥

અનુવાદ :- સમાસ વગેરેમાં બંને પદોમાં અન્તર્વર્તિની વિભક્તિનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી જે પદપણાંની પ્રાપ્તિ થતી હતી તેમાં આ સૂત્રથી અન્તભાગમાં પદપણાંનો નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ (૧/૧/૨૧) સૂત્રમાં “સિત્” પ્રત્યય પર છતાં જ પદસંજ્ઞા થાય છે. અર્થાત્ અન્ય પ્રત્યય પર છતાં પદસંજ્ઞા થતી નથી. એ પ્રમાણે નિયમથી પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિને દૂર કરવા માટે સમર્થ થવાતું નથી. એના કારણમાં જણાવે છે કે “પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદેઃ” (૭/૪/૧૧૫) સૂત્રથી જે સમુદાયથી પ્રત્યયનું વિધાન થયું હોય તે સમુદાયનું જ પદપણું “સિત્” પ્રત્યયનાં નિયમથી દૂર કરાય છે. પરંતુ સમુદાયનાં અવયવનું (વૃત્તિનાં અંતભાગનું) પદપણું “સિત્” પ્રત્યયનાં નિયમથી દૂર કરી શકાતું નથી.

-: शब्दमहाश्वन्यास :-

वृत्त्यन्त इत्यादि-स्वार्थ परित्यज्य वर्तन्ते पदान्यस्यामिति वृत्तिः, तस्या अन्तः । वृत्तिमाह-
परार्थेति । समासे उपसर्जनं पदं प्रधानमनुसंक्रामति, द्वन्द्वे च वर्तिपदानां परस्परार्थसंक्रमः,
प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थ सह ब्रूत इति यत् परस्य स्वार्थतिरिक्तस्यार्थस्याभिधानं सा वृत्तिः, तस्या-
श्चान्तत्वं न संभवतीत्याह-तद्वांश्चेत्यादि । सा च वृत्तिर्यत्र वर्तते सोऽपि पदसमुदायो लक्षणया
वृत्तिः । आदिशब्दाद् नामधातुतद्धितपरिग्रहः ।

:- શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને પદો જેમાં વર્તે છે તે વૃત્તિ કહેવાય છે અને એ વૃત્તિનો અંતભાગ એ પ્રમાણે ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ થયો છે. સ્વાર્થથી અતિરિક્ત અર્થવાળી “વૃત્તિ” છે. માટે જ આચાર્ય ભગવંતે બૃહદ્વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે પરાર્થને કહેનારી વૃત્તિ કહેવાય છે.

સમાસમાં ગૌણપદ પ્રધાનને અનુસરે છે. અહીં સામાન્યથી સમાસ શબ્દનું વિધાન હોવાથી બધા જ સમાસોમાં ગૌણપદ પ્રધાનને અનુસરસે. અહીં ગૌણપદ પ્રધાનમાં સંક્રમિત થતું હોવાથી પ્રધાનનો નવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. દા.ત. “રાજપુરુષ” સ્વરૂપ સામાસિક શબ્દમાં રાજન્ અને પુરુષ શબ્દના ભિન્ન પદાર્થો હતા. સમાસ થયા પછી રાજન્ પદનો અર્થ પુરુષમાં સંક્રમિત થાય છે. આથી પહેલા “પુરુષ” શબ્દનો સામાન્ય પુરુષ સ્વરૂપ પદાર્થ હતો જે હવે રાજ સંબંધથી વિશિષ્ટ એવો વિશિષ્ટપુરુષ સ્વરૂપ પદાર્થ થાય છે.

દ્વન્ધ સમાસમાં જે પદો વર્તી રહ્યા હોય છે એ પદોનાં અર્થો એકબીજામાં સંક્રમિત થાય છે. આથી કોઈ પદ મુખ્ય નથી બનતું અને કોઈ પદ ગૌણ નથી બનતું. માટે દ્વન્ધ સમાસમાં પદોના પોતાના અર્થોથી કોઈ અતિરિક્ત અર્થનું કથન થતું નથી, છતાં પણ દરેક પદો ઉભય અથવા તો જેટલા પદો હોય તેટલા પદોના અર્થોને બતાવે છે.

આચાર્ય ભગવંતશ્રી તદ્વિતવૃત્તિ, સમાસવૃત્તિ તથા નામધાતુવૃત્તિ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિ કહે છે, જ્યારે પાણિની વ્યાકરણના મતે પાંચ પ્રકારની વૃત્તિ છે. તેઓ સનન્ત તથા કૃદન્ત એ પ્રમાણે બે અતિરિક્તવૃત્તિઓ માને છે. કોઈપણ વૃત્તિ જો પ્રત્યય સંબંધી હશે તો પ્રત્યયાર્થની પ્રધાનતા રહેશે તો તેવી વૃત્તિમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એકસાથે પ્રત્યયાર્થને કહેશે. દા.ત. ઔપગવઃ આ તદ્વિત-વૃત્તિ છે. અહીં પ્રકૃતિ ઉપગો (ગોવાળ) છે. તથા અપત્ય-અર્થનો વાચક “અળ” પ્રત્યય છે. હવે બંને ભેગા થઈને અપત્ય અર્થવાળા પ્રત્યયને વિશેષિત કરે છે. પહેલા “અળ” પ્રત્યયનો માત્ર અપત્ય અર્થ હતો. હવે એ જ “અળ” પ્રત્યયનો અર્થ ગોવાળનો પુત્ર છે એ પ્રમાણે અહીં મૂળ પ્રત્યયાર્થ કરતાં નવો એવો વિશુદ્ધ પ્રત્યયાર્થ થયો. આ પ્રમાણે પોતાના અર્થથી અતિરિક્ત એવા અર્થનું કથન જેમાં હોય તે વૃત્તિ કહેવાય છે.

“વૃત્તિ” એ અન્ય અર્થ સ્વરૂપ છે. અર્થ એટલે પદાર્થ થાય છે. જેમ કે ગોવાળનો દિકરો એ પદાર્થ છે. આ પદાર્થનો અન્તભાગ હોઈ શકતો નથી. આથી નવા અર્થવાળો જે પદ સમુદાય છે, તે વૃત્તિ છે એવું આચાર્ય ભગવંત કહે છે. પદ સમુદાય એ શાબ્દિક છે. આથી એનો અંત હોઈ શકે છે. વૃત્તિનો આ અર્થ (પદ સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ) લક્ષણથી પ્રાપ્ત થયો છે.

(શ૦ન્યા૦) “દિવેડિવ્” [उणा० १४९.] इति डिवि दिव्, परमा द्यौर्ययोरिति बहुव्रीहौ “ऐकार्थे” [३.२.८.] इति विभक्तेर्लुपि अन्तर्वर्तिविभक्त्यपेक्षया पदत्वप्राप्तावनेन प्रतिषेधाद् “उः

પદાન્તે૦” [૨.૧.૧૧૮.] इत्युत्वाभावात् परमदिवौ । एवं श्वयते: “श्वन्मातरिश्वन्०” [उणा० १०२.] इत्यनि श्वन्, लिहेर्लीढ इति क्विपि शुनो लिहौ श्वलिहौ । “गम्लुं गतौ” “द्यु-गमिभ्यां डो:” [उणा० ८६७.] इति डोप्रत्यये अन्त्यस्वरादिलोपे गो, दुहेर्दुग्ध इति क्विपि गोर्दुहौ गोदुहौ । यदा तु श्वानं लीढः गां दुग्ध इति क्रियते, तदा * गतिकारक०* इति पदानां कृद्धिः समासवचनं प्राक् स्याद्युत्पत्तेः, (*गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् स्याद्युत्पत्तेः*) इति विभक्त्यभावात् पदत्वाप्रसङ्गे प्रतिषेधाप्रसङ्ग एवेति । परमा वाग् ययोः “परतः स्त्री०” [३.२.४९.] इति पुंभावे परमवाचौ । ईषदूनौ दण्डिनौ “नाम्नः प्राग् बहुव्री” [७.३.१२.] इति बहौ बहु-दण्डिनौ । एषु “हो धुट्पदान्ते” [२.१.८२.] इति ढत्वम् “भ्वादेर्दीर्घः” [२.१.८३.] इति घत्वम् “चजः कगम्” [२.१.८६.] इति कत्वम् “नाम्नो नोऽनहः” [२.१.९१.] इति नलोपश्च न भवन्ति ।

अनुવાદ :- “परमदिवौ” શબ્દની સાધનિકા બતાવે છે : “દિવ્” ધાતુથી “દિવોર્દિવ” (उणा० ८४८) સૂત્રથી “ડિવ્” પ્રત્યય થતાં “દિવ્” શબ્દ બને છે. “પરમા દ્યૌઃ યયોઃ તૌ” એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ થતાં તથા “એકાર્થ્યે” (૩/૨/૮) સૂત્રથી વિભક્તિનો લોપ થતાં “પરમદિવૌ” એ પ્રમાણે સામાસિક શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે અન્તર્વર્તિની વિભક્તિની અપેક્ષાએ ઉભયપદમાં પદપણાંની પ્રાપ્તિ થતી હતી. જેમાં અન્તભાગમાં પદપણાંનો નિષેધ આ સૂત્રથી કર્યો છે. હવે દિવ્ નામમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થવાથી પદને અંતે રહેલાં “વ્”ના “ડ”નો “ડઃ પદાન્તે...” (૨/૧/૧૧૮) સૂત્રથી અભાવ થવાથી “પરમદિવૌ” રૂપ થયું છે, જેનો અર્થ “ઉત્તમ સ્વર્ગવાળા બે વ્યક્તિઓ” થશે.

હવે “શ્વલિહૌ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે : “શ્વિ” ધાતુને “શ્વન્માતરિશ્વન્...” (उणा० ८०२) સૂત્રથી “અન્” પ્રત્યય થતાં “શ્વન્” શબ્દ બને છે. હવે “લિહ” ધાતુને ભાવમાં “ત” (ક્ત) લગાડીને લીઢ શબ્દ આચાર્ય ભગવંતે બતાવ્યો છે. તેના દ્વારા ક્વિપ્ પ્રત્યય ભાવમાં લાગે છે એવું “આચાર્ય ભગવંત” કહેવા માગે છે. હવે સંબંધમાં ષષ્ઠી થવા દ્વારા “શુનઃ લિહૌ” એ પ્રમાણે ષષ્ઠી તત્પરુષ સમાસ થવા દ્વારા “શ્વલિહૌ” સામાસિક શબ્દ નિષ્પન્ન (પ્રાપ્ત) થાય છે, જેનો અર્થ કૂતરાનું ચાટવું થાય છે. તથા આ અર્થ (ચાટવું અર્થ) દ્વિવચનમાં સમજવો. “શ્વલિહ” શબ્દમાં પદસંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી પદને અંતે “હ”નો “હ” ન થયો.

હવે “ગોદુહૌ” શબ્દની સાધનિકા બતાવે છે : “ગતિ” અર્થવાળો “ગમ્” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. “દ્યુ-ગમિભ્યાં ડોઃ” (उणा० ८६७) સૂત્રથી “ડો” પ્રત્યય થાય છે અને “ડોઃ” પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ થતાં “ગો” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. “દુહ” ધાતુને ભાવમાં “ક્વિપ્

” પ્રત્યય થતાં “દુક્” શબ્દ બને છે. હવે “ગોઃ દુહૌ” એ પ્રમાણે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ થતાં “ગોદુહૌ” પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે, જેનો અર્થ “ગાયનું દોહવું” એ પ્રમાણે થાય છે. અહીં પણ દોહવું શબ્દ દ્વિવચનનાં અર્થવાળો છે. “ગોદુહ” શબ્દમાં પદસંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી પદને અંતે “હ”નો “ઘ” થતો નથી.

જો ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસને બદલે ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ કરવામાં આવે તો આ પ્રયોગમાં આ સૂત્રની વિધિ પ્રાપ્ત થતી નથી, જે હવે બતાવે છે. જ્યારે “શ્વાનં લીઢઃ” (કૂતરાને ચાટ્યો) તથા “ગાં દુગ્ધ” (ગાયને દોહી) એ પ્રમાણે અર્થબોધ કરવો હશે ત્યારે “ગતિકારકોપપદાનાં...” ન્યાયથી “શ્વન્” તથા “ગો” શબ્દનો કૃદન્ત સાથે વિભક્તિની ઉત્પત્તિ પહેલાં જ સમાસ થાય છે. આમ થવાથી ઉત્તરપદમાં વિભક્તિનો જ અભાવ હોવાથી પદત્વનો પ્રસંગ જ નથી. માટે પદસંજ્ઞાનો પ્રતિષેધ કરવાની પણ આવશ્યકતા નથી.

પરમા વાગ્ યયોઃ તૌ એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ થવાથી “પરતઃ સ્ત્રી...” (૩/૨/૪૯) સૂત્રથી પૂર્વપદનો પુંવત્ ભાવ થવાથી “પરમવાચૌ” પ્રાપ્ત થાય છે, જેનો અર્થ ઉત્તમ વાણીવાળા બે પુરુષો થાય છે.

કંઈક ન્યૂન દંડવાળા બે જણ. અહીં કંઈક ન્યૂન અર્થમાં નામથી પૂર્વમાં “નામ્નઃ પ્રાગ્ બહુર્વા” (૭/૩/૧૨) સૂત્રથી “બહુ” પ્રત્યય વિકલ્પે થતાં “બહુદણ્ડિનૌ” પ્રયોગની સિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રયોગનો અર્થ “કંઈક ન્યૂન દંડવાળા બે પુરુષો” થાય છે.

ઉપરનાં તમામ ઉદાહરણો સમાસ તથા તદ્વિતવૃત્તિનાં હતા. આ સૂત્રથી વૃત્તિનો અંતભાગ પદસંજ્ઞા ન થવાથી “હો ધુટ્પદાન્તે” (૨/૧/૮૨) સૂત્રથી પદને અંતે “હ”નો “ઢ” થતો નથી. તથા “શ્વાદેદદિર્ષઃ” (૨/૧/૮૩) સૂત્રથી “ગોદુહ”માં “હ”નો “ઘ” થતો નથી. તથા “ચજઃ કગમ્” (૨/૧/૮૬) સૂત્રથી “પરમવાચ્” પ્રયોગમાં “ચ્”નો “ક્” થતો નથી. તેમજ “બહુદણ્ડિનૌ” પ્રયોગમાં “નામ્નો નોઽનહનઃ” (૨/૧/૮૧) સૂત્રથી ન્નો લોપ થતો નથી. ઉપરનાં બધા જ ઉદાહરણોમાં વૃત્તિનાં અન્તભાગમાં પદસંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી તે તે સૂત્રોનાં કાર્યો થયાં નથી.

(શંન્યા૦) (ચૈત્રસ્ય કર્મ) ચિનોતે: “ચિ-મિ-દિ-શંસિમ્ભ્યઃ કિત્” [ઊના૦ ૪૫૪.] ઇતિ કિતિ ત્રે ચિત્રા, સા દેવતાઽસ્ય “દેવતા” [૬.૨.૧૦૧.] ઇત્યણિ ચૈત્રઃ, તસ્ય, ક્રિયતે ઇતિ મનિ કર્મન્, સે: “અનતો લુપ્” [૧.૪.૫૯.] ઇતિ લુપ્ । વૃત્યભાવે પ્રતિષેધાભાવાત્ પદત્વાન્ન-લોપઃ । રાજો વાક્ ‘રાજવાક્’ ઇત્યન્નાન્તગ્રહણાત્ પૂર્વસ્ય પદત્વે નલોપઃ, અન્નાવયવાશ્રિત-પદત્વપ્રતિષેધેઽપિ સમુદાયાશ્રિતં પદત્વમસ્તીતિ કત્વમ્ । તનોતે: “તનેર્ઢ્વચ્” [ઊના૦ ૮૭૨.]

इति इवचि त्वक्, “सुं गतौ” इत्यतः “स्रोश्चिक्” [उणा० ८७१.] इति चिकि सुक्, वाक् च त्वक् च सुक् च वाक्-त्वक्-सुच इति त्रयाणां द्वन्द्वे पृथग् द्वयोः सहोक्त्यभावाद् वृत्त्यभावे मध्यमस्य पदत्वप्रतिषेधाभावात् कत्वम् । त्रयाणां द्वन्द्वे हि त्र्यर्थानि पदानि, न तु द्व्यर्थानि, अत एवाऽऽह-‘होतृ-पोतृ-नेष्टोद्गातारः’ इत्यत्र मध्यवर्तिनाम् आ न भवति ।

અનુવાદ :- હવે “ચૈત્રસ્ય કર્મ” પ્રયોગ સંબંધમાં કહે છે. “ચિ” ધાતુ પાંચમા ગણનો છે. આ ધાતુને “ચિ-મિ-દિ-શંસિભ્યઃ કિત્” (ઉણાદિં ૪૫૪) સૂત્રથી “કિત્” એવો “ત્ર” પ્રત્યય થતાં “ચિત્ર” શબ્દ થાય છે. હવે ચિત્રા દેવતા છે, જેનો એ અર્થમાં “દેવતા” (દ/૨/૧૦૧) સૂત્રથી “અણ” પ્રત્યય થતાં “ચૈત્ર” શબ્દ થાય છે. હવે “ક્રિયતે” અર્થાત્ કરાય છે એ અર્થમાં “કૃ” ધાતુને ભાવમાં “મન્” (ઉણાદિનો) થતાં “કર્મન્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આ “કર્મન્” શબ્દને પ્રથમા એકવચનનો “સિ” પ્રત્યય લાગતાં “અનતો લુપ્” (૧/૪/૫૮) સૂત્રથી આ “સિ”નો લોપ થાય છે. હવે “ચૈત્રસ્ય કર્મન્” આ અવસ્થામાં વૃત્તિનો અભાવ હોવાથી “કર્મન્” શબ્દમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થતો નથી. માટે “કર્મન્” શબ્દમાં પદપણું પ્રાપ્ત થવાથી પદને અંતે “ન્”નો લોપ થતાં “ચૈત્રસ્ય કર્મ” એવા પ્રયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

“રાજઃ વાક્” (રાજાની વાણી) અહીં ષષ્ઠી તત્પરુષ સમાસ થતાં “રાજવાક્” પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આ સૂત્રમાં વૃત્તિનાં અંતભાગમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થવાથી પૂર્વનાં ભાગમાં પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિનો નિષેધ થતો નથી. માટે પૂર્વભાગમાં પદપણાંની પ્રાપ્તિ થવાથી પદને અંતે “ન્”નો લોપ થયો છે. હવે વૃત્તિનાં અંતભાગમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ આ સૂત્રથી થયો છે. તો પછી “ચ્”નો “ક્” કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? એ શંકાનાં અનુસંધાનમાં જણાવે છે કે અહીં માત્ર ઉત્તરપદ તરીકે તો પદસંજ્ઞાનો નિષેધ જ થાય છે, પરંતુ સંપૂર્ણ સમુદાય આશ્રિત પદપણું તો “સિ” પ્રત્યયને માનીને પ્રાપ્ત થાય જ છે. માટે સમુદાયને આશ્રિત એવા પદપણાંને માનીને “રાજવાક્” શબ્દમાં “ચ્”નો “ક્” કરેલ છે.

હવે “ત્વક્-વાક્” વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ બતાવે છે : તન્ ધાતુથી “તનેર્ઙવચ્” (ઉણાદિં ૮૭૨) સૂત્રથી “ઙ” ઇત્વાળો “વચ્” પ્રત્યય થતાં “ત્વચ્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. ગતિ અર્થવાળો “સુ” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. આ “સુ” ધાતુથી “સ્રોશ્ચિક્” (ઉણાદિં ૮૭૧) સૂત્રથી “ચિક્” પ્રત્યય થતાં (પ્રત્યય માત્ર “ચ્” જ છે.) “સુક્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે “વાક્ ચ ત્વક્ ચ સુક્ ચ એતેષાં સમાહારઃ” એ પ્રમાણે ત્રણેનો દ્વન્દ્વ સમાસ થતાં “વાક્-ત્વક્-સુચમ્” એવો સામાસિક શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ત્રણનાં દ્વન્દ્વમાં પૃથક્ બે પદોનાં દ્વન્દ્વનો અભાવ થવાથી બે બે પદોની વૃત્તિનો અભાવ થાય છે અને બે પદોની વૃત્તિનો અભાવ થયો હોવાથી જ આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થતો નથી. માટે મધ્યમપદમાં પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થવાથી (અન્તર્વર્તિની

વિભક્તિની અપેક્ષાએ) “ચ્”નો “ક્” થાય છે. ત્રણ પદોનો દ્વન્દ્વ સમાસ થાય ત્યારે ત્રણ અર્થવાળા પદો એકસાથે હોય છે. પરંતુ બે અર્થવાળા પદો હોતા નથી. માટે જ બે અર્થવાળા પદોની પૃથગ્ વૃત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આથી જ હોતૃ-પોતૃ-નેષ્ટોદ્ગાતારઃ એ પ્રમાણે ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉદ્ગાતૃ સ્વરૂપ ઉત્તરપદ છે. એની પૂર્વમાં “નેષ્ટ” પદમાં ઋનો આ (૩/૨/૩૮) સૂત્રથી થાય છે, પરંતુ મધ્યમાં રહેલા એવાં પોતૃ પદમાં ઋનો આ થતો નથી.

(શંખ્યા૦) અથેતિ-વાક્ ચ ત્વક્ “ચવર્ગદષહઃ સમાહારે” [૭.૩.૧૮.] ઇતિ સમાસાન્તે અતિ કૃતે વાક્ત્વચમ્ । અત્ર ચ સમાસાન્તે વૃત્તિરકારાન્તા ભવતિ ન તત્ર ત્વગિતિ વૃત્યન્તઃ, ઇત્યયં પ્રતિષેધસ્ત્વચો ન ભવતિ । સમાધત્તે-ઉચ્યત ઇતિ, અયમર્થઃ-સમાસાત્ સમાસાન્તો વિધીયમાનસ્તસ્યૈવાન્તત્વં વ્યાહન્તિ, ન તુ તદવયવસ્ય ત્વચઃ, તસ્ય સમાસાવયવત્વાદ્, નહિ સમુદાયાવયવોઽવયવસ્યાવયવો ભવતિ; યથા ‘પરમદણ્ડિનૌ’ ઇત્યત્ર સમુદાયાશ્રિતા વિભક્તિઃ, ન તદવયવસ્યાન્તત્વવિધાતિકેતિ । યદ્વા ઇત્યં વ્યાખ્યા-સમાસશબ્દેન સમાસાવયવોઽભિધીયતે, (તતઃ) સમાસાત્ સમાસાવયવાત્ ત્વચઃ સમાસાન્તો વિધીયતે ઇતિ ભવત્ત્વવૃત્યન્તત્વં ત્વચઃ, તથાઽપિ સિન્નિયમેન પદત્વં નિવર્ત્યત ઇતિ ભાવઃ; અથવા સમાસાત્ પરઃ સમાસાન્તો વિધીયતે, તતઃ સ્યાદેઃ પૂર્વસ્ત્વચ એવ પરો ભવતીતિ અસ્તુ અવૃત્યન્તત્વં ત્વચઃ, તત્ર ચ પદત્વપ્રાપ્તિરેવ નાસ્તીતિ કત્વાભાવઃ । સમાસ-શબ્દસ્તુ લક્ષ્યવશાત્ ક્વચિત્ સમાસાવયવં ક્વચિત્ સમાસં ચાઽહ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- “વાક્ ચ ત્વક્ ચ એતયોઃ સમાહારઃ” અહીં આ બંનેનો સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ થવાથી “ચવર્ગદષહઃ સમાહારે” (૭/૩/૮૮) સૂત્રથી “અ” સમાસાન્ત થાય છે. આથી “વાક્ત્વચમ્” પ્રયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે અહીં “અ” સમાસાન્ત થવાથી વૃત્તિ “અકાર” અંતવાળી થાય છે. આથી “ત્વચ્” એ પ્રમાણે વૃત્તિનો અંતભાગ કહેવાતો નથી. પરંતુ વૃત્તિનાં અંતભાગમાં તો “અ” સ્વરૂપ સમાસાન્ત પ્રત્યય છે. આમ થવાથી “ત્વચ્” સંબંધી પદસંજ્ઞાનો નિષેધ આ સૂત્રથી પ્રાપ્ત થશે નહીં. તેથી “ત્વચ્”માં અન્તર્વર્તિની વિભક્તિની અપેક્ષાએ પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થવાથી “ચ્”નો “ક્” થવો જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ :- “આચાર્ય ભગવંત” “ઉચ્યતે” પંક્તિ દ્વારા ઉત્તરપક્ષ જણાવે છે. સમાસથી સમાસાન્તનું વિધાન કરાય છે. આથી સમાસાન્ત પ્રત્યય સંપૂર્ણ સમાસનાં જ અંતપણાંનો નાશ કરે છે. પરંતુ સમાસના એક અવયવ “ત્વચ્” નાં અંતપણાંનો નાશ કરતો નથી. “ત્વચ્” એ સમાસનો અવયવ છે. માટે સમાસાન્ત પ્રત્યય “વાક્ત્વચ્”નાં અંતપણાંનો નાશ કરે છે, પરંતુ સમાસનાં એક અવયવ “ત્વચ્”નાં અંતપણાંનો નાશ કરતો નથી. સમુદાયનો અવયવ અવયવનો અવયવ થતો નથી. “વાક્ત્વચ્” સ્વરૂપ સમુદાયનો અવયવ “અ” સમાસાન્ત છે. જે (“અ”

સમાસાન્ત) સમુદાયનાં અવયવનો (ત્વચ્નો) અવયવ થતો નથી. દા.ત. “પરમદણ્ડિન્ + ઔ.” અહીં “ઔ” સ્વરૂપ વિભક્તિનો પ્રત્યય “પરમદણ્ડિન્” સ્વરૂપ સમુદાયને આશ્રિત થયો છે. આથી એ “ઔ” પ્રત્યય સામાસિક શબ્દનાં અંતનો નાશ કરનારો થશે. પરંતુ સામાસિક શબ્દનાં અવયવ સ્વરૂપ “દણ્ડિન્” શબ્દનાં અંતનો નાશ કરનારો થશે નહીં.

હવે આચાર્ય ભગવંત અન્ય અર્થ જણાવીને પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિનો પૂર્વપક્ષ જણાવે છે. પરંતુ આ રીતે પણ પદસંજ્ઞાની નિવૃત્તિ થવાથી “વચ્”ના “ચ્”નો “ક્” થતો નથી એવું આચાર્ય ભગવંત સિદ્ધ કરશે. ઉપર સમુદાય જેવો છે એવો અવયવને માન્યો છે. આખો સમુદાય એ સમાસ છે તો સમુદાયનો અવયવ જે “અ” સમાસાન્ત છે તે પણ સમાસ સ્વરૂપ જ કહેવાય છે. આથી એકલો અ પણ સમાસ છે. સંસારમાં એવું કહેવાય છે કે ઘણાં બધા બળવાન માણસોની સાથે એ જ સમુદાયમાં જો દુર્બળ માણસ રહેતો હોય તો બળવાન સમુદાયની અપેક્ષાએ સમુદાયનાં અવયવ સ્વરૂપ દુર્બળ વ્યક્તિ પણ બળવાન જ ગણાય છે. એવી વ્યક્તિને કોઈ હેરાન કરવાની ઈચ્છા કરતું નથી. આવા વ્યવહારને માનીને આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ ઉપરોક્ત પહેલો અર્થ કર્યો છે.

હવે “યદ્વા ઇત્થં...” પંક્તિ લખવા દ્વારા આચાર્ય ભગવંત સમાસ શબ્દથી નવો અર્થ જણાવે છે. આ અર્થ પ્રમાણે સમાસ શબ્દનો સમાસનો અવયવ એવો અર્થ થાય છે. આ અર્થ કરવાથી વાક્ત્વચ્ સ્વરૂપ સમાસ છે. ત્યાં સમાસનો અવયવ અર્થ કરવાથી “ત્વચ્” પણ સમાસ કહેવાય છે અને એ ત્વચ્થી સમાસાન્ત “અ”નું વિધાન થયું છે. હવે જો ત્વચ્થી જો “અ”નું વિધાન થયું હોય તો ત્વચ્ શબ્દ વૃત્તિને અન્તે રહેલું કહેવાશે નહીં. માટે આવા વૃત્તિને અન્તે ન રહેલાં ત્વચ્ શબ્દમાં આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થશે નહીં અને અન્તર્વર્તિની વિભક્તિની અપેક્ષાએ તો ત્વચ્ની પદસંજ્ઞા થાય જ છે. આથી વાક્ત્વચમ્ સ્વરૂપ સામાસિક શબ્દમાં પુનર્ ત્વચ્ના ચ્નો ક્ કરવાની આપત્તિ આવે છે. સમાસનો અર્થ સમાસનો અવયવ થાય છે એવું જે પૂર્વપક્ષ કહેવા માંગે છે તે પણ લોક વ્યવહારની અપેક્ષાએ જ છે. દા.ત. શાક સમારતા કોઈ વ્યક્તિને છરી વાગી જાય છે ત્યારે એ વ્યક્તિ કહે છે કે મારી આંગળી કપાઈ ગઈ. ખરેખર અહીં આખી આંગળી કપાતી નથી પણ આંગળીનો એક ભાગ જ કપાયો છે, છતાં પણ અહીં અવયવમાં થયેલી પ્રવૃત્તિ પણ સમુદાયમાં મનાય છે. આ જ તર્કને ધ્યાનમાં રાખીને અહીં સમાસ શબ્દથી સમાસનો અવયવ અર્થ કર્યો છે. આ પ્રમાણે “ત્વચ્”માં પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવી છતાં પણ “ચ્”નો “ક્” કરાયો નથી એના અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંત કહે છે કે કોઈપણ નામ તદ્વિતના “સિત્” પ્રત્યય પર છતાં જ પદસંજ્ઞા થાય છે. આથી સિત્ સિવાયના પ્રત્યય પર છતાં નામમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થશે. આવો નિયમ (૧/૧/૨૧) સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં અ

સમાસાન્ત પ્રત્યય થયો હોવાથી વળી તે સિત્ સિવાયનો પ્રત્યય છે. આથી “સિત્”ના નિયમથી ત્વચ્માં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થશે. સમાસાન્ત પ્રત્યયો સાતમા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં આવતા હોવાથી તદ્વિતના પ્રત્યયો કહેવાય છે. આમ, સિત્ના નિયમથી “ત્વચ્”માં પદસંજ્ઞાની નિવૃત્તિ થઈ. માટે “ચ્”નો “ક્” થતો નથી.

હવે આચાર્ય ભગવંતશ્રી ફરીથી “ત્વચ્”માં “ચ્”નો અભાવ થાય છે, એવું ત્રીજો અર્થ બતાવવા દ્વારા સિદ્ધ કરે છે. અથવા સમાસથી પર સમાસાન્તનું વિધાન કરાય છે. આથી સ્યાદિની પૂર્વમાં “ત્વચ્”થી પર અ સમાસાન્ત થાય છે. આથી ત્વચ્ એ વૃત્તિ અંતવાણું કહેવાશે નહીં. પરંતુ “ત્વચ્” એ વૃત્તિ અંતવાણો કહેવાશે. આથી “ત્વચ્”માં વૃત્તિનું અંતપણું આવતું જ નથી. વળી સમાસના અવયવ ત્વચ્ને જ સમાસ માન્યો હોવાથી અકારાન્ત વૃત્તિ થશે અને વૃત્તિનું અંતપણું અકારાન્તમાં જ આવશે. આથી અકારાન્ત એવા ત્વચ્ની પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થશે. આથી વ્યંજનાન્ત “ત્વચ્” શબ્દમાં તો પદપણું છે અથવા નથી એવો વિકલ્પ જ નથી. સમાસનો મધ્યભાગ ત્વચ્ થતો હોવાથી ત્યાં પદત્વની પ્રાપ્તિ જ નથી. માટે ત્વચ્ના ચ્નો ક્ થવાની પ્રાપ્તિ આવશે નહીં.

સમાસ શબ્દનો લક્ષ્યના વશથી ક્યાંક સમાસનો અવયવ એવો અર્થ કર્યો છે અને ક્યાંક સમાસ તરીકે અર્થ કર્યો છે. આ પ્રમાણે સમાસ શબ્દ ક્યાં તો સમાસના અવયવને કહે છે અથવા તો સમાસને કહે છે.

(શ૦ન્યા૦) દધિસેગિતિ-દધિ સિજ્ઞતીતિ સોપપદાદ્ વિચ્ નેષ્યતે, (છાન્દસત્વાભાવાત્ ।) નનુ ‘પરમદિવૌ’ इत्यादौ केन पदत्वं प्राप्तं यन्निषिध्यते इत्याह-अन्तर्वर्तिन्या इति । स्थानिवद्भावेनेति-“स्थानीवाऽवर्णविधौ” [७.४.१०९.] इत्यनेन, “लुप्यवृत्तेनत्” [७.४. ११२.] इति तु प्रतिषेधः पूर्वकार्यं प्रत्येव, न तु समुदायकार्यमिति पदत्वं प्राप्तम् । ननु तथाऽपि सौश्रुत-मित्यादिवदत्रापि स्यादौ प्रत्यये ‘सित्येव’ इति नियमेन पदत्वप्रतिषेधो भविष्यति किमनेन ? इत्याह-न चेति ॥२५॥

અનુવાદ :- દધિ સિજ્ઞતિ (તે દહીંનો અભિષેક કરે છે.) એવા અર્થમાં ઉપપદથી પર રહેલા સિચ્ ધાતુને વિચ્ પ્રત્યય ઇચ્છાતો નથી અર્થાત્ અહીં ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. પરંતુ “સિચ્” ધાતુને કર્તા અર્થમાં વિચ્ પ્રત્યય લાગીને સેક્ સ્વરૂપ કૃદન્ત બને છે ત્યાર પછી “દધિ” શબ્દ સાથે સેક પછી તત્પુરુષ સમાસ સ્વરૂપે જોડાય છે. દઙ્ઙઃ સેક્ इति દધિસેક્ એ પ્રમાણે સામાસિક શબ્દ થાય છે, જેનો અર્થ છે દહીંનો અભિષેક કરનાર. અહીં ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ ઇચ્છાતો નથી એના કારણ તરીકે કોંસમાં કારણ આપે છે. વેદમાં એ પ્રમાણેનો પ્રયોગ જોવા મળતો નથી. માટે આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

“પરમદિવૌ” વગેરે પ્રયોગોમાં કયા સૂત્રથી પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે જેનો નિષેધ અહીં કરાય છે ? એ શંકાના અનુસંધાનમાં બૃહદ્વૃત્તિમાં પંક્તિઓ લખી છે કે “અન્તર્વર્તિની” વિભક્તિનાં સ્થાનીવદ્ભાવથી પદપણાંની પ્રાપ્તિ થતી હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ કરાય છે. સ્થાનીવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ “સ્થાનીવાઽવર્ણવિદ્યૌ” (૭/૪/૧૦૯) સૂત્રથી થાય છે. એ સ્થાનીવદ્ભાવનો પ્રતિષેધ “લુપિ અચ્ચૃત્-લ્ - એનત્” (૭/૪/૧૧૨) સૂત્રથી થાય છે. તે સૂત્ર પ્રમાણે નામને લાગેલા પ્રત્યયનો લોપ થતા કે લુક્ થતાં લોપાયેલાં પ્રત્યયને માનીને જે કાર્ય લુક્ની પૂર્વમાં થવાનું હોય, તે કાર્ય ન થાય. આ પ્રમાણે સ્થાનીવદ્ભાવનો પ્રતિષેધ પૂર્વ કાર્ય પ્રત્યે જ છે. પરંતુ સમુદાયકાર્ય પ્રત્યે નથી. આથી ૭-૪-૧૦૯ સૂત્રથી સ્થાનીવદ્ભાવ થવાથી “પરમદિવૌ” પ્રયોગમાં પદપણાંની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- “દિવ્” શબ્દમાં સ્થાનીવદ્ભાવથી ભલે પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય, પરંતુ “સિત્” પ્રત્યય પર છતાં જ કોઈપણ નામ પદસંજ્ઞાવાળું થશે. એવા નિયમથી “સૌશ્રુતમ્” વગેરે પ્રયોગોની જેમ અહીં પણ સ્યાદિ પ્રત્યય પર છતાં પદપણાંનો પ્રતિષેધ થઈ જ જશે. માટે “વૃત્યન્તોઽસષે” દ્વારા તેમાં પદસંજ્ઞાનાં નિષેધની આવશ્યકતા નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આ શંકાનાં અનુસંધાનમાં જ બૃહદ્વૃત્તિ ટીકામાં “આચાર્ય ભગવંતે” પંક્તિઓ લખી છે કે “ન ચ સિત્યેવેતિ નિયમેન તન્નિવર્તયિતું શક્યમ્.. તદવયવસ્યેતિ ।” જેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. “સિત્” પ્રત્યય પર છતાં જ એ પ્રમાણે નિયમથી અહીં અંતભાગમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ કરવા સમર્થ થવાતું નથી. કારણ કે ૭-૪-૧૧૫ પરિભાષાથી જે સમુદાયથી પ્રત્યયનું વિધાન કરાય છે તે સમુદાયનું જ પદપણું નિયમથી દૂર કરાય છે. પરંતુ સમુદાયનાં અવયવનું પદપણું નિયમથી દૂર કરાતું નથી. સૂત્ર (૭/૪/૧૧૫)ની પરિભાષાથી પ્રત્યય પ્રકૃતિથી થાય છે. આથી “પરમદિવૌ” વગેરે પ્રયોગોમાં “ઔ” વગેરે પ્રત્યય “પરમદિવ્” આદિ સમુદાયને થાય છે, પરંતુ સમુદાયના અવયવ “દિવ્”થી નથી થતો. આમ, “ઔ” પ્રત્યય સમુદાયનું પદપણું નિવારી શકશે, પરંતુ “દિવ્”નું પદપણું નિવારી શકશે નહીં. માટે “દિવ્”માં તો અંતર્વર્તિની વિભક્તિની અપેક્ષાએ પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ છે જ, જેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. માટે આ સૂત્રની આવશ્યકતા છે જ.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

વૃત્યન્ત ઇત્યાદિ-વર્તનં વૃત્તિઃ ક્તિઃ, વર્તનવ્યાપારવતીત્યર્થઃ, વર્તનં તુ અવયવાર્થપેક્ષયા પરસ્ય સમુદાયાર્થસ્ય પ્રતિપાદનમ્; યદ્વા ‘વર્તિષીઘ્ર-પરાર્થમભિધેયાદ્’ ઇત્યાશાસ્યમાનાવૃત્તિઃ, કર્તરિ તિક્; યદ્વા વર્તન્તે સ્વાર્થપરિત્યાગેન પદાન્યત્રેતિ આધારે ક્તૌ વૃત્તિઃ પદસમુદાયાર્થરૂપઃ। સા ત્રેધા-સમાસ-વૃત્તિઃ ૧ તદ્ધિતાન્તવૃત્તિઃ ૨ નામધાતુવૃત્તિશ્ચેતિ; ‘રાજપુરુષઃ, ઔપગવઃ, પુત્રકામ્યતિ’ ઇત્યાદિ।

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

“વૃ” ધાતુને ભાવમાં “ક્તિ” પ્રત્યય લાગતાં “વૃત્તિ” શબ્દ બને છે, જેનો અર્થ “વ્યાપારવાળી” એ પ્રમાણે સમજવો. હવે વ્યાપાર કયો લેવો ? એનાં અનુસંધાનમાં કહે છે કે, “અવયવ અર્થની અપેક્ષાથી બીજાં એવાં સમુદાય અર્થનું પ્રતિપાદન કરવું” તે સ્વરૂપ વ્યાપારવાળી વૃત્તિ છે.

“વૃ” ધાતુને કર્તામાં “તિક્” પ્રત્યય લાગીને પણ “વૃત્તિ” શબ્દ બને છે. એક અર્થથી પર અર્થને જે પસંદ કરે છે એ પ્રમાણે ઈચ્છા કરાતી એવી વૃત્તિ છે. ટૂંકમાં વૃત્તિનો કર્તા અર્થ આ પ્રમાણે થશે. એક અર્થથી અન્ય અર્થનું કથન કરનાર હોય તે “વૃત્તિ” છે.

અથવા પોતાનાં અર્થનો ત્યાગ કરવા દ્વારા પદો જેમાં વર્તે છે એ પ્રમાણે “આધાર” અર્થમાં “વૃ” ધાતુને “ક્તિ” પ્રત્યય લાગતાં “વૃત્તિ” શબ્દ બને છે. પદસમુદાય વગેરે સ્વરૂપ “વૃત્તિ” છે. આ વૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની છે : (૧) સમાસવૃત્તિ. જે “રાજપુરુષઃ” સ્વરૂપ સમાસમાં જોવા મળે છે. (૨) તદ્વિતપ્રત્યયાન્તવૃત્તિ. જેનું ઉદાહરણ “ઔપગવઃ” છે. (૩) નામધાતુવૃત્તિ. જેનું ઉદાહરણ “પુત્ર-કામ્યતિ” વગેરે પ્રયોગો છે.

(ન્યા૦સ૦) પરાર્થીભિધાનમિતિ-અવયવવાર્થપેક્ષયા પરોઽર્થઃ સમુદાયાર્થઃ, યદ્વા અવયવ-પદાપેક્ષયા પરોઽર્થઃ સમુદાયાર્થઃ, યદ્વા અવયવપદાપેક્ષયા સમુદાયઃ પરમદિવ્લક્ષણઃ પરસ્તસ્યાર્થઃ તસ્યાભિધાનમ્ । અનેકાર્થત્વાત્ પરાર્થીભિધાનેઽપિ વૃત્તિશબ્દઃ ।

અનુવાદ :- હવે, “પરાર્થ-અભિધાન”નાં અનેક અર્થો બતાવે છે : અનેક અર્થપણાંથી પરાર્થીભિધાનમાં પણ વૃત્તિ શબ્દ છે. અવયવ અર્થની અપેક્ષાએ સમુદાય સ્વરૂપ બીજો અર્થ એ “પરાર્થીભિધાન” છે. અથવા તો અવયવ સ્વરૂપ પદોની અપેક્ષાએ બીજો એવો જે સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ છે તે પણ “પરાર્થીભિધાન” છે. અથવા તો અવયવપદની અપેક્ષાએ “પરમદિવ્” સ્વરૂપ જે સમુદાય છે અને એ સમુદાય સ્વરૂપ જે પદ છે તે પર છે તેનો અર્થ એ પરાર્થનું કથન કરવું. એ પ્રમાણે પણ “પરાર્થીભિધાન”નો અર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે અનેક અર્થપણાંથી “પરાર્થીભિધાન”માં પણ “વૃત્તિ” શબ્દ રહેલો છે.

(ન્યા૦સ૦) અવસાનમિતિ-અવસીયતેઽસ્મિન્ ઇત્યવસાનમ્ । લીઢ ઇતિ લિહૌ, ક્વિપ્, શુનો લિહૌ શ્વલિહૌ “ષષ્ઠ્યયત્નાચ્છેષે” [૩.૧.૭૬.] ઇતિ સમાસઃ, ઇતિ કર્તવ્યમ્, ન તુ શ્વાનં લીઢ ઇતિ, યતસ્તસ્મિન્ કૃતે ઋગતિકારક૦ ઇતિ ક્વિબન્તેન લિહ્ ઇત્યનેન સમાસે સતિ લિહ્ ઇત્યસ્યાવિભક્ત્યન્તત્વેન પદત્વપ્રાપ્તિરેવ નાસ્તીતિ ।

અનુવાદ :- “જેમાં સમાપ્ત કરાય છે” એ પ્રમાણે “અવસાન” શબ્દ બને છે. હવે “લિહ્”

ધાતુને “ક્વિપ્” પ્રત્યય લાવવાથી “લિહ” શબ્દ બને છે. પછી કૂતરાનું ચાટવું (બે વાર) એ પ્રમાણે “ષષ્ઠી-અયત્નાચ્છેષે” (૩/૧/૭૬) સૂત્રથી “શ્વલિહૌ” સમાસ કરવા યોગ્ય છે. પરંતુ “શ્વાનં લીઢઃ” એ પ્રમાણે ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ કરવા યોગ્ય નથી. જો ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ કરવામાં આવશે તો “ગતિકારક...” એ પ્રમાણે ન્યાયથી ક્વિબન્ત એવા “લિહ” સાથે સમાસ થશે અને “લિહ”માં “ગતિકારક...” ન્યાયથી અવિભક્તિ અંતપણાંથી પદત્વની પ્રાપ્તિ આવતી નથી. એ સંજોગોમાં આ સૂત્રનું કાર્ય નિરર્થક થઈ પડે છે. તેથી ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસને બદલે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ કરવો જોઈએ.

(ન્યા૦સ૦) લુગાદીનીતિ-આદિશબ્દાદ્ ઢત્વે સત્યસ્યૈવ ડત્વમ્, ધત્વે સતિ “ગડદબાદેઃ૦” [૨.૧.૭૭.] ઇતિ દસ્ય ધત્વમ્, કત્વે સતિ ગત્વમ્, લુગભાવે “હ્રસ્વાન્ડ્ઞનો દ્વે” [૧.૩.૨૭.] ઇતિ દ્વિત્વં ચ ન ભવતિ । રાજવાગિતિ-અત્રાન્તગ્રહણાત્ પૂર્વસ્ય પદત્વે સતિ નલોપઃ, તથાઽવયવાન્ શ્રિતપદત્વપ્રતિષેધેઽપિ સમુદાયવિભક્ત્યાશ્રિતં પદત્વમસ્તીતિ કત્વં બભૂવેતિ ।

અનુવાદ :- “લુઙ્” શબ્દ પછી જે “આદિ” શબ્દ લખ્યો છે ત્યાં “આદિ”થી કયા કયા કાર્યોનો નિષેધ થાય છે તે જણાવે છે. “લિહ” શબ્દમાં “હ”નો “ઢ” થયા પછી “ઢ”નું “ઙ્”પણું પણ પ્રાપ્ત નહીં થાય. “ગોદુહ” શબ્દમાં “હ”નો “ઘ” થયાં પછી “ગડદબાદેઃ ...” (૨/૧/૭૭) સૂત્રથી આદિનાં “ઢ”નો “ઘ” થવાનો હોતો તે પણ હવે નહીં થાય. તથા “પરમવાચૌ” શબ્દમાં “ચ”નો “ક્” થયો હોત તો “ક્”નો “ગ્”પણ થાત. તે “ગ્” પણ હવે થશે નહીં. “બહુદણ્ડિનૌ” શબ્દમાં જો “ન્”નો લુગ્ ન થયો હોત તો “હ્રસ્વાન્ડ્ઞનો દ્વે” (૧/૩/૨૭) સૂત્રથી “ન્”નું દ્વિત્વ થયું હોત જે હવે થશે નહીં. આ પ્રમાણે “આદિ” શબ્દથી “ડપણું”, “ઘપણું”, “ગપણું” તથા “ન્”નું દ્વિત્વ વગેરે કાર્યો પણ થશે નહીં. હવે “રાજવાક્” પ્રયોગમાં વૃત્તિનાં અંતભાગમાં પદસંજ્ઞાનો નિષેધ થયો હોવાથી પૂર્વભાગમાં તો પદપણું પ્રાપ્ત થાય જ છે. માટે, “ન્”નો લોપ થાય છે. તથા અવયવ આશ્રિત “રાજવાક્” શબ્દમાં વૃત્તિનાં અંતભાગમાં પદપણાંનો નિષેધ થાય છે, તો પણ સમુદાયની વિભક્તિને (સિ) આશ્રિત એવું પદપણું તો થાય જ છે. માટે પદને અંતે “ચ”નો “ક્” થયો છે.

(ન્યા૦સ૦) વાક્-ત્વક્-સ્તુચ ઇતિ-અત્ર વાક્શબ્દાપેક્ષયા ત્વક્શબ્દો વૃત્યન્ત ઇતિ પરસ્યાઽઽશયઃ ।

અનુવાદ :- અહીં “વાક્” શબ્દની અપેક્ષાએ “ત્વક્” શબ્દ વૃત્તિનો અંતભાગ છે એવો અન્યનો આશય છે. માટે અન્યો “ત્વક્”માં પણ પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિનો નિષેધ બતાવવા માંગે છે, જેનો ગ્રંથકાર નિષેધ કરે છે.

ત્વક્-ત્વચમિતિ-અત્ર સમાસાન્તે કૃતે વૃત્તિરકારાન્તા ભવતિ; ન ચ તત્ર ત્વગિતિ વૃત્ત્યન્તઃ, તતઃ “વૃત્ત્યન્તોઽસષે” [૧.૧.૨૫.] ઇતિ પદત્વપ્રતિષેધસ્ત્વચો ન પ્રાપ્નોતિ । સમાધત્તે-ઉચ્ચત ઇત્યાદિના । અયમર્થઃ-સમાસાત્ સમાસાન્તો વિધીયમાનસ્તસ્યૈવાન્તત્વં વ્યાહન્તિ, ન તુ તદવયવસ્ય ત્વચઃ, તસ્ય સમાસાવયવત્વાત્, નહિ સમુદાયાવયવોઽવયવસ્યાવયવો ભવતિ । યદ્વેત્થં વ્યાખ્યા-સમાસશબ્દેન સમાસાવયવોઽભિધીયતે, તતઃ સમાસાવયવાત્ ત્વચઃ સમાસાન્તો વિધીયત ઇતિ ભવત્ત્વવૃત્ત્યન્તત્વં ત્વચસ્તથાપિ સિત્યેવેતિ નિયમેન પદત્વં નિવર્ત્યત ઇતિ ભાવઃ । અથવા સમાસાત્ પરઃ સમાસાન્તો વિધીયતે, તતઃ સ્યાદેઃ પૂર્વસ્ત્વચ એવ પરો ભવતિ, ઇતિ અસ્તુ અવૃત્ત્યન્તત્વં ત્વચઃ, તત્ર ચ પદત્વપ્રાપ્તિરેવ નાસ્તીતિ કત્વાભાવ ઇતિ । સમાસશબ્દસ્તુ લક્ષ્યવશાત્ ક્વચિત્ સમાસાવયવં ક્વચિત્ સમાસં ચાઽઽહેતિ । દધિસેગિતિ-સિચ્છતીતિ વિચ્ (સેકૃ) તતો દધ્નઃ સેગિત્યેવ કાર્યમ્, દધિ સિચ્છતીતિ તુ ન, યતઃ ‘સોપપદાત્ સિચો વિજ્ નેષ્યતે’ ઇતિ ન્યાસઃ ॥૨૫॥

અનુવાદ :- ઉપરોક્ત તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ શબ્દમહાર્ણવન્યાસમાં આવી ગયેલ છે.

• ॥ પञ्चविंशतितमम् सूत्रम् समाप्तम् ॥

સૂત્રમ્ - સવિશેષણમાખ્યાતં વાક્યમ્ । ૧ । ૧ । ૨૬ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

ત્યાદ્યન્તં પદમાખ્યાતમ્ । સાક્ષાત્ પારમ્પર્યેણ વા યાન્યાખ્યાતવિશેષણાનિ તૈઃ પ્રયુજ્યમાનૈરપ્રયુજ્યમાનૈર્વા સહિતં પ્રયુજ્યમાનમપ્રયુજ્યમાનં વાઽઽખ્યાતં વાક્યસંજ્ઞં ભવતિ ।

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

“તિ” વગેરે અંતવાળું પદ આખ્યાત કહેવાય છે. સાક્ષાત્ અથવા તો પરંપરાથી જે આખ્યાતનાં વિશેષણો છે. તે વિશેષણો સહિત અથવા તો અધ્યાહાર (અપ્રયોગ કરાયેલાં) એવા વિશેષણો સહિત એવું આખ્યાત, વાક્ય સંજ્ઞાવાળું થાય છે. આ આખ્યાત પણ પ્રયોગમાં આવેલું હોય અથવા તો પ્રયોગમાં ન આવેલું હોઈ શકે છે.

(ત૦પ્ર૦) ધર્મો વો રક્ષતુ । ધર્મો નો રક્ષતુ । સાધુ વો રક્ષતુ । સાધુ નો રક્ષતુ ।
 ઉચ્ચૈર્વો વદતિ । ઉચ્ચૈર્નો વદતિ । ભોક્તું ત્વા યાચતે । ભોક્તું મા યાચતે । શાલીનાં
 તે ઓદનં દદાતિ । શાલીનાં મે ઓદનં દદાતિ ।

અનુવાદ :- ધર્મ તમને રક્ષો. ધર્મ અમારી રક્ષા કરો. સાધુ તમારું રક્ષણ કરો. સાધુ અમને
 રક્ષો. તે મોટા અવાજથી તમને બોલે છે. તે મોટા અવાજથી અમને બોલે છે. તે ખાવા માટે
 તારી પાસે માંગે છે. તે ખાવા માટે મારી પાસે માંગે છે. તે શાલિ પ્રકારનાં ભાતને તમને આપે
 છે. તે શાલિ પ્રકારનાં ભાતને અમને આપે છે.

ઉપરનાં તમામ પ્રયોગોમાં આખ્યાતનો પ્રયોગ પણ થયેલ છે. તથા વિશેષણનો પ્રયોગ પણ
 થયેલ છે.

(ત૦પ્ર૦) અપ્રયુજ્યમાનવિશેષણમ્-લુનીહિર, પૃથુકાંશ્ચ ખાદ । પુનીહિર,
 સક્તુંશ્ચ પિબ । અપ્રયુજ્યમાનમાખ્યાતમ્-શીલં તે સ્વમ્ । શીલં મે સ્વમ્ । અર્થાત્
 પ્રકરણાદ્ વાઽઽખ્યાતાદેર્ગતાવપ્રયોગઃ ।

અનુવાદ :- વિશેષણનો (કારકોનો) પ્રયોગ જ્યાં નથી થતો તેવાં પ્રયોગો બતાવે છે.
 “ક્યારામાંથી ઘઉંને લણ અને પોંઆને તું ખા.” આ પ્રયોગોમાં ઘઉં, ક્યારો, તું વગેરે કારકોનો
 પ્રયોગ થતો નથી. “તું જીવનને પવિત્ર કર” અને “તું સક્તુને (જવની રાબને) પી.” અહીં
 પણ કારક સ્વરૂપ વિશેષણોનો પ્રયોગ થયો નથી.

આખ્યાતનો પ્રયોગ ન થયો હોય એવા પ્રયોગો બતાવે છે. શીલ તારું ધન છે. શીલ મારું
 ધન છે. અહીં “અસ્તિ” સ્વરૂપ આખ્યાત અધ્યાહાર છે અર્થાત્ પ્રયોગ કરાયેલ નથી. અર્થથી
 અથવા તો પ્રકરણથી આખ્યાત વગેરેની પ્રાપ્તિ થઈ જતી હોવાથી પ્રયોગોમાં આખ્યાત વગેરેનો
 પ્રયોગ કરાયો નથી.

(ત૦પ્ર૦) લોકાદેવ વાક્યસિદ્ધૌ સાકાઙ્ક્ષત્વેઽપ્યાખ્યાતભેદે વાક્યભેદાર્થ
 વચનમ્, આખ્યાતમિત્યત્રૈકત્વસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ । તેન ઓદનં પચ, તવ ભવિષ્યતિ,
 મમ ભવિષ્યતિ; પચ, તવ ભવિષ્યતિ, મમ ભવિષ્યતિ; ઓદનમ્, તવ ભવિષ્યતિ, મમ
 ભવિષ્યતીત્યાદૌ શ્રૂયમાણે ગમ્યમાને વાઽઽખ્યાતાન્તરે ભિન્નવાક્યત્વાદ્ વસ્-નસાદયો
 ન ભવન્તિ । લૌકિકે હિ વાક્યેઽઙ્ગીક્રિયમાણે આખ્યાતભેદેઽપ્યેકવાક્યત્વાદ્ વસ્-
 નસાદયઃ પ્રસજ્યેરન્નિતિ ।

અનુવાદ :- લોકથી જ (શિષ્ટપુરુષોથી જ) વાક્યની સિદ્ધિ થયે છે તે ફરીથી આ વ્યાકરણમાં

વાક્યસંજ્ઞાનું પ્રયોજન શું છે ? એનાં અનુસંધાનમાં “આચાર્ય ભગવંત” જણાવે છે કે જ્યારે જ્યારે આકાંક્ષા હોય ત્યારે આખ્યાતનાં ભેદથી વાક્યનો પણ ભેદ થાય છે. એવું જણાવવા માટે વાક્યસંજ્ઞાનું આ સૂત્ર છે. સૂત્રમાં “આખ્યાતમ્” એ પ્રમાણે એકવચનનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેનાથી જણાય છે કે, દરેક આખ્યાત સાથે વાક્યસંજ્ઞા ભિન્ન ભિન્ન થશે. આ પ્રમાણે આખ્યાત પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વાક્ય થવાથી નીચેનાં પ્રયોગમાં “વસ્-નસ્” વગેરે આદેશો થતાં નથી. જેમ કે “ઔદનં પચ” તું ભાતને રાંધ. પછી “તવ ભવિષ્યતિ ।” તારું તે થશે. આ ભિન્ન વાક્ય થવાને કારણે “પચ” સ્વરૂપ પદથી પર રહેલાં “તવ”નો “તે” આદેશ થતો નથી. જો ભિન્ન ભિન્ન આખ્યાતો હોતે છતે પણ એક જ વાક્ય ગણાત તો “પચ” સ્વરૂપ પદથી પર “તવ”નો “તે” આદેશ થાત.

એ જ પ્રમાણે “મમ ભવિષ્યતિ ।” “તે મારું થશે. તું રાંધ. તે તારું થશે, તે મારું થશે, (તું રાંધ) ભાતને. તે તારું થશે, તે મારું થશે” વગેરે પ્રયોગોમાં અન્ય આખ્યાત સંભળાતું હોય અથવા તો અધ્યાહારથી હોય તો પણ ભિન્ન વાક્યપણું થાય છે અને ભિન્ન વાક્યપણું થવાથી “વસ્-નસ્” વગેરે આદેશો થતા નથી. “વસ્-નસ્” વગેરે આદેશો પદથી પર “યુષ્મદ્” અને “અસ્મદ્”નાં રૂપો એકવાક્યમાં હોય તો જ થઈ શકે છે. અહીં તો ભિન્ન ભિન્ન આખ્યાત પ્રમાણે વાક્યો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. માટે “વસ્-નસ્” વગેરે આદેશો થતાં નથી. જો લોક સંબંધી વાક્યસંજ્ઞા જ સ્વીકારી હોત તો આખ્યાતનો ભેદ હોત તો પણ એક જ વાક્યસંજ્ઞા થાત અને તેમ થતાં “વસ્-નસ્” વગેરે આદેશોનો પ્રસંગ આવત.

(ત૦પ્ર૦) કુરુ કુરુ નઃ કટમિત્યાદૌ તુ કૃતે દ્વિર્વચનેઽર્થાભેદાદેકમેવાખ્યાત-મિત્યેકવાક્યત્વાદ્ વસ્-નસાદયો ભવન્તિ । વાક્યપ્રદેશાઃ-“પદાદ્ યુગ્વિભક્ત્યૈક-વાક્યે વસ્-નસૌ બહુત્વે” [૨.૧.૨૧.] इत्यादयः ॥૨૬॥

અનુવાદ :- “તુ અમારી કટને કર.” અહીં આખ્યાતનો પ્રયોગ બે વાર થયો છે. છતાં પણ અર્થનો અભેદ હોવાથી એક જ આખ્યાત છે. માટે એક આખ્યાતની અપેક્ષાએ એક જ વાક્યપણું થવાથી એક વાક્યમાં પદથી પર વસ્-નસ્ વગેરે આદેશો થાય છે. વાક્યસંજ્ઞાનાં ઉદાહરણ સ્થળો “પદાદ્ યુગ્વિભક્ત્યૈકવાક્યે વસ્-નસૌ બહુત્વે” (૨/૧/૨૧) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

સવિશેષણેત્યાદિ-“શિષ્લુંપ્ વિશેષણે” इत्यस्माद् विपूर्वाद् विशिष्यतेऽन्यतो व्यवच्छिद्यते विशेष्यं येन “करणाधारे” [૫.૩.૧૨૯.] इत्यनटि विशेषणम्, सह विशेषणेन वर्तते “सहस्य सोऽन्यार्थे” [૩.૨.૧૪૩.] इति सादेशे सविशेषणम् ।

:- શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

“શિશ્લુપ્ વિશેષણે” શિષ્ ધાતુ પાંચમા ગણનો વિશેષણ અર્થમાં છે. જેનાથી વિશેષ્ય અન્યથી વ્યવચ્છેદ (ભિન્ન) કરાય છે એ અર્થમાં “વિ” ઉપસર્ગપૂર્વક “શિષ્” ધાતુને ‘કરણધારે’ (પ/૩/૧૨૯) સૂત્રથી ‘અનટ્’ પ્રત્યય થતાં ‘વિશેષણમ્’ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે ‘વિશેષણની સાથે વર્તે છે.’ એ પ્રમાણે સહાર્થ બહુવ્રીહિ સમાસ થતાં ‘સહ’નો ‘સ’ આદેશ “સહસ્ય સોડન્યાર્થે” (૩/૨/૧૪૩) સૂત્રથી થઈને ‘સવિશેષણમ્’ સ્વરૂપ સામાસિક શબ્દ બને છે, જેનો અર્થ વિશેષણ સહિત થશે. સંપૂર્ણ અર્થ આ પ્રમાણે થશે. વિશેષણ સહિત એવું આખ્યાત વાક્યસંજ્ઞાવાળું થાય છે.

(શ૦ન્યા૦) આખ્યાયતે સાધ્યાર્થાભિધાયિતયા કથ્યતે સ્મેતિ કે આખ્યાતં ક્રિયાપ્રધાનમ્, તત્ત્વ ત્યાદ્યન્તમિતિ । ક્રિયોપલક્ષણં ચૈતત્, તેન ‘દેવદત્તેન શયિતવ્યમ્’ इत्याद्यपि वाक्यं भवति, तत्र साधनव्यापारस्य क्रियार्थतया प्रतीतेः, ‘कारकः’ इत्यादौ च शब्दशक्तिमाहात्म्यात् साधनव्यापारस्य प्राधान्यं क्रियायास्तदुपलक्षणत्वेन व्यापाराद्; अयमेव कृदाख्यातयोर्भेद इत्याह-
त्याद्यन्तं पदमित्यादि ।

અનુવાદ :- હવે ‘આખ્યાત’ પદનો અર્થ જણાવે છે : સાધ્યઅર્થને કહેવાવાળાપણાંથી જે કહેવાય છે એ અર્થમાં ‘આ + ણ્યા’ ધાતુને ભાવમાં ‘ક્ત’ લાગવાથી ‘આખ્યાતમ્’ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં સાધ્ય અર્થથી ક્રિયા આવશે. જાતિ અને ગુણ સિદ્ધ જ હોય છે. ‘શુક્લા ગૌઃ ચલતિ’ પ્રયોગમાં ‘શુક્લ’ ગુણ તો ગાયમાં પહેલેથી જ હતો. ‘ગૌ’ જાતિ પણ પહેલેથી જ સિદ્ધ હતી. પરંતુ ચાલવાની ક્રિયા અત્યારે ‘ગૌ’ માટે સાધ્ય છે. આથી ચાલવાની ક્રિયા સ્વરૂપ પદાર્થ એ સાધ્યાર્થ છે. જ્યારે ગૌ જાતિ અને શુક્લ ગુણ એ સિદ્ધાર્થ છે. અહીં સાધ્યાર્થનું કથન ‘ચલતિ’ ક્રિયાપદ કરે છે. આથી ‘ચલતિ’ એ આખ્યાત કહેવાય છે. જાતિરૂપ ધર્મ પદાર્થની સત્તાને બતાવે છે. તથા ગુણરૂપ ધર્મ સમાન એવા વિદ્યમાન પદાર્થોથી વ્યાવૃત્તિ કરાવનારો પદાર્થમાં જ સત્તા સ્વરૂપે રહેલો હોય છે. ગૌ એ પદાર્થની સત્તાને બતાવનારો જાતિરૂપ ધર્મ છે. જ્યારે પ્રાપ્ત થયેલી સત્તાવાળી એવી ગૌજાતિને સમાન એવી અન્ય ગૌજાતિને ભિન્ન કરનાર ‘શુક્લ’ ગુણ છે. આ પ્રમાણે આ બંને સિદ્ધાર્થ કહેવાશે.

આખ્યાત હંમેશાં ભાવપ્રધાન હોય છે. ભાવપ્રધાન એટલે ક્રિયાપ્રધાન. જેના દ્વારા હોવું થાય છે તે ક્રિયા છે. જેમ કે ચાલવા દ્વારા, દોડવા દ્વારા જે થવું તે ક્રિયા છે. ક્રિયાનાં ઉપલક્ષણથી સિદ્ધ ક્રિયાને પણ ક્રિયા કહેવાશે. જે કૃત્ પ્રત્યયોથી ઉક્ત થાય છે તે જાણે કે સિદ્ધ ક્રિયા જેવી જ જણાય છે. દા.ત. દેવદત્તવડે સૂવા યોગ્ય છે. અહીં સૂવાની ક્રિયા જાણે કે સિદ્ધ પદાર્થ સ્વરૂપ

બની ગઈ છે. માટે જ એને સ્યાદિ વિભક્તિનાં પ્રત્યયો લાગે છે. આમ તો એ સત્ત્વ સ્વરૂપ નથી, છતાં પણ સત્ત્વ સ્વરૂપ હોય એવું પ્રતીત થાય છે. આ સિદ્ધ ક્રિયા પણ જાણે કે સાધ્ય ક્રિયા છે. આથી સિદ્ધ ક્રિયાની પ્રધાનતાવાળું પણ વાક્ય કહેવાય છે. ક્રિયા જ્યારે સ્યાદિ વિભક્તિનાં પ્રત્યયોને યોગ્ય થઈ જાય છે ત્યારે એ નામ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે આ સિદ્ધ ક્રિયા જાણે કે સત્ત્વ સ્વરૂપ બની ગઈ છે. માટે જ નામસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે. આમ થવાથી ત્યાગઃ, ત્યાગૌ વગેરે રૂપો ચાલે છે, પરંતુ છે તો ક્રિયા જ. આ સિદ્ધ ક્રિયા એ પોતાનાં સ્વરૂપથી સંપૂર્ણ ક્રિયા નથી. માટે જ એને ક્રિયાનું ઉપલક્ષણ કહ્યું છે. હવે સાધનનો અર્થ કારક થશે. સિદ્ધ ક્રિયામાં કારકનો વ્યાપાર ક્રિયાનાં અર્થ તરીકે જણાય છે. માટે સિદ્ધ ક્રિયા સ્વરૂપ આખ્યાત જો વિશેષણ સહિત હોય તો પણ વાક્ય કહેવાય છે.

હવે કૃત્ અને આખ્યાતમાં ભેદ શું છે એ બતાવે છે. કારકઃ, પાચકઃ વગેરે પ્રયોગોમાં કરનારો, રાંધનારો વગેરે સત્ત્વ સ્વરૂપ પદાર્થ પણ છે. તથા કરવું, રાંધવું સ્વરૂપ ક્રિયા પણ છે. અહીં કોની પ્રધાનતા માનવી ? ક્રિયાની કે કારકની ? આ જિજ્ઞાસાનાં અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી લખે છે કે શબ્દશક્તિનાં માહાત્મ્યથી કારકઃ વગેરે પ્રયોગોમાં કારકનાં વ્યાપારની જ પ્રધાનતા છે. ક્રિયા માત્ર તે તે કર્તાનાં ઉપલક્ષણથી વ્યાપારવાળી થાય છે. આમ, આખ્યાતમાં માત્ર ક્રિયાની જ પ્રધાનતા હોય છે. જ્યારે કૃદન્તમાં કારકની પ્રધાનતા પણ હોઈ શકે છે. મુખ્ય ભેદ આ બંને ક્રિયા વચ્ચે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હોવાથી આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ બૃહદ્વૃત્તિ ટીકામાં લખ્યું છે કે ત્યાદિ અંતવાળું પદ જ આખ્યાત કહેવાય છે.

ઉપર કારક વગેરે પ્રયોગોમાં જે કારકની પ્રધાનતા બતાવી તેમાં મુખ્ય કારણ આ પ્રમાણે છે. કર્તા હાજર થાય છે તો કરવું વગેરે ક્રિયા છે. જો કર્તા જ ન હોય તો કરવું વગેરે ક્રિયા પણ કેવી રીતે હોઈ શકે ? અહીં કર્તાને પરાધીન એવી ક્રિયા જ જણાય છે. સ્વયં ક્રિયા કર્તાને ખેંચી લાવતી નથી. માટે કારકઃ, પાચકઃ વગેરે પ્રયોગોમાં કારકનાં વ્યાપારની જ પ્રધાનતા છે. ક્રિયા એ સાધનનાં ઉપલક્ષણપણાંથી વ્યાપારવાળી થાય છે.

(શ૦ન્યા૦) નનુ સાવ્યયં સકારકં સકારકવિશેષણં સક્રિયાવિશેષણં ચાચ્ચાતં વાક્યમિતિ વક્તવ્યમ્ । સાવ્યયં યથા-ઉચ્ચૈર્ન પઠતીતિ, સકારકમ્-ઓદનં પચતીતિ, સકારકવિશેષણમ્-મૃદુ વિશદમોદનં પચતિ, દેવદત્ત ! ગામખ્યાજ શુક્લાં દળ્ડેનેતિ, સક્રિયાવિશેષણમ્-સુષ્ટુ પચતિ । ન વક્તવ્યમ્-સર્વાણ્યેતાનિ ક્રિયાવિશેષણાનિ, કિચ્ચિદ્ વિશેષણં સાક્ષાદ્ ભવતિ, કિચ્ચિત્ પારમ્પર્યેણ, તદપિ કિચ્ચિત્ પ્રયુજ્યમાનં કિચ્ચિદપ્રયુજ્યમાનમ્, સામાન્યનિર્દેશેન ચ સર્વસ્યાપિ પરિગ્રહ ઇત્યાહ-સાક્ષાદિત્યાદિ-યત્ ક્રિયાયાઃ સાધનસ્ય વા તદતદાત્મનોઽતદ્રૂપાદવ્યવધાનેન વ્યવચ્છેદકં

ક્વચિત્ તત્ સાક્ષાદ્ વિશેષણમ્ । યત્ તદ્વિશેષણસ્ય વિશેષણં તત્ પારમ્પર્યેણ, તદપિ તદ્વિશિષ્ટેન ત્યાગ્યન્તં વિશિષ્યત્તિત્તિ તદ્વિશેષણેઽપિ નિયોગાત્ તસ્ય વિશેષણં ભવત્યેવેતિ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અવ્યય સહિત આખ્યાત, કારક સહિત આખ્યાત, કારક વિશેષણ સહિત આખ્યાત અને ક્રિયાવિશેષણ સહિત આખ્યાત વાક્ય સંજ્ઞાવાળું થાય છે એ પ્રમાણે કહેવા યોગ્ય છે.

અવ્યય સહિત આખ્યાતનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. તે મોટેથી ભણતો નથી. કારક સહિત આખ્યાતનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. તે ભાતને રાંધે છે. અહીં “ઔદન” એ કારક છે અને વિશેષ્ય જે છે તે આખ્યાત પદ “પચતિ” સ્વરૂપ છે. હવે “સકારકવિશેષણમ્ આખ્યાતમ્”નું ઉદાહરણ આપે છે. “મૃદુ વિશદમોદનં પચતિ” તે પોચા એવા સ્વચ્છ ભાતને રાંધે છે. અહીં “મૃદુ” અને “વિશદમ્” બંને ઔદનં સ્વરૂપ કારકના વિશેષણો છે અને “પચતિ” એ આખ્યાત પદ છે. આથી આ કારક વિશેષણ સહિત એવું આખ્યાત પદ કહેવાશે.

કારક વિશેષણ સહિત એવું આખ્યાતનું બીજું ઉદાહરણ આપે છે. હે દેવદત્ત ! તું દંડવડે સફેદ ગાયને હાંકીને લાવ. અહીં ગાય પદ કર્મકારક છે તથા “શુક્લમ્” પદ એ કર્મ કારકનું વિશેષણ છે અને કર્તા કારક તરીકે દેવદત્ત છે. અગાઉના ઉદાહરણમાં પણ કર્મ કારકનું જ વિશેષણ હતું. આ ઉદાહરણ પણ કર્મકારક વિશેષણવાળું જ છે.

હવે, ક્રિયા વિશેષણ સહિત ક્રિયાનું ઉદાહરણ આપે છે તે સારું રાંધે છે. અહીં “પચતિ” સ્વરૂપ ક્રિયાનું “સુષ્ટુ” વિશેષણ છે તથા “પચતિ” એ આખ્યાત પદ છે. આથી આખ્યાતપદનું “સુષ્ટુ” એ વિશેષણ હોવાથી સક્રિયા વિશેષણ સંબંધી આ ઉદાહરણ છે.

આમ, જોવા જઈએ તો ઉપરના બધા ઉદાહરણો ક્રિયાના વિશેષણવાળા જ કહેવાય છે. પરંતુ આવું કહેવું નહીં. કેટલાક ક્રિયાના સાક્ષાત્ વિશેષણો બને છે તથા કેટલાક ક્રિયાના પરંપરાએ વિશેષણો બને છે. ક્રિયાના જે સાક્ષાત્ વિશેષણો હોય અથવા તો પરંપરાએ વિશેષણો (કારક અવ્યય વગેરે બધા જ વિશેષણો કહેવાય છે એવી અપેક્ષાવાળું આ વિશેષણ સ્વરૂપ પદ છે.) હોય એ કેટલાક પ્રયોગ કરાયેલા હોઈ શકે છે અથવા તો કેટલાક પ્રયોગ કરાયેલા ન પણ હોઈ શકે. અહીં સૂત્રમાં વિશેષણ પદનો સામાન્યથી નિર્દેશ હોવાથી સાક્ષાત્ અથવા તો પરંપરા સંબંધી બધા જ વિશેષણો ગ્રહણ કરી શકાશે.

“તદ્” સ્વરૂપ ક્રિયા અથવા તો સાધનનું તથા “અતદ્” સ્વરૂપ ક્રિયા અથવા સાધનનું અવ્યવધાનથી જે વ્યવચ્છેદક (ભેદક) હોય તે સાક્ષાત્ વિશેષણ કહેવાય છે. અહીં ક્રિયા અથવા સાધનનું જે કોઈ સ્વરૂપ હોય તે “અતદ્” રૂપથી વ્યાવર્તિત થાય છે. જે આવા સ્વરૂપવાળું હોય

તે સાક્ષાત્ વિશેષણ કહેવાય છે તથા વિશેષણનું જે વિશેષણ હોય તે પરંપરાથી વિશેષણ છે. આ જ વસ્તુને આપણે ઉદાહરણથી સમજીએ “રક્તો ઘટો અસ્તિ” અહીં “અસ્તિ” ક્રિયા છે અને એ “અસ્તિ” ક્રિયાનું જ તદ્ સ્વરૂપ વિશેષણ ઘટઃ છે તથા એ જ ઘટઃનું રક્તઃ એ તદ્ સ્વરૂપ વિશેષણ છે. હવે તદ્ સ્વરૂપ સાધન એ ઘટઃ છે એને અવ્યવધાનથી પૃથક્ કરનાર “રક્તઃ” એ વિશેષણ છે. “રક્તઃ” વિશેષણ એ ઘટને “અતદ્” રૂપથી વ્યાવર્તિત કરે છે અર્થાત્ રક્તઃ એ રક્તઃથી ભિન્ન નીલઃ, પીતઃ વગેરે તમામ ઘટોથી આ ઘટને વ્યાવર્તિત કરે છે. તે જ પ્રમાણે ઘટો અસ્તિ અહીં અસ્તિ ક્રિયા એ ઘટની તદ્ સ્વરૂપ ક્રિયા કહેવાય છે. આ અસ્તિ ક્રિયાનું વ્યાવર્તક નાસ્તિ ક્રિયા છે, જે અતદ્ સ્વરૂપથી છે. આથી પટો નાસ્તિમાં જે પટ છે તે ઘટો અસ્તિ સ્વરૂપ ક્રિયાનું વ્યાવર્તક બનશે. વિશેષણનું વિશેષણ મુખ્ય વિશેષણને વિશેષિત કરશે અને તેનાથી વિશિષ્ટ ત્યાદ્યન્ત પદ થશે. આથી “આખ્યાત”ના વિશેષણમાં પણ નિયમથી વિશેષણપણું થાય છે.

(શ૦ન્યા૦) “ધૃન્ ધારણે” દુર્ગતૌ પતન્તં જન્તુસન્તાનં ધરતિ “અર્તીરિસ્તુ-સુ-હુ૦” [ઉણા૦ ૩૩૮.] इति मे धर्मः, “રક્ષ પાલને” પञ्चम्यास्तુવિ શવિ ચ રક્ષતુ, “રાધં સાધંટ્ સંસિદ્ધૌ” “કૃવા-પા-જિ૦” [ઉણા૦ ૧.] इत्युणि साधुः । “વદ વ્યક્તાયાં વાચિ” તિવિ વદતિ । તત્ર ‘ધર્મઃ’ इत्यादि साक्षात् समानाधिकरणं विशेषणम्, कर्तुस्तिवादिप्रत्ययेनाभिधानात् । ‘वो नः’ इति कर्म साक्षाद् व्यधिकरणं विशेषणम्, कर्मणस्तिवादिनाऽनभिधानाद्, इति त्याद्यन्तं वाक्यम्, तत्र पदाद् वस्-नसादिर्भवति, एवमन्यत्रापि । “भुजंप् પાલનાભ્યવહારયોઃ” भोजनाय “क्रियायां क्रियार्थायां तुम्०” [५.३.१३.] इति तुमि उपान्त्यगुणे भोक्तुम्, “डुयाचृग् याञ्चायाम्” वर्तमानायास्तेप्रत्यये शवि च याचते । (शालीनामिति-) “शल गतौ” शलन्ति-आशु वृद्धि गच्छन्ति “कमि-वमि-जमि-घसि-शलि०” [उणा० ६१८.] इति णिदिप्रत्यये शालिः, (ओदनमिति-) “उन्दैप् क्लेदने” उनत्ति खरविशदरूपेण विक्लेदं गच्छति “उन्देर्नलुक् च” [उणा० २७१.] इत्यने नलुकि गुणे च ओदनः, “डुदाङ्क् दाने” तिवि “हवः शिति” [४.१.१२.] इति द्वित्वे ह्रस्वे ददाति । ओदनस्य साक्षाद् विशेषणस्य विशेषणत्वाच्छालीनामिति पारम्पर्येण विशेषणम् । “लूग्श् छेदने”, “पूग्श् पवने” हौ “क्र्यादेः” [३.४.७९.] इति श्नाप्रत्यये “ष्वादेर्ह्रस्वः” [४.२.१०५.] इति ह्रस्वे “एषामीर्व्यञ्जनेऽदः” [४.२.९७.] इतीत्वे वाक्यत्वात् “क्षियाशीः प्रैषे” [७.४.९२.] इति प्लुते च लुनीहि ३, पुनीहि ३ इति । (पृथुकानिति-) “प्रथिष् प्रख्याने” “कञ्चुकांशुकनंशुक०” [उणा० ५७.] इति निपातनात् पृथुक इति, “खाद भक्षणे” हौ शवि “अतः प्रत्ययाल्लुक्” [४.२.८५.] इति हेर्लुकि च खाद । “षचि सेचने” “कृ-सि-कम्यमि-गमि-तनि०” [उणा० ७७३.] इति तुनि “चजः कगम्” [२.१.८६.] इति

કત્વે શસિ ચ સત્કૂન્, “પાં પાને” હૌ “શ્રૌતિ-કૃવુ-ધિવું” [૪.૨.૧૦૮.] इति पिबादेशे च पिब । अत्र केदारदेर्विशेषणस्याप्रयुज्यमानत्वेऽपि ‘लुनीहि’ इत्याद्याख्यातस्य वाक्यत्वात् प्लुतः सिध्यति ।

અનુવાદ :- હવે, દરેક ઉદાહરણોની વ્યુત્પત્તિ બતાવવા દ્વારા ચર્ચા કરે છે. “ધૃન્” ધાતુ “ધારણ કરવું” અર્થમાં “પહેલા” ગણનો છે. “દુર્ગતિમાં પડતી એવી પ્રાણી પરંપરાને જે ધારણ કરે છે.” એ અર્થમાં “અર્તીરિ-સ્તુ-સુ-હુ...” (उणा० ૩૩૮) સૂત્રથી “ધૃ” ધાતુને “મ” પ્રત્યય થતાં “ધર્મ” શબ્દ નિષ્પન્ન (પ્રાપ્ત) થાય છે. “પાલન કરવા” અર્થવાળો “રક્ષ” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. આ “રક્ષ” ધાતુને આજ્ઞાર્થનો “તુવ્” પ્રત્યય થતાં “શવ્” પ્રત્યય આવે છે અને એમ કરવા દ્વારા “રક્ષતુ” પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. “સમ્યગ્ સિદ્ધિ” અર્થવાળો “સાધંદ” ધાતુ પાંચમાં ગણનો છે. જેને “કૃ-વા-પા...” (उणादि० ૧) સૂત્રથી “उण्” પ્રત્યય થતાં “સાધુ” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. “વ્યક્તવાણી” અર્થમાં “વદ્” ધાતુને “તિવ્” પ્રત્યય થતાં “વદતિ” રૂપ થાય છે. ત્યાં “ધર્મ” એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ સમાનાધિકરણ સ્વરૂપ વિશેષણ છે. અર્થાત્ ક્રિયાપદની સાથે (રક્ષતુ) “સાધુ” સ્વરૂપ કારકની પ્રધાનતા છે. અને “તિવ્” વગેરે પ્રત્યયથી એનું અભિધાન (કથન) થાય છે. માટે “ધર્મ” એ સાક્ષાત્ વિશેષણ છે. “વસ્” અને “નસ્” એ કર્મ હોવાથી સાક્ષાત્ એવું વ્યધિકરણ સ્વરૂપ વિશેષણ છે. કર્મ “તિવાદિ” પ્રત્યયવંડે કથન કરાતું નથી. માટે વ્યધિકરણ સ્વરૂપ વિશેષણ છે. એ પ્રમાણે વિશેષણ સહિત એવું “ત્યાદિ” અંતવાળું જે છે તે વાક્ય કહેવાય છે અને ત્યાં પદથી પર એકવાક્યમાં “યુષ્મદ્” અને “અસ્મદ્”નાં “અનુક્રમે” “વસ્-નસ્” વગેરે આદેશો થાય છે. એ પ્રમાણે અન્ય ઉદાહરણોમાં પણ સમજી લેવું.

“ખાવા” અર્થવાળો “ભુજ્” ધાતુ સાતમા ગણનો છે. ખાવા માટે એવા અર્થમાં “ક્રિયાયાં ક્રિયાર્થાયાં તુમ્...” (૫/૩/૧૩) સૂત્રથી “તુમ્” પ્રત્યય થાય છે. “ભુજ્” ધાતુને “તુમ્” પ્રત્યય થતાં અને ઉપાન્ત્યનો ગુણ થતાં “ભોક્તુમ્” પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. “માંગવા” અર્થવાળો “યાચ્” ધાતુને વર્તમાના વિભક્તિનો “તે” પ્રત્યય થતાં “શવ્” પ્રત્યય થઈને “યાચતે” રૂપ થાય છે.

હવે “શાલીનામ્”ની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. “ગતિ” અર્થવાળો “શલ્” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. જલ્દીથી જે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે એવા અર્થમાં “કમિ-વમિ-જમિ...” (उणादि० ૬૧૮) સૂત્રથી “ण્” ઇત્”વાળો “ઈ” પ્રત્યય થતાં “શાલિઃ” શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેનું ષષ્ઠી બહુવચનનું રૂપ “શાલીનામ્” થાય છે.

“ભીનું કરવા” અર્થમાં “ઉન્દ્” ધાતુ સાતમા ગણનો છે. “ખર (કઠણ) એવા સ્વચ્છ સ્વરૂપથી જે પોચાશને પ્રાપ્ત કરે છે” એવા અર્થમાં “ઉન્દ્” ધાતુને “ઉન્દેર્નલુક્ ચ” (उणादि० ૨૭૧) સૂત્રથી “અન” પર છતાં “ન્”નો લોપ અને ગુણ થતાં “ઓદન” શબ્દ બને છે.

“આપવું” અર્થમાં “દા” ધાતુને “તિવ્” પ્રત્યય થતાં “હવઃ શિતિ” (૪/૧/૧૨) સૂત્રથી દ્વિત્વ થતાં તથા ઇસ્વ થતાં “દદાતિ” રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.

સાક્ષાત્ વિશેષણ સ્વરૂપ “ઓદન”નાં વિશેષણપણાંથી “શાલીનામ્” એ પ્રમાણે પરંપરાથી વિશેષણ છે.

હવે, “લુનીહિ” અને “પુનીહિ”ની સાધનિકા બતાવે છે. “લૂ” ધાતુ “કાપવું” અર્થમાં તથા “પૂ” ધાતુ “પવિત્ર કરવું.” અર્થમાં નવમાં ગણનો છે. આ બંને ધાતુને “હૌ ક્ર્યાદેઃ” (૩/૪/૭૮) સૂત્રથી “ન્ના” પ્રત્યય થાય છે. તથા “જ્વાદેર્હસ્વઃ” (૪/૨/૧૦૫) સૂત્રથી ઇસ્વ થાય છે. પછી “ણ્ણામીર્વ્યજ્જનેડદઃ” (૪/૨/૮૭) સૂત્રથી “ઈત્વ” થવાથી “લુનીહિ” અને “પુનીહિ” રૂપ સિદ્ધ થાય છે. આ બંનેની વાક્યસંજ્ઞા થવાથી “ક્ષિયાડ્ઙ્ણીઃ પૌષે” (૭/૪/૮૨) સૂત્રથી પ્લુત થાય છે. આથી, “લુનીહિ” અને “પુનીહિ” પ્રયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

હવે, “પૃથુકાન્” શબ્દની સિદ્ધિ બતાવે છે. “પ્રથ્” ધાતુ “કથન કરવું” અર્થવાળો પહેલા ગણનો છે. “કચ્ચુકાંશુકનંશુક...” (ઉણાં ૫૭) સૂત્રથી નિપાતન થવાથી “પૃથુક” શબ્દ બને છે.

“ખાદ્” ધાતુ “ખાવા” અર્થવાળો પહેલા ગણનો છે. હવે, આજ્ઞાર્થ બીજો પુરુષનો “હિ” પ્રત્યય લાગતાં “શવ્” પ્રત્યય લાગે છે. હવે, “અતઃ પ્રત્યયાલ્લુક્” (૪/૨/૮૫) સૂત્રથી “હિ”નો લુક્ થતાં “ખાદ” રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

હવે, “સક્તૂન્”ની સાધનિકા બતાવે છે. “સિચવું” અર્થવાળો “સચ્” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. આ “સચ્” ધાતુને “કૃસિ-કમ્યમિ...” (ઉણાદિં ૭૭૩) સૂત્રથી “તુન્” પ્રત્યય થતાં તેમજ “વજઃ કગમ્” (૨/૧/૮૬) સૂત્રથી “ચ્”નો “ક્” થતાં “સક્તુ” રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે જેનું દ્વિતીયા બહુવચનનાં “શસ્” પ્રત્યય પર છતાં “સક્તૂન્” રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે.

“પીવા” અર્થવાળા “પા” ધાતુને “હિ” પ્રત્યય થતાં તથા “શ્રૌતિ-કૃવુ-ધિવુ...” (૪/૨/૧૦૮) સૂત્રથી “પિબ્” આદેશ થતાં “પિબ” રૂપ થાય છે. “શવ્” પ્રત્યય પણ લાગે છે.

આ બધા જ વાક્યોમાં “કેદાર” વગેરે વિશેષણનો પ્રયોગ થયો નથી. તો પણ આખ્યાતનું વાક્યપણું થવાથી “લુનીહિ” વગેરેમાં “પ્લુત” પ્રાપ્ત થાય છે.

(શંન્યાં) “શીઙ્ઙ સ્વજ્ઞે” શેરતેડસ્મિન્ ગુણા ઇતિ “શુક-શી-મૂખ્યઃ કિત્” [ઉણાં ૪૬૩.] ઇતિ લે શીલમ્, “અસૂચ્ ક્ષેપણે” અસ્યતિ ક્ષિપતિ દૌર્ગત્યમ્ “પ્રહ્લાડ્ઙ્ઙા-યહ્લાં” [ઉણાં ૫૧૪.] ઇતિ વે અકારલોપે ચ સ્વમ્ । અત્રાસ્તીતિ ક્રિયાપદં ન પ્રયુજ્યતે, (પરં તસ્યાપ્રયુજ્યમાનસ્યાપિ સ્વમિતિ સમાનાધિકરણમ્ ।) નનુ શબ્દપ્રયોગોડર્થપ્રતિપત્યુપાયઃ તસ્યા-પ્રયુજ્યમાનસ્યાપિ વિશેષણવિશેષ્યભાવેડતિપ્રસન્નઃ, અપ્રયુજ્યમાનત્વાવિશેષાત્ સર્વ

સર્વસ્ય વિશેષણં વિશેષ્યં ચ ભવેત્ । કિञ्च-યદ્યપ્રયુજ્યમાનમપિ શબ્દરૂપં વિશેષણં વિશેષ્યં ચાર્થપ્રતિપત્તિસમર્થં સ્યાત્ તદાઽનર્થકઃ સર્વત્ર તત્પ્રયોગઃ; અત આહ-અર્થાદિત્યાદિ । અયમર્થઃ-પરાર્થઃ શબ્દઃ પ્રયુજ્યતે, પેરેણ ચ ય એવાર્થ આકાઙ્ક્ષિતોઽનધિગતશ્ચ સ એવ પ્રતિપાદયિત્રા શબ્દેન પ્રતિપાદ્યઃ, ન ચાર્થપ્રતિપત્તૌ શબ્દ એવ કેવલ ઉપાયઃ, કિન્ત્વર્થપ્રકરણાદિરપિ । યદાહ સ્વોપજાલઙ્કારચૂડામણૌ-“વક્ત્રાદિવૈશિષ્ટ્યાદર્થસ્યાપિ ‘મુખ્યામુખ્યાત્મનો’ વ્યજ્ઞકત્વમ્” (વક્તૃપ્રતિપાદ્યકાકુવાક્યવાચ્યાન્યાસત્તિપ્રસ્તાવદેશકાલ-ચેષ્ટાદિવિશેષવશાદ્ અર્થસ્યાપિ મુખ્યામુખ્યવ્યજ્ઞ્યાત્મનો વ્યજ્ઞકત્વમ્) તથા-

“પ્રસ્તાવાદથવૌચિત્યાદ્ દેશ-કાલવિભાગતઃ ।

શબ્દાચ્ચાર્થાઃ પ્રતીયન્તે ન શબ્દાદેવ કેવલાદ્” ॥૧૬॥ ઇતિ ।

તત્ર યદોપાયાન્તરેણાપિ વિશેષણં વિશેષ્યં વા પ્રતીયતે, તદાઽઽકાઙ્ક્ષાયાઃ પૂર્ણત્વાદર્થસ્ય ચાધિગતત્વાન્ન પ્રયુજ્યતે તદધિધાત્રી શબ્દ ઇત્યપ્રયુજ્યમાનતોપપદ્યતે । દૃશ્યન્તે હિ લૌકિકા વાક્યેષુ વાક્યૈકદેશાન્ પ્રયુજ્ઞાનાઃ, યથા-‘પ્રવિશ’ પિણ્ડીમ્, ઇતિ । અત્ર હરિઃ-પ્રવિશેતિ ક્રિયા, ન ચ નિરધિષ્ઠાના ક્રિયા પ્રવર્તતે, ઇતિ યોગ્યં સાધનમુપાદત્તે, ઇતિ કર્મસાધનમ્; ‘પ્રવિશ ગૃહમ્’ ઇત્યસ્ય યોઽર્થઃ પદદ્વયવાચ્યઃ સ ‘પ્રવિશ’શબ્દેનોચ્યતે, તત્ત્વં સાધનં કેચિદધિધેયત્વેન પ્રતિપત્તારઃ, કેચિદ્ ગમ્યમાનત્વેન, પિણ્ડ્યાં પ્રવેશસ્યાસંભવાદ્ યોગ્યં સાધનમધિધીયતે ગમ્યતે વા । એવં ‘પિણ્ડીમ્’ ઇત્યપિ ‘પિણ્ડી ભક્ષય’ ઇત્યસ્યાર્થસ્ય વાચકઃ, સાધનં ચ નાન્તરેણ ક્રિયામિતિ યોગ્યાં ક્રિયામુપાદત્તે, યથા-દધિઘટાદિષુ પૂર્ણાદયઃ ક્રિયા ઉપાદીયન્તે । અર્થઃ પ્રયોજનમ્, પ્રકરણં પ્રસ્તાવઃ, ગતૌ બોધે સતિ ।

અનુવાદ :- “સૂવું” અર્થવાળો “શી” ધાતુ બીજા ગણનો છે. જેમાં “ગુણો સૂઈ જાય છે” અર્થાત્ “સ્થિર થાય છે.” એ અર્થમાં “શુક-શી-મૂખ્યઃ કિત્” (ઝણાદિં ૪૬૩) સૂત્રથી “લ” પ્રત્યય થતાં “શીલમ્” રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે.

“ફેંકવા” અર્થવાળો “અસ્” ધાતુ ચોથા ગણનો છે. જે “દુર્ગતિમાં ફેંકે છે.” એવા અર્થમાં “પ્રહ્લાઽઽહ્લા...” (ઝણાદિં ૫૧૪) સૂત્રથી “વ” પ્રત્યય થાય છે અને “અકાર”નો લોપ થાય છે તથા “સ્વમ્” રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ પ્રમાણે “શીલમ્ તે સ્વમ્” અને “શીલમ્ મે સ્વમ્” આ બંને પ્રયોગમાં આખ્યાતનો પ્રયોગ થયો નથી. આથી જ “આચાર્ય ભગવંતે” લખ્યું છે કે અહીં “અસ્તિ” એ પ્રમાણે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ થયો નથી. “અસ્તિ” એ પ્રમાણે આખ્યાતનો પ્રયોગ ન હોવા છતાં પણ “સ્વમ્” એ પ્રમાણે પ્રયોગ “અસ્તિ” આખ્યાતનું સમાનાધિકરણ સ્વરૂપ વિશેષણ છે.

પૂર્વપક્ષ:- શબ્દનો પ્રયોગ અર્થ પ્રાપ્તિમાં કારણ છે. અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે અર્થનો બોધ કરવો હશે ત્યારે શબ્દનો પ્રયોગ આવશ્યક થાય છે. હવે આ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં ન આવ્યો હોય છતાં પણ તે તે શબ્દોને માનીને વિશેષણ અથવા તો વિશેષ્ય માનવામાં આવશે તો અતિવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવશે. વાક્યમાં શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. આથી, સામાન્યથી શબ્દનો અપ્રયોગ હોવાને કારણે કોઈપણ શબ્દ વિશેષણ અથવા તો વિશેષ્ય તરીકે લઈ શકાશે અને આમ થશે તો ઈષ્ટ અર્થનો બોધ થઈ શકશે નહીં.

વળી નહીં પ્રયોગ કરાયેલું એવું શબ્દસ્વરૂપ પણ જો વિશેષણ અને વિશેષ્યસ્વરૂપે અર્થની પ્રાપ્તિ માટે સમર્થ થશે, તો બધા જ સ્થાનોમાં શબ્દનાં પ્રયોગો પ્રયોજન વગરના થઈ જશે. આપત્તિઓ આ પ્રમાણે આવશે. “શીલમ્ તે સ્વમ્” પ્રયોગ હોય ત્યાં ક્રિયાપદનો પ્રયોગ થયો નથી. આથી કયું ક્રિયાપદ લખવું એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. આથી બધા જ ક્રિયાપદો વિશેષ્ય તરીકે આવવાની પ્રાપ્તિ થશે. એના અનુસંધાનમાં કોઈક એમ કહે કે, એક ન્યાય પ્રમાણે જ્યાં કોઈ ક્રિયાપદ ન સંભળાતું હોય ત્યાં “અસ્તિ” અથવા તો “भवति” ક્રિયાપદનો પ્રયોગ સમજી લેવામાં આવે છે. આથી હવે વિશેષ્ય તરીકે કોઈપણ ક્રિયાપદ પ્રાપ્ત થવા સ્વરૂપ અતિવ્યાપ્તિ નામનો દોષ રહેશે નહીં છતાં પણ નહીં પ્રયોગ કરાયેલ એવા વિશેષણો પણ જો અર્થનો બોધ કરાવી શકતાં હોય તો “શીલમ્ તે સ્વમ્” પ્રયોગમાં “શીલમ્” સ્વરૂપ કારક (કર્તા) જે વિશેષણ તરીકે છે ત્યાં વિશેષણના વિશેષણ તરીકે જો “દુષ્ટમ્ શીલમ્ તે સ્વમ્” એવું વાક્ય સમજી લેવામાં આવે તો અર્થનો અનર્થ થવાની આપત્તિ આવશે. કારણ કે શબ્દપ્રયોગ વગર પણ જો અર્થનો બોધ થઈ જશે તો કોઈપણ વિશેષણ ઉમેરી શકાશે. એ જ પ્રમાણે “પુનીહિ” પ્રયોગમાં પણ “દુર્જનમ્ પુનીહિ” તુ દુર્જનને પવિત્ર કર આવો અનર્થક શાબ્દબોધ થવાનો પ્રસંગ આવશે. આ પ્રમાણે ક્રિયાપદના સમાનાધિકરણમાં “શીલમ્” શબ્દની સાથે અપ્રયુજ્યમાન એવાં “દુષ્ટમ્” વિશેષણની પણ શક્યતા થશે. નહીં પ્રયોગ કરાયેલા શબ્દો હોય ત્યારે કોઈપણ શબ્દ વિશેષણ તરીકે ટપકી પડવાની સંભાવના ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રમાણે અનિષ્ટ સ્થાનોમાં પણ અર્થ બોધની શક્યતા હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવશે. બધા જ બધાના વિશેષણ અથવા તો વિશેષ્ય થવાની આપત્તિ આવશે.

તમે કહો છો કે નહીં પ્રયોગ કરાયેલા એવા શબ્દ સ્વરૂપ વિશેષણો અથવા તો વિશેષ્યો જો શાબ્દબોધ કરાવી શકતાં હોય તો બીજી નવી સમસ્યા ઊભી થશે. સર્વ સ્થાનોમાં હવે શબ્દપ્રયોગ જ અનર્થક થઈ જશે. આ બંને સમસ્યાઓને કારણે વાક્યસંજ્ઞામાં આપત્તિઓ આવે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ઉપરોક્ત શંકાઓને અવકાશ જ નથી. “અર્થાત્ પ્રકરણાત્ વા” પંક્તિઓ દ્વારા આચાર્ય ભગવંત જવાબ આપે છે, કે જેનાથી અર્થની પ્રતીતિ થતી હોય તે સંબંધી વિશેષણ

જ લઈ શકાશે. જગતમાં દુષ્ટ શીલ તમારું ધન છે એવું કોઈ કહેતું નથી. કારણ કે અર્થથી તો આ વાક્ય પ્રશંસા સૂચક જણાય છે. આ પ્રમાણે અર્થથી અયોગ્ય વિશેષણો આપોઆપ દૂર થઈ જશે અને નહીં પ્રયોગ કરાયેલા એવા યોગ્ય વિશેષણો જ આવી શકશે. પ્રકરણથી પણ અર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. પ્રકરણનો અર્થ પ્રસ્તાવ કરવા યોગ્ય છે. કોઈક કહે કે તમે નપાસ થયા છો. વળી, તમારી બુદ્ધિ પણ થોડી ઓછી છે, તો હવે તમે ભણી રહ્યાં. આ વાક્યમાં પ્રસ્તાવથી તો એને વધારે મહેનત કરવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. માટે નહીં પ્રયોગ કરાયેલા શબ્દપ્રયોગ હોતે છતે પણ અહીં એ શબ્દો જ લઈ શકાશે કે જે શબ્દો પ્રકરણથી અર્થનો બોધ કરાવી શકે. આ પ્રમાણે અર્થ વગેરેથી અપ્રયુજ્યમાન એવા તે શબ્દો જ લઈ શકાશે કે જે અર્થોનો બોધ કરાવી શકે. બાકીના અનિષ્ટ શબ્દોની આપોઆપ જ બાદબાકી થઈ જશે.

અહીં ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે : બીજાઓનાં માટે જ શબ્દપ્રયોગ કરાય છે. હવે બીજાઓને જે અર્થ આકાંક્ષિત હોય તથા શબ્દ વગર અર્થનો બોધ ન થતો હોય એવાં સ્થાનોમાં પ્રતિપાદન કરનારે એ શબ્દોનો જ પ્રયોગ કરવો આવશ્યક છે કે જે શબ્દો બીજાઓને આકાંક્ષિત અને નહીં જણાયેલ અર્થનો બોધ કરાવી શકે. મહાભાષ્યમાં લખ્યું છે કે અર્થપ્રત્યયાનાર્થમ્ શબ્દપ્રયોગઃ (અર્થને જણાવવા માટે જ શબ્દપ્રયોગ હોય છે.) દા.ત. ‘દેવદત્તો ગ્રામમ્’ અહીં સાંભળનારાઓને “દેવદત્ત ગામમાં” પછી કોઈક કિયાની અપેક્ષા રહે છે. આથી પ્રતિપાદન કરનારે ‘ગચ્છતિ’ વગેરે કોઈપણ ક્રિયાપદ શબ્દ દ્વારા જણાવવું પડે. તો જ અર્થનો બોધ થઈ શકશે. આથી વાક્યમાં અર્થોનો બોધ કરવા માટે શબ્દો તો હોવા જ જોઈએ. પરંતુ અર્થનો બોધ કરાવવા માટે માત્ર શબ્દોનું જ કથન કરવું આવશ્યક નથી. કારણ કે અર્થ અને પ્રકરણ વગેરેથી પણ શબ્દોનો બોધ થઈ શકે છે અને તેના દ્વારા અર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. અહીં પ્રકરણ પછી ‘આદિ’ શબ્દ લખ્યો છે તો એ ‘આદિ’થી શું લેવું ? એ સંબંધમાં ‘કાવ્યપ્રકાશનાં બીજા ઉલ્લાસમાં ઓગણીસમા શ્લોકમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે : (૧) સંસર્ગ (૨) વિપ્રયોગ (૩) સાહચર્ય (૪) વિરોધિતા (૫) અર્થ (૬) પ્રકરણ [(૫) અને (૬) ઉપર દર્શાવેલા છે.] (૭) લિંગ (ચિહ્ન) (૮) બીજા શબ્દનું સાનિધ્ય (૯) સામર્થ્ય (૧૦) ઔચિત્ય (૧૧) દેશ (૧૨) કાળ (૧૩) વ્યક્તિની જાતિ (૧૪) સ્વર.

અહીં “સ્વર” પછી “આદિ” શબ્દ લખ્યો છે તેના દ્વારા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યએ છ વધારાનાં સંજોગો ઉમેર્યા છે : (૧) અભિનય (૨) અપદેશ (૩) નિર્દેશ (૪) સંજ્ઞા (૫) ઈંગિત (૬) આકાર. આમ, વીસની સહાયથી વિશેષ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. અહીં શબ્દપ્રયોગ ન કરાયો હોય તો પણ અર્થનો બોધ થઈ શકશે.

કલિકાલ સર્વજ્ઞવડે કાવ્યાનુશાસનની સ્વોપજ્ઞાલક્ષ્મરચૂડામણિ વૃત્તિમાં કહેવાયું છે કે વક્તા

વગેરેની વિશિષ્ટતાથી મુખ્ય અને ગૌણ અર્થનું પણ પ્રગટ કરવાપણું થાય છે. શ્લોકનો સંપૂર્ણ અર્થ કૌંસમાં આપવામાં આવ્યો છે. વક્તા, શ્રોતા, કાકુ, વાક્ય, વાચ્ય, બીજા શબ્દનું કે બીજી વ્યક્તિનું પાસે હોવું, પ્રકરણ, દેશ, કાળ, એવા વગેરેની વિશેષતાથી મુખ્યાર્થ અને અમુખ્યાર્થ (ગૌણાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ) સ્વરૂપ અર્થનું પણ પ્રગટ કરવાપણું થાય છે અને આ બધાનાં ઉદાહરણો શ્રી મમ્મટાચાર્ય રચિત કાવ્યાનુશાસનનાં ત્રીજા ઉલ્લાસમાં સાડત્રીસમાં સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યાં છે. જિજ્ઞાસુઓ માટે અમે અહીં આ ઉદાહરણો રજૂ કરીએ છીએ.

પ્રથમ “વક્તાની” વિશેષતાથી અર્થનું પ્રગટપણું થાય છે. જેનું ઉ.દા. આ પ્રમાણે છે. “અરે ! સખી તને શું કહું ? મને થોડી વાર માટે પણ આરામ કરવા માટે શાંતિ ક્યાં છે ! આટલો મોટો અને તે પણ પાણીથી ભરેલો ઘડો ઉઠાવવો તથા તેને લઈને આવવું ! અરે કેટલી થાકી ગઈ છું. પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગઈ છું. જોરથી શ્વાસ ચાલી રહ્યો છે. જાણે કે એવું લાગે છે કે શરીરમાં બિલકુલ તાકાત જ નથી.

અહીં એક સખી બીજી સખીને પોતાની થકાવટનું વર્ણન કરી રહી છે. આ કોઈ સતી એવી સાધ્વી સ્ત્રી નથી. પરંતુ પુરુષની ઈચ્છા કરવાવાળી સ્ત્રી છે. આથી પોતાની થકાવટનું વર્ણન કરવાવાળી સ્ત્રી પોતાની રતિકીડા છુપાવવાનાં અભિપ્રાયવાળી છે. આથી શબ્દો ઉપરથી વક્તાની વિશેષતાને કારણે રતિકીડાની સ્પૃહાનું વ્યંજકપણું (પ્રગટ કરવાપણું) પ્રાપ્ત થાય છે.

“શ્રોતાની” વિશેષતાથી અર્થનાં પ્રગટપણાંનું ઉ.દા. બતાવે છે. અરે ! સખી, મારા જેવી ભાગ્યહીનને માટે કેટલી દુઃખની વાત છે કે, તને પણ હવે ઊંઘ આવતી નથી. તને પણ દુર્બળતા સતાવી રહી છે. તને પણ ચિંતા ખાઈ રહી છે. તને પણ થકાવટ અને લાંબી-લાંબી શ્વાસો પરેશાન કરી રહી છે.

આ ઉદાહરણમાં વાચ્યરૂપ અર્થ છે. એક સખી પોતાની સખીની દુર્દશામાં સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરી રહી છે. એમાં શ્રોતાની અપેક્ષાએ આ પ્રમાણેનો અર્થ પ્રગટ થાય છે. અહીં સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરવાવાળી સખી પોતાની સખીનાં પ્રેમી સાથે રતિસુખ પ્રાપ્ત કરી રહી છે. એ પ્રમાણે શ્રોતાને કારણે આવા વિશિષ્ટ અર્થનું પ્રગટ કરવાપણું થાય છે.

“કાકુ” સ્વરૂપ વિશેષતાથી પણ અર્થની (અન્ય અર્થની) પ્રાપ્તિ થાય છે. “કાકુ” એટલે અવાજમાં થતો ફેરફાર. અર્થાત્ શોક, ભય, ક્રોધ વગેરેને કારણે બોલનારનાં અવાજમાં જે ફેરફાર થાય છે. તેથી વાક્યોમાં વાચ્યાર્થ કરતાં જુદો જ અન્ય અર્થ (વ્યંગ્યાર્થ) પ્રગટ થાય છે.

ભીમ પોતાનાં ભાઈ સહદેવને કહી રહ્યો છે કે અરે સહદેવ ! આપનાં પૂજ્ય એવાં યુધિષ્ઠિરને ખબર નથી કે દ્રૌપદીને દુર્યોધનની રાજસભામાં શું-શું વીતી રહી છે ? શું યુધિષ્ઠિરને એ ખબર નથી કે વૃક્ષોની છાલવાળા વસ્ત્રો પહેરીને વાઘ વગેરેની સાથે વનમાં કેટલાય સમયથી આપણે

ભટકવું પડી રહ્યું છે ? વળી, વિરાટ રાજાનાં ઘરે કેટલી બધી અપમાનજનક સ્થિતિમાં રહેવું પડ્યું હતું ? બસ, એ યુધિષ્ઠિરને તો મારી ઉપર જ ક્રોધ કરવો છે. યુધિષ્ઠિર આજે પણ કૌરવો ઉપર કેવી રીતે ક્રોધ કરી શકશે ?

અહીં વાચ્યરૂપ અર્થ તો એવો જણાય છે કે કૌરવો પ્રત્યે યુધિષ્ઠિરને તિરસ્કાર ભાવ ઉઠતો નથી. પરંતુ ભીમની ધ્વનિનાં ફેરફારથી નવો અર્થ પ્રગટ થાય છે જે આ પ્રમાણે છે. યુધિષ્ઠિરે કૌરવો ઉપર ક્રોધ કરવો જોઈએ પરંતુ મારી ઉપર (ભીમ ઉપર) નહીં.

“વાચ્યની” વિશેષતાથી પણ નવા અર્થનું પ્રગટપણું થાય છે.

અરે પ્રિયતમ ! એ સમયની વાત જ જુદી હતી. જ્યારે તમારી આંખો સ્થિર રીતે મારા ગાલોને જ જોયા કરતી હતી અને તે આંખો ગાલોને જોવા સિવાય અન્યત્ર જવાનું નામ જ લેતી નહોતી. પરંતુ હવે તો એ વાત રહી નથી. હવે તમારી દષ્ટિ મારા ગાલો પર નથી.

અહીં વાચ્યાર્થ તો સરળ જ છે. પરંતુ વ્યંગ્યાર્થ આ પ્રમાણે જણાય છે. જ્યાં સુધી મારી પાસે બેઠેલી સખીનો પડછાયો મારા ગાલો પર પડતો હતો ત્યાં સુધી તો તારી આંખો મારા ગાલોને જોઈ જોઈને અદ્ભુત સ્નેહ વરસાવતી હતી. હવે મારી સખી ઊઠીને જતી રહી એટલે તારી દષ્ટિ હવે મારા ગાલો ઉપર નથી. તે તો મારી સખી ઉપર એવો પ્રેમ દેખાડ્યો છે કે બીજાઓ એ પ્રેમ કેવી રીતે બતાવી શકે ?

હવે “વાચ્ય”ની વિશેષતાથી નવા અર્થનું પ્રગટપણું થાય છે એનું ઉદા. બતાવે છે. અરે સુંદરી ! કેટલો સુંદર નર્મદા નદીનો આ કિનારો છે. લીલાં લીલાં વૃક્ષોની શ્રેણીઓથી કિનારો કેટલો સુંદર જણાઈ રહ્યો છે. અહીં એવી હવા વહી રહી છે જે હૃદયમાં સૂતેલી ભાવનાઓને જાગ્રત કરી રહી છે. આ કોઈ પવન વાઈ રહ્યો નથી, પરંતુ પ્રેમ મહારાજાની જાણે કોઈ સેના હોય એવું જણાય છે.

આ કુંજોમાં એવી કઈ સુંદરી હશે જે કોઈનાં સાથ માટે તત્પર ન હોય !

અહીં વાચ્યાર્થ નર્મદા તટનું એકાંત સ્થાન છે. એનાથી એવો અર્થ પ્રતીત થઈ રહ્યો છે કે ચાલો આપણે બંને અહીં આનંદ માણીએ.

હવે અન્યની સન્નિધિની વિશેષતાથી નવા અર્થનું પ્રગટપણું થાય છે, એનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે : અરે સખી ! મારી સાસુ એટલી નિર્દય છે કે આખો દિવસ તો ઘરે કોઈને કોઈ કામ કરાવતી રહે છે. મને તો માત્ર સાંજે ક્ષણભર માટે નવરાશ મળી તો મળી અને ન મળી તો ન મળી.

અહીં નાયિકાનો પ્રેમી આજુબાજુ ઊભો છે. આથી એવો અર્થ નીકળે છે કે હે પ્રિયતમ ! હું તને સાંજે અવશ્ય મળીશ. અહીં પ્રેમીની સન્નિધિથી આવો અર્થ જણાય છે.

હવે પ્રકરણ અથવા તો પ્રસ્તાવ વિશેષથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે એનું ઉદાહરણ બતાવે છે.

અરે સખી ! લોકોની વાતચીતથી સાંભળ્યું છે કે આજે જ તારો પતિ થોડી વારમાં આવી પહોંચશે. અરે ! તને તો જાણે કે કંઈ ખબર જ નથી. અરે ! જા, જે કાંઈ કરવાનું છે તે કરી નાંખ.

અહીં પ્રકરણ છે નાયિકાની પોતાના પતિની પાસે જવાની તૈયારીનું. પરંતુ આ સમયે નાયિકાએ પોતાનાં પતિ પાસે જવું યોગ્ય નથી. એવો અર્થ પ્રકરણથી જણાય છે કારણ કે ઘરે જે પણ કંઈ કરવાનું છે તે કરવા યોગ્ય છે એવાં શબ્દો ઉપરથી આવો અર્થ ફલિત થાય છે.

હવે દેશ વિશેષથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે એનું ઉ.દા. બતાવે છે.

અરે સખીઓ ! અહીં મને ફળ તોડવા દો. હું દૂર સુધી ચાલી શકતી નથી. તમને હાથ જોડું છું. નારાજ થતી નહીં. તમે બધા જ બીજી જગ્યાએથી ફળ તોડો.

અહીં, સખીઓને ફળ તોડવા માટે કોઈ અન્ય સ્થાનમાં મોકલી દેવાથી આ સ્થાન નિર્જન બનવાથી વાચ્ય રૂપ અર્થ એવો જણાઈ રહ્યો છે કે સખીનાં વેશને ધારણ કરનાર પ્રેમી પોતાની પ્રેમિકાને કહી રહ્યો છે કે, 'અરે પ્રિયતમા ! હવે ડરવાની શી જરૂર છે ? હવે તો અહીંથી બધી સખીઓ જતી રહી છે. હવે તું આવી જા. આપણે બંને આનંદ મનાવીએ.

હવે કાળ વિશેષથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. એનું ઉ.દા. બતાવે છે.

અરે પ્રિયતમ ! અરે મારા વૃદ્ધપુરુષનાં આજ્ઞાકારી પ્રિયતમ ! હું તમને કહેવાવાળી કોણ ? હું બહુ ભાગ્યહીન છું. આજે તમે અહીંથી જતા રહેવાનાં છો. જાઓ, જ્યાં જવું હોય ત્યાં. પરંતુ એ સાંભળી લો કે તમારા જવાથી મારું શું થશે ?

અહીં "અદ્ય" પદથી વસંત સમયનું વર્ણન છે. એનાથી એવો અર્થ જણાઈ રહ્યો છે કે હે પ્રિયતમ ! આ વસંત ઋતુમાં જવાથી તમારી પર શું વીતશે એ તો હું નથી જાણતી. પરંતુ હું તો હવે બચી શકીશ નહીં. મારા નસીબમાં તો હવે મરવાનું જ લખાયું છે.

હવે ચેષ્ટા વિશેષથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે એવું બતાવે છે.

અરે મિત્ર ! તને શું બતાવું ! જેવો એ સુંદરીએ તેનાં ઘર પાસે પહોંચેલા એવા મને જોયો કે એક વિચિત્ર દૃશ્ય ઉપસ્થિત થઈ ગયું. પહેલા તો એણે પોતાની જાંઘોને ફેલાવી દીધી. પછી તરત એને ભેગી કરી. એકવાર તો એણે પોતાનાં મસ્તકનાં કપડાંનાં છેડાને મુખની સામે ખેંચ્યો અને પછી તરત જ પોતાની ચંચળ આંખો નીચે કરી દીધી અને મુખથી કંઈ પણ બોલી નહીં. બસ, પોતાનાં બંને હાથો ભેગા કરીને શાંતિથી ઊભી રહી.

નાયિકાની ચેષ્ટાઓથી અહીં એવો અર્થ પ્રગટ થાય છે કે નાયિકા પોતાનાં કામુક પ્રત્યે પોતાનાં હૃદયમાં રહેલાં પ્રેમને પ્રગટ કરી રહી છે.

આ પ્રમાણે વક્તા વગેરેની વિશેષતાથી મુખ્ય અને ગૌણ અર્થોનું પ્રકાશનપણું થાય છે.

“આચાર્ય ભગવતે” “તથા” કરીને જે શ્લોક લખ્યો છે તે “વાક્યપદીય” ગ્રંથનાં દ્વિતીયકાંડનો ૩૧૪મો શ્લોક છે. જેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે : “પ્રકરણથી અથવા ઔચિત્યથી, દેશ અને કાળનાં વિભાગથી અને શબ્દોથી અર્થો જણાય છે. પરંતુ, માત્ર શબ્દોથી જ અર્થો જણાતાં નથી.”

હવે “તત્ર યદોપાયાન્તરેણાપિ...” પંક્તિઓનાં અર્થને જણાવે છે. જ્યારે અન્ય ઉપાયથી વિશેષણ અથવા તો વિશેષ્ય જણાઈ જતા હોય ત્યારે આકાંક્ષાનું પૂર્ણપણું થાય છે. અર્થાત્ આકાંક્ષા પૂર્ણ થાય છે અને અર્થ જણાઈ જાય છે. આથી અર્થને કહેનારા શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી. એ પ્રમાણે શબ્દમાં અપ્રયોગપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ શબ્દપ્રયોગ કર્યા વગર પણ અર્થ જણાઈ જાય છે. એવો સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અતિવ્યાપ્તિ વગેરે કોઈ દોષો આવતાં નથી. વાક્યોમાં, વાક્યનાં કોઈ એકદેશનો પ્રયોગ કરતાં એવા લૌકિકો જણાય છે. દા.ત. “પ્રવિશ”, “પિણ્ડીમ્”, અહીં હરિ (ભર્તુહરિ) નામના વૈયાકરણી કહે છે કે “પ્રવિશ” એ ક્રિયા છે અને આધાર વગર ક્રિયા પ્રવર્તી શકે નહીં. આથી “પ્રવિશ” ક્રિયા યોગ્ય કારકને સ્વીકારે છે. અહીં “પ્રવિશ” ક્રિયામાં કર્મ સ્વરૂપ કારક આવશે. “પ્રવિશ ગૃહમ્” એ પ્રમાણે બે પદથી વાક્ય એવો જે અર્થ છે તે અર્થ “પ્રવિશ” શબ્દવડે કહેવાય છે. હવે આ કારકને કેટલાક લોકો વાક્યમાં સાક્ષાત્ કહીને સ્વીકારે છે અને કેટલાક લોકો અધ્યાહારથી આ કારકને સ્વીકારે છે. પેંડામાં પ્રવેશ ક્રિયાનો અસંભવ હોવાથી યોગ્ય કારકને જ કહેવાય છે અથવા તો અધ્યાહારથી લેવાય છે. એ જ પ્રમાણે “પિણ્ડીમ્” પદ પણ “પિણ્ડીમ્ ભક્ષય” વાક્યનાં અર્થનું વાચક છે. અહીં “પિણ્ડીમ્” સ્વરૂપ કારક ક્રિયા વિના હોઈ શકે નહીં. માટે યોગ્ય ક્રિયા ગ્રહણ કરાય છે. જેમ કે દહીં, ઘટ વગેરેમાં પૂરવું ક્રિયા ગ્રહણ કરાય છે. અર્થ એટલે પ્રયોજન અને પ્રકરણ એટલે પ્રસ્તાવ અથવા તો પ્રસ્તુત. જ્યાં જ્યાં અર્થ, પ્રકરણ વગેરેથી અર્થનો બોધ થઈ શકતો હોય ત્યાં ત્યાં આખ્યાત પદ અથવા તો વિશેષણ વાચક પદનો (કોઈપણ કારક પદ) પ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી અર્થાત્ એવા સ્થાનોમાં વિશેષણ વાચક અથવા તો આખ્યાત પદોનો પ્રયોગ કરાયો ન હોય તો પણ અર્થ, પ્રકરણ વગેરેથી આખ્યાત આદિનો બોધ થઈ જતો હોવાથી આખ્યાત વગેરેનો પ્રયોગ વાક્યમાં થતો નથી.

(શંન્યા૦) નનુ લોકત એવ નિરાકાઢ્ક્ષસ્ય પદસમૂહસ્ય વાક્યત્વં પ્રસિદ્ધમ્ । તથાહિ-

“સાકાઢ્ક્ષાવયવં ભેદે પરાનાકાઢ્ક્ષાશબ્દકમ્ ।

ક્રિયાપ્રધાનં ગુણવદેકાર્થં વાક્યમુચ્યતે ॥૧૭૥॥”

(ભેદે વિભાગે વિશેષજિજ્ઞાસાયાં યત્ સાકાઙ્ક્ષાવયવમ્, અવિભાગે તુ પરનાકાઙ્ક્ષાઃ શબ્દાઃ પદાનિ યસ્મિન્ તત્ પરનાકાઙ્ક્ષશબ્દકમ્ । ‘કર્મપ્રધાનમ્’ ઇતિ પાઠેઽપિ ક્રિયાપ્રધાનમિત્યર્થઃ, તસ્યૈવ પ્રધાનાભિધેયપ્રયુક્તત્વાદિત્યભિપ્રાયઃ । ગુણવદ્ વિશેષણપદયુક્તમ્ । એકાર્થમેકપ્રયોજનમ્ ।) સત્યમ્-લોકો હિ સાકાઙ્ક્ષત્વે ક્રિયાભેદેઽપિ એકવાક્યત્વં પ્રતિપદ્યતે, સાકાઙ્ક્ષસ્યાપિ ક્રિયાભેદે વાક્યભેદ ઇત્યેતદર્થમિદં વચનમિત્યાહ-લોકાદેવેત્યાદિ । સંભવતિ હિ ત્યાદિ-ભેદેઽપિ પદા-નામાકાઙ્ક્ષા, ન ચ તત્ર લોકવાક્યભેદોઽસ્તીતિ લૌકિકે વાક્યે પરિગૃહ્યમાણે-ઽતિપ્રસન્નઃ સ્યાદતસ્તદ્વચ્છેદાર્થમિદમુપરિ (?) ઇત્યર્થઃ ।

અનુવાદ :- હવે જે પૂર્વપક્ષ ઊભો થાય છે તેના અનુસંધાનમાં કેટલીક ચર્ચાઓ આવશ્યક હોવાથી અહીં જણાવવામાં આવે છે.

વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં શબ્દનું વાચકપણું અને વાક્યનું વાચકપણું એમ બે મતો પ્રચલિત છે. વાક્યના વાચકપણાંને જાણવા માટે સૌપ્રથમ વાક્યની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી પડશે. વાક્યને સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકારે સમજવામાં આવે છે : (૧) વિગ્રહ વાક્ય જેમ કે રાજ્ઞઃ પુરુષઃ (રાજાનો પુરુષ.) સમાસ એ વિગ્રહ વાક્ય સ્વરૂપે કહેવાય છે. (૨) લૌકિકવાક્ય. દા.ત. “દેવદત્તઃ ઓદનં પચતિ” (દેવદત્ત ભાતને રાંધે છે.) (૩) પારિભાષિક વાક્ય “ઉચ્ચૈઃ પઠતિ” (તે મોટેથી વાંચે છે.)

ઉપરોક્ત ત્રણ વિભાગમાં સ્પષ્ટતા અને ચોકસાઈ નથી. કારણ કે કૈયટ, વૈયાકરણીઓની વાક્યની વ્યાખ્યાને પારિભાષિક કહે છે. જ્યારે નાગેશ, વ્યાકરણ સંબંધી વાક્યની વ્યાખ્યાને લૌકિકવાક્ય કહે છે. વૈયાકરણીઓએ અને મીમાંસકોએ વાક્યની વ્યાખ્યા અંગે ઘણી ચર્ચા કરી છે. અવ્યય સાથેનું, કારક સાથેનું અને વિશેષણ (કારક) સાથેનું આખ્યાત એટલે વાક્ય એવું લક્ષણ કાત્યાયને આપ્યું છે. (આખ્યાતં સાવ્યયકારકવિશેષણમ્ વાક્યમ્) કાત્યાયનની આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે તે મોટેથી ભણે છે, તે ભાત રાંધે છે, તે પોચા અને છૂટા ભાતને રાંધે છે વગેરે વાક્યના ઉદાહરણો છે.

મીમાંસકોની વ્યાખ્યા પ્રમાણે પરસ્પર આકાંક્ષાવાળા એક સર્ગંગ અર્થવાળા શબ્દોનો સમૂહ વાક્ય થાય છે. આ પ્રમાણે જો વ્યવહારથી જ વાક્યસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી હોય તો અહીં વાક્યસંજ્ઞા માટેના સૂત્રની આવશ્યકતા યોગ્ય જણાતી નથી. આના અનુસંધાનમાં જ ગ્રન્થકાર નનુ લોકત એવ... પંક્તિઓ દ્વારા પૂર્વપક્ષ ઊભો કરે છે.

પૂર્વપક્ષ :- જો વ્યવહારથી જ નિરાકાંક્ષ એવા પદોના સમૂહમાં વાક્યપણું પ્રાપ્ત થઈ શકતું હોય તો આ સૂત્ર નિરર્થક થશે. વ્યવહારમાં વાક્યસંજ્ઞા પ્રસિદ્ધ છે. એના અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી “તથાહિ” દ્વારા ભર્તૃહરિકૃત વાક્યપદીય ગ્રન્થના બીજા કાંડના ચોથા શ્લોકનો પાઠ

આપે છે, જેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. બે વાક્યો અલગ અલગ હોય પરંતુ વિશેષ જિજ્ઞાસા હોતે છતે એક વાક્યના અવયવો બીજા વાક્યના અવયવોની આકાંક્ષાવાળા થાય છે. આ પ્રમાણે વિભાગમાં સાકાંક્ષ અવયવવાળું જે હોય તે વાક્ય કહેવાય છે. હવે આ સાકાંક્ષ અવયવોવાળો પદસમૂહ પણ અન્ય વાક્યના પદોની આકાંક્ષાવાળો ન હોવો જોઈએ. દા.ત. દેવદત્તઃ ગ્રામં ગચ્છતિ અહીં દરેક પદોને બાકીના બે પદોની આકાંક્ષા રહે છે. દેવદત્તઃ પદને ગ્રામં તથા ગચ્છતિ પદની આકાંક્ષા રહે છે. આથી સાકાંક્ષ અવયવવાળા આ ત્રણ પદોનો સમૂહ તે વાક્ય કહેવાય છે. વળી, આ જ વાક્યને દેવદત્તઃ કાર્યં કરોતિ સ્વરૂપ વાક્યના અવયવોની આકાંક્ષા નથી. માટે પર એવું “દેવદત્તઃ કાર્યં કરોતિ” સ્વરૂપ વાક્યની આકાંક્ષા વિનાનું આ દેવદત્તઃ ગ્રામં ગચ્છતિ વાક્ય છે. માટે એને વાક્ય કહેવાય છે.

ગુણવત્ એટલે વિશેષણ પદથી યુક્ત જે હોય તથા ક્રિયાની પ્રધાનતા જેમાં હોય તે વાક્ય કહેવાય છે તથા જેનો એક જ અર્થ થતો હોય, પરંતુ બે અર્થો હોતા નથી એવા પદોનો સમૂહ વાક્ય કહેવાય છે. આમ, વાક્યની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થશે. જે સાકાંક્ષ અવયવવાળું હોય તથા પર વાક્યના અવયવોની આકાંક્ષાવાળું ન હોય તેમજ ક્રિયાની પ્રધાનતાવાળું હોય તથા વિશેષણ પદોથી યુક્ત હોય (કારકોથી યુક્ત હોય) તેમજ એક જ અર્થ સ્વરૂપ હોય તે વાક્ય કહેવાય છે.

મીમાંસકની આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે ઓદનં પચ તવ ખવિષ્યતિ આ બે વાક્યમાં જો એક વાક્યના અવયવોને બીજા વાક્યના અવયવોની આકાંક્ષા હોય તો સાકાંક્ષ અવયવવાળા ચારેય પદોનો સમૂહ વાક્ય કહેવાય છે.

વાક્યપદીયમાં ક્રિયાપ્રધાનમ્ને બદલે કર્મપ્રધાનમ્ શબ્દ લખ્યો છે ત્યાં પણ કર્મનો અર્થ ક્રિયા કર્યો છે. મહાભાષ્યમાં કર્મનો એક પારિભાષિક અર્થ છે જે કર્તુઃ ક્ષિપ્તમ્ કર્મ છે. તથા કર્મવ્યતિહારના વિષયમાં મહાભાષ્યકારે કર્મ શબ્દનો અર્થ, અર્થક્રિયા કર્યો છે. આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યએ કર્મવ્યતિહારને બદલે ક્રિયાવ્યતિહાર શબ્દ જ લખ્યો છે.

ઉત્તરપક્ષ :- લોક વ્યવહારમાં આકાંક્ષા હોતે છતે ક્રિયા ભેદમાં પણ એક વાક્યપણું સ્વીકારાય છે એવું જે ઉપરના શ્લોકમાં જણાયું એ સાચુ જ છે. પરંતુ અમે તો આકાંક્ષા સહિત એવા ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાપદવાળા વાક્યોમાં એક વાક્યપણું સ્વીકારતા નથી. જ્યાં જ્યાં ક્રિયાપદ ભિન્ન ભિન્ન હોય ત્યાં ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન વાક્યો થાય છે અને એ પ્રયોજનથી વાક્યસંજ્ઞાનું આ સૂત્ર બનાવાયું છે. આના અનુસંધાનમાં જ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં લોકાદેવ વાક્યસિદ્ધૌ... પંક્તિઓ લખી છે. જે મુજબ વ્યવહારથી જ વાક્યની સિદ્ધિ હોતે છતે આકાંક્ષા સહિતપણું હોય તો પણ આખ્યાતનો ભેદ હોય ત્યારે વાક્યનો ભેદ થાય છે એવું જણાવવા માટે વાક્યસંજ્ઞા સંબંધી

આ સૂત્ર છે. 'ત્યાદિ વિભક્તિ અલગ અલગ હોય ત્યારે પણ ભિન્ન ભિન્ન પદોને જો એકબીજાની આકાંક્ષા હોય તો ત્યાં વ્યવહાર વાક્યની ભિન્નતા માનતો નથી. આથી લૌકિક એવા વાક્યનો જો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો એક કરતાં વધારે આખ્યાતવાળા પદોના સમૂહને પણ વાક્ય કહેવું પડશે. આ પ્રમાણે અતિવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવતો હોવાથી એવા લૌકિકવાક્યોની બાદબાકી કરવા માટે ઉપર પ્રમાણેનું સૂત્ર છે.

(શ૦ન્યા૦) નનુ સૂત્રે વિશેષસ્યાનુપાદાનાત્ કથમેતલ્લભ્યત્ इत्याह-आख्यातमिति । गुणे हि संख्या न विवक्ष्यते, अत्र त्वाख्यातस्य विधीयमानविषयतया प्राधान्यादेकत्वसंख्या विवक्ष्यत इति भावः ।

પૂર્વપક્ષ :- સૂત્રમાં એવી કોઈ વિશેષતાને ગ્રહણ કરવામાં આવી નથી તો પછી તમને કેવી રીતે ખબર પડે કે ભિન્ન ભિન્ન આખ્યાતના વિષયમાં ભિન્ન ભિન્ન વાક્યો થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- સૂત્રમાં “આખ્યાતમ્” એ પ્રમાણે એકવચનથી નિર્દેશ કરાયો છે તેનાથી જ જણાય છે કે આખ્યાત ભિન્ન ભિન્ન હોય ત્યારે વાક્યો પણ ભિન્ન થાય છે.

આખ્યાત એ ક્રિયા સ્વરૂપ પદાર્થ છે અને એકત્વ એ ગુણ સ્વરૂપ પદાર્થ છે. ગુણ અને ક્રિયા બંને દ્રવ્યોમાં રહે છે. પરંતુ ગુણ ક્રિયામાં ન રહી શકે, જે જેમાં રહે તે ગૌણ કહેવાય છે. એવો અર્થ જો કરવામાં આવે તો ગુણ શબ્દનો અપ્રધાન અર્થ થાય છે. ગુણ અને ક્રિયાને રાખનાર જે દ્રવ્ય છે એ પ્રધાન કહેવાય છે. આથી જ અપ્રધાન એવી ક્રિયામાં એકત્વ સંખ્યા સ્વરૂપ ગુણ રહી શકતો નથી. આ જિજ્ઞાસાના સંદર્ભમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી જણાવે છે કે, “સવિશેષણમ્ આખ્યાતમ્ વાક્યમ્” અહીં જે સંજ્ઞી અંશ છે, ત્યાં “સવિશેષણમ્” એ ઉદ્દેશ્ય સ્વરૂપ છે અને “આખ્યાતમ્” એ વિધેય સ્વરૂપ છે અને જે વિધેય સ્વરૂપ હોય તે પ્રધાન હોય છે. આમ “આખ્યાત”માં વિધેય સંબંધી વિષયપણું હોવાથી “સવિશેષણમ્” પદની અપેક્ષાએ પ્રધાનતા થાય છે. આ પ્રમાણે “આખ્યાત”માં પ્રધાનપણું આવવાને કારણે જ એકત્વ સ્વરૂપ સંખ્યા છે તેની વિવક્ષા કરાય છે.

(શ૦ન્યા૦) व्यवच्छेदफलं दर्शयति-तेनेति । ‘मम भविष्यति’ इत्यत्रापि ‘ओदनं पच’ इत्यनुवर्तनीयम्, ‘ओदनं पच’ इत्यत्र युष्मदर्थकर्तृकेण पचिना कर्मत्वेनापेक्ष्यमाण ओदनः ‘तव भविष्यति, मम भविष्यति’ इति युष्मद(स्मद)र्थस्वामिकोभवतिना कर्तृत्वेनापेक्ष्यते, इति सापेक्षत्वाल्लौकिकमिदमेकं वाक्यम्; अत्र तु शास्त्रे त्याद्यन्तभेदाद् भिद्यते, इति भिन्नवाक्यावयवात् ‘पच’ इत्यतः पदाद् वाक्यान्तरावयवयोर्युष्मदस्मदोस्ते-मयादेशौ न भवत इति । पच, तव भविष्यतीति-अत्र ओदनस्य कर्मणो विशेषणस्याप्रयुज्यमानता, अत्रापि भिन्नवाक्यत्वात् ‘ते-मे’

આદેશાઽભાવઃ । ‘ઓદનમ્, તવ ભવિષ્યતિ’ इत्यत्र तु यस्यैव ‘ओदनम्’ इति विशेषणं कर्म, तस्यैव ‘पच’ इति त्याद्यन्तस्याप्रयोग उदाहरणम्, अत्रापि भिन्नवाक्यत्वात् ते-मयादेशाऽभावः; एतदेवाह-श्रूयमाण इत्यादि ।

અનુવાદ :- આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ લૌકિકવાક્યથી જ આ વાક્યસંજ્ઞા અલગ પ્રકારે કરી તેનાથી જે ફળ મળે છે તે “તેન ઓદનં પચ...” પંક્તિઓ દ્વારા જણાવે છે. સૌપ્રથમ ઓદનં પચ સ્વરૂપ પ્રયોગમાં યુષ્મદ્નો અર્થ એ કર્તા સ્વરૂપે છે અને આ કર્તાવડે “પચિ” ક્રિયા દ્વારા કર્મ સ્વરૂપ ઓદનની અપેક્ષા કરાય છે. જેનો સંબંધ તવ ભવિષ્યતિ વાક્યાર્થ સાથે પણ છે તે આ પ્રમાણે છે. યુષ્મદ્ અર્થનો પદાર્થ આ ઓદનનો સ્વામી છે અને “ભૂ” ધાતુ સંબંધી ક્રિયાના કર્તાવડે એ જ ઓદન અપેક્ષિત કરાય છે. આથી ઓદનં પચ અને તવ ભવિષ્યતિ બંને વાક્યો એકબીજાની અપેક્ષાવાળા થાય છે. આમ, બંને વાક્યોમાં સાપેક્ષપણું હોવાથી વ્યવહારથી અથવા તો મીમાંસકોના મતે બંને ભેગા થઈને એક જ વાક્ય કહેવાશે. જ્યારે પૂજ્ય હેમચન્દ્રાચાર્યશ્રીએ અહીં આ શાસ્ત્રમાં બંને આખ્યાત (પચ તથા ભવતિ) ભિન્ન હોવાથી એ બંને ભિન્ન વાક્ય થાય છે, એવું કહ્યું છે. હવે ભિન્ન વાક્યના અવયવો થવાથી “ઓદનં પચ” એ પ્રમાણે “પચ” સ્વરૂપ પદથી પર અન્ય વાક્યના અવયવ સ્વરૂપ “તવ” પદ છે. માટે “તવ”નો “તે” આદેશ થશે નહીં. જો બંને એક જ વાક્ય સ્વરૂપ થાય તો “તવ”નો “તે” આદેશ થઈ જત. આમ, લૌકિક વાક્યસંજ્ઞા પ્રમાણે “તવ”નો “તે” આદેશ થઈ જત. પરંતુ આચાર્ય ભગવંતની વ્યાખ્યા પ્રમાણે “તવ”નો “તે” આદેશ થશે નહીં. આથી અનિષ્ટ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ અટકી ગઈ.

તે જ પ્રમાણે પચ, તવ ભવિષ્યતિ, મમ ભવિષ્યતિ વાક્યમાં પચ સ્વરૂપ જે “આખ્યાત” છે તેમાં કર્મ સ્વરૂપ વિશેષણનો પ્રયોગ થયો નથી તથા અહીં પણ ઉપર કહેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે ભિન્ન વાક્યપણું હોવાથી “તે” “મે” વગેરે આદેશો થતાં નથી.

ઓદનં, તવ ભવિષ્યતિ પ્રયોગોમાં ઓદનં સ્વરૂપ કર્મ છે. આથી વિશેષણનો પ્રયોગ થયો છે. પરંતુ ત્યાદિ અન્ત સ્વરૂપ જે પચ છે તેનો વાક્યમાં પ્રયોગ થયો નથી. અહીં પણ આચાર્ય ભગવંતશ્રીની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ભિન્ન વાક્યપણું થવાથી “તે” “મે” વગેરે આદેશો થતાં નથી. આ જ વસ્તુને શ્રૂયमाणે ગમ્યમાને... પંક્તિઓ દ્વારા આચાર્ય ભગવંતશ્રી બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં જણાવે છે.

(શંઁન્યા૦) કુરુ કુરુ નઃ કટમિત્યાદાવિતિ-“डुकृग् करणे” ततो है “कृग्-तनादेरुः” [३.४.८३.] इत्युकारे “उश्नोः” [४.३.२.] इति गुणे “अतः शित्युत्” [४.२.८९.] इत्यकार-स्योकारे “असंयोगादोः” [४.२.८६.] इति हिलोपे “भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदा०” [७.४.७३.] इति

દ્વિત્વે કુરુ કુરુ ઇતિ । અત્ર હિસ્થાને દ્વિર્વચનમિતિ રૂપભેદેઽપ્યર્થાભેદાદાખ્યાતાભેદે સત્યેક-
વાક્યત્વાદ્ વસ્-નસાદય ઇતિ ભાવઃ ॥૨૬॥

અનુવાદ :- કરવું અર્થવાળો કૃ ધાતુ પહેલા ગણનો છે આ કૃ ધાતુથી “હિ” પ્રત્યય થતાં કૃ-તનાદેરુઃ (૩/૪/૮૩) સૂત્રથી ઉકાર થાય છે. ત્યાર પછી ઉગ્રોઃ (૪/૩/૨) સૂત્રથી ગુણ થતાં કર્ + ડ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. આ અવસ્થામાં “અતઃ શિત્યુત્” (૪/૩/૮૮) સૂત્રથી કર્ શબ્દના અકારનો ઉકાર થાય છે. પછી “અસંયોગાદોઃ” (૪/૨/૮૬) સૂત્રથી “હિ”નો લોપ થતાં “કુરુ” સ્વરૂપ ત્યાદિ અન્ત પ્રાપ્ત થાય છે. હવે “ભૃશાભીક્ષ્યાવિચ્છેદા...” (૭/૪/૭૩) સૂત્રથી વિપ્લામાં દ્વિત્વ થતાં “કુરુ” “કુરુ” પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં “હિ” અન્તવાળા સ્થાનમાં જ દ્વિત્વ થયું છે. આથી દેખીતી રીતે આખ્યાતનો ભેદ જણાય છે. પરંતુ અર્થનો અભેદ હોવાથી આખ્યાત પણ એક જ જણાય છે. આથી આખ્યાતનું અભેદપણું થવાથી એકવાક્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને એક વાક્યપણું પ્રાપ્ત થતાં વસ્-નસ્ વગેરે આદેશો પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે કુરુ કુરુ નઃ કટમ્ વગેરે પ્રયોગોમાં “આખ્યાત”નો ભેદ જણાતો હોવા છતાં પણ જ્યાં જ્યાં અર્થથી “આખ્યાત”નો અભેદ હશે ત્યાં ત્યાં એકવાક્યપણું પ્રાપ્ત થશે. અને એમ થતાં વસ્-નસ્ વગેરે આદેશો પ્રાપ્ત થશે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

સવિશેષણેત્યાદિ-આખ્યાયતે સ્મ ક્રિયાપ્રધાનત્વેન સાધ્યાર્થાભિધાયિતયા વા ઇત્યાખ્યાતમ્, તત્ત્વ ત્યાદ્યન્તમિતિ । ક્રિયોપલક્ષણં ચૈતત્, તેન ‘દેવદત્તેન શયિતવ્યમ્’ ઇત્યાદ્યપિ વાક્યં ભવતિ । સાક્ષાદિત્યાદિ-યત્ ક્રિયાયાઃ સાધનસ્ય વા તદતદાત્મનોઽતદ્રૂપાદવ્યવધાનેન વ્યવચ્છેદકં ક્વચિત્ તત્ સાક્ષાદ્ વિશેષણમ્, યત્ તદ્વિશેષણસ્ય વિશેષણં તત્ પારમ્પર્યેણ । ‘ધર્મ’ ઇત્યાદૌ યત્ર ક્રિયાપદં કર્તરિ તત્ર કર્તા ક્રિયાપદસ્ય સમાનાધિકરણં વિશેષણમન્યાનિ વ્યધિકરણાનિ, કર્મણિ તુ ક્રિયાપદે કર્મ સમાનાધિકરણમ્ । સાધુ વો રક્ષત્વિત્યાદૌ સાધ્વિતિ રક્ષણાદિક્રિયાયાઃ સમાનાધિકરણમ્, રક્ષત્વિત્યાદિક્રિયાપદસ્ય તુ વ્યધિકરણમિતિ । શાલીનાં તે ઇતિ-અત્રૌદનસ્ય સાક્ષાદ્ વિશેષણસ્ય વિશેષણત્વાચ્છાલીનામિતિ પારમ્પર્યેણ વિશેષણમ્ । શીલં તે સ્વમિતિ-અત્રાસ્તીત્યાદિ ક્રિયાપદં ન પ્રયુજ્યતે પરં તસ્યાપ્રયુજ્યમાનસ્યાપિ સ્વમિતિ સમાનાધિકરણમ્ । નનુ શબ્દપ્રયોગોઽર્થપ્રતિ-પત્યુપાયઃ, તસ્ય ચાપ્રયુજ્યમાનસ્યપિ વિશેષણ-વિશેષ્યભાવેઽતિપ્રસન્નઃ, અપ્રયુજ્યમાનત્વાવિશેષાત્ સર્વ સર્વસ્ય વિશેષણં વિશેષ્યં ચ સ્યાત્ । કિન્ન, યદ્યપ્રયુજ્યમાનમપિ શબ્દરૂપં વિશેષ્યં વિશેષણં

વા ગમયેત્ તદાઽનર્થકઃ સર્વત્ર તત્પ્રયોગ ઇત્યાહ-અર્થાત્ ઇત્યાદિ । લોકાદેવેતિ-લોકો હિ સાકાઙ્ક્ષત્વે સતિ ક્રિયાભેદેઽપ્યેકવાક્યત્વં પ્રતિપદ્યત ઇતિ સાકાઙ્ક્ષત્વેઽપિ ક્રિયાભેદે વાક્ય-ભેદાર્થં વચનમિતિ ભાવઃ । કુરુ કુરુ ન ઇતિ-અત્ર યુગપદ્વાક્યદ્વયપ્રયોગ ઇતિ એકવાક્યત્વાભાવાન્ન-સાદેશસ્ય ન પ્રાપ્તિરિતિ પરાભિપ્રાયઃ ॥૨૬॥

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

ઉપરની સંપૂર્ણ પંક્તિઓનો અનુવાદ શબ્દમહાર્ણવન્યાસના અનુવાદમાં આવી ગયો છે. માત્ર છેલ્લી ત્રણ લાઈનનો અનુવાદ અમે જણાવીએ છીએ. કુરુ કુરુ નઃ કટમ્ પ્રયોગમાં એક સાથે બે વાક્યનો પ્રયોગ છે. આથી એક વાક્યપણાનો અભાવ થવાથી “નસ્” આદેશની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવું બીજા લોકો માને છે.

॥ षड्विंशतितमम् सूत्रम् समाप्तम् ॥

સૂત્રમ્ - અધાતુવિભક્તિવાક્યમર્થવન્નામ । ૧ । ૧ । ૨૭ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

અર્થોઽભિધેયઃ-સ્વાર્થઃ, દ્રવ્યમ્, લિઙ્ગમ્, સંખ્યા, શક્તિરિતિ, દ્યોત્યશ્ચ સમુચ્ચ-યાદિઃ । તદ્વચ્છબ્દરૂપં ધાતુવિભક્ત્યન્ત-વાક્યવર્જિતં નામસંજ્ઞં ભવતિ । વૃક્ષઃ । પ્લક્ષઃ । શુક્લઃ । કૃષ્ણઃ । ડિત્યઃ । ડવિત્યઃ । સ્વઃ । પ્રાતઃ । ધવશ્ચ રુદિરશ્ચ ।

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

અર્થ એટલે અભિધેય. શબ્દવડે કહેવા યોગ્ય જે પદાર્થ છે તે અભિધેય છે. આ અભિધેય બે પ્રકારનો છે : (૧) બહિરંગ અર્થ (૨) અન્તરંગ અર્થ. અહીં જે બહિરંગ અર્થ છે એ સ્વાર્થ વગેરે ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે. (૩) સ્વાર્થ (૨) દ્રવ્ય (૩) લિંગ (૪) શક્તિ (૫) સંખ્યા તથા સમુચ્ચય વગેરે સ્વરૂપ દ્યોત્ય અર્થ પણ છે. ઉપરોક્ત પ્રકારોવાળો જે અર્થ છે એવા અર્થ-વાળું જે શબ્દ સ્વરૂપ છે તે નામસંજ્ઞાવાળું થાય છે. અહીં ધાતુ, વિભક્તિઅન્ત પદ અને વાક્ય આ ત્રણ અર્થવાળા હોવા છતાં પણ નામસંજ્ઞાવાળા થતાં નથી. આ ત્રણ સિવાયના જે જે શબ્દ સ્વરૂપો છે તે જે અર્થવાળા હોય તો આ સૂત્રથી નામસંજ્ઞાવાળા થાય છે. દા.ત. વૃક્ષ; પ્લક્ષ,

શુક્લ, કૃષ્ણ, ડિત્થ, ડવિત્થ, સ્વરૂ, પ્રાતરૂ, ધવ અને ખદિર. આ બધા નામસંજ્ઞાવાળા થાય છે.

(ત૦પ્ર૦) ધાતુ-વિભક્તિવર્જનં કિમ્ ? અહન્, વૃક્ષાન્, અયજન્; અત્ર નામત્વાભાવે “નામ્નો નોઽનહ્” [૨.૧.૧૧.] ઇતિ નલોપો ન ભવતિ । વિભક્ત્યન્ત-વર્જનાચ્ચાઽઽબાદિ-પ્રત્યયાન્તાનાં નામસંજ્ઞા ભવત્યેવ । આપ્-અજા, બહુરાજા । ડી-ગૌરી, કુમારી, ડાયનિ-ગાર્ગ્યાયણી, ગૌકક્ષ્યાયણી । તિ-યુવતિઃ । ઋઙ્-બ્રહ્મબન્ધૂઃ, કરમ્ભોરૂઃ । કૃત્-કારકઃ, કર્તા, ભિન્તીતિ ભિદ્; એવં છિત્ । તદ્વિતઃ-ઔપગવઃ, આક્ષિકઃ ।

અનુવાદ :- સૂત્રમાં ધાતુ અને વિભક્તિનો નિષેધ કરવાથી કયું ફળ મળે છે ? આ શંકાના ઉત્તરમાં જણાવે છે. અહીં માત્ર ધાતુ અથવા નામનો વિભક્તિ વગર પ્રયોગ થઈ શકે નહીં. આથી ધાતુ અને નામમાં વિભક્તિઅન્ત કરવા દ્વારા વિભક્તિ અંતવાળા તે તે શબ્દોની નામસંજ્ઞાનો આ સૂત્રથી અભાવ થાય છે. દા.ત. અહન્ હસ્તની ત્રી-પુ-એકવચનનું રૂપ છે તથા અયજન્ એ હસ્તની ત્રી-પુ-બહુવચનનું રૂપ છે તથા વૃક્ષાન્ એ દ્વિતીયા બહુવચનનું રૂપ છે. અહીં ધાતુ અને વિભક્તિ અંતનું વર્જન હોવાથી આ ત્રણેયની નામસંજ્ઞા થતી નથી. આથી “નામ્નો નોઽનહ્” (૨/૧/૮૧) સૂત્રથી નામના “ન્”નો લોપ થતો નથી. વળી વિભક્તિ અન્તવાળો શબ્દપ્રયોગ નામસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થતો નથી આથી વિભક્તિ અંતના વર્જનથી આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ જણાવ્યું છે કે “આપ્” વગેરે પ્રત્યયાન્તવાળા શબ્દોની નામસંજ્ઞા થાય જ છે. “અજા” અને “બહુરાજા” એ “આપ્” પ્રત્યયાન્ત નામો છે. ગૌરી, કુમારી એ “ડી” પ્રત્યયાન્ત નામો છે. “ગાર્ગ્યાયણી, ગૌકક્ષ્યાયણી” એ “ડાયન્” પ્રત્યયાન્ત નામો છે. તિ પ્રત્યયાન્ત યુવતિઃ નામ છે. ઋઙ્ પ્રત્યયાન્ત બ્રહ્મબન્ધૂઃ અને કરમ્ભોરૂઃ નામો છે. કૃત્ પ્રત્યયાન્ત કારકઃ, કર્તા, ભિદ્ તથા છિદ્ નામો છે. તથા ઔપગવઃ અને આક્ષિકઃ એ તદ્વિત પ્રત્યયાન્ત નામો છે.

(ત૦પ્ર૦) વાક્યવર્જનં કિમ્ ? સાધુર્ધર્મં વ્રૂતે । અર્થવત્સમુદાયસ્ય વાક્યસ્ય નામસંજ્ઞાપ્રતિષેધાત્ સમાસાદેર્ભવત્યેવ-ચિત્રગુઃ, રાજપુરુષઃ, ઈષદપરિસમાસો ગુડો બહુગુડો દ્રાક્ષા । અર્થવદિતિ કિમ્ ? વનમ્, ધનમ્; નાન્તસ્યાવધેર્મા ભૂત્, નામત્વે હિ સ્યાદ્યુત્પત્તૌ પદત્વાન્નલોપઃ સ્યાત્ ।

અનુવાદ :- સૂત્રમાં વાક્યનું વર્જન કરવા દ્વારા શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ? “સાધુ ધર્મ વ્રૂતે” આ પ્રયોગમાં વાક્યસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે અને વાક્યસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થવાથી આ પ્રયોગમાં નામસંજ્ઞાનો

અભાવ થાય છે. હવે અર્થવાન્ એવા સમુદાય સ્વરૂપ વાક્યમાં નામસંજ્ઞાનો પ્રતિષેધ થવાથી જ્યાં જ્યાં અર્થવાન્ એવો બીજો કોઈ સમુદાય હશે ત્યાં ત્યાં નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થશે જ. આથી સમાસ વગેરેમાં નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવશે જ. દા.ત. ચિત્રગુઃ (અનેક રંગોવાળી ગાય) તથા રાજપુરુષઃ (રાજાનો પુરુષ), બહુગુડો દ્રાક્ષા (જાણે કે ગોળ જેવી મીઠાશવાળી દ્રાક્ષ.) આ ત્રણેય પ્રયોગ અર્થવાન્ એવા સમાસ સ્વરૂપ સમુદાય અથવા તો તદ્વિતાન્ત સ્વરૂપ સમુદાયનાં છે અને આવા સમાસ વગેરે સંબંધી સમુદાયોમાં આ સૂત્રથી નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થશે જ.

અર્થવત્ પદ લખવા દ્વારા શું કહેવા માંગે છે ? આના અનુસંધાનમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રી કહે છે : વનમ્, ધનમ્ વગેરે પ્રયોગોમાં ન્ સુધીનું નામ (વન્ તથા ધન્) અર્થવત્ ન હોવાથી વન્ અને ધન્ની નામસંજ્ઞા થશે નહીં. જો ન્ અંત સુધીનાની નામસંજ્ઞા થઈ હોત તો સ્યાદિની ઉત્પત્તિ હોતે છતે પદપશું પ્રાપ્ત થાત અને પદપશું પ્રાપ્ત થવાથી પદને અન્તે રહેલા ન્નો લોપ થાત. હવે આવી આપત્તિનો અવકાશ રહેશે નહીં.

(ત૦પ્ર૦) યદાનુકાર્યાનુકરણયોઃ સ્યાદ્વાદાશ્રયણેનાભેદવિવક્ષા તદાઽર્થ-વત્ત્વાભાવાન્ન ભવતિ નામસંજ્ઞા; યથા-ગવિત્યમાહેતિ; યદા તુ ભેદવિવક્ષા તદાનુ-કાર્યેણાથે-નાર્થવત્ત્વાદ્ ભવત્યેવ-પચતિમાહ, ચઃ સમુચ્ચયે, “નેર્વિશઃ” [૩.૩.૨૪.] “પરાવેર્જેઃ” [૩.૩.૨૮.] इत्यादि । नामप्रदेशाः-“नाम सिदयव्यञ्जने” [१.१.२१.] इत्यादयः ॥૨૭॥

અનુવાદ :- હવે અનુકરણવાચક નામોમાં નામસંજ્ઞા થશે કે કેમ ? એ શંકાનાં અનુસંધાનમાં જણાવે છે કે, જ્યારે અનુકાર્ય અને અનુકરણની સ્યાદ્વાદનો આશ્રય કરવાવડે અભેદ વિવક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે અર્થવાન્પણાંનો અભાવ થવાથી નામસંજ્ઞા થતી નથી. દા.ત. “ગો ઇતિ અયમ્ આહ ।” પરંતુ, જ્યારે અનુકાર્ય (અશક્તિથી પ્રયોગ કરાયેલો “ગો” શબ્દ.) અને અનુકરણની (અશક્તિથી પ્રયોગ કરાયેલાં “ગો” શબ્દની અન્ય વ્યક્તિ નકલ કરીને બતાવે તો) ભેદ વિવક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે અનુકાર્યનાં અર્થવડે અનુકરણમાં અર્થવાન્પણું થવાથી નામસંજ્ઞા થાય જ છે. દા.ત. “પચતિમ્ આહ ।, ચઃ સમુચ્ચયે,” “નેર્વિશઃ” (૩/૩/૨૪), “પરાવેર્જેઃ” (૩/૩/૨૮) વગેરે અનુકરણ શબ્દમાં નામસંજ્ઞા થઈ છે. નામસંજ્ઞાનો ઉ.દા. સ્થળો “નામ સિદયવ્યજ્જને” (૧/૧/૨૧) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

અધાત્વિત્યાદિ-“ઢુધાંગ્ક (ધારણે ચ)” દધાતિ ક્રિયાર્થત્વમિતિ “કૃ-સિ-કમ્યમિ૦”

[ઉણા૦ ૭૭૩.] इति तुनि धातुः । उच्यते-विशिष्टोऽर्थोऽनेनेति करणे घ्यणि “क्तेऽनितश्चजोः कगौ घिति” [४.१.१११.] इति ककारे वाक्यम्, द्वन्द्वगर्भो नञ् तत्पुरुषः । “अर्थणि उपयाचने” चुरादिणिचि अर्थ्यते इति “युवर्ण०” [५.३.२८.] इत्यलि अर्थः, सोऽस्यास्तीति मतौ वत्वे अर्थवत् ।

∴ શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

“ધારણ કરવું” અર્થવાળો “ધા” ધાતુ ત્રીજા ગણનો છે. ક્રિયાસ્વરૂપ અર્થપણાંને જે ધારણ કરે છે એ અર્થમાં “કૃ-સિ-કમ્યમિ...” (ઉણાદિ૦ ૭૭૩) સૂત્રથી “તુન્” પ્રત્યય થતાં “ધાતુ” શબ્દ બને છે. વિશિષ્ટ અર્થ આનાવડે કહેવાય છે એ પ્રમાણે “કરણ” અર્થમાં “વच्” ધાતુને “घ्यण्” પ્રત્યય થાય છે. વच् + घ्यण् આ અવસ્થામાં ઉપાન્ત્ય “अ”ની વૃદ્ધિ થવાથી તથા “क्ते अनितश्चजोः कगौ घिति” (૪/૧/૧૧૧) સૂત્રથી “च्”નો “ककार” થવાથી “वाक्यम्” શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. (અહીં “આચાર્ય ભગવંતે” “विभक्ति” શબ્દ અને “नाम” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શા માટે ન બતાવી ? એ જિજ્ઞાસાનાં સંબંધમાં જણાય છે કે “स्त्यादिर्विभक्तिः” (૧/૧/૧૮) સૂત્રમાં “विभक्ति” શબ્દની સિદ્ધિ બતાવી છે. તથા “नाम सिदयव्यञ्जने” (૧/૧/૨૧) સૂત્રમાં “नाम” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે. આથી પુનરુક્તિ દોષને ટાળવા માટે અહીં એ બે શબ્દની સિદ્ધિ બતાવી નથી.) “धातुः च विभक्तिः च वाक्यम् च” એ પ્રમાણે સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ થવાથી “धातुविभक्तिवाक्यम्” થાય છે. હવે “न धातुविभक्तिवाक्यम् इति” “अधातुविभक्तिवाक्यम्” એ પ્રમાણે નજ્ તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. આથી જ, “आचार्य भगवन्ते” પંક્તિઓ લખી છે કે અહીં દ્વન્દ્વ જેનાં ગર્ભમાં છે એવો નજ્ તત્પુરુષ સમાસ છે. “निवेदन કરવા” સ્વરૂપ અર્થવાળો “अर्थ” ધાતુ દશમા ગણનો છે. આથી “णिच्” પ્રત્યય (स्वार्थिक) લાગે છે. હવે ભાવમાં “युवर्ण०” (૫/૩/૨૮) સૂત્રથી અल् પ્રત્યય થતાં અર્થ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે, અર્થ છે જેને એ પ્રમાણે સંબંધ અર્થમાં “मत्” પ્રત્યય લાગે છે અને “म्”નો “व्” થતાં “अर्थवत्” શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. આ “अर्थवत्”નું વિશેષણ “अधातुविभक्तिवाक्यम्” બને છે.

(श०न्या०) अर्थशब्दोऽनेकार्थः, अस्ति प्रयोजनवचनः-केनार्थेन आगतोऽसि ? केन प्रयोजनेनेति गम्यते । अस्ति निवृत्तिवचनः-मशकार्थो धूम इति, मशकनिवृत्तिर्गम्यते । अस्ति धनवचनः-अर्थवानयम्, धनवानित्यर्थः । अस्त्यभिधेयवचनः-अयमस्य वचनस्यार्थ इति, इदमस्याभिधेयमिति गम्यते । अत्राभिधेयवचनस्यार्थशब्दस्य ग्रहणम्, तस्यैव व्यापकत्वात् तद्ग्रहणे तेषामपि ग्रहणात्, अन्येषां च विपर्ययात्, सति व्याप्त्यर्थे (व्याप्यर्थे) अन्यार्थग्रहणे प्रमाणाऽभावाद् इत्याह-अर्थोऽभिधेय इति । स चाभिधेयलक्षणोऽर्थो द्विविधः-अन्तरङ्गो बहिरङ्गश्च । अन्तरङ्गो

બુદ્ધિસ્વરૂપાત્મકઃ, તદ્વિષયો બહિરજ્ઞોઽર્થઃ, સ ઉભયોઽપીહાઽશ્રીયતે; વિવક્ષાતશ્ચ ગુણપ્રધાન-ભાવઃ ।

અનુવાદ :- “અર્થ” શબ્દ અનેક અર્થવાળો છે. પ્રયોજન અર્થવાળો “અર્થ” શબ્દ છે. “તું કયા પ્રયોજનથી આવ્યો છે ?” આ વાક્યમાં “અર્થ” શબ્દ પ્રયોજનવાળો છે. નિવૃત્તિવાચી પણ “અર્થ” શબ્દ છે. જેમ કે, “મચ્છરની નિવૃત્તિ માટે ધુમાડો.” અહીં “અર્થ” શબ્દથી મચ્છરની નિવૃત્તિ જણાય છે. ધનવાચી પણ “અર્થ” શબ્દ છે. “અર્થવાન્ અયમ્ ।” આ વાક્યનો અર્થ છે : “આ વ્યક્તિ ધનવાન્ છે.” (એ જ પ્રમાણે “અર્થ” શબ્દ “સ્યાત્” અર્થનો પણ વાચક છે. “સ્યાત્” એટલે “આવું થઈ શકે.” “સ્યાત્” શબ્દ પછી “અર્થાત્” લખીને “આવું થઈ શકે” એવું જે જણાવાય છે ત્યાં “અર્થાત્”માં રહેલો “અર્થ” શબ્દ “સ્યાત્” અર્થવાળો છે.) “અર્થ” શબ્દ અભિધેયવાચી પણ છે. આ વચનનો આ પદાર્થ છે એ પ્રમાણેનો અર્થ “અયમસ્ય વચનસ્યાર્થ” સ્વરૂપ વાક્યનો થાય છે. અહીં, અભિધેય સ્વરૂપ અર્થવાળો “અર્થ” શબ્દ ગ્રહણ કરવાનો છે. આ અર્થનું જ વ્યાપકપણું છે. જ્યાં જ્યાં “અર્થ” શબ્દ છે ત્યાં ત્યાં અભિધેય સ્વરૂપ અર્થ છે અને અભિધેય સ્વરૂપ અર્થનો જ્યાં અભાવ છે ત્યાં “અર્થ” શબ્દનો અભાવ છે. આ પ્રમાણે અર્થ શબ્દ વ્યાપ્ય બને છે અને અભિધેય સ્વરૂપ અર્થ “વ્યાપક” બને છે. હવે, વ્યાપક એવા અભિધેય સ્વરૂપને અહીં ગ્રહણ કર્યું હોવાથી પ્રયોજન, નિવૃત્તિ વગેરે અર્થો પણ ગ્રહણ થઈ જશે. બીજા અર્થોને જો ગ્રહણ કર્યા હોત તો અભિધેય સ્વરૂપ અર્થનું ગ્રહણ થઈ શકત નહીં. જ્યાં જ્યાં વ્યાપ્તિથી અર્થ મળી જતો હોય ત્યાં ત્યાં અન્ય અર્થને ગ્રહણ કરવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે. અહીં, કોઈ એવું સચોટ પ્રમાણ નથી કે જેથી વ્યાપ્તિ અર્થવાળા અભિધેય સ્વરૂપ અર્થને છોડીને અવ્યાપ્તિ સ્વરૂપ અર્થ ગ્રહણ કરી શકાય. માટે જ આચાર્ય ભંગવંતે બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં લખ્યું છે કે, “અર્થઃ અભિધેયઃ ।”

આ અભિધેય સ્વરૂપ અર્થ બે પ્રકારના છે : (૧) અંતરંગ અને (૨) બહિરંગ. અંતરંગ એવો અર્થ બુદ્ધિ સ્વરૂપ છે અને અંતરંગ એવા અર્થનો જે વિષય છે તે બહિરંગ અર્થ છે. આ બંને અર્થ અહીં ગ્રહણ કરાય છે. માત્ર વિવક્ષાથી ગૌણ અને પ્રધાનભાવ હોય છે. જે બુદ્ધિ સ્વરૂપાત્મક અર્થ છે તે અંતરંગ અર્થ કહેવાય છે. અહીં અંતરંગ હોવાનું કારણ બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થને વિષયોની પરાધીનતા નથી. “અલ્પાપેક્ષમ્ અન્તરઙ્ગમ્” એ ન્યાયથી બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ ઘણી જ અલ્પ અપેક્ષાવાળો હોવાથી અંતરંગ અર્થ કહેવાય છે. તથા “બહ્વપેક્ષમ્ બહિરઙ્ગમ્” વિષય સ્વરૂપ જે અર્થ છે એમાં વિષયોની પણ આવશ્યકતા રહે છે. આથી ઘણી અપેક્ષાઓ હોવાને કારણે વિષય સ્વરૂપ અર્થ એ બહિરંગ અર્થ કહેવાય છે. અહીં અર્થવાન્ની નામસંજ્ઞા કરવી છે. માટે અર્થ તરીકે બંને અર્થ અહીં આશ્રય કરાય છે. હા, ક્યારેક વિવક્ષાના કારણે બહિરંગ અર્થ મુખ્ય બને છે અથવા તો અંતરંગ અર્થ મુખ્ય બને છે.

(શ૦ન્યા૦) નનુ નિત્યત્વાદન્તરજ્ઞ એવાર્થશબ્દઃ પ્રયુજ્યતે, નિત્યો હિ શબ્દસ્ય સંબન્ધાદારમ્બ્ય બુદ્ધ્યર્થઃ, યદસન્નિહિતેઽપિ વિષયે બુદ્ધિઃ શબ્દેન જન્યતે-ગૌર્જાયતે, ગૌર્મૃત ઇતિ; તથા વિપરીતેઽપિ વસ્તુન્યહેયત્વાદુત્પદ્યતે, યથા-ગૌર્વાહીક ઇતિ । અસાધારણત્વાન્ચ બુદ્ધિરેવાર્થઃ, સાધારણો હિ વિષયઃ સર્વપર્યાયશબ્દાનામ્-ઇન્દ્રઃ શક્રઃ પુરન્દર ઇતિ, ન તથા બુદ્ધ્યર્થઃ સાધારણઃ; ઇતશ્ચ બુદ્ધિરેવાર્થઃ, કુતઃ ? વ્યાપિત્વાદ્, નહ્યભાવો વિનાશઃ શશવિષાણમિત્યાદીનાં શબ્દાનાં વિષયોઽર્થો વિદ્યતે, બુદ્ધ્યર્થસ્તુ વિદ્યત એવ સર્વેષામ્, એવં ચ સર્વા પ્રક્રિયા બુદ્ધિવિષયા ઉપપદ્યત ઇતિ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અર્થ બે પ્રકારના છે એવું આપ જણાવો છો. પરંતુ અહીં “અર્થ” શબ્દ તરીકે બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ નિત્ય હોવાથી તે જ અર્થ પ્રયોગ કરાય છે. શબ્દના સંબંધથી આરંભ કરીને બુદ્ધિ અર્થ વિદ્યમાન થયો હોવાથી બુદ્ધિ અર્થ નિત્ય છે. બુદ્ધિ અર્થને વિષયની આવશ્યકતા રહેતી નથી. માત્ર શબ્દ બોલવામાં આવે છે અને બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ આપોઆપ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. કોઈ કહે કે, “ગૌઃ જાયતે”, “ગૌઃ મૃતઃ” આ પ્રયોગોમાં પાઠશાળામાં બેઠા બેઠા પણ ગાય ઉત્પન્ન થાય છે અને ગાય મરી ગઈ એવા જ્ઞાન સ્વરૂપ બુદ્ધિ અર્થ આપોઆપ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જ્યારે આ વાક્યનો બહિરંગ અર્થ તો જે સમયે ગાય ઉત્પન્ન થઈ રહી હોય તે સમયે જ વિદ્યમાન હોય છે અથવા તો ભૂતકાળમાં જે ક્ષેત્રમાં ગાય મરી ગઈ હતી ત્યારે જ વિષય સ્વરૂપ બહિરંગ અર્થ વિદ્યમાન હતો. આથી બહિરંગ અર્થ કરતાં બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ જ સ્વીકારવા યોગ્ય છે.

વિપરીત એવી વસ્તુમાં પણ બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ ઉત્પન્ન થાય જ છે. “ગૌર્વાહીકઃ” આ પ્રયોગમાં “વાહીક” શબ્દનો અર્થ અફધાનિસ્તાનની એક જાતિ સ્વરૂપ થાય છે. અર્થાત્ કેટલાક પુરુષો મૂર્ખ જેવા હોય છે. તેમની બળદ સાથે સરખામણી કરવામાં આવે છે. વાહીક નામની પ્રજા જાણે કે બળદ છે. ખરેખર વાહીક તો પુરુષ છે છતાં પુરુષમાં પણ બળદ સ્વરૂપ પદાર્થનો બોધ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ જે બળદ નથી તેમાં બળદ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આથી વિપરીત એવી વસ્તુઓમાં પણ બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. વળી, પુરુષમાં પશુનો બોધ કરવામાં આવે છે એને હેય તરીકે પણ માનવામાં નથી આવતું. આવા પ્રયોગો નિર્દોષ જ મનાય છે. આપણે ઘણીવાર કહેતા હોઈએ છીએ કે દેવદત્ત ગધેડો છે. આ પ્રમાણે બહિરંગ અર્થમાં બોલી શકાતું નથી. કોઈ વ્યક્તિ વાહીક સ્વરૂપ પુરુષને જુએ, એ પુરુષને જોયા પછી તો પુરુષ સ્વરૂપ પદાર્થનો જ બોધ થાય છે. એ જ પ્રમાણે દેવદત્તને જોયા પછી દેવદત્ત સ્વરૂપ પુરુષ પદાર્થનો જ બોધ થાય છે, પરંતુ ગધેડા સ્વરૂપ પદાર્થનો બોધ થતો નથી. આથી બહિરંગ અર્થ વિપરીત વસ્તુમાં ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. માટે બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ જ વિચારવા યોગ્ય છે.

બુદ્ધિ અર્થ અસાધારણ અર્થ છે. જે જે વિશેષ હોય તે અસાધારણ હોય છે. બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ એ વિશેષ અર્થ છે. કોઈક વ્યક્તિ મનુષ્ય બોલે તો મનુષ્ય એ સામાન્યથી કથન થયું તથા દેવદત્ત વગેરે બોલવામાં આવે તો એ વિશેષથી કથન થયું. એ જ પ્રમાણે અહીં વિષયનું ક્ષેત્ર સાધારણ છે. દા.ત. ઇન્દ્ર, શક્ર, પુરન્દર વગેરે શબ્દો બોલવામાં આવે તો દરેક શબ્દનો બહિરંગ અર્થ ઇન્દ્ર સ્વરૂપ એક જ પદાર્થ છે. આથી બહિરંગ અર્થ સાધારણ છે. જ્યારે બુદ્ધિ અર્થ દરેક શબ્દ પ્રમાણે અલગ અલગ હોય છે. આથી બુદ્ધિ અર્થ અસાધારણ છે. માટે જે વસ્તુ અસાધારણ હોય તે જ માનવી જોઈએ. આથી બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ જ યોગ્ય છે.

બુદ્ધિ અર્થ અને બહિરંગ અર્થ બંનેમાં બુદ્ધિ અર્થ વધારે વ્યાપક છે. જ્યાં જ્યાં બુદ્ધિ અર્થ હોય છે ત્યાં ત્યાં બહિરંગ અર્થ હોય જ એવો નિયમ નહીં. વળી, જ્યાં જ્યાં બહિરંગ અર્થ હશે ત્યાં ત્યાં બુદ્ધિ અર્થ તો હશે. અભાવ, સસલાનું શીંગડુ, વિનાશ વગેરે શબ્દોમાં વિષય અર્થ વિદ્યમાન નથી પરંતુ બુદ્ધિ અર્થ તો છે જ. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ અર્થ વ્યાપક હોવાથી બુદ્ધિ અર્થ જ માનવા યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે બધી જ પ્રક્રિયા જો બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ માનવામાં આવે તો સંગત થાય છે. માટે બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ જ યોગ્ય છે.

(શંન્યા૦) સત્યમેતત્, બુદ્ધિરપ્યર્થસ્તદાશ્રયા ચ પ્રક્રિયા સિધ્ધ્યતિ, કિન્તુ બુદ્ધિરેવાર્થો ન બહિરજ્ઞાનમિતિ બહિરજ્ઞાર્થનિહ્વો નોપપદ્યતે, અસતિ હિ તસ્મિન્ કથં નિરાલમ્બના બુદ્ધિરુદેતિ મિથ્યાત્વપ્રસજ્ઞાત્ ? કિન્ન, તદભાવે સત્યાનૃતવ્યવસ્થાઽપિ ન પ્રકલ્પતે, લોકે હિ યસ્ય બહિરજ્ઞાર્થોઽસ્તિ સ સત્યમિત્યુચ્યતે, વિપરીતસ્ત્વસત્યમિતિ; અન્તરજ્ઞાર્થનિયમે તુ બુદ્ધિસ્વરૂપાવિશેષાદયં વિકલ્પો નોપપદ્યતે ઇતિ । કિન્ન, બુદ્ધેઃ સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વે બાહ્યાર્થસત્ત્વાસત્ત્વાપેક્ષે, તત્ર બહિરજ્ઞાર્થનિયમે બુદ્ધ્યભાવાત્ તદાશ્રયો લૌકિકો વ્યવહારઃ શાસ્ત્રીયશ્ચ ન સિધ્ધ્યતીત્યુભયાર્થપરિગ્રહઃ ।

અનુવાદ (ઉત્તરપક્ષ) :- તમારી વાત સાચી છે. બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થ પણ છે અને બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થને આશ્રયીને બધી પ્રક્રિયા સિદ્ધ થાય છે એ પણ સાચું છે. છતાં પણ બુદ્ધિ સ્વરૂપ જ અર્થ છે. પરંતુ બહિરંગ અર્થ નથી. એ પ્રમાણે બહિરંગ અર્થનો અપલાપ સંગત થતો નથી. જો બહિરંગ અર્થ જગતમાં વિદ્યમાન જ ન હોય તો નિરાલંબન બુદ્ધિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? કોઈ કહે કે, આ આંબાનું વૃક્ષ છે. હવે જો આંબાના વૃક્ષ સ્વરૂપ પદાર્થ ન હોય તો આંબાના વૃક્ષ સ્વરૂપ બુદ્ધિ અર્થ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થશે. વિષયની ગેરહાજરીમાં જ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ જાય તો મિથ્યાત્વનો પ્રસંગ આવશે.

વળી જો બુદ્ધિ રૂપ અર્થ જ માનવામાં આવશે અને બહિરંગ અર્થ માનવામાં નહીં આવે તો આ સાચું છે અને આ સાચું નથી એવી વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં. કોઈ વ્યક્તિ પીત્તળને જોઈને

સોનું કહે તો આ ખોટું છે. એવું પીત્તળ સ્વરૂપ પદાર્થ તેમજ સોના સ્વરૂપ પદાર્થ હશે તો જ પરીક્ષા કરીને કહી શકાશે કે આ અસત્ય છે. લોકો જેનો બહિરંગ અર્થ વિદ્યમાન હોય છે તેને સત્ય કહે છે. તથા જેનો બહિરંગ અર્થ વિદ્યમાન નથી હોતો તેને અસત્ય કહે છે. વળી, માત્ર બુદ્ધિ સ્વરૂપ અન્તરંગ અર્થને જ માનવામાં આવશે તો બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થમાં કોઈ ભિન્ન ભિન્ન વિશેષતા ન હોવાથી સત્ય અને અસત્યની પરીક્ષા થઈ શકશે નહીં. જેમ “ઘટ” નામનો પદાર્થ અને “પટ” નામનો પદાર્થ એ બંનેમાં વિશેષતા હોવાથી તે તે પદાર્થ સાચો છે અથવા તો ખોટો છે એવો નિર્ણય થઈ શકે છે. માટે બહિરંગ અર્થ પણ માનવો પડશે. વળી, બુદ્ધિમાં સમ્યક્ત્વ છે અથવા તો મિથ્યાત્વ છે એ પણ બાહ્ય અર્થની વિદ્યમાનતા અને અવિદ્યમાનતાની અપેક્ષાએ જ ઘટી શકશે. વળી, બહિરંગ અર્થમાં જ અર્થની વિદ્યમાનતા છે એવું માનવામાં આવશે તો બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થનો અભાવ થશે. જગતનો સમસ્ત વ્યવહાર બુદ્ધિ સ્વરૂપ અર્થને માનીને જ થાય છે તથા શાસ્ત્ર સંબંધી વ્યવહાર પણ બુદ્ધિ અર્થને માનીને જ થાય છે. આ પ્રમાણે બંને અર્થ જરૂરી છે. કોઈ એક માનવામાં ન આવે તો ચાલી શકશે નહીં. માટે ઉભય અર્થનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે.

(શ૦ન્યા૦) સ ચ બહિરંગોઽર્થઃ સ્વાર્થાદિભેદેન પञ्चधा भिद्यते इत्याह-स्वार्थ इत्यादि । तत्र स्वार्थो विशेषणं स्वरूप-जाति-गुण-संबन्ध-क्रिया-द्रव्याणि । द्रव्यं विशेष्यं जाति-गुण-द्रव्याणि । यथा-(यदा)शब्दरूपेण विशिष्टा जातिरुच्यते तदा शब्दरूपं विशेषणं स्वार्थो भवति, जातिस्तु विशेष्यत्वाद् द्रव्यम् । यदा जात्या विशिष्टो गुणोऽभिधीयते ‘पटस्य शुक्लो गुणः’ इति तदा जातिर्विशेषणत्वात् स्वार्थः, गुणो विशेष्यत्वाद् द्रव्यम् । यदा तु गुणविशिष्टं पटादि द्रव्यमुच्यते ‘शुक्लः पटः’ इति तदा विशेषणभूतो गुणः स्वार्थः, विशेष्यभूतं तु पटादि द्रव्यमिति । यदा पुनर्द्रव्यमपि द्रव्यान्तरस्य विशेषणभूतं भवति ‘यष्टीः प्रवेशय’, ‘कुन्तान् प्रवेशय’ इति तदा यष्ट्यादि द्रव्यं विशेषणभावापन्नं स्वार्थः, द्रव्यान्तरं विशेष्यभावापन्नं पुरुषादि द्रव्यम् । क्वचित् संबन्धोऽपि स्वार्थः, यत्र तन्निमित्तकः प्रत्ययः, यथा ‘दण्डी’ ‘विषाणी’ इति । क्वचित् क्रियाऽपि भवति स्वार्थः, यत्र तन्निमित्तकः प्रत्ययः, यथा ‘पाचकः’ इति । चकारादिना द्योत्यस्यापि समुच्चयादेः समासादिनाऽभिधीयमानत्वादभिधेयत्वमस्तीत्याह-द्योत्यश्चेत्यादि, अभिधेय इति शेषः ।

અનુવાદ :- જે બહિરંગ અર્થ છે એ સ્વાર્થ, દ્રવ્ય, લિંગ, સંખ્યા અને શક્તિ એમ પાંચ પ્રકારનો છે. સ્વાર્થ સ્વરૂપ જે અર્થ છે તે સ્વરૂપ, જાતિ, ગુણ, સંબંધ, ક્રિયા અને દ્રવ્ય એમ છ પ્રકારે છે અને સ્વાર્થ એ વિશેષણ છે. દ્રવ્ય સ્વરૂપ અર્થ એ વિશેષ્ય સ્વરૂપ હોય છે. જે ત્રણ પ્રકારે

છે : જાતિ, ગુણ અને દ્રવ્ય. જ્યારે શબ્દ સ્વરૂપથી વિશિષ્ટ એવી જાતિ કહેવાય છે ત્યારે જે શબ્દનું ભિન્ન પ્રકારનું સ્વરૂપ છે તે વિશેષણ સ્વરૂપ સ્વાર્થ થાય છે અને તે સમયે જાતિ વિશેષ્ય હોવાથી જાતિ રૂપ સ્વાર્થ થાય છે. કોઈક વ્યક્તિ “ગો” શબ્દ બોલે તો “ગો” શબ્દ સ્વરૂપ જે છે તે “ગો” શબ્દ સ્વરૂપ જ વિશેષણ સ્વરૂપ સ્વાર્થ છે અને “ગો” શબ્દથી “ગોત્વ” જાતિ સ્વરૂપ પદાર્થ જે કહેવાય છે તે જ દ્રવ્ય છે. અહીં જાતિ એ વિશેષ્ય હોવાથી દ્રવ્ય સ્વરૂપે છે. કોઈક અલગ અલગ પ્રકારના શબ્દ બોલે તો અલગ અલગ પ્રકારના શબ્દો એ શબ્દ સ્વરૂપ વિશેષણ સ્વાર્થ થાય છે તથા એ બધા જ શબ્દોમાં રહેલી શબ્દત્વ જાતિ વિશેષ્ય થવાથી દ્રવ્ય સ્વરૂપ સ્વાર્થ છે. શબ્દનું વાચ્યાર્થ શબ્દત્વ જાતિ છે, જે દ્રવ્ય સ્વરૂપ અભિધેય થઈ જશે. માટે જાતિ એ દ્રવ્ય સ્વરૂપ સ્વાર્થ છે. ગ્રહણ કરાતો ધ્વનિ રૂપ પદાર્થ છે. માટે જાતિવાચક શબ્દોની અપેક્ષાએ જાતિ એ દ્રવ્ય સ્વરૂપ અર્થ થાય છે. જે પ્રમાણે ઉત્તમ પંડિત એવું કોઈક બોલે તો ઉત્તમ સ્વરૂપ વિશેષણ પંડિતને આધાર બનાવીને જ રહી શકે. આથી પંડિત વિશેષ્ય સ્વરૂપે થશે એ જ પ્રમાણે અલગ અલગ પ્રકારના શબ્દો પણ શબ્દત્વ જાતિને આશ્રયીને જ રહી શકશે. માટે જાતિ એ વિશેષ્ય સ્વરૂપે છે અને જે વાચ્યાર્થ હોય છે એ દ્રવ્ય સ્વરૂપે હોય છે. અહીં વાચ્યાર્થ તરીકે શબ્દત્વ જાતિ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી શબ્દત્વ જાતિ વિશેષ્ય સ્વરૂપે છે. આથી તે દ્રવ્ય સ્વરૂપે આવશે. અર્થનો મૂળ અર્થ વિશેષણ થાય છે. આ વિશેષણ ચાહે સ્વરૂપમાં વિદ્યમાન હોય, જાતિમાં વિદ્યમાન હોય અથવા તો ગુણ, સંબંધ, ક્રિયા કે દ્રવ્યમાં વિદ્યમાન હોઈ શકે છે. આવો સ્વાર્થ એ અર્થ કહેવાશે.

જ્યારે ગુણથી વિશિષ્ટ એવું ‘પટાદિ’ દ્રવ્ય કહેવાય છે ત્યારે વિશેષણ તરીકે ગુણ હોય છે. આથી, ગુણ સ્વરૂપ સ્વાર્થ આવશે અને વિશેષ્ય તરીકે દ્રવ્ય હોવાથી દ્રવ્ય સ્વરૂપ અર્થ આવશે. દા.ત. “શુક્લઃ પટઃ ।” અહીં “શુક્લઃ” એ ગુણ સ્વરૂપ સ્વાર્થ છે અને “પટઃ” વિશેષ્ય હોવાથી દ્રવ્ય સ્વરૂપ અર્થ છે. (દ્રવ્ય સ્વરૂપવાળું એવું દ્રવ્ય છે. કારણ કે દ્રવ્યમાં ત્રણ પેટા પ્રકાર પાડ્યાં છે : જાતિ, ગુણ, દ્રવ્ય. આ પ્રમાણે ઉપરનાં તમામ વિશેષ્ય સ્વરૂપ દ્રવ્યમાં અર્થ સમજી લેવો.)

જ્યારે એક દ્રવ્ય પણ બીજા દ્રવ્યનાં વિશેષણભૂત થાય છે ત્યારે દ્રવ્ય વિશેષણભાવને પ્રાપ્ત કરતું હોવાથી દ્રવ્ય સ્વરૂપ સ્વાર્થ થશે અને બીજું દ્રવ્ય વિશેષ્યભાવને પ્રાપ્ત કરતું હોવાથી દ્રવ્ય સ્વરૂપ અર્થવાળું થશે. દા.ત. “યદ્દીઃ પ્રવેશય”, “કુન્તાન્ પ્રવેશય ।” લાકડીવાળાંઓને તું પ્રવેશ કરાવ. ભાલાવાળાઓને તું પ્રવેશ કરાવ. એ પ્રમાણે લાકડી અને ભાલા પુરુષોનાં વિશેષણ બને છે અને એ પ્રમાણે લાકડી અને ભાલાં જ વિશેષણભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે, દ્રવ્ય સ્વરૂપ સ્વાર્થ થશે. તથા પુરુષો વિશેષ્યભાવને પ્રાપ્ત કરતાં હોવાથી દ્રવ્ય સ્વરૂપ પુરુષો એ દ્રવ્ય સ્વરૂપ અર્થ છે. ક્યાંક સંબંધ પણ સ્વાર્થ તરીકે હોય છે. જે વાક્યમાં સંબંધ-નિમિત્તવાળો પ્રત્યય થાય છે.

ત્યાં સંબંધ સ્વાર્થ સ્વરૂપ થાય છે. અર્થાત્ સંબંધ વિશેષણ સ્વરૂપ થાય છે. દા.ત. “દણ્ડી” તથા “વિષાળી” અહીં “દણ્ડ” તથા “વિષાળ” શબ્દને મતુ અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે ત્યારે “દણ્ડિન્” અને “વિષાળિન્” શબ્દ બને છે. અહીં, “મતુ” પ્રત્યય ષષ્ઠી અથવા તો સપ્તમી અર્થમાં થતો હોવાથી જ્યારે સંબંધ અર્થમાં “મતુ” પ્રત્યય થાય છે ત્યારે સંબંધ સ્વરૂપ વિશેષણ થાય છે. આથી “દણ્ડ”નાં સંબંધવાળો પુરુષ તથા શિંગડાંનાં સંબંધવાળો બળદ. આ પ્રમાણે સંબંધ એ વિશેષણ થાય છે અને પુરુષ તથા બળદ વિશેષ્ય થાય છે.

ક્યાંક ક્રિયા પણ સ્વાર્થ થાય છે. જે જે શબ્દોમાં ક્રિયા નિમિત્તવાળા પ્રત્યયો થાય છે ત્યાં ક્રિયા પણ સ્વાર્થ થાય છે. દા.ત. “પાચકઃ” જેનો અર્થ રસોઈ કરનાર થાય છે. અહીં રાંધવા સ્વરૂપ ક્રિયા એ વિશેષણ છે અને રાંધવા સ્વરૂપ ક્રિયાવાળો જે પુરુષ છે તે વિશેષ્ય છે. આથી ક્રિયા સ્વાર્થ થાય છે અને પુરુષ વિશેષ્ય હોવાને કારણે દ્રવ્ય સ્વરૂપ અભિધેય થાય છે.

તથા “ચકાર” વગેરેવડે ઘોત્ય એવા સમુચ્ચય વગેરેનું પણ સમાસ વગેરેથી કથન થતું હોવાથી ઘોત્ય પણ અભિધેય સ્વરૂપ થાય છે. દા.ત. “રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ ઇતિ રામલક્ષ્મણૌ”

અહીં સમાસથી સમુચ્ચય સ્વરૂપ અર્થનું પણ કથન થાય છે. આથી ઘોત્ય એવાં સમુચ્ચય વગેરે પણ અભિધેય સ્વરૂપ થાય છે.

(શ૦ન્યા૦) “ઓવ્રસ્વૌત્ છેદને” “સસ્ય શષૌ” [૧.૩.૬૧.] ઇતિ શત્વે “ઋજિ-રિષિ૦” [ઉણા૦ ૫૬૭.] ઇતિ સે કિત્વાત્ “ગ્રહ-વ્રશ્ચ૦” ઇતિ [૪.૧.૮૪.] ઇતિ ય્વૃતિ “સંયોગસ્યાદૌ૦” [૨.૧.૮૮.] ઇતિ સલુકિ “યજ-સૃજ૦” [૨.૧.૮૭.] ઇતિ ચસ્ય ષત્વે “ષઢોઃ૦” [૨.૧.૬૨.] કત્વે (સસ્ય) ષત્વે ચ વૃક્ષઃ । પ્લુષેઃ “પ્લુષેઃ પ્લષ્ ચ” [ઉણા૦ ૫૬૬.] ઇતિ સે પ્લક્ષઃ । “કૃષં વિલેખને” અતઃ “ઘૃ-વી-હ્વા૦” [ઉણા૦ ૧૮૩.] ઇતિ કિતિ ણે કૃષ્ણઃ । ડિત્થ-ડવિત્થાવવ્યુત્પન્નૌ, વર્ણાનુપૂર્વજ્ઞાનં ચ શિષ્ટપ્રયોગાત્ । એષુ નામત્વાદ્ “નામ્નઃ પ્રથમૈકદ્વિબહૌ” [૨.૨.૩૧.] ઇતિ પ્રથમા ।

અનુવાદ :- “કાપવું” અર્થવાળો “વ્રશ્ચ” ધાતુ છદ્ધા ગણનો છે. અહીં, “સસ્ય શષૌ” (૧/૩/૬૧) સૂત્રથી “સ્”નો “શ્” થવાથી “વ્રશ્ચ” ધાતુ થશે. હવે, “ઋજિ-રિષિ...” (ઉણા૦ ૫૬૭) સૂત્રથી કિત્ એવો “સ” પ્રત્યય થાય છે. પછી, “ગ્રહ-વ્રશ્ચ...” એ પ્રમાણે (૪/૧/૮૪) સૂત્રથી ય્વૃત્ થતાં “વૃશ્ચ + સ” સ્વરૂપ થશે. હવે, “સંયોગસ્યાદૌ...” (૨/૧/૮૮) સૂત્રથી “સ્”નો લુક્ થતાં “વૃચ્ + સ” રહેશે. હવે, “યજ્-સૃજ્...” (૨/૧/૮૭) સૂત્રથી “ચ્”નો “ષ્” થતાં તથા “ષઢોઃ...” (૨/૧/૬૨) સૂત્રથી “ષ્”નો “ક્” થતાં તેમજ પ્રત્યયનાં “સ્”નો “ષ્” થતાં “વૃક્ષઃ” શબ્દ બને છે.

“પ્લુષ્” ધાતુને “પ્લુષેઃ પ્લષ્ ચ” (ઉણાં ૫૬૬) સૂત્રથી “સ” પ્રત્યય થતાં તેમજ “પ્લુષ્”નો “પ્લષ્” આદેશ થતાં બાકીની સાધનિકા ઉપર મુજબ થતાં “પ્લક્ષઃ” શબ્દ બને છે.

“ખોતરવું” (ખેડવું) અર્થવાળો “કૃષ્” ધાતુ છદ્દાગણનો છે. આ “કૃષ્” ધાતુને “ધૃ-વી-હ્વા...” (ઉણાં ૧૮૩) સૂત્રથી “ક્તિ” એવો “ળ” થતાં “કૃષ્ણઃ” એ પ્રમાણે શબ્દ થાય છે.

“હિત્ય” અને “હવિત્ય” બંને અવ્યુત્પન્ન નામો છે. ઉણાદિ પ્રત્યયોથી સિદ્ધ થયેલાં નામો છે. જો વ્યુત્પન્ન નામો હોય તો તો વ્યુત્પત્તિ દ્વારા અર્થનો બોધ કરી શકાય છે. એ જ પ્રમાણે આ અવ્યુત્પન્ન નામોને અર્થવાનું કેવી રીતે ગણવા ? આ બંને નામો “યદૃચ્છ” નામો છે, જે પ્રમાણે હમણાં કોઈક બાબાનું નામ મુન્નો, ટીન્કુ વગેરે પાડવામાં આવે એ જ પ્રમાણે પહેલાના જમાનામાં ગાયોના આવા નામ પાડવામાં આવતાં હતા અને તે તે પદાર્થના સંબંધમાં આ નામો હતા. તેથી આવા નામો પણ અર્થવાનું કહેવાય છે. શિષ્ટપુરુષોના પ્રયોગોથી આવા પ્રયોગો માન્ય થયા છે.

વૃક્ષ વગેરે તમામ શબ્દોમાં નામ સંજ્ઞા થવાથી “નામ્નઃ પ્રથમૈક-દ્વિ-બહૌ ।” (૨/૨/૩૧) સૂત્રથી પ્રથમા વિભક્તિ થઈ છે.

(શંન્યાં) અહન્રિતિ-“હનંક્ હિંસાગત્યોઃ” હ્યસ્તન્યા દિવિ “અડ્ ધાતો” [૪.૪.૨૧.] इत्यटि “व्यञ्जनाद् देः सश्च दः” [૪.૩.૭૮.] इति देर्लुप्, अटो धात्ववयवत्वात् तद्ग्रहणेन ग्रहणाद् धातुरेव; अत्र विशेषविहितत्वाद् (अनवकाशत्वात् स्यादि बांधित्वेति भावः) ह्यस्तन्याद्युत्पत्तौ सत्यामडागमस्य धातुभक्तत्वात् प्रत्ययलोपलक्षणेन विभक्त्यन्तत्वात्तलोपजनिका नामसंज्ञा न भविष्यति । नैवम्-“नामन्त्र्ये” [२.१.९२.] इति ज्ञापकाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलोपलक्षणेन ‘विभक्ति’ इति (अ० विभक्ति० इति) निषेधो नोपतिष्ठते । न च नपुंसकार्थ इत्यपि शक्यं वक्तुम्, पृथग्योगवैयर्थ्यादिति धातुवर्जनम् । एवं तर्हि ‘छिद्’, ‘भिद्’ इत्यादीनां कथं नामसंज्ञा ? यतः-✽न (नैते) क्विबन्ता धातुत्वं जहति✽ इति “अधातु०” इति प्रतिषेधेन भवितव्यम्, नैवम्-‘अ० विभक्ति०’ इति पर्युदासात् तत्सदृशप्रत्ययग्रहणात्, पर्युदासे च विधिप्रतिषेधयोर्विधेरेव बलीयस्त्वात् ‘अधातु०’ इति प्रतिषेधाप्रवृत्तौ नामत्वसिद्धिः । न चात्र न विद्यन्ते धातुविभक्तिवाक्यानि यत्रेति बहुव्रीहिः, अन्यपदार्थप्रधानत्वेन बहिरङ्गत्वात्, तत्पुरुषस्य तु स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वाद् ‘बहुपटवः’ इत्यत्र नामत्वाभावप्रसङ्गाच्च ।

અનુવાદ :- “હિસા” અને “ગતિ” અર્થવાળો “હન્” ધાતુ બીજા ગણનો છે. હ્યસ્તની વિભક્તિનો “દિવ્” પ્રત્યય થતાં “વ્યજ્જનાદ્ દેઃ ...” (૪/૩/૭૮) સૂત્રથી વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પર “દ્”નો લોપ થાય છે તથા “અડ્ ધાતોઃ ...” (૪/૪/૨૮) સૂત્રથી “અટ્”નો આગમ થતાં

અને આગમ એ ધાતુનો અવયવ થવાથી “અટ્” આગમવાળો “હન્” ધાતુ પણ ધાતુ જ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- “અહન્” એ હસ્તન ભૂતકાળ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનું રૂપ છે. અહીં, ધાતુ હોવાથી અનવકાશપણાંથી સ્યાદિ વિભક્તિને છોડીને હસ્તની વગેરે વિભક્તિઓ થાય છે અને “અટ્”નો આગમ એ ધાતુનો અવયવ હોવાથી “અટ્”નાં આગમ સહિત પણ “અહન્” ધાતુ જ થાય છે. આ “અહન્”માં ત્રીજો પુરુષ એક વચનનાં “દ્”નો લોપ થયો છે. હવે, “પ્રત્યયલોપેડપિ પ્રત્યયલક્ષણમ્ કાર્યમ્ વિજાયતે ।” (પ્રત્યયનો લોપ થયે છે તે પણ પ્રત્યયને માનીને કાર્ય થાય છે.) ન્યાયથી ત્રીજા પુરુષ એકવચનના “દ્” પ્રત્યયને માનીને “અહન્” શબ્દમાં વિભક્તિ અંતપણું ગણાશે. હવે જો, “અહન્” શબ્દમાં વિભક્તિ અંતપણું ગણાય તો વિભક્તિ અંતનાં વર્જનથી જ નામસંજ્ઞા થશે નહીં અને નામસંજ્ઞા ન થવાથી “નામ્નો નો...” (૨/૧/૮૧) સૂત્રથી “અહન્” શબ્દમાં “ન્”નાં લોપનો અભાવ થશે. માટે ધાતુનાં વર્જનથી નામસંજ્ઞાનો અભાવ થયો છે એવું કહી શકાશે નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- આ પ્રમાણે કહેવું નહીં. “હે રાજન્ + સિ” અહીં, “દીર્ઘહી-આપ્-...” (૧/૪/૪૫) સૂત્રથી “સિ”નો લુક્ક થશે. હવે, “સિ”નાં લુકનો સ્થાનીવદ્ભાવ થવાથી “હે રાજન્” પણ “પ્રત્યયલોપેડપિ...” ન્યાયથી વિભક્તિ અંત મનાશે. અને “હે રાજન્” જો વિભક્તિ અંત મનાય તો આ સૂત્રથી (૧/૧/૨૭) નામસંજ્ઞાનો અભાવ થશે. હવે જો, “હે રાજન્”માં નામસંજ્ઞાનો અભાવ થાય તો “નામ્નો નો...” (૨/૧/૮૧) સૂત્રથી “હે રાજન્”માં “ન્”નાં લોપની પ્રાપ્તિ જ નથી આવતી. આમ, “હે રાજન્”માં જો “ન્”નાં લોપની પ્રાપ્તિ જ નથી આવતી તો પછી આમંત્રણ અર્થમાં “ન્” નાં લોપનો નિષેધ કરવા માટે “નામન્યે” (૨/૧/૮૨) એ પ્રમાણે સૂત્ર જ શા માટે બનાવ્યું ? આમ છતાં પણ, (૨/૧/૮૨) સૂત્ર જે “આચાર્ય ભગવંતે” બનાવ્યું છે તેનાથી જ “આચાર્ય ભગવંત” જણાવે છે કે, આવા પ્રયોગોમાં “પ્રત્યયલોપેડપિ...” ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આથી, જ્યાં જ્યાં વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગીને લોપ થયો હશે ત્યાં ત્યાં વિભક્તિનું અંતપણું મનાશે નહીં. આમ થવાથી, “અહન્” શબ્દપ્રયોગમાં પણ હસ્તન વિભક્તિ ત્રીજો પુરુષ એકવચનનો “દિવ્” પ્રત્યયનો લોપ થતાં સ્થાનીવદ્ભાવથી વિભક્તિ અંત ન મનાતા નામસંજ્ઞા થશે અને નામસંજ્ઞા થવાથી પદને અંતે “ન્”નાં લોપની પ્રાપ્તિ આવશે, જે કરવી નથી. માટે જ સૂત્રમાં ધાતુનું વર્જન કર્યું છે. અહીં, “અહન્” એ ધાતુ છે અને ધાતુનું વર્જન કર્યું હોવાથી નામસંજ્ઞા થશે નહીં. આથી “અહન્” નાં “ન્”નો પદને અંતે લોપ પણ થશે નહીં. “નામન્યે” સ્વરૂપ નિષેધ સૂત્ર એ નપુંસક લિંગવાળા નામો માટે જ બનાવ્યું છે એવું પણ કહી શકાશે નહીં. જો એવું માનવામાં આવે તો “ક્લીબે વા” (૨/૧/૮૩) સૂત્ર જે પૃથક્ બનાવવામાં

આવ્યું તે વ્યર્થ થશે. આ પ્રમાણે “ઘાતુ”નું વર્જન કરવાથી “અહન્” વગેરેની નામસંજ્ઞા થશે નહીં અને તેમ થવાથી પદને અંતે “ન્”નો લોપ પણ થશે નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- જો “ઘાતુ”નાં વર્જન દ્વારા ધાતુઓમાં નામસંજ્ઞાનો નિષેધ થશે તો ક્વિબન્તવાળા એવા “છિદ્, ભિદ્” વગેરેમાં નામસંજ્ઞા કેવી રીતે થશે ? “ક્વિબન્તા ધાતુત્વં નોજ્ઞન્તિ, શબ્દત્વં ચ પ્રતિપદ્યન્તે ।” (ક્વિબન્ત વાળાઓ ધાતુપણું છોડતા નથી અને શબ્દપણું પ્રાપ્ત કરે છે.) ન્યાયથી “છિદ્” અને “ભિદ્” પણ ધાતુ ગણાશે અને ધાતુનો અહીં પ્રતિષેધ થયો છે. આથી, છિદ, ભિદ્ વગેરેની નામસંજ્ઞા કેવી રીતે થશે ? અને નામસંજ્ઞાનાં અભાવમાં સાતેય વિભક્તિનાં રૂપો જોવા મળશે નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- આ સૂત્રમાં “(અધાતુવિભક્તિવાક્યમ્ અર્થવન્નામ)” નિષેધ ત્રણ વસ્તુનો બતાવ્યો છે : ધાતુ, વિભક્તિ તથા વાક્ય. હવે વિભક્તિનો નિષેધ એ પર્યુદાસનિષેધ છે. જ્યારે ધાતુનો નિષેધ એ પ્રસજ્યનિષેધ છે. પર્યુદાસનિષેધ સદશનું ગ્રહણ કરતો હોવાથી વિધિ સ્વરૂપ બને છે. વિભક્તિ એ પ્રત્યય હોવાથી વિભક્તિ સિવાયનાં પ્રત્યયાંત શબ્દો નામસંજ્ઞાવાળા થશે. આ પ્રમાણે પર્યુદાસનિષેધ (અવિભક્તિ) વિધિ સ્વરૂપ થયો. તથા “અધાતુ” એ પ્રમાણેનો પ્રતિષેધ એ પ્રસજ્ય પ્રતિષેધ છે. આ પ્રસજ્ય પ્રતિષેધ એ નિષેધ સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે એક જ પ્રયોગમાં જો વિધિ અને પ્રતિષેધ ઉભયની પ્રાપ્તિ આવે તો વિધિ જ બળવાન બને છે. ‘છિદ્’ અને ‘ભિદ્’માં ક્વિપ્ પ્રત્યય અંતવાળું નામ માનવામાં આવે તો “અવિભક્તિ” સ્વરૂપ પર્યુદાસ-પ્રતિષેધથી ક્વિપ્ પ્રત્યયાંતવાળા શબ્દોમાં નામસંજ્ઞાની વિધિ થઈ શકશે. તથા “અધાતુ” એ પ્રમાણે પ્રસજ્ય પ્રતિષેધથી “છિદ્” અને “ભિદ્”માં નામસંજ્ઞાની વિધિ થઈ શકશે નહીં. છતાં પણ વિધિ અને પ્રતિષેધ ઉભય હોય ત્યારે વિધિ જ બળવાન બને છે. (વિધિ-પ્રતિષેધયોઃ વિધેઃ એવ બલીયસ્ત્વાત્ ૧) ન્યાયથી “અધાતુ” એ પ્રમાણેનો પ્રતિષેધ અપ્રવૃત્તિવાળો થવાથી “છિદ્” અને “ભિદ્”માં નામસંજ્ઞાથી સિદ્ધિ થઈ શકશે.

“અધાતુવિભક્તિવાક્યમ્” અહીં, બે પ્રકારનાં સમાસની પ્રાપ્તિ આવે છે : (૧) “નજ્” બહુવ્રીહિ સમાસ તથા (૨) નજ્ તત્પુરુષ સમાસ. અહીં, એક સિદ્ધાંત છે કે “સમાનાર્થે કેવલં વિગ્રહભેદાદ્યત્ર તત્પુરુષઃ પ્રાપ્નોતિ બહુવ્રીહિશ્ચ, તત્ર તત્પુરુષ એવ ભવતિ ।” (ભગવત્ પતઞ્જલિ પ્રણીતમ્ મહાભાષ્યમ્ ૨-૧-૨૪ સૂત્રના આધારે આ સિદ્ધાંત લખ્યો છે.) જ્યાં અર્થનું સમાનપણું હોતે છતે માત્ર વિગ્રહભેદથી તત્પુરુષ તથા બહુવ્રીહિ બંને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા હોય ત્યાં તત્પુરુષ સમાસનો અર્થ જ વિચારવો, બહુવ્રીહિ સમાસનો નહીં. બહુવ્રીહિ સમાસ એ સામાન્ય શાસ્ત્ર છે. જ્યારે તત્પુરુષ સમાસ એ વિશેષ શાસ્ત્ર છે. માટે, વિશેષ શાસ્ત્રનો જ સહારો લેવો જોઈએ. તત્પુરુષ સમાસમાં વ્યવધાન રહિત પ્રત્યક્ષથી બોધ થાય છે. તથા બહુવ્રીહિ સમાસમાં પ્રત્યક્ષથી બોધ થતો નથી,

પણ સંબંધ દ્વારા જ બોધ થાય છે. અહીં, ઉ.દા. તરીકે “અચૌરઃ ગ્રામઃ” સ્વરૂપ બહુવ્રીહિ સમાસ અને “અચૌરઃ” સ્વરૂપ “નન્” તત્પુરુષ સમાસ સમજી શકાશે.

અહીં, “આચાર્ય ભગવંત” લખે છે કે આ સૂત્રમાં બહુવ્રીહિ સમાસ સમજવો નહીં. કારણ કે બહુવ્રીહિ સમાસ એ અન્ય પદાર્થની પ્રધાનતાવાળો હોવાથી બહિરંગ છે. અને તત્પુરુષ સમાસ પોતાનાં પદાર્થની જ પ્રધાનતાવાળો હોવાથી અંતરંગ છે. આ પ્રમાણે અંતરંગ અને બહિરંગ ઉભયની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે અંતરંગ જ બળવાન બને છે. માટે અહીં બહુવ્રીહિ સમાસ લેવાની ના પાડી છે.

જો બહુવ્રીહિ સમાસ કરવામાં આવે તો અન્ય પદાર્થમાં જ નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ અથવા તો નિષેધ થઈ શકે છે. જ્યારે તત્પુરુષ સમાસ કરવામાં આવે તો સ્વપદાર્થમાં જ નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ અથવા તો નિષેધ થઈ શકે છે. અહીં, “અવિભક્તિ” એ પ્રમાણે જો બહુવ્રીહિ સમાસ સમજવામાં આવે તો વિભક્તિ સદૃશ અન્ય પ્રત્યય અંતવાળા શબ્દોમાં નામસંજ્ઞા થશે. પરંતુ તે શબ્દો અન્ય પદાર્થ સ્વરૂપ જ હોવા જોઈશે. જ્યારે તત્પુરુષ સમાસ સમજવામાં આવે તો વિભક્તિભિન્ન અન્ય પ્રત્યયાંતવાળા શબ્દોમાં નામસંજ્ઞા થશે. આથી, અહીં એવી આવશ્યકતા રહેશે નહીં, કે આવા શબ્દો અન્ય પદાર્થ સ્વરૂપ જ હોવા જોઈએ. “બહુપટવઃ” આ શબ્દોમાં જો બહુવ્રીહિ સમાસ દ્વારા સંજ્ઞાનો વિચાર કરવામાં આવશે તો આ શબ્દ અન્ય પદાર્થ સ્વરૂપ હશે તો જ નામસંજ્ઞા થશે. અને સ્વપદાર્થ સ્વરૂપ હશે તો નામસંજ્ઞા થશે નહીં. આવા તાત્પર્યને લક્ષમાં રાખીને જ “આચાર્ય ભગવંતે” લખ્યું છે કે જો બહુવ્રીહિ સમાસનું આલંબન લેવામાં આવશે તો “બહુપટવઃ” (બુદ્ધિશાળી જેવો જ)માં નામસંજ્ઞાના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે આ શબ્દનો અર્થ સ્વપદાર્થ સ્વરૂપ હોવાથી જ નામસંજ્ઞાના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે. તત્પુરુષ સમાસનું આલંબન લેવામાં આવે તો આવી આપત્તિનો અવકાશ રહેશે નહીં.

(શ૦ન્યા૦) વૃક્ષશબ્દાત્ શસિ “શસોઽતા સશ્વ નઃ પુંસિ” [૧.૪.૪૯.] ઇતિ દીર્ઘત્વે નત્વે ચ વૃક્ષાન્ । “યર્જી દેવપૂજા-સંગતિકરણ-દાનેષુ” ઇત્યસ્માદ્ હ્યસ્તન્યા અનિ શવિ “અઙ્ ધાતોઃ” [૪.૪.૨૯.] ઇત્યઙાગમે અયજન્ । રાજેતિ નોદાહાર્યમ્, અન્તરજ્ઞત્વાત્ પ્રત્યયોત્પત્તેઃ પ્રાગેવ પ્રવૃત્તા નામસંજ્ઞા બહિરજ્ઞેણ પ્રતિષેધેન ન શક્યા નિવર્તયિતુમિતિ । યેષાં પ્રત્યયવર્જનં સામાન્યેન તૈરાંબાદિપ્રત્યયસ્ય નામત્વાભાવાત્ સ્યાદ્યુત્પત્તૌ યત્નાન્તરં વિધેયમ્, ઇહ તુ વિભક્તિ-વર્જનાચ્છેષપ્રત્યયાન્તસ્ય નામત્વં ભવત્યેવ, વિશેષનિષેધસ્ય શેષાભ્યનુજ્ઞાહેતુત્વાદિત્યાહ-વિભક્ત્ય-ન્તેત્યાદિ ।

અનુવાદ :- “વૃક્ષ” શબ્દથી “શસ્” પ્રત્યય થતાં “શસોડતા સશ્વ નઃ પુંસિ” (૧/૪/૪૮) સૂત્રથી દીર્ઘપણું થવાથી અને “સ્”નો “ન્” થવાથી “વૃક્ષાન્” પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

“દેવને પૂજવું, મળવું તથા દાન કરવું” અર્થમાં “યજ્” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. આ “યજ્” ધાતુથી હસ્તન વિભક્તિનો “અન્” પ્રત્યય થતાં “શવ્” પ્રત્યય આવે છે. તથા “અઙ્ ધાતોઃ...” (૪/૪/૨૮) સૂત્રથી “અઙ્”નો આગમ થતાં “અયજન્” રૂપ થાય છે. (તેઓએ દેવની પૂજા કરી. વગેરે અર્થ આવી શકશે.)

બૃહદ્વૃત્તિમાં “આચાર્ય ભગવંતે” “ધાતુવિભક્તિવર્જનં કિમ્ ?” એવું કહેવા દ્વારા “અહન્” અને “અયજન્” ધાતુ છે તથા “વૃક્ષાન્” એ વિભક્તિ અંતવાણું પદ છે. હવે ધાતુ અને વિભક્તિનું વર્જન ન કર્યું હોત તો આ બધા અર્થવાન્ હોવાથી આ બધાની નામસંજ્ઞા થઈ જાત અને તેમ થાત તો વિભક્તિ અંતની પદસંજ્ઞા થવાથી નામનાં “ન્”નો પદને અંતે લોપ થઈ જાત. હવે આ લોપ થશે નહીં. આનાં જ અનુસંધાનમાં શંકાકાર કહે છે કે, “રાજન્ + સિ.” અહીં પણ વિભક્તિ અંત સ્વરૂપ હોવાથી (૧/૪/૪૫) સૂત્રથી વ્યંજનાન્ત નામથી પર “સિ”નો લોપ થતાં “રાજન્” પદ જ રહેશે. આ “રાજન્” પદ વિભક્તિ અંત સ્વરૂપ જ થાય છે (“સિ”નાં લોપનો સ્થાનીવદ્ભાવ માનીને) અને આમ થાય તો “રાજન્”માં નામસંજ્ઞાનો નિષેધ થવાથી “રાજા” એ પ્રમાણે પ્રથમા એકવચનનાં રૂપની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહીં.

આ શંકાનાં અનુસંધાનમાં જ “આચાર્ય ભગવંતે” શબ્દમહાર્ણવન્યાસમાં લખ્યું છે કે અહીં “રાજા” એ પ્રમાણે નામસંજ્ઞાનાં નિષેધનું ઉદાહરણ આપવા યોગ્ય નથી. કારણ કે “રાજન્ + સિ” આ અવસ્થામાં પ્રત્યય લાગ્યાં પહેલાં જ “રાજન્” શબ્દમાં અર્થવાન્પણું સિદ્ધ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ પહેલાં જ પ્રકૃતિને આશ્રિત અર્થવાન્પણું હોવાથી અંતરંગપણાંથી જ નામસંજ્ઞા પ્રવૃત્ત થાય છે. આ પ્રમાણે અંતરંગપણાંથી પ્રવૃત્ત થયેલી એવી નામસંજ્ઞાનો બહિરંગ એવા પ્રતિષેધવડે દૂર કરવા માટે સમર્થ થવાતું નથી. અહીં વિભક્તિનાં પ્રત્યય આશ્રિત પ્રતિષેધ છે અને જે જે કાર્યો પ્રત્યય આશ્રિત હોય તે તે કાર્યો બહિરંગ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અંતરંગ અને બહિરંગ બંને કાર્યોની પ્રાપ્તિ થતી હોય ત્યારે અંતરંગ કાર્ય બળવાન બનતું હોવાથી બહિરંગ એવા વિભક્તિ પ્રત્યયનાં પ્રતિષેધવડે “રાજન્ + સિ”માં નામસંજ્ઞાનો પ્રતિષેધ થઈ શકશે નહીં.

પાણિની વ્યાકરણમાં નામસંજ્ઞા સંબંધી “અર્થવદધાતુરપ્રત્યયઃ પ્રાતિપદિકમ્” (૧/૨/૪૫) સૂત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે. ત્યાં પ્રત્યયાંત ન હોય તેની જ નામસંજ્ઞા થાય. આ પ્રમાણે સામાન્યથી તમામ પ્રત્યયોનું વર્જન કર્યું છે. “કૃત્તદ્ધિતસમાસાશ્ચ” (૧/૨/૪૬) એ પ્રમાણે બીજું સૂત્ર બનાવવા દ્વારા પ્રથમ સામાન્યથી જે બધા જ પ્રત્યયોનો નિષેધ હતો તેમાં કૃત્ પ્રત્યયો તથા તદ્ધિત પ્રત્યય

સુ૦ ૧-૧-૨૭

અંતવાણાની નામસંજ્ઞા કરી છે. આ મતનું ખંડન “યેષાં પ્રત્યયવર્જનં.....” વગેરે પંક્તિઓ દ્વારા “આચાર્ય ભગવંત” જણાવે છે.

જે લોકોએ (પાણિનીએ) પ્રત્યયનું સામાન્યથી વર્જન કર્યું છે તે લોકોને “આપ્” વગેરે પ્રત્યયાંતવાળા શબ્દોમાં નામસંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી સ્થાદિની ઉત્પત્તિ માટે અન્ય પ્રયત્ન કરવો પડશે. એ લોકોએ (પાણિનીએ) પ્રત્યયનું સામાન્યથી વર્જન કરીને “કૃત્” અંતવાળા અને તદ્વિત અંતવાળા શબ્દોમાં નામસંજ્ઞા કરવા માટે ભિન્ન સૂત્ર બનાવ્યું છે. પરંતુ “આપ્” અંતવાળા, “હ્રી” અંતવાળા વગેરે શબ્દોમાં નામસંજ્ઞા કરવા માટે ભિન્ન સૂત્ર બનાવવા દ્વારા અથવા તો બીજી કોઈ પણ રીતે ભિન્ન પ્રયત્ન કર્યો નથી.

અહીં “આચાર્ય ભગવંતે” તો વિભક્તિનાં પ્રત્યયોનું વર્જન કરવાથી વિભક્તિ સિવાયનાં પ્રત્યય અંતવાળા શબ્દોમાં નામસંજ્ઞા થશે જ. જગતમાં એવો સિદ્ધાંત છે કે વિશેષનો નિષેધ હોય ત્યારે શેષનો સ્વીકાર થઈ જ જાય છે. કારણ કે વિશેષનો નિષેધ બાકીનાનાં સ્વીકારનું કારણ છે. આ વસ્તુને ધ્યાનમાં લઈને “આચાર્ય ભગવંતે” બૃહદ્વૃત્તિમાં પંક્તિઓ લખી છે કે વિભક્તિ અંતનું વર્જન થવાથી જ “આપ્” વગેરે પ્રત્યય અંતવાળાની નામસંજ્ઞા થાય જ છે.

(શ૦ન્યા૦) “जनैचि‘प्रादुर्भावे’ न जायते इत्यजः “क्वचिद्” [૫.૧.૧૭૧.] इति डे अजादित्वादापि च अजा । बहवो राजानो यस्यां सा बहुराजा “ताभ्यां” [૨.૪.૧૫.] इति डाप् । “गुंङ् शब्दे” इत्यतः “खुर-क्षुर०” [उणा० ३९६.] इति रे वृद्धौ च गौरादित्वाद् ड्यां गौरी । “कमूङ् कान्तौ” इत्यतः “कमेरत उच्च” [उणा० ४०९.] इत्यारे “वयस्यनन्त्ये” [२.४.२१.] इति ड्यां कुमारी । “गृत् निगरणे” इत्यतः “गम्यमि०” [उणा० ९२.] इति मे गर्गः, तस्यापत्यं वृद्धं स्त्री गर्गादित्वाद् यजि “यजो डायन् च वा” [२.४.६७.] इति ड्यां डायनि णत्वे गार्ग्यायणी । कषे: “मा-वा-वद्यमि०” [उणा० ५६४.] इति से कक्षः, अतो गौरिव कक्षोऽस्येति गोकक्षः, तस्यापत्यं वृद्धं स्त्री पूर्ववत् यजि “षावटाद्वा” [२.४.६९.] इति ड्यां डायनि गौकक्ष्यायणी । “युक् मिश्रणे” इत्यतः “लू-पू-यु०” [उणा० ९०१.] इति कित्यनि “धातोर्विणोर्वर्णस्य०” [२.१.५०.] इत्युवादेशे “यूनस्तिः” [२.४.७७.] इति तौ युवतिः । “बृहु शब्दे च” इत्यस्य “उदितः०” [४.४.९८.] इति नागमे “बृहेर्नोच्च” [उणा० ९१३.] इति मनि ब्रह्मन्, “बन्धश् बन्धने” इत्यतः “भृ-मृ-तृत्सरि०” [उणा० ७१६.] इत्युप्रत्यये बन्धुः, ब्रह्मा बन्धुरस्या ब्रह्मबन्धू: “उतोऽप्राणिनः०” [२.४.७३.] इत्यूङ् । “कृत् विक्षेपे” इत्यतः “कृ-शृ-गृ-शलि०” [उणा० ३२९.] इत्यभे करभः, “अर्त्तेरूर्च” [उणा०

૭૩૬.] इत्युप्रत्यये ऊरादेशे च ऊरूः, करभवदूरू यस्याः “उपमान०” [२.४.७५.] इत्यूङ्प्रत्यये कर-भोरूः । कृगः (“णकतृचौ” ५.१.४८.) णके तृचि च कारकः, कर्ता । भिद्-छिदोः क्विपि भिद्, (छिद्) । उपगोरपत्यम् “ङसोऽपत्ये” [६.१.२८.] इत्यणि “अस्वयंभुवोऽव्” [७.४.७०.] इत्यवि औपगवः । “अशौटि व्यासौ” इत्यतोऽश्रुते व्याप्नोति तं तं विषयमिति “मा-वा-वद्यमि०” [उणा० ५६४.] इति से अक्षः, तेन दीव्यति “तेन जितजयद्-दीव्यत्०” [६.४.२.] इति इकणि आक्षिकः ।

અનુવાદ :- આપ વગેરે પ્રત્યયાંતવાળા “અજા” વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. “ઉત્પન્ન કરવું” અર્થવાળો “જન્” ધાતુ ચોથા ગણનો છે. “જે ઉત્પન્ન નથી થતો” તે “અજ” કહેવાય છે. અહીં “જન્” ધાતુને “ક્વચિદ્” (૫/૧/૧૭૧) સૂત્રથી “ઙ” પ્રત્યય થતાં “અજ” શબ્દ બને છે. ત્યારબાદ “અજાદેઃ” (૨/૪/૧૬) સૂત્રથી “આપ્” પ્રત્યય થતાં “અજા” શબ્દ થાય છે. “અજા”નો અર્થ બકરી થાય છે.

“ઘણા બધા રાજાઓ જેમાં છે” એ પ્રમાણે બહુગ્રીહિ સમાસ થતાં “બહુરાજન્” સ્વરૂપ સામાસિક શબ્દ થાય છે. હવે, “તામ્યાં વા...” (૨/૪/૧૫) સૂત્રથી “ઙાપ્” પ્રત્યય થતાં “બહુરાજા” શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેનો અર્થ “બહુરાજાવાળી નગરી” થાય છે.

“શબ્દ કરવા” અર્થવાળો “ગુ” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. “ઘુરઘુર...” (ઉણાદિં ૩૮૬) સૂત્રથી “ર” પ્રત્યય અને વૃદ્ધિ થતાં “ગૌર” શબ્દ થાય છે. હવે, “ગૌરાદિભ્યો...” (૨/૪/૧૮) સૂત્રથી “ઙી” થતાં “ગૌરી” શબ્દ થાય છે, જેનો અર્થ “પાર્વતી” થાય છે.

“કાન્તિ” અર્થવાળો “કમ્” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. આ “કમ્” ધાતુથી “કમેરત ઉચ્ચ” (ઉણાદિં ૪૦૮) સૂત્રથી “આર” પ્રત્યય થતાં અનો ઉ થઈને “વયસ્યનન્ત્યે” (૨/૪/૨૧) સૂત્રથી “ઙી” પ્રત્યય થતાં “કુમારી” શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેનો અર્થ “બાળા” એ પ્રમાણે થાય છે.

“શબ્દ કરવું” અર્થવાળો “ગ્” ધાતુ નવમા ગણનો છે. આ “ગ્” ધાતુને “ગમ્યમિ...” (ઉણાદિં ૮૨) સૂત્રથી “ગ” પ્રત્યય થતાં “ગર્ગ” શબ્દ થાય છે. હવે ગર્ગની વૃદ્ધિ એવી અપત્ય સ્ત્રી એ અર્થમાં “ગર્ગદિર્વજ્” (૬/૧/૪૨) સૂત્રથી “યજ્” પ્રત્યય થતાં તથા “યજો ડાયન્ ચ વા” (૨/૪/૬૭) સૂત્રથી “ઙી” પ્રત્યય થાય છે. “ગાર્ગ્ય + ઙી”. આ અવસ્થામાં (૨/૪/૬૭) સૂત્રથી “ડાયન્” ઉમેરાતાં અને “ન્”નો “જ્” થતાં “ગાર્ગ્યાયણી” શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેનો અર્થ “ગર્ગની વૃદ્ધ દીકરી” એ પ્રમાણે થાય છે.

“કષ્” ધાતુને “મા વા-વદ્યમિ...” (ઉણાદિં ૫૬૪) સૂત્રથી “સ્” પ્રત્યય થતાં તથા વ્યાકરણનાં અલગ અલગ નિયમો પ્રમાણે “ઘ્”નો “ક્” થતાં તેમજ “ઘ્”નો “ઘ્” થતાં “ક્ષ”

શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા “ગાય જેવો બળદ છે” જેનો એ પ્રમાણે “ગોકક્ષ” બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. તથા “ગોકક્ષસ્ય વૃદ્ધા” એ અર્થમાં “ગર્ગદિર્વજ્” (૬/૧/૪૨) સૂત્રથી “યજ્” પ્રત્યય થતાં “ગૌકક્ષ્ય” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે, “ષાવટાદ વા” (૨/૪/૬૮) સૂત્રથી સ્ત્રીલિંગમાં “હી” તથા “હાયન્” પ્રત્યય થતાં “ગૌકક્ષ્યાયણી” શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેનો અર્થ ગાય જેવો બળદ છે જેને એવાં પુરુષની વૃદ્ધ દીકરી થાય છે.

“મિશ્રણ કરવા” અર્થવાળો “યુ” ધાતુ બીજા ગણનો છે. આ “યુ” ધાતુને “લૂ-પૂ-યુ...” (उणादि० ८०१) સૂત્રથી ક્તિ એવો “અન્” પ્રત્યય થતાં “ધાતોઃ ઇવર્ણ-ઉવર્ણસ્ય...” (૨/૧/૫૦) સૂત્રથી “ઊવ્” આદેશ થતાં “યુવન્” શબ્દ થાય છે. હવે, “યૂનસ્તિ” (૨/૪/૭૭) સૂત્રથી “તિ” પ્રત્યય થતાં “યુવતિઃ” શબ્દ થાય છે, જેનો અર્થ “યુવાન કન્યા” એ પ્રમાણે થાય છે.

“શબ્દ કરવું” અર્થવાળો “બૃહ્” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. હવે, “ઉદિત...” (૪/૪/૮૮) સૂત્રથી “ન્”નો આગમ થતાં તેમજ “બૃહેનોઽન્” (उणादि० ८१३) સૂત્રથી “મન્” પ્રત્યય થતાં “બ્રહ્મન્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા “બાંધવું” અર્થવાળો “બન્ધ્” ધાતુ નવમા ગણનો છે. આ “બન્ધ્” ધાતુને “મૃ-મૃ-તૃત્સરિ...” (उणादि० ७१६) સૂત્રથી “ઙ” પ્રત્યય થતાં “બન્ધુ” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે, “બ્રહ્મા છે ભાઈ,જેણીનો” એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ થતાં અને સ્ત્રીલિંગમાં “ઉતોઽપ્રાણિનઃ”... (૨/૪/૭૩) સૂત્રથી “ઙ” પ્રત્યય થતાં “બ્રહ્મબન્ધુ” સ્વરૂપ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. જેનો અર્થ “બ્રહ્મા છે ભાઈ જેણીનો” એ પ્રમાણે થાય છે.

“ફેંકવું” અર્થવાળો “કૃ” ધાતુ છઠ્ઠા ગણનો છે. આ “કૃ” ધાતુથી “કૃ-શ્-ગૃ-શલિ...” (उणादि० ३२८) સૂત્રથી “અભ” પ્રત્યય થતાં “કરભ” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. “ગતિ” અર્થવાળાં “ઋ” ધાતુને “અર્તેરૂર્ચ” (उणादि० ७३६) સૂત્રથી “ઙ” પ્રત્યય થતાં અને “ઋ” આદેશ થતાં “ઋઃ” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે “કરભવત્ ઋઃ યસ્યાઃ સા” એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ તથા “ઉપમાન...” (૨/૪/૭૫)થી “ઙ” પ્રત્યય થતાં “કરભોઃ” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે, જેનો અર્થ “હાથીનાં બચ્ચાં જેવાં સાથળવાળી સ્ત્રી” થાય છે.

“કૃ” ધાતુને “જકતૃચૌ” (૫/૧/૪૮) સૂત્રથી “જક” અને “તૃચ્” પ્રત્યય થતાં અનુક્રમે “કારક” અને “કર્તા” શબ્દોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ બંને શબ્દોનો અર્થ “કરનાર” એ પ્રમાણે થાય છે.

“છિદ્” અને “ભિદ્” ધાતુને “કર્તા” અર્થમાં “ક્વિપ્” પ્રત્યય થતાં અનુક્રમે “છિદ્” અને “ભિદ્” શબ્દોની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેનો અર્થ “છેદનાર” અને “ભેદનાર” એ પ્રમાણે થાય છે.

“ઉપગોઃ અપત્યમ્” અહીં “ઉસોઽપત્યે” (૬/૧/૨૮) સૂત્રથી અપત્ય અર્થમાં “અણ” પ્રત્યય થાય છે. “ઉપગુ + અણ” આ અવસ્થામાં “અસ્વયંભુવોઽવ્” (૭/૪/૭૦) સૂત્રથી “ઙ”નો “અવ્”

થતાં તથા “અણ” પ્રત્યય ઉમેરાતાં “ઔપગવઃ” શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેનો અર્થ “ગોવાળનો દીકરો” એ પ્રમાણે થાય છે.

“વ્યાપવા” અર્થવાળો “અણ” ધાતુ પાંચમાં ગણનો છે. “તે તે વિષયને વ્યાપે છે.” એ અર્થમાં “મા-વા-વદ્યમિ...” (उणादि० ५६४) સૂત્રથી “સ” પ્રત્યય થતાં “અક્ષ” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે, “અક્ષેણ દિવ્યતિ” (पासावडे जुगार रमे છે.) એ અર્થમાં “તેન જિતજયદ્-દીવ્યત્...” (६/४/२) સૂત્રથી “ઇક્ષ” પ્રત્યય થતાં “આક્ષિકઃ” શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેનો અર્થ “પાસાવડે જુગાર રમનાર” એ પ્રમાણે થાય છે.

(શંન્યા૦) નનુ વાક્યવર્જનં કિમર્થમ્ ? ન હિ વાક્યં વાક્યાર્થો વા કશ્ચિદસ્તિ, તથાહિ-પદાન્યેવ સ્વં સ્વમર્થં પ્રતિપાદયન્તિ (વાક્યમ્), પદાર્થા એવ હિ આકાંક્ષા-યોગ્યતા-સન્નિધિવશાત્ પરસ્પરસંસૃષ્ટા વાક્યાર્થઃ, ન તુ વાક્યં વાક્યાર્થો વા કશ્ચિદ(પૃથગ્)સ્તિ, ઉચ્યતે-પદાર્થાભિસંબન્ધ-સ્યોપલબ્ધેરસ્ત્યેવ વાક્યાર્થઃ, તથાહિ-‘સાધુઃ’ इत्यनियतविषयं (સાધુરિત્યુક્તેઽનિયતવિષયં) કર્તૃમાત્રં નિર્દિષ્ટં ન કર્મ ક્રિયા વા, તથા ‘ધર્મમ્’ इत्युक्ते કર્મ નિર્દિષ્ટં ન કર્તા ક્રિયા વા, ‘બ્રૂતે’ इत्युक्ते ક્રિયા નિર્દિષ્ટા, ન કર્તૃકર્મણી । इहेदानीम् ‘साधुर्धर्मं ब्रूते’ इत्युक्ते સ સર્વં પ્રતિ નિર્દિષ્ટમ્ (સર્વં નિર્દિષ્ટમ્) સાધુરેવ નાન્યઃ કર્તા, ધર્મમેવ નાન્યત્ કર્મ, બ્રૂતે. इति नान्या क्रिया । एतेषां पदानां (सामान्ये वर्तमानानां) यद्विशेषेऽवस्थानं स वાક્યાર્થઃ । तस्मात् पदेभ्यो व्यतिरिक्तं વાક્યં વિશિષ્ટસ્યાર્થસ્ય પદાર્થસંસર્ગરૂપસ્ય વાચકમસ્તીત્યભ્યુપગન્તવ્યમ્, અન્યથાઽશાબ્દો વાક્યાર્થઃ સ્યાત્ । અત એવ વાક્યમેવ મુખ્યઃ શબ્દો વૈયાકરણાનામ્, વાક્યાર્થ એવ ચ મુખ્યઃ શબ્દાર્થઃ, સાદૃશ્યાત્ ત્વન્વયવ્યતિરેકૌ કલ્પિતૌ લાઘવાર્થમાશ્રિત્ય પદપદાર્થાવસ્થાપનં ક્રિયતે; પ્રતિવાક્યં વ્યુત્પત્ત્યસંભવાત્ શબ્દવ્યવહારોચ્છેદપ્રસજ્ઞાદિતિ વાક્યસ્ય સત્ત્વાદર્થવત્ત્વાત્ત્રામત્વપ્રસક્તૌ વર્જન-મિત્યાહ-વાક્યવર્જનમિત્યાદિ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અહીં નામસંજ્ઞામાં વાક્યનું વર્જન શા માટે કર્યું છે ? કારણ કે વાક્ય અથવા તો વાક્યાર્થ કોઈ છે જ નહીં. પદોનો સમુદાય જ વાક્ય કહેવાય. અથવા તો પદાર્થોનો સમુદાય જ વાક્યાર્થ કહેવાય. આથી, પદ અને પદાર્થથી પૃથગ્ એવું વાક્ય અથવા તો વાક્યાર્થ કોઈ છે જ નહીં. પદો જ પોતપોતાનાં અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે અને એ પદાર્થો જ આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સન્નિધિનાં સહકારીકારણથી પરસ્પર સંબંધ પામેલા એવા વાક્યાર્થ સ્વરૂપ થાય છે. અહીં આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સન્નિધિનો અર્થ તર્કસંગ્રહ વગેરે ગ્રંથોમાં જોઈ લેવો. આ પ્રમાણે પદનો સમુદાય જ વાક્ય હોય છે. અને પરસ્પર સંબંધ પામેલા પદાર્થો જ જો વાક્યાર્થ હોય છે તો વાક્ય અથવા તો વાક્યાર્થ, પદ અથવા તો પદાર્થથી પૃથગ્ હોઈ શકે નહીં. આથી

વિભક્તિ અંતનાં વર્જનથી જ વાક્યનું પણ વર્જન થઈ જ જાય છે માટે વાક્યનાં વર્જનની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- પદાર્થનાં સંબંધની પ્રાપ્તિ થવી એ જ વાક્યાર્થ છે. પૃથક્ પૃથક્ પદો હોય છે ત્યારે એ પદોનો માત્ર પદાર્થ મળે છે. પરંતુ જ્યારે પદોનાં સમૂહ સ્વરૂપ વાક્ય હોય છે ત્યારે પદાર્થોનો આપસમાં સંબંધ થઈ અને નવો અર્થ જણાય છે. પહેલાં માત્ર પદાર્થ જ જણાતાં હતાં, જ્યારે હવે અન્ય અન્ય પદાર્થ સાથે સંબંધિત એવો પદાર્થ જણાય છે. આ પ્રમાણે પદોમાં માત્ર પદાર્થ મળે છે. જ્યારે વાક્યમાં સંબંધિત એવાં પદાર્થો મળે છે.

પદો જ્યારે ભિન્ન હતાં ત્યારે કેવો અર્થ થતો હતો તે હવે ગ્રંથકાર તથાહિ સાધુ:... પંક્તિઓ દ્વારા જણાવે છે. સાધુ: બોલવા માત્રથી માત્ર કર્તાનો નિર્દેશ થાય છે. જેનો સંબંધ કોઈ સાથે નિશ્ચિત નથી એ અનિયત વિષયવાળા કહેવાય છે. કોઈક છાત્ર, સાધુ: સાધૂ સાધવ: બોલે તો આ અનિયત વિષયવાળા કર્તા કહેવાય છે. અહીં કોઈ ચોક્કસ કર્મ સાથે અથવા તો કોઈ ચોક્કસ ક્રિયા સાથે સાધુ સ્વરૂપ કર્તાનું જોડાણ ન હોવાથી સાધુ સ્વરૂપ કર્તા અનિયત વિષયવાળો છે.

એ જ પ્રમાણે, 'ધર્મસ્વરૂપ કર્મ સામાન્યથી કર્મ સ્વરૂપ અર્થને જણાવે છે. પરંતુ કોઈ ચોક્કસ કર્તા અને ચોક્કસ ક્રિયાનાં સંબંધવાળો એવો કર્મ સ્વરૂપ અર્થ જણાતો નથી. એ જ પ્રમાણે બ્રૂતે પદ માત્ર વર્તમાનકાલીન ત્રીજા પુરુષ એકવચન સંબંધી ક્રિયાને જણાવે છે. પરંતુ ચોક્કસ કર્તા અને ચોક્કસ કર્મનાં સંબંધ સહિતનો અર્થ આ ક્રિયા જણાવતી નથી. આમ કેવલ પદોમાં કોઈ જોડાણ ન હોવાથી અનિયત વિષયવાળા પદાર્થો જણાય છે. પરંતુ જ્યારે સાધુ: ધર્મસ્વરૂપ બ્રૂતે સ્વરૂપ વાક્ય હોય છે અને એવા વાક્યનો વાક્યાર્થ કરવાનો હોય છે ત્યારે બધાં પદો નિયત વિષયવાળા થાય છે. આથી પદાર્થો પણ નિયત વિષયવાળા થાય છે. હવે સાધુ: ધર્મસ્વરૂપ બ્રૂતે એવું કહેવામાં આવે ત્યારે કર્તા, કર્મ વગેરે બધું જણાઈ જાય છે. હવે સાધુ: જ બ્રૂતે ક્રિયાનો કર્તા છે. બીજો કોઈ નહીં તથા, ધર્મસ્વરૂપ જ બ્રૂતે ક્રિયાનું કર્મ છે અને આ કર્તા તથા કર્મ માટે બ્રૂતે એ પ્રમાણે જ ક્રિયા છે. પણ બીજી કોઈ ક્રિયા નથી. જે પ્રમાણે કન્યા કુંવારી હોય તો એની સાથે કોઈ પણ જોડાઈ શકે છે. આથી આવી કન્યા અનિયત વિષયવાળી કહેવાય છે. જ્યારે કન્યાના વિવાહ થઈ જાય છે ત્યારે એવી કન્યા ચોક્કસ પતિના સંબંધવાળી થાય છે. આ પ્રમાણે પદોનું વિશેષ સ્થિતિમાં અવસ્થિત રહેવું તે વાક્યાર્થ છે.

હવે વાક્ય શા માટે મુખ્ય છે ? તથા વાક્યાર્થ જ શા માટે મુખ્ય છે ? એ સંબંધમાં કંઈક વિચારીએ :

ઉપર આપણે જોયું કે પદોનું વિશેષ સ્થિતિમાં રહેવું તે વાક્ય છે. તથા પદોના અર્થોનું વિશેષ સ્થિતિમાં રહેવું તે વાક્યાર્થ છે. આમ વાક્યાર્થમાં પદાર્થોથી જુદો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં

જિજ્ઞાસા થાય છે કે પદાર્થોના સંબંધથી વિશિષ્ટ એવો વાક્યાર્થ જણાય તો આ વિશિષ્ટ અર્થનો બોધ થવામાં કારણ કોણ ? આ વિશિષ્ટ અર્થ શું વાક્યથી જણાય અથવા તો પદાર્થોથી જણાય ? આના સંબંધમાં મીમાંસકો જણાવે છે કે વાક્યાર્થનો બોધ વાક્યથી થતો નથી; પરંતુ પદાર્થોનાં સંબંધથી થાય છે. આથી મીમાંસકોના મતે વાક્ય માનવાની જરૂર નથી. તેઓના મતે તો વાક્યાર્થના બોધમાં પદાર્થોનો સંબંધ જ આવશ્યક છે; પરંતુ વાક્ય માનવાની આવશ્યકતા નથી. હવે જો વાક્ય હોય જ નહીં તો આ સૂત્રમાં વાક્યના વર્જનની આવશ્યકતા જ નથી, છતાં પણ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ આ સૂત્રમાં વાક્યનું વર્જન કર્યું છે, આથી જ મનાશે કે આચાર્ય ભગવંતશ્રી મીમાંસકોના મતમાં સંમત નથી.

જો પદાર્થોથી જ વાક્યાર્થ જણાતો હોય તો મોટી આપત્તિ એ આવે કે વાક્યાર્થનો બોધ વાક્ય વગર જ થઈ જશે, એવું માનવું પડશે અને વાક્ય વગર જો વાક્યાર્થ જણાય તો અશાબ્દ વાક્યાર્થનો બોધ માનવાની આપત્તિ આવશે. શબ્દ એટલે પદ અને શબ્દથી જે જણાય તેને શાબ્દ કહેવાય. આ પ્રમાણે શબ્દથી પદ અને શાબ્દથી પદાર્થ સ્વરૂપ અર્થ થશે. અહીં વાક્યાર્થ જો શબ્દ વગર જણાશે તો અશાબ્દ વાક્યાર્થ માનવો પડશે. વળી પદાર્થથી વિશિષ્ટ અર્થ વાક્યાર્થમાં જણાય, માટે જ પદથી વિશિષ્ટ એવું વાક્ય પણ માનવું પડશે. આના માટે જ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ “તસ્માત્ પદેભ્યો...” પંક્તિઓ બૃહન્યાસમાં લખી છે. તેમના મતે પદોથી ભિન્ન પદાર્થના સંસર્ગરૂપ વિશિષ્ટ વાક્યાર્થના વાચક તરીકે વાક્યો સ્વીકારવા યોગ્ય છે. જો આમ માનવામાં નહીં આવે તો વાક્યાર્થ અશાબ્દ માનવાની આપત્તિ આવશે.

આથી વૈયાકરણીઓને વાક્ય જ મુખ્ય શબ્દ છે અને વાક્યાર્થ જ મુખ્ય શબ્દાર્થ છે. અહીં જો વાક્ય જ મુખ્ય શબ્દ છે તો જુદાં જુદાં પદોથી પદાર્થનો બોધ શા માટે કરવામાં આવે છે ? ખરેખર તો વાક્યથી જ વાક્યાર્થનો બોધ કરવો જોઈએ... આના અનુસંધાનમાં જ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ “સાદૃશ્યાત્ ત્વન્વય-વ્યતિરેકૌ...” પંક્તિઓ લખી છે, જેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે :

સાદૃશ્યનાં કારણે જ પદ અને પદાર્થની રચના કરવામાં આવે છે. જેવું વાક્ય છે તેવું જ પદ છે. આ પ્રમાણે, સાદૃશ્યના કારણે અન્વય અને વ્યતિરેકની કલ્પના કરવામાં આવી અને લાઘવનાં પ્રયોજનથી પદ અને પદાર્થની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. અન્વય વ્યતિરેકથી શબ્દ હોય તો વાક્ય હોય છે અને શબ્દ નથી હોતો તો વાક્ય નથી હોતું. આથી શબ્દને જ વાક્ય માનીને તેનું જ વિશ્લેષણ કરવું જોઈએ. એમાં જ લાઘવ છે. એક શબ્દનો વાક્યમાં અસંખ્ય પ્રકારે પ્રયોગ થઈ શકે છે. વાક્યનો અર્થ કરવામાં આવશે તો બહુ જ ગૌરવ થશે. દરેક વાક્યમાં એક જ શબ્દ ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળો થશે. આથી ઘણાં બધાં વાક્યાર્થ માટે ઘણાં બધાં વાક્યોનો કોષ બનાવવો પડશે અને એમ થશે તો બહુ ગૌરવ થશે. આથી લાઘવથી શબ્દનો જ અર્થ સમજવામાં

આવે છે. એકે શબ્દનાં અર્થ ઉપરથી અનેક વાક્યમાં તે શબ્દનો અર્થ અલગ અલગ સંબંધથી સમજી શકાશે. વળી વાક્યાર્થને સમજવા માટે જો પદ અને પદાર્થનું આલંબન ન લેવામાં આવે તો જે પ્રમાણે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે છે તે પ્રમાણે દરેક વાક્યની વ્યુત્પત્તિ કરવી પડશે અને વાક્યની વ્યુત્પત્તિ કરીને જ વાક્યાર્થનો બોધ થઈ શકશે. પરંતુ દરેક વાક્યની વ્યુત્પત્તિનો સંભવ નથી. આથી વાક્યથી જ જો વાક્યની વ્યુત્પત્તિ કરીને વાક્યનો અર્થ સમજવામાં આવશે તો શબ્દ વ્યવહારનાં ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવશે.

આ પ્રમાણે વાક્યનું અર્થવાનુપણું વિદ્યમાન હોવાથી નામસંજ્ઞાનો પ્રસંગ આવશે. માટે જ સૂત્રમાં વાક્યનું વર્જન કરવામાં આવ્યું છે. સૂત્રમાં વાક્યનું વર્જન કર્યું હોવાથી હવે અર્થવાનુ એવા વાક્યની નામસંજ્ઞા થશે નહીં. માટે જ બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં લખ્યું છે કે, વાક્યવર્જનમ્ કિમ્ ? અર્થાત્ વાક્યના વર્જનથી શું કહેવા માંગો છો ? જવાબમાં લખે છે કે, સાધુઃ ધર્મમ્ બ્રૂતે આ વાક્ય અર્થવાનુ છે. છતાં પણ તેની નામસંજ્ઞા થતી નથી. જો નામસંજ્ઞા થાત તો વાક્યમાં પણ “સ્યાદિ” વિભક્તિનો પ્રસંગ આવત.

(શ૦ન્યા૦) નન્વર્થવતો નામસંજ્ઞાયામનેકસ્યાપિ પદસ્ય સમુદિતસ્ય નામસંજ્ઞા પ્રાપ્નોતિ-દશ દાહિમાનિ, ષડ્પૂપાઃ, કુણ્ડમજાજિનં પલલપિણ્ડઃ (અધરોરુકમેતત્ કુમાર્યાઃ) સ્પૈયકૃતસ્ય પિતા પ્રતિશીનઃ, (ઈતિ) ન ચ સમુદાયસ્યાઽઽનર્થક્યાદપ્રસજ્ઞ ઇતિ વક્તુમુચિતમ્, અવયવાનામર્થવત્વાદ-વયવધર્માણાં સમુદાયે વ્યપદેશાત્ । ન ચ વિભક્તિપ્રતિષેધાદ્ દોષાભાવઃ “પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદેઃ” [૭.૪.૧૧૫.] ઇતિ પ્રતિપદમેવ સંજ્ઞાપ્રતિષેધસ્તસ્યૈવ તદન્તત્વાદ્, ન સમુદાયસ્ય તસ્માત્ પ્રત્યય-સ્યાવિધાનાત્ વિભક્ત્યન્તત્વાભાવાત્, ન ચ “તદન્તં પદમ્” [૧.૧.૨૦.] ઇત્યન્તગ્રહણાદ્ અન્યત્ર સંજ્ઞાવિધૌ પ્રત્યયગ્રહણે તદન્તવિધેરભાવાદ્ “અવિભક્તિ૦” ઇતિ પ્રતિષેધો ભવતીતિ વાચ્યમ્, યતઃ સંજ્ઞાવિધૌ હિ સ પ્રતિષેધઃ, ન ચાયં સંજ્ઞાવિધિઃ કિન્તુ પ્રતિષેધવિધિરિતિ તદન્તસ્યૈવ પ્રતિષેધ ઇતિ । લોકેઽપ્યવયવધર્મેણ સમુદાયવ્યપદેશો ભવતિ । યથા આઢ્યમિદં નગરમ્, ગોમદિદં નગરમ્, ન ચ સર્વે તત્રાઢ્યા ભવન્તિ ગોમન્તો વા ।

અનુવાદ :- અહીં જુદાં જુદાં પદો જો અર્થવાનુ હોય તો પદોનાં સમુદાય પણ અર્થવાનુ હોઈ શકે છે. આવી માન્યતાનાં આધારે પૂર્વપક્ષ શંકા કરે છે.

પૂર્વપક્ષ :- જો અર્થવાનુની નામસંજ્ઞા થાય છે એવું તમે નક્કી કરો છો તો પૃથક્ પૃથક્ પદોના સમુદાયની પણ નામસંજ્ઞા થશે. જેમ કે દશ દાહિમાનિ (અર્થાત્ દશ દાહમ) ષડ્પૂપાઃ (છ પૂડલાં) કુણ્ડમ્, અજાજિનમ્, (કુંડ, બકરીનું ચામડું) પલલપિણ્ડઃ (માંસનો પિંડ) અધરોરુકમેતત્ કુમાર્યાઃ આ પ્રયોગ મહાભાષ્યમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. (જેનો અર્થ છે કુમારીનો ઘાઘરો.) સ્પૈયકૃતસ્ય

પિતા પ્રતિશીનઃ (સ્કૈયકૃતનો દિકરો તથા સ્કૈયકૃતના દિકરાના પિતા. પ્રતિશીનનો અર્થ શરદીવાળો.) અહીં જેમ પ્રત્યેક પદો અર્થવાનુ છે એ પ્રમાણે પદનો સમુદાય પણ અર્થવાનુ થવાથી નામસંજ્ઞાપણાને પ્રાપ્ત કરશે.

ઉત્તરપક્ષ :- દશ દાહિમાનિ વગેરેમાં એક એક પદો અર્થવાનુ છે, પરંતુ સમુદાય અર્થવાનુ નથી. સમુદાયમાં રહેલા પદો જો એકબીજા સાથે અન્વિત થઈ અને અર્થનો બોધ કરાવે તો જ સમુદાય અર્થવાનુ છે. અહીં કોઈક વ્યક્તિ પોતાની જે ઈચ્છા થાય એ પ્રમાણે બોલ્યા કરે. ઘડીકમાં “દશ” પદ બોલે છે. વળી, પાછો “દાહિમાનિ” પદ બોલે છે. આ પ્રમાણે અસંબંધિત પદોનો સમુદાય અનર્થક હોવાથી એવા અર્થવાનુ સમુદાયની નામસંજ્ઞા થશે નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- સમુદાયમાં અનર્થકપણું છે માટે નામસંજ્ઞાનો પ્રસંગ સમુદાયમાં આવતો નથી એ પ્રમાણે કહેવું યોગ્ય નથી. જો અવયવ અર્થવાનુ હોય તો અવયવના ધર્મો સમુદાયમાં કહી શકાતા હોવાથી સમુદાય પણ અર્થવાનુ કહી શકાશે. આથી સમુદાયમાં પણ નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવે જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- અર્થવાનુ એવા શબ્દોની નામસંજ્ઞા કરવામાં આવી છે પરંતુ એમાં અર્થવાનુ એવા વિભક્તિ અન્ત શબ્દો, વાક્યો તથા ધાતુનું વર્જન કરવામાં આવ્યું છે. આથી આ ત્રણ સિવાયના જેટલા અર્થવાનુ હોય છે તે શબ્દોની જ નામસંજ્ઞા આ સૂત્રથી થાય છે. અહીં દશ દાહિમાનિ વગેરે સ્વરૂપ સમુદાયમાં ભિન્ન ભિન્ન પદો વિભક્તિ અન્તવાળા હોવાથી વિભક્તિના નિષેધથી જ હવે અર્થવાનુ એવા આ સમુદાયની નામસંજ્ઞા થશે નહીં. માટે અમને કોઈ દોષ આવતો નથી.

પૂર્વપક્ષ :- વિભક્તિનું વર્જન કરવાથી વિભક્તિ અન્તવાળા પદો અર્થવાનુ હોય તો પણ નામસંજ્ઞા થશે નહીં, એવું કહેવું નહીં. પ્રત્યય પ્રકૃત્યાદેઃ (૭/૪/૧૧૫). પરિભાષાનું આ સૂત્ર જણાવે છે કે જેનાથી જે પ્રત્યય વિધાન કરાય તે પ્રત્યયની પ્રકૃતિ છે. દા.ત. કર્મણોઃ અળ્ (૫/૧/૭૨) સૂત્રમાં કર્મથી પર ધાતુથી અળ્ પ્રત્યય થાય છે. અહીં ધાતુથી અળ્ પ્રત્યયનું વિધાન કરાય છે, માટે ધાતુ એ અળ્ પ્રત્યયની પ્રકૃતિ થાય છે. આથી અળ્ પ્રત્યય માટે કર્મથી પર રહેલ ધાતુ જ પ્રકૃતિ સ્વરૂપ કહેવાશે. એ જ પ્રમાણે અહીં દરેક પદથી નામસંજ્ઞાનો પ્રતિષેધ થઈ શકશે કારણ કે વિભક્તિના પ્રત્યયો માટે ભિન્ન ભિન્ન નામો જ પ્રકૃતિ સ્વરૂપ બને છે. આથી જ વિભક્તિના પ્રતિષેધથી દશ પદમાં નામસંજ્ઞા નહીં થાય તેમજ દાહિમાનિ પદમાં નામસંજ્ઞા નહીં થાય, પરંતુ દશ દાહિમાનિ સ્વરૂપ સમુદાયમાં તો અર્થવાનુપણું હોવાથી નામસંજ્ઞા થશે જ. બે પદોના સમૂહથી વિભક્તિ નથી થતી. માટે વિભક્તિના પ્રત્યયો માટે બે પદોનો સમૂહ પ્રકૃતિ સ્વરૂપ બનશે નહીં. માટે પદોના સમૂહમાં વિભક્તિ અંતનો અભાવ હોવાથી વિભક્તિનાં

પ્રતિષેધથી અર્થવાન્ એવા પદોના સમૂહનો પ્રતિષેધ થઈ શકશે નહીં. અર્થવાન્ એવા સમુદાયની આ સૂત્રથી નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવે જ છે.

અહીં વિભક્તિનો પ્રતિષેધ હોવાથી વિભક્તિઅંતની નામસંજ્ઞા થશે નહીં. હવે વિભક્તિઅંત તો તે તે પદો છે, પરંતુ સમુદાયસ્વરૂપ જુદાં જુદાં પદોનો સમૂહ તો વિભક્તિઅંત છે જ નહીં, પરંતુ જુદાં જુદાં પદોનો સમૂહ અર્થવાન્ તો છે. દા. ત. “દશ” પદ વિભક્તિઅંત છે, તથા “દાહિમાનિ” પદ પણ વિભક્તિઅંત છે, પરંતુ “દશ દાહિમાનિ” સ્વરૂપ જે સમૂહ છે તે તો વિભક્તિઅંત છે જ નહીં. આથી સૂત્રમાં અવિભક્તિપદ લખવા દ્વારા આવો સમૂહ નામસંજ્ઞાથી દૂર રહી શકતો નથી અર્થાત્ અર્થવાન્ એવાં આવાં સમૂહની તો નામસંજ્ઞા થાય જ છે. માટે સમૂહવાચક ઉપરોક્ત પદોની નામસંજ્ઞા થવી જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ :- સંજ્ઞાવિધિમાં “તદન્તમ્ પદમ્” (૧/૧/૨૦) સૂત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે અને તે સૂત્ર દ્વારા એવો નિયમ બનાવવામાં આવ્યો છે કે પદસંજ્ઞા સિવાય અન્ય કોઈપણ સંજ્ઞાવિધિમાં “તદન્ત”નો નિષેધ થશે. આથી અહીં વિભક્તિસ્વરૂપ પ્રત્યય જ્યાં હશે ત્યાં વિભક્તિઅંતની જ પદસંજ્ઞા થશે. તથા અવિભક્તિ લખવા દ્વારા વિભક્તિઅંતવાળાનો જ નિષેધ થશે. આથી અહીં જેમ અવિભક્તિથી વિભક્તિઅંત પદોનો નિષેધ થયો તેમ અવિભક્તિથી વિભક્તિઅંત પદોના સમૂહનો પણ નિષેધ થઈ જશે. કારણ કે સમુદાય પણ પૃથક્ પૃથક્ પદોની જેમ વિભક્તિઅંત જ છે. આથી જુદાં જુદાં પદોનાં સમૂહમાં અમને નામસંજ્ઞાની કોઈ આપત્તિ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- તમારી વાત માત્ર સંજ્ઞાવિધિમાં જ લાગુ પડે છે. અહીં અવિભક્તિ એ સંજ્ઞાવિધિ નથી, પરંતુ પ્રતિષેધવિધિ છે. આથી પ્રતિષેધવિધિમાં તો અવિભક્તિથી વિભક્તિઅંતનાં સમુદાયનો નિષેધ થઈ શકશે નહિ. અહીં “પ્રત્યય પ્રકૃત્યાદેઃ” (૭/૪/૧૧૫) પરિભાષાનાં સૂત્રથી જુદી જુદી વિભક્તિઓ માટે “દશન્” અને “દાહિમન્” સ્વરૂપ પ્રકૃતિ છે. આથી વિભક્તિઅંત એવા “દશ” અને “દાહિમાનિ” સ્વરૂપ પદમાં નામસંજ્ઞાનો નિષેધ થઈ શકશે. પરંતુ વિભક્તિના પ્રત્યયો માટે “દશન્” અને “દાહિમન્”ના સમૂહ સ્વરૂપ પ્રકૃતિઓ નથી. માટે, સમૂહસ્વરૂપ એ પદો તો અવિભક્તિઅંત જ છે. માટે સમૂહસ્વરૂપ તે પદોની નામસંજ્ઞા તો થશે જ. કારણ કે આવો સમુદાય અર્થવાન્ તો છે જ. વળી વિભક્તિના નિષેધથી આવા સમૂહોનો નિષેધ થઈ શકતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- જો અવયવો અર્થવાન્ છે તો અર્થવાન્ એવાં અવયવોનો સમૂહ પણ અર્થવાન્ છે, એવું જે આપ માનો છો તે બરાબર નથી. અવયવ અર્થવાન્ હોવાથી અવયવોનો સમૂહ પણ અર્થવાન્ છે એવું માની શકાશે નહીં. અવયવોનો સમૂહ તો અનર્થક જ છે. તેથી આવા સમુદાયમાં નામસંજ્ઞાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી.

પૂર્વપક્ષ :- સમુદાય અનર્થક છે માટે સમુદાયમાં નામસંજ્ઞાનો પ્રસંગ આવવાનો નથી. પરંતુ આ માન્યતા બરાબર નથી. તમે એ રીતે પણ સમુદાયમાં નામસંજ્ઞાનો નિષેધ થાય છે એવું કહી શકશો નહીં. લોકમાં અવયવના ધર્મોનો પણ સમુદાયમાં વ્યવહાર કરાતો જોવાય છે. લોકમાં એવું કહેવાય છે કે, આ નગર ધનવાન છે. આ નગર ગાયોવાળું છે. ખરેખર તો આવા સ્થળોમાં નગરમાં બધા જ ધનવાનો હોતા નથી તેમજ બધા જ લોકો ગાયોવાળા પણ હોતા નથી. કેટલાક લોકો જ ધનવાનો હોય છે અને કેટલાક લોકો જ ગાયોવાળા હોય છે. છતાં પણ એવા લોકોની અપેક્ષાએ સમુદાય સ્વરૂપ આખા નગરને પણ ધનવાન અથવા ગાયોવાળું કહેવામાં આવે છે. વળી, લોકમાં અવયવ જ અર્થવાન હોય છે અને સમુદાય તો અર્થવાન હોતો જ નથી. લોકો ધનવાન હોઈ શકે પરંતુ નગર ક્યારેય પણ ધનવાન હોઈ શકતું નથી. આથી અવયવનો અર્થ માનીને જ સમુદાય સ્વરૂપ નગરને પણ ધનવાન માનવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે અહીં દશ દાહિમાનિ વગેરે સમુદાયમાં પૃથગ્ પૃથગ્ પદો અર્થવાન છે અને અવયવના ધર્મથી જ જો સમુદાયમાં વ્યવહાર થાય તો દશ દાહિમાનિ સ્વરૂપ સમુદાય પણ અર્થવાન કહેવાશે. આથી જ અર્થવાન એવા સમુદાયની નામસંજ્ઞા થાય જ છે.

(શંન્યા૦) નૈવમ્-લોકે ચાવયવા એવાર્થવન્તો ન સમુદાયાઃ, અતઃચાવયવા એવાર્થવન્તો ન સમુદાયાઃ-યસ્ય તદ્ દ્રવ્યં ભવતિ સ તેન કાર્યં કરોતિ; યસ્ય ચ તા ગાવો ભવન્તિ સ તાસાં ક્ષીરં ઘૃતમુપભુક્તે અન્યેન તદ્ દ્રષ્ટમપ્યશક્યમ્ । કા તર્હીયં વાચોયુક્તિઃ “આઢ્યમિદં નગરમ્, ગોમદિદં નગરમ્ ?” । એષૈષા વાચોયુક્તિઃ (એષા યા વાચોયુક્તિઃ, સૈષા એતત્પ્રમાણા इत्यर्थः) લોકેઽવયવધર્મસ્ય સમુદાયે ઉપચારો મુખ્યાભાવાદ્, ઇહ તુ મુખ્યેઽર્થે સંભવત્યુપચરિતકલ્પનાયાં પ્રમાણાભાવઃ । અથવા નાત્રાપ્યવયવધર્મેણ સમુદાયવ્યપદેશઃ, કિં તર્હિ ? દણ્ડ્યાદિવદ્ યૌગિકો વ્યપદેશઃ, આઢ્યાઃ સન્ત્યસ્મિન્નિતિ અશ્રાદિત્વાદકારે આઢ્યમિદમ્, ગોમન્તોઽસ્મિન્ સન્તીતિ “ગોપૂર્વાદત્ત ઇકણ્” [૭.૨.૫૬.] ઇતિ ઇકણિ પૃષોદરાદિત્વાત્ તદ્ભુક્તિ ચ ગોમદિદં પ્રયોગઃ । ગૌત્રિકાદિસિદ્ધયર્થં ચ ‘અતઃ’ ઇતિ તત્ર યોગવિભાગ આશ્રયિતવ્યઃ, ગવાં સમૂહો ગોત્રા, સાઽસ્મિન્નસ્તીતિ ગૌત્રિકમ્ ।

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ :- લોક દષ્ટાંતથી પણ એવું જ જણાય છે કે, અવયવો અર્થવાન હોય છે. પરંતુ સમુદાય અર્થવાન હોતો નથી. જેનું જે ધન હોય છે તે ધનથી તે વ્યક્તિનું જ કાર્ય થાય છે. બીજા કોઈ વ્યક્તિનું કાર્ય થઈ શકતું નથી. આથી નગર એ ધન સંબંધી કાર્ય કરી શકતું નથી. વળી જેની પાસે ગાયો હોય છે તે જ દૂધ અને ઘી મેળવી શકે છે. પરંતુ બીજા કોઈ તો ગાય અને દૂધને દોહી શકતાં પણ નથી. હવે સમુદાય સ્વરૂપ જે નગર છે એને કાંઈ ગાયના

દૂધની અથવા ઘીની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આથી અવયવ જ અર્થવાન્ છે પરંતુ સમુદાય અર્થવાન્ નથી. આથી સમુદાયની નામસંજ્ઞા થશે જ નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- તો પછી આ નગર ધનવાળું છે, આ નગર ગાયવાળું છે, આવું શા માટે બોલાય છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- આ વ્યવહાર પાછળ આ પ્રમાણે વચનની યુક્તિ છે.

આઢ્યાઃ સન્તિ અસ્મિન્ એ પ્રમાણે અધિકરણ અર્થમાં અબ્રાદિભ્યઃ (૭/૨/૪૬) સૂત્રથી “અ” પ્રત્યય થતાં “આઢ્ય” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં “મતુ” અર્થ દ્વારા અધિકરણ અર્થ ઉક્ત થઈ જવાથી નગર શબ્દને પ્રથમા વિભક્તિ કરી છે. આથી આઢ્યં ઇદમ્ નગરમ્ પ્રયોગમાં આ નગર ધનવાનોવાળું છે, એ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિથી જ અર્થ જણાઈ જાય છે. આથી અવયવો ધનવાળા છે, પરંતુ અવયવોના સમૂહ સ્વરૂપ જે નગર છે એ ધનવાળું નથી. આમ શાસ્ત્રની યુક્તિથી પણ જણાય છે કે અવયવો અર્થવાળા છે, પરંતુ સમુદાય અર્થવાળો નથી.

એ જ પ્રમાણે ગાયોવાળા જેમાં છે એ અર્થમાં “ગોપૂર્વાદિત્ ઇકળ્” (૭/૨/૫૬) સૂત્રથી “ઇકળ્” પ્રત્યય થાય છે. જેનો “પૃષોદરાદયઃ” (૩/૨/૧૫૫) સૂત્રથી લોપ થાય છે. આમ “ગોમત્ ઇદમ્ નગરમ્” પ્રયોગમાં પણ વ્યુત્પત્તિથી ગાયોવાળાઓ જેમાં છે એવું નગર એ પ્રમાણેનો અર્થ પ્રાપ્ત થઈ જ જાય છે. માટે અવયવોનો ધર્મ સમુદાયમાં આવી જાય છે એવું કહી શકાશે નહીં.

લોકમાં અવયવના ધર્મનું સમુદાયમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે. ત્યાં પણ સમુદાયમાં મુખ્ય પદાર્થનો અભાવ હોવાથી ઉપચાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ સમુદાયમાં જ અવયવોનો મુખ્ય અર્થ પ્રાપ્ત ન થતો હોય ત્યારે જ જો સમુદાયમાં મુખ્ય અર્થ સમુદાય સંબંધી મળી જતો હોય તો સમુદાયમાં અવયવના ધર્મોનો ઉપચાર કરવામાં આવતો નથી. અહીં આ વાક્યમાં મુખ્ય અર્થ જે “ધનવાળાઓ જેમાં છે” એવું આ નગર છે તે આપોઆપ જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આથી હવે નગરમાં અવયવ અર્થનો ઉપચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. માટે સમુદાય “અર્થવાન્” ગણાશે નહીં. પરંતુ અવયવ જ “અર્થવાન્” ગણાશે.

જો વ્યુત્પત્તિથી અર્થની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકી હોત તો જ અવયવના ધર્મોનો સમુદાયમાં ઉપચાર કરવો પડત, પરંતુ અહીં તો “દણ્ડી” વગેરેની જેમ આ બંને પ્રયોગોનો અર્થ વ્યુત્પત્તિથી જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આથી જો વ્યુત્પત્તિથી અર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકતો હોય તો અવયવનો અર્થ સમુદાયમાં આરોપિત કરવો પડતો નથી.

અહીં શંકા થઈ શકે કે તદ્વિતનો પ્રત્યય લાગ્યા પછી ફરીથી તદ્વિતનો પ્રત્યય લાગી શકે ખરો ? એના અનુસંધાનમાં “ગોત્રિકમ્” સ્વરૂપ નવું ઉદાહરણ બતાવે છે અને એ ઉદાહરણમાં પણ

વ્યુત્પત્તિથી અવયવનો જ અર્થ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ સમુદાયનો અર્થ અવયવ પ્રમાણે થતો નથી. “ગો” શબ્દને સમૂહ અર્થમાં ગો-રથ-વાતાત્ ત્રલ્... (૬/૨/૨૪) સૂત્રથી ત્રલ્ પ્રત્યય થાય છે. પ્રત્યયમાં “લ્” ઇત્સંજ્ઞા હોવાથી અ પ્રત્યય સ્ત્રીલિંગમાં થાય છે. આથી ગો + ત્ર = ગોત્ર અને અકારાન્ત શબ્દ હોવાથી ગોત્ર શબ્દને આપ્ લાગતાં “ગોત્રા” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગોત્રા શબ્દનો ગાયોનો સમૂહ એવો અર્થ થાય છે. હવે “ગોત્રા અસ્મિન્ અસ્તિ” એ પ્રમાણે અધિકરણ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. આથી ગોત્રા + ઇકળ્ આ અવસ્થામાં આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે તેમજ “અવર્ણેવર્ણસ્ય” (૭/૪/૬૮) સૂત્રથી “ગોત્રા” શબ્દના “આ”નો લોપ થતાં “ગોત્રિકમ્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ઉપર “ગોમત્ ઇદમ્” પ્રયોગ હતો ત્યાં પણ (૭/૨/૫૬) સૂત્રથી “ઇકળ્” પ્રત્યય લગાડવો. હવે ખરેખર તો (૭/૨/૫૬) સૂત્ર “ગો” શબ્દ જેની પૂર્વમાં છે એવા અકારાન્ત નામથી પર “મતુ” અર્થમાં “ઇકળ્” પ્રત્યયનું વિધાન કરે છે. આથી ગો શબ્દને મતુ પ્રત્યય લગાવો તો ગો શબ્દ જેની પૂર્વમાં છે એવો અકારાન્ત શબ્દ બનતો નથી. “ગો” શબ્દથી પર “ત્રા” હોવાથી “આકારાન્ત” શબ્દ બને છે.

હવે (૭/૨/૫૬) સૂત્રમાં તો “ગો” શબ્દથી પર અકારાન્ત શબ્દ હોય તો “ઇકળ્” પ્રત્યય થાય છે, તે પ્રમાણે જણાવ્યું છે. જ્યારે અહીં તો “ગો” શબ્દથી પર આકારાન્ત એવો “ત્રા” શબ્દ છે. આથી અહીં “ઇકળ્” પ્રત્યય થઈ શકશે નહીં. આથી જ “ગોત્રિકમ્” પ્રયોગ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. આ આપત્તિને દૂર કરવા માટે ન્યાસમાં લખ્યું છે કે “અતઃ” પદનો ત્યાં યોગવિભાગ કરવો. અર્થાત્ હવે “ગો” શબ્દથી પર અકારાન્ત શબ્દ જ જોઈએ, એવો નિયમ રહેશે નહીં, પરંતુ “ગો” શબ્દથી પર કોઈપણ સ્વાન્ત શબ્દ હશે તો પણ “ઇકળ્” પ્રત્યય થઈ શકશે. અને એ પ્રમાણે “ગોત્રિકમ્” પ્રયોગની સિદ્ધિ થઈ શકશે. “ગાયનો સમૂહ જેમાં છે” એવો અર્થ “ગોત્રિકમ્” શબ્દનો થશે. આમ અહીં ખરેખર તો ગોત્રિકમ્ (નગરમ્) પ્રયોગમાં સમૂહવાચક શબ્દ નગરનું વિશેષણ બનત અને અવયવનો સમુદાયમાં આરોપ કરવો પડત, પરંતુ ત્યાં પણ ૭/૨/૫૬ સૂત્રમાં જે અતઃ પદ લખ્યું છે તે શરત તે સૂત્રમાં ન સમજતા પછીના સૂત્રની છે એમ માનવાથી હવે તે સૂત્ર પ્રમાણે ગો શબ્દથી પર કોઈપણ સ્વર અંતવાળો શબ્દ આવે તો પણ ઇકળ્ પ્રત્યય થઈ શકશે. આથી ત્રા શબ્દ પછી પણ ઇકળ્ પ્રત્યય થઈ શકતા ગોત્રિકમ્ શબ્દ સિદ્ધ થઈ શક્યો છે. આમ ગોત્રિકમ્ પ્રયોગમાં પણ વ્યુત્પત્તિથી જ અર્થ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે જે આ પ્રમાણે છે. ગાયોના સમૂહવાળું નગર. આમ અહીં પણ અવયવના અર્થને સમુદાયમાં આરોપિત કરવો પડતો નથી માટે સમુદાય અર્થવાનું ગણાશે નહિ. પરંતુ અવયવ જ અર્થવાનું ગણાશે.

(શંન્યા૦) ‘અ૦ વાક્યમ્’ इत्यत्र पर्युदासग्रहणात् तस्य च तत्सदृशार्थग्राहित्वादन्यस्यार्थवत्पदसमुदायस्य संप्रत्ययात् समासादेः परिग्रह इत्याह-अर्थवत्समुदायस्येत्यादि । चित्रा गावो

યસ્યેતિ “પરતઃ સ્ત્રી૦” [૩.૨.૪૯.] इति पुंभावे “गोश्चान्ते ह्रस्वः०” [२.४.९६.] इति ह्रस्वत्वे च चित्रगुः । (राजपुरुष इति-) पृणाति पूरयति धर्माऽर्थ-कामैरात्मानमिति “विदिपृभ्यां कित्” [उणा० ५५८.] इति कित्युषे पुरुषः, पुरि शयनाद् वा डे पृषोदरादित्वात् पुरुषः, राज्ञः पुरुष इति विग्रहः । “गुंङ् शब्दे” अतः “कु-गु-हु-नी-कुणि-तुणि-पुणि० [उणा० १७०.] इति डे गुडः, “नाम्नः प्राग् बहुर्वा” [७.३.१२.] इति बहौ बहुगुडः ।

અનુવાદ :- “અ... વાક્યમ્” એ પ્રમાણે સૂત્રમાં જે વાક્ય શબ્દનું વર્જન કર્યું છે. તો અહીં નિષેધ કયો સમજવો ? નિષેધ બે પ્રકારના હોય છે : (૧) પર્યુદાસનિષેધ તથા (૨) પ્રસજ્યનિષેધ. જ્યાં પર્યુદાસનિષેધ હોય ત્યાં જેનો નિષેધ કરવામાં આવતો હોય એના સદૃશ અર્થવાળાનું ગ્રહણ થતું હોય છે. હવે વાક્ય જો અર્થવાનું હોય તો વાક્ય સિવાયના જે જે પદો અર્થવાનું હશે તેઓની આપોઆપ નામસંજ્ઞા થઈ જશે અને આમ થશે તો અર્થવાનું એવા સમાસાદિનું ગ્રહણ આપોઆપ થઈ જશે. માટે જ બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં આચાર્યભગવંતશ્રીએ લખ્યું છે કે, અર્થવાનું એવા સમુદાય સ્વરૂપ વાક્યની નામસંજ્ઞાનો પ્રતિષેધ થવાથી સમાસ વગેરેની નામસંજ્ઞા થશે જ.

અનેક પ્રકારની ગાયો જેને છે એવા વિગ્રહવાળો બહુગ્રીહિ સમાસ થતાં “ચિત્રગુઃ” શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં “ગો” શબ્દ સ્ત્રીલિંગ હોવાથી પૂર્વપદ “ચિત્રા” સ્ત્રીલિંગ થયું હતું. એ “ચિત્રા” શબ્દનો “પરતઃ સ્ત્રી...” (૩/૨/૪૮) સૂત્રથી પુંવત્ ભાવ થાય છે. તથા “ગો” શબ્દનું હ્રસ્વપણું “ગોશ્ચાન્તે હ્રસ્વઃ” (૨/૪/૮૬) સૂત્રથી થતાં “ચિત્રગુઃ” શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે.

હવે “રાજપુરુષઃ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે : “ધર્મ, અર્થ અને કામવડે આત્માને જે પૂરે છે,” એ અર્થમાં “પૃ” ધાતુથી “વિદિપૃભ્યામ્ કિત્” (ઉણાદિ ૫૫૮) સૂત્રથી કિત્ એવો “ઉષ” પ્રત્યય થતાં “પુરુષઃ” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા તો “દુર્ગમાં (કિલ્લામાં) જે સૂવે છે” એ અર્થમાં “ડ” પ્રત્યય થતાં “પૃષોદરાદયઃ” (૩/૨/૧૫૫) સૂત્રથી “પુરુષઃ” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી “રાજ્ઞઃ પુરુષઃ” (રાજાનો પુરુષ) એ પ્રમાણે વિગ્રહ થાય છે.

“શબ્દ કરવો” અર્થવાળા “ગુ” ધાતુને “કુ-ગુ-હુ...” (ઉણાદિ ૧૭૦) સૂત્રથી “ડ” પ્રત્યય થતાં “ગુડઃ” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે, “ઈષદ્ અપરિસમાપ્ત” અર્થમાં “નામ્નઃ પ્રાગ્ બહુર્વા” (૭/૩/૧૨) સૂત્રથી “બહુ” પ્રત્યય થતાં “બહુગુડઃ” શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેનો અર્થ થાય છે “ગોળ જેવી જ વસ્તુ.” ઉપરોક્ત ત્રણેય પ્રયોગમાં અર્થવાનું એવા સમાસ વગેરેની આ સૂત્રથી નામસંજ્ઞા થઈ જ જાય છે. અર્થવાનું એવા વાક્યની નામસંજ્ઞાનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી બાકીના અર્થવાનું એવા સમુદાયની નામસંજ્ઞા પર્યુદાસ નિષેધને કારણે થઈ જાય છે.

(શંન્યા૦) નન્વધાતુવિભક્તીત્યત્ર પર્યુદાસાશ્રયણાદર્થવત્ એવ સંજ્ઞા ભવિષ્યતિ નાર્થોઽર્થવ-

દિત્યનેન । ઉચ્યતે-અર્થવદિતિ સંજ્ઞિનિર્દેશાર્થમ્; પર્યુદાસાશ્રયણે હિ કેન ધર્મેણ સાદૃશ્યમા-શ્રીયતે
 इत्यप्रतिपत्तिः स्यात्, तथा अनर्थकानामपि धर्मान्तरेण सदृशत्वे नामसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह-अर्थव-
 दिति । “वन संभक्तौ”, “धन शब्दे” इति, आभ्यां वर्षादित्वादलि ‘वनम्, धनम् ।’ अत्रार्थवद्-
 ग्रहणमन्तरेण प्रत्ययबहिष्कृतस्य वर्णसमुदायस्य प्रतिवर्णं नामसंज्ञाप्रसङ्गः । न चात्र धातुप्रतिषेधो
 भवतिमर्हति, प्रतिवर्णं ह्यत्र विभक्त्युत्पत्तिः, न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञानिवेशः समुदायाश्रयत्वात्
 तस्याः । न चात्र संख्याकर्मादिषु स्यादीनां विधानात्, सत्यपि नामत्वे निरर्थકેભ્યો વર્ણેભ્યઃ
 સ્યાદ્યુત્પત્ત્યભાવાદ્ દોષાભાવ इति वाच्यम्, अव्ययवत् संज्ञाविधानात् “नाम्नः प्रथमा”
 [२.२.३१.] इति योगविभागाद् वा स्याद्युत्पत्तौ पदत्वान्नलोपादिकार्यं स्यादित्याह-नामत्वे हीति ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- “અધાતુવિભક્તિ...” એ પ્રમાણે અહીં પર્યુદાસનિષેધનો આશ્રય કરવામાં આવે તો ધાતુ અને વિભક્તિ અંત શબ્દો અર્થવાળાં હોવાથી ધાતુ અને વિભક્તિ અંતથી ભિન્ન એવા અર્થવાનોની જ નામસંજ્ઞા થાત. આથી, સૂત્રમાં “અર્થવત્” પદનાં ગ્રહણનું કોઈ પ્રયોજન નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- સૂત્રમાં જે “અર્થવત્” શબ્દ લખ્યો છે તે નામસંજ્ઞાવાળા સંજ્ઞીઓ કેવા લેવા એનો નિર્ણય કરવા માટે છે. જો તમે પર્યુદાસ “નજ્”નો આશ્રય કરો છો તો “અર્થવત્”નાં અભાવમાં કયા ધર્મથી સાદૃશ્યનો આશ્રય કરાય છે એ પ્રમાણે બોધ નહીં થાત. તે સંજોગોમાં અન્ય ધર્મથી સમાનપણું પ્રાપ્ત થવાની પણ શક્યતા થાત. અને તેમ થાત તો અનર્થકોની પણ નામસંજ્ઞા થવાની આપત્તિ આવત. દા.ત. ધાતુ, વિભક્તિ અંત અને વાક્ય દરેક વર્ણોવાળા પણ છે. આથી વર્ણત્વ ધર્મથી સાદૃશ્ય લેવાત તો આ ત્રણ સિવાયનાં અનર્થક એવા જે શબ્દો વર્ણોવાળા છે તેમાં પણ નામસંજ્ઞા થવાની આપત્તિ આવત. આ આપત્તિ ન આવે તે માટે જ સૂત્રમાં “અર્થવત્” શબ્દ લખ્યો છે અને આનાં અનુસંધાનમાં જ “અર્થવત્ इति किम् ?” એ પ્રમાણે બૃહદ્વૃત્તિમાં પંક્તિઓ લખી છે.

સ્વામીપણું પ્રાપ્ત કરવાવાળો “વન્” ધાતુ પહેલા ગણનો છે તથા “શબ્દ કરવું” અર્થવાળો “ધન્” ધાતુ પહેલા ગણનો છે. આ બંને ધાતુઓથી “વર્ષાદયઃ ક્લીબે” (૫/૩/૨૮) સૂત્રથી નપુંસકલિંગમાં “અલ્” પ્રત્યય થતાં “વનમ્” અને “ધનમ્” શબ્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો સૂત્રમાં “અર્થવત્” શબ્દ લખવામાં ન આવ્યો હોત તો પ્રત્યયથી રહિત એવા વર્ણ સમુદાયના દરેક વર્ણમાં પણ નામસંજ્ઞાનો પ્રસંગ આવત. કયા ધર્મથી સાદૃશ્ય લેવું એ નક્કી કરાયું નથી. આથી ધાતુ, વિભક્તિ અંત અને વાક્ય રહિત એવા વર્ણત્વ ધર્મવાળા જુદાં જુદાં વર્ણોમાં પણ નામસંજ્ઞાનો પ્રસંગ આવત. કદાચ તમે એમ કહેશો કે “વ્ + અ + ન્” તો ધાતુ સ્વરૂપ છે. આથી ધાતુના

વર્જન દ્વારા નામસંજ્ઞાનો નિષેધ થઈ જ જાત. પરંતુ આવું પણ તમે કહી શકશો નહીં. કારણ કે ધાતુસંજ્ઞા સમુદાયમાં થાય છે, પરંતુ પ્રત્યેક વર્ણની થતી નથી. આથી પ્રત્યેક વર્ણમાં તો નામસંજ્ઞા થાત જ અને એમ થાત તો દરેક વર્ણમાં વિભક્તિની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવત.

પૂર્વપક્ષ :- સ્યાદિ વિભક્તિનું વિધાન સંખ્યા, કર્મકારક, કર્તાકારક વગેરેના વિષયમાં છે. આથી સંખ્યા કોઈપણ પદાર્થમાં કહી શકાશે. કર્મત્વ વગેરે શક્તિઓ પણ પદાર્થની અપેક્ષાએ જ વિચારી શકાશે. પૃથક્ પૃથક્ વર્ણમાં કોઈ અર્થ વિદ્યમાન ન હોય તો એમાં સંખ્યા વગેરે ધર્મો હોઈ શકતાં નથી. આથી નિરર્થક એવા વર્ણોથી સ્યાદિની ઉત્પત્તિ જ નથી થવાની. માટે “અર્થવત્” પદ ન લખ્યું હોત અને પૃથક્ વર્ણોમાં નામસંજ્ઞાનો આરોપ થાત તો પણ કોઈ દોષ આવત નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- આવું કહેવું જોઈએ નહીં. જે પ્રમાણે “ચાદયોઽસત્ત્વે” (૧/૧/૩૧) સૂત્રમાં સ્વરોની અવ્યયસંજ્ઞા કરવામાં આવી છે. હવે આ અવ્યયો અસત્ છે. આથી અસત્ એવા અવ્યયોમાં પણ ઘોત્ય શક્તિ માનીને નામસંજ્ઞાનું વિધાન થઈ શકે છે. આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ આ સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિટીકામાં જ શરૂઆતમાં લખ્યું છે કે ઘોત્ય એ પણ અર્થ સ્વરૂપ છે. આથી અવ્યયોમાં પણ નામસંજ્ઞાનું વિધાન ઘોત્ય શક્તિ માનીને થઈ શકે છે એ જ પ્રમાણે અહીં પણ પૃથગ્ પૃથગ્ વર્ણોમાં નામસંજ્ઞાનું વિધાન અવ્યયની જેમ જ માની લેવામાં આવે તો સ્યાદિની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે. આથી પૃથક્ પૃથક્ વર્ણોમાં પણ “ન્”ના લોપ વગેરે કાર્યની પ્રાપ્તિ આવશે. દા.ત. “ન્ + સિ” અહીં “સિ” પ્રત્યયને માનીને “ન્”ની પદસંજ્ઞા થવાથી પદને અન્તે રહેલા “ન્”નો લોપ થવાની પ્રાપ્તિ આવશે.

હવે આચાર્ય ભગવંતે “યોગવિભાગાત્” બીજો હેતુ આપ્યો છે. તો એના અનુસંધાનમાં સૌપ્રથમ એક પૂર્વપક્ષ ઊભો કરીએ છીએ. સ્વરોને ભલે અવ્યય મનાય પરંતુ વ્યંજનોની અવ્યયસંજ્ઞા તો કોઈ સ્થાનમાં જણાતી નથી. વળી વ્યંજનોને અવ્યય માનવામાં આવે તો એનો ઘોત્ય અર્થ પણ કયો એ પ્રમાણે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય. આથી નામ બનવાની આપત્તિ આવતી નથી. આથી બીજો હેતુ આપવા દ્વારા એમાં (પૃથગ્ વર્ણોમાં) નામસંજ્ઞાની સિદ્ધિ કરે છે. કારક પ્રકરણમાં આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ “કર્મણિ” સૂત્ર બનાવીને દ્વિતીયા વિભક્તિનું વિધાન કર્યું છે. એ જ પ્રમાણે તૃતીયા વગેરે વિભક્તિઓનું વિધાન કર્તા વગેરે કારકોની અપેક્ષાએ કર્યું છે. હવે જે જે કારકો હોય તેમાં દ્વિતીયાથી સપ્તમી વિભક્તિ આપોઆપ સૂત્રો દ્વારા થઈ જ જાત. તેથી પ્રથમા વિભક્તિનું સૂત્ર ન બનાવત તો પણ ચાલત. પારિશેષ ન્યાયથી ઉક્ત થઈ ગયેલા અર્થોવાળા નામોમાં આપોઆપ પ્રથમા વિભક્તિ થઈ જ જાત. એને માટે “નામ્નઃ પ્રથમા...” (૨/૨/૩૧) સૂત્રની આવશ્યકતા ન હતી છતાં પણ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ પૃથગ્ એવું (૨/૨/૩૧) સૂત્ર બનાવ્યું છે એનાથી જ એવું જણાય છે કે, આવા કોઈક સ્થાનોમાં પૃથક્ પૃથક્ વર્ણોની પણ નામસંજ્ઞા

થઈ હશે તો તેવા વર્ણોમાં (૨/૨/૩૧) સૂત્રથી પ્રથમા વિભક્તિ થઈ જશે. પરંતુ આવા વર્ણોમાં નામસંજ્ઞા કરવી નથી. માટે જ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ આ પ્રમાણે પણ જો પૃથક્ પૃથક્ વર્ણોમાં નામસંજ્ઞા થઈ જશે તો એવા સ્થાનોમાં નામસંજ્ઞા કરવી નથી એવું જણાવવા માંગે છે. અને એટલે જ બૃહદ્વૃત્તિમાં પંક્તિઓ લખી છે કે આ પ્રમાણે પૃથક્ વર્ણોમાં જો નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવત તો સ્થાદિની ઉત્પત્તિ થાત અને પદને અન્તે “ન્”નો લોપ થાત. હવે “અર્થવત્” પદ લખવાથી આવી બધી આપત્તિઓનો અવકાશ રહેશે નહીં. પૃથક્ વર્ણોમાં કોઈ ઘોત્ય શક્તિ પણ જણાતી નથી. માટે અર્થવાનુપણાંનો અભાવ થવાથી નામસંજ્ઞાનો અભાવ થાય છે.

(શબ્દાનુ) નનુ ભવત્વેવમ્, તથાપિ શક્તિવૈકલ્યાદ્ ‘ગૌઃ’ इति प्रयोक्तव्ये ‘गो’ इति केनचित् प्रयुक्तम्, तत्समीपवर्ती च तदुक्तमपरेण पृष्ठः सन्ननुकरोति, तदा तदनुकरणे नामसंज्ञा स्याद् वा न वा ? इत्याशङ्कयामाह-यदेत्यादि । ननु शक्तिवैकल्यप्रयुक्तादपि गोशब्दात् खुर-ककुद-लाङ्गल-सास्त्रादिमानर्थः प्रतीयत एव इत्यनुकार्यस्यापि कथमर्थवत्त्वाभावः ? येन तदभेदिनोऽनुकरणस्यापि तदभावान्नामत्वाभावः प्रतिपाद्यते ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- ભલે પૃથક્ વર્ણોની નામસંજ્ઞા ન થાઓ, પરંતુ “ગૌઃ” એ પ્રમાણે શબ્દપ્રયોગ કરવા યોગ્ય હોતે છતે કોઈકે શક્તિની વિકલતાથી “ગો” એ પ્રમાણે પ્રયોગ કર્યો. હવે “ગો” એ પ્રમાણે શબ્દપ્રયોગને સાંભળનાર ત્રીજી વ્યક્તિ “ગો” એ પ્રમાણે શબ્દપ્રયોગ કરનારની સમીપમાં રહેલી વ્યક્તિને પૂછે છે કે આ વ્યક્તિ શું બોલ્યો ? એ સમયે સમીપમાં રહેલી વ્યક્તિ પ્રશ્ન પૂછનારને જવાબ આપતી વખતે “ગો” શબ્દનું અનુકરણ કરીને સંભળાવે છે. તે સમયે અનુકરણવાચક એવા આ “ગો” શબ્દમાં નામસંજ્ઞા થાય અથવા તો ન થાય ? દા.ત. “અ” નામની વ્યક્તિ શક્તિની વિકલતાથી “ગૌઃ” શબ્દને બદલે “ગો” એ પ્રમાણે શબ્દ બોલે છે. એ જ સમયે “બ” નામની વ્યક્તિ તેની સમીપમાં ઊભી છે. હવે દૂર રહેલી “ક” નામની વ્યક્તિ બોલાયેલાં એવાં “અ” વ્યક્તિનાં “ગૌઃ” નામનાં શબ્દને સાંભળે છે, પરંતુ સમજાતું નથી. આથી “ક” નામની વ્યક્તિ “અ”ની નજીકમાં રહેલ એવી “બ” નામની વ્યક્તિને પૂછે છે કે “અ” નામની વ્યક્તિ શું બોલી ? આ સમયે “બ” નામની વ્યક્તિ જે પ્રમાણે “અ” નામની વ્યક્તિ બોલી હતી તે પ્રમાણેનો શબ્દ જ “ક” નામની વ્યક્તિને સંભળાવે છે. અર્થાત્ “બ” નામની વ્યક્તિ “ગો” શબ્દ બોલીને જ “ક” નામની વ્યક્તિને સંભળાવે છે.

હવે, “અ” નામની વ્યક્તિએ શક્તિની વિકલતાથી જે “ગો” શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું તે “અનુકાર્ય” સ્વરૂપ કહેવાશે. તથા “બ” નામની વ્યક્તિ “અ” નામની વ્યક્તિવડે બોલાયેલાં શબ્દોની જ નકલ કરીને “ક” નામની વ્યક્તિને સંભળાવે છે એ “અનુકરણવાચક” શબ્દ કહેવાશે. ટૂંકમાં “અ” નામની વ્યક્તિવડે બોલાયેલ “ગો” શબ્દ “અનુકાર્ય” સ્વરૂપ છે અને

“બ” નામની વ્યક્તિવડે બોલાયેલ “ગો” શબ્દ “અનુકરણ” સ્વરૂપ છે. હવે, આ “બ” નામની વ્યક્તિવડે બોલાયેલ અનુકરણવાચક “ગો” શબ્દની નામસંજ્ઞા થાય કે કેમ ? એવી શંકાનાં સમાધાન માટે “આચાર્ય ભગવંતે” બૃહદ્વૃત્તિમાં પંક્તિઓ લખી છે કે જ્યારે અનુકાર્ય અને અનુકરણવાચક શબ્દોમાં સ્યાદ્વાદનાં આશ્રયવડે અભેદ વિવક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે અર્થવાનૂપણાંનો અભાવ થવાથી નામસંજ્ઞા થતી નથી. દા.ત. “બ” નામની વ્યક્તિ “ગો” એવું અયમ્ આહુ” એ પ્રમાણે “ક” નામની વ્યક્તિને કહી રહી છે, ત્યારે અનુકરણવાચક એવાં “ગો” શબ્દને નામસંજ્ઞા થતી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આ સંદર્ભમાં અમે કહીએ છીએ કે, શક્તિની વિકલતાથી બોલાયેલાં એવો “ગો” શબ્દ ખરેખર અશુદ્ધ છે અને એ અશુદ્ધ શબ્દનું અનુકરણ પણ અશુદ્ધ જ છે. અહીં અનુકાર્ય અને અનુકરણ વચ્ચે અભેદની વિવક્ષા હોવાથી શક્તિની વિકલતાથી બોલાયેલો “ગો” શબ્દ જે અનુકાર્ય સ્વરૂપ છે અને તે જો અશુદ્ધ હોય તો તેની સાથે જ અભેદપણે રહેલ હોય એવો અનુકરણવાચક “ગો” શબ્દ પણ અશુદ્ધ જ છે. અનુકાર્યમાં જો અર્થવાનૂપણાંનો અભાવ થાય (અનુકાર્ય સ્વરૂપ “ગો” શબ્દ અશુદ્ધ હોવાથી) તો અનુકરણવાચક શબ્દમાં પણ અર્થવાનૂપણાંનો અભાવ થશે. આ સંજોગોમાં અનુકરણવાચક નામોની નામસંજ્ઞા થશે નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- જો અનુકાર્ય સ્વરૂપ “ગો” શબ્દ અશુદ્ધ છે તો પછી એ અશુદ્ધ એવા “ગો” શબ્દથી સાસ્ના, ખૂરાં, ખાંધ, પૂછડું વગેરેવાળો સાચો ગાય પદાર્થ કેવી રીતે જણાય છે ? તથા અશુદ્ધ એવા “ગો” શબ્દથી પણ શુદ્ધ “ગૌઃ” શબ્દનો અર્થ જણાતો હોય તો અનુકાર્યમાં અર્થવાનૂપણાંનો અભાવ કેવી રીતે થાય ? અને અનુકાર્ય સ્વરૂપ “ગો” શબ્દમાં જો અર્થવાનૂપણાંનો અભાવ ન થાય તો અનુકરણ સ્વરૂપ “ગો” શબ્દમાં પણ અર્થવાનૂપણાંનો અભાવ કેવી રીતે થાય ? જેથી અનુકરણવાચક શબ્દમાં તમે નામસંજ્ઞાનો અભાવ કહો છો.

(શૃંગ્ય૦) સત્યમ્-અસાધુશબ્દાદર્થપ્રતીતિઃ સાધુશબ્દદ્વારેણ, ન સાક્ષાત્ । તથાહિ-અસાધુ-શબ્દઃ શ્રૂયમાણઃ સાધુશબ્દસ્ય સ્મારયન્નર્થપ્રતીતિં જનયતિ, નહ્યસાધુશબ્દસ્ય વિશિષ્ટેઽર્થે સંકેતોઽસ્તિ, ન ચાસંકેતિતઃ શબ્દોઽર્થં પ્રતિપાદયતિ, અતિપ્રસન્નાદ્ એતિ કથં તેનાભિન્નસ્યાનુકરણ-સ્યાર્થવત્ત્વમ્ ? ।

ઉત્તરપક્ષ :- અસાધુ એવા અનુકાર્ય સ્વરૂપ “ગો” શબ્દથી જે શુદ્ધ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. એ સાધુ શબ્દ દ્વારા જ થાય છે, પરંતુ સાક્ષાત્ અશુદ્ધ શબ્દથી અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી, તેની પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે છે. જ્યારે અસાધુ શબ્દ સંભળાય છે ત્યારે એ અસાધુ શબ્દ, સાધુ શબ્દનું સ્મરણ કરાવે છે અને એ સાધુ શબ્દ દ્વારા જે અર્થ જણાય છે એ અર્થને અશુદ્ધ શબ્દનો અર્થ

માની લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સાધુ શબ્દ દ્વારા જ અશુદ્ધ શબ્દના શુદ્ધ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. અસાધુ એવા “ગો” શબ્દમાં કોઈ વિશિષ્ટ અર્થમાં સંકેત નથી તથા જે શબ્દને વિશે સંકેત ઉત્પન્ન થયો નથી એવો શબ્દ અર્થને પ્રાપ્ત કરાવી શકતો નથી. જે શબ્દો કોઈ ચોક્કસ અર્થમાં સંકેતવાળા થયા હોય તે જ શબ્દો વિશિષ્ટ અર્થને જણાવી શકે છે. અહીં અનુકાર્ય સ્વરૂપ “ગો” શબ્દ સાચા “ગૌઃ” પદાર્થ માટે સંકેતિત થયો નથી માટે સાચા “ગૌઃ” પદાર્થને જણાવી શકતો નથી. સંકેત પ્રાપ્ત ન થયો હોય એવા શબ્દો પણ જો વિશિષ્ટ અર્થને જણાવવા માટે સમર્થ થશે તો અતિવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવશે અને આમ થશે તો ગમે તે શબ્દોના ગમે તે અર્થો જણાવા લાગશે. માટે જ અમે કહીએ છીએ કે અશુદ્ધ એવો અનુકાર્ય સ્વરૂપ શબ્દ જો અર્થવાન નથી તો અનુકાર્ય સાથે અભિન્ન એવો અનુકરણવાચક શબ્દ કેવી રીતે અર્થવાન હોઈ શકે ? માટે જ એવા અનુકરણવાચક શબ્દોમાં અર્થવાનપણાંનો અભાવ થવાથી નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવતી નથી.

(શૉન્યા૦) યદા તુ ભેદો વિવક્ષ્યતે તદાનુકાર્યેનાર્થેનાર્થવત્ત્વાદનુકરણસ્ય નામત્વે ‘પચતિમાહ’ इत्यादिवद् भवत्येव स्याद्युत्पत्तिरित्यर्थः ।

અનુવાદ :- અમે સ્યાદ્વાદનો આશ્રય કર્યો હોવાથી ક્યારેક અનુકાર્ય અને અનુકરણવાચક શબ્દમાં અભેદ મનાય છે તથા ક્યારેક અનુકરણવાચક અને અનુકાર્યવાચક શબ્દમાં ભેદ પણ મનાય છે. આથી જ્યારે અનુકાર્ય અને અનુકરણ શબ્દ વચ્ચે ભેદ માનવામાં આવશે ત્યારે અનુકાર્યનો જે અર્થ થશે તે જ અનુકરણવાચક શબ્દનો થશે. આથી એવા અનુકરણવાચક શબ્દમાં અર્થવાનપણું થવાથી નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ શક્ય થઈ શકશે. અહીં અનુકાર્યવાચક શબ્દમાં અર્થવાનપણું કેવી રીતે માનવું ? એના સંબંધમાં મહાપુરુષોએ કહ્યું છે કે, ધ્વનિના ઉચ્ચારણ સ્વરૂપ અર્થ એવા શબ્દોમાં રહ્યો છે. ભલે એવા “ગો” શબ્દનો સાસ્ના વગેરેવાળો અર્થ ન થાય, પરંતુ શબ્દાત્મક અર્થ એ “ગો” શબ્દમાં છે જ. આથી અનુકરણવાચક શબ્દ બોલનારની બુદ્ધિમાં માત્ર આ વ્યક્તિ આવો શબ્દ બોલ્યો એવો શબ્દાત્મક અર્થ તો જણાય જ છે. આમ, અનુકરણવાચક શબ્દ બોલનારે ભેદ કરવા દ્વારા મૂળ અર્થને બદલે માત્ર ધ્વનિ સ્વરૂપ અર્થ કર્યો હોવાથી એવા અર્થથી તો અનુકરણવાચક શબ્દ અર્થવાન થાય જ છે. આને માટે બૃહદ્વૃત્તિમાં “પચતિમાહ” ઉદાહરણ આવ્યું છે. કોઈક દ્વારા બોલાયેલા “પચતિ” શબ્દનું અનુકરણ કરીને બીજી વ્યક્તિ બોલતી હોય ત્યારે એ બીજી વ્યક્તિના મનમાં માત્ર “પચતિ” સ્વરૂપ ધ્વનિ અર્થ જ વિદ્યમાન છે. આથી ઉચ્ચારણ સ્વરૂપ અર્થ અનુકરણવાચક શબ્દનો થવાથી “પચતિ” શબ્દમાં નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે અને નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થવાથી સ્યાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી જ “પચતિમાહ” વગેરે પ્રયોગો જોવા મળે છે.

(શ૦ન્યા૦) નન્વર્થવત્તા નામસંજ્ઞાનિમિત્તત્વેનેહોપાત્તા, સા ચ વાક્યસ્યૈવ પદસ્ય વા કેવલસ્ય લોકે પ્રયુજ્યમાનસ્યોપપદ્યતે, ન તુ પ્રકૃતિભાગસ્ય; નહિ કેવલેન પ્રકૃતિભાગેનાર્થો ગમ્યતે, તસ્ય પ્રયોગાભવાદ્ વર્ણવદવ્યવહાર્યત્વાત્, કિન્તુ સપ્રત્યયકેન, પ્રત્યયશ્ચાત્ર સ્યાદિઃ, સ નામ્ન એવ ભવતિ, નામત્વં ચાર્થવત્ત્વે, અર્થવત્ત્વં ચ સતિ પ્રત્યયે इति પુનસ્તદેવાવર્તત इति ચક્રકદોષપરાહત-ત્વાદિદમનુપપન્નમ્ । નૈષ દોષઃ-અન્યથાસિદ્ધઃ કેવલસ્યાપ્રયોગઃ, *ન કેવલા પ્રકૃતિઃ પ્રયોક્તવ્યા, ન કેવલઃ પ્રત્યયઃ* इति નિયમાદ્, નિત્યસંબદ્ધાવેતાવર્થૌપ્રકૃતિઃ પ્રત્યય इति, અર્થવત્તા ત્વન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં પ્રત્યેકમસ્ત્યેવ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- સૌ પ્રથમ ચક્રકદોષ શું છે ? એના અનુસંધાનમાં કહે છે. ગોળ ગોળ ફરીને પાછું એ જ સ્થાનમાં આવવું તે ચક્રકદોષ છે. દા.ત. કોઈક ગામમાં સાધ્વીજી ભગવંત વિહાર કરીને જાય. આથી ઉપાશ્રયની ચાવી લેવા શેઠના ઘરે જાય એ સમયે શેઠ કહે, ચાવી તો મુનિમજી પાસે છે. મુનિમજી પાસે જાય ત્યારે મુનિમજી કહે, ચાવી તો ચોકીદાર પાસે છે. આથી સાધ્વીજી ભગવંત ચોકીદાર પાસે જાય છે ત્યારે ચોકીદાર કહે છે, ચાવી તો મેં ગઈકાલે રાતના જ શેઠાણીને આપી છે. આથી સાધ્વીજી ભગવંત ચાવી લેવા માટે ફરીથી એ જ શેઠના ઘરે જાય છે. આમ, એક જ કાર્ય પૂરું કરતાં જ્યાં કાર્ય પૂરું થવાનું હતું ત્યાં જ ભ્રમણ કરીને આવીને પૂરું થયું. આ જ ચક્રકદોષ છે.

અહીં સૂત્રમાં નામસંજ્ઞાના નિમિત્ત તરીકે અર્થવાનૂપણું ગ્રહણ કર્યું છે. હવે આ અર્થવાનૂપણું ક્યાં તો વાક્યનું છે અથવા તો લોકમાં પ્રયોગ કરતાં કેવલ પદોનું જ છે, પરંતુ પ્રકૃતિ અંશનું અર્થવાનૂપણું નથી. માત્ર પ્રકૃતિના અંશથી અર્થ જણાતો નથી. આમ તો વાક્ય અને પદ બંને વાક્ય સ્વરૂપે હોઈ શકે છે. કારણ કે પદ પણ જ્યારે અધ્યાહાર વિશેષણ અથવા તો અધ્યાહાર આખ્યાતવાળું હોય તો પણ વાક્ય કહેવાય છે. છતાં પણ અહીં બેની તુલના કરી છે. માટે વાક્ય અને પદ વિરોધી બનશે. અન્ય પદોથી અસંબંધિત એવું જે હશે તે માત્ર પદ જ કહેવાશે. દા.ત. “રામઃ રામૌ રામાઃ” જ્યારે અન્યપદોથી સંબંધિત એવું જે પદ હશે તે વાક્ય કહેવાશે. અહીં અર્થવાનૂપણું ક્યાં તો વાક્યનું માન્યુ છે, ક્યાં તો કેવલ પદોનું માન્યુ છે. માત્ર પ્રકૃતિથી અર્થ જણાતો નથી કારણ કે જગતમાં માત્ર પ્રકૃતિના પ્રયોગનો અભાવ જોવા મળે છે, જે પ્રમાણે વર્ણના પ્રયોગનો અભાવ જોવા મળે છે એ જ પ્રમાણે પ્રકૃતિના પ્રયોગનો પણ અભાવ જોવા મળે છે. હા, પ્રત્યય સહિત એવી પ્રકૃતિનો પ્રયોગ મળે છે. અહીં પ્રત્યય તરીકે સ્યાદિ વિભક્તિ આવશે અને સ્યાદિ વિભક્તિ નામથી જ થશે. અને અર્થવાનૂપણાંમાં નામપણું થાય છે. વળી પાછું અર્થવાનૂપણું તો સ્યાદિના પ્રત્યય સહિત જ થાય. આથી ફરી ફરીને અર્થવાનૂપણું તો પ્રત્યય

સહિત પ્રકૃતિમાં જ આવે. આ પ્રમાણે નામનું અર્થવાનૂપણું ચક્રક નામના દોષથી પરાભવ પામતું હોવાથી અસંગત થાય છે. અર્થાત્ નામનું અર્થવાનૂપણું અહીં સંગત થતું નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- અમારે ચક્રકદોષ આવતો જ નથી. કારણ કે અમે માત્ર પ્રકૃતિની અર્થવત્તા માનતા જ નથી. કેવળ પ્રકૃતિની અર્થવત્તા ન માનવા માટે હેતુ આપે છે કે, “કેવળ પ્રકૃતિનો પ્રયોગ થતો નથી” અર્થાત્ કેવળ પ્રકૃતિનો પ્રયોગ ન થતો હોવાથી માત્ર પ્રકૃતિની અર્થવત્તા થતી નથી. અહીં કેવળ પ્રકૃતિના પ્રયોગના અભાવ સ્વરૂપ જે હેતુ છે તે અન્યથાસિદ્ધ છે. જગતમાં એવો કોઈ નિયમ નથી કે જે જે અર્થવાનૂ હોય, તેનો તેનો પ્રયોગ થવો જ જોઈએ. કારણ કે માત્ર પ્રકૃતિનો પ્રયોગ પણ થઈ શકે છે, તેમજ માત્ર પ્રત્યયનો પ્રયોગ પણ થઈ શકે છે, છતાં પણ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનો સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોગ મળતો નથી. તેનું કારણ “ન કેવલા પ્રકૃતિઃ...” ન્યાય છે. અર્થાત્ આ ન્યાય પ્રમાણે માત્ર પ્રકૃતિનો પ્રયોગ કરવા યોગ્ય નથી. તેમજ માત્ર પ્રત્યયનો પ્રયોગ પણ કરવા યોગ્ય નથી. આ બંનેના અર્થો નિત્યસંબંધવાળા છે. માટે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય નિત્યસંબંધવાળા હોય છે. આથી તેઓના પૃથક્ પ્રયોગો જોવામાં આવતા નથી. પરંતુ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનું સ્વતંત્ર રીતે અર્થવાનૂપણું તો અન્વય અને વ્યતિરેકથી નક્કી થઈ જ શકે છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય પ્રત્યેકનું સ્વતંત્ર રીતે અર્થવાનૂપણું થવામાં કોઈ આપત્તિ નથી.

(શબ્દાનુશાસન) નન્વચ્ચદ્ ભવાન્ પૃષ્ઠોઽન્યદ્ વ્યાચષ્ટે-આમ્રાન્ પૃષ્ઠઃ કોવિદારાનાચષ્ટે, અર્થવત્તા નોપપદ્યતે ઇતિ ભવાનસ્માભિશ્ચોદિતઃ કેવલસ્યાપ્રયોગે હેતુમાહ, एवं हि ब्रूमः-સમુદાય એવ લોકેઽર્થે પ્રયુજ્યતે, ન પ્રકૃતિભાગઃ, તસ્માત્ તસ્યાર્થો ન પ્રસિધ્યતિ । ઉચ્યતે-ઉક્તમા(મ)ત્રાઽન્વયવ્યતિરેકા-ધ્યામર્થવત્તા સિધ્યતિ (અન્વયોઽનુગમઃ સતિ શબ્દેઽર્થાવગમઃ, વ્યતિરેકઃ શબ્દાભાવે તદર્થાન-વગમઃ) । કોઽસાવન્વયો વ્યતિરેકો વા ? ઇહ (વૃક્ષઃ) ઇત્યુક્તે કશ્ચિચ્છબ્દઃ-શ્રૂયતે-વૃક્ષશબ્દો-ઽકારાન્તઃ સકારઃ પ્રત્યયઃ, અર્થોઽપિ કશ્ચિદુત્પદ્યતે (કશ્ચિદ્ ગમ્યતે)-મૂલ-સ્કન્ધ-ફલ-પલાશવત્તા એકત્વં ચ । ‘વૃક્ષૌ’ ઇત્યુક્તેઽપિ કશ્ચિચ્છબ્દો હીયતે, કશ્ચિદુપજાયતે, કશ્ચિદન્વયી; સકારો હીયતે, ઔકાર ઉપજાયતે, વૃક્ષશબ્દોઽકારાન્તોઽન્વયી; અર્થોઽપિ કશ્ચિદ્ હીયતે, કશ્ચિદુપજાયતે, કશ્ચિદન્વયી;-એકત્વં હીયતે, દ્વિત્વમુપજાયતે, મૂલસ્કન્ધપલાશવત્તાઽન્વયિની; તેન મન્યામહે યઃ શબ્દો હીયતે તસ્યાસાવર્થો યો હીયતે, યશ્ચ શબ્દ ઉપજાયતે તસ્યાસાવર્થો ય ઉપજાયતે, યશ્ચ શબ્દોઽન્વયી તસ્યાસાવર્થો યોઽન્વયીતિ સિદ્ધાઽર્થવત્તેતિ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અમે આપને અન્ય પૂછ્યું હતું અને આપ અમને અન્ય જણાવો છો. અમે પૂછ્યું હતું કે અર્થવાનૂપણું પદ અથવા તો વાક્યનું થાય છે અને નામમાં તો અર્થવાનૂપણું થતું નથી. આથી જે અર્થવાનૂ હોય તે નામ થાય એવું સંગત થતું નથી. એની જગ્યાએ આપ

કહો છો કે-કેવળ પ્રકૃતિનો પ્રયોગ કેમ નથી થતો તેનો હેતુ આપો છો. તમે જણાવો છો કે કેવળ પ્રકૃતિ પ્રયોગ કરવા યોગ્ય નથી અથવા તો કેવળ પ્રત્યય પ્રયોગ કરવા યોગ્ય નથી. આપે તો ખરેખર પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયમાં અર્થવત્તા કેમ નથી એ જણાવવું જોઈતું હતું. આથી આપને અર્થાન્તર દોષ આવે છે. દા.ત. કોઈકને કેરીના વિષયમાં પૂછાયું હોય અને એ વ્યક્તિ કોવિદારના (વૃક્ષવિશેષ) વિષયમાં જવાબ આપે તો એ અર્થાન્તર દોષ સ્વરૂપ કહેવાશે. આપે અહીં પણ ઉપરના ઉદાહરણ જેવું જ કર્યું છે. અમે પૂછ્યું હતું પ્રકૃતિના અર્થવાનૂપણાં બાબતમાં તમે તો માત્ર પ્રકૃતિ અને માત્ર પ્રત્યયનાં અપ્રયોગમાં કારણને કહો છો. અર્થાત્ માત્ર પ્રકૃતિ અને માત્ર પ્રત્યયનો પ્રયોગ થતો નથી. એમાં કારણ જણાવો છો કે બંને નિત્ય સંબંધવાળા છે. અમે આ પ્રમાણે જ કહીએ છીએ કે સમુદાય જ લોકમાં અર્થના વિષયમાં પ્રયોગ કરાય છે. પરંતુ માત્ર પ્રકૃતિ અંશ અર્થના વિષયમાં લોકમાં પ્રયોગ કરાતો નથી. તેથી પ્રકૃતિનો અર્થ પ્રસિદ્ધ થતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- પ્રકૃતિનું અર્થવાનૂપણું કેવી રીતે થાય છે ? તે અમે અહીં આપને જણાવીએ છીએ. અહીં કૌંસમાં રહેલો પાઠ વધારે સંગત થાય છે. અર્થાત્ અહીં અન્વય અને વ્યતિરેકથી કહેવાયેલું એવું અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ થાય છે. હવે કૌંસમાં જે પાઠ આવ્યો છે તે મહાભાષ્ય ઉપર કેયટ વિરચિત પ્રદીપટીકાનો છે. અન્વય એટલે અનુગમ “તત્સત્ત્વે તત્સત્ત્વમ્”ને શાસ્ત્રીયભાષામાં અન્વય કહેવામાં આવે છે. દા.ત. શબ્દ હોતે છતે અર્થનો બોધ થાય છે તથા “તદભાવે તદભાવઃ” અર્થાત્ શબ્દના અભાવમાં અર્થના બોધનો પણ અભાવ થાય છે. આ અન્વય અથવા વ્યતિરેક શું છે એ બાબતમાં હવે જણાવે છે. કોઈકે “વૃક્ષઃ” એ પ્રમાણે શબ્દ સાંભળ્યો ત્યાં વૃક્ષ શબ્દ અકારાન્તવાળો છે તથા સકાર એ પ્રત્યય છે. કોઈક અર્થ પણ આ બંનેનો જણાય છે. જેમ કે મૂળ, સ્કંધ, ફળ, પાંદડાવાળાપણું તથા એકપણું એ વૃક્ષઃ શબ્દનો અર્થ છે એ જ પ્રમાણે જ્યારે વૃક્ષૌ એવો શબ્દ બોલવામાં આવે છે ત્યારે કોઈક શબ્દનો ત્યાગ કરાય છે અને કોઈક શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે કોઈક શબ્દ અન્વયવાળો હોય છે. અહીં સકારનો ત્યાગ કરાય છે અને ઔકાર ઉત્પન્ન કરાય છે તથા અકાર અંતવાળો વૃક્ષ શબ્દ બંનેમાં વિદ્યમાન રહે છે. તે જ પ્રમાણે કોઈક અર્થ પણ ત્યાગ કરાય છે જેમ કે અહીં એકત્વનો ત્યાગ કરાય છે. તથા કોઈક અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં દ્વિત્વ સ્વરૂપ અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ મૂળ, સ્કંધ, ફળ તેમજ પાંદડાવાળાપણાં સ્વરૂપ અર્થ અન્વયવાળો રહે છે. તેનાથી અમે માનીએ છીએ કે જે શબ્દનો ત્યાગ કરાય છે એ ત્યાગ કરાતાં શબ્દનો ત્યાગ કરાતો અર્થ સમજવો જેમ કે સ્ પ્રત્યયનો ત્યાગ કરાય છે તેમજ એકત્વ અર્થનો પણ ત્યાગ કરાય છે. આથી સ્ પ્રત્યયનો અર્થ એકત્વ કરવો. તે જ પ્રમાણે દ્વિત્વ અર્થ ઉત્પન્ન કરાય છે અને ઔ સ્વરૂપ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરાય છે. આથી “ઔ” શબ્દનો દ્વિત્વ સ્વરૂપ અર્થ થાય છે. એ પ્રમાણે બોધ થાય છે. તથા વૃક્ષઃ અને

વૃક્ષૌ આ બંને પ્રયોગોમાં અન્વયવાળો એવો વૃક્ષ શબ્દ જણાય છે તથા અન્વયવાળો એવો જ મૂળ, સ્કંધ, ફળ અને પાંદડાવાળાપણું એવો અર્થ પણ જણાય છે. આથી અન્વય અને વ્યતિરેકથી પ્રકૃતિનું તથા પ્રત્યયનું અર્થવાનૂપણું સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે. આમ, અમે અન્વય વ્યતિરેકથી પ્રકૃતિમાં અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ કરીએ છીએ તથા અર્થવાનૂ એવી આવી પ્રકૃતિની આ સૂત્રથી નામસંજ્ઞા થશે.

(શંન્યા૦) સ્યાદેતદેવમ્, યદ્યેકઃ શબ્દ એકસ્મિન્નર્થે નિયતઃ સ્યાત્ તતો યુજ્યત એવ તદ્ વક્તુમ્ (તત એતદ્યુજ્યેત વક્તુમ્), ન ચૈતદસ્તિ । તથાહિ-બહવો હિ શબ્દા એકાર્થા ભવન્તિ, યથા-ઇન્દ્રઃ, શક્રઃ, (પુરુહૂતઃ), પુરન્દરઃ; કન્દુઃ કોષ્ઠઃ, કુસૂલ ઇતિ । એકશ્ચ શબ્દો બહુર્થઃ, યથા-અક્ષાઃ, પાદાઃ, માષા ઇતિ । તત્ર સિધ્ધ્યત્વર્થવત્તા, ઇદં તુ ન સિધ્ધ્યતિ-અયં પ્રકૃત્યર્થોઽયં પ્રત્યયાર્થઃ । પ્રકૃતેરેવ સર્વેઽર્થાઃ સ્યુઃ, યથા-દધિ, મધુ, અગ્નિચિદ્ ઇતિ, પ્રત્યયસ્તુ ક્વચિદ્ દ્યોતકઃ । પ્રત્યયસ્યૈવ સર્વેઽર્થાઃ સ્યુઃ, યથા-અસ્યાઽપત્યમ્ ઇરિતિ; પ્રકૃતિસ્ત્વર્થાભિધાને સાહાય્યમાત્રં કુર્યાત્ । તત્ર પ્રકૃતેઃ સર્વાભિધાનપક્ષે સિધ્ધ્યત્યસ્યા અર્થવત્તા, પ્રત્યયસ્ય તુ સર્વાભિધાનપક્ષે પ્રકૃતેરર્થવત્તા ન સિધ્ધ્યતિ ઇતિ તદવસ્થો દોષઃ । ઉચ્યતે-એવં હિ સામાન્યશબ્દા એતે સ્યુઃ, ન ચ સામાન્યશબ્દા અન્તરેણ વિશેષં પ્રકરણં વા વિશેષેષ્વવતિષ્ઠન્તે (વિશેષં વિશેષબોધકપદાન્તરસમભવ્યાહારમ્ । એવં ચ પ્રકરણાદિસાપેક્ષતયાઽર્થપ્રત્યાયકત્વં સામાન્યશબ્દત્વમિતિ ભાવં, એતે તુ નૈવમિત્યાહ) અત્ર તુ નિયોગતો ‘વૃક્ષ’ (અસ્ય નામમાત્રપ્રયોગે તાત્પર્યમ્) ઇત્યુક્તે પ્રકરણાદિના વિનૈવ સ્વભાવતઃ કસ્મિન્શ્ચિદર્થે પ્રતીતિરુપજાયતે, અતો મન્યામહે-નૈતે સામાન્યશબ્દા ઇતિ, (ન ચેત્ સામાન્યશબ્દાઃ) પ્રકૃતિઃ પ્રકૃત્યર્થે વર્તતે, પ્રત્યયસ્તુ પ્રત્યયાર્થ ઇતિ ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અન્વય અને વ્યતિરેકથી આપે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય પ્રત્યેકનું અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ કર્યું છે. પરંતુ આ ત્યારે જ શક્ય બનશે જો એક શબ્દ એક જ અર્થમાં નિયત હોય. જેમ કે વૃક્ષ શબ્દ, મૂળ, સ્કંધ, પાંદડા વગેરે અર્થમાં નિયત છે. પરંતુ બધા જ શબ્દો અથવા પ્રત્યયો આવા હોતા નથી. ઘણાં બધા શબ્દો એવા પણ છે કે જેમાં બધા જ શબ્દોનો એક જ પદાર્થ હોય છે. દા.ત. ઇન્દ્રઃ, શક્રઃ, પુરુહૂતઃ, પુરન્દરઃ. હવે આ બધા શબ્દો જો એક જ પદાર્થમાં વિદ્યમાન હોય તો અન્વય વ્યતિરેકથી ઇન્દ્ર સ્વરૂપ પ્રકૃતિનો અર્થ ઇન્દ્ર સ્વરૂપ પદાર્થ જ થાય છે એવું કેવી રીતે નક્કી કરી શકાશે ? બીજું ઘણીવાર એવું પણ બને છે કે એક જ શબ્દ ઘણાં બધા અર્થવાળા હોય છે. દા.ત. અક્ષાઃ આ શબ્દના ધરી, જુગારમાં રમવાનો પાસો, ત્રાજવાની દાંડી, બેડા વગેરે અર્થો થાય છે તથા પાદાઃ શબ્દના પણ પગ, શ્લોકનો ચોથોભાગ (ચરણ), તથા થાંભલો એવા અર્થો થાય છે. એ જ પ્રમાણે “માષાઃ” શબ્દનાં પણ અનેક અર્થો થાય છે. જેમ

કે અડદ, સોનાને તોલવા માટેનું એક વિશેષ માપ તથા મૂર્ખ. અહીં પણ જો અન્વયથી અર્થની વિચારણાં નક્કી કરવા જઈશું તો પ્રકૃતિનો સદ્ભાવ રહેવા છતાં પણ તે તે અર્થોની ગેરહાજરી થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે આવા શબ્દોમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના અર્થનું વિભાગીકરણ થઈ શકતું નથી. ભલે સમુદાયનું ત્યાં અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ થાય, પરંતુ આવા સ્થાનોમાં આ પ્રકૃતિનો આ અર્થ છે અને આ પ્રત્યયનો આ અર્થ છે એવું સિદ્ધ થતું નથી.

કેટલાંક પદો એવા પણ હોય છે કે જેમાં પ્રકૃતિના જ બધા અર્થો જણાતાં હોય છે. દા.ત. દધિ + સિ તથા મધુ + સિ અહીં પ્રથમા એકવચનનો નપુંસકલિંગમાં લોપ થતાં માત્ર દધિ અને મધુ શબ્દ બાકી રહે છે. એ જ પ્રમાણે અગ્નિમ્ ચિનોતિ ઇતિ ક્વિપ્ એ અર્થમાં ક્વિપ્ પ્રત્યયનો લોપ થતાં “અગ્નિચિત્” શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ત્રણેય ઉદાહરણોમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય ઉભયનો અર્થ માત્ર પ્રકૃતિ જ જણાવે છે. પ્રત્યય તો માત્ર કોઈક સ્થાનોમાં અર્થનો દ્યોતક બને છે.

તથા ક્યાંક ક્યાંક પ્રત્યયોના જ બધા અર્થ જણાય છે. જેમ કે “અસ્ય અપત્યમ્” (વિષ્ણુનો દિકરો) અહીં અપત્ય અર્થમાં “ઈ” પ્રત્યય થાય છે. આથી “અ” + “ઈ” આ અવસ્થામાં તદ્વિતના પ્રત્યય પર છતાં અવર્ણનો લોપ થવાથી ઇઃ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં પ્રત્યય જ બધા અર્થને જણાવે છે. પ્રકૃતિ તો માત્ર અર્થનું કથન કરવા માટે સહાયક જ થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં કદાચ પ્રકૃતિ બધા અર્થોને જણાવે તો પ્રકૃતિનું અર્થવાનૂપણું તો સિદ્ધ થાય છે. દા.ત. “દધિ” વગેરેમાં. પરંતુ જ્યારે પ્રત્યય જ બધા અર્થનું અભિધાન કરશે ત્યારે પ્રકૃતિનું અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ થતું નથી. આથી અહીં પણ પ્રકૃતિનો અર્થ સિદ્ધ ન થઈ શકતો હોવાથી આવી પ્રકૃતિઓમાં નામસંજ્ઞા કેવી રીતે થશે ? આ પ્રમાણે દોષ તો હજી ઊભો જ છે. કારણ કે તમે અન્વય વ્યતિરેકથી પ્રકૃતિનું અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ કર્યું છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આપના કહેવા પ્રમાણે પ્રકૃતિ જો બધા અર્થોને જણાવી દે અથવા તો પ્રત્યય જ બધા અર્થોને જણાવી દે તો પ્રકૃતિ અથવા તો પ્રત્યય બધાં જ અર્થોનાં વાચક બની જશે. અને એ પ્રમાણે તો આ બધા શબ્દો સામાન્ય શબ્દો બની જશે. જે જે સામાન્ય શબ્દો હોય છે તે તે કોઈક વિશેષ અર્થને જણાવનાર શબ્દ સમીપમાં ન રહ્યો હોય અથવા તો પ્રકરણાદિની ઉપસ્થિતિ ન હોય તો માત્ર સામાન્યથી જ અર્થને જણાવનારા થશે અર્થાત્ તેઓ સામાન્યથી સર્વ અર્થના વાચક બનશે. આમ જે શબ્દો પ્રકરણાદિને સાપેક્ષ રહીને જ વિશેષ અર્થનો બોધ કરાવી શકશે તે બધા જ શબ્દો સામાન્ય શબ્દો કહેવાશે. દા. ત. “દધિ ખાદતિ”. અહીં “ખાદતિ” પદ જ “દધિ”માં કર્મત્વથી યુક્ત એવા અર્થનો બોધ થાય છે, એવું જણાવે છે, પરંતુ આવું વિશેષ વિદ્યમાન ન હોય તો “દધિ” પદના અર્થનો વિશેષ બોધ થતો નથી. એ જ પ્રમાણે “માષાન્

સ્વાદતિ” પ્રયોગમાં ખાવાનું પ્રકરણ હોવાથી “માષ”નો અડદ એ પ્રમાણે અર્થ થાય છે, પરંતુ તોલવાનું માપ અથવા તો મૂર્ખ એવો અર્થ થઈ શકશે નહિ. આમ, પ્રકરણાદિથી જ આવા બધા શબ્દોનો વિશેષ બોધ થઈ શકતો હોવાથી આ બધા શબ્દો સામાન્ય શબ્દો છે. આમ જ્યાં પ્રકરણાદિના સાપેક્ષપણાથી અર્થનો બોધ થતો હોય ત્યાં સામાન્યશબ્દપણું હોય છે. જ્યારે બધા શબ્દોમાં તો એવું જણાતું નથી જ. વૃક્ષ વગેરે શબ્દો જ્યારે લોકો સાંભળે છે ત્યારે પ્રકરણાદિ વિના જ તે તે શબ્દોના અર્થોનો બોધ લોકોને થઈ જતો હોય છે. આથી તે તે શબ્દો વિશેષ અર્થમાં વિદ્યમાન છે એવું કહી શકાય છે. આથી અમે માનીએ છીએ કે આ બધા સામાન્ય શબ્દો નથી. પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિઅર્થમાં રહે છે તેમ જ પ્રત્યય, પ્રત્યયઅર્થમાં રહે છે. જો આ બધા શબ્દો સામાન્ય શબ્દો હોત તો પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિઅર્થમાં ન રહી શકત અને પ્રત્યય પ્રત્યયઅર્થમાં ન રહી શકત. આમ અન્વય અને વ્યતિરેકથી પ્રકૃતિનું અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ થાય જ છે.

(શંન્યા૦) યદિ તુ સર્વાનર્થાન્ પ્રકૃતિરેવાભિદધ્યાદ્ ‘વૃક્ષ’ इत्युक्ते सर्वेऽर्था प्रतीयेरन्, प्रत्ययो वा सर्वं नामार्थं प्रत्याययेद्, न चैवं प्रतीतिरस्ति, न चाप्रतीतिकमभ्युपगन्तुं शक्यते ।

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ :- જો બધા જ અર્થોને પ્રકૃતિ જણાવતી હોત તો વૃક્ષ: એ પ્રમાણે બોલાયે છતે બધા જ અર્થોની પ્રતીતિ થવી જોઈએ. પરંતુ આવું થતું તો નથી, અથવા તો પ્રત્યય જ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય ઉભય અર્થને જણાવત તો માત્ર સિ વગેરે પ્રત્યય સાંભળવાથી બધા અર્થોનો બોધ થઈ જવો જોઈતો હતો. પરંતુ આવો વ્યવહાર જણાતો નથી કે માત્ર પ્રત્યય સાંભળીને જ બધા અર્થો જણાઈ જતાં હોય. દા. ત. દધિ શબ્દનો જ, દહીં પદાર્થ, કર્તૃત્વ-શક્તિ, કર્મત્વ-શક્તિ વગેરે બધા જ અર્થો એકમાત્ર દધિ પદ સાંભળતાં પ્રાપ્ત થતાં નથી તે જ પ્રમાણે માત્ર ઇ પ્રત્યયને સાંભળતા જ વિષ્ણુનો દીકરો એ પ્રમાણે બંને અર્થનો બોધ થતો નથી. આથી જેના દ્વારા અર્થોની પ્રતીતિ જ ન થઈ શકતી હોય એને સ્વીકારી શકાતું નથી. ઉપરના તમામ ઉદાહરણોમાં પ્રકરણાદિની સહાયથી અર્થનો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે જે સામાન્ય શબ્દો નથી ત્યાં અન્વય વ્યતિરેકથી પ્રકૃતિનું અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિમાં અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ થવાથી જ પ્રકૃતિમાં નામસંજ્ઞા થઈ શકે છે.

(શંન્યા૦) નનુ चादीनां द्योतकत्वादभिधेयार्थाभावेऽपि द्योत्यार्थसद्भावात् सत्यर्थवत्त्वे सिध्यतु संज्ञा, येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तेषां नामसंज्ञा न प्राप्नोति, ततश्च खञ्जति, निखञ्जति, लम्बते, प्रलम्बते, (इत्यादौ) नामत्वाभावाद् विभक्त्यभावे पदत्वाभावात् तत्कार्याभावः ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- કોઈપણ શબ્દોમાં અભિધેય સ્વરૂપ અર્થ હોય અને દ્યોત્ય સ્વરૂપ અર્થ હોય તો એવા શબ્દોમાં અર્થવાનૂપણું ગણાય છે. અને અર્થવાનૂપણું થવાથી એવા શબ્દોની

નામસંજ્ઞા થાય છે. ‘ચ’ વગેરે અવ્યયોમાં અભિધેય સ્વરૂપ અર્થનો અભાવ છે, છતાં પણ ઘોત્ય સ્વરૂપ અર્થનો સદ્ભાવ હોવાથી એવા શબ્દોમાં અર્થવાનૂપણું સિદ્ધ થાય જ છે. માટે ‘ચ’ વગેરે અવ્યયોની પણ આ સૂત્રથી નામસંજ્ઞા થશે. પરંતુ જે શબ્દોમાં ઘોત્ય અર્થ પણ નથી અને અભિધેય સ્વરૂપ અર્થ પણ નથી એવા શબ્દોમાં અર્થવાનૂપણાંનો જ અભાવ થવાથી નામસંજ્ઞા કેવી રીતે થશે ? દા. ત. ‘ઝજ્ઞતિ’ તથા ‘નિઝજ્ઞતિ’ તેમજ ‘લમ્બતે’ અને ‘પ્રલમ્બતે’ આ ઉદાહરણોમાં ‘નિ’ અને ‘પ્ર’ ઉપસર્ગ ધાતુના કોઈપણ નવા અર્થને પ્રકાશિત ન કરતાં હોવાથી એ બંને ઉપસર્ગો ઘોત્ય અર્થવાળા પણ નથી આથી જ અર્થવાનૂપણાંના અભાવમાં એ બંનેની નામસંજ્ઞાનો અભાવ થાય છે. આ બંને ઉપસર્ગ માત્ર ધાતુના અર્થને જ જણાવતાં હોવાથી નિરર્થક છે. અહીં નામસંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી વિભક્તિનો અભાવ થાય છે. અને વિભક્તિનો અભાવ થવાથી ‘પ્ર’ અને ‘નિ’ ઉપસર્ગની પદસંજ્ઞા પણ થતી નથી. અહીં પદસંજ્ઞા ન થવાથી પદસંજ્ઞા નિમિત્તક કાર્યનો પણ અભાવ થાય છે. પદસંજ્ઞા થાય તો કયા કાર્યની પ્રાપ્તિ આવે ? એના અનુસંધાનમાં ભાષ્યકાર કહે છે કે પદને અંતે રહેલો સ્વર નિઘાત સ્વરૂપ થાય છે. સ્વરો ત્રણ પ્રકારના છે : ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત. નીચેથી ઉચ્ચારણ કરાતો સ્વર અનુદાત્ત સ્વરૂપ છે તથા ઊંચેથી ઉચ્ચારણ કરાતો સ્વર ઉદાત્ત સ્વરૂપ છે. શ્રવણને વિશે ઉદાત્ત સ્વર કર્ણકટુ હોય છે અને અનુદાત્ત સ્વર કર્ણપ્રિય હોય છે. હવે જો ‘નિ’ અને ‘પ્ર’ની જો પદસંજ્ઞા થાય તો જ પદને અંતે રહેલા સ્વરનું નિઘાત (અનુદાત્ત) સ્વરૂપ કાર્ય થાય છે. આથી ‘નિ’ અને ‘પ્ર’ ઉપસર્ગની જો પદસંજ્ઞા થાય તો જ ‘નિ’ અને ‘પ્ર’ના સ્વરો કર્ણપ્રિય થઈ શકશે. પરંતુ અહીં અર્થવાનૂપણાના અભાવથી નામસંજ્ઞા ન થવાથી વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગતાં નથી. આથી પદસંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી સ્વરનું નિઘાતસ્વરૂપ કાર્ય થશે નહીં.

(શ૦ન્યા૦) ન ચ વક્તવ્યમ્-ન નામસંજ્ઞામાત્રપ્રતિબદ્ધા સ્યાદ્યુત્પત્તિઃ કિન્ત્વેકત્વાદિ-
નિબન્ધનાઽપિ, તતશ્ચ સત્યપિ નામત્વે એકત્વાદ્યભાવાત્ સ્યાદેરભાવઃ, યતઃ “નામ્નઃ પ્રથમા”
[૨.૨.૩૧.] इति योगविभागेन एकत्वाभावेऽपि भविष्यति ।

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ :- નામસંજ્ઞા થવા માત્રથી સ્યાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે એવું નથી, પરંતુ એકત્વ વગેરે અર્થને જણાવવા માટે પણ સ્યાદિ વિભક્તિ થાય છે. આથી નામસંજ્ઞાની હાજરીમાં પણ જો એકત્વ વગેરે અર્થનો અભાવ હોય તો સ્યાદિ વિભક્તિનો અભાવ થાય છે. આથી સ્યાદિ વિભક્તિના અભાવમાં માત્ર શબ્દનું અર્થવાનૂપણું કારણ નથી, પરંતુ એકત્વ વગેરેનો અભાવ હોવાથી પણ સ્યાદિનો અભાવ થાય છે. અવ્યયોને લિંગ અને સંખ્યાનો સંબંધ થતો નથી. આ સંજોગોમાં અવ્યયોમાં નામસંજ્ઞા ભલે ન હોય, પણ સંખ્યારૂપ કારણનો અભાવ હોવાથી જ “પ્ર” અને “નિ” અવ્યયોમાં વિભક્તિની ઉત્પત્તિ થાત નહીં અને સ્યાદિવિભક્તિ ન થાત તો

પદસંજ્ઞા પણ થાત નહીં. માટે નામસંજ્ઞા અર્થવાનૂપણાના અભાવમાં ન થાય તો કોઈ આપત્તિ નથી જ.

પૂર્વપક્ષ :- નામસંજ્ઞા હોતે છતે પણ એકત્વ વગેરેના અભાવમાં સ્યાદિનો અભાવ થાય છે, એ પ્રમાણે કહેવું નહીં. કારણ કે નામ્નઃ પ્રથમા (૨/૨/૩૧) સૂત્રમાં આટલો વિભાગ કરવાથી જ નક્કી થાય છે કે માત્ર નામસંજ્ઞાથી પણ સ્યાદિ વગેરે વિભક્તિઓ થશે જ, અને અહીં તો પ્ર અને નિ ઉપસર્ગમાં અર્થવાનૂપણું ન થવાથી નામસંજ્ઞાના અભાવમાં સ્યાદિ વિભક્તિનો અભાવ થાય જ છે.

(શૉન્યા૦) તથેદમપિ ન વાચ્યમ્-આચાર્યપ્રવૃત્તેરનર્થકાનામપ્યેષાં ભવત્યર્થવત્કૃતમ્, યદયમ્-અધિપયોરનર્થકયોઃ “ંગતાર્થાધિપરિ૦” [૩.૧.૧.] इति समाससंज्ञानिषेधार्थं गत्युप-सर्गसंज्ञानिषेधं शास्ति इति ।

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ :- ધાતોઃ પૂજાર્થ-સ્વતિ-ગતાર્થાધિપરિ... [૩/૧/૧] સૂત્રથી અનર્થક એવા અધિ અને પરિની ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો નિષેધ આચાર્ય ભગવંતે કર્યો છે. તેમજ પછીના સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞાનો નિષેધ કર્યો છે. એ નિષેધ એ માટે જ કર્યો છે કે અનર્થક એવા અધિ અને પરિ અર્થવાળા પહેલા હતા અને અર્થવાળા હોવાથી ઉપસર્ગ વગેરે સંજ્ઞાઓની પ્રાપ્તિ થતી હતી. અધિ અને પરિનું વર્જન કર્યું છે એ જ જણાવે છે કે તેઓનું અર્થવાનૂપણું પહેલાં તો હતું જ. આમ, “અધિ” અને “પરિ” ઉપસર્ગનું અર્થવાનૂપણું તો હતું જ. આ અર્થવાનૂ એવા તે બંનેની ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો નિષેધ (૩/૧/૧) સૂત્રમાં કર્યો. નિષેધ કરવાથી બંને ઉપસર્ગો અનર્થક થયા, અનર્થક થયા માટે ઉપસર્ગસંજ્ઞા ન પડી અને ઉપસર્ગસંજ્ઞા ન થવાથી ગતિસંજ્ઞા પણ ન થઈ તથા ગતિસંજ્ઞા ન થવાથી ગતિ તત્પુરુષ સમાસ પણ થશે નહીં. આમ, અર્થવાનૂ હોય તો જ તેઓને અનર્થક કરવા માટે કોઈ પુરૂષાર્થ કરવો પડે તે આચાર્ય ભગવંતશ્રીની (૩/૧/૧) સૂત્રની પ્રવૃત્તિથી જણાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- આ પ્રમાણે કહેવા યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે શા માટે કહેવા યોગ્ય નથી ? એના અનુસંધાનમાં “યદયમ્ અધિપયોરનર્થકયોઃ ...” પંક્તિઓ લખી છે. ખરેખર “અધિ” અને “પરિ” પહેલાં અર્થવાળા હતા અને તેનો નિષેધ કરવા દ્વારા અનર્થક થયા એને માટે (૩/૧/૧) સૂત્ર છે જ નહિ. ખરેખર તો “અધિ” અને “પરિ” બંને ઉપસર્ગો અનર્થક જ છે. હવે અનર્થક એવા આ બે ઉપસર્ગોની ગતિસંજ્ઞા થઈ જાય તથા ગતિસંજ્ઞા થાય તો “ગતિઋવ્યતત્પુરુષઃ” (૩/૧/૪૨) સૂત્રથી ગતિ તત્પુરુષ સમાસ થાત, પરંતુ આ પ્રમાણે ગતિ તત્પુરુષ સમાસ કરવો નથી. હવે જો ગતિ તત્પુરુષ સમાસ ન કરવો હોય તો એ બંનેમાં ગતિસંજ્ઞાનો નિષેધ કરવો પડે તથા ગતિસંજ્ઞાનો નિષેધ કરવો હોય તો ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો નિષેધ કરવો પડે. આમ અનર્થક એવા આ

બંનેમાં સમાસને અટકાવવા માટે જ (૩/૧/૧) સૂત્રમાં ઉપસર્ગસંજ્ઞાના નિષેધ માટે રજૂ કર્યા છે, પરંતુ અર્થવાનુપણાનું અનર્થકપણું સિદ્ધ કરવા માટે નહીં.

(શ૦ન્યા૦) નૈષ દોષ:-અર્થવત્ત્વાદ્ ભવત્યેવ નામસંજ્ઞા । નનૂક્તં દ્યોત્યાર્થાભાવાદાનર્થક્યમ્, ઉક્તમિદમ્ કેવલમયુક્તમ્, તથાહિ-યસ્ય શબ્દસ્ય વાચ્યં દ્યોત્યં વા વસ્તુ ન સંભવતિ તસ્ય વાક્યાર્થેનુપયોગાત્ પ્રયોગાનુપપત્તિઃ સ્યાદિતિ, અસ્ત્યમીષાં દ્યોત્યોઽર્થઃ, કેવલં યો દ્યોત્યોઽર્થ-સ્તસ્ય પ્રકરણાદિવશાત્ સંપ્રત્યયાદ્ નિષ્પ્રયોજનતોચ્યતે । ધાતૂપસર્ગયોશ્ચ સાધારણાર્થતયા-ઽધિકદ્યોત્યાર્થાભાવાદાનર્થક્યમત્રોચ્યતે પૂર્વાચાર્યૈઃ, ન તુ સર્વાત્મનાઽર્થાભાવાત્ । ‘નિઋજ્ઞતિ, પ્રલમ્બતે’ इत्यत्र हि प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रियां द्योतयतो नि-प्रशब्दौ, तद्धि क्रियालक्षणं वस्तु विशिष्टं (वस्त्वविशिष्टं) निप्रशब्दासंनिधानेऽप्यनाहितविशेषं भवति, यथा-शङ्खे न्यस्तं क्षीरं शौक्येनाविशिष्टं (अभिन्नं) शङ्खात् । यदाह श्रीशेषभट्टारकः-“नेमावनर्थकौ, किं तर्हि ? अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाहतुस्तदविशिष्टं भवति, यथा शङ्खे पयः” इति ।

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ (આચાર્ય ભગવંતનો વાસ્તવિક ઉત્તરપક્ષ :) અધિ અને પરિ અનર્થક હોવાથી તમે (પૂર્વપક્ષે) નામસંજ્ઞાનો નિષેધ કર્યો છે તે બરાબર નથી. કારણ કે અધિ અને પરિનું અર્થવાનુપણું થવાથી નામસંજ્ઞા થાય જ છે. આપે જે કહ્યું કે દ્યોત્ય અર્થનો અભાવ હોવાથી અધિ અને પરિનું અનર્થકપણું થાય છે, માત્ર આ પ્રમાણે કહ્યું છે તે અયોગ્ય છે. જે શબ્દનું વાચ્ય અથવા તો દ્યોત્ય (અભિધેય સ્વરૂપ અર્થ અથવા તો દ્યોત્ય સ્વરૂપ અર્થ) નથી હોતું તે શબ્દનો વાક્યના અર્થમાં ઉપયોગ હોતો નથી. અને વાક્યના અર્થમાં ઉપયોગ ન હોવાથી પ્રયોગની અપ્રાપ્તિ થાય છે. આ અધિ અને પરિનો દ્યોત્ય અર્થ છે. પરંતુ જે દ્યોત્ય અર્થ છે તેનો પ્રકરણ વગેરેના વશથી બોધ થતો હોવાથી તેનું નિષ્પ્રયોજનપણું કહેવાય છે. દા. ત. પ્ર અને નિનો દ્યોત્ય અર્થ તો છે જ, પરંતુ ધાતુપાઠ વગેરે પ્રકરણના વશથી લમ્બ ધાતુ અને ઋજ્ઞ ધાતુનો અર્થ જણાઈ જાય છે. હવે આ લમ્બ ધાતુ અને ઋજ્ઞ ધાતુનો જે અર્થ ધાતુપાઠથી જણાય છે તે જ અર્થ પ્ર અને નિ ઉપસર્ગ દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. હવે પ્ર અને નિ દ્વારા પ્રકાશિત થતો અર્થ ધાતુપાઠવડે જ જણાઈ જતો હોવાથી પ્ર અને નિ ઉપસર્ગના દ્યોત્ય અર્થનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી એટલામાત્રથી એવું તો ન જ કહેવાય કે પ્ર અને નિ ઉપસર્ગ અનર્થક છે.

ધાતુનો જે અર્થ છે તે જ અર્થ ઉપસર્ગનો હોવાથી ધાતુ અને ઉપસર્ગનું સાધારણઅર્થપણું હોવાથી ઉપસર્ગનો અધિક એવો કોઈ દ્યોત્ય અર્થ નથી અને અધિક એવા દ્યોત્ય અર્થનો અભાવ હોવાથી જ પૂર્વાચાર્યોએ ઉપસર્ગનું અનર્થકપણું કહ્યું છે. પરંતુ દ્યોત્ય અર્થની વિદ્યમાનતા તો છે જ, આથી

ઉપસર્ગોમાં સંપૂર્ણપણાથી અર્થનો અભાવ નથી હોતો. નિઃખજ્જતિ અને પ્રલમ્બતે આ બે પ્રયોગોમાં ધાતુવડે કહેવાયેલી એવી પ્રકરણ વગેરેના સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત થયેલ વિશેષવાળી એવી ક્રિયાને જ, નિ અને પ્ર ઉપસર્ગ પ્રકાશિત કરે છે. જે કારણથી લમ્બતે અને યજ્જતિ ક્રિયાપદનો જે અર્થ છે તે નિ અને પ્ર ઉપસર્ગના અસમીપપણામાં પણ નહીં પ્રાપ્ત કરેલા વિશેષવાળો થાય છે. અર્થાત્ નિ અને પ્ર ઉપસર્ગ હોય તો પણ ધાતુનો અર્થ કોઈ વિશેષતાને પ્રાપ્ત કરતો નથી. દા. ત. શંખની ઉપર દૂધનો પ્રક્ષાલ કરવામાં આવે તો દૂધ દ્વારા શંખના શ્વેતપણામાં કોઈ વિશેષતા થતી નથી. શંખ પણ સફેદ છે અને દૂધ પણ સફેદ છે. આથી દૂધનું શુક્લપણું શંખના શુક્લપણામાં કોઈ વિશેષતાને કરતું નથી. આ પરિસ્થિતિમાં પણ દૂધનું શુક્લપણું શંખના શુક્લપણાથી ભિન્ન તો કહેવાય જ છે. આથી શ્રી શેષભટ્ટારક કહે છે કે નિ અને પ્ર ઉપસર્ગ અનર્થક નથી. નવા અર્થને નહીં કહેવા સ્વરૂપ અનર્થક એવા આ બે ઉપસર્ગો (પ્ર અને નિ) ધાતુવડે કહેવાયેલી ક્રિયાને જ કહે છે. તેથી બંને ઉપસર્ગો વિશિષ્ટ અર્થવાળા થતા નથી, છતાં પણ બે ઉપસર્ગોના અર્થ તો છે જ, દા. ત. શંખને વિશે દૂધ વિશિષ્ટ વર્ણવાળું થતું નથી, છતાં દૂધનો પોતાનો વર્ણ તો છે જ.

આથી જ અમે કહીએ છીએ કે અનર્થક એવા નિ અને પ્ર ઉપસર્ગનો ઘોત્ય અર્થ તો છે જ અને ઘોત્ય અર્થ હોવાથી અર્થવાનપણું થાય છે. તથા અર્થવાનપણું થવાથી નામસંજ્ઞા થાય છે. અને નામસંજ્ઞા થવાથી વિભક્તિ વગેરે કાર્યોનો સદ્ભાવ થાય જ છે. માટે તમે (પૂર્વપક્ષે) આપેલા દોષોનો કોઈ અવકાશ રહેતો નથી.

(શૉન્યા૦) યદ્યેવં ધાતુનોક્તત્વાત્ તદર્થસ્યોપસર્ગપ્રયોગો ન પ્રાપ્નોતિ, *ઉક્તાર્થાનામ-પ્રયોગઃ* इति, न प्रकरणादिविशेषादवगतार्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थः प्रयोगो लोके दृश्यते, यथा 'अपूपौ द्वौ, ब्राह्मणौ द्वौ आनय' इति । 'अपूपौ' इत्यत एवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो दृश्यते । न चानियमप्रसङ्गः, येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते त एव प्रयुज्यन्ते न तु 'वृक्षः, तरुः, पादपः' इति तथा प्रयोगादर्शनात् । तदयं वस्तुसंक्षेपः—यथा यावशब्दो वाक्यान्तरविषयोऽन्य एव, अन्यश्च यावकशब्दः, यथा वा 'ऋषभः' इति 'वृषभः' इति; तथा 'खज्जति, निखज्जति' इत्यादयोऽपि । तदत्र विषये धातोर्निप्रशब्दयोश्च साहायकमङ्गीकर्तव्यमिति नास्ति दोष इति; अत एव 'गतार्थौ' इत्युक्तं नानर्थकाविति । यदि चाऽनर्थकत्वं स्यात् तदा क्रियायोगे गत्युपसर्ग-संज्ञाविधानादनर्थकयोश्च क्रियायोगाभावात् प्राप्तिरेव नास्तीति प्रतिषेधानर्थक्यप्रसङ्गः ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- આપે પ્ર અને નિ ઉપસર્ગને ઘોત્ય અર્થવાળા સિદ્ધ કર્યા છે. વળી પ્ર અને નિ, ધાતુવડે જે અર્થ કહેવાયા છે એ જ અર્થને કહે છે. હવે જે અર્થ ધાતુવડે જ કહેવાઈ જાય છે તે જ અર્થને કહેવા માટે ઉપસર્ગનો પ્રયોગ આવશ્યક નથી. ઉક્તાર્થાનામ્ અપ્રયોગઃ (કહેવાઈ

ગયેલા અર્થનો પ્રયોગ થતો નથી) આ ન્યાયથી જો ધાતુવડે જ અર્થ કહેવાઈ ગયો હોય તો એ જ-અર્થને ફરીથી કહેવા માટે પ્ર અને નિ ઉપસર્ગનો પ્રયોગ આવશ્યક નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આ પ્રમાણે કહેવું નહીં. પ્રકરણ વગેરેના વિશેષથી પ્રગટ બોધને માટે એકવાર કહેવાયેલા અર્થનો પણ ફરીથી પ્રયોગ થાય છે. જેમ કે લોકમાં પણ કહેવાય છે કે અપૂર્ણ દ્વૈ આનય (બે પૂડલાંને લાવો) તથા બ્રાહ્મણૌ દ્વૈ આનય (બે બ્રાહ્મણોને લાવો.) અહીં અપૂર્ણ અને બ્રાહ્મણૌ શબ્દ દ્વારા જ દ્વિત્વ સંખ્યાનો બોધ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે દ્વિત્વ અર્થ કહેવાઈ ગયે છતાં પણ ફરીથી દ્વૈ એ પ્રમાણે પ્રયોગ લોકમાં દેખાય છે. અહીં તમે (પૂર્વપક્ષ) એ પ્રમાણે નહીં માનતા કે અનિયમનો પ્રસંગ આવશે. બધે જ દ્વિવચનનો પ્રયોગ હોવા છતાં પણ જો દ્વિત્વ સંખ્યાને જણાવવા માટે દ્વૈ એ પ્રમાણે લખવામાં આવશે. તો કાં'તો બધે જ કહેવાયેલા અર્થને કહેવા માટે ફરીથી શબ્દપ્રયોગોની આવશ્યકતા રહેશે અથવા તો અમુક જગ્યાએ શબ્દપ્રયોગની આવશ્યકતા રહેશે એ પ્રમાણે ચોક્કસ નિયમના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. એવું તમે માનશો નહીં. પ્રાપ્ત થયેલા અર્થવાળા એવા જેઓનો ફરીથી પ્રયોગ દેખાય છે તે તે વાક્યોમાં જ કહેવાયેલા અર્થોને પણ ફરીથી કહેવા માટે શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવશે. પરંતુ વૃક્ષઃ, તરુઃ, પાદપઃ વગેરે પ્રયોગોમાં એકત્વસંખ્યાનો અર્થ સિ પ્રત્યયવડે કહેવાઈ જ જાય છે. આથી એ જ એકત્વસંખ્યાને જણાવવા માટે ફરીથી એકઃ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો પડતો નથી. આમાં કારણ તરીકે આચાર્ય ભગવંત જણાવે છે કે એકઃ તરુઃ વગેરે પ્રયોગો જગતમાં દેખાતા નથી. આથી શિષ્ટપુરુષોના જ પ્રયોગોને અનુસરવાથી અનિયમનો પ્રસંગ આવશે નહીં.

સંક્ષેપથી આ પદાર્થ આ પ્રમાણે છે - દા.ત. યાવ શબ્દ અન્ય વાક્યના વિષયવાળો બીજો જ છે તથા યાવક શબ્દ પણ બીજો જ છે. એ જ પ્રમાણે વૃષભઃ અને ઋષભઃ પણ અન્ય અન્ય વાક્યની અપેક્ષાએ અન્ય અન્ય શબ્દો જ છે. અહીં પણ સ્વજ્ઞાતિ અને નિસ્વજ્ઞાતિ બંને શબ્દો ભિન્ન જ છે. અને આ વિષયમાં ધાતુની પૂર્વમાં નિ અને પ્ર શબ્દને સહાયક તરીકે સ્વીકારવા યોગ્ય છે. એટલે કે ધાતુના અર્થને પ્રકાશિત કરનારા આ બંને ઉપસર્ગો છે, માટે કોઈ દોષ નથી. આ પ્રમાણે ઉક્તાર્થાનામ્ અપ્રયોગઃ ન્યાયથી કહેવાયેલા એવા દ્વિત્વ અર્થને કહેવા માટે ફરીથી જે દ્વૈનો પ્રયોગ થયો છે એ દ્વૈ અનર્થક નથી. પરંતુ પ્રાપ્ત થતા એવા અર્થવાળો જ છે. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ સ્વજ્ઞાતિના અર્થને કહેવા માટે જ ફરીથી નિ ઉપસર્ગનો પ્રયોગ થાય છે. આથી નિ ઉપસર્ગ કહેવાયેલા અર્થને જ કહેતો હોવા છતાં અનર્થક નથી, પરંતુ પ્રાપ્ત થતા અર્થવાળો જ છે. જો પ્ર અને નિ ઉપસર્ગનું અનર્થકપણું થતું હોત તો અનર્થક એવા પ્ર અને નિની સાથે ક્રિયાના જોડાણનો જ અભાવ થતો હોવાથી ક્રિયાપદની સાથે પ્ર અને નિ ઉપસર્ગની પ્રાપ્તિ જ નથી આવતી. હવે જો પ્રાપ્તિ જ ન આવતી હોય તો પ્રતિષેધ પણ નિર્રર્થક છે. આચાર્ય ભગવંતે ગતિ અને

ઉપસર્ગસંજ્ઞાનું વિધાન ક્રિયાયોગની સાથે જ કર્યું છે. આથી અર્થવાન્ એવા ઉપસર્ગમાં જ ગતિ અને ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો નિષેધ કરવા માટે સૂત્ર બનાવવા દ્વારા પુરૂષાર્થ કર્યો છે.

(શૉન્યા૦) કિમયં પર્યુદાસ:-યદન્યદ્ધાતુવિભક્તિવાક્યાદ્, આહોસ્વિત્ પ્રસજ્યોઽયં પ્રતિષેધ:-ધાતુવિભક્તિવાક્યં નેતિ ? । તત્ર પર્યુદાસે ‘કાણ્ડે, કુડ્યે’ इत्यत्र विभक्त्या सहैका-ऽऽदेशे कृते पूर्वस्य विभक्तिसदृशस्य नामसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रतिषेधो वाच्यः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु न दोषः, अस्ति ह्यत्र विभक्तिरिति । उच्यते-पर्युदास एवायम्, विधिप्रधानत्वात्, प्रसज्यवृत्तेस्तु निषेधप्रधानत्वाद्, विधौ संभवति निषेधाङ्गीकारस्यायुक्तत्वाद्, वाक्यभेदगौरवादिप्रसङ्गाच्चेति । ननु चोक्तम्-‘कण्डे’ ‘कुड्ये’ इत्यादौ प्रकृति-विभक्त्योरेकादेशस्योभयस्थाननिष्पन्नत्वेन पूर्वस्य कार्ये विधातव्ये पूर्वकार्यं प्रत्यन्तत्वम्, परकार्यं प्रति तु परादित्वमिष्यते, उभयकार्ये च युगपद्विधातव्ये नेष्यते अन्तादिव्यपदेश इति, सा चैषा लौकिकी विवक्षा कुलवधूरिव मर्यादां नातिक्रामति,

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અધાતુવિભક્તિવાક્યમ્ એ પ્રમાણે નજ્ તત્પુરુષ સમાસ છે. આથી ધાતુ વગેરેનું વર્જન કરવામાં આવે છે. હવે અહીં પ્રશ્ન થાય કે આ પર્યુદાસનિષેધ છે કે પછી પ્રસજ્યનિષેધ છે ?

પર્યુદાસ નજ્માં જેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે તે ઉદાસીન હોય છે. -દા. ત. અબ્રાહ્મણઃ આનીયતામ્ વાક્યમાં નિષેધ બ્રાહ્મણ શબ્દ સાથે છે. આથી લાવવાની ક્રિયામાં બ્રાહ્મણ ઉદાસીન થાય છે. માત્ર બ્રાહ્મણભિન્ન છતાં પણ બ્રાહ્મણની સદૃશ હોય તેઓને લાવવાની વિધિ છે. જ્યારે પ્રસજ્યપ્રતિષેધમાં નિષેધની પ્રધાનતા છે. અહીં નિષેધનો અન્વયક્રિયા સાથે જ થાય છે. આથી પ્રયોગ થશે બ્રાહ્મણઃ ન આનીયતામ્ - આ પ્રયોગમાં બ્રાહ્મણને લાવવાની ક્રિયાનો નિષેધ થશે. અહીં નિષેધની પ્રધાનતા છે.

હવે આ સૂત્રમાં જો નિષેધ પર્યુદાસ સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો ધાતુ, વિભક્તિ અને વાક્યથી જે અન્ય હોય તેમાં નામસંજ્ઞાની વિધિ થશે. તથા પ્રસજ્યનિષેધ સમજવામાં આવે તો ધાતુ, વિભક્તિ અને વાક્ય નામસંજ્ઞાવાળા થતાં નથી એવો અર્થ થશે.

હવે બંનેમાં જે દોષો આવે છે એ દોષોનો વિચાર કરતાં પહેલાં પાણિની વ્યાકરણનું એક સૂત્ર સમજવું આવશ્યક છે. અન્તાદિવત્ ચ [૬/૧/૮૫] આ સૂત્ર પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં બે સ્થાનીઓ ભેગા થઈને એકાદેશ થાય છે. ત્યાં એ એકાદેશ ક્યાં તો પૂર્વ સંબંધી અંતને ભજનારો થશે અથવા તો પરસંબંધી આદિને ભજનારો થશે. દા. ત. કાણ્ડ + ई (औनो ई થાય છે તે) અહીં પ્રકૃતિનો

અ અને પ્રત્યયનો ફેંબને ભેગાં થઈને એ થશે. આ એ એકાદેશ સ્વરૂપ થશે. આ એ સ્વરૂપ એકાદેશ ક્યાં તો પ્રકૃતિના અંતની સમાન થાય છે. અથવા તો પરવર્તી એવા પ્રત્યય ફેંના આદિવાળા સમાન થાય છે. આથી ક્યાં તો પ્રકૃતિ એ અંતવાળી ગણાશે અથવા તો પ્રત્યય એ આદિવાળો ગણાશે.

જો અહીં પર્યુદાસપ્રતિષેધ માનવામાં આવશે તો કાળે અને કુડ્યેમાં વિભક્તિથી ભિન્નતા છે, છતાં પણ તે વિભક્તિસદૃશ છે. કારણ કે “ઉભયસ્થાનનિષ્પન્ન...” ન્યાયથી “એ” સ્વરૂપ આદેશ જ્યારે પ્રકૃતિને ભજનારો થાય છે ત્યારે “કાળે” અને “કુડ્યે” સ્વરૂપ પ્રકૃતિ કહેવાશે અને આ પ્રકૃતિ વિભક્તિઅંત કહેવાશે નહીં, છતાં પણ વિભક્તિઅંતથી ભિન્ન તો છે જ. આથી “તત્સદૃશ”થી “કાળે” અને “કુડ્યે” સ્વરૂપ પ્રકૃતિ લઈ શકાશે. માટે વિભક્તિઅંતથી ભિન્ન અને અર્થવાનુ એવા આ બંનેમાં નામસંજ્ઞાનો પ્રસંગ આવે છે. હવે કાળે અને કુડ્યે નામસંજ્ઞાવાળા થઈ જાય તો ફરીથી વિભક્તિના પ્રત્યય લાવીને પદસંજ્ઞા બનાવવાની આપત્તિ આવે. આથી આવા શબ્દોની નામસંજ્ઞા અટકાવવા માટે કોઈક પુરૂષાર્થ આવશ્યક છે.

જો અહીં પ્રસજ્યપ્રતિષેધ માનવામાં આવશે તો ઉપરોક્ત દોષ આવશે નહીં. કારણ કે પ્રસજ્યપ્રતિષેધમાં વિભક્તિનું વર્જન ઈષ્ટ છે અને એકાદેશ થવા દ્વારા ભલે એ પ્રકૃતિના અંતને ભજનારો થાય, છતાં પણ તે વિભક્તિ સ્વરૂપ તો છે જ. આથી કાળે અને કુડ્યેમાં નામસંજ્ઞાની આપત્તિ આવશે નહીં. માટે પ્રસજ્યપ્રતિષેધ જ માનવો જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ :- જ્યારે બંને નિષેધોનો વ્યવહાર કરવાનો ઉપયોગ આવે ત્યારે પર્યુદાસનિષેધ જ માનવો જોઈએ. પર્યુદાસનિષેધ વિધિપ્રધાન છે. જ્યારે પ્રસજ્યનિષેધ, નિષેધની પ્રધાનતાવાળો છે. હવે જ્યાં વિધિ અને નિષેધ ઉભયની પ્રાપ્તિ થતી હોય ત્યાં નિષેધનો સ્વીકાર કરવો તે અયોગ્ય છે. અહીં તે તે શબ્દોમાં નામસંજ્ઞા કરવી છે આથી કંઈ અભાવમાં નામસંજ્ઞા થઈ શકે નહીં. માટે જ વિધિની પ્રધાનતાવાળો પર્યુદાસનિષેધ જ અહીં સ્વીકારવો જોઈએ. વિધિનો સંભવ હોય ત્યારે નિષેધનો સ્વીકાર થઈ શકે નહીં. કદાચ કોઈ કહે કે પર્યુદાસનિષેધમાં વિભક્તિ અંતની પણ નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિનો દોષ આવે છે. માટે અમે તો નિર્દોષ એવો પ્રસજ્યપ્રતિષેધ જ સ્વીકારીશું, તો એના અનુસંધાનમાં અમે કહીએ છીએ કે અહીં જો પ્રસજ્યપ્રતિષેધ સ્વીકારશો તો વાક્યના ભેદનું ગૌરવ થવાનો દોષ આવે છે. વાક્યભેદનું ગૌરવ આ પ્રમાણે થાય છે પર્યુદાસપ્રતિષેધમાં સૂત્ર ઉપરથી જ અર્થનો બોધ થઈ જાય છે કે ધાતુ, વિભક્તિ અને વાક્યથી ભિન્નની નામસંજ્ઞા થાય છે. જ્યારે પ્રસજ્યપ્રતિષેધ માનવામાં આવે તો તમારે સૂત્રનો અર્થ સમજવા માટે નવું વાક્ય બોલવું પડશે. પર્યુદાસનિષેધમાં “નજ”નો અન્વય પાસે રહેલા નામ સાથે થશે. આથી સૂત્ર ઉપરથી જ સીધો અર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. જ્યારે પ્રસજ્યનિષેધ માનવામાં

આવશે તો નિષેધનો અન્વય ક્રિયા સાથે થશે. આથી સૂત્રનો અર્થ સમજવા માટે અધ્યાહારથી ક્રિયા લાવીને “નજ્”નો અન્વય ક્રિયા સાથે કરીશું તો જ સૂત્રાર્થ સમજાશે. આથી નવા વાક્યદ્વારા અર્થબોધ થશે. આમ પ્રસજ્યપ્રતિષેધ માનવાથી વાક્યભેદ નામનો દોષ આવે છે. વળી, અહીં “નજ્” ક્રિયાપદને સાપેક્ષ હોવા છતાં પણ ધાતુ વગેરે સાથે સમાસ થાય છે. આથી “સાપેક્ષમ્ અસમર્થમ્” ન્યાયથી સમાસ થવો જોઈએ નહીં, છતાં પણ સમાસ થયો છે. માટે તે ન્યાયને અનિત્ય માનવો પડશે. આ પ્રમાણે વાક્યભેદ દ્વારા અર્થનો બોધ પ્રાપ્ત થવો એ મોટા દોષ સ્વરૂપ છે. માટે પ્રસજ્યપ્રતિષેધ માની શકાશે નહીં. વળી, આ ત્રણની નામસંજ્ઞા નથી થતી તો કોની નામસંજ્ઞા થાય છે? આ પ્રશ્ન પણ બહુ મોટો ઉપસ્થિત થાય છે, માટે પ્રસજ્યપ્રતિષેધ સ્વીકારી શકાશે નહીં. અહીં પર્યુદાસનિષેધમાં વિભક્તિ-અંત એવા “કાળ્ડે” અને “કુલ્ડ્યે”માં નામસંજ્ઞાની આપત્તિ આવે છે તથા પ્રસજ્યનિષેધમાં વાક્યભેદનો દોષ આવે છે તેમજ વિધિનો સંભવ હોય ત્યાં નિષેધનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. આમ ઉભયપક્ષે દોષની શક્યતાને ધ્યાનમાં લઈને કોઈક પૂર્વપક્ષની માન્યતા રજૂ કરીને આચાર્ય ભગવંતશ્રી નનુ ચોક્તમ્ ...પંક્તિઓ દ્વારા જવાબ આપે છે.

પૂર્વપક્ષ કહે છે કે બંને નિષેધને વારાફરતી માનવામાં દોષ આવે છે. આથી બંને નિષેધ એકસાથે અપનાવી લો જેથી પર્યુદાસપક્ષમાં વિધિનો સંભવ પણ થઈ શકશે અને પ્રસજ્યપક્ષમાં વિભક્તિ-અંતની નામસંજ્ઞા પણ નહીં થાય.

આચાર્યભગવંતશ્રી આના અનુસંધાનમાં જ કહે છે કે જો અન્તાદિવત્ આદેશ દ્વારા કાળ્ડે અને કુલ્ડ્યેમાં અ + ઈ થઈને જે એ આદેશ થાય છે તે ઉભયસ્થાનથી નિષ્પન્ન થયો હોવાથી, જ્યારે પૂર્વમાં રહેલી પ્રકૃતિમાં નામસંજ્ઞાનું કાર્ય આવશે તો પૂર્વમાં રહેલી પ્રકૃતિના અંત જેવો ગણાશે. આથી પ્રકૃતિ એ અંતવાળી મનાશે. આથી અનિષ્ટ સ્થળમાં નામસંજ્ઞાની આપત્તિ આવશે. તથા આદેશ જો પર સ્વરૂપ મનાશે તો એ આદિવાળો પ્રત્યય થશે. આથી પ્રસજ્યનિષેધમાં કાળ્ડે અને કુલ્ડ્યેમાં એ સ્વરૂપ વિભક્તિનો પ્રત્યય હોવાથી કાળ્ડે અને કુલ્ડ્યેની નામસંજ્ઞા થશે નહીં. પરંતુ વાક્યભેદ વગેરે દોષો તો અહીં રહે જ છે. આ પ્રમાણે ઉભય પક્ષમાં દોષની શક્યતા હોવાથી જો તમે ઉભય કાર્ય એકસાથે માનવાનું કહેશો અને એમ કરવા દ્વારા ઉભય પક્ષમાં દોષનું નિવારણ કરશો તો આ રીતે થઈ શકશે નહીં.

એક સેવક હોય અને એના બે સ્વામી હોય. આ બંને સ્વામીઓનું કાર્ય એકસરખું અગત્યનું હોય ત્યારે આ સેવક એક જ સમયે બે સ્વામીઓનું કાર્ય કરી શકશે નહીં. હા એ સેવક ક્રમશઃ પોતાના સ્વામીનું કાર્ય કરી શકશે. એ પ્રમાણે અહીં પણ એક જ સૂત્રમાં બંને નિષેધો એકસાથે અપનાવી શકાશે નહીં. ક્યાંતો પર્યુદાસનિષેધ લેવો પડશે અથવા પ્રસજ્યનિષેધ લેવો પડશે.

આ પ્રમાણે ઉભયકાર્ય એકસાથે કરવામાં આવે તો એ સ્વરૂપ આદેશ પૂર્વના જેવો પણ છે અને પરના જેવો પણ છે, એ પ્રમાણે અન્તાદિ કથન ઈચ્છાતું નથી. આ લૌકિક વિવક્ષા છે જે પ્રમાણે કુલવધૂ એ પતિવ્રતા સ્ત્રી હોય છે. આથી કુલવધૂ પોતાના પતિ અને પરપુરુષ બંને સાથે એકસરખો ભાવ રાખી શકશે નહીં. કારણ કે તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતી નથી. તે પતિવ્રતા સ્ત્રી હોવાને કારણે પતિના જ કાર્યને ભજનારી થાય છે. એ જ પ્રમાણે અહીં અન્તાદિવત્ આદેશ ઉભય એકસાથે થઈ શકશે નહીં. અહીં પરાદિ પણ માની શકાશે. કારણ કે તેમ માનવા જતાં પ્રસજ્યપ્રતિષેધ સ્વીકારી શકાતો નથી. તથા પૂર્વસંબંધી કાર્ય કરવાનું આવે તો અન્તવત્ આદેશ સ્વીકારી શકાય છે. આ વ્યાકરણ સંબંધી મર્યાદા છે, એનું ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી. જે પ્રમાણે કુલવધૂ પોતાના પતિને છોડી શકતી નથી આ સમાજની એક મર્યાદા છે.

(શ૦ન્યા૦) પર્યુદાસે ચ વિભક્તિસદૃશસ્ય કાર્યવિધાનાન્નામત્વે સતિ “ક્લીબે” [૨.૪.૧૭.]
 इति ह्रस्वप्रसङ्गः । न च नपुंसकत्वं द्रव्यस्यैव संभवति, द्रव्यवाचित्वं च नाम्न एव न विभक्त्यन्तस्य, तस्य शक्तिप्रधानत्वादिति वाच्यम्, द्वयोः शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्त्येव नपुंसकार्थवृत्तित्वं विभक्त्यन्तस्यापि,

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ :- સૌ પ્રથમ અમે નામસંજ્ઞાની આપત્તિનું નિરાકરણ કરીએ છીએ, જે ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ હ્રસ્વની આપત્તિનું નિરાકરણ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ જે પદ્ધતિથી કર્યું છે તેનાથી જ કાળે અને કુડ્યેમાં નામસંજ્ઞાની આપત્તિનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

સૌ પ્રથમ પર્યુદાસનિષેધ વિધિની પ્રધાનતાવાળો હોવાથી સ્વીકારવો પડે છે અને પર્યુદાસનિષેધ સ્વીકારવાથી વિભક્તિ સદૃશમાં નામસંજ્ઞાનો પ્રસંગ આવે છે. હવે ઉભયસ્થાનથી નિષ્પન્ન થયેલો એકાર આદેશ ક્યારેક પ્રકૃતિને ભજનારો થાય છે ત્યારે આદેશ પૂર્વના જેવો થવાથી કાળે અને કુડ્યે પ્રકૃતિ જેવા થશે. આથી કાળે અને કુડ્યેમાં નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવે છે, જે ઈષ્ટ નથી. કારણ કે અહીં જો નામસંજ્ઞા થશે તો ફરીથી વિભક્તિના પ્રત્યયોની આપત્તિ આવશે, જે ઈષ્ટ નથી.

આચાર્યભગવંતશ્રી આ બાબતમાં માને છે કે કાળે અને કુડ્યેમાં નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આવશે તો પણ અમને કોઈ આપત્તિ નથી. કારણ કે વિભક્તિના પ્રત્યયો આવી શકશે જ નહીં. વિભક્તિના પ્રત્યયો સંખ્યાને જણાવે છે તથા કર્મત્વ વગેરે શક્તિઓને જણાવે છે. હવે કાળે અને કુડ્યેમાં દ્વિત્વ સંખ્યા અને કર્મત્વ તથા કર્તૃત્વશક્તિનો બોધ તો થઈ જ જાય છે. આ પ્રમાણે વિભક્તિના પ્રત્યયનું કાર્ય ત્યાં વિદ્યમાન જ છે. આથી તે બે કાર્યો જણાવવા માટે ફરીથી

વિભક્તિના પ્રત્યયોની આવશ્યકતા જ નથી. માટે વિભક્તિના પ્રત્યયોની પુનર્ આપત્તિઓનો કોઈ અવકાશ જ નથી.

પરંતુ અન્તવત્ ભાવ માનવાથી વિભક્તિસદૃશ એવા કાળે અને કુડ્યેમાં નામસંજ્ઞાની આપત્તિ આવવાથી બીજી આપત્તિ તો ઊભી જ રહે છે અર્થાત્ પર્યુદાસનિષેધ માનવાથી પૂર્વકાર્ય પ્રત્યે અન્તવત્ ભાવ થવાથી કાળે અને કુડ્યેમાં નામસંજ્ઞા થાય છે. આ બંને શબ્દમાં નપુંસકપણું છે. આથી નામસંજ્ઞા થવાથી ક્લીબે [૨/૪/૯૭] સૂત્રથી હ્રસ્વ થવાની પ્રાપ્તિ આવે છે.

પૂર્વપક્ષ :- તમે (ઉત્તરપક્ષ=આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય) કદાચ એમ કહેશો કે નપુંસકપણું દ્રવ્યમાં જ સંભવે છે અને દ્રવ્યવાચીપણું નામથી જ થાય છે, પરંતુ વિભક્તિ-અંતમાં દ્રવ્યવાચીપણું આવતું નથી. કારણ કે વિભક્તિ-અંતમાં શક્તિની પ્રધાનતા હોય છે અથવા તો સંખ્યાની પ્રધાનતા હોય છે. શક્તિની પ્રધાનતા તરીકે છ કારકોમાંથી કોઈપણ એક કારક સ્વરૂપ શક્તિની પ્રધાનતા કહી શકાશે. તેમજ એકત્વ-દ્વિત્વ વગેરે સંખ્યાની પ્રધાનતા વિભક્તિ-અંતમાં આવશે. જ્યાં આ બેની પ્રધાનતા હોય ત્યાં લિંગનો સંબંધ થઈ શકતો નથી. આ કારણથી વિભક્તિ-અંતમાં નપુંસકપણું ન સંભવતું હોવાથી ક્લીબે સૂત્રથી હ્રસ્વનો પ્રસંગ આવતો નથી એવું તમારે (ઉત્તરપક્ષે) કહેવું જોઈએ નહીં. અમે (પૂર્વપક્ષ) અહીં કહીએ છીએ કે શક્તિ અને શક્તિમાન બંનેનું કથન થતું હોવાથી શબ્દ એ શક્તિમાન સ્વરૂપ બનશે. શબ્દથી શક્તિ અને શક્તિમાન બંનેનો એકસાથે બોધ થાય છે. એકલી શક્તિનું પણ કથન થઈ શકતું નથી તેમજ એકલા શક્તિમાનનું પણ કથન થઈ શકતું નથી. આથી શક્તિની જેમ શક્તિમાન એવા શબ્દની પણ પ્રધાનતા રહેશે. માટે શક્તિમાન એવા કાળે, કુડ્યેમાં (વિભક્તિ-અંતમાં) પણ નપુંસકઅર્થપણું માનવું પડશે. આથી કાળે અને કુડ્યેમાં પણ હ્રસ્વની આપત્તિ આવશે જ.

(શૉન્યા૦) નૈવમ્-અવ્યયાર્થવદલિજ્ઞત્વં વિભક્ત્યન્તસ્ય । તથાહિ-વિભક્ત્યન્તં કિञ્ચિત્ સાધનપ્રધાનં 'કાળે, કુડ્યે' इत्यादिवत्, કિञ્ચિત્ ક્રિયાપ્રધાનં 'રમતે બ્રાહ્મણકુલમ્' इत्यादिवत् । ન ચૈતયોરસત્ત્વવાચિત્વાદ્ લિજ્ઞપ્રતિપાદને સામર્થ્યમસ્તિ વિચિત્રત્વાદ્ ભાવશક્તીનામ્ ।

અનુવાદ :- ઉત્તરપક્ષ :- જે જે વિભક્તિ-અંત નામો છે તેમાં તેમાં અવ્યયની જેમ અલિંગપણું થશે. હવે વિભક્તિ-અંત નામોમાં અલિંગપણું થાય છે એનું કારણ તથાહિ... પંક્તિ દ્વારા જણાવે છે. જે જે વિભક્તિ-અંત નામો છે તેમાં કોઈક સાધનની પ્રધાનતાવાળા છે અને કોઈક ક્રિયાની પ્રધાનતાવાળા છે. દા. ત. કાળે, કુડ્યે આ બંને વિભક્તિ-અંત નામોમાં અધિકરણશક્તિની પ્રધાનતા છે. આથી આ બંનેમાં લિંગપણું થઈ શકશે નહીં. કેટલાક વિભક્તિઅંત નામોમાં ક્રિયાની

પ્રધાનતા હોય છે. દા. ત. “રમતે બ્રાહ્મણકુલં” અહીં રમતે શબ્દ પણ વિભક્તિઅંત છે અને આ સ્મતેમાં ક્રિયાની પ્રધાનતા છે. આથી રમતેમાં પણ લિંગપણું પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહીં.

અત્યોથી સાધન અને ક્રિયા આવશે. આ સાધન અને ક્રિયાનું અસત્ત્વવાચકપણું હોવાથી એ બંને લિંગને પ્રતિપાદન કરી શકતાં નથી. કાણ્ડ અને કુડચ સત્ત્વ છે પરંતુ કાણ્ડ અને કુડચમાં જે અધિકરણતા છે તે અસત્ત્વ છે. કારક સ્વરૂપ અર્થમાં વિદ્યમાનપણું નથી તેમજ ક્રિયામાં પણ વિદ્યમાનપણું નથી. દા. ત. “દેવદત્તઃ વૃક્ષમ્ છિનત્તિ” તથા “વૃક્ષાત્ પતતિ”. અહીં વૃક્ષ શબ્દ સત્ત્વવાચી છે. પરંતુ એમાં રહેલી કર્મત્વશક્તિ અથવા તો અપાદાનશક્તિ એ અસત્ત્વસ્વરૂપ છે. એ જ પ્રમાણે “ગૌઃ ચલતિ ।” અહીં ગો શબ્દમાં સત્ત્વપણું છે, પરંતુ ચલતિ ક્રિયામાં સત્ત્વપણું નથી. ચલતિ ક્રિયા ગાયથી પૃથક્ કરીને બતાવી શકાતી નથી માટે ક્રિયામાં પણ સત્ત્વપણું નથી, આ પ્રમાણે પદાર્થોની શક્તિઓ અનેક પ્રકારની છે. પછી એ કર્મત્વસ્વરૂપ પણ હોઈ શકે કે અપાદાન વગેરે સ્વરૂપ પણ હોઈ શકે છે. પરંતુ આ બધી શક્તિઓ અવિદ્યમાનપણાંવાળી હોવાથી એવી શક્તિની પ્રધાનતાવાળા શબ્દોમાં લિંગ પ્રતિપાદનનું સામર્થ્ય નથી. માટે વિભક્તિ-અંતમાં અલિંગપણું સિદ્ધ થાય છે. આથી કાણ્ડે અને કુડચેમાં હવે ક્લીબે સૂત્રથી હ્રસ્વ થવાની આપત્તિ આવશે નહીં.

(શ૦ન્યા૦) કિञ્ચ-‘કાણ્ડે તિષ્ઠતઃ’ इत्यादौ संख्यायाः प्राधान्यान्नपुंसकत्वस्यायोग इत्यवयवधर्मेण समुदायकल्पनाऽत्र न ज्यायसीति क्लीबत्वाभावाद् ह्रस्वत्वाभावात् प्रतिषेधो न वक्तव्य एव, अत एव न “क्लीबे” यत् तस्येत्युच्यते, तत्र साक्षात् तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः, यस्य त्ववयवद्वारकं तस्य मा भूदिति । अथवा ‘क्लीबे’ वर्तते यत् तस्यैवानुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः, विभक्त्यन्तं चोपजात-व्यतिरेकमिति ह्रस्वत्वाभावः ।

અનુવાદ :- કાણ્ડે તિષ્ઠતઃ (બે કાંડ ઊભા છે.) અહીં સંખ્યાની પ્રધાનતા હોવાથી નપુંસકપણું થતું નથી. કદાચ અવયવના ધર્મથી સમુદાયની કલ્પના કરવામાં આવે તો સમુદાય તો સત્ત્વવાચક છે. આથી નપુંસકલિંગનો આરોપ થઈ શકશે. દા. ત. નગરમાં ધનવાનો હોય તો નગરને પણ ધનવાળું કહેવામાં આવે છે. ખરેખર તો ધનવાનો નગરના અવયવ સ્વરૂપ છે, પરંતુ અવયવધર્મથી સમુદાયને પણ ધનવાળું કહેવામાં આવે છે. અહીં કાણ્ડે અને કુડચે પ્રયોગોમાં નામસંજ્ઞા તો વાસ્તવમાં કાણ્ડ અને કુડચ શબ્દમાં જ થાય છે અર્થાત્ . કાણ્ડે અને કુડચેનાં એક અવયવ કાણ્ડ અને કુડચમાં જ થઈ છે. આથી અવયવની નામસંજ્ઞા સમુદાય સ્વરૂપ . કાણ્ડે અને કુડચેમાં આરોપ થઈ શકે છે. પરંતુ અહીં અવયવધર્મથી સમુદાયની કલ્પના યોગ્ય નથી. અહીં અવયવની પ્રધાનતા છે. આથી અવયવના ધર્મથી સમુદાયની પ્રધાનતા થઈ શકશે નહીં. માટે કાણ્ડે શબ્દમાં નપુંસકપણાનો અભાવ હોવાથી હ્રસ્વત્વનો અભાવ આપોઆપ થઈ

જશે. માટે ક્લીબે (૨/૪/૮૭) સૂત્રમાં વિભક્તિ-અંતમાં હ્રસ્વ થતું નથી એવો નિષેધ કરાયો નથી. પાણિનીજીએ “હ્રસ્વો નપુંસકે પ્રાતિપદિકસ્ય” (૧/૨/૪૭) સૂત્ર નપુંસક નામોને હ્રસ્વ કરવા માટે બનાવ્યું છે. ત્યાં વિભક્તિ-અંતમાં હ્રસ્વ કરવું નથી માટે પ્રાતિપદિકસ્ય શબ્દ લખવા દ્વારા માત્ર નામમાં જ હ્રસ્વપણું થાય છે, એવું જણાવ્યું છે. આથી વિભક્તિ-અંતવાળા નામોમાં નપુંસકપણાનો નિષેધ કરવા માટે પ્રાતિપદિકસ્ય શબ્દ લખ્યો છે, જે પૂજ્ય હેમચન્દ્રાચાર્યજીને જરૂરી લાગ્યો નથી. કારણ કે વિભક્તિ-અંતમાં તો નપુંસકપણું થતું જ નથી, જે ઉપરની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થયું છે. આથી જ અહીં ક્લીબે સૂત્રમાં વિભક્તિ-અંત નામોનો નિષેધ કરવા માટે કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નથી. અહીં આચાર્ય ભગવંતશ્રીની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી તાત્પર્ય તરફ લઈ જવાની નિપુણતા સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે સ્થૂલબુદ્ધિથી બોધ કરાવવા માટે પાણિનીજીએ પ્રાતિપદિકસ્ય શબ્દનો નિવેશ કર્યો છે. અહીં જુદી જુદી પાત્રતાને ધ્યાનમાં લઈને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સૂત્રો થયા છે.

આથી ક્લીબે સૂત્રમાં જે મૂળ નામ છે તેનું હ્રસ્વ થાય છે એવું કહેવાયું નથી, તે સૂત્ર પ્રમાણે જો સાક્ષાત્ નામ હશે અને તેનું નપુંસકપણું હશે તો તેનું હ્રસ્વ થશે પરંતુ સંખ્યા વગેરે અવયવ દ્વારા જો તેમાં નપુંસકપણું આવશે તો તેઓનું હ્રસ્વ થશે નહીં.

અહીં તસ્ય શબ્દનો અર્થ કર્યો છે અનુપજાતવ્યતિરેકસ્ય. વ્યતિરેક એટલે આધિક્ય, અર્થાત્ જેમાં આધિક્ય ઉત્પન્ન થયું નથી એવા નામો જો નપુંસકમાં વર્તે તો એવા નામોમાં હ્રસ્વપણું થાય છે. જ્યારે વિભક્તિ-અંત નામો તો ઉત્પન્ન થયું છે આધિક્ય જેમાં એવા છે. આથી ઉત્પન્ન થયેલ આધિક્યવાળા (વિભક્તિ-અંત) નપુંસકનામોમાં હ્રસ્વ થતું નથી. આથી ક્લીબે સૂત્રથી વિભક્તિ-અંત નામોમાં આપોઆપ જ હ્રસ્વપણાનો અભાવ થાય છે.

(શૉન્યા૦) અત એવ ‘કાષ્ઠા ધ્યાયકઃ’ इत्यत्र ह्रस्वत्वाभावः, यतः काष्ठाशब्दोऽपरित्यक्त-स्वरूप एव क्रियां विशिनष्टि, क्रियाविशेषकत्वाच्च नपुंसकत्वाध्यारोपः, अमस्तु लुब् भवत्येव, तत्र विशेषानुपादानात् । वृत्तौ तु उपसर्जनपदानामर्थान्तरस्वीकारादनध्यारोपितमेव नपुंसकत्वमिति तत्र ह्रस्वः, ‘सेनानिकुलम्’ इति ।

અનુવાદ :- આમ તો ‘કાષ્ઠા’ શબ્દનો સીમા અર્થ થાય છે, તથા ‘કાષ્ઠા’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં વર્તમાન છે. પરંતુ અહીં ‘કાષ્ઠા’ શબ્દ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે છે, જેનો અર્થ ‘અંતિમ સીમા સુધી અધ્યયન કરનાર’ એવો થાય છે. આ શબ્દ ક્રિયાવિશેષણ હોવાથી એમાં નપુંસકપણાનો આરોપ કરાયો છે. આથી દ્વિતીયા એકવચનના ‘અમ્’ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ આવશે. અહીં ‘કાષ્ઠા’ શબ્દ જો ‘ધ્યાયકઃ’ સ્વરૂપ ક્રિયાને વિશેષિત કરે તો ક્રિયાવિશેષણ થવાથી તેણે પોતાના સ્ત્રીલિંગત્વનો ત્યાગ કરીને નપુંસકપણું પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. છતાં પણ તે શબ્દના સ્વભાવથી જ પોતાના સ્વરૂપનો

ત્યાગ કર્યા વગર જ (સ્ત્રીલિંગનો ત્યાગ કર્યા વગર જ) ક્રિયાને વિશેષિત કરે છે અર્થાત્ પોતાના લિંગ તરીકે સ્ત્રીલિંગને કાયમ રાખે છે, પરંતુ ‘કાષ્ઠા’ શબ્દ ક્રિયાનું વિશેષણ બન્યું હોવાથી તેમાં નપુંસકત્વનો આરોપ થાય છે. આથી ‘ક્રિયાવિશેષણાત્’ (૨/૨/૪૧) સૂત્રથી દ્વિતીયા વિભક્તિ થતી હોવાથી ‘અમ્’ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેનો ‘અનતો લુપ્’ (૧/૪/૫૮) સૂત્રથી લોપ થશે. (૧/૪/૫૮) સૂત્રમાં એવી કોઈ વિશેષતા બતાવી નથી કે અનારોપિત નપુંસક નામોનાં ‘સિ’ અને ‘અમ્’નો અનકારાન્ત નામથી પર લોપ થાય કે આરોપિત નપુંસક નામોના ‘સિ’ અને ‘અમ્’નો અનકારાન્ત નામથી પર લોપ થાય. આથી હવે (૧/૪/૫૮) સૂત્રથી ‘કાષ્ઠા’થી પર રહેલાં દ્વિતીયા એકવચનનાં ‘અમ્’ પ્રત્યયનો લોપ થશે જ. બીજું આ શબ્દ પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યો નથી. કાષ્ઠા શબ્દને ‘અમ્’ લાગશે અને ‘કાષ્ઠામ્ અધ્યાયકઃ’નો ‘નામ નામ્ના...’ (૩/૧/૧૮) સૂત્રથી સમાસ થાય છે. અને ‘एकाथ्ये’ (૩/૨/૮)થી ‘અમ્’નો ‘લુક્’ થાય છે. અહીં (૩/૨/૮) સૂત્રમાં એવી કોઈ વિશેષતા બતાવી નથી કે કેવા નામોની વિભક્તિનો લોપ થાય છે. માટે આરોપિત લિંગવાળા નામોથી પર રહેલી વિભક્તિનો પણ સમાસમાં લોપ થાય છે. અહીં ‘કાષ્ઠા’ શબ્દમાં આરોપિત નપુંસકલિંગ છે. આમ તો ‘કાષ્ઠા’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં વર્તી રહ્યો છે, પણ જે જે ક્રિયાવિશેષણ હોય તેમાં તેમાં કર્મત્વશક્તિ આવશે અને નપુંસકપણું આવશે. વળી ‘કાષ્ઠા’ શબ્દમાં સાક્ષાત્ નપુંસકપણું નથી, પરંતુ ક્રિયાના વિશેષણ દ્વારા આવેલું એવું નપુંસકપણું છે. માટે ‘ક્લીબે’ સૂત્રથી ‘કાષ્ઠા’ શબ્દમાં દ્વસ્વપણું થયું નથી.

પરંતુ સમાસમાં મૂળપદો ગૌણ થઈ જાય છે અને ત્રીજો જ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. દા. ત. ‘પક્ક’ એટલે કાદવ અને ‘જ’ એટલે ઉત્પન્ન થવાવાળો. હવે આ બંને પદોનો સમાસ થતાં કમળ સ્વરૂપ નવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે સેનાને લઈ જનારનું કુલ એ ‘સેનાનિકુલમ્’નો અર્થ થશે. અહીં સમાસ થવાથી બંને પદો ગૌણ થઈ ગયા છે અને ગૌણ થયેલા પદોનો નવો ત્રીજો અર્થ સ્વીકારાય છે. આથી ‘સેનાનિ’ સ્વરૂપ સામાસિક શબ્દમાં નવા અર્થમાં ‘કુલ’ શબ્દનું લિંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી અહીં અનારોપિત એવું નપુંસકપણું છે જે શબ્દના નવા અર્થ દ્વારા પ્રાપ્ત થયું છે. આથી ‘સેનાનિ’ શબ્દમાં ‘ક્લીબે’ સૂત્રથી આપોઆપ દ્વસ્વ થઈ જશે. જ્યારે ‘કાષ્ઠા’ શબ્દમાં આરોપિત નપુંસકપણું હોવાથી જ ‘ક્લીબે’ (૨/૪/૮૭) સૂત્રથી દ્વસ્વ થતું નથી.

(શંન્યા૦) નનુ “ક્લીબે” [૨.૪.૯૭.] इत्यत्र सूत्रे यत् तस्येति नोक्तम्, सत्यं नोक्तम्, केवलमाक्षिप्तम् ‘क्लीबे’ इति सप्तमीनिर्देशात्, क्लीबे वर्तते यच्छब्दरूपं तस्येति, अन्यथा तत्रापि “नपुंसकस्य शिः” [१.४.५५.] इत्येवं षष्ठ्या निर्देशं कुर्याद् इति सर्वमवदातमिति ॥२७॥

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- નપુંસકલિંગ નામોમાં દ્વસ્વનું વિધાન કરનાર સૂત્રમાં પ્રાતિપદિકનું

(નામનું) ઇસ્વ થાય એવું પાણિનીજી કહે છે. તો ક્લીબે (૨/૪/૮૭) સૂત્રમાં નપુંસકમાં વર્તમાન જે નામ છે તે નામમાં ઇસ્વપણું થાય (વિભક્તિ-અંત નામમાં ઇસ્વપણું ન થાય) એ પ્રમાણે વિધાન કેમ નથી કરાયું ?

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી વાત સાચી છે. નામમાં જ ઇસ્વપણું થાય છે એવું કહેવામાં આવ્યું નથી. પણ આકર્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ એ પદ આકાંક્ષાના વશથી આવી જ જાય છે. નપુંસકમાં વર્તમાન કોણ ? એ પ્રમાણે સમગ્ર વિભક્તિના કારણે સાહજિક જ આકાંક્ષા ઉત્પિત થાય છે. માટે આકાંક્ષાના વશથી નામપદ આપોઆપ જ આવી જશે. જો નામપદનું આકર્ષણ ન કરવું હોત તો સમગ્ર વિભક્તિને બદલે ષષ્ઠી વિભક્તિ કરાઈ હોત અને સૂત્ર ક્લીબસ્ય બનાવ્યું હોત. ષષ્ઠી વિભક્તિ અર્થનો બોધ આકાંક્ષા વગર જ કરાવત. આથી વિભક્તિ અંત અથવા તો વિભક્તિ વગરનું કોઈપણ નામ ઇસ્વ થઈ જાત. એવું નથી કરવું માટે જ સમગ્ર વિભક્તિ કરી છે. અહીં બધું જ દોષરહિત છે.

આ પ્રમાણે પર્યુદાસનિષેધ સ્વીકારવાથી વિભક્તિસદૃશ એવા કાળે, કુલ્યેમાં નામસંજ્ઞા થશે તો પણ કોઈ આપત્તિ નથી. આ પ્રમાણે પર્યુદાસનિષેધ જ સ્વીકારવા યોગ્ય છે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

અધાત્વિત્યાદિ-ઉચ્યતે વિશિષ્ટોઽર્થોઽનેનેતિ બાહુલકાત્ કરણેઽપિ ધ્યણિ વાક્યમ્, કર્મણિ તુ પ્રતીતમેવ । અર્થો દ્વેધા-અભિધેયો દ્યોત્યશ્ચ । તત્રાભિધેયઃ સ્વાર્થાદિભેદાત્ પદ્ધધા, દ્યોત્યશ્ચ સમુચ્ચયાદિરિતિ । યદ્વા ચકારાદિના દ્યોત્યસ્યાપિ સમુચ્ચયાદેઃ સમાસાદિનાઽભિધીયમાનત્વાદ-અભિધેયત્વમસ્તીત્યાહ-દ્યોત્યશ્ચેત્યાદિ-અભિધેય ઇતિ શેષઃ, ન કેવલં સ્વાર્થાદિરભિધેયો દ્યોત્યશ્ચ સમુચ્ચયાદિરભિધેય ઇતિ ચાર્થઃ ।

-: ન્યાસસારસમુદ્ધારનો અનુવાદ :-

ઉપરોક્ત તમામ પંક્તિનો અનુવાદ બૃહન્યાસમાં આવી ગયેલ છે.

(ન્યા૦સ૦) સમુચ્ચયાદિરિતિ-આદિપદાદ્ ‘વા વિકલ્પાદૌ’ ‘એવોઽવધારણે’ ઇત્યાદિ બોધ્યમ્ । તથા દ્યોતકાનાં વિશેષણં નાસ્તિ, યથા ‘ઘટશ્ચ ભવ્યમ્’ ઇતિ । તથા ચાદીનાં સ્વાર્થોઽપિ દ્યોત્યતયા ન વાચકતયેત્યેકોઽપ્યભિધેયો નાસ્તિ । સ્વરાદીનાં તુ લિઙ્ગસંખ્યે ન સ્તઃ ।

અનુવાદ :- સમુચ્ચય પછી જે આદિ શબ્દ લખેલ છે તે આદિ પદથી વિકલ્પવાળો વા શબ્દ લેવો. તથા અવધારણ અર્થવાળો એવ શબ્દ લેવો, વગેરે જાણવા યોગ્ય છે.

તથા દ્યોતક એવા શબ્દોનું વિશેષણ હોતું નથી. દા. ત. ઘટશ્ચ ભવ્યમ્ (અને સુંદર એવો ઘટ)

અહીં ચ સ્વરૂપ ઘોતકનાં વિશેષણ સ્વરૂપ ઘટ અથવા તો ભવ્ય શબ્દ નથી. આ પ્રમાણે ચ સ્વરૂપ ઘોતકોનું વિશેષણ ન હોવાથી ચ સ્વરૂપ ઘોતકમાં વિશેષણપણું આવશે નહીં. તથા ચ વગેરે ઘોતકોમાં સ્વાર્થ સ્વરૂપ અર્થ પણ ઘોત્યપણાંથી છે, પરંતુ વાચકપણાંથી નથી. આથી ઘોતક શબ્દોમાં એક પણ અભિધેયસ્વરૂપ અર્થ વિદ્યમાન નથી.

સ્વર્ વગેરે જે અવ્યયો છે એમાં લિંગ અને સંખ્યા નથી. સ્વર્ વગેરે અવ્યયોનો સ્વાર્થ અને દ્રવ્ય સ્વરૂપ અભિધેય અર્થ તો છે જ, તેમજ કારકશક્તિ સ્વરૂપ અભિધેય અર્થ પણ છે. પરંતુ લિંગ અને સંખ્યા સ્વરૂપ અભિધેય (અર્થ) નથી.

(ન્યા૦સ૦) નનુ ‘અહન્’ इत्यत्र विभक्त्यन्तद्वारेणैव नामत्वं न भविष्यति किं धातुवर्जनेन ? सत्यम्-तथापि ‘हन्ति’ इत्यत्र धातुवर्जनाभावे विभक्तेः प्राक्तनस्य ‘हन्’ इत्यस्य नामत्वे “नाम सिद०” [१.१.२१.] इति व्यञ्जनद्वारा पदत्वे च नलोपः स्यादिति धातुवर्जनमिति । अथ ‘वृक्षान्’ इत्यत्र नकारविधानसामर्थ्यादेव नलुग् न भविष्यति किं विभक्तिवर्जनेनेति ? सत्यम्-‘कांस्कान्’ इत्यादौ “शसोऽन्ता०” [१.४.४९.] इति नविधानं चरितार्थमित्यत्र नलोपः स्याद् इति ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અહન્ હાસ્તન ભૂતકાળ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનું રૂપ છે. વળી વર્તમાના વગેરે પ્રત્યયોની વિભક્તિસંજ્ઞા પડી હોવાથી અહન્ વિભક્તિ-અંત પણ કહેવાશે. આથી વિભક્તિઅંતના વર્જનથી જ અહન્ શબ્દમાં નામસંજ્ઞાનો નિષેધ થઈ જાત. માટે આ સૂત્રમાં ધાતુવર્જનની આવશ્યકતા નથી. અર્થાત્ જે જે ધાતુ હોય તેની નામસંજ્ઞા ન પડે એવું જણાવવાની આવશ્યકતા ન હતી.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ હન્તિ વગેરે શબ્દોમાં જો ધાતુ વર્જન ન કર્યું હોત તો દોષ આવત. તે દોષ આ પ્રમાણે આવે છે - હન્ ધાતુ + વર્તમાનાનો તિ પ્રત્યય. આ અવસ્થામાં આ સૂત્રમાં ધાતુ વર્જનનો અભાવ હોતે છતે હન્ શબ્દની અર્થવાનૂપણાંથી નામસંજ્ઞા થાત. તથા તિ વગેરે પ્રત્યય પર છતાં “નામસિદ્ધ...” (૧/૧/૨૧) સૂત્રથી વ્યંજનના નિમિત્તથી હન્માં પદપણું પ્રાપ્ત થાત. આથી ન્ લોપનો પ્રસંગ આવત. તેમ થાત તો હતિ રૂપ પ્રાપ્ત થાત. હવે ધાતુનું વર્જન કરવાથી આ આપત્તિ આવશે નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- નામસંજ્ઞાના સૂત્રમાં વિભક્તિ-અંતવાળા શબ્દોમાં નામસંજ્ઞાનો નિષેધ કરવા માટે વિભક્તિઅંતના વર્જનની આવશ્યકતા ન હતી. વૃક્ષાન્ પ્રયોગમાં શસોઽન્તા... (૧/૪/૪૯) સૂત્રથી પુલિંગમાં સ્નો ન્ થયો હોવાથી ન્ વિધાનનાં સામર્થ્યથી જ ન્નો પદને અંતે લોપ થાત નહીં. કારણ કે જો ન્નો લોપ થાત તો બધે જ દ્વિતીયા બહુવચનમાં અ અંતવાળા શબ્દો પછી ન્નો લોપ થઈ જાત. એ સંજોગોમાં (૧/૪/૪૯) સૂત્રમાં જ સ્ નાં લોપનું વિધાન સાર્થક થાત. પરંતુ

સૂનો લુક્ કરવાને બદલે સૂનો ન્ કરવાનું વિધાન કર્યું છે એના સામર્થ્યથી જ જણાય છે કે વૃક્ષાન્ શબ્દમાં પદને અંતે ન્નો લોપ થાત નહીં. આથી વિભક્તિવર્જનની આ સૂત્રમાં આવશ્યકતા ન હતી.

ઉત્તરપક્ષ :- (૧/૪/૪૯) સૂત્રમાં ન્ના વિધાનનું અન્ય કાર્ય દ્વિઃ કાનઃ કાનિ સઃ (૧/૩/૧૧) સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આથી ન્ વિધાનનું સફળપણું જેમ ન્નો સ્ કરવા માટે થાય છે. તે જ પ્રમાણે વૃક્ષાન્ વગેરે પ્રયોગોમાં ન્ વિધાનનું સફળપણું ન્નો પદને અંતે લુક્ કરવા માટે પણ થાત. આ સ્થિતિમાં વૃક્ષાન્ વગેરે પ્રયોગોમાં નામસંજ્ઞાનો નિષેધ કરવા માટે આ સૂત્રમાં વિભક્તિનું વર્જન કર્યું છે.

(ન્યા૦સ૦) નનુ ‘સાધુર્ધર્મં બ્રૂતે’ इत्यत्र विभक्त्यन्तत्वादेव नामत्वं न भविष्यति किं वाक्यवर्जनेन ? सत्यम्-“प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” [७.४.११५.] इति परिभाषया ब्रूधातोरेव विभक्त्यन्तत्वं न तु समग्रवाक्यस्य, ततो वाक्यस्य नामत्वे साधुर्धर्मं ब्रूते इत्येवंरूपाद् वाक्याद् विभक्तावनिष्टरूपप्रसङ्ग इति । समासादेर्भवत्येवेति-अन्यथा ह्यर्थवच्छब्दरूपस्य नामत्वे विधीयमानेऽर्थवत्समुदायरूपस्य वाक्यस्य प्रसङ्ग एव नास्ति किं वाक्यवर्जनेन ? ततश्चैतदेव वाक्यवर्जनं बोधयति-समासादेः समुदायस्य भवत्येवेति । ननु अधातु-विभक्तीत्यत्र पर्युदासाश्रयणार्थवत् एव नामत्वं भविष्यति नार्थोऽर्थवदित्यनेन, सत्यम्-अर्थवदिति संज्ञि-निर्देशार्थम् । पर्युदासाऽऽश्रयणे हि केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यात्, ततश्चानर्थ-कानामपि धर्मान्तरेण सदृशत्वे नामसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह-अर्थवदिति ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- ઉપરોક્ત તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ બૃહસ્પતિના ભાષાંતરમાં આવી ગયો છે.

(ન્યા૦સ૦) अव्युत्पत्तिपक्षाऽऽश्रयणे ‘वन्’ इत्यादेरखण्डस्यैवार्थवत्त्वं न तु तदवयवस्य ‘वन्’ इत्यादेर्नान्तस्येति; व्युत्पत्तिपक्षे तु धात्वर्थेनार्थवत्तायामपि धातुद्वारेणैव वर्जनसिद्धिरिति ।

અનુવાદ :- અકારાન્ત એવા વન શબ્દમાં અવ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરવાવડે અર્થવાન્પણું પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે અવ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય હોતે છતે અખંડ એવા વન શબ્દમાં જ અર્થવાન્પણું પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ વન શબ્દના અવયવ વન્માં અર્થવાન્પણું પ્રાપ્ત થતું નથી અને જો વ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરશો તો વન્ ધાતુ ઉપરથી વન શબ્દ બન્યો છે. આથી ધાતુના અર્થવાળા વન્ શબ્દમાં અર્થવાન્પણું પ્રાપ્ત થાય તો પણ ધાતુના વર્જન દ્વારા જ વ્યંજનાંત એવા વન્ શબ્દમાં નામસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી ન્ના લોપની આપત્તિ આવતી નથી.

(ન્યા૦સં૦) નનુ “ગૌઃ” ઇતિ વક્તવ્યે શક્તિવૈકલ્યાદ્ ‘ગૌ’ ઇતિ કેનચિદુક્તમ્, તત્સમી-
પવર્તી ચ તદુક્તમપરેણ પૃષ્ઠઃ સન્નુકરોતિ, તદા તદનુકરણસ્ય નામસંજ્ઞા સ્યાદ્ વા નવેત્યાહ-
યદેત્યાદિ । અનુકાર્યેણેતિ-વર્ણાવલીરૂપેણેત્યર્થઃ ॥૨૭॥

અનુવાદ :- ઉપરોક્ત તમામ પંક્તિઓનો અનુવાદ બૃહચ્ચાસમાં આવી ગયો છે.

॥ સપ્તવિંશતિતમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

***

સૂત્રમ્ - શિર્ઘુટ્ । ૧ । ૧ । ૨૮ ॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકા :-

જસ્-શસાદેશઃ શિર્ઘુટ્સંજ્ઞો ભવતિ । પદ્માનિ તિષ્ઠન્તિ । પદ્માનિ પશ્ય ।
ઘુટ્પ્રદેશાઃ-“ઘુટિ” [૧.૪.૬૮.] ઇત્યાદયઃ ॥૨૮॥

-: તત્ત્વપ્રકાશિકાનો અનુવાદ :-

જસ્ અને શસ્નાં આદેશ સ્વરૂપ જે શિ છે તે ઘુટ્સંજ્ઞાવાળો થાય છે. ‘કમળો ઊભા છે’ ‘કમળોને
તું જો’. ઘુટ્સંજ્ઞાનાં ઉદાહરણસ્થળો ઘુટિ (૧/૪/૬૮) વગેરે સૂત્રો છે.

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસ :-

શિર્ઘુટ્ ઇતિ-‘શિઃ’ ઇત્યયં ઘુટ્સંજ્ઞો ભવતિ, સ ચ “નપુંસકસ્ય શિઃ” [૧.૪.૫૫.] એતદ્વિહિત
આદેશરૂપ એવ ગૃહ્યતે ।

-: શબ્દમહાર્ણવન્યાસનો અનુવાદ :-

શિ ઘુટ્સંજ્ઞાવાળો થાય છે. આ શિ નપુંસકસ્ય શિઃ (૧/૪/૫૫) સૂત્રમાં વિધાન કરાયેલા આદેશ
સ્વરૂપ જ ગ્રહણ કરવો. અર્થાત્ નપુંસક સંબંધી જસ્ અને શસ્નો શિ આદેશ થાય છે એ પ્રમાણે
આદેશ સ્વરૂપ શિને જ અહીં ઘુટ્સંજ્ઞાવાળો જાણવો.

(શ૦ન્યા૦) ન ચ ‘અપ્શિતે’ ઇત્યત્ર શેર્ઘુટ્સંજ્ઞાયામ્ “અપઃ” [૧.૪.૮૮.] ઇતિ દીર્ઘત્વપ્રસજ્ઞ
ઇતિ વાચ્યમ્, *અર્થવદનર્થકયોરર્થવતો ગ્રહણમ્* ઇત્યર્થવતઃ શિશબ્દસ્ય ગ્રહણમ્, ન ચાયમર્થવાન,

અતો વિભક્ત્યાદેશ એવ શિર્વિજ્ઞાયતે । *પ્રત્યયાપ્રત્યયોઃ પ્રત્યયસ્યૈવ વા ગ્રહણમ્* इत्याह-जस्-शसा-देश इति ।

અનુવાદ :- પૂર્વપક્ષ :- અહીં શિ ધુટ્સંજ્ઞાવાળો થાય છે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ કયો શિ લેવો ? એ પ્રમાણેનો અર્થબોધ થતો નથી. આ સંજોગોમાં અપૂર્ણિતે પ્રયોગમાં પણ શિની ધુટ્સંજ્ઞા થઈ જાય છે. આ શિત શબ્દની આદિમાં રહેલા શિની જો ધુટ્સંજ્ઞા થાય તો શરૂઆતનાં અપ્ શબ્દમાં અપઃ (૧/૪/૮૮) સૂત્રથી દીર્ઘપણાનો પ્રસંગ આવશે.

ઉત્તરપક્ષ :- ઉપરોક્ત આપત્તિ આવશે નહીં. ‘અર્થવાન્ અને અનર્થવાન્ ઉભય હોય ત્યારે અર્થવાન્નું જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ’ એવો ન્યાય હોવાથી અહીં અર્થવાન્ એવા શિનું ગ્રહણ થશે. હવે અર્થવાન્ એવો શિ શબ્દ જસ્ અને શસનાં આદેશ સ્વરૂપ જ થશે. પરંતુ અપૂર્ણિતે શબ્દમાં રહેલો શિ થશે નહીં. અહીં શિત શબ્દના અવયવ સ્વરૂપ શિ છે. આથી અવયવી સ્વરૂપ શિત અર્થવાન્ થાય છે, પરંતુ અવયવ સ્વરૂપ શિ અર્થવાન્ થઈ શકે નહીં. માટે શિતનો શિ અનર્થક છે.

આ ન્યાયમાં કેટલીક આપત્તિઓ છે જેથી “પ્રત્યયાપ્રત્યયોઃ પ્રત્યયસ્યૈવ ગ્રહણમ્” ન્યાયનો સહારો લેવો જોઈએ. “અર્થવત્ ગ્રહણે ન અનર્થકસ્ય” ન્યાયની આપત્તિઓ આ પ્રમાણે છે.

“ગોશ્ચાન્તે હ્રસ્વઃ...” (૨/૪/૮૬) સૂત્ર પ્રમાણે ગૌણ એવા ગો શબ્દના અન્ત્ય સ્વરનું હ્રસ્વ થાય છે. હવે અહીં ગો પદથી કયો અર્થ વિવક્ષિત છે ? જો પશુ સ્વરૂપ અર્થનો બોધ કરવામાં આવે તો ચિત્રગુઃ વગેરે પ્રયોગોમાં હ્રસ્વ થશે. પરંતુ સ્વર્ગ, રશ્મિ વગેરે અર્થવાળા ગો શબ્દનું હ્રસ્વ થશે નહીં. કારણ કે અર્થવાન્નું ગ્રહણ હોય ત્યારે અનર્થવાન્નું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી. આથી આ ન્યાયથી કોઈ એક જ અર્થવાળા ગો શબ્દનું ગ્રહણ થઈ શકત. આથી જો દરેક અર્થવાળો ગ્રહણ કરવો હોય તો એવું તાત્પર્ય જણાવનાર કોઈક અન્ય પ્રયત્ન સૂત્રમાં કરવો પડત, જે ઘણો ગૌરવગ્રસ્ત થશે. ઘણા બધા શબ્દો અનેક અર્થમાં વૃત્તિ હોવાથી આ આપત્તિ આવત. આ દોષનું નિવારણ કરવા માટે “સ્વમ્ રૂપમ્ શબ્દસ્ય” ન્યાયનો સહારો લેવો પડત. આથી જે પણ અર્થવાળા ગો શબ્દનું સ્વરૂપ જણાતું હોય એ તમામમાં હ્રસ્વ થશે.

આ પ્રમાણે અહીં પણ “અર્થવત્ અનર્થકયોરર્થવતો ગ્રહણમ્” ન્યાયનો આશ્રય લેવામાં આવે તો અર્થવાન્ એવો કયો શિ લેવો ? એવી આપત્તિ રહેશે. એ પરિસ્થિતિમાં “સ્વમ્ રૂપમ્ શબ્દસ્ય” ન્યાયનો સહારો લેવામાં આવે તો કોઈ પણ શિ આવવાની શક્યતા ઊભી રહેશે. આ દોષને ધ્યાનમાં રાખીને “પ્રત્યયાપ્રત્યયોઃ પ્રત્યયસ્યૈવ ગ્રહણમ્” ન્યાયનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે. આથી જે શિ પ્રત્યયસ્વરૂપ હશે એ શિની જ આ સૂત્રથી ધુટ્સંજ્ઞા થશે. તેથી અપૂર્ણિત વગેરે

પ્રયોગમાં શિત શબ્દનાં શિની ધુટ્સંજ્ઞા માનવાની આપત્તિ આવશે નહીં. માટે જ આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ બૃહદ્દટ્ટીકામાં લખ્યું છે કે જસ્ અને શસ્ના આદેશ સ્વરૂપ શિ ધુટ્સંજ્ઞાવાળો થાય છે.

(શ૦ન્યા૦) “પદિચ્ ગતૌ” અતઃ પદે: “અર્તીરિ-સ્તુ-સુ-હુ” [उणा० ३३८.] इति मे ततो जसि शसि च कृते, अनुबन्धनाशोत्तरकालम् “नपुंसकस्य शिः” [१.४.५५.] इति शिः, शकारोऽत्र विशेषणार्थः, तेन घुट्संज्ञायाम् “स्वराच्छौ” [१.४.६५.] इति नागमे दीर्घत्वं भवति ‘पद्मानि’ इति ।

અનુવાદ :- ગતિ અર્થવાળો ‘પદ’ ધાતુ ચોથા ગણનો છે. એ ‘પદ’ ધાતુથી ‘અર્તીરિ-સ્તુ ...’ (उणादि० ३३८) સૂત્રથી ‘મ’ પ્રત્યય થતાં ‘પદ્મ’ શબ્દ બને છે. હવે ‘પદ્મ’ શબ્દને ‘જસ્’ અને ‘શસ્’ પ્રત્યય થતાં ‘નપુંસકસ્ય શિઃ’ (१/४/५५) સૂત્રથી ‘જસ્’ અને ‘શસ્’નો ‘શિ’ થશે. આમ, તો ‘અપ્રયોગીત્’ (१/१/३७) સૂત્રથી ‘જ્’ અને ‘શ્’ ઇત્ સંજ્ઞા હોવાથી ‘અસ્’નો જ ‘શિ’ આદેશ થવો જોઈએ. પરંતુ સીધો ‘જસ્’ અને ‘શસ્’નો જ ‘શિ’ કરવો છે. માટે જ અનુબંધનો નાશ પછીના સમયમાં છે એવા ‘જસ્’ અને ‘શસ્’નો ‘શિ’ આદેશ થાય છે. ‘શિ’ આદેશમાં જે ‘શકાર’ છે એ વિશેષ અર્થનો વાચક છે. જો એકલો ‘ઈ’ આદેશ કર્યો હોત તો હ્રસ્વ ‘ઈ’ સ્વરૂપ પ્રત્યય તો વ્યાકરણમાં ઘણા બધા છે. આથી, ‘જસ્’ અને ‘શસ્’ નાં આદેશ સ્વરૂપ જ આ ‘ઈ’ છે એવો બોધ થઈ શકત નહીં. હવે ‘ઈ’માં ‘શ્’ અનુબંધ ઉમેરવાથી ‘જસ્’ અને ‘શસ્’નાં આદેશ સ્વરૂપ ‘ઈ’ને બીજા બધાં ‘ઈ’થી પૃથગ્ કરી શકાશે. તેથી ‘શિ’ની ધુટ્સંજ્ઞા આ સૂત્રથી થવાથી ‘સ્વરાच्छौ’ (१/४/६५)થી ‘ન્’ આગમ હોતે છતે દીર્ઘપણું થાય છે અને ‘પદ્માનિ’ રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.

(શ૦ન્યા૦) अत्र अन्ये वैयाकरणाः “शिः सर्वनामस्थानम्,” [पा. १.१.४२.] इति महती सर्वनाम(स्थान)संज्ञामारभन्ते । तथाहि-सर्वं नाम तिष्ठत्यस्मिन्निति सर्वनामस्थानम्, तेनान्यस्मिन् सर्वनाम न तिष्ठति, क्वचिदेकदेशो निवर्तते, ततश्च ‘उपसेदुषः’ इत्यत्र इडभावः सिद्धो भवति । नैतदस्ति, व्यञ्जनादिलक्षण इट् व्यञ्जनादित्वनिमित्ताभावे स्वयमेव निवर्तते, यथा छत्रनिमित्ता छाया छत्रापाये । अतः प्रयोजनविशेषाभावाल्लघ्वेव घुट्संज्ञा कृतेति ॥२८॥

અનુવાદ :- આ વિષયમાં અન્ય વૈયાકરણીઓએ (પાણિની વગેરેઓએ) ‘શિઃ સર્વનામસ્થાનમ્’ (१/१/४२) એ પ્રમાણે મોટી એવી સર્વનામસ્થાનસંજ્ઞાનો આરંભ કર્યો છે. આમ તો કોઈ પ્રયોજન ન હોય તો પાણિનીજીએ ‘મ’, ‘ઘ’ વગેરે લઘુસંજ્ઞાઓ જ કરી છે, છતાં પણ અહીં તેમણે મોટી સંજ્ઞા કરી છે અને મોટી સંજ્ઞાનું પ્રયોજન બતાવતાં તેઓ લખે છે કે જેનાં નિર્દેશમાં સર્વનામનું

આલંબન લેવામાં આવે છે તે સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક વગેરે લિંગ કહેવાય છે. આથી ‘સર્વનામ જેમાં સ્થિત છે’ તે ‘સર્વનામસ્થાન’ કહેવાય છે. આથી, ‘શિ’ સિવાયનાં અન્ય સ્યાદિ વિભક્તિના સ્વરથી શરૂ થતાં પ્રત્યયો સર્વનામસ્થાન સંજ્ઞાવાળા થશે નહીં. અહીં ખરેખર ‘તેન અન્વસ્મિન્ સર્વનામસ્થાનમ્ ન તિષ્ઠતિ’ આવવું જોઈએ, છતાં અહીં ‘સર્વનામ ન તિષ્ઠતિ’ લખ્યું છે. આ પ્રયોગ પણ સાચો જ છે. કારણ કે કોઈક સ્થાનમાં એકદેશની નિવૃત્તિ થવાથી પણ સંપૂર્ણ શબ્દનો જ બોધ થાય છે. આથી સર્વનામ શબ્દ ઉપરથી પણ સર્વનામસ્થાનનો જ બોધ થશે. જ્યાં સર્વનામસ્થાનસંજ્ઞા નથી રહેતી તેવાં પ્રત્યયોથી (પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગમાં સિદ્ધહેમ પરિભાષા પ્રમાણે અધુટ્ પ્રત્યયો તેમજ નપુંસકમાં પણ અધુટ્ સ્વરાદિ પ્રત્યયો) ‘ઉપસેદુષઃ’ પ્રયોગમાં ‘ઇટ્’નો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. પાણિનીજીએ સર્વનામસ્થાનસંજ્ઞાથી ભિન્નની “મ”સંજ્ઞા કરી છે. ‘ઉપ+સદ્+લિટ્’ (ભૂતસામાન્યમાં). હવે ‘ઉપ+સદ્+વસ્’ (૩/૨/૧૦૭) સૂત્રથી ‘લિટ્’નો ‘વસ્’ થાય છે. હવે, ‘વસ્વેકાજાદ્ઘસામ્’ (૭/૨/૬૭) સૂત્રથી ‘ઇટ્’ના આગમની પ્રાપ્તિ હતી, છતાં પણ ‘વસોઃ સંપ્રસારણમ્’ (૬/૪/૧૩૧) સૂત્રથી ‘વલાદિ’ નિમિત્તનો અભાવ થયે છે તે અત્યારે પણ ‘ઇટ્’ થતો નથી. એ લોકો માને છે કે ભવિષ્યમાં જેના નિમિત્તનો અભાવ થવાનો છે એવા કાર્યને પ્રથમથી જ ન કરવાં એ વધારે સારું છે. જે પ્રમાણે ‘પદ્મપ્રક્ષાલન’ ન્યાય પ્રમાણે પહેલાં કીચડમાં ખરાબ થઈને પછી સાફ કરવાને બદલે કાદવનો સ્પર્શ ન કરવો એ વધારે સારું છે. હવે ‘ઉપ+સદ્+વસ્’ આ અવસ્થામાં ‘અત્ત એકહલમધ્યેડનાદેશાદેર્લિટિ’ (૬/૪/૧૨૦) સૂત્રથી ‘સદ્’નાં ‘અ’નો ‘એ’ થવાથી ‘ઉપ+સેદ્+વસ્+શસ્’ તથા ‘વસોઃ સંપ્રસારણમ્’ (૬/૪/૧૩૧) સૂત્રથી ‘વસ્’નો ‘ઊસ્’ થતાં ‘ઉપસેદુષઃ’ રૂપની સિદ્ધિ થશે.

આ પ્રમાણે ‘ઉપસેદુષઃ’ રૂપની સિદ્ધિ કરવા માટે પાણિનીજીએ સર્વનામસ્થાનસંજ્ઞા જેવી મોટી સંજ્ઞા કરવી પડી અને આ મોટી સંજ્ઞા કરીને પણ પાણિનીજીએ ‘અકૃતવ્યૂહાઃ પાણિનાયાઃ’ ન્યાયનો સહારો (જ્યાં બહિરંગ શાસ્ત્રો દ્વારા આગળ જતાં અંતરંગ શાસ્ત્રોના નિમિત્તના વિનાશની સંભાવના હોય ત્યાં અંતરંગ શાસ્ત્ર પ્રવૃત્તિવાળું થતું નથી.) તો લેવો જ પડ્યો છે. આમ, મોટી સંજ્ઞા કરવા દ્વારા ન્યાય વગર ‘ઉપસેદુષઃ’ રૂપની સિદ્ધિ પાણિનીજી કરી શક્યા નથી. જ્યારે પૂ. આચાર્યભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીએ ઘુટ્ એ પ્રમાણે લઘુસંજ્ઞા કરીને પણ ‘ઉપસેદુષઃ’ રૂપની સિદ્ધિ કરી છે. અને પૂજ્ય હેમચંદ્રાચાર્યને તો વ્યંજનાદિ સ્વરૂપ માનીને ‘ઇટ્’નો આગમ થયો હતો તે ‘વસ્’ પ્રત્યયનો ‘ઊષ્’ આદેશ થતાં વ્યંજનાદિ નિમિત્તનો અભાવ થવાથી સ્વયં જ નિવર્તન પામે છે. (નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકસ્ય અપિ અભાવઃ) જેમ છત્રને કારણે છાયાની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એ છત્ર દૂર થતાં દૂર થાય છે તેમ અહીં પણ ‘ઇટ્’નાં અભાવ માટે સમજવું.

આથી જ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રયોજનવિશેષના અભાવને કારણે લઘુ એવી ઘુટ્સંજ્ઞા જ કરી છે.

-: ન્યાસસારસમુદ્ધાર :-

(ન્યા૦સ૦) [શિર્ષુટ્ । ૧.૧.૨૮.] એતત્સૂત્રોપરિ લઘુન્યાસો ન દૃશ્યતે ।

અનુવાદ :- આ સૂત્ર ઉપર લઘુન્યાસ દેખાતો નથી.

॥ અષ્ટાવિંશતિતમમ્ સૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

વિશેષ નોંધ

व्याकरणात् पदसिद्धिः
पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति
अर्थात् तत्त्वज्ञानम्
तत्त्वज्ञानात् परं श्रेयः

